Türk Tarihi

RIZA NUR

TOKER YAYINLARI

Dr. RIZA NUR

TÜRK TARİHİ

(Cilt: 5-6)

Yayına Hazırlayan:

TOKER YAYINLARI YAYIN KOMİSYONU

Tamamı 14 cilt olan bu eserin 12 cildi, T.C. Maarif Vekâleti'nin 54 numaralı yayını olarak 1924-1926 senelerinde Osmanlı harfleriyle bastırılmıştır. Toker Yayınları, eserin, Maarif Vekaleti'nin yayınladığı nüshalarını esas alarak; **Yalçın Toker, Hasan Tuncay** ve **Ahmet Özdemir**'in görev aldıkları Yayın Kurulu'na gerekli sadeleştirmeleri, dip notlu açıklamaları, resim ve harita ilâvelerini de yaptırarak bu büyük eseri Türk kültürüne yeniden kazandırmıştır.

Not: Milli Mücadele dönemini anlatan 13 ve 14. ciltler yerine hazırladığımız Ek ciltler, yazarın Hatırat'ından derlenerek «Millî Kıyam-Millî Mücadele'nin İçyüzü» adı ile basılmıştır.

© **Copyright** Toker Yayınları - İstanbul-1994

TOKER "GENEL DİZİ" No. 172-173
"TARİHİ ESERLER
DİZİ"Sİ No: 5-6

■

TOKER YAYINLARI
Ankara Cad. 46
Cağaloğlu-İSTANBUL
Tel: 5223309

ISBN 975-445-021-8 (Tk.No)
ISBN 975-445-024-2

Dizgi: Toker Teknik Servisi
Baskı: Çetin Matbaacılık
Cilt: İlker Ciltevi
İSTANBUL-1994

İÇİNDEKİLER
(5-6 CİLTLER)

Kırım Hanlığı yahut **Kereyler Hanlığı** 7

Kırım Hanlarının Ad ve Saltanat Tarihleri Listesi 40
Ruslar Yönetiminde Kırım 45
1917 İhtilâli 47
Kırımda Yetişen Bilginler 49

İran Türk Devletleri (Giriş) 50
Pişdadlılar 55
Keyanlılar 56
Partlar (Aşekliler) 60
Sasanlılar 61
İran Türk Şahları Devleti 72
Sofililer (Safeviler) Sülâlesi 73
Şah İsmail 74
Şah Tahmasb 76
Şah Abbas 76
Şah Hüseyin 79
Kılcîler (Afganlılar) Sülâlesi 80
Afşar Sülâlesi 81
Nadir Şah 81
Adil Şah 107
Şahruh 107
Kacar Sülâlesi 109
Ağa Muhammed Şah Kacar 109
Feth Ali Kacar 115
Muhammed Şah Kacar 118
Nasüriddin Şah Kacar 122
Mirza Ali Muhammed Bab 124
Muzaffer-üd-din Şah Kacar 136
Şeyh Cemaleddin Efgânî 137
İran Uygarlığı 154
İran Hakkında Bazı Düşünceler 164

Dışariki Yurt Türk Devletleri 179

Çin Türk Devletleri 181
Çin'de Türk Sülâleleri 193
Çin'in Genel Durumu ve Uygarlığı 207

Kazak Hanlığı 217
Rus Egemenliği Altında Kazaklar 222
Kırgız Politik Topluluğu (Kara Kırgızlar) 231
Esterhan yahut Nogay Hanlığı 234
Hokand Hanlığı 236
Sibir Hanlığı 240

Türkiye Devletleri Konusuna Ait Bir Düzeltme 244

Hindistan Türk Devletleri 249
Mağatha İmparatorluğu 257
Akhunlar 265
Arap İstilâsı 268
Gazneliler 270
Gurlular 275
Hindistan Türk Kölemenleri Devleti 277

Aksak Timur İstilâsı 290

Babürlüler İmparatorluğu 300

Babürnâme (Özet) 312
Şair Babür 359
Babürden Örnekler 365
Hümayun Han 381
Ekber Han 402
Cunpur İsyanı 413
Ekber Han'ın Devletleri'ni Büyütmesi 417
Bengale İşleri 430
Sind İşleri 440
Kükend (Goganda) İşleri 440
Dekken (Dekkan) İşleri 445

KIRIM HANLIĞI

yahut

«KEREY»LER HANLIĞI

«Kırım» istihkam(*) demektir. Kırım ülkesi, istihkam gibi bir yarımada olduğundan buraya bu ad verilmiştir. Kırım'a Türkler «Tataristan» da derler. Aynı zamanda tarıma elverişli olmasından dolayı da Tatarlar Kırım'a «Yeşil Ada» derler. Perokof berzahiyle (aralığıyla) Ukranya'ya başlanan bir adadır. Yüzölçümü 25 bin 700 kilometrekaredir. Kırım arazisi iki kısımdır. Biri içeride ova (kıpçak, bozkır), diğeri sahilde dağlıktır.

A- İçeride olanlar: Bahçesaray, Akmescit (Senferopol), Karasu Pazarı, Eski Kırım.

B- Sahilde olanlar: Kerş, Balta, Kefe (Teodosia), Akhıyar (Sivastopol), Gözleve (Upatoria).

Kırım tarım ve madence zengindir. Burada bol hububat ve iyi tütün yetişir. Meyve ve bağları meşhurdur. Rusya'yı Kırım'ın meyveleri besler. Şarabı eski yıllardan beri meşhurdur. Davar ve sığırları pek çoktur. İnekleri çok süt verir.

Mermer, bakır, kurşun, maden kömürü ve demir vardır. Kerç civarındaki demir madenleri ülke ekonomisinde önemli yer tutar.

Kırım'da birçok göl bulunduğundan önemli miktarda tuz üretilir ve ihraç edilir.

Kırım iklim bakımından güneyinde Fransa'nın Nis'i, İtalya'nın San Remo'su gibidir.

Kırım eski tarihlerde bir ticaret yolu ve iskelesi idi. Yunanlılar, Cenevizliler, Venedikliler Kırım sahillerine gelip Avrupa ve Asya arasındaki ticareti sağlamışlardır.

Yerli halk Tatar adıyla anılır. Tatarlar saf Türk uruklarından biridir. Çinliler başlangıç devirlerinde bütün Türklere «Hun-Tatar» demişlerdir. Milattan Dokuzuncu Yüzyıl'da ise Çinliler Çin'in kuzeybatısında sakin bir Türk uruğuna «**Ta-ta**» adını verirlerdi. Bu kabilenin adı Tatar'dı.

(*) Sağlamlık kuvvetli, dayanıklı olma, askerlikte düşman hücumlarını savmak için hazırlanmış olan askeri yer, kuvvetli siper. (Toker Yayın Komisyonu.)

Bunlar Cengiz Han'ın ordusuyla batıya geldiler. Bu gelen Tatar adlı uruk Kazan yönündeki çeşitli Türk uruklarına Tatar adını verdiği gibi, Kırım Türkleri'ne de aynı adı verdi. Fransa Kralı XI. Lui'nin yazdığı bir mektupta yanlış olarak **Tartar** kullanılmış olduğundan Tatar adı Avrupa dillerine **Tartar** biçiminde geçmiş oldu. Avrupalı bilginler son zamanlarda bu yanlışı düzelterek «**Tatar**» yazmaya başlamışlardır.

Bozkırlarda oturan Tatarlar Kırgız yüz görünüşünde benizinde olup o şivede bir Türkçe ile konuşurlar.

Kırım Tatarları da Türk genel ve milli hasletlerine sahiptirler. Onlar gibi soğukkanlı, konuksever, tokgözlü, düzenli, sevdiklerine bağlı, sakin, cesur insanlardır. Kırım Tatarları pek çalışkan, becerikli çiftçilerdir. Hırsızlık, yalan, hile bilmezler. Zamanında mükemmel atlı askerdiler. Bu atlılar çok zaman Türkiye ordularında önemli roller oynamışlar, önemli akınlar yapmışlardır. Aralarında Taaddüd-ü zevcat (çok karılılık) yoktur.

Kırım sahilleri ilk devirlerde Yunan sömürgesiydi. Sonra Kırım'a Romalılar, Gotlar geldiler. Bu arada Türklerden Çitler, Hunlar, Oğrular ve Avarlar egemenlik sürdü. Kırım genel göç yolu kenarında olduğundan her geçen millet buraya uğruyordu. Milattan sonra Yedinci Yüzyıl'da yine Türklerden Hazarlar gelip kuvvetli bir devlet kurdular. Dokuzuncu Yüzyıl'da yine Türklerden Peçenekler Kırım'ı ele geçirdiler. 1000 yılında Kuman ve Kıpçaklar geldiler. En sonra Altunordu Devleti'ni kuran Cuci Han Kırım'ı aldı.

Cuci'nin yerine oğlu Batu geçti. Böylece kurulan bu Altunordu Devleti nihayet 1462'de Kazan, Esterhan, Kasım ve Kırım Hanlıklarına ayrıldı.

Kırım, Altunordu Devleti zamanında «Uluğ Bek» adındaki valilerle yönetildi.

Aksak Timur Altunordu Devleti'ni mahvedince Kırım'da «Kereyler Hanlığı» yahut «Kırım Hanlığı» denilen hanlık kuruldu. Bu devlet Milattan sonra On beşinci Yüzyıl başlarında ortaya çıktı. Kereyler (Giraylar) Altunordu hanları yani Cengiz Han sülalesi zamanında Kırım pek gelişti.

Cuci Han'ın oğlu Doğan, Timur'un on birinci göbekten oğlu Hacı Kerey'in soyudur. Bu kişi Kırım'da «Kırım Hanlığı»nı kurdu. Bunların eski başkenti Eski Kırım kentidir. Bir aralık Kefe, bir müddet de ve en son olarak Bahçesaray başkentleri oldu. Başkent Bahçesaray'a On beşinci Yüzyıl'da geçti. Türkiye'nin korumasında hanlığı devam etti ve Türkiye'nin Kafkasya özellikle Romanya ve Lehistan seferlerinde, Ruslar'a karşı özellikle büyük yardımlar yaptılar.

Bunlar hakkında Osmanlı Tarihinde geniş açıklama vardır.

Kırım hanları genellikle «Giray» unvanını alırlar. Onlarda bu unvan ilk han olan 1'inci Hacı Giray'dan başlar. Bu kelime «Kerait»den gelme olsa gerektir. Halen Moğollar arasında Kerait Türk uruku «Kirey» adıyla mevcuttur. Bu benzeyiş tamdır. Zaten Karayit yahudileri de Kırım'dadırlar. Bu da, bu görüşü kuvvetlendirebilir. Demek ki bu hanlar «Kerait» urukundan idiler ve uruklarının adını unvan olarak koruyorlardı. Biz «Giray» diye telaffuz ediyoruz. Bu hanlarda bir görenek

vardır. Han oğulları 15 yaşına kadar atabeylerden Giray urukundan birinin yanında büyütülür. Sonraları bu çocukların Kabartayların yanında ve onlardan bir süt nine elinde büyütülmesi görenek oldu.

Hacı Giray'ın babası Sultan Gıyaseddin Han Giray urukundan «Devlet-geldi» Sofi'nin evinde büyümüştü. Hacı Giray'ın doğduğu gün, Devlet-geldi'nin Kabe'den döndüğü güne teasdüf etmişti. Bu sebeple Gıyaseddin Han oğlunun adını Giray koymuştu. Hacı Giray tahta geçince Devlet-geldi Sofi, Hacı Giray'dan kabilesinin adının kalblerden silinmemesi için bundan sonra doğacak han çocuklarının adlarına Giray kelimesinin eklenmesini rica etti. Bu rica kabul edildi. Böylece Kırım hanlarının hepsine bir ortak ad olarak «Giray» adı verildi.

BİRİNCİ HACI GİRAY HAN

Pek küçük iken babası ölmüştü. Uluğ Muhamed Han öldüğü zaman Kırım Hükümeti oğlu Seyit Ahmet Han'ın eline geçti. Seyid Ahmet Han, Hacı Giray ve diğer birkaç han oğlu'nu öldürmek istedi. Hacı Giray büyük zorluklarla ve yaralanarak kaçıp Devlet geldi Sofi'nin yanına sığındı. Yedi yıl kadar orada kaldı. «Tekne Mirza» büyük bir kuvvet toplayıp Seyid Ahmed Han'ı tahttan indirdi ve Hacı Giray'ı han yaptı (1423).

Bu kişi İdil boyunda oturan ve Kırım'ı sürekli rahatsız eden Tatarları tatlılıkla elde edip uyruğu arasına aldı. Kırımlıları rahatsız etmekte olan Rusları cezalandırdı.

1456'da öldü. Bahçesaray'da «Salaçık» mahallesinde hazırlattığı türbeye gömüldü. Bu hanlığın birinci hanıdır.

Güzel yüzlü, sessiz ve sakin bir kişi olduğu için «Melek» lakabını aldı. Yehud kalesi denilen mahalde bir medrese, başka yerlerde birçok medrese ve cami yaptırdı. Yerine oğlu Mingli Giray geçti. 30 yıl hanlık yaptı.

MİNGLİ GİRAY HAN

Üç ay hanlık yaptıktan sonra amcasının oğullarından Nur Devlet ve Bay-geldi tarafından saldırıya uğradı. Cenevizliler elinde bulunan Menküb kalesinde sığınmak zorunda kaldı. Hanlık makamına gelen Nur-Devlet birkaç kardeşini öldürdü. Bay-geldi de ansızın bastırıp henüz tahta çıkmış olan Nur-Devlet'in işini bitererek yerine geçti. On beş gün sonra «Tekne Mirza»nın oğlu «Amenk Mirza» Bay-geldi'yi atıp Mingli Giray'ı tekrar tahta çıkardı.

Mingli Giray her ne kadar tahta çıkmış olmasına rağmen güç durumdaydı. Kazan Han'ı Seyid Ahmet'in, kardeşlerinin ve amcasının oğullarının kendisini rahat bırakmayacağını biliyordu. Bu güç durumdan kurtulmak için Türkiye'nin korumasına girmeyi düşündü. Mirzalar ve din adamları bu fikri uygun buldular. Türkiye Padişahı Fatih Sultan Mehmed Han'a Kırım'ı koruması altına almasını, eğer Kefe, Taman ve Menküb kalelerinin zaptını isterse Kırım'ın kendisine yardım edeceğini bildirdi. Fatih bu öneriyi kabul edip Mingli Giray'a nişanlar, armağanlar gönderdi. Sadrazam Gedik Ahmet Paşa'yı da 400 gemi ile Kefe kalesine

yolladı. Mingli Giray Han da bir kuvvetle savaşa katıldı. Sonuçta bu üç kale ele geçirildi.

İşte bu suretledir ki, Kırım Türkiye'nin korumasına girmiştir. Bu himaye Kırım Hanlığının sonlarına kadar devam etmiştir.

Mingli Giray İdil boyundaki «Taht-İli»yi ele geçirmek istedi. Ancak Kazan Han'ı Seyid Ahmet'in kardeşi Murtaza Sultan'ın Nogay askerine bozulup kaçarak Bahçesaray civarında Dağtepe'deki Kırkır kalesine saklandı. Böylece canını kurtardı.

Fatih'in oğlu Bayezit Han'ın Akkirman, Basarabya'daki Kil kalelerini ele geçirdiği sırada Mingli Giray 50 bin atlı ile yardım etti, yararlıklar gösterdi. Bayezit Han Mingli'ye ödül olarak bir «Ak börk», altınlı üsküf birçok armağan, aynı zamanda Turla (Dinyester) ırmağı üzerindeki Balta, Tumbasar, Kuşan ve civarını da Kırım Hanlığı'na verdi.

Mingli Giray, Rus Knezi İvan ile dost idi. Bu da Kazan Hanlığı'nın Ruslarla ve Kırım'la çekişmesinden ileri geliyordu. Fakat Kazanlılar'ın başvurusu üzerine İvan'ın Kazan Hanı ve Mingli Giray Han'ın üvey oğlu Abdüllatif Han'ı azl etmesine çok kızdı. Lehistan'la olan savaşını henüz bitirmiş olan İvan'a ağır bir mektup yazdı. Bu mektupta «Savaşı Kırım'ın dostluğu sayesinde kazandığını, Abdüllatif'i derhal hapisten çıkarmasını, yoksa dostluğun derhal biteceğini» bildirdi. İvan derhal Abdüllatif'i hapishaneden çıkardı. Sonra İvan'ın yerine geçen Dördüncü Vasili'ye de bir mektup gönderip «Hacı Tarhan savaşı için kendisine asker, Rusya'nın anlaşma uyarınca Kırım'a vermesi gereken vergiyi ödemesini ve Abdüllatif'i Kırım'a göndermesini» istedi. Abdüllatif hariç öteki istekler yerine getirildi.

1508 de Mingli Giray Han'ın karısı Nur Sultan Bike oğlu Abdüllatif Han'ı görmek üzere üç elçi ile beraber Moskova'ya gitti. Vasili kendisine kraliçelere layık bir karşılama yaptı ve onuruna şölenler verdi. Bir ay sonra Nur Sultan Bike diğer oğlu Muhammed Emin Han'ı görmek için Kazan'a gitti. Kazan'dan dönüşünde altı ay daha Moskova'da Vasili'nin sarayında konuk edildi.

Mingli Giray Han son zamanlarında epeyce ihtiyarlamış, bedeni ve dimağı büyük bir zaafa düşmüştü. Hanlık üzerindeki etkinliği tamamen oğullarının eline geçmişti. Lehistan Kırım'a yılda 15 bin altın veriyordu. Cizye veremediğinden Lehistan'a savaş ilan ettiler. Mingli Giray'ın oğulları Ahmed Giray, Burtaş Giray Lehistan'a girip birkaç vilayetini yerle bir ettiler (1512).

1515'de öldü. 30 yıl hanlık yaptı. Salacık'ta yaptırmış olduğu medrese avlusundaki türbesine gömüldü. Bu medreseye halen Zincirli Medrese derler.

Akıllı, şair, kahraman, milletini seven bir hükümdardı. Hayatının çoğu savaşlarda geçmiştir. Eski Kırım denilen Kefe'ye dört saat mesafede bulunan ve Kazan Hanı Seyid Ahmet Han tarafından tahrip edilen Sılkat ve başka yerlerde birçok medrese ve cami yaptırmıştır.

İstanbul Umumi Müzesi'nde Mingli Giray'ın Kefe'de basılmış bir gümüş parası ve bu paranın bir yüzünde üç dişli bir tarak resmi vardır.

Yerine büyük oğlu Muhammed Giray geçmiştir.

MUHAMMED GİRAY HAN

Babası savaşlara giderken Muhammed Giray'ı yerine «Kalgay» (veliahd) bırakırdı. Türkiyeden de kendisine «Kalgay Sultan» unvanıyla berat almıştı. Bu kişi tahta çıkınca kardeşi Bahadır Giray'ı Kalgay yaptı.

Bahadır Giray, Rus Knezi Vasili ile dost olmakla beraber ondan ayrılıp Lehistan Kralı ile, büyük paralar karşılığı barış yaptı. Biraz sonra Vasili'ye hakaretimiz bir mektup gönderdi. Bu mektupta «Sen Lehistan'dan Smolinski beldesini zaptederek babam zamanında yapılan barışı bozdun. Bunun cesazı olarak Branski, İstaridob, Novgorod, Potivil kentlerini boşalt, cizyeyi gönder ve Kırımlı tutsakları serbest bırak. Yoksa ikinci mektubumu Tatar at ve kılıçları getirecektir» dedi. Vasili'nin yalvarmasına rağmen Muhammed Giray Ruslar'ın birçok kentini aldı ve tahrip etti. Nihayet Vasili Nur Sultan Bike aracılığı ile Muhammed Giray'ın gönlünü aldı. Hatta Lehistan ile olan anlaşmasını bile bozdurmaya başardı.

1516'da Kazan Hanı Muhammed Emin Han ölüm döşeğine düştüğünden Muhammed Giray Han, Kazan'a, Abdüllatif'in han atanmasını Vasili'ye bildirdi. Vasili bu isteği çaresiz kabul edip hiç istemediği ve Rusya'ya düşman olan Abdüllatif'i Kazan'a han atadı. 1518'de ölen Abdüllatif'in yerine Muhammed Giray Han kardeşi Sahip Giray'ın Kazan'a han yapılmasını Vasili'den istedi. Vasili buna da razı oldu. 1519'da Vasili entrika ile Şeyh Ali'yi Kazan'a han yaptı. Kazan Hanlığı bölümünde bu uğursuz adamdan sözettik. Muhammed Giray buna kızıp Moskova'daki elçisi Appak aracılığıyla bu atamayı protesto etti. Vasili halk böyle istedi, diye Appak'ı, armağanlar sunarak da Muhammed Giray'ı susturdu. Bundan sonra Vasili İstanbul'a bir elçi gönderip Muhammed Giray'dan şikayet etmiş, Birinci Selim Han da Kırım'ın Rusya'ya saldırmasını maalesef önlemiştir. Selim Han ölünce Muhammed Giray Han tekrar Ruslara hücum edip bol bol intikam aldı. Fakat bu sefer Vasili İstanbul'a bir elçi gönderip Kanuni Süleyman'ın cülusunu tebrik etti.

Muhammed Giray Han hakkında şikayette bulundu. Süleyman Han da Muhammed Giray'dan Rusya'ya saldırmamasını istedi. Muhammed Giray Han her ne kadar Kanuni'ye «Rusya'nın amacının İslam ülkelerini ele geçirmek, camileri kilise yapmak olduğunu» anlatmak istedi ve bu konuda ısrar ettiyse de, Vasili'nin altınlarını yiyen Kefe'deki paşalarımızın ve Saray'daki Rus kadının etkisiyle Türkiye Padişah'ı bu sözlere kulak bile vermedi. Nihayet umudunu kesen Muhammed Giray, Kazan Hanı Sahip Giray'ı ikna edip bir miktar Kırım askeri gönderdi. Şeyh Ali ile Rus Elçisi'ni hapsedip, Sahip Giray'ı Kazan'a han yaptı. Muhammed Giray Han, Nogayları toplayıp ve Lehistan'la birleşip, Ruslar'ın üzerine yürüdü.

Rusları fena halde bozguna uğrattı. Bu yenilgi Ruslar için pek müthiş oldu. Sonunda Moskova'yı kuşattı. Aciz kalan Ruslar savaş tazminatı ve eskisi gibi cizye vermek üzere barış yaptılar. Moskova'nın bu kurtuluşunun anısı olmak üzere Siritniya Kilisesi yapıldı. Her yıl bu kilisede Moskova'nın Aksak Timur, Ahmet Han ve Muhammed Giray

Han'ın saldırılarından kurtulduğunu takdis etmek üzere üç ayin yapılmaktadır. Zavallı gafil Türkiye padişahları ne yanlış iş yapmışlardır.

1523'de Hacı Tarhan'ı (Esterhan) ele geçirip Nogay kabilelerini egemenliği altına aldı. Bu suretle Kırım, Esterhan ve Kazan hanlıklarını birleştirmek için kurduğu planı uygulama alanına koydu. Bu kişi Nogay, Hiyve, Kıpçak, Sibir Hanlıklarını da birleştirmek, eskisi gibi Avrupa'ya bir Türk akını yapmak fikrindeydi. Eğer daha politik düşünebilseydi başarılı olurdu.

Maalesef kahramanlığı kadar politikacı değildi. Vasili, Muhammed Giray'ın bu fikrini bildiğinden, Kazan'ı ondan ayırmak için her araca başvurdu ve başarılı oldu.

Nogayların yönetimini Gazi Giray ve Baba Giray adındaki oğullarına verdi. Bunlar ve mirzaları halka zulmettiler. Bunu işiten Han, oğulları ile mirzalarını azarladı ve zulmü önledi.

Buna kızan mirzalar bu Giray'ları babaları aleyhine kışkırttılar. Muhammed Giray düşmanlarla savaşırken, bir gece oğulları ve mirzaları «içki halkı» denilen 3 bin kapıkulu ile beraber ordudan kaçtılar. Bunun üzerine Nogay beylerinden Mamay ve Şıgam karanlık bir gecede Muhammed Giray Han'ı ve kalgayı Bahadır Giray'ı yakalayıp öldürdüler (1524). Hacı Tarhan'da gömüldüler.

58 yıl yaşadı. 10 yıl saltanat sürdü. Muhammed Giray gayretli, yurtsever, yiğit bir kişiydi.

Yerine oğlu Saadet Giray geçti.

SAADET GİRAY HAN

Mingli Giray zamanında Yavuz Sultan Selim Han Rumeli'ye geçmek için Kırım'a gelmiş, Sultan Ahmet (Şehzade Ahmet) Mingli'den Selim'in teslimini istemişti. Mingli razı olmamış ise de oğlu Muhammed Giray Selim'i bastırıp yakalamak istemiş, bunu haber alan Mingli Giray Han diğer oğlu Saadet Giray'ı bir miktar askerle Yavuz'un yanına verip, onları acele Özü nehrinden geçirerek Rumeli'ye göndermişti. Yavuz tahta çıkınca, Kırım tahtında olan Gazi Giray'ı halkının da isteği üzerine azledip, Saadet Giray'ı han yaptı. Kendisine Türkiye hazinesinden 50 bin akçe maaş bağladı, yanına adamlar verdi. Hanlık beratını 1525'de bir donanma ile gönderdi.

Saadet Giray, Gazi Giray'ı kalgay yaptı, ancak bir süre sonra öldürtdü. Bunun üzerine Mübarek Giray'ın oğlu Devlet Giray kalgay atandı.

Dört yıl rahatlık oldu. Sonra Gazi Giray'ın kardeşleri kan davasına kalkıp Saadet Giray ile beş yıl uğraştılar. Bu uğraşların sonucunda Saadet Giray aciz kalıp hanlıktan çekildi ve İstanbul'a gitti (1531). Eyüp'de oturdu ve orada ölünce Hz. Halid (Eyüp Sultan) türbesine gömüldü.

Nazik, güzel konuşan, şair, bilimi seven bir kişiydi. Büyük bir kütüphane kurdu. 9 yıl üç ay hanlık yaptı. Yerine Mingli Giray Han'ın oğlu Sahip Giray Han geçti.

SAHİP GİRAY HAN

Kardeşi Muhammed Giray zamanında uzun süre hapiste kalmıştı. 1514'de Kazan Hanı İçim Han çocuk bırakmadan öldüğü için Kazanlılar, Muhammed Giray Han dan bir han istemişler oda Sahip Giray hanı hapisten çıkarıp göndermişti. Bu sırada Ruslar bir düziye Kazan'a saldırıyorlardı. 1524'de Rus Knezi Vasili ırmaktan ve karadan kuvvetler gönderip Kazan çevresini yıkmıştı. Sahip Giray saldırıları önleyecek güçte değildi. Sahip Giray, Kanuni'ye, Kazan'ı korumasına almasını rica ettiyse de, Moskova'ya giden Türkiye Elçisi'ni Vasili para ile doyurdu. Bunun üzerine Kanuni Sultan Süleyman Han asker göndermedi. Bu sırada Vasili tekrar Şeyh Ali ve yetenekli generaller komutasında Kazan'a ordu gönderdi. İşte bu durum karşısında bir söylentiye göre Kabe'ye gitmek, diğer söylentiye göre İstanbul'a gidip Süleyman Han'dan yardım almak bahanesiyle Kazan tahtını Muhammed Giray Han oğlu Safa Giray'a terk ederek İstanbul'a gitti.

Aradan çok geçmeden İslam Giray, Saadet Giray'ı tahtan indirdi. İslam Giray 5 ay kadar hanlık ettiyse de işin fenaya varacağını anlayıp vazgeçti ve bunu İstanbul'a bildirdi. İstanbul, Sahip Giray'ı han atadı. Ve kendisine 20 topçu, 300 cebeci, bin sekban, 40 müteferikka, 30 çavuş, 20 «şerhlu» denilen timar ve zeamet sahipleri ile Kırım'a gönderdi. İstanbul bu askerlerin masrafı olarak «sekban akçesi» adıyla bir ödenek belirledi. Bu ödenek Kırım Hanlığı'nın çöküşüne kadar Türkiye hazinesinden verildi.

Sahip Giray, Kazan'da 5 yıl hanlık yaptı.

Sahip Giray Han, İslam Giray Sultan'ı kalgay atadı fakat güvenemediğinden bir müddet sonra Baki Bey'e idam ettirdi.

Baki Bey «Kardeşini öldüren bir gün beni de öldürür» diyerek kaçmış, Lehistan'dan dönen yorgun kardeşini Özi ırmağı kenarında soyup aç ve çıplak bırakarak ölümüne sebep olmuş, Sahip Giray'ın Moskova kuşatması girişimini sonuçsuz bırakmıştı. Nihayet yakayı ele verip Sahip Giray tarafından bir havuzda boğdurulmuştur.

Sahip Giray'ın kardeşi Safa Giray Han, Rusların entrikasıyla Kazan'dan kovulup kardeşinin yanına gelmişti. Safa Giray kardeşini Ruslar aleyhine kışkırttı. Moskova Rus Prensi Knez Vasili bunların üzerine 10 bin kişilik bir ordu gönderdi. Yapılan savaşta Kırım ordusunun komutanı olan Safa Giray bu Rus askerlerinin hepsini öldürdü. Birçok ganimetle Kırım'a döndü. Oradan Vasili'ye bir mektup yazdı. Bu mektupta «Ben Kazan'da iken senin yerine hücum etmedim. Sen bana düşmanlık edip üzerime bir düziye asker gönderdin. Halkı aleyhime kışkırttın. Hanlıktan oldum. Ben de şimdi sana yapacağımı yapıyorum» dedi. Vasili bu mektubu ecel yatağında aldı. Derdi arta arta öldü.

İslam Giray'dan sonra Saadet Giray'ın oğlu Ahmet Giray Sultan'ı Kalgay yaptı ise de birkaç ay sonra onu da öldürüp yerine oğullarından Emin Giray Sultan'ı atadı.

Altı Irmak (Cem, Yayık, İtil, Kuban, Ten <Don>), Özi) boylarında ve çadırlarda yaşayan Tatarları Kırım'a getirip yerleştirdi.

Bu kişi Kanuni Sultan Süleyman'ın **Boğdan Seferi**'ne bir ordu ile

katıldı. Engürüs Savaşı'na **(Macaristan Seferi)** da oğlu Kalgayı kuvvetli bir Tatar ordusuyla gönderdi.

Sahip Giray kendisini hem halkına, hem de İstanbul'a sevdirdi. Fakat Kefe Beylerbeyi Kasım Paşa ile arası açılmıştı. Bunun da sebebi şöyledir: Sahip Giray Çerkesistan'a gidiyordu. Kefe'den geçerken halk Türkiye gümrük memurunun kendilerine yaptığı zulümden şikayet etti. O da tahsildarı azarladı. Tahsildar, orasının Türkiye toprağı olduğunu, kimsenin karışmaya hakkı olmadığını söyledi. Bu cevaba kızan Han «Kefe'nin atalarının yardımıyla ele geçirildiğini» bildirdi. Kasım Paşa bunları allayıp pullayıp Kanuni Sultan Süleyman'a Sahip Giray'ın Kefe'yi ele geçirmek niyetinde olduğunu, bizzat gelip yolları keşfettiğini bildirdi. İstanbul kendisinden kuşkulanmaya başladı.

Bu sırada Kazan Han'ı Safa Giray Han öldü, Kazan'lılar Sahip Giray'dan oğlu Bölük Giray'ı han olarak istediler. oysa Sahip Giray bu oğlunu hapsetmişti. İstanbul'da oturan Devlet Giray'ı Kazan Hanlığına uygun gördü. Kazan da Rus saldırısına uğradığından ve Kazan'ın kurtarılması ancak Türkiye'ye, Kırım'a bağlı olduğundan, Devlet Giray'ı bir miktar askerle gönderilmesini İstanbul'dan rica etti. Sahip Giray'ın aleyhinde olan İstanbul devlet adamları ise bu isteği Sahip Giray'ın Devlet Giray'ı öldürmek istediği biçiminde yorumladılar. Aynı zamanda bu devlet adamları, Sahip Giray'ın Kanuni Sultan Süleyman ile birlikte savaşmasını çekemiyorlardı. Bu sebeple ona kin bağlamışlardı. İstanbul bir taraftan istediğinin yerine getirdiğini Sahip Giray'a yazdığı gibi, Devlet Giray'ın eline de Kırım Hanlığı beratı ile birlikte Sahip Giray Han'ı öldürmesi buyruğunu da verdi. Bu arada Sahip Giray'ı Karım'dan uzaklaştırmak için de Çerkesistan'da isyan halinde olan Jane kabelisini cezalandırması buyruğu verildi. Sahip Giray, kalgayını bir miktar askerle Kırım'da bırakıp Çerkesistan'a gitti. Devlet Giray gelip Sahip Giray'ın bütün çocuklarını ve nihayet kendisini de öldürdü. Sahip Giray Bahçesaray'da Hacı Giray Han'ın türbesine gömüldü (1551).

50 yıl yaşamış, 20 yıl hanlık etmiştir.

Akıllı, tedbirli, yönetim işlerinde becerikli, fakat sert bir kişiydi. Gazaplı zamanında ufak bir kusuru olan bir adamı derhal idam ederdi. Han, hamam, medrese, cami gibi birçok hayır kurumları meydana getirmişti. Kırım'ı düşmandan korumak için iki deniz arasına «Ur» kalesini yaptırmıştı. Zamanında yapılan mescit sayısı 100 kadardır. Hele Bahçesaray'ı pek süslemiştir. «Uba» deresi kenarına son derece süslü bir «gürenş» yaptırmıştır. Bu güzel sarayın inşatı yedi yılda bitmiştir. Sarayın çevresi bağ, bahçelik ve hepsinin çevresinde de büyük bir kale vardır. 1548'de «Hüsam Katib»in «Kesik Baş» yahut «Cemceme Sultan» eski Türk mitolojisinden alınma hikayesini Türkiye şivesinden Kırım şivesine çevirmiştir. İstanbul'un fesadı yüzünden Rus'a karşı olan pek yararlı girişimi sonuçsuz kalmıştır.

Yerine Mingli Giray Han'ın oğullarından Mübarek Giray Sultan'ın oğlu Devlet Giray Han geçmiştir.

DEVLET GİRAY HAN

Tahta geçer geçmez Sahip Giray'ın daha ne kadar kardeşi ve oğulları varsa hepsini öldürttü. Sahip Giray'ın erkek, kadın 300 hizmetçisiyle 100 bin at, koyun ve davar olmak üzere bütün mal ve eşyasını ele geçirdi. Bir süre sonra da Bölük Giray'ı Sahip Giray'ı öldürdüğünü anlatmasına kızıp belindeki hançerini çekerek öldürdü. Bölük Giray'ın yerine oğlu Ahmed Giray'ı kalgay yaptı.

Bu sırada Ruslar Hacı Tarhan'a saldırdılar. Hacı Tarhan'da isyan çıkmış, Ruslar bundan yararlanarak burayı ele geçirmişti. Yapılan savaşta Kırımlılar mağlup oluyordu. Birçok Giray'lar şehit düşmüştü. Kalgay da şehitler arasında idi. Bu anda oğlu Semin Muhammed Giray bir kuvvetle geldi. Bunu gören Kırım askeri gayrete gelip şiddetli bir hücum ile Ruslar'ı fena halde bozguna uğrattı. Devlet Giray oğlu Semin Muhammed'i Kırım'da bırakmıştı. Semin Muhammed gayretinden duramayıp izinsiz olarak gelmişti. 60 bin kişi olan Ruslardan pek az adam kurtuldu. Bu galebe büyük olaylardan biridir.

Devlet Giray, bu kahraman oğlunu kalgay yaptı.

Daha sonra öteden beri Kırım'a saldıran Ruslar'ı Moskova'ya kadar kovaladı. Moskova'yı 40 gün kuşattıktan sonra ele geçirip hazinelerini yağmaladı. Rusları «tış» denilen vergiye bağladı. Bunun üzerine kendisine «Taht algan» (Taht alan) lakabı verildi.

1578'de vebadan öldü, Han camisinin kıble tarafındaki türbesine gömüldü. 67 yıl yaşadı, 27 yıl 4 ay hanlık yaptı.

Savaşı sever, kahraman, şair bir kişi idi. Gözleve'de bir cami ve birçok çeşme yaptırmıştı. Yerine oğlu Semin Muhammed Giray geçti.

SEMİN MUHAMMED GİRAY HAN

Kardeşlerinden Adil Giray Sultan'ı kalgay yaptı. Türkiye tarafından İran savaşına çağırıldı. «Timur-kapu» (Demirkapı) yoluyla Türkiye ordusuna katıldı. Fakat Serdar Lala Mustafa Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa'yı yerine vekil bırakıp döndüğü için, Muhammed Giray Han bu durumu onuru ile bağdaştıramadı. O da yerine kalgayı ve bazı girayları bırakarak padişahtan izin almadan döndü. Biraz sonra Saadet Giray da döndü. Bu suretle az asker kaldı. Osman Paşa kalan girayları düşmanı gözlemekle görevlendirdi. Bunlar az kuvvetle İran şehzadelerinden Hamza Mirza komutasındaki güçlü bir orduya rast geldiler. Azlıklarına bakmayıp savaştılar. Fakat yenilip tutsak düştüler. Tutsak düşen Giraylar'ın bir kısmı İran'dan kaçtılar. Ancak bunlardan Adil Giray, Hamza Mirza ve Şah'ın haremi Şehriyar Hanım tarafından sarayda alıkonuldu. İran Sarayı'nda önemli bir aşk ve politika oyunu yaşandı. Adil Giray bir gece Şah'ın torunu Perihan ile beraber feci surette öldürüldü.

Bu haber Kırım'a gelince Semin Muhammed Giray Han oğlu Saadet Giray'ı, kalgay yapmak istedi. Fakat yaşca ondan büyük olan Alp Giray'ı kalgay yaptı. Oğlunu da memnun etmek için ona «Nur'üddin Sultan» unvanını verdi. İstanbul'dan bu yolda berat getirtti. Saadet Giray

«Nur'üd-din Mirza»nın eğitimi altında büyüdüğünden kendisine «Nur'üd-din Mirza Sultan» denirdi. Böylece «Nur'üd-din Sultan» unvanı ve makamı ortaya çıktı. «Nur'üd-dinlik» ikinci veliahdlıktır.

Muhammed Giray, Türkiye tarafından ikinci defa yine İran savaşına çağrıldı. Baku, Şımahı ve Şirvan taraflarını cezalandırdı. İstanbul, Kırım askerinin Şirvan'da kışlamasını emrettiyse de bu emri dinlemeyip oğlu Murad Giray Sultan'ı yerine bıraktı ve Ruslarla savaşmak üzere Kırım'a döndü. Bu davranış İstanbul'un öfkelenmesine sebep oldu. Bu sırada Kefe'ye gelen Özdemiroğlu Osman Paşa ile Muhammed Giray'ın araları açılıp savaşa tutuştular. Kalgay Alp Giray Osman Paşa tarafına geçti. Bu suretle Muhammed Giray yenildi. Bunun üzerine İstanbul'da bulunan İslam Giray han atandı ve gemilerle Kırım'a gönderildi (1584).

Bunu haber alan Muhammed Giray Han canını kurtarmak için İdil boyundaki Nogaylar'a gitti. Kardeşi Alp Giray «Kanlıcak» denilen yerde arkasından yetişip işini bitirdi. Bahçesaray'da «Eskiyurt» denilen yere gömüldü.

52 yıl yaşamış, 7 yıl ve 4 ay saltanat sürmüştür.

İri, gazablı, kahraman bir adamdı.

Yerine Devlet Giray Han'ın oğlu İslam Giray geçti.

İSLAM GİRAY HAN

Babası han iken rehin olarak İstanbul'a gönderilmişti. Kanuni Sultan Süleyman ve İkinci Selim hanlardan ilgi görmüş ise de III. Murat Han zamanında gözden düşmüş ve Konya'ya sürülmüştü. Orada mevleviler tekkesinde kalmıştı. Muhammed Giray Han azledilince yerine han atandı. Alp Giray'ı kalgay, oğlu Mübarek Giray'ı nur'üd-din oldu

Tahta çıkmasının üzerinden henüz üç ay geçmişti ki Saadet Giray babasının öcünü almak için Nogaylardan büyük bir kuvvet toplayıp Bahçesaray'a hücum etti. İslam Giray Kefe'ye kaçtı. Kefe Beylerbeyi'nin kuvveti ve o civardan toplanan diğer kuvvetlerle Saadet Giray bozguna uğratıldı. Saadet Giray Nogaylar'a kaçıp oradan topladığı kuvvetle bir daha hücum etmiş ise de Alp Giray tarafından tekrar bozulmuş ve yine Noğaylara kaçtı ve orada öldü.

Bucak (Basarabya) yanlarında oturan Nogaylar Buğdanlılar'ın mallarını zarar veriyorlardı. Türkiye padişahı tarafından verilen emir üzerine bu mallar sahiplerine iade edildi.

Bu han zamanında Kırım'da hutbelerde Türkiye padişahlarının adları ve sonra Kırım hanlarının adları okunmaya başlamıştır. Bu da İstanbul'dan gelen bir emirle yapılmıştır. Şimdiye kadar Kırım'da hutbede yalnız hanların adı okunurdu.

1588'de Akkirman civarında ölmüş, Akkirman kalesi yanındaki büyük caminin avlusuna gömülmüştür. 4 yıl hanlık yapmıştır.

Akıllı, tedbirli, dindar bir kişi idi. Ömrünün çoğu istanbul'da geçmiştir. Yerine Devlet Giray Han'ın oğlu, yani İslam Giray'ın kardeşi Bora Gazi Giray geçmiştir.

BORA GAZİ GİRAY HAN

Bu kişi Osman Paşa maiyetinde İran savaşlarında bulunurken ufak bir kuvvetle büyük bir düşman ordusuna rastlamış, kaçmayı mertliğine yediremeyip savaşa tutuşmuş, fakat tutsak düşüp Kahkaha kalesine hapsedilmiş, orada yedi yıl kalmıştı. Kendisinin kahramanlığını bilen Acemler tarafından Gazi Giray'a İran hizmetinde kalmak şartıyla hapisten çıkarılması önerilmiş, ancak bu şart ile serbest yaşamaktansa zindanda kalmayı tercih ettiğini bildirmişti. Nihayet yolunu bulup kaçmış, bir derviş kıyafetinde Erzurum Valisi Osman Paşa'nın yanına, oradan istanbul'a gelmişti.

Bu sırada İslam Giray Han öldüğünden Kırım Hanlığı kendisine verildi (1588). Kardeşi Fetih Giray'ı kalgay, diğer kardeşi Adil Giray Sultan'ın oğlu Baht Giray'ı nur'üd-din yaptı.

1596'da Üçüncü Murat Han'ın Eğri Savaşı için asker istemesi üzerine Kalgay Fetih Giray'ı bir atlı ordusuyla gönderdi. Fetih Giray savaşta pek büyük yararlılıklar gösterdiğinden Sadrazam Sinan Paşa kendisinin Kırım'a han atanmasını sağladı. Oysa Fetih Giray hanlığı kabul etmeyip atamanın iptali dileğinde bulundu. Fakat Sinan Paşa ısrar etti. Bunu haber alan Gazi Giray hemen bir gemiye binip Sinop'a geldi. Bu aralık Sinan Paşa azlolunup yerine İbrahim Paşa geçmişti. İbrahim Paşa Gazi Giray taraflısı idi. Padişahı Fetih Giray'dan vazgeçirtti. Ancak Fetih Giray'a da hanlık beratı yapılmıştı. Bu halde bir berat da Gazi Giray için yazıldı. Bu iki berat Yeniçeri Müteferrika Başı Çerkes Handan Ağa'ya verildi. Kendisine halk hangi taraftan ise beratın o tarafa verilmesi tembih edildi. Handan Ağa İbrahim Paşa'nın adamı Gazi Giray'ın emekdarı olduğundan Sinop'a gelip beratı orada Gazi Giray'a verdi. Kırımlılar iki berat görünce hayrete düştüler. Kadılar ve müftülerden kimi hanlık hakkını Gazi Giray'a, kimi Fetih Giray'a tanıyan fetvalar verdiler. Nihayet Müftü Azaki Efendi'nin fetvasına uyulup Gazi Giray han yapıldı.

Gazi Giray tekrar han oldu. Bu sefer küçük kardeşi Selamet Giray Sultan'ı kalgay, Saadet Giray oğlu Devlet Giray'ı nur'üd-din olarak atadı. Devlet Giray'a güvenemediği için bir süre sonra onu idam etti. Bu haberi alan Selamet Giray hayatından korkup kaçtı. Yerlerine başkaları atandı.

«Tüfenkçi ulufesi» adında bir vergi koydu.

Rus, İran, Engürüs, Saturcu Paşa savaşlarında, Eflak Voyvodası Nihal'ın cezalandırılmasında büyük kahramanlıklar ve yararlıklar gösterdi. Bu hizmetlerine karşılık kendisine «arpalık» adıyla Silistre sancağı ve hazineden 30 bin altın cep harçlığı verildi. Mihal'in cezalandırılmasından sonra Buğdan'a Tatar beylerinden birini vali önerdi. Ancak oraya göz diktiğinden şüphe edilip önerisi kabul edilmedi.

«Gazi Kırman» adında çok sağlam bir kale, Akmescit'te bir camii yaptırdı. 1608'de «Timurek» kalesinde iken vebadan öldü. Bahçesaray'a götürülüp babasının türbesine gömüldü. 55 yıl yaşadı, 20 yıl ve 1 ay hanlık yaptı.

Gazi Giray Han pek mert, pek kahraman, birçok bilimlere vakıf, pek erdemli, Türkçe, Arapça ve Acemce şiirler yazan bir şair musiki bilir,

her çalgıyı çalar bir kişi idi. Divan'ı, Fuzuli'nin «Nik ü bed» manzumesine yaptığı «Gül ve bülbül» naziresi, Hoca Sa'deddin Efendi'ye yazdığı Arapça manzumeleri değerli eserlerdir. Şarkıları ve besteleri vardır.

Eğer Türkiye bu kişinin değerini bilseydi ondan daha çok hizmetler sağlayabilirdi.

Şiirlerinden pek meşhur, gerçekten selis(*), coşkun ve pek kahraman ruhlu olan «Gazel»ini örnek olarak yayınlıyorum:

Rayete meyl kaamet-i dilcu yerine
Tuğa dil bağlamışız kakül-i hoşbu yerine.

Heves-i tir ü keman çıkmadı dilden asla
Navek-i gamze-i dilduz ile ebru yerine.

Süreriz tîğımızın zevk ü sefasın her dem,
Sim tenlerle olan lezzet-i pehlu yerine.

Gerden-tuş-ı zibade kutas dilbend
Bağladı gönlümüzü zülüfle giysu yerine

Severiz esb-i hüner-mend-i saba rüftarı
Bir peri-şekil sanem, bir güzü ahu yerine

Gönlümüz şahid ziba-yı cihada verdik,
Dilber-i mah-ruh ve yar-ı peri-ru yerine.

Seferin hurı çok, ümmid-ü fayyile veli,
Olduk aşüftesi bir şuh-ı cefa hu yerine

Olmuşuz can ile billah gazaya teşne
Kanını düşmen-i mülkün içeriz su yerine.

Bu ve diğer şair Kırım hanlarının şiirlerinden görülüyor ki, dilleri hemen aynen Türkiye Türklerinin dilidir.

Yerine birincisinde kardeşi, yani Devlet Giray Han'ın oğlu Fetih Giray, ikincisinde Devlet Giray Han'ın oğlu Fetih Giray Han'ın küçük kardeşi Selamet Giray geçti.

FETİH GİRAY HAN

Bu kişi Eğri savaşındaki hizmetine karşılık 1596'da han yapılıp da sonra hanlığı geri alınan kişidir. Hanlığı bırakıp İstanbul'a giderken veda için kardeşi Gazi Giray'ın yanına çıktı. Eski göreneklere göre kalpağını yere atıp etek öperken Gazi Giray'ın maiyetinden biri «gönlük» denilen aletle Fetih Giray'ı öldürdü. Bu haberi alan Kalgay Devlet Giray kaçtı. Ancak arkasından yetişip onu da öldürdüler.

(*) **Selis:** Akıcı ve düzgün anlatış.

39 yıl yaşadı, 3 ay hanlık yaptı. iyi huylu, insancıl ve kahraman idi. Yerine ikinci defa olarak Gazi Giray Han geçti.

SELAMET GİRAY HAN

Gazi Giray'ın ikinci hanlığında kalgay atanmıştı. Fakat Fetih Giray ve Devlet Giray'ın idam edildiklerini işitince Türkiye'ye isyan etmiş olan Karayazıcı kardeşi Hasan Paşa'ya sığınmıştı. Hasan Paşa affedilince Selamet Giray da affa uğramış, İstanbul'a gitmiş, Gazi Giray'ın müdahalesi üzerine Rumeli Hisarı zindanında hapsolunup dört yıl orada kalmıştı.

Gazi Giray ölünce yerine oğlu ve kalgay Tohtamış Giray, han olmuştu. Çünkü evvelce Sultan Ahmed Han tarafından verilen hatt-ı hümayun gereğince hanlık artık yalnız Gazi Giray soyuna kalacaktı. Oysa İstanbul'daki devlet adamları bu konuda ikiye ayrıldılar. Bunlardan Şeyhülislam Sunullah Efendi, Defterdar Ekmekçioğlu Ahmet Paşa Tohtamış Giray'ı; Hoca Sadeddin Efendioğlu Mehmet Efendi, Kaptanıderya Karamanlı Hafız Paşa Selamet Giray tarafını tuttular. İkinciler galip geldi ve 1608'de hanlık beratını Selamet Giray'a; kalgaylık beratını Muhammed Giray'a, nur'üd-dinliği Şahin Giray'a verdiler. Bu haberi alan Tohtamış İstanbul'a gelmek üzere yola çıktı.

Yolda Kırım'a gelmekte olan Muhammed Giray'a rastladı. Yapılan savaşta Tohtamış ve kalgayı vuruldu.

Selamet Giray yönetimi düzeltmekle meşgul iken Muhammed Giray'ın hareketinde isyan işaretleri gördü ve öldürülmesi için emir verdi. Bundan haberdar olan Muhammed Giray, Çerkes içine kaçtı. «Şaka-yı Mübarek Giray» oğullarından kendisinin üvey oğlu Canbek (Canıbek) Giray'ı kalgay, kardeşi Devlet Giray'ı da nur'üd-din yaptı.

1610'da öldü. Mezarı Bahçesaray'da «Hamuşan» mahallesindedir.

Ruslar ve Lehler'le olan birçok savaşta başarılı oldu.

52 yıl yaşadı, 2 yıl ve 4 ay hanlık yaptı.

Kendisinden sonra ta Kırım'ın çöküşüne kadar Kırım Hanlığı yalnız kendi soyunda kaldı.

Yerine Can Bek Giray geçti.

CAN BEK GİRAY HAN

Kardeşi Devlet Giray'ı kalgay, Selamet Giray Han soyundan Azimet Giray Sultan'ı nur'üd-din yaptı. Devlet Giray Lehistan Savaşı'nda yenildi ve şehit düştü. Bundan sonra bir düziye kalgayları idam edip yerine bir başkasını atadı. En sonunda işi, küçüçük çocuğu Sahip Giray'ı nur'üd-din yapmaya kadar vardırıp bu rütbeleri çocuk oyuncağı haline getirdi.

1614'de Tatar atlıları ile gelip Gence ve Nahcıvan cihetinde İranlıları tepeledi ve birçok ganimetle Diyarbakır'a geldi. 1618'de Türkiye'nin Şah Abbas'la olan savaşına katıldı. Fakat Erdebil'e iki günlük mesafede olan Serav ovasında Karcagıy Han ile yaptığı savaşta pusuya düşüp mağlup oldu.

Yenilgisine sebep de İran'da bulunan Şahin Giray'ın Tatar askeri ör-

gütüne, savaş hilesine ve usullerine ilişkin İranlılar'a verdiği bilgilerdir.

1624'de Şahin Giray ve Muhammed Giray, Can Bek aleyhine hareket etmişlerse de, Kırım'a karadan gönderilen askerin, donanma ile gelen Recep Paşa'nın yardımı ile «Tırmak» denilen yerde yapılan savaşta bu iki Giray mağlup oldular.

Nihayet hiçbir kabahatı olmadığı halde, ya da bazı tarihçilere göre Serav yenilgisinden dolayı Can Bek hanlıktan azl edilip Rodos'a sürüldü. Orada 1635'te öldü. Mezarı Rodos'ta Murat Reis Türbesi'ndedir.

Üç defa han olmuştur. 70 yıl yaşamış, 20 yıl ve 6 ay hanlık yapmıştır. Nazik, cömert, şair bir kişi idi.

Yerine Semin Giray Han oğlu Saadet Giray Sultan'ın oğlu Muhammed Giray geçti.

ÜÇÜNCÜ MUHAMMED GİRAY HAN

Bu kişi Vize'de oturuyordu. Nasuh Paşa onu han yapmak için padişahtan rica edeceğini bildirip elli kişi ile İstanbul'a göndermişti. Bazı devlet adamları bunu Nasuh Paşa'nın padişaha bir suikasdı olarak göstermişler, Nasuh Paşa'yı idam, Muhammed Giray'ı Yedikule'ye hapsettirmişlerdi.

Genç Osman Han tahta çıktığı gün (1618) Muhamed Giray kalabalıktan istifade edip 40 atlı adamıyla kaçmıştı. Ancak Pravadi boyunda yakalanıp Rodos'a sürülmüş ve yanındakiler idam edilmişti.

1623'de Muhammed Giray'ın dostu Mere Hüseyin Paşa sadrazam olunca Can Bek Han'ı azlettirip yerine Muhammed Giray'ın han atanmasını sağlamıştı.

Kardeşi Şahin Giray Sultan'ı kalgay yapıp oğlu Ahmet Giray'ı rehin olarak İstanbul'a gönderdi. Can Bek Giray Han'ın azli üzerine bütün han oğulları Karım'ı terk edip Rumeli'ye geldiklerinden nur'üd-din yapacak bir han oğlu bulamayarak Cengiz soyundan olmayan Leh Boyarlarından birinin tutsak edilen kızı olup da müslümanlığı kabul etmeyen ve babasına götürülmek üzere yerine teslim edilip orada gebe kalan kadının çocuğu olan Çoban Mustafa adında birini «Devlet Giray» adı ile nur'üd-din yapmak zorunda kaldı. Bunlardan «Çoban Giraylar» türedi.

Az bir zaman sonra Mere Hüseyin Paşa sadrazamlıktan azl edildiğinden Muhammed Giray Han da hanlıktan azl edildi. Bu azle bir müneccimin «Berkuş adında birinin dünyaya egemen olacağını» söylemesi ve Rusya'nın iki elçisini öldürmesi sebep olmuştur.

Yerine tekrar Can Bek Han atandı. Ancak Muhammed Giray Han Babıali'yi tanımadı. Üzerine donanma ile Kaptanıderya Halil Paşa karadan vezir Hasan Paşa ve İbrahim Paşa gönderildi. Muhammed Giray 100 bin Nogay, 800 Kazak askeriyle hücum edip Türkiye ordusunu bozdu. Bin tutsak aldı, 17 top ele geçirdi. Bundan sonra Kefe'ye girip Türkiye uyruğunun üç günde kenti terk etmesini bildirdi.

Bu haberi alan Babıali kendisini tekrar han yaptı.

1627'de tekrar azledildi. Bu sefer de kazaklarla birleşerek savaştı. Ancak çarpışma sırasında bir kuşunla öldü (1627). Bahçesaray'da atası Semin Muhammed Giray Han'ın türbesine gömüldü.

45 yıl yaşamış, iki defada olmak üzere 5 yıl hanlık etmiştir.
Yerine Gazi Giray Han'ın oğullarından İnayet Giray geçti.

İNAYET GİRAY HAN

1635'de han atandı. Kardeşlerinden Hüsam Giray Sultan'ı kalgay, Saadet Giray Sultan'ı nur'üd-din yaptı.

Türkiye tarafından İran seferi için görevlendirildi. fakat Mansuroğullarından Kantimur isyan ettiği için askerini asiler üzerine gönderdi. IV. Murat Han buna kızdı. Kantimur uruku beylerinden Süleyman Şah ile anlaştı. Akkirman kalesi civarında zevk ile meşgul olan Kalgay ve Nur'üddin'i bir gece ansızın basıp öldürdüler. Kantimur Lehlerin Nogaylar'dan şikayeti üzerine İstanbul'a getirtilmişti. İnayet Giray, Kantimur'u İstanbul'dan istedi. Şiddetli bir mektup yazdı. Sonra kendisi de İstanbul'a gitti. Padişah bunları huzurunda muhakeme etti. Muhakeme sırasında birbiri aleyhine ağır sözler söylediler. Padişah zaten Han'a kızgındı. İran seferine gelmemiş, Türkiye korumasında olan Akkirman kalesine hücum etmiş, Kefe kalesini de kuşatmış ve Kefe beylerbeyi ile kadısını öldürmüş, sonra da Bucak (Basarabya) Nogayları'nı Kırım'a götürüp oraya yerleştirmiş, onlara Kırım Hanı'ndan başkasına itaat etmeyeceklerine dair yemin ettirmişti. Padişah IV. Murat idamını emretti. Bostancılar tarafından öldürüldü ve bu dava da bitti (1637). Hasbahçe'de kefenlenip, Beşiktaş'ta Yahya Efendi türbesine gömüldü.

40 yıl yaşamış, 2 yıl ve 3 ay hanlık yapmıştır. Yerine Selamet Giray Han'ın oğlu Rezmi Bahadır Giray geçmiştir.

REZMİ BAHADIR GİRAY HAN

Bu kişi babası zamanında İstanbul'da rehin idi. Yanbolu kendisine «has» olarak verilmişti. Yanbolu'da bilginlerle ilişki kurarak bilgisini artırdı. 1637'de Kırım'a han atandı. Kardeşlerinden İslam Giray Sultan'ı kalgay, Safa Giray Sultan'ı nur'üd-din yaptı.

Mansuroğlu uruğu olan Nogaylar yine başkaldırdılar ve Tatarların mallarını yağmaladılar. Kongrat uruğu beylerinden dokuzunu «bizden başkasına mirza denemez» diyerek kestiler. Kefe müftüsü meşhur ve saygın bilginlerden Afifüddin Efendi'den fetva olarak Mansuroğlu uruğunun kadınlarından ve büluğa varmamış çocuklarından başka herkesi katletti.

Bu sırada Ruslar cizyelerini vermemek istedilerse de Bahadır Giray Han, Töre Timur Mirza ile şiddetli bir mektup gönderdi. Bunun üzerine Ruslar cizyeyi, birtakım armağanlar da ekleyerek gönderdiler.

Çerkesler üzerine gönderilen Kalgay İslam Giray da «kudumiye», «avaid» denilen vergileri toplamayı başardı.

Safa Giray öldüğünden yerine Küçük Kırım Giray nur'üd-din yapıldı. Bu kişi Bağdat savaşındaki kahramanlığı ile meşhur olmuştu.

Rusya'ya Kazaklar Azak kalesini kuşattılar. İstanbul, Bahadır Giray'a, Azak'ın kurtarılması görevini verdi. Kaleyi kurtarıp dönerken vebadan öldü (1642). Babasının türbesine gömüldü.

40 yıl ömür sürdü, 4 yıl ve 6 ay hanlık yaptı.

Güzel yüzlü, iyi söz söyler, şair bir kişi idi. Şiirlerinde «Rezmi» mahlasını kullandı. Karısı, Gazi Giray'ın kızı Han-zade Hanım da şairdi.

Yerine Selamet Giray Han'ın küçük oğlu Muhammed Giray geçti.

DÖRDÜNCÜ MUHAMMED GİRAY HAN

Can Bek Giray Han zamanında nur'üd-dinlik ve kalgaylık yapmış, Can Bek hanlıktan azledilince bütün Giraylar gibi o da Rumeli'ye gelip Yanbolu'da yerleşmişti. 1642'de han atandı. Bu kişi diğer Giraylar gibi hareket etmeyip Can Bek Han'a nur'üd-dinlik ve kalgaylık etmişti. Bundan dolayı Giraylar kendisine güvenikliklerini duyurdular. Muhammed Giray da Çoban Mustafa'nın Kulboldu adındaki oğlunu «Fetih Giray» ünvanıyla kalgay, kendi kardeşinin oğullarından Gazi Giray Sultan'ı nur'üd-din yaptı.

Ne Kırım halkını, ne Türkiye'yi memnun edebilen Muhammed Giray Han 1644'de azledildi. Yerine İslam Giray geçirildi. Ancak o da ölünce yine han yapıldı. «Kıl Burunu» denilen yerde halk, din adamları ve beyler kendisini karşıladılar. Beyler arasında büyük bir ayrılık vardı. Bunu yüzlerinden anlayan Han kederlendi. Kederini gören «Gülec» şeyhi sebebini sordu. Han da «10 yıldır vatanımdan ayrıyım. Gurbette, zindanlarda çok meşakkatler çektim. Fakat hiç üzüntüm olmamıştı. Şimdi aranızdaki ayrılığı görüp üzüldüm. Çünkü milletleri harap eden durumu sizde görüyorum» dedi. Bu sözlerden üzülen Şeyh, topluluğa nasihat etti. Bunun üzerine herkes barıştı. Halk sevindi.

Kulboldı'yı Rodos'ta bırakmıştı. Bu sefer İslam Giray'ın kalgayı Gazi Giray ile nur'üd-dini Adil Giray'ı ve başağası Sefer Gazi Ağa'yı yerlerinde bıraktı. İslam Giray'ın han olması için çalışan Sefer Gazi Ağa'yı bir süre sonra idam etti. Sefer Gazi akıllı bir adamdı. Mirzalar ve halk arasındaki anlaşmazlıkları çözümlerdi. Halk kendisini severdi. İdam edilmesi halkı gücendirdi. Sefer Ağa'nın oğlu İslam Ağa da İstanbul'a şikayette bulundu. Sadrazam Köprülüoğlu Ahmed Paşa, Han'ı Uyvar Savaşı'na çağırmış, Han Kırım'daki karışıklıklardan dolayı özür dileyerek oğlu Ahmet Giray Sultan'ı 100 bin atlı ile göndermişti. Bu da Sadrazam'ı kızdırmıştı. Bu sebeplerden dolayı azledildi (1655).

Azlini haber alan Muhammed Giray Han bütün malını çocuklarına ve maiyetine dağıtıp, 30 atlı ile Dağıstan'a çekildi, 1674'de orada öldü. Cenazesi Bahçesaray'a götürülüp, Devlet Giray'ın türbesine gömüldü.

80 yıl yaşamış, ilk defa olan hanlığında 15 yıl ve üç ay hanlık yapmıştır. Hanların en zenginlerindendir. Bahçesaray civarında bir mevlevihane, Bahçesaray'da bir hamam, daha birçok hayır kurumları yaptırmıştır. Şair idiyse de şiirleri dikkat çekici değildir.

Yerine Selamet Giray Han oğullarından İslam Giray geçti.

İKİNCİ İSLAM GİRAY HAN

Can Bek Han zamanında yedi yıl Lehler'in elinde tutsak kalmış, Padişah IV. Murad Han'ın Lehler'le yaptığı barış anlaşması ile kurtarılmış,

Yanbolu'da bir süre oturmuş, kardeşi Bahadır Giray'ın kalgaylığında bulunmuştu. Bahadır Giray'ın ölümünden sonra İstanbul'a gelmiş, Sefer Gazi Ağa aracılığı ile Babıali'de hanlık için uğraşmaya başlamıştı. Han bulunan Muhammed Giray bunu haber alıp şikayet etmiş, Sadrazam Mehmed Paşa sevmediği İslam Giray'ı Cağaloğlu'nun kadırgasıyla Rodos'a sürmüştü (1644).

Birbuçuk ay sonra ise Cinci Hoca'nın yardımıyla İslam Giray İstanbul'a getirilip Kırım'a han atandı (1644). Huzura çıktı. Türkiye Padişahı kendisine «Sen yalnız bana bak! Gayrının sözünü dinleme!» dedi. Bundan gurur duyan İslam Giray Han dışarı çıkınca arkasından gelen Sadrazam'a «Madem ki han oldum, bundan sonra kağıtlar gönderip oraların işlerine karışmayınız!» dedi. Küçük kardeşi Kırım Giray'ı kalgay yapıp, Muhammed Giray'ın nur'üd-dini olan Gazi Giray'ı nur'üd-dinlikte bıraktı.

Kırım'ı rahatsız eden Ruslar ve Lehler ile birkaç savaş yaptı ve galip geldi. İsyan eden Jane kabilesini de cezalandırdı. Başları olan Akçomak'ı darağacına astı. Bu kabileden aldığı ganimetlerin bir kısmını Padişah'a armağan olarak gönderdi.

Kutlu-şah Mirza'yı düşman üzerine akına gönderdi. Mirza ganimetlerle geldi. Fakat Han'a verilecek beşte bir hisse için kapıkulu ile Sefer Gazi arasında kavga çıkınca Han, Sefer Gazi'yi hapsettirdi. Sefer Gazi hapishaneden kaçıp, urukları Han aleyhine ayaklanırdı. Bu esnada 80 bin kişilik bir Rus ordusu Azak kalesini kuşatmak için yola düştü. İslam Giray Han bu iki tehlikeli olayı yerinde önlemler alarak düzeltti.

Ruslar'dan cizyeyi almak için o zaman nur'üd-din olan Adil Giray Sultan'ı kuvvetli bir ordu ile Moskova üzerine gönderdi. Adil Giray, Ruslar'ı boza boza Moskova'ya dayandı. Çar, 60 bin altın değerinde olan türlü cinste kürkler, başka armağanlar ve ayrıca 40 bin altın verdikten sonra her yıl cizyesini, giraylarla mirzalar ve din adamlarına verilecek armağanları tesbit ederek barış yaptı.

Bunun üzerine daha önce halktan, «Tamga akçesi» adıyla alınmakta olan vergi kaldırıldı.

Ruslardan sonra Lehler üzerine yürüdü. Özi Kazakları Hatmanı'na (Ataman) Sefer Gazi'yi gönderip Lehlerin 50 bin kişilik bir ordu toplamaya çalıştıklarını, Kırım'a saldıracaklarını öğrendi. Derhal 100 bin kişi ile Özi ve Turla ırmaklarını geçti. Leh Kralı, Tatar askerinin geldiğini haber alınca kaçıp Hotin kalesi yanındaki Özice palangasına sığındı. Han'ın izleme kolları, Krala mektup ve zahire götüren bir birliği yakaldı. Bunlardan Kral'ın nerede olduğunu öğrendi. Palangayı kuşattı. Palangada açlık başladı. Kral barış rica etti. Kurulan danışma meclisinde devlet adamları «fırsatı kaçırmayıp Lehlerin işlerini bitirmeyi» önermişlerse de Han acıyıp 5 top, 200 bin altın, 80 bin guruşluk royal denilen parayı aldıktan sonra her yıl cizye ve armağanlarını göndermek, Kırım arazisine, Kazak vilayetine akın etmemek, savaşlarda Kırım'a Hanı'nın istediği kadar askerle yardım etmek, iki beyin oğullarını rehin vermek şartlarıyla onlarla da barış etti.

Bu savaşlarda beylerden Argın Doğan Bey'in pek büyük kahramanlıkları oldu.

Tatarlarda bu kişinin kahramanlıklarına ilişkin destanlar vardır.

Çocuklarının sünneti sırasında sırtında çıkan bir şir-pençe'den öldü (1666).

50 yıl yaşadı, 10 yıl hanlık yaptı.

İslam Giray kahraman, yardımsever bir kişiydi. Yaptığı savaşların hepsinde galip geldi. Kırım'ı altın ve kıymetli eşya ile doldurdu, zengin etti. Or kalesini onardı, Gözleve'de Devlet Giray Han'ın yaptırdığı camiyi güzelleştirdi, yine Gözleve'de birçok çeşme yaptırdı.

Yerine Çoban Mustafa'nın oğlu Adil Giray geçti.

ADİL GİRAY HAN

Vize'de oturmakta iken Kırım hanlarının isteği üzerine Rodos'a sürülmüştü. 1666'da Kırım'a han atandı. Kardeşi Kul-boldı Fetih Giray'ın oğlu Devlet Giray'ı kalgay, onun kardeşi Gazi Giray'ı nur'üd-din, Sefer Gazi Ağa'nın oğlu İslam Ağa'yı başağa yaptı. Biraz sonra İslam Ağa'yı idam ettirdi. Oysa Adil Giray'ın han olmasına bu Ağa sebep olmuştu. Şirin beylerinden bir çoğunu da öldürmek niyetinde olduğu anlaşılınca, birçok bey ve mirza mallarını bırakarak Kırım'dan kaçtı. Onların mallarına el koydu.

İstanbul malların sahiplerine iadesini emretdi, Han ise bu emri dinlemedi. Bunun üzerine azledildi.

Tahttan indikten bir müddet sonra oturduğu Karinabad kentinde öldü, oradaki caminin avlusuna gömüldü (1671).

55 yıl yaşadı, 5 yıl saltanat sürdü. Gaafil, cahil bir adamdı.

Yerine Rezmi Bahadır Giray'ın oğlu Selim Giray geçti.

HACI SELİM GİRAY HAN

Henüz küçük çocukken babası ölünce Eblan uruğu beylerinden Mirzaş Ağa'nın eğitimine verildi. Burada iken Mübarek Giray'ın oğlu Adil Giray bir miktar askerle gelip kendisini öldürmek istedi. Ancak Şirin uruğuna kaçıp kurtuldu. Adil Giray zamanında Kırım'dan kaçıp Yanbolu'da «Çölmek» köyünde oturmuştu. Kırım'dan kaçan mirzaların Padişah'a verdikleri dilekçeler üzerine 1671'de Kırım'a han atandı. Kardeşlerinden Selamet Giray Sultan'ı kalgay, amcasının oğullarından Safa Giray'ı nur'üddin yaptı.

Lehistan'ın yönetimi altında bulunan müslüman Lopka Tatarları kendisine başvurarak Lehistan'dan kurtarılarak «Buçuk»da oturmalarını rica ettiler. Han bunu İstanbul'a yazıp izin istediyse de, Silistre Valisi Halil Paşa İstanbul'a yazdığı gizli bir mektupla bu girişime engel oldu.

Çerkesistan işlerini düzeltmek üzere Kabartay'a gitti. Bu sırada Padişah IV. Mehmet'ten gelen bir fermanla «Kıbınca» savaşına çağrıldı. Hemen Kırım'a dönüp hazırlıklarını yaparak yola çıktı (1673). Leh ordusuna rastgelip onları bozdu.

Bundan sonra tekrar bir daha Lehistan seferi ile görevlendirildi. Hasta olduğu halde yine savaşa gitti. Türkiye ordusuyla beraber 35 gün

kuşatmadan sonra Kamanişe kalesini, çevresindeki bütün küçük kaleleri ele geçirdiler. Nihayet Lehistan'ın başkenti olan İlbad kalesini kuşattılar. Lehler barış rica ettiler. Karlı bir barış yapıldı. Han'a, oğullarına, mirzalara hil'atlar verildi.

1678'de hanlıktan çekilmek istemiş ise de Türkiye Padişahı razı olmadı. Çehrin kalesinin fethi için seraskerin yanına görevlendirdi. Kale fetholunamadı. Sadrazam Kara Mustafa Paşa kabahatı Han'a yükledi. Bu sebeple azlolundu.

Selim Giray Han bir süre Kefe'de oturduktan sonra İstanbul'a geldi. Halefinin isteğiyle İstanbul'dan Rodos'a sürüldü.

1684'de tekrar han atandı. Bu sırada Ruslar kuvvetli bir ordu ile Kırım'a saldırmışlardı. Selim Giray üç günlük bir savaştan sonra Ruslar'ı bozup Kırım'dan çıkardı, sınırlarına kadar kovaladı. Rus ordusu 200 bin kişi ve bin toplu idi. Han'ın askeri pek azdı. Han ordusunu üçe ayırmıştı.

Birini bizzat kendisi yönetiyordu. İkinci günü Rusların merkezine şiddetli bir hücumla Rus ordusunu yerinden söktüler ancak tamamiyle mağlup edemediler. Ruslar Or kalesinin arkasındaki «Kuyaş» (Güneş) denilen yere istihkam yapıp savaşa devam ettiler. Selim Giray da Rus ordusunun karşısındaki «Handak» denilen yere istihkam kurdı. Ruslar susuzluk çekiyorlardı. Hatta deniz suyu içmek zorunda kalmışlardı. Bu durum karşısında kaçmayı planladılar. Hileye başvurup Rus uyruğunda olan Alanur Tatarlarının başı Kalmuk Ağa'yı elçi gönderdiler ve barış istediler.

Selim Giray hileyi anlayıp o gece hazırlıklı bulundu. Sabahleyin Ruslar geri çekilmeye başladılar. Derhal izlemeye koyuldu. Rusları bozdu. Tutsak ile 30 top aldı.

Bu esnada Avusturyalılar Sofya'ya kadar gelmişlerdi. Han Edirne'de iken Padişah'ın huzurunda kurulan savaş meclisinde bulunmuş, asker alıp gelmek için Kırım'a gitmişti. Orada ise Ruslara çatmıştı. Onların işini bitirdikten sonra 1688'de Rumeli'ye hareket etti. Üsküp çevresinde Kaçanik geçidinde Avusturya askerini bulup bozdu. Komutanları Karboz adındaki Hersek Voyvodasını tutsak aldı. Bundan pek memnun olan Padişah, Han'ı Edirne'ye çağırıp kendisine iltifat etti. Bu savaşı kazandıran Mustafa Ağa adında biridir.

Bu kişi cesaretle ateşe atılmış, askeri cesaretlendirmiş, şehid düşmüştür. Ancak bu kahramanlığı ile orduyu başarıya ulaştırmıştır. Adı saygıyla anılacak bir arslandır.

Niş'de iken sevdiği oğlu ve nur'üd-dini kahraman Azimet Giray Sultan öldü. Buna pek üzüldü ve tahtı amcasının oğullarından Saadet Giray'a bırakıp Kabe'ye gitti. Kabe'den dönüşünde kendisine Silivri'de bir çiftlik verildi. Kırımlılar kendisini tekrar hanlığa çağırdıklarından üçüncü defa olarak Kırım tahtına oturdu. Büyük oğlu Devlet Giray'ı kalgay, kardeşi İslam Giray oğlu Şahin Giray'ı nur'üd-din yaptı.

Türkiye ile Rusya ve Nemse arasında tekrar savaş başladı. Selim Giray Han bunlara karşı da savaştı. Ayaklanan Sırpları vurdu, Azak kalesine zahire yetiştirdi, Varadin'in yardımına koştu. Bütün bu işleri başarıyla yaptı.

Bu savaşların sonunda Karlofça Anlaşması yapıldı (1699). Ancak bu Barış'la Kırım'ın Türkiye'ye olan bağları gevşetildi. Bu da Türkiye ve Kırım için pek zararlı olmuştur.

Selim Giray, Barış'tan sonra Edirne'ye Padişah'ın huzuruna davet edildi. Artık pek ihtiyarlamıştı. Hanlıktan istifa edip yerinin Kalgay Devlet Giray'a verilmesini rica etti. Ricası kabul olundu. Silivri çevresinde Kadı köyündeki çiftliğinde oturdu. Kendisine Hazine'den 8 bin lira salyane tahsis olundu.

1704'de öldü. Bahçesaray'da Han Camisi'nin avlusuna gömüldü. 83 yıl yaşadı, dört defada olmak üzere 22 yıl ve 7 ay hanlık yaptı. 70 kadar çocuğu vardı.

Kırım hanlarının en meşhurlarındandır. Pek zeki, metin, azim sahibi, yönetimde başarılı, cömert, onurlu ve kahraman bir kişi idi. Zamanında Tükiye'de beş padişah tahta geçmiştir. Yaptığı savaşların hepsinde başarılı olmuştur. Öldüğü zaman bıraktığı bütün eşya ve parası 20 bin guruştan ibaretti.

Yerine Selamet Giray oğlu Mübarek Giray oğlu Murat Giray geçti.

MURAT GİRAY HAN

Yanbolu'da «Seracalı» köyünde iken Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın isteğiyle Kırım'a han atandı (1677). Sefa Giray'ın oğlu Toktamış Giray'ı kalgay, Kırım Giray'ın oğlu Saadet Giray'ı nur'üd-din yaptı.

Ruslar Kalmuklarla beraber Özi suyunu geçiyorlardı. Murat Giray da «Tasmalı» suyunu geçmeye başladı. İstanbul'dan yardım istedi. Gelen yardımla Çehrin kalesi çevresinde birleşti. Rus askerini bozup Çehrin kalesini Ruslardan aldılar. Bunun üzerine İstanbul'da yedi gün şenlik yapıldı.

Sonra Türkiye askeriyle beraber Leh ve Nemçe (Nemse) seferlerinde görevlendirildi. Bu savaşlarda başarılı olunamadı. Sadrazam Mustafa Paşa başarısızlıkları Han'ın üzerine attı. Bu sebeple 1682'de azledildi. Bu zamana kadar Rus elçileri Türkiye ile olan işlerini Kırım hanları aracılığı ile görürlerdi. Murat Giray bir Rus elçisine hakaret ettiğinden bundan böyle Rus elçileri doğrudan doğruya İstanbul ile görüşmelere başladılar.

69 yıl yaşadı, 5 yıl ve 10 ay hanlık yaptı. Cömert, ikramı bol, Cengiz töresine pek saygılı, içkiye düşkün bir kişiydi.

Yerine Selamet Giray Han oğullarından Kırım Giray Sultan'ın oğlu Hacı Giray geçti.

İKİNCİ HACI GİRAY HAN

Nemse savaşlarında büyük bir ün kazanmıştı. Hele Beç (Viyana) bozgununda «liva-yı İslam»ı kurtarmak için pek büyük bir hizmet görmüştü. Bu başarılarına karşılık 1682'de han atandı.

Selim Giray Han oğlu Devlet Giray'ı kalgay, kardeşi Azimet Giray'ı nur'üd-din yaptı.

Kırım'a dönerken Bucak'a girmiş olan Leh ordusuna «İsmail» geçidi çevresinde rastlayıp onları perişan etti. Ve Bucak'dan çıkardı. Komutanlarını da tutsak aldı. Azimet Giray'ı, Budin'in yardımına yolladı.

Çok geçmeden beyler ve mirzalar kendisinden yüz çevirdiler. Çünkü bağışa alışmışlardı. Oysa Hacı Giray'dan hiçbir şey göremiyorlardı. Mirzalar halkı ayaklandırıp Han'ın mallarını yağma ettiler. Han 10 kişi ile Menküb kalesine kaçtı.

Halk Selim Giray Han'ı tekrar istedi. Hacı Giray azledilip Rodos'a sürüldü.

Hacı Giray 5 yıl daha yaşayıp 1688'de öldü. Rodos'da gömüldü. 41 yıl yaşadı, 9 ay hanlık yaptı.

Boyu kısa, kazganç bir adam idi.

Yerine Selim Giray'dan sonra, Selamet Giray Han oğlu Kırım Giray oğlu Saadet Giray geçti.

İKİNCİ SAADET GİRAY HAN

Hacı Selim Giray Han'ın saltanatını terk etmesi üzerine 1691'de Kırım tahtına sahip oldu. Hacı Selim Giray oğlu Devlet Giray'ı kalgaylıkta bırakıp, oğlu Fetih Giray'ı nur'üd-din yaptı.

Serdar'ın maiyetinde Avusturya savaşında görevlendirildi. Ordusuyla Türkiye kuvvetlerine katıldı. Kalgay'dan şüphelenip azletti. asker Eflak'ı yağmalamıştı. Han, beyleri azarladı. Gücenen beyler, Han'ın 10 kişi ile görüşme için Türkiye ordusuna gittiği zaman asker ile kaçıp Han'ı istemeyiz diye dilekçe gönderdiler.

Çaresizlik karşısında Han azledildi. Rodos'a sürüldü (1692). 3 yıl sonra öldü ve Rodos'da gömülmüştür.

50 yıl yaşadı, 10 ay hanlık yaptı.

Cömert, gayretli, vefakar, fakat gazaplı bir kişi idi. Ufak bir şeyden gazaba gelip, maiyetini azarlardı. Bu davranışlarından dolayı maiyeti kendisinden yüz çevirmişti.

Yerine Safa Giray sultan'ın oğullarından Safa Giray geçti.

SAFA GİRAY HAN

Kara Devlet Giray Sultan'ı kalgay, Toktamış Giray Sultan oğlu şair Şahin Giray Sultan'ı nur'üd-din yaptı. Sahip Giray zamanında Kırım hanlarının maiyetine «kapıkulu» ünvanıyla bir miktar Yeniçeri gönderilmişti.

Bunlar da İstanbul'dakiler gibi isyan ve zorbalık tohumu olmuşlardı. Avusturya seferi için görevlendirilen Han askeriyle Yer kökü kalesi yanlarına gelmişti. Mirzalar ve askerler bir gece başlarını alıp gittiler. İstanbul'a Selim Giray'ı, han istediklerini bildirdiler. Safa Giray azl edilip (1693) Rodos'a sürüldü. 1703'de öldü, Karinabad Camisi avlusuna gömüldü.

66 yıl yaşadı, 10 ay hanlık yaptı.

Akılsız, cahil, hasis bir adamdı. Yerine, Selim Giray'dan sonra, Selim Giray Han'ın büyük oğlu Devlet Giray geçti.

İKİNCİ DEVLET GİRAY HAN

1693'de tahta geçip kardeşlerinden Şahbaz Giray Sultan'ı kalgay, Gazi Giray Sultan'ı nur'üd-din yaptı.

Şahbaz Giray Çerkes asilerinin eline düşüp şehit edildiğinden yerine Saadet Giray Sultan'ı kalgay yaptı. Bundan gücenen Nur'üd-din Gazi Giray Bucak'a gidip isyan halinde olan Nogaylar'a katıldı. Gazi Giray evvelce Bucak Seraskeri idi. Zaten kendisi «Orak», «Mamay» urukları yanında eğitim görmüştü. Oraklardan Orus oğlu Bek-Arslan Mirza, Kasım oğlu Cavım Mirza ile Lehistan'ı yağmalayıp ganimetler aldı. Devlet Giray Han «Lehistan'la anlaşmamız vardır. Böyle şeyler yapamazsınız. Aldığınız malları geri verin» dedi. Dinlemediler. Han bir ordu ile üzerlerine yürüdü, ancak asiler tarafından kuşatıldı. Bir fırsat bularak geri döndü. İlkbaharda tekrar bir ordu ile gelip Nogayları aman dilemek zorunda bıraktı. Gazi Giray ile mirzalar Rus sınırında bulunan Çehrin kalesine kaçtılarsa da Han'ın çağrısı üzerine Çavım Mirza ve onu görerek diğerleri geldiler ve affedildiler. Yalnız Gazi Giray İstanbul'a gönderilip bir hapse kondu, sonra Rodos'a sürüldü.

Ruslar Özi sahillerinde bir plan uyarınca ilerleyip duruyorlardı. Oralara istihkamlar yapıyorlardı. «Doğan» (Gazi Kirman) kalesine beş saatlik mesafede Acısu'nun Özi ırmağına aktığı yerde «Memanke» kalesinin yanında bir istihkam yaptılar. Bunun üzerine oraların durumunu incelemek üzere İstanbul'dan bir «Yoklamacı» gönderildi. Fakat Ruslar bu görevliyi rüşvetle elde edip bu hazırlıklar hakkında Han'ın İstanbul'a yazdıklarını yalanlattırdılar. Han yurtseverlikle hareket ederek Türkiye'yi uyardı. Ancak ne yaptıysa anlatamadı. Umutsuzluğa düştü. Bu sırada azl edildi. Halk «kendisinden ayrılmayacağını, hatta babası Selim Giray Han bile gelse kabul etmeyeceklerini gerekirse Türkiye'ye de isyan edeceklerini» söyledi. Devlet Giray Han kendilerine nasihat etti. Ancak halk dinlemeyip Bucak urukları ile de birleşerek Türkiye yönetimindeki «Tomarava» ve «Kalas» kentlerini yağmaladı. Bu aralık Hacı Selim Giray han atanınca geri geldi. Gerek halk üzerindeki etkinliği sayesinde ve gerek Kefe Müftüsü Ebussuud Efendi'nin asiler itaat etmezse katl edilmelerinin vacip olduğu hakkında yazıp dağıttığı risalenin etkisiyle Selim Giray Han'a boyun eğdiler. Devlet Giray Han Rodos'a sürüldü (1702).

Devlet Giray Han 1708'de ikinci defa olarak tahta geçti. Bu sırada Türkiye ve Rusya arasında savaş başladı. Savaşa katılmakla görevlendirilen Devlet Giray Han, Ruslar'ın birkaç palangasını ele geçirdi, birtakım tutsak aldı. Bu akın Kırım'da «Toban Çakgan Akını» adını aldı.

1711'de Türkiye'nin Büyük (Deli) Petro ile olan Prut Anlaşması'nda bulundu. Büyük Petro büyük bir kuvvetle Edirne üzerine yürümek niyetiyle yola çıkmıştı. «Cihan-ı Deli» lakabıyla meşhur büyük oğlu Taht Giray'ı kalgay yapıp Kırım'da bıraktı. Kendisi büyük bir ordu ile Akkirman'a doğru hareket etti. Turla ırmağını geçip Prut boyuna gelince Rus ordusuna rastladı. Hemen savaşa tutuştu. Orak oğlu Cavım Bek uruğuyla Ruslar'ın merkezine saldırdı. Ruslara büyük kayıp verdirip birkaç top bile ele geçirdi. Devlet Giray ordusu Ruslar'ın zahire yollarını tuttu. Şaşkına dönen Rus ordusu ilerlemesinde devam etti. Baltacı

Mehmet Paşa ile Yeniçeri Ağası Yusuf Paşa yönetiminde olan Türkiye Ordusu da İsakçı geçidine geldi. Fakat Ordu geçidi geçmek istemiyordu. Han ise bir an evvel gelmelerini yazıyordu. Petro da Nogaylar'ı elde etmek için uğraşıyordu; fakat başarılı olamıyordu. Nogaylar Petro'nun mektuplarını Han'a teslim ediyorlardı. Han bu mektupları Baltacı'ya gönderiyordu. Yine de onları ikna edemiyordu. Nihayet Padişah'a başvurmak için Tuna'yı geçti. Bu aralık Türkiye Ordusu hareket etmişti. Yetişti. Toplar tabiye edilmişti. Rusları pek hırpaladılar. Diğer taraftan Yeniçerilerin tüfek ateşi ile Kırım atlıları Rusları zor durumda bıraktı. Ruslar bataklığa düşüp teslim bayraklarını çektiler; bizimkiler de ateşi kestiler.

Bunun üzerine büyük bir Savaş Meclisi kuruldu. Türkiye Devleti'nin yetkilileri «Devlet'in namusunu ikmal şartıyla barışın yapılması» görüşünü ileri sürdüler. Devlet Giray bu öneriye şiddetle karşı çıktı ve «Fırsat bu fırsattır. İstersek şimdi bütün Rusya'yı ele geçiririz. Rusya'nın bütün hayatı bu ordudur. İşi bitirelim» dedi. İsveç Kralı da bu fikirde bulunduysa da Baltacı kabul etmeyip Türkiye bölümünde de anlattığımız gibi eline geçmiş olan büyük bir fırsatı kaçırdı. Böylece Ruslar'ın daha sonra Kırım ve Türkiye'yi mahvetmelerine fırsat verdi ve barış yapıldı.

İsveç Kralı ülkesine gitmek istemediğinden İstanbul'un emriyle Devlet Giray tarafından hapsedildi. Sonra bu işin kabahatı Devlet Giray Han'a yükletilip zavallı ve pek değerli Han azledilerek Rodos'a sürüldü (1713).

İki yıl hapiste kaldıktan sonra serbest bırakıldı ve 1718'de öldü. Serivize'de Ayas Paşa Camisi avlusuna gömüldü.

70 yıl yaşadı. İki defa han olup 8 yıl ve 5 ay hanlık yaptı.

Pek kahraman ve kıymetli, heybetli, cömert, düşmanlara korku salan bir kişiydi. Savaşlardaki yiğitliği, cesareti eşsiz idi. Bu kişiye Türkiye tarafından iki defa «seraser kaplı samur kürk» giydirildi. Bu büyük iltifatı ne ataları ne de halefleri gördü.

Deli Petro meselesinde Devlet Giray en doğru görüşü savunan kişidir. İşin ruhunu pek güzel görmüştür. Bu olağanüstü ileri görüşlülüğünü bütün Türklük ruhumuzla alkışlarız. Fakat bu kadar değerli ve yüksek olan bu kişi bizim cahil devlet adamlarına söz anlatamamış bir şansızdır. Eğer sözü dinlenseydi, Türk'ü Rus elinde telef olmaktan o gün kurtaracaktı!.. Sonunda Baltacı'nın kafası uçtu ise de maalesef gıdası Türk kanı olan ve Rus adı taşıyan bu canavar kartal da demir kafesten uçtu.

Yerine Selim Giray'ın oğlu Kaplan Giray geçti.

İKİNCİ GAZİ GİRAY HAN

Selim Giray'ın oğludur. Çerkeslerin cezalandırılması sırasında azarlandığı için büyük kardeşi Devlet Giray'a isyan etti ve asi Nogaylar'a katıldı. Affedilip Türkiye'de oturmasına izin verildi. Edirne'de hapsedilip sonra Rodos'a sürüldü. Sonra Selim Giray Han'ın dördüncü hanlığında tekrar affedilip kalgay atandı. 1704'de han atandı. Kardeşlerinden Kap-

lan Giray Sultan'ı kalgay, Mingli Giray Sultan'ı nur'üd-din yaptı.

Ülkede düzeni sağlamışken Bucak beylerinden Kutluk Tiur ile Karet Mirza Yusuf Paşa'yı rüşvet ile kandırıp bağımsızlık isteklerini İstanbul'a yazdırdılar ve ayaklandılar. Han Büyük Meclisi topladı ve Yusuf Paşa'nın azlini İstanbul'a yazdı. Yusuf Paşa azlolundu. Ortalık da yatıştı ise de Yusuf Paşa tekrar Bucak'da eski görevinde bırakıldı. Bunun üzerine asiler yeniden ayaklandılar. İstanbul'a çağırılan Han'ın ağası Mustafa Ağa da Han'ın aleyhinde bulundu. Bu sefer Gazi Giray Han azledildi. Karinabad'a gönderildi (1707). Vebadan öldü ve Yanbolu Camisi avlusuna gömüldü. 36 yıl yaşadı. 2 yıl 3 ay hanlık yaptı.

Ağırbaşlı, sessiz, eğitim görmüş, cömert uzun boyluca, çatık kaşlı, parlak gözlü ve arslan bakışlı bir kişiydi.

Yerine Selim Giray Han'ın oğlu Kaplan Giray geçti.

KAPLAN GİRAY HAN

Rodos'ta doğmuş, babasına dördüncü hanlığında nur'üd-dinlik, Gazi Giray'a kalgaylık yaptı, 1707'de tahta çıktı.

Kardeşlerinden Mingli Giray Sultan'ı kalgay, Maksut Giray Sultan'ı nur'üd-din yaptı. Az zaman içinde Maksut Giray ölünce nur'üd-dinliği kardeşlerinden Sahip Giray'a verdi.

Çerkesler çoktan beri Kırım Hanlığı'na bağlı idiler. Fakat daima isyan ederlerdi. Sonraları Kırım egemenliğinden kurtulmak için yerleri olan Piştavu'yı bırakıp en sarp olan «Buluc-Nican»a çıktılar. Han yurtlarına dönmelerini emrettiyse de dinlemediler. 1708'de önemli mühim bir kuvvetle Mingli Giray'ı gönderdi. Yine dinlemediklerinden Kırımlılarla Bucak Nogaylarından ve Jane Çerkeslerinden topladığı kuvvetle üzerlerine yürüdü. Çerkesler bu sefer «gayıblık»(*) vereceklerini, fakat eski yurtlarına kesinlikle gelmeyeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine Çerkeslere saldırdı ve galip geldi. Fakat beyleri «Çerkeslerin Han'ın öz kulları olduğunu, onları çok ezmemesini» söylediler. O da kanıp geri döndü. Geri dönen ordudaki Çerkesler Kabartaylara haber gönderip «ansızın saldırmalarını, kendilerinin de onlar tarafına geçeceklerini» bildirdiler. Han'ın ordusu Kabartay sınırında uykuda iken Çerkesler ansızın saldırdılar. Neye uğradığını bilemeyen asker şaşırıp perişan oldu ve birçok bey şehit düştü. Kaplan Giray Han bu sebeple 1709'de azledildi.

1714'de yeniden Han atandı. Yine Mingli Giray'ı kalgay, Sahip Giray'ı nur'üd-din yaptı.

İstanbul'un emriyle Hotin kalesini onardıktan sonra Nemse savaşı için İstanbul'a çağırıldı. Belgrad'a geç geldi. Türkiye askeri artık kışlalarına çekilmişti. Bundan dolayı azledilip Gelibolu'ya sürüldü (1717).

1730'da büyük bir karışıklık çıktı. Dar'üs-saade Ağası Hacı Beşir Ağa bu fitneyi Kaplan Giray'ın temizleyebileceğini Padişah'a söyledi. Kendisine üçüncü defa olarak Hanlık verildi. Bu sefer kardeşlerinden Adil Giray Sultan'ı kalgay, Devlet Giray oğullarından Hacı Giray Sultan'ı nur'üd-din atadı.

(*) **Gayıblık:** Çerkeslerce kabahat ettikçe hanlara verdikleri mal, cariye ve köledir.

Lehistan'a kaçan mirzaları, Türkiye'deki mirzaları affedip getirtti. Uruklar arasındaki anlaşmazlıkları çözümledi. Kalmuk, Çerkes ve Nogaylar'a armağanlar ve rütbeler vererek gönüllerini aldı. Bu suretle ortalığı düzeltti. 1734'de İran seferine çağrıldı. «Timur-kapu» (Demirkapı)ya geldiği zaman Türkiye ile İran hükümdarları arasında barış yapılmıştı. Han İstanbul'a çağrıldı.

Han daha ülkesine dönmeden Rular büyük bir ordu ile Kırım'a saldırı girişiminde bulundular (1735). Rus ordusu 100 bin kişi idi. Rus ordusunun Kırım üzerine hareketi telallarla her tarafta duyuruldu ve halk yurt savunmasına çağrıldı. Genç, ihtiyar bütün herkes Or dışarısına çıkıp savunmaya hazırlandılar. Fakat bütün askerler Han'la beraber İran tarafında idi. Savunmaya hazırlananlar zayıf ve askerlikten anlamayan insanlardı. Bunlar «Kara Çokrak»a gittiler. Ruslar da buraya geldiler. Bereket versin atların karınlarına kadar çıkan çok fazla bir kar yağdığından Ruslar geri döndüler.

Halk hemen Han'a haber gönderdi. Asker, yurdunda bıraktığı çoluk çocuğunun telaşına düştü ve Han'dan acele Kırım'a dönülmesini istedi. Han, Padişah'dan fermansız dönmenin töhmet olacağını söyledi ise de önlerine duramayıp ordusuyla birlikte Kırım'a döndü. «Taman» adasına geldikleri zaman İstanbul'dan gelen Ahmet Ağa kendisini bulup ferman ile Han'ı İstanbul'a çağırdı. Han İstanbul'a doğru yola çıktı. Fakat yolda Rusların kuvvetli bir ordu ile tekrar geldiklerini işitti. Han fermanı filan unutup, Ağa'nın ısrarına da bakmayıp Kırım'a döndü. Oysa İstanbul'un gözlerini duman bürümüştü. Kırım böyle tehlikelerle karşı karşıya iken ve düşman bu sefer kapısına dayanmışken, Ruslar'a karşı önemli bir kale görevi yapan bu ülkeyi hiç düşünmüyordu. Eğer bu güçlü kale düşecek olsa en büyük tehlikenin Türkiye'nin başında patlayacağını hesaplayamayan İstanbul zavallı Kırımlıları İran, Avusturya ve Lehistan'da ufak koz gibi boşuna sarf edip duruyordu. Ruslar 1736'da 100 bin kişi ile Azak kalesini kuşattı. 30 bin kişilik bir iraul kuvveti Or kalesini aldı. Han'ın ordusu az değildi, ancak topları, diğer ateşli silahları eksikti. Önceleri General Minih komutasındaki Rus atlıları Han ordusuna hücum etti; fakat Tatar atlısına dayanamayıp kaçtı. Üçüncü günü Rus ordusu bütün kuvvetiyle saldırdı. Kırım ordusunu önüne katıp sürdü. Kırım ordusu dayanamayıp Or Kapısı'ndan Kırım'a çekildi. Bununla beraber Rusları «Balçık Hendek»de üç gün daha durdurmayı başardı. Fakat dördüncü günü Ruslar kendilerine yol açtılar. Han'ın atı bile savaşta vuruldu. Ruslar kaledeki Tatarları kılıçtan geçirdiler. Han «Çetrelik» suyu boyuna gidip oradan topladığı askerle Or kalesinin yardımına koştu. Ancak kaleyi Ruslar'ın eline düşmüş buldu. Artık Ruslar Kırım'da ilerleyip Gözleve'ye girdiler. Kenti yağmalayıp sonra ateşe verdiler. Oradan Bahçesaray'a gelip orayı da harabeye çevirdiler.

Böylece Kırım Ruslar tarafından fethedilerek ele geçirildi. Bereket versin ki bir veba salgını çıktı ve Rusları kırmağa başladı. Bunun üzerine Rus ordusu Kırım'ı terk edip defoldu.

İşte bu olay artık Kırım'ın Rus pençesine düşeceğini dünyaya gösterdi. Kırım Hanlığı'nın çöküşünün başlangıcı olan bu olay Kırım'ın hayatında en önemli olaydır.

Bu yenilgide nikrisli olan Han'ın yönetimsizliğine hükmedilip 1716'da Kaplan Giray Han azl edilerek Sakız adasına sürüldü.

1738'de Sakız'da öldü, vasiyeti üzerine Çeşme kentine gömüldü.

60 yıl yaşadı. Üç defada olmak üzere 11 yıl ve 6 ay hanlık yaptı.

Cesur, tedbirli, politika ve yönetimde usta bir kişi idiyse de hastalıklı idi.

Yerine hanlıktan birinci azlinde Selamet Giray Han oğlu Adil Giray Sultan oğlu Kara Devlet Giray geçti.

KARA DEVLET GİRAY HAN

Kuvvetli bir ordu ile Türkiye ordusunda bulunmak şartıyla 1716'da han atandı. Söz verdiği orduyu toplamaya başladı. Kırım halkı buna karşı çıktı ve İstanbul'dan Han'ın azledilmesini istedi. 1716'da azledilip Yanbolu'ya sürüldü. Üzüntüsünden o yıl öldü. Yanbolu Camisi avlusuna gömüldü.

70 yıl yaşadı, 3 ay hanlık yaptı.

Vakarlı, ahlaklı bir kişi idi.

Yerine Hacı Selim Giray oğlu Saadet Giray geçti.

ÜÇÜNCÜ SAADET GİRAY HAN

Amcası Selamet Giray'ın oğlu İnayet Giray Sultan'ı kalgay, kardeşlerinden Safa Giray Sultan'ı nur'üd-din yaptı. Türkiye ordusuna çağrıldı ve ilkbaharda Sofya ovasında Padişah'ın ordusuna katıldı. O sırada düşmanla barış yapılmıştı. Edirne üzerinden Kırım'a döndü. Çerkesler ve Kabartaylar isyan ettiklerinden hemen bu ayaklanmayı bastırdı. Birçok tutsak ve ganimetle geldi. Şirin beyleri veya başka mirzalar bu ganimetlerden istedikleri gibi pay alamadıklarından Han'ın aleyhine ayaklandılar. Aynı zamanda evlenmek isteyen iki kişiden dolayı bütün mirzalar ve uruklar birbirine girdi. Bu esnada «Haratuk»lardan «Yediler»in Han tarafına geçmesini hazmedeyenler bunların mallarını yağmaladılar. Din adamları da asilere katılıp Han'a taht-tan inmesini önerdiler. Nur'üd-din'i isyanı bastıracağını bildirdi ise de olaylara üzülen Han saltanatı terk etti (1724).

Rus gibi bir düşman kendilerini mahv edeceğini fiilen göstermişken, Kırımlılar böyle kişisel çıkarlar ve hırslarla birbirini yemekle meşgul oldular. Han, 1731'de öldü ve Yanbolu'ya gömüldü. 70 yıl yaşadı, 7 yıl ve 11 ay hanlık yaptı.

Korkak, yürüyemiyecek kadar şişman, av ile meşgul olan bir kişiydi.

Yerine Selim Giray Han'ın oğlu Mingli Giray geçti.

İKİNCİ MİNGLİ GİRAY HAN

Saadet Giray zamanında giraylar, mirzalar azmış, Kırım anarşi içinde kalmıştı. Ruslar'ın Kırım hakkındaki amaçlarını iyice bildikleri halde, birbiriyle uğraşmaktan, Kırım'ın birliğini bozup parçaladıkları kuvvetleri birbiri aleyhinde kullanmaktan bir türlü vazgeçemiyorlardı. Bu du-

rum Türkiye'nin dikkatini çekti. Bu kargaşayı ortadan kaldırmak gereğini hissetti. Padişah Kaplan Giray ile Mingli Giray'ı çağırtıp gizlice kendileriyle görüştü ve hanlığı Kaplan Giray'a teklif etti. O da vücudunun zayıflığını ileri sürüp Mingli Giray Han'ı tavsiye etti. Mingli Giray, anarşiyi bastırmak üzere han atandı (1724).

Saadet Giray Han'ın kalgayı Safa Giray Sultan'ı makamında bırakıp kardeşlerinden Selamet Giray Sultan'ı nur'üd-din yaptı. Kalgayını Türkiye'nin İran seferi için istediği 6 bin atlı ile İran'a, Nur'üd-din'i de 5 bin askerle İstanbul'a gönderdi.

Şiddet politikası uygulayarak asileri kılıçtan geçirip işleri düzeltti. Kargaşalık çıkaranların başlarından olan Kalgay Safa Giray da İran üzerindeki orduda Serasker tarafından tutulup Sakız'a sürüldü. Yerine geçen kardeşi Adil Giray Sultan da 1727'de istifa edip Bucak'taki Nogayları başına toplayarak isyan etti. Ancak Mingli Giray üzerine varıp ayaklanmayı bastırdı. Din adamlarından fesat başı olan Abdüssamet Efendi de cesazısını çekmek üzere İstanbul'a gönderildi. Seddülbahir kalesinde hapis edildikten bir süre sonra idam edildi. Kıtay (Hıtay), Kıpçak urularıyla Çerkes içine kaçmış olan Baht Giray Sultan boyun eğmek zorunda kaldı. Bu suretle Kırım anarşiden kurtuldu.

Bunun üzerine Han İstanbul'a çağrılıp kendisine olağanüstü iltifat edildi. Padişah tarafından Han'a şölen verildi. Kağıthane'deki köşk donatıldı. 1730'da Birinci Mahmut tahta geçince ortada hiç bir sebep yokken yalnız Patrona Halil gibi bir asinin keyfi ile Mingli Giray Han azl edilip Rodos'a sürüldü.

1737'de tekrar han yapıldı. Bu sırada Ruslar tekrar Kırım'a saldırdılar. Ruslarla uğraştı.

1739'da öldü. Bahçesaray'da Han Camisi avlusuna gömüldü.

40 yıl yaşadı, iki defada olmak üzere 8 yıl ve 7 ay hanlık yaptı.

Akıllı, tedbirli, eğitim görmüş, şair, yiğit bir kişiydi. Karasu kentinde iki şerefeli minaresi olan cami ile Halvetiye Tekkesi'ni, Bucak'da Tatar Peykarı'nda Kargir Medrese'yi yaptırdı.

Yerine Hacı Selim Giray'ın küçük oğlu Selamet Giray Sultan geçti.

İKİNCİ FETİH GİRAY HAN

Selim Giray Han oğlu Devlet Giray Han'ın büyük oğlu olup 1736'da Kaplan Giray'ın azledilmesi üzerine han atandı.

Kardeşlerinden Arslan Giray Sultan'ı kalgay, Mahmud Giray Sultan'ı nur'üd-din yaptı.

Kırım'da kıtlık, salgını başgösterdi. Azak kalesi de Ruslar'ın eline düştü. Halk artık gelecekten umudunu kesmişti. Avusturya ve Rusya anlaşarak Avusturyalılar Eflak ve Buğdan'ı, Ruslar Özi kalesini zapt ettiler. Rus Ordusu Karasu kentini yıktı. Kalmuk askeri kadın, erkek ve çocuk Karasu halkını kılıçtan geçirdi. Türkiye ordusu yetişip Ruslar'ı kaçırdı.

Ruslar'ın Kırım'ı istilası Fetih Giray Han'ın önlem almamasına verildi. Böylece Fetih Giray hanlıktan azledilerek Vize civarında «Çakıllı»ya sürüldü (1737). 1748'de ölüp Vize'de Ayas Paşa Camisi avlusuna gö-

müldü. 50 yıl yaşadı 1 yıl hanlık yaptı.

Cesur, tez yaratışlı, ateşli, gayretli idiyse de, bütün gençliğini Çerkesler arasında geçirdiğinden yönetim ve politika işlerine ve siyasete vakıf değildi.

Yerine İkinci Mingli Giray Han geçti.

İKİNCİ SELAMET GİRAY HAN

1739'da Mingli Giray Han'ın yerine geçmiştir. Kardeşi Azimet Giray Sultan'ı kalgay, Mingli Giray oğlu Toktamış Giray Sultan'ı nur'üd-din yaptı.

Anlaşma hükümlerince Ruslar'dan alınan tutsakları bıraktıramadığından 1743'te azledildi ve Gelibolu'ya sürüldü. 1751'de öldü.

İyi kalbli, iyilik sever, dindar bir kişiyidi. Ruslar tarafından yakılan Bahçesaray'da yeni bir saray yaptırdığı gibi halen Han Camisi denilen meşhur camisi yeni baştan onardı.

Yerine Kaplan Giray Han'ın oğlu Selim Giray geçti.

İKİNCİ SELİM GİRAY HAN

1743'de tahta çıktı, 1748'de öldü. Rus tutsakları iade etmeyi başardığı için İstanbul'a davet edildi, Padişah'tan iltifat gördü.

40 yıl yaşadı, 4 yıl ve dokuz ay hanlık yaptı.

Yönetim ve politikada başarılı, ağırbaşlı ve şiddetli bir kişiydi. Şiddetinden dolayı kendisine halk arasında «Kara Selim Giray» adı verilmişti.

Yerine Devlet Giray Han'ın oğlu Arslan Giray geçti.

ARSLAN GİRAY HAN

Kırım Tatarları'nın göreneğine uygun olarak bu da Çerkesler'den «Seydi» kabilesi reisinin evinde büyümüş, Çerkesler arasında şöhreti yayılmıştı. Ruslar tarafından yıkılan kaleleri onardı. Kalmuk hanlarının hükmü altında kalmış olan «Kırkır» Tatarlarını Kırım'a getirip yerleştirdi.

1756'da azledilip Sakız'a sürüldü. 1767'de yeniden han oldu.

1767'de öldü ve Bahçesaray'da Han Camisi'ne gömüldü.

66 yıl yaşadı, iki defada 8 yıl ve 3 ay hanlık yaptı. Adaletli, cesur, tedbirli bir kişiydi. Han sarayının yanında bir medrese ve bir okul yaptırdı. Maalesef bu okul harap olmuştur. İçindeki kütüphane ve kıymetli eşya şuna buna satılmıştır. Ancak son yıllarda halk tarafından onartıldı. Gözleve'de Minih tarafından harap edilen Devlet Giray camisini onarttı. Gözleve, Akmescit ve Ortaköy'de birçok çeşme yaptırdı. Bunlar için vakıflar kurdu. Ergene ırmağı üzerindeki büyük köprüyü de bu kişi yaptırdı.

Yerine birinci defa azlinde Hacı Selim Giray Han oğlu Saadet Giray Han oğlu Halim Giray ölümünden sonra da Selamet Giray Han oğlu

Maksud Giray geçti.

HALİM GİRAY HAN

1756'da han oldu. Halk kendisine isyan etti. Kırım Giray da isyanı körükledi. Halkın isteği üzerine azledildi (1758). Ve Seracalı kariyesi ne sürüldü.

70 yıl yaşadı, 2 yıl ve 9 ay hanlık yaptı. Bilgin, akıllı, cesur bir kişiydi.

Yerine Devlet Giray Han oğlu Kırım Giray Sultan geçti.

KIRIM GİRAY HAN

Bu kişi 1758'de han oldu ve 1763'te azledilip Rodas'a sürüldü. 1768'de tekrar han atandı. Bu tarihte Türkiye Rusya'ya savaş ilan etti. Savaşta görev aldı ve Rus ordusunu bozarak 15 bin Moskofu tutsak etti.

1768'de zatülcenbe tutulup Kuşan'da öldü. Cesedi Kırım'a götürülüp Han Camisi'ne gömüldü.

52 yıl yaşadı, iki defa olmak üzere 6 yıl ve 8 ay hanlık yaptı.

Debdebeyi, işreti seven bir kişiydi. Kendine «Deli Han» lakabı verilmişti. Bahçesaray'da Dilara adında bir cami ve diğer yerlerde de camiler, çeşmeler yaptırdı. Bahçesaray çevresinde «Aşelme» bahçesini bir park haline getirtti.

Yerine birinci defasında İkinci Fetih Giray'ın oğlu Selim Giray, İkinci defasından Arslan Giray Han'ın oğlu Devlet Giray geçti.

ÜÇÜNCÜ SELİM GİRAY HAN

1763'de han oldu. Kardeşlerinden Mehmed Giray Sultan'ı kalgay, Kırım Sultan'ı nur'üd-din ve Bucak Seraskeri yaptı. 1766'da azledildi, 1770'de tekrar han atandı. Bütün Giraylarla beraber Babadağı'nda bulunan orduya katıldı.

1770 baharında Ruslar Prens Dalgoroki komutasındaki orduyla tekrar Kırım'a hücum ettilerse de, Kırım Seraskeri Silahtar İbrahim Paşa Or kapısında Rusları tepeledi. Ruslar bu defa Kırımlılar arasına ikilik soktular. Kırımlılara, «Siz Cengiz sülalesinden eski ve bağımsız bir devlet idiniz. Şimdi Türkiye'nin birer valisi gibi olup onların keyfiyle göreve getirilip, görevden alınıyorsunuz. Bizimle beraber olun! Size bağımsızlığınızı verelim» dediler. Kırımlılar bu yalana inanmak gafletinde bulundular. Bir kısmı Ruslar'a katıldı.

1771'de Ruslar tekrar saldırdılar. Kırımlılar kendilerini yeterince savunmadılar. İbrahim Paşa büyük gayret ve cesaretler göstermiş ise de Or kapısında yenildi ve tutsak düştü. Han, bir gemi ile İstanbul'a kaçtı. Ruslar Kırım'ı istila ettiler.

Barış için Bükreş'de bir konferans toplandı. Ruslar'ın birinci teklifleri Kırım'ın bağımsızlığı idi. Bizim delegeler çaresiz kabul ettiler. Fakat İstanbul bunu kabul etmedi. Savaş tekrar başladı ve birçok zararlara

daha sebep oldu.

Han, 1777'de tekrar Kırım'a gönderildi, ancak mağlup olunca Rumeli'ye döndü.

1785'de Vize'de öldü. Orada Ayas Paşa Camisi'ne gömüldü. 73 yıl yaşadı, iki defa olmak üzere 3 yıl ve 5 ay hanlık yaptı. Cesur bir han idiyse de, daima mağlup oldu. Av meraklısı idi.

Yerine Devlet Giray oğullarından Topan Ahmet Giray Sultan'ın oğlu Sahip Giray geçti.

MAKSUT GİRAY HAN

1767'de tahta çıktı. 1768'de Türkiye-Rusya arasında savaş çıktı. Kırım beyleri Han'da harb evsafını göremediklerini bahane ederek azlini istediler ve azlolundu.

1771'de tekrar han atandı. Bir süre sonra Padişah'tan izin de almaksızın hanlıktan çekildi. Padişah kızıp kendisini Sımaku'ya sürdü.

1781'de öldü.

60 yıl yaşadı, iki defada olmak üzere 1 yıl ve 9 ay hanlık yaptı. Akıllı, yetenekli bir kişiydi. Güzel giyinmeye meraklı idi. Tunca üzerindeki büyük köprüyü bu kişi yaptırdı.

DÖRDÜNCÜ DEVLET GİRAY HAN

Çerkes beylerinden «Kümürküy» kabilesi reisi ve dayısı Atik-oğlu'nun evinde büyüdü. 1770'de amcası Kırım Giray Han'ın yerine han oldu.

1771'de Hotin kalesi ve Buğdan ülkesinin düşman eline düşmesi kabahatı Devlet Giray Han'a yükletilerek azledildi.

1773'de on kadar girayla gidip Nogay ve Çerkeslerden asker alarak Kırım'a geçmiş, Rusları bozup Kırım'dan çıkarmak üzereyken Türkiye ve Rusya arasında Kırım'ın bağımsızlığı esası üzerine «Küçük Kaynarca» muahedesiyle sulh yapıldığından geri dönmüştür (1774).

İşte bu tarihten itibaren Kırım Hanlığı Türkiye korumasından çıkıp, sözde bağımsız, gerçekte sahipsiz ve Rus midesine lokma olmuştur. Kırım üzerindeki Türkiye koruması 1466'da başlayıp 1774'de bitmiştir. Demek Kırım 308 yıl Türkiye korumasında kalmıştır.

Halk 1775'de Devlet Giray'ı han seçti. 1776'da hanlıktan azledildi. 1780'de Vize'de dizanteriden öldü, orada Ayas Paşa Caminin avlusuna gömüldü. 52 yıl yaşadı, iki defada olmak üzere 2 yıl 10 ay hanlık yaptı. Ahlak sahibi, cömert bir kişiydi.

İKİNCİ KERİM GİRAY HAN

İkinci Selim Giray Han'ın oğlu olup 1770'de han ilan edilmiştir. Bu esnada Türkiye ve Rusya arasında savaş vardı. Han da savaşa katıldı. Bu savaşlar Türkiye ve Kırım'ın yenilgisi ile bitti. Ruslar Bender, Kili, Akkirman ve Bükreş kalelerini, Eflak ve Buğdan'ı ele geçirdiler.

1770'de savaş için İstanbul'dan para istedi ve para gönderilmezse zorunlu olarak istifa edeceğini bildirdi. İstanbul para yerine azlini tercih

etti. İstanbul'a gelip çiftliğinde oturdu.

1771'de vebadan öldü. 10 ay hanlık yaptı. Pek kahraman bir kişiydi.

İKİNCİ SAHİP GİRAY HAN

1771'de halk tarafından han seçildi; fakat 1774'de halk kendisini tahtan indirdi. O da Rumeli'ye yerleşti. 1807'de Çatalca'da öldü. 61 yıl yaşadı, 3 yıl ve 10 ay hanlık yaptı.

Yerine Şahin Giray geçti.

ŞAHİN GİRAY HAN

Sahip Giray Han azledilince bir keşmekeştir başladı. Halk çeşitli gruplara bölündü. Her grup birini han yapmak istedi. Kırım için asıl felaket şimdi başlamıştı. Gerçi bu felaket Küçük Kaynarca'da imza edilmişti. Bilindiği gibi bu anlaşma Kırım'ın idam fermanı idi. Ruslar'ın Kırım bağımsızlığından amaçları Kırım'da anarşi doğurmaktı. Kırım'ın boğuşmasından çok iyi yararlanan Ruslar, bu boğuşmayı artırmak için ona engel olan Türkiye'den ilişiğini kestirmişlerdi. Rusya gerçekten de Kırım'ı mahv etmek için en başarılı silahı bulmuştu. Bu sefer han seçimindeki çekişmeleri Kırımlılar arasına saldıkları casuslarıyla körüklediler. İşler o hale geldi ki, han atamak mümkün olamadı. Herkes birbirini yedi. Zaman geçti. İşler böyle olgun bir duruma gelince Ruslar dost sıfatıyla ortaya atılıp, meseleyi sırf Kırım halkına bir hizmet bahanesiyle, çözümleyeceklerini söylediler. Halkın karşı çıkmasına rağmen Topal Ahmet Giray Sultan'ın oğlu Şahin Giray'ı han atadılar (1777).

Halk isyan etti. Ancak Ruslar Kırım halkını ezdi. Şahin Giray Han kaldı.

Şahin Giray Çerkes beylerinden Tamgan'ın elinde büyümüş, Petersburg'da Çariçe Katerina'ya yaverlik etmiş, sefih ve Rus fikirli bir gençti. Her şeyde Rusları örnek alırdı. Hatta han olduktan sonra bile Rus subayı üniforması taşıyordu. Din konusunda da pek ciddi değildi. Kırım halkı ise dindardı. Onun bu hallerini beğenmiyorlardı. Halkta nefret ve galeyan başladı. Ruslar da ateşe barut döktüler. Ruslar hem Şahin Giray'ı tutuyorlardı, hem de halkı onun aleyhine kışkırtıyorlardı. Din adamları Şahin Giray'ın küfür ve idamına fetva verdi. Abazalar yanında bulunan Bahadır Giray Sultan'la Arslan Giray Sultan bu karışık durumdan yararlanıp Tatar, Çerkes ve Abazalar'dan bir kuvvetle Kırım'a girdiler. Halk bunları kurtarıcı gibi kabul edip, bu ordu ile birleşti. Saray'a saldırdılar. Daha önceden haberli olan Şahin Giray bir gemiye binip Yenikale'ye kaçarak Rus genaraline sığındı.

BAHADIR GİRAY HAN

Şahin Giray'ı kaçırıp 1782'de tahta geçti. Kısa bir süre sonra Şahin Giray Rusların yardımıyla gelip Bahadır Giray'ı hapsetti. Bahadır Giray hapishaneden kaçıp Abaza içine gitti. Orada karışıklıklar çıkardı. Ancak yakalanıp İstanbul'a gönderildi.

ŞAHİN GİRAY HAN (İkinci Defa)

Bahçesaray'dan kaçınca Rus generaline sığınmıştı. Zaten general bunu bekliyordu. Ruslar sahil halkına Şahin Giray'ı istediklerine ilişkin bir belgeyi zorla imza ettirdiler. Bu da Rusların anlaşma hükümlerini bozmadıklarını göstermek için bir düzendi. Sonra bir Rus kuvvetiyle Şahin Giray'ı tekrar yerine oturttular. Türkiye bu müdaheleyi Rusya nezdinde protesto etti. Protesto etkisiz kaldı. Türkiye'nin o zamanki dış ve iç durumu toplanmasına pek elvermiyordu.

Biraz sonra Ruslar bir adi bahane ile Kırım'a girip bu ülkeyi baştan aşağı istila etti. Bu sefer Ruslara alet olan Şahin Giray'a hanlıktan istifa etmesini istediler ve Kırım'ın Rusya'ya katıldığını resmen ilan ettiler.

Bu suretle Kırım Hanlığı bitmiş ve Kırım ülkesi Rusya eline geçmiş oldu.

Ruslar Kırımlılar'ın yüzyıllardan beri tepeledikleri bir milleti, şimdi onları çizmeleri altına almışlardı. Bu tutsaklık Kırımlılara acı geldi. Rumeli'ye göç etmeye kalktılar. Fakat göç için hareket eden 30 bin kişilik kafileyi taş gibi katı yürekli General Potemkin kılıçtan geçirdi. Bunu gören halk göçten vazgeçti.

Din adamları ile mirzalar memnun idi. Çünkü verdikleri konaklar ve maaşlarla Ruslar onları kendi taraflarına almışlardı. Bu geçici idi, fakat onlar da bunu anlayacak kafa yoktu.

Kırım'ın felaketinin acısı Türkiye'de de derin bir surette duyulmuştur. Çünkü üç yüzyıllık bir silah arkadaşı ve Rus'a karşı seçme bir kale gitmiş, sıra Türkiye'ye gelmişti. İşte bu sebeple Türkiye, 1787'de Ruslar'a karşı savaş ilan etmiştir.

Ruslar önce Şahin Giray'ı Rusya'ya yerleştirdiler. Kendisine maaşlar vererek ağırladılar. Ancak bir süre sonra maiyetini ve maaşını azalttılar. Nihayet Şahin Giray bir iki kişi ile adi bir evde kaldı. Bunun üzerine Rusya'dan izin alıp Türkiye'ye geldi. Bizimkiler de onu Rodos'a sürdüler. Orada boğduruldu.

Ruslar'ın Kırım'da oynadıkları oyunlar bir mülkü ele geçirmek için oynanan oyunlardır. Tarih bize birçok devletler ve milletler hakkında bu alanda uygulanmış güzel örnekler gösteriyor. Yalnız bu oyunlara inanan, uyan miletlere ve hükümdarlarına yazık olur. Türkler bu dersleri bilsinler, hiçbir yabancı devlet ve milletten diğerine yarar gelmeyeceğini anlasınlar, hiç bir yabancının dostluğuna kanmasınlar, yardımına inanmasınlar, ondan yardım istemesinler. Yabancı eli olan her işten kuşkulanıp ona göre hareket etsinler.

Kara bahtlı Kırım, Kazan kadar da olamadı. O batarken yine bir Siyün Bike yetiştirmişti. Kırım hiç bir şey yetiştiremedi.

Ey Şahin Giray! Ey adi han! Hanların yüzkarası! Hiç olmazsa Abdah Sagir'inki gibi bir Arap anası kadar da bir anan da mı yoktu? Ne olaydı böyle bir anan olaydı da, tacını, tahtını bırakıp Rusya'da bir tutsak gibi yaşadığın zaman sana «Adi insan! Ağla! Mevki için Ruslara alet oldun! Hem mevkiini, hem de milletini mahvettin! Ahmak seni!..» diyebilseydi. Sonra milletin, aleyhinde bulunduğun bütün Türkler'in öz atalarının yurdu olan Türkiye'ye utanmadan giderken sana «Alçak! Oraya ne yüzle

gidiyorsun! Köpek intihar et de bir kefaret olsun!» diye yüzüne haykıraydı.

Zavallı Kırım bunları bile görmeksizin, kesilmiş bir serçe kadar bile çırpınmaya imkan ve güç bulamadan hanının hıyanetiyle ölüp gitti. Bu şanlı Türkler'in adları da yeryüzünden silindi.

Ey Türk'ün şanlı atalarının çocukları! Kırım size ibret, derstir. İbret alın!..

ŞAHBAZ GİRAY HAN

1786'da İstanbul bu kişiyi han atadı. Bucak taraflarına gönderdi ve savaşmasını sağladı. Ancak Kırım'sız bir handır. 1788'de de azledildi.

BAHT GİRAY HAN

1788'de İstanbul'da han atandı, Bucak'a gönderildi. Savaşlara katıldı, ancak bu da yersiz, Kırım'sız bir handır. 1791'de azledildi.

Bu iki hana «han» demek doğru değildir. Son Kırım Hanı Şahin Giray'dır.

Kırım Hanlığı 1437'de başlayıp 1785 tarihlerinde çöktü. Demek Kırım Hanlığı adındaki bu Türk Devleti 348 yıllık bir ömür sürdü. Bunun 308 yılı Türkiye korumasında geçip ancak 42 yıl kadarı bağımsızdır. Rusların elinde kara toprağa gömülmüş bir Türk politik cesedidir.

Kırım hanlarından, bazı kitaplara göre 42 ya da 44 han, bazılarına göre de 47 han gelip geçmiştir. Buradaki açıklamalarımıza göre 44 han geldi. Bence Şahin Giray'dan sonraki 2 han, hanlar arasında sayılmaya değer değildir. Bu halde hepsini 42 han saymak gerekir.

Buraya aldığımız hanların tarih listesine göre bu hanların sayısı 47'dir.

KIRIM HANLARININ AD VE SALTANAT TARİHLERİ LİSTESİ

Bunlar Taştimur, Hasan, Ali Bey, Cuci vasıtasıyla Çingiz Han'a dayanırlar.

I. Hacı Giray Han	1423- 1456
Mingli Giray Han	1485
I. Mehmet Giray Han	1515
Gazi Giray ve Saadet Giray Han	1524
I. İslam Giray Han	1536
I. Sahip Giray Han	1540
Devlet Giray Han	1551
II. Mehmed Giray Han	1578
I. Sclamet Giray Han	1608
Can Bek Han	1610
III. Mehmed Giray Han	1623
Can Bek Han	1627
İnayet Giray Han	1635
Bahadır Giray Han	1637
IV. Mehmed Giray Han	1642
III. İslam Giray Han	1644
Adil Giray Han	1665
I. Hacı Selim Giray Han	1670
Murat Giray Han	1677
II. Hacı Giray Han	1682
II. Selim Giray Han	1683
II. Saadet Giray Han	1691
Safa Giray Han	1692
III. Selim Giray Han	1693
II. Devlet Giray Han	1693
II. Gazi Giray Han	1704
Kaplan Giray Han	1707
III. Devlet Giray Han	1709
IV. Kara Devlet Giray Han	1716
III. Saadet Giray Han	1716
II. Mingli Giray Han	1724
II. Kaplan Giray Han	1726
III. Saadet Giray Han	1730

III. Mingli Giray Han	1735
Fetih Giray Han	1736
II. Selamet Giray Han	1739
IV. Selim Giray Han	1743
Arslan Giray Han	1748
Halim Giray Han	1756
I. Kerim Giray	1758
V. Selim Giray Han	1763
Maksut Giray Han	1765
II. Kerim Giray Han	1769
IV. Devlet Giray Han	1770
II. Sahip Giray Han	1771
V. Devlet Giray Han	1774
Şahin Giray Han	1783

Bu devletin ömrü Ruslarla uğraşmakla gemiştir. Kırım, Türk-Slav mücadelesinin büyük bir kahramanı, sağlam bir istihkamıdır. İlk yüzyıllarda bu mücadeleyi başarı ile yönetmiş Rusları, birçok defa tepelemiştir. Son devrede ise yenildikçe yenilmiş, Rus elinde çökmüş, böylece Türk-Slav savaşı da Ruslar'ın üstünlüğü ile sona ermiştir. Bu çöküşün başlıca sebebi, her batan millete olduğu gibi, büyüklerin birbiriyle uğraşmalarıdır. Yani Kırım da içinden yıkılmıştır. Türk nesillerine bir ders daha!... Bunda din adamlarının da büyük bir payı vardır. Şu işe yaramazlar sonunda vatanlarının Ruslar tarafından zaptına sevinmişlerdir bile. Bu gafiller ellerinde alem olarak tuttukları dinlerinin Rus çizmeleri altında çiğneneceğini bile fark edememişlerdir. Rusların verdikleri para ve maaşlar gözlerini kör etmiştir. Ya böylesine gafil idiler ya da "vatan ve dinlerini para ile bile bile kafire sattılar" demekte haklıyız. İkisi de kötü...

Eğer bu kahraman Kırım yardım görebilseydi, kuvveti başka yerlerde ve iç karışıklıklarda harcanmasaydı, bugün bile belki de Slav akını önünde önemli ve sağlam bir Türk kalesi olarak dururdu. Türkiye bu kalenin önemini bilememiş, kendi çıkarı için onu bir düziye boşuna tüketmiştir. Türk'ün bu kalesi dursaydı, Türklük Dünyası bugünkü felaket ile karşılaşmazdı.

Kırımlılar tarihlerini kahramanlıkla doldurmuşlardır. Moskova'larda, Lehistan'larda, Macaristan'larda at oynatmışlardır. Ruslar'ı haraca kesmiş, Moskova'yı bile ele geçirmişlerdir. Atlıları güçlü kahramanlıkta dünyanın birinci atlısı idi. Yazık ki Türklük bugün bu kuvvetten yoksun bulunmaktadır!...

Kırımlılar'ın Türkiye'ye hizmetleri o kadar çok ve büyüktür ki, her türlü takdirin üstündedir. Türkiye de onlar için Ruslar'la sonucu korkunç savaşlara girmiştir. Kırım uğrunda Türkiye'nin de fedakarlığı da büyüktür. Halk kısmen gezgin aşiret hayatı yaşamıştır. Son yarım yüzyıla kadar halk kolları dizlere kadar uzanan Orta Asya entarileri giyerlerdi.

Hanların çocukları Çerkes kabileleri beyleri yanında süt nineye verilir büyütülürdü. Bu suretle bu hanlar bedevi bir hayata alışırlardı.

Bundan dolayı, Kırım hanlarının çoğunun sarayında debdebe bulunmazdı. Sonraları İstanbul saraylarının debdebesini taklit ettiler. Türk disiplini, itaatkarlığı bunlarda da vardı. Son devirde bu hasletler ise bozuldu.

Kırımlılar arasında çoğunlukla çevre devletlere akın yapmak, yağmalamak ve ganimet almak görenekti. Kadılar, müftiler bol maaşlı ve pek etkin idiler. Sonraları orada da herşey dini bilimlere bağlandı. Halk büyük bir cehalet tutuculuk içine düştü. Dünya gelişirken, onlar bu koyu tutuculuk ve karanlık cehalet içinde uyudular, hiçbir şeyi, hatta komşuları Ruslar'ın gelişmesini bile göremediler ve uyanamadılar.

Bunlarda «kalgaylık» rütbesi vardır. «Kalgay» veliaht demektir. Sonraları da «nur'ud-dinlik» rutbesi ihdas edildi. Bu da ikinci veliahddır. Sonuncu olarak nur'ud-dinlikten sonra gelmek üzere "başağalık" makamı da ihdas edildi. Kalgay ve nur'ud-din, han sülalesinden olurdu. Bunların adlarının sonuna «sultan» unvanı eklenirdi. Böylece Adil Giray Sultan olurlardı. Hanların ve han sülalesinin hepsi «giray» unvanını taşırlardı. Mesela adı Selim olursa ona «Selim Giray», kalgay ve nur'üddin olunca «Selim Giray Sultan», han olunca «Selim Giray Han» denirdi. Başağalara «han ağası» adı verilirdi.

Bu rütbeler için İstanbul padişahları kendilerine berat verirlerdi. Hanlar birçok zaman İstanbul tarafından atandı ve azledildi. Bu atama ve aziller maalesef genellikle keyf, iltimas, rüşvet ve dostluk ile olurdu. Kırım hanları çok zaman İstanbul saraylarının keyfinin, hevesinin oyuncağı olmuşlardı. Aynı zamanda Türkiyenin devlet adamlarının elinde de birer oyuncak idiler. O devlet adamları bunları para veya dostluk sebebiyle bir düziye han seçtirmiş ve azlettirmişlerdi.

Devlet yönetiminde beylerden 4 «rükün» vardı, bunlara «karacı»lar derlerdi:

1- «Şirin»ler.
2- «Mansur-oğulları».
3- «Barın»lar.
4- «Sücut»lar.

«Dört ocak» adıyla da din adamları vardı:

1- Gülec Şeyhi.
2- Kaçı Şeyhi.
3- Çüvinci Şeyhi.
4- Taşlı Şeyhi.

Mirzalar dış işlere bakarlardı.

Bir işte karacılar, mirzalar ve kapıkulu ihtiyarları kararlarını dört ocağın din adamlarına söylerler, onlar şeriate göre sakıncalı görmezlerse Han'a sunup uygularlardı. Bunların hepsinin toplanmasına «divan» derlerdi.

Huzura çıkılan saraylara «gürenş» derlerdi. Divanlar bu saraylarda kurulurdu. Bahçesaray'da üç «gürenş» vardı. Her birine 3 bin kişi sığardı. Bu gürenşlerin birini Sahip Giray, birini Bahadır Giray, üçün-

cüsünü İslam Giray hanlar yaptırmışlardı. Hanlar tahta bu gürenşlerde çıkarlardı. Han gürenşte sağına kalgayı, soluna nur'üddini alırdı. Kalgay'ın sağına hanefi, şafii, hanbeli ve maliki müftileri, nur'üd-dinin soluna kazasker, Bahçesaray mollası, Kırım'ın her tarafından gelen 24 kadı otururdu.

Defterdar kalgay tarafında, divan efendisi nur'üd-din tarafında otururdu. Hanağası ayakta dururdu. Kapu kethüdası elindeki gümüş değnekle dolaşıp maslahat sahiplerini divan'a getirirlerdi. Ayakta dolaşan «Öt ağaları» vardı. Beyler, hazinedarlar, vergi tahsildarları, divan katipleri «ruznameci» tarafında bulunurlardı.

Bu meclisten çıkan kararları han imza edip yarlığ (ferman) haline getirirdi. Oturum bitince şölen verirlerdi. Yemekler arasında mutlaka tay eti bulunurdu. Yemek altı sofra olmak üzere düzenlenirdi.

Devlet işlerini ve Türkiye ile olan işleri «Onikiler» denen bir kurul yapardı.

Kırım'ın asayişini en çok Nogaylar bozmuşlardır. Bunlar «Ulu Nogay», «Küçük Nogay», «Mansuriler» adında üç kısım idiler. Mansur, Orak, Mamay, Or, Mehmet, Kasay, Tunmuz, Yidicek, Cümyıvılık adlarıyla dokuza ayrılır ve «İdgü Mirza Oğulları» adını taşırlardı. Bunlar Kırım hanlarını bir düziye uğraştırmışlardır. Çerkesler de bu hanları epeyce yormuşlardır. Türkiye'nin hanları veya kalgaylarını bir düziye İran, Lehistan ve Avusturya seferlerine göndermeleri Kırım'ın başsız ve askersiz kalmasına, dolayısıyla bu fesatçıların fırsat bulmalarına sebep olmuştur.

Kırımlılar için Rusya içerlerinde büyük akınlar ve yağmalar yapmak görenekti. Hanlar bu yağmalardan değerlilerini İstanbul'a armağan ederlerdi. Haseki Hürrem Kadın bu suretle İstanbul'a gönderilmiştir. Keşki bu Rus güzeli gönderilmez, Kanuni Süleyman'a karı olmaz olaydı...

Han tayin olunana Mirahur-ı evvel gönderilir, büyük tören yapılırdı.

«Akmescit» On altıncı Yüzyılda Bahçesaray ile beraber yapılmış, sonraları başkent olmuştur. Kalgayların sarayları büyük bahçeler ile çevrilmiş olan «Petrovaski» köyünde «Salgur» suyu kenarında idi. Sarayın önündeki büyük çeşme halen Belediye Çeşmesi adıyla mevcuttur. Karasu kenti 1736'da Bahçesaray Minih tarafından yakılınca başkent olmuştur.

Bu saraylar güzel bir mimari ile yapıldılar. Maalesef Ruslar Kırım'ı istiladan sonra çok önemli ve güzel yapıların bir çoğunu mahvettiler, bir kısmını kilise yaptılar.

Kırım'ın mimarisi Osmanlı Türkleri ve Türkistan stilinden oluşurdu. Hacı Giray soyundan Küçük Mehmet Han tarafından yapılmış olan Bahçesaray'daki «Han Sarayı», «Han Camisi», Selefe'deki «Büyük Cami», Gözleve'deki «Cuma Camisi» güzel eserlerdendir.

Edebiyat pek gelişmemişti. Arap ve Acem edebiyatına önem ve ağırlık verilirdi. Birtakım şairler, yazarlar, bilginler yetiştiği gibi hanların arasında da şairler vardır. Mingli Giray, Bahadır Giray, Gazi Giray bunlardandır.

Yönetimde örgüt olarak bir müfti (şeyhülislam makımında), vezir

(sadrazam), kazasker (adliye bakanı), divan (bir çeşit millet meclisi) vardı.

Han, ordunun başkomutanı idi. Ordu kuvveti 200 bin atlı idi. Bu ordu üç kısım olup merkezde (100 bin) han, sağ cenaha (60 bin) kalgay (veliahd), sol cenaha (40 bin) nur'üd-din kumandan idi.

Seferde askerler kavrulmuş darı unu yerlerdi. Her atlının semerinde bir dağarcık içinde bundan beş okka bulundurulurdu. Bu elli günlük gıda yerini tutardı.

Kalgaylar, yani veliahdler Akmescit'te otururlardı.

RUSLAR YÖNETİMİNDE KIRIM

Ruslar istiladan sonra artık bu yurdun milli varlığını tahribe, milleti yok etmeye koyuldular. Kefe'deki Büyük Cami'yi kilise yaptılar. Sonra kurşunlarını sattılar. Sonunda camiyi ve yanındaki gayet zarif olan hamamı da yıktılar. Daha sonra diğer camiler ve minareler de yıkıldı. Bunların yıkımı daha çok binaların kurşunlarını alıp satmak için yapıldı.

Ruslar Tatar (Türk) eserlerini değil, hatta Yunanlılardan kalan eserleri de tahrip ettiler. Bunlar yazılı vazolar, paroliyefler idi. Tatarlar bunları korumuşlardı. Ruslar bütün Tatar mezarlıklarını ortadan kaldırdılar.

Ruslar müslümanlık aleyhinde pek şiddetli davranıyorlardı. 1787'de bütün imamları toplayıp ortadan kaldırdılar. Sebebi de oruç tutmaları ve kurban kesmeleri idi. Bütün İslam vakıflarına el koydular. Hac ziyaretini yasakladılar.

Rusların asıl eğitim ve öğretime hücumları müthiş olmuştur. 1867'de Tatarların 21,4 adama bir ilk okulları vardı. Oysa bugün Kırım'da 2 bin 747 adama bir Rus okulu düşmektedir. Rus hükümeti Tatar okullarına hiç ödenek vermiyordu. Onları fırsat buldukça kapatıyordu. Halkın isteklerine rağmen, öğretmen okulu açtırmıyorlardı.

Tatarların toprak sahibi olmaları da önlendi. Asker alındılar. Her vesileyle Tatarları Ruslaştırmaya çalıştılar.

Bu dini baskı, sosyal ve ekonomik davranış ve özellikle Türkiye ile savaşmamak isteği Tatarları Türkiye'ye göçe başlattı.

Göçlerle ve Ruslar'ın Tatarlar'ı Kırım'dan sürmesiyle Kırım boşalmaya başladı. Yalnızca Potemkin 300 bin Tatar'ı göçe zorladı. Bu yerlere Ruslar geliyor, yerleşiyordu. Özellikle Barınlar (Rus soyluları) bu topraklara sahip oluyorlardı. Kalmış Tatarları'nın da arazisini sahte ferağ senetleriyle ellerinden bu barınlar alıyordu. Bir Tatar bir sabah kalkıyor, malının kendi haberi olmadan kendi tarafından satılmış olduğunu haber alıyordu. «Çinovnik» (Rus memuru)ların böyle yolsuzlukları müthişti.

1705'de Kırım'da 1556 cami varken 1914'de 739 tane kalmıştı.

Bugün Kırım'da bütün bu olup bitenlere rağmen Rusların itirafiyle halkın esasını Tatarlar oluşturmaktadır. Kırım'da 700 bin nüfusun yüzde 88'i Tatardır. Tatarlarda her yıl doğumlar ölümlerden bir misli fazladır. Diğer halk Rus, Ukranyalı, Karaim, Yahudi, Alman, Leh, Rum, Ermeni ve başkalarıdır.

Son devirde Kırım'da İsmail Gaspıralı Bey yayınladığ «Tonguş» ve «Tercüman» gazeteleri ile kitaplar ve açtığı okullarla Kırım Tatarlarını uyandırmıştır. Bu kişi otuz yıllık cesaret, fedakarlık, yüce bir milliyet duygusu ile özetlenebilen bir çalışma ile Kırım Tatarları'nın gözlerini açmıştır. Hatta O'nun yaydığı uyanma ışığı Rus egemenliği altındaki bütün Türkler'e de ulaşmıştır. Bu büyük kişi Türk tarihinin uyanma devresine hizmet eden büyüklerdendir. Kırın tarihinin bu devresinde muhakkak bu ulu adama itibarlı bir yer vermek, ondan saygı ile söz etmek gerekir. Bu kişi 1882'de Kırım'da «Tonguş» adındaki gazetesini çıkardı. Rusya'da ilk Türkçe gazete budur. Bir süre sonra «Tonguş» «Tercüman» adını aldı. İsmail Bey bu arada okul kitapları yazmaya daha çok önem verdi. Eserleri ta Ufa ve Türkistan'a kadar gitti. İsmail Bey birçok öğrenci yetiştirdi. Bunlar da onun eserine bağlılık gösterdiler.

1917 İHTİLALİ

Rusya'da bu ihtilal olunca her tarafta amele ve askerden oluşan sosyalist partileri, bir de Kadet komiteleri hükümeti ele aldılar. Rusya'daki her millet bağımsızlık girişimlerine başladı. Kırım'daki Tatarlar da bağımsızlık düşüncesiyle Bahçesaray'da 500 üyeli bir Kurucu Meclis topladılar. Bu meclis Kırım Tatarlarının milli ve kültürel özerkliğini ilan edip vakıfların yönetimini eline aldı; Çelebiyef'i müfti atadı. 45 gençten oluşan bir Merkezi İcra Komitesi seçti. Aynı zamanda bir Kadınlar Merkezi Komitesi kuruldu. Bu komite okullar açıp yönetmeye başladı.

Kadetler yine çarizm politikasını izliyorlardı. Tatarlar bu ikisine karşı da tarafsız duruyorlardı. Bir «Milli Matbaa» kurdular ve yayın işine hız verdiler. Tatar kadınları en ihtiyarlarına kadar bütün seçimlere katılıyordu. Kerenski Kırım Tatarlarının özel politik durumlarını tanıdı ve milli Tatar Alaylarının kurulmasına izin verdi. Fakat çok geçmeden Müfti Çelebiyef'i hapsettiler. Tatarlar genel bir isyanla Müfti'yi kurtardılar. Kerenski'nin düşmesi Rusya'nın genel bir parçalanmasına sebep oldu.

Kırımlılar 24 Ekim 1917'de Hanların tarihi saraylarında erkek ve kadını da kapsayan halk oylaması usulüyle bir Tatar Kurultay'ı topladılar. Bu kurultay bir anayasa yaptı ve Kırım Tatar Cumhuriyeti'ni ilan etti. Bu sırada Rusya yer yer parçalanmış, Estonlar, Finler, Ukranyalılar, çeşitli Türk toplumları, Gürcüler, Ermeniler gibi ayrı ayrı cumhuriyetler kuruyorlardı. Çelebiyef kendisi başta olmak üzere bir yönetim kurulu oluşturdu. Bu kurul ülkenin yönetimin, savunmasını düzenlemeye başladı.

Bu esnada Petrograd'daki Komünistler Kırım'ı ele geçirmeye kalkıştılar. Tatar ordusuyla Komünistler arasında mücadele başladı. Kızılordu Kırım'ı istila edip başta Çelebi olmak üzere birkaç yüz kadar Tatar subay ve aydınlarını hapise attı ve idam etti. Bu sefer Ukranya Kırım'ı kendi topraklarına kattı. Biraz sonra Almanlar Kırım'ı istila etiler. Bu sefer de Almanlar Kırım'ı bir Alman sömürgesi yapmak hevesine düştüler. Almanlar çekilince Ruslar Kırım'da bir Kadet hükümeti kurdular. Tatarlar bu kuruluşu protesto ettiler. General Denikin Tatarlardan da ordusuna asker almak istedi. Tatarlar razı olmadılar. Denikin Tatar Parlamentosunu dağıttı. Tatarlara ait herşey yağmalandı. Tatar aydınları tutuklandı. Denikin'in yerine geçen Vrangel de zulüm, yağma ve Tatarları ezme politikasını izledi. Birçok genç tatar asıldı. Denikin ve

Vrangel çarist idiler.

Bu asılanlardan «Tolstoy Felsefesi» adlı eseri yazan Midhat Rifatof (Rifatoğlu) idam edilirken şunları söyledi:

«Şanlı bir geçmişe sahip, milli inancı sağlam olan Türk-Tatar milleti Kırım'da, Kafkasya'da, Türkistan'da, Anadolu'da sizden bunların intikamını alacaktır.»

Bu nutuk daha sonra Kırım'ın evlatlarına izleyecekleri hürriyet yolunda rehber olacaktır.

Komünistler Vrangel'i tepeleyip Kırım'da Şuralar (Sovyet) Cumhuriyeti ilan ettiler ve bunun başına da Macar komünisti «Bela-Kun»u geçirdiler. Bunlar da Tatar hukukunu tanımadılar. Yağma, idam gibi şeyleri yaptılar. Sonunda Komünistler Tatarlar'a da bir cumhuriyet verdiler. Fakat bu da benzerleri gibi görünüşte verilmiş bir şeydir, aslı ve esası yoktur.

KIRIM'DA YETİŞEN BİLGİNLER

Bu bilginler genellikle «Kırımi» adını almışlardır. Yalnız Kefe'de yetişenler «Kefevi» (Kefeli) adını taşımışlardır. Bunlar çoğu Türkiye'de öğrenim görmüşlerdir. Bu bilginlerin meşhurları şunlardır:

«Şarihü'l-Menar» lakabını taşıyan usul-i fıkıh'dan Menar'ı pek güzel şerh eden Mevlana Şerefeddin bin Kemal (ölümü 1443), yedi önemli eser sahibi Mevlana Seyyid Ahmet bin Abdullah (ölümü 1474), yedi kadar eseri olan Hüseyin Kevefi (ölümü 1601), biri lugat felsefesi olmak üzere dört önemli eseri olan Ebülbeka Muhibbüddin Eyyub Kefevi (ölümü 1683), Babakuşi Abdurrahman Efendi (ölümü 1565), şair, tarihçi ve «Gülben-i Hanan» adındaki meşhur Kırım tarihinin sahibi Halim Giray Sultan (ölümü 1823), Ferah İsmail Efendi (ölümü 1840), dokuz eser sahibi Kefevi Mehmet Efendi (ölümü 1754), vakanüvis Rahmi Mustafa Efendi (ölümü 1750), Mevlana Recep bin İbrahim (ölümü 1330), Selim Baba (ölümü 1756), Akkirmani Mehmed Efendi (ölümü 1607), şair Rezmi Bahadır Giray Han (ölümü 1640), şair Fazıl Mehmet Paşa (ölümü 1882), şair Abdullah Ramiz Paşa (ölümü 1805), İstanbul'da tıp bilimlerinin Türkçe'ye tercümesinde büyük hizmeti olan ve Mekteb-i Tıbbiye öğretmenlerinden olan Doktor Kırımlı Aziz İdrisi Bey (ölümü 1873), yine İstanbul'da Harbiye Mektebi'nin derslerinin düzenlenmesinde büyük hizmetleri bulunan ve birçok eseri olan Hüseyin Rıfkı Efendi ve diğerleridir. Bu son üç bilgin Türkiye'de doğmuş, okumuş ve yaşamıştır.

Kırım'da böyle birçok bilgin, birçok şair yetişmiş; bilim, fen, edebiyat ilerlemiş, sanat ve tarım pek gelişmiştir. Kısacası Kırım Hanları zamanında Kırım bayındır bir ülke olmuştur. Kırım'da birçok önemli ve güzel binalar yapılmıştır. O zaman Kırım'da seyahat eden çeşitli Müslüman ve Avrupalı seyyahlar başkent olan Bahçesaray'daki Han Sarayı'nı övmekle bitirememişlerdir. Avrupalı gezginlerden bazıları bu sarayı güzellikçe Elhamra Sarayı'na benzetmişlerdir.

İRAN TÜRK DEVLETLERİ

GİRİŞ

İran'ın Türklerini ve Türk devletlerini iyice anlamak için bütün İran devletleri sırası ile incelenirse bu konuda verilecek bilgi daha kolay anlaşılır öğrenilecek bilgilere açıklık getirir. Bu sebeple bu biçimde incelenmesi tercih edilmiştir.

Gelişigüzel yazılmış Türkler ve Türk tarihi hakkında elde mevcut kitapların çoğunda büyük yanlışlıklar vardır, hatta büyük cahillikler yapılmıştır. İran, İran halkı, İran uygarlığı hakkında bu durum daha bariz ve üzücüdür. İran tarihi incelemelerine hep yanlış yollardan başlanmış ve öyle yürütülmüştür. Avrupa bilginlerinde de yıldır süregelen yanlış bir anlayış vardır. Oysa doğru etnolojik, politik ve uygar birçok bilgi bu tarih kitaplarında bulunmaktadır. Fakat bunlara rağmen yanlış yola gidilmiş ve bu da bir bilginden ötekine geçen sanki irsi bir görenek olmuştur. Avrupalı bilginler tarafından Türk'e yüzyıllar boyunca tutcu bir gözle ve peşin yargı ile bakıldığı için İran uygarlığı sürekli övülmüş, Türklüğü batırmak ise moda olmuştur. Oysa İran uygarlığının etkenleri büyük bir çoğunlukla Türktür. Onun için bu tarihçiler İran'a ait tarih içinde gömülü duran tarihî gerçekleri görememişler veya görmek istememişlerdir. Bu bakımdan İran tarihî düzeltilmeye muhtaç bir durumda bulunmaktadır.

İşte biz bu kitabı, bu tarihî hataları düzelten ve gerçekleri su yüzüne çıkaran bir biçimde yazdık.

Her tarih gibi İran tarihinin de iyi anlaşılması için önce coğrafi ve etnolojik bilgiye gerek vardır.

Bildiğimiz şimdiki İran kuzey doğusunda Etrak ırmağı çevresindeki Aladağ ve öteki dağlarla Hiyve'den ayrılır. Kuzeyde Hazar Denizi vardır. Kuzey batısında büyük bir bölümünde Aras Irmağı ve Karadağ'la Rusya ile sınırdaştır. Urmiye ve Van gölleri arasından geçen, güneye doğru adeta doğru bir hat halinde yürüyen ve Hemedan'ın batısından ve uzaklarından geçen bir hat ile Türkiye'den, daha aşağıda Bağdat'ın çok doğusundan geçen ve hemen aynı hattın uzantısı olan bir sınır ile Irak'dan ayrılır. Güneyinde Basra Körfezi ve Umman Denizi, doğusunda Belucistan ve Afganistan yer alır. 645 bin kilometrekara olup 10 milyon nüfusu vardır.(*)

(*) Okurlarımız kitabın 1920'li yıllarda yazılmış olduğunu dikkate almalıdırlar. (Toker-Yayın Komisyonu.)

Tahran ile Hazar Denizi arası Mazenderan vilayetidir. Tahran'ın güneyi ta doğuda Horasan'dan, batıda Hemedan'a kadar olan kısım «Irak-ı Acem» adını taşır. Kuzey doğu kısmında Horasan denilen önemli bir vilayet vardır. Basra Körfezi kıyısı da Fars ve Laristan eyaletleridir. Kuzeybatısı Azarbaycan denilen ve merkezi Tebriz olan en önemli vilayetidir.

İran'ın bütün vilayetleri şunlardır:

Eski Adları	**Yeni Adları**
Büyük Meydiye Partistan	Irak-ı Acem
Tapır Memleketi	Taberistan
Tapır Memleketi	Mazenderan
«Jele»ler Memleketi	Gilan (Geylan)
Meydiye	Azerbaycan
«Elam»lar Memleketi	İran Kürdistanı
Suzyan	Kürdistan
Fars	Fars
Karmanya	Laristan
Karmanya	Kirman
Arya	Batı Horasan

Görülüyor ki İran kuzeyinde Buhara, Hiyve ve Kafkasya; batısında Türkiye, Irak; doğusunda Afganistan'ın Türklerle meskun kısımlarıyla ilişkilidir. Bu durumuyla Bu halde Türklerle bir çerçeve için alınmış bir haldedir. Bu çerçeve bundan önce daha tam idi.

Miladdan önce en eski yüzyıllardan beri mevcut olan İran, zaman zaman Buhara ve Hiyve'yi; Afganistan ve Hindistan'ı; Irak, Suriye, Arabistanı, hatta Mısır ve Anadolu'yu; Kaf Dağı'na kadar Kafkasya'yı alıp vermiştir.

Görüleceği gibi, İran milleti şimdiki İran'ın güneyinden yani Fars'dan başlamış, Hazar Denizi'ne kadar çıkıp oraları İran'a katmış ve buradaki halkı İranlılaştırmaya çalışmıştır. Irak-ı Acem deyimi de tam anlamıyla bunu gösterir. Bu deyim oraların Acem'in uzağı olduğunu ortaya koyar. Irak «İrak» sureti.de yazılmıştır. Bu kelime Türkçe'dir.

Etnolojik bakımdan bugünkü İran yarı yarıya Türk ve Acem'dir. Kazvin de dahil olduğu halde Aras'dan Hemedan'a kadar olan halk, yani Azerbaycan ve Erdebil adeta Türktür. Horasan Türk'le doludur. İran ortalarında, hatta Acem'in ilk yurdu olan Fars'da birçok Türk urukları, aşiretleri vardır. Nitekim ileride bunları açıklamalarıyla birlikte göstereceğiz.

İran'ın tarihini incelerken bu tarihte, ya da yanlışlıkla sırf bu millete ait olduğu sanılan tarihte, en eski devirlerden itibaren zaman zaman Türk'ün izini, hatta izini değil koskocaman damgasına rastlamaktayız. İran tarihinde baştan sona kadar Türk ve Acem sülaleler ve devletler birbirini izlemiştir. Milleti, hanedanı, devleti sırf Acem bir İran yoktur. Bunu böyle nasıl incelemişler, düşünmüşler ve sonunda bu hatayı nasıl işlemişler bilemem! Ne var ki ben bile o eski anlayışını etkisiyle bu bi-

çimde yazmak üzere işe başlamıştım. Ancak incelemlerimden sonra düşüncelerim değişti.

İşte bu incelemede bize bu yönler rehber olacaktır.

İran'da Türk'ü, onun politik ve uygar rolünü iyi görmek için, İran tarihini genel görünümüyle ve sırasıyla inceleyeceğiz. Acem'e ait olanları büyük hatlarıyla, Türk'e ait onlanları zamanın elverdiği oranda açıklamaları ile birlikte sunacağız.

Bu biçimde incelemlerimiz sonucu İran Türk Tarihi daha güzel anlaşılacağı gibi, aynı zamanda okuyucalarımıza İran tarihini de öğretmiş olacağız. Şimdiye kadar bizde İran ve İran tarihi üzerine belli başlı hiç bir eser yazılmadığından bu boşluk da doldurulmuş, bu ihtiyaç da giderilmiş olacaktır. İran bize hem komşu, hem Türk tarihine her milletten çok karışmış olduğundan ve kendisiyle önemli politik ve uygarlık ilişkilerimiz bulunduğundan bu konunun gerekliliği açıktır. Bu kadar birbirimize yakındayız, fakat İran bizim için bir Çad Gölü kenarı ya da bir Kuzey Kutbu gibi meçhul durmaktadır.

İran'ın Miladdan önce en eski devleti ve sahibi Meydiyelilerdir. O zaman İran ve Acem adı yoktur. Meydiyeliler ise Türk'tür. Bu Türkler bugünkü İran'ın bütün kuzeyinde ve kuzeydoğusunda otururlardı. Bunlar Bağdat çevresine kadar olan yerleri, şimdiki bütün İran'ı, Mezopotamya'yı ellerinde tutmuşlardır. Meydiyeliler hakkında önceki ciltlerimizde bir ölçüde bilgi vermiştik. Saltanatları 4 yüzyıl süren bu Türklerin bir uygarlığı vardı. Avrupa müelliflerinin de dedikleri gibi İran uygarlığı bu Meydiyeliler uygarlığı üzerine kurulmuştur. Demek İran uygarlığının anası Turanlı bir uygarlıktır. İran devletlerinin de döl yatağı, bu Türk devletidir.

Şimdiki İran'ın güneydoğusu Irak, Milattan çok önce egemenlik sürmüş olan ve Türk oldukları yeni yeni anlaşılan «Sümer», «Akad» ve «Elam»ların elinde bulunmuştur. Bu Türkler hakkında önceki ciltlerde bazı bilgiler verdik. O zaman bile İran ve İranlı adı yoktur. Bunlardan sonradır ki İran adı görülür.

Batı kaynaklarına göre bunlardan sonra Keyhüsrev ortaya çıkmıştır. Bu İran devletinin ilk ortaya çıkış yeri şimdiki Fars taraflarıdır. Avrupalılar buna «Sirus» ya da «Kirus» (Cyrus) derler. Hakkında birçok masallar vardır. Her milleti yenmiş, birçok yerler almış, İran'ı kumuştur. Sonra Keyhüsrev'in oğlu Kanbiz (Cambyse) (belki Kavustur), sonra Hüsrev'in oğlu Simerdis-mağ (mo: Zerdüst dini keşişi, büyücü) (Smerdis le mage), sonra da Dara (M.Ö. 521) İran'a şehinşah oldu. Dara ülkesini 20 «satrap»lığa (valilik) ayırdı. Her birini bir «satrap» (vali) ile yönetti. Yahudilere tapınaklarını tekrar yapmalarına izin verdi. Babilliler isyan ettiklerinden Babil'i aldı. Meydiyelilere fenalık etmiş olmalarından dolayı «Çitler» (Scythe) aleyhine hareket eti. «Suz»dan (Suse) kalkıp 700 bin kişilik bir ordu ile Boğaz'ı geçerek Trakya'ya geldi, Tuna'yı geçip Çitistan'a girdi.

Çitler çoluk çocuklarıyla eşyalarını ülkelerinin içlerine gönderip kuyuları doldurdular, çeşmeleri yıktılar, otları yaktılar. Bu savaş tekniği geleneksel Türk yöntemidir. Zaten Çitler Türk'tür. Bu önlemlerden sonra Dara üzerine yürüdüler. Tuna'ya üç günlük uzaklıkta iki ordu

karşılaştı. Dara bunları izlemeye koyuldu. Bunlar da onları gıda ve sularını tahrip ettikleri yerlerden, Çitler'in Dara'ya karşı birlikte savaşma önerilerini kabul etmeyen milletlerin üzerine çektiler. Dara ordusunda kıtlık başladı. Çit Han'ı Dara'ya bir kuş, bir fare, bir kurbağa ve beş ok gönderdi. Dara bunun anlamını boyun eğeceklerini gösterir bir öneri sandı. Acemlerden diğeri ise gerçek anlamı şöyle açıkladı: «Acemler! Kuş gibi havada uçmaz, fare gibi yerin altına saklanmaz, kurbağa gibi bataklığa atlamazsanız yurdunuzu asla göremiyecek, oklarla telef olacaksınız!»

Kıtlık gittikçe arttı. Dara bir gece hastalarını ve disiplinini yitirmiş olan birliklerini terk ederek, ordusunun seçme kısmı ile acele geri çekilmek zorunda kaldı. Sabahleyin bunu gören Çitler, doğru Tuna'ya koştular. Dara'nın askeri piyade, Çitlerse bütün Türkler gibi atlı olduklarından Dara'dan çok önce Tuna üzerinde Dara'nın kurmuş olduğu köprüye geldiler. Dara'nın köprüyü korumaları için bıraktığı «İyonyalı»lara köprüyü yıkmalarını önerdiler. Onlar Trakya yakasından köprüyü bir parça yıkmaya başladılar. Fakat köprüyü yıkar gibi göründüler. Buna aldanan Çitler, Dara ordusunu vurmaya gittiler; fakat rastlayamadılar. Dara geceleyin köprüye geldi. İyonyalılar derhal köprüyü onardılar. Dara köprüyü geçip Trakya ve Boğaz yoluyla Anadolu'ya vardı. Çitler Dara'nın bu hareketine kızıp Trakya'ya geçerek Dara'ya bağlı yerleri yağmaladılar.

Dara gidip Hindistan'ı zaptetti. Sonra isyan eden İyonyalıları cezalandırdı. Bunlara yardım eden Atinalılar'dan intikam almak için (M.Ö. 494) bir ordu gönderdi. Ordusu Makedonya'ya kadar girdi, ancak donanması Aynaroz önlerinde bir fırtınadan battı. Orduyu da Trakyalılar hırpaladıklarından dönmek zorunda kaldılar. Dara Atina üzerine bir ikinci sefer yaptı; fakat ordusu Yunanistan'da ufak bir kuvvete yenildi.

Yerine Serahs geçti (M.Ö. 485). Bu kişiye Avrupalılar Kserkses (Xerxes) derler. Mısırlıların isyanını bastırıp Atina üzerine sefere başladı. Heredot'un anlattığına göre Aynaroz önlerindeki fırtınadan korktuğundan donanmasını geçirmek üzere Aynaroz yarımadasında bir kanal açtırmaya başladı. Çanakkale Boğazına (eski adı Hellaspont) köprü kurdurdu. Bir fırtına köprüyü yıktığından gazaba gelip denize kırbaçla 300 dayak attırdı. Ve ona, «Acı ve tuzlu su! Efendin seni cezalandırıyor. Sen istesen de, istemesen de geçeceğim...» dedi. Yeni bir köprü kurup Avrupa yakasına geçti. Ordusu atlılar hariç 1 milyon 700 bin kişiydi ve birçok milletlerden oluşuyordu. «Termopil» geçidine kadar geldi. Yunanlılar ancak 5 bin 200 kişi idiler. İran ordusu bütün silahsızları, levazımcıları, donanması ile beraber 5 milyon insandan çoktu. Bunlar Yunan martavalı mı, yoksa İran'ın hayal ürünü mü bilemem!

Birçok yenilgiden sonra Termopil muhafızlarını imha edip geçidi geçti. Ordusunu ikiye ayırıp biriyle bizzat Atina üzerine yürüdü ve kenti ele geçirdi. Donanması da Atina'nın önündeki «Faler»e geldi.

İran donanması birkaç savaş yapmış ve nihayet Faler'den «Salamin» adasına gidip Yunan donanması ile savaşa tutuşmuştu. İran donanması 2 bin Yunanlılarınki 300 gemi idi. İran donanması perişan oldu. Bunun üzerine Çanakkale Boğazı'na kurduğu köprüyü Yunanlılar boz-

madan geçmek için hızla geri çekildi ve başkentleri olan «Suz» kentine vardı. Serahs uyurken yatağında öldürüldü. Yerine Ardeşir geçti, Ardeşir'e Avrupalılar Artakserkses (Artaxerxés) derler.

Zamanında Mısırlılar tekrar isyan ettiler. Karada ve denizde Yunanlılara yenildi ve barış yapmak zorunda kaldı. 40 yıl saltanatdan sonra öldü. Yerine oğlu İkinci Keyhüsrev geçti (M.Ö. 425). Bunu da kardeşi Sodiyen (Soğdlu?) (Sogdien) öldürüp tahta geçti. Bunu da ateşe atıp yakarak yerine Pic Dara (Darius Nathus) geçti. Saray'da üç «enük» (hadımağası) kendisini öldürmek istedilerse de başarılı olamadılar. Dara Mısır ve Arabistan'da savaşırken Meydiyeliler başkaldırdılar, fakat cezalandırıldılar. M.Ö. 404 tarihinde Babil'de ölüp yerine Aşek geçti. Buna Avrupalılar arslan (Arsace) derler.

Kardeşi Keyhüsrev tahtı eline geçirmek için ayaklandı. Yapılan savaşlarda Keyhüsrev yaralanarak öldü. Bu esnada Yunanlılar'ın «Ksenofon» seferi oldu.

Buna «Onbinler» denir. Ksenofon Aşek'e karşı Keyhüsrev'e yardım etti. Ksenofon'un Yunanlıları Kürdistan ve Ermenistan dağlarında dolaştılar, Kürtlerle, İranlılar'la uğraştılar.

Aşek uzun süre karada ve denizde Anadolu kıyılarındaki ve diğer Yunanlılar'la uğraştı. Mısır isyanını bastırmak istediyse de başarılı olamadı. Sonra birçok satraplar da isyan ettiler. M.Ö. 361'de öldü. Tahta Ohus (Ochus) geçti. Eşsiz bir zalim idi. Bu sebeple ötede beride aleyhine isyanlar oldu. Fenikeliler de ayaklandılar. Ohus Fenikelilerin merkezi olan Sidon (şimdiki Sayda)'a girip kenti baştanbaşa yaktı. Bu yangında büyük bir servet mahvoldu. Bu şehinşahı zehirleyip öldürdüler. Yerine oğlu Arses geçti. Az bir zaman içinde bu da öldürülüp yerine Kodaman adında biri geçirildi (M.Ö. 337). Bu kişi Dara adını aldı. Bunun zamanında Makedonya Kralı Büyük İskender Anadolu'yu ele geçirdi, İran'a saldırdı (M.Ö. 334) İskender Dara ordusunu bozdu. Dara Meydiye'ye kaçtı. İskender Suz ve Babil'e vardı. Bu kentlerde büyük servetler vardı.

Bunlar İskender'in eline geçti. Dara'yı izlemek için «Ekbatan»dan kalkıp Meydiye'ye doğru yürüdü. Bunu haber alan Dara Horasan'a kaçtı. Adamlarından iki kişi kendisini tuttular ve öldürdüler. Arkalarından gelen İskender, Dara'nın ölüsünü ele geçirdi (M.Ö.330).

Buraya kadar olan olaylar İran'ın «imparatorluğu»dur. Hüsrev ile başlamış, Dara ile bitmiştir. Bu imparatorluk iki yüzyıl sürdü, 13 imparator gelip geçti.

Doğu kaynaklarına göre İskender istilasına kadar İran tarihi akla sığmayacak kadar hurafe ve mübalağalarla doludur. Özetle şöyledir ve iki tabakadır. Buna sonra iki tabaka daha eklenerek dört tabaka olacaktır:

1- Pişdadiyan
2- Keyaniyan
3- Aşekaniyan
4- Sasaniyan.

PİŞDADİYAN
(PİŞDADLILAR)

İran'da ilk hükümdar Kiyumers'dir. Kiyumers, bu adla anılan sülaleyi kurdu. Pişdadiyan «ilk adaletçiler» demektir. Bunların başkenti «Belh» idi. Yerine Hoşenik geçti. Suz ve Rey şehirlerini bu kişi yaptırdı. Yerine oğlu Tahmuras geçti. Lakabı «Devbend»dir, «devleri bağlar» demektir. Yerine oğlu Cemşid geçti. Bu kişi bir zamanlar İran'ın başkenti olan Persepolis kentini yaptı. Bu kent halen «Taht-Cemşid» (Cemşid'in tahtı) adını taşımaktadır. «Nevruz Bayramı»nı da bu kişi ihdas etmiştir. Dahhak adında bir Arap emiri Cemşid'i bozup yakaladı, başından kıçına kadar destere ile kesip ikiye böldü ve yerine geçti. Bu adam «Şeddad» veya «Nemrud» sülalesinden imiş. Pek ahlaksız ve zalim imiş. Hepimizin bildiği mitolojik «Dahhak-ı Zalim» budur. Omuzlarında yılan başına benzer birer et varmış, bunlar yara çıkmasına sebep olup pek şiddetli ağrırmış. Ağrısına dayanamazmış. Nihayet bir gece uyuyabilmiş, uykusunda gördüğü bir ihtiyar, ağrıları durdurmak için yaraların üzerine insan beyni koymasını söylemiş. Bunun üzerine Dahhak hapishanedeki adamlardan iki kişiyi öldürterek beyinlerini yaralarına koymuş, ağrısı durmuş, Artık hapislerden her gün iki adamı idama mahkum olsun veya olmasın, öldürtmüş, mahpuslar bitince halka her gün iki adam vergisi salmış.

Bir gün İsfahan'dan Kaveh adında bir demircinin iki oğlunu alıp öldürmüşler, bunun üzerine Kaveh isyan bayrağı olarak deri önlüğünü açıp sokağa çıkmış, zulümden bıkkın halk kendisine katılmış, valiyi öldürüp silahları almış, Dimavend'e Dahhak üzerine yürümüş, bütün kentler de kendisine katılmış, Dahhak'ın işini bitirmiş, Feridun (Afridon)'u hükümdar yapmış. Feridun, inek başlı bir gürz kulanırmış. Adaletli ve bilgin bir kişi imiş. Bu ad İran edebiyatında iyilik ve akıl mümessili gibi kulanılmıştır. Bu nitelikleri destan olmuştur. Yine bu kişi Kaveh'in önlüğünü alıp süslemiş, bayrak yapmış, hazinesinde saklamış, büyük savaşlarda beraber götürmüştür. Acemlerde bu bayrak «Derfeş Kaveyani» adıyla pek meşhur, kutsal ve saygın milli bir bayrak olmuştur.

Feridun'un üç oğlu vardı: İreç, Tur, Salın. İhtiyarlayınca birinciye en iyi parça olan İran'ı, ikinciye Çin de dahil olmak üzere Türkistan'ı üçüncüye Franklar ülkesini (Anadolu) vererek ülkesini oğulları arasında paylaştırdı. Kardeşleri İreç'i öldürdülerse de kızından doğan Minuçehr Tur ve Salm'ı savaşlarda bozup öldürerek büyük babasının intikamını aldı.

Yerine Minuçehr geçti. Hazreti Musa zamanında gelmiş imiş. Minuçehr'in Turanlılar ile savaşları meşhurdur. Onun en büyük düşmanı Turan Hakanı Efrasyab imiş. Efrasyab, Merv ve Belh'de oturur imiş. Nişapur'u İranlılardan zaptetmiş, Minuçehr'i birkaç savaşta bozup bir kaleye kapamaya mecbur etmiş. Efrasyab 10 yıl bu kaleyi kuşattı, ancak ele geçiremedi. Nihayet askeri arasında hastalık çıktığından Minuçehr ile barış yapıp çekildi. Mihuçehr de Rey'e geldi. Efrasyab ölüp de oğlu yerine geçince, Minuçehr'in birçok yerlerini ele geçirdi. Minuçehr de ordusuyla gidip Türkleri ülkesinden dışarı çıkardı.

Gayet akıllı olan veziri Sam'ın bir oğlu oldu. Bu çocuğun saçları beyazdı. Adını «Zal» koydu. Zal «ihtiyar» demektir. Zal bir kulede Kabil (Kabul) Hanı Mehrab'ın kızını gördü. İkisi de birbirini sevdi. Fakat Zal kuleye çıkamadı. Kız uzun saçlarını kesip ördü. Bu suretle yaptığı ipi Zal'a uzattı. Zal kuleye çıktı. Kızla evlendi. Bundan Rüstem dünyaya geldi. Bu masalı «Şehname»sinde ballandıran Firdevsi şöyle diyor: «Rüstem doğduğu zaman kıl kadardı. Onu on süt ana emzirdi. Süten kesildiği zaman ekmek ve et yedi ve beş adamın yiyiceğini yiyiverdi.»

«Zaloğlu Rüstem» diye kahramanlar şahı olarak dillere destan belki de hayal ürünü olan adam budur. Bu, Yunan'ın Aşil ve Herkül'ü gibi Firdevsi'nin kahramanıdır. Kahramanığı Türkler aleyhinde gösteren bu adam ne yazık ki bugün biz Türklerin dilinde de bir milli kahraman gibi gösterilmektedir. Ne hata, ne duygusuzluk ve ne milliyetsizlik!.. Bunun sebebi İran edebiyatının üzerimizdeki etkisidir. Onu iktibas eden yazar ve şairlerin Türklük duygusundan uzak olmalarıdır. Biz kendi kahramanlarımızı milletin zihnine yaymalı, Zaloğlu'nu da husumet için yaşatacak bir çevre yaratmalıyız. Minuçehr ölüp yerine oğlu Nevder geçti.

Nevder, Minuçehr gibi çıkmadı. Yönetimden anlamayan biri ve adaletsiz idi. Hele Sam ile Zal'a karşı fena davrandı. Bütün halk yapılanlara kazdı. İsyanlar başladı. Bunu fırsat bilen Turan Hanı Peşenk, İran'ı ele geçirmek için 30 bin kişilik bir ordu ile Zablistan üzerine yürüdü. Nevder de Sam'ı bir ordu ile gönderdi. Sam öldü. Bunun üzerine Peşenk'in oğlu Efrasyab, Firdevsi'ye göre 400 bin kişi ile yürüdü. Yine ona göre İranlıların ancak 140 bin kişisi vardı. Efrasyab İranlıları ardarda üç savaşta bozdu. Birçok yereleri ele geçirdi. Nevder'i tusak aldı. Fakat Zablistan'a gönderilen 30 bin kişilik Türk ordusunu Zal imha etti. Buna kızan Efrasyab, Nevder'i öldürdü. Bu haber İranlılara varınca İran çalkalandı. Prensler taht için kavgaya başladılar. Fakat Zal ortalığı düzeltti, batmak üzere olan devleti kurtardı. Efrasyab 10 yıl İran'da kaldıysa da Zal ile oğlu Rüstem kendisini rahat bırakmadılar ve başkenti Türklerin saldırısından korudular. Nihayet yorulup bıkan Türk ordusunda sızıltı çıktı.

Zal, Zav'ı İran tahtına çıkardı. Bu kişi, Zal'ın yardımıyla Rey çevresinde Erfasyab'ı bozup Turan ve İran arasında sınır Ceyhun Irmağı olmak üzere barışa zorladı. Ölünce yerine Kerşasp geçti. Zalim idi. İsyanlar çıktı. Turan Hanları Horasan'a saldırdılar. İran İmparatorunu beş defa bozguna uğrattılar. İran ordularını bitirdiler ve kendisini de öldürdüler. Halk, Zal'a rica etti, O da ihtiyarlığı dolayısıyla oğlu Rüstem'i önerdi. Kubad'ı şehişah yaptılar.

KEYANİYAN
(KEYANLILAR)

Kubad tahta çıkınca «Key» lakabını aldı. Böylece Keykubad oldu. Key «büyük» demektir. Zaloğlu Rüstem Türk ordusunu bozdu. Türkler Ceyhun'un kuzeyine çekildiler. Keykubad ölmeden önce oğlu Keykavus'u yerine geçirdi. Keykavus zamanında Mazenderanlılar İran boyundu-

ruğundan kurtulmak için isyan ettiler. Keykavus üzerlerine yürüdü, ancak yenilerek tutsak düştü. Zal, Rustem'i, Keykavus'u kurtarmak üzere gönderdi. Bu savaşlar da Zaloğlu Rüstem meşhur atı «Rahş» ile devlerle mücadele ederek Firdevsi'nin uydurup tasvir ettiği kahramanlıkları yapmış ve Keykavus'u kurtarmıştır!

Keykavus Suriye'ye sefere çıkıp oraları ele geçirdi; fakat bir hile sonucu tutsak düştü. Bunun üzerine İran karıştı. Türk tahtına Efrasyab çıktı. Fırsattan yararlanmak için Horasan'a girdiyse de Zaloğlu Rüstem kendisini Merv'de perişan etti. Rüstem oradan Suriye'ye dönüp Keykavus'u kurtardığı gibi, Suriye, Mısır, Arabistan ve Anadolu krallarını tutsak alarak oraları İran'a bağladı.

Keykavus Şirvan'da bir saray yaptırdığı gibi kendisini Allah sanarak bir «cennet» inşasına da kalkıştı.

Bir süre sonra Efrasyab yeniden İran'a saldırdı. Zaloğlu Rüstem karşısına çıktı. Dört gün süren bir savaşa tutuştular. Rüstem, Türkleri bozdu, Semengan kalesini aldı. Bu kalenin beyi Kerkin'in Tehmine adında bir kızı vardı. İran kahramanı Zaloğlu Rüstem bu Türk kızını sevdi ve onunla evlendi. Fakat Turan ve İran hükümdarları bu evlenmeye razı olmayacaklarından iki taraf da işi gizli tuttu. Rüstem ayrılırken karısını bıraktı. Aynı zamanda doğacak çocuk için de bir altın bilezik verdi. Doğan çocuğa Zuhrab adını koydular. Kerkin herkese onun kendi oğlu olduğunu söyledi. Zuhrab büyüdü, büyük bir kahraman oldu. Daima İran'ı ele geçirmek hevesini gösteriyordu. Türk Hanı onu Rüstem'e karşı kullanacağı umuduna kapıldı. Efrasyab Zuhrab'a güvenerek İran'a savaş açtı. Zuhrab'ı Türk ordusuna başkomutan yaptı. Horasan'a girip Sefid kalesini kuşattı. Zuhrab'a karşı Rüstem'i gönderdiler. Rüstem yetişinceye kadar kale düştü. Zuhrab en kahraman karşısına başabaş çıkmasını İranılılar'a önerdi. İranlılar Rüstem'i çıkardılar. Zuhrab Rüstem'i yaralayarak devirdi. başını keserken Rüstem ona savaş kuralını bozduğunu söyledi. Zuhrab bıraktı. Rüstem Zuhrab'ın yardımıyla kalkıp savaşa başladı. Bu sefer Rüstem Zuhrab'ı yıktı. O da Zuhrab'ın elinden tutup kaldırdı. Tekrar savaş başladı. Rüstem Zuhrab'ı öldürdü.

Firdevsi lütfedip bazen Turan'dan bir iki kahramancık yetiştiriyor, fakat onları da İran kanından yapıyor, fakat sonunda Rüstem'e öldürtüyor!

Acemler Ceyhun tarafında Irmağı Turan Hakanı Efrasyab'ın ailesinden gayet güzel bir Türk prensesini yakaladı. Keykavus'a getirdiler. Keykavus prensese aşık olup kendisine nihakladı. Bundan Siyavuş adında bir oğlu oldu. babası Siyavuş'u eğitilmek üzere Rüstem'e verdi.

O da eğitimden sonra onu başkent olan İstahr (İstahar)'a Keykavus'a gönderdi.

Türk Hakanı tekrar İran üzerine yürüyüp Horasan'a girdi, Belh ve birtakım kentleri ele geçirdi. Karşısına Rüstem gönderildi. Siyavuş da yanına verildi. İran ordusu Türkleri Hiyve'nin kuzeyine attı ve barış yapıldı. Sarayda bazı kişiler barış yapılmaması, Türklerin başkenti Kenegezer'e girmek gerektiği yolunda Keykavus'u kandırdılar. Rüstem bunu kabul etmeyip çekildi. Siyavuş da kabul etmedi. İran'ı terk ederek

Çin'e gitmeye karar verdi. Efrasyab Siyavuş'u kendi ülkesinde alıkoyup bu İran veliahdına kızını vermek, bu suretle İran'ı Turan'a politik olarak katmak düşüncesindeydi. Siyavuş ordunun komutasını Behram'a bırakarak Türkistan'a geçti, orada büyük bir konukseverlik gördü.

Bunun üzerine Keykavus barışı bozmaktan vazgeçti.

Efrasyab Siyavuş'a ailesinden bir prenses verdi. Siyavuş'un bu Türk kızından Ferud adında bir oğlu dünyaya geldi. Sonra Efrasyab kendi kızını da verip Siyavuş'a Turan'ın doğu vilayetlerinden Hoten'i bağışladı.

Birgün Siyavuş'un Turan için tehlike olacağı düşünelerek aleyhinde dolaplar çevrildi. Efrasyab Siyavuş'un aleyhine döndürüldü. O da Siyavuş'un üzerine bir ordu gönderdi.

Siyavuş'a bu haber ulaştırıldı ve Ceyhun'a gelerek İran'a geçmesi öğütlendi. Siyavuş gebe olan karısına oğlan doğurursa adını Hüsrev koymasını tenbih etti ve yola çıktı. Hüsrev «hükümdar» demektir. Siyavuş yolda yakalanıp idam edildi. Biraz sonra karısı bir oğlan doğurdu ve adını Hüsrev koydu.

10 yıl sonra Siyavuş'un öldürüldüğünü haber alan Keykavus onun intikamını almak için Turan aleyhine savaş açtı. Rüstem ve oğlu Feramerz Türk ordusunu bozguna uğrattılar. Efrasyab da bir ordu ile yetişti ise de Zaloğlu Rüstem onu da yendi ve Turan'ın başkenti üzerine yürüdü. Başkenti ve hemen bütün Turan'ı ele geçirdi. Yedi yıl kadar orada kaldıysa da Çin sınırına çekilen Efrasyab bir düziye kendisini hırpalıyordu. Turan'ı egemenliği altında tutamayacağını anlayan Zaloğlu Rüstem bütün Turan'ı kana boğup ateşe verdi ve çöle çevirerek çekildi.

Rüstem'in çekilmesi üzerine İran'da kargaşalıklar çıktı. Hanedan üyeleri tahtı yakalamak için ortalığı daha çok karıştırdılar. Bunu fırsat bilen Efrasyab derhal İran'a birçok saldırı düzenledi ve birçok yerleri işgali altına aldı. İran perişan ve aciz kaldı. Müneccimler İran'ı yalnız Siyavuş'un oğlu Hüsrev'in kurtarabileceğini söylediler. Birkaç adam Turanlı kıyafetine girerek üç yıl aradıktan sonra Hüsrev'i bulup İstahar'a getirdiler. Keykavus tahtı Hüsrev'e bıraktı. Yedi gün yedi gece şenlik ile Hüsrev tahta çıkarıldı. Keykavus Hüsrev'e «Humayun» lakabını verdi. Humayun «kutsal» demektir. «Key» unvanını da alarak «Keyhüsrev Humayun» oldu.

Tahta geçer geçmez Turanlılar'dan babasının öcünü almak için Türklere savaş açtı. Komutalığı Rüstem'e verdi. Ancak Zaloğlu ihtiyarlığı dolayısıyla kabul etmediği için Tus'u komutan yaptı. Keyhüsrev önce ordusuna bir geçit töreni yaptırdı. Askerin kiminin bayrağında kurt, kimininkinde arslan, kimininkinde güneş, kimininkinde yedi başlı ejderha vardı. İran ordusu bayraklarında Türklerin kurdunun ve yedi başlı ejderhalarının bulunması çekicidir. Zaten bu Turan-İran savaşı hikayelerinde İran tarafında Türk adları, Türk prensesleri gibi Türk'e mahsus şeyler bulunuyor. Bu bayraklara dayandırılarak İran ordularında Türklerin de bulunduğuna karar vermek gerekir. Zaten bu masallara göre Turan ve İran hükümdarları başlangıçta kardeştirler. Tus başlangıçta bazı başarılar elde etti, ancak Türkler kendisine bir gece baskını yapıp İran ordusunu perişan ettiler. Tus kaçtı. Keyhüsrev Tus'un yerine Fe-

dirburz'u komutan yaptı. Turanlılar bunu da kuşatıp bozdular, İran kahramanlarından Behram'ı da ellerine geçirdiler. İranlılar geceleyin herşeylerini bırakıp kaçtılar. Keyhüsrev komutanlığı tekrar Rüstem'e önerdi ise de kabul etmeyip Tus'u tavsiye etti. Yeni bir ordu toplanıp yine Tus komutan yapıldı. Turanlılar başlangıçta İranlıları yendilerse de, Zaloğlu Rüstem bir ordu ile yetişip Turanlıları bozdu ve Turan'a girdi. Efrasyab kaçtı. Zayıf düşen Türkler İran'a bağlanmak ve büyük tazminat vermek üzere barış yaptılar.

İki savaş daha oldu. Bunlarda da İranlılar bozulmuş iken Zaloğlu yetişip Turanlıları yendi.

İranlıların ilanıyla tekrar savaş başladı. İran ordusu Buhara'ya geldi. Orada yine Türkleri yendiler. İki yıl sonra tekrar savaş oldu. Bu savaş Ceyhun üzerinde cereyan etti. Yine Türkler yenildi. Keyhüsrev Turan'a girip Efrasyab'ın başkenti kuşatıldı ve zaptedildi. Efrasyab Hoten tarafına kaçtı. Keyhüsrev Hakan'ın ailesinden 125 prens ve prensesi alıp İran'a gönderdi. Sonunda Efrasyab'ı da elde edip öldürdü. Turan İran'ın egemenliği altına geçti. Nihayet halkın ricasına rağmen Keyhusrev ihtiyarlığı dolayısıyla tahtı Lohrasb'a bıraktı.

İran korumasında Turan tahtına çıkan Efrasyab'ın oğlu Can rahat durmuştu. Yerine geçen oğlu Arcasp, dedesinin intikamını İranlılar'dan almak düşüncesindeydi.

Lohrasb, Turan'ın durumunu yakından görebilmek için başkenti İstihar'dan Belh'e götürdü. Orada «Nevbahar» (Yenibahar) adında bir tapınak yaptırdı. Bütün çevre halkı bu tapınağı ziyarete gelirdi. Fakat bu sırada Azerbaycan, Suriye ve Anadolu'da isyanlar çıktı. Üzerlerine gönderdiği ordu isyanları bastırdığı gibi Mısır'ı da ele geçirdi.

Lohrasb'ın büyük oğlu Anadolu'ya kaçtı. Anadolu İmparatorunun ordusunun başına geçerek, Anadolu'ya saldıran Hazarlar'ı bozdu.

İran'ın her tarafında isyanlar başgösterdi. Ülke karıştı. Turan Hanı da İran üzerine yürüdü. İranlıları dört savaşta bozguna uğratıp Turan'ın bağımsızlığını sağladı. Anadolu İmparatoru da isyan bayrağını kaldırdı. Nihayet Lohrasb bu isyanı bastıran oğlu Gustasb'ı yerine geçirip, kendisi bir tapınağa çekildi.

Gustasb ülkesini düzeltti. Zamanında eski Moğ'ların dinini ıslah etmek isteyen «Zerdüst» (Zoraastre) tanrılardan Hürmüz'ün gönderdiği bir peygamber sıfatıyla ortaya çıktı. Gustasb bu dini bazen ikna, bazen zor ile yaymaya çalıştı. Her tarafta ateşevleri yaptırdı. «Zend-Avesta»yı öküz derilerine yazdırdı.

Gustasb, Türk Hakanı'nı da bu dini kabule davet etti. Hakan kabul etmediğinden aleyhine savaş açtı. Ceyhun'un sağ yakasında iki ordu harbe tutuştu. Türkler mağlup oldular. Biraz sonra Türk Hakanı yeni bir ordu ile gelip Belh'i aldı. Zerdüşt ile beraber bütün din adamlarını kesti. Ateşevi'ni yıktı. İranlılar Şehinşah'ın oğlu İsfendiyar İran zulmünden kaçmış gibi yapıp Turan'a sığındı. Bir gün Hakan'ı yemeğe davet edip ansızın yakalayarak öldürdü. Sonra babası, Zaloğlu Rüstem'in asi tavrından şikayet edip, onu da imha etmesini istedi. İsfendiyar, Rüstem'le başbaşa savaştı. Rüstem yaralandı. Rüstem'in babası Zal «Zümrüdüanka» kuşundan yardım istedi. O da kanatlarıyla Rüstem'in

yaralarını iyi edip kendisine sihirli bir ok verdi. Bu ok İsfendiyar'ın doğduğu gün dikilen bir ağaçtan yapılmıştı ki, İsfendiyar'ın hayatı ona bağlı idi. Zaloğlu Rüstem üç gün sonra İsfendiyar'ı bu ok ile öldürdü.

Turanlılar tekrar İran'a saldırdılar. Gustasb bunları bozduktan sonra tahtını İsfendiyar'ın oğlu Behmenderazdest (Uzun el Behmen)'e bırakıp Şiraz civarında yaptırdığı bir eve çekildi.

Behmen iyi bir hükümdardı. Zamanında Zaloğlu Rüstem kendisini çekemeyen biri tarafından hile ile bir pusuya düşürülüp öldürüldü. Behmen, karısı Yahudi olduğundan, Yahudilere iyi davranırdı. Sasan adında bir oğlu ile, Humay adında bir kızı vardı. Kızı ile evlendi ve onu kendisine halef yaptı. Ölünce Humay yerine geçti. Sasan buna kızıp Hind'e kaçtı.

Humay babasından gebe kaldığı çocuğu doğurdu. Müneccimler bu çocuğun İran'a felaket getireceğini söylediklerinden oğlunu bir sandığa koyup nehre attı. Bir doğramacı sandığı bulup çocuğu evlatlık edindi ve adını Darab koydu. Çocuk büyümüştü. Humay nihayet onun kendi çocuğu olduğunu öğrenip saltanatı terk ile onu I. Darab adıyla tahta geçirdi.

Bu kişi Makedonya Kralı Filip ile savaşarak, onu İran'a vergi ödemeye ve kızını kendisine vermeye zorladı. Bu kızla bir gece yattı, fakat ağzı koktuğu için babasına gönderdi. Kız hamile kalmıştı. Bu kız Büyük İskender'i doğurdu. Yerine geçen II. Darab, Makedonya'dan vergiyi istedi. O zaman Filip ölmüş, yerine Darab ile evlenen ve geri giden kızının oğlu Büyük İskender geçmişti. İskender vergiyi vermeyip seçme bir ordu ile Anadolu'ya geçti. Dara (Darab) Suriye'de Fırat üzerinde ve İstahar yakınlarında bozulup Kirman'a çekildi. Orada da mağlup oldu. kaçarken hizmetçileri tarafından öldürdüldü. İskender bütün İran'ı ele geçirdi. Oradan Hind'e ve Çin'e gitti. Babil yakınlarında 36 yaşında öldü.

Doğu kaynaklarının masalları burada bitiyor.

SELVOSİDLER ve ARSASİDLER YÖNETİMİ:

Büyük İskender ölünce generallerinden her biri bir yerde müstakil birer krallık kurdular. Bu generallerin en önemlisi olan Selevküs İran'da bir krallık kurdu (M.Ö.312). Partlardan Aşek (Arsas) M.Ö.256 yılında bunlara isyan edip Part İmparatorluğu yahut Arsasidler Devleti denilen devleti kurdu. Partlar Çit (İskit)lerdendirler. Yani Turanlıdırlar.

PARTLAR
AŞEKANİYAN
(Aşekliler)

ARSASİDLER

Selevsidlerden sonra İran Partların egemenliği altında kaldı. Bunlar Türk'tür. Saltanatları M.Ö. 256'dan başlar, M.S. 214'de biter. Yani bu imparatorluk İran'da dört buçuk yüzyıl sürdü. Bunlar Romanlılar'la

pek çok uğraştılar, kahramanlıklarıyla onları yıldırdılar. Bunlardan I. Mihrdad Hindistan'ı bile ele geçirdi. Ermenistan egemenlikleri altında idi. Nihayet Partlardan Acemleri kurtarmak için Erdeşir adında bir Acem isyan çıkardı, IV. Behram'ı bozguna uğratıp tutsak aldı ve sonra öldürdü. Bununla İran'da Part Sülalesi saltanatı bitti. Yerine Sasaniler geçti.

Bundan sonra Partlardan bir şube M.S. Altıncı Yüzyıl'ın ortalarına kadar Ermenistan'da egemenlik sürdü. Tarihi bozup değiştirmekle meşgul olan Ermeni tarihçileri bu Arsasidleri bir Ermeni milli hanedanı saymaktadırlar.

PART HÜKÜMDARLARININ SIRASIYLA ADLARI ŞUNLARDIR:

Yunan ve Latin Yazarlarına Göre	**Doğu Yazarlarına Göre**
Arsas	Aşek
Tiridad	İkinci Aşek
Birinci Artaban (Artaban Behram'dır)	Şapur
Firiyapatyus (?)	
Firahat	Birinci Firuz
Birinci Mihrdad	Narsis
İkinci Firahat	İkinci Firuz
İkinci Artaban	İkinci Balaş
Minas Kibes	Birinci Ardavan
Sinarevkes	İkinci Hüsrev
Üçüncü Firahat	Üçüncü Balaş
Üçüncü Mihrdad	Guderiz
Orud	İkinci Nersis
Dördüncü Firahat	Üçüncü Nersis
Dutenes	İkinci Ardaban
Üçüncü Artaban	Üçüncü Ardaban
Bardanes	
Birinci Dolojes	
Yakob	
İkinci Dolojes	
Dördüncü Artaban (Behram)	

Bu listeler birbirine uymuyor. Her ikisi de yanlıştır. Mesela bir ad için «üçüncü» dendiği halde «ikinci»si meydanda yoktur. Birisi 21, diğeri 15 hükümdar göstermiştir.

SASANİYAN
(Sasanlılar)

Bu sülale M.S. 226'da kuruldu. Bu sülaleyi oluşturan Erdeşir, Babek adında bir kunduracının oğludur. Bu kişi «Birinci Erdeşir» ya da «Erdeşir-i Babgan» adını taşır. «Babgan» Türkçe bir kelimeye benzemek-

teyse de aslını bilmiyorum. Bir gün Sasan adında bir subay Babek'in evine konuk olur. Babek gökbilimine vakıf imiş. Bu bilimle Sasan'ın bir oğlu olacağını, bu çocuğun şöhretinin bütün dünyaya tutacağını bildirir. Bunun üzerine Babek Sasan'ı kendi ailesi arasına almak ister. Fakat ona verecek bir kızı veya akrabalarından bir kadın bulamadığından karısını Sasan ile yatırır. İşte bu ilişkiden Erdeşir doğar. Bu Erdeşir İran'ı Partlardan kurtarır. Kendisi hükümdar olur Sasanlılar Hanedanını kurar ve «Şehinşah» (hükümdarların hükümdarı) unvanını alır. Bu adam Part sülalesi hanedanının bütün hepsini öldürtmüştür.

Ülkesinde yönetimi bir düzene koyduktan sonra Anadolu'yu işgal eden Romalılar'la savaşa tutuştu. Roma İmparatoru «Şiddetli İskender» bizzat geldi. Mezopotamya'da savaşıldı. İranlılar bozuldu. İmparator Roma'ya dönünce Erdeşir gelip elinden çıkan vilayetleri tekrar aldı. İran'a kanunlar yapmış, bilimi, tarımı ve ticareti teşvik etmiştir.

15 yıl saltanat sürdükten sonra öldü ve yerine oğlu Şapur geçti (241). Şapur, «şahoğlu» demektir. Bu da Romalılar'la uğraştı. Romalılar kendisini bozguna uğrattılarsa da Roma ordusu dönünce yine gelip bazı yerleri istila etti. Bu olayda da imparator Valeriyen bir ordu ile İranlılar üzerine geldi; fakat yenildi ve tutsak düştü. Şapur, İmparator Valeriyen'e pek kötü davrandı. Ata binerken onu, sırtına basarak binek taşı gibi kullandı. Nihayet derisini yüzdürerek öldürdü. Şapur bir süre sonra «Palmir» Kraliçesi Zeynep'in kocası tarafından bozulup perişan edildi.

Mezhep kurucusu Mani zamanında ortaya çıkmıştır. Bu kişi «Mani-i Nakkaş» adıyla meşhurdur. Avrupa kitaplarında kendi adı Manes, mezhebinin adı «Maniheizm» (Manichéisme)dir.

31 yıl saltanattan sonra öldü, yerine oğlu Hürmüzdad (Hürmüz) geçti (272). Horasan'da valilik yaptığı zaman halk kendisini sevdiği ve desteklediği için, başkaldıracağı babasına jurnal edilmişti. Bunu haber alan Hürmüz bir elini kestirip babasına göndermiştir. Sakat olanlar İran tahtına geçemediklerinden Hürmüz bununla tahta geçmek istemediğini anlatmış oluyordu. Babası da buna rağmen tahtını ona vermiştir. Bir yıl saltanattan sonra tahtını oğlu I. Behram'a bırakmıştır. Bizans ve Latin tarihçileri buna «Varararan» derler. Bu kişi Mani'nin derisini yüzdürmüştür. «Şahande» unvanını almıştır, anlamı «iyilik eden» demektir.

Bu da üç yıl sonra tahtını oğlu II. Behram'a bıraktı (276). Romalılarla savaşlar yaptı. 17 yıl saltanattan sonra ölünce yerine oğlu III. Behram geçti (293). Bir yıl sonra yerine II. Behram'ın oğlu Nersis geçti. Bu kişi «Nahcir Han» unvanını aldı. Demek ki bu şehinşahlarda «han» unvanı da vardır. Bu da çok önemlidir. Romalılar'a yenildi, fakat daha sonra onları perişan etti. Tekrar Romalılar'a fena halde mağlup oldu. Kendisi de yaralandı. Bütün eşyası, çoluğu, çocuğu Romalılar'ın eline geçti (302). Yedi yıl sonra bunun da yerine oğlu II. Şapur geçti. II. Şapur henüz çocuk idi. Fırsattan yararlanan Türkler, Araplar, Romalılar hücum edip İran'dan birçok yerler aldılar. Büyüyünce yönetimi düzeltip Arapları tepeledi. Sonra bir büyük ordu ile yürüyerek birçok vilayetleri Romalılar'ın elinde aldı. Roma imparatoru Konstans bir ordu ile bizzat geldi. Araplarla birleşip İran üzerine yürüdü. Birçok çarpışmalar oldu; fakat kesin bir sonuç alınamadı. İki taraf savaştan bıkıp çekildi. Bir müd-

det sonra II. Şapur tekrar gelip Diyarbakır'ı kuşattı ve ele geçirdi. Sonra Mezopotamya'ya girdi, Roma imparatoru II. Şapur'un ilerleyişini durduramadı. Bir müddet Romalılar bir ordu ile Mezopotamya'ya girdilerse de İranlılar tarafından perişan edildiler. Bu savaşta Roma imparatoru yaralanıp öldü. Romalılar İranlılar'a beş vilayeti, Nizip ve Singara kentlerini, birçok Türk tutsaklar, armağanlar vererek barış yapabildiler. II. Şapur Romalıları vurduktan sonra Tataristan'a Hindistan'a girdi. Sonra da barışı bozup Ermenistan'ı ele geçirdi ve Ermenistan Kralı Arsas'ı öldürdü. Roma generali gelip II. Şapur'un ordusunu Ermenistan'dan çıkardı. Bu kişi «Medayin» kentini inşa ettirip burayı başkent yaptı.

70 yıl saltanattan sonra ölünce yerine oğlu yahut bir söylentiye göre kardeşi II. Erdeşir geçti (380). Dört yıl saltanttan sonra onun yerine de II. Şapur, onun yerine de oğlu IV. Behram geçti. Bu kişi «Kirmanşah» lakabını aldı. İstanbul İmparatoru ile barışı korudu. Yerine I. Yezdgürd (Yezdcerd) geçti (400). Bizans ve Latin belgeleri buna «İsdikerdes» derler.

Doğu tarihçileri buna «El-asim» (Arapça olan bu kelime «günahkar» demektir) lakabını verdiler. Tarihçi Mirhond'a göre zeki ve bilgin idiyse de aynı zamanda pek zalimdi. Öldürür, herkesin malını elinden alırdı. 22 yıl saltanat sürdükten sonra bir at tekmesiyle ölüp yerine Behram (Behram-gur) geçti (423).

«Gur» Acemce «yaban eşeği» demektir. Çünkü bu kişi bu hayvanın avını severdi. V. Behram İran'daki Hıristiyanları kırdı geçirdi. Romalılarla savaşa girişti. Büyük bir savaş çıktı. İranlılar bozuldular. İran komutanı Nizip'i kurtarmak için büyük bir ordu ile geldi. Bunu gören Romalılar çekildiler. Bir süre sonra tekrar savaş başladı. Ancak Romalılar kesin bir sonuç alamayacaklarını anlayınca barış önerdiler. Şehinşah barışı kabul etmek istiyordu. Fakat «Ölmezler» denilen ve ilk hükümdar Hüsrev'den beri var olan saygın ve kahraman taburlar barışa engel oldular. «Ölmezler» şiddetli bir hücum yaptılarsa da Romalılar tarafından perişan ve mahvedildiler. Bunun üzerine İranlılar Romalılar'la yüzyıllık bir barış yaptılar. Bu anlaşmanın bir maddesi İran'daki Hıristiyanlara iyi davranılacağını belirtiyordu. Horasan'a akın eden Türkler'le uğraştı.

Akıllı, bilimi ve bilginleri seven bir kişiydi. Halka iyi davrandı, devlet yönetimini düzeltti. İran'ı bolluk ve mutluluk içinde yaşattı. Çalgı ve zevki çok severdi.

20 yıl saltanattan sonra ölüp yerine oğlu II. Yezdgürd geçti (441). İran hükümdarı Horasan'da isyan bastırmakla meşgul iken Ermenistan Kralının oğulları arasında çekişme başgösterip bunlardan biri Romalıların korumasına girdi. Bundan dolayı İran ile Romalılar arasında yine savaş çıktı. İki ordu karşı karşıya geldiği zaman Romalılar korktular. Savaşmadan barış görüşmelerini başlattılar. Ermenistan bu iki devlet arasında bölüştürelerek barış yapıldı.

18 yıl saltanattan sonra yerine oğlu Hürmüz geçti. Kardeşi Firuz «Haytıl» denilen Türkler'e sığındı. Onların verdikleri 30 bin atlı ile gelip tahtı aldı (458). Yunan ve Latin tarihçileri bu kişiye «Peruzes» derler. Sonra bu kişi kendisini taht sahibi eden Ak Hun (Eftalit) Haytılların

üzerine yürüdü ve ülkelerine girdi. Ancak Ak Hunların Han'ı Hoşnüvaz bunları her taraftan kuşattı. İran ordusu her şeyiyle mahvolmak tehlikesiyle karşılaştı. Ak Hunların Han'ı Hoşnüvaz bunları her taraftan kuşattı. İran ordusu her şeyiyle mahvolmak tehlikesiyle karşılaştı. Ak Hunların Han'ı İran Şehinşahı'na bir elçi gönderip kendisine tapınırsa ve bir daha Hunlar'a karşı savaşmayacağına and içerse ordusunu ve kendisini sağ salim ülkelerine bırakacağını bildirdi. Güya hile yapıp Han'a ibadet ediyorum diye Güneş'e ibadet edeceğine Moğlar'ın önerisi ile karar veren İran Şehinşahı, Han'ın önüne gidip rezil bir biçimde yere kapandı. Böylece affedilip, kendisi ve ordusu ülkesine gönderildi.

İran'ı hayalhanesinde Türkler'e karşı kahraman yapan Firdevsi'nin kulakları çınlasın!.. Firdevsi bunları niye yazmamış bilmem!.. Fakat İran'a dönen bu İranlılar ve hükümdarları bu yeminlerini de bozup, tekrar Ak Hunlar'ın yurtlarına girdiler. Türkler bir büyük hendek kazıp üzerini değnekler ve toprak ile örttüler. Acemlere yemin ettikleri anlaşma belgesini bir kargının ucuna bağlayıp gösterdiler. Bu bir yarar sağlamadı. Türkler kaçmaya başladılar. Bunu gören Acemler izlemeye koyuldular. Acemlerin çoğu hendeğe düştü. Türkler derhal dönüp Acemlerin işini bitirdiler. Acem ordusu tamamen perişan edilip Firuz da öldürüldü.

24 yıl saltanat sürdü, yerine oğlu Palaş geçti (482). Palaş'ın kardeşi Kubad Türklerin yanına kaçtı. İran bunun zamanında Ak Hunlar'a cizye verdi ve onların egemenliği altında kaldı.

Kubad Türkler'den aldığı ordu ile tahtı kardeşinden almak üzere Medayin'e yürüdü. Yolda kardeşinin öldüğünü haber aldı ve yerine geçti (485). Arap tarihçileri bu kişiye «Kabades» derler. Cesur, cengaver bir adamdı. İran'a girmiş olan Ak Hunlar'ı ülkesinden çıkarttı.

Bunun zamanında Mezdek (Mazdek) adında bir adam ortaya çıktı. Mazdek dinini kurdu. Kendisinin peygamber olduğunu, ateşin kendisiyle konuştuğunu Şehinşah'a söyledi. Kubad bu dini kabul etti. Bu din her kadınla cinsel ilişkiyi uygun görüyor, hayvanları kesmeyi ve etlerini yemeyi haram kılıyordu. Bütün aşağı tabaka halk da bu dini kabul etti. Mal sahipleri mallarını koruyamıyorlardı. Kubad soyluları ezmeye başlayıp, onların bütün ayrıcalıklarını kaldırdı. Kadını ortak mal olarak ilan etti. Bunun üzerine soylular önlem alarak Kubad'ı bir zindana tıktılar. Mazdek'i de öldürmek istiyorlardı. Fakat ele geçiremediler. Kubad'ın yerine kardeşi Cumasb'ı (Frenklerce: Zamasfes) geçirdiler (496).

Kubad'ın zindancısı, Kubad'ın pek güzel olan karısına aşık oldu. Bu kadın Şehinşah'ın kız kardeşi idi. Zerdüşt ve Mazdek mezhepleri bu evlenmeye izin veriyordu. Kubad karısına zindancının isteğine uymasını söyledi. Bu suretle zindancıyı elde ettiler. Karısı onu bir kilime sararak zindandan kaçırdı. Ak Hunlar'a sığındılar. Kubad orada Han'ın kızıyla da evlendi. Sonra bir büyük ordu alıp İran'a girdi. Cumasb'ı Medayin'de yakalayıp zindana attı. Bu ordunun masrafını Ak Hunlar'a vermek gerekiyordu, Fakat Kubad'ın parası yoktu. Roma İmparatoru Anastas'tan borç istedi. İmparator reddedince Bizanslılar'ın yönetimindeki Ermenistan'a hücum etti. (Oradan Mezopotamya'ya girdi. Diyarbakır'ı 80 gün kuşattıktan sonra ele geçirdi. Bunun üzerine İstanbul 52 bin kişilik bir

ordu gönderdi. Kubad bu ordunun bir kısmını imha etti. Fakat o sırada Hunlar'ın İran'a geldikleri haberini alarak, Bizanslılar'ı bırakıp Hunlar üzerine yürüdü. Bundan yararlanan Bizanslılar, Diyarbakır'a kuşattılar. İranlılar epeyce direndilerse de, azıkları bittiğinden, kenti Bizanslılar'a satmayı, kendileri her şeyleriyle beraber gitmeyi önerdiler. Öneri görüşülürken İran Komutanı askerine kalan bütün erzağı bol bol dağıttı. Bunu gören Bizaslılar onların erzaksız kalmadıklarını sınıp öneriyi kabul ettiler. İran komutanına büyük bir para vererek kaleyi satın aldılar. İranlılar Hunlar'la meşgul olduklarından Bizanslılar'la yedi yıllık bir ateşkes yaptılar. Bir müddet sonra Bizanslılar'la tekrar savaş başladı. İki ordu Mezopotamya'da karşılaştı. Acemler bozuldular. Bizanslılar, Ermenistan'a giren İran ordusunu da iki yenilgiye uğrattılar. Fakat bu başarısızlıklara üzülmeyen Kubad yeni bir ordu gönderip Bizanslıları tepeledi. Bu savaşta İranlılar da çok kayıp verdiler.

İran'da eski bir görenek vardı. Ordu sefere çıkarken hükümdar meydanlıkta tahtına oturur, ordu komutanı yanında ayakta durur. Her geçen asker meydanlığa konmuş küfelere birer ok kordu. Ordu savaştan dönünce aynı törenle askerler küfelerden birer ok alırlardı. Bu suretle asker kaybının sayısı bilinirdi. Bu yapıldı. İran ordusunun kaybının büyüklüğü öğrenildi. Bunun üzerine komutan azledildi.

Bir süre sonra Kubad öldü. 43 yıl saltanat sürdü. Yerine vasiyeti üzere oğlu Hüsrev geçti (531). İran'ın meşhur «Hüsrev-i Nuşirevan»ı, arapların «Kisra»sı işte bu kişidir. İlk önce Mazdek'i öldürttü. Mazdek'e inananları tepeledi. Onları her yerde izleyip öldürdü. Bunlar tarafından alınmış malları sahiplerine iade etti. Ülkeyi anarşiden kurtarıp işleri yoluna koydu. Maveraünnehir'de Kabil Hükümdarı Padişahı ile Haytıllar'ı egemenliği altına aldı. Onlarla uğraşırken Türkler, Buhara, Semerkant ve Fergana gibi kentleri aldılar. Bunlara karşı oğlu Hürmüz'ü gönderdi, ancak Hürmüz savaştan kaçtı.

Hüsrev'in tahta çıkmasını kutlamak ve barış önermek için Bizans İmparatoru Jüstinyen'den bir elçi kurulu geldi. Hüsrev bunlardan büyük bir para istiyordu. Nihayet Bizanslılar parayı verdiler ve barışı yaptılar. Biraz sonra kendisini devirmek için bir düzen yapılmış ve isyanlar çıkarılmıştı. Hürmüz suikasdı haber aldı ve bu düzeni kuranların hepsini yakaladı ve öldürdü.

Bizans üzerine bir ordu hazırlamaya başladı. Bunu haber alan Jüstinyen Hüsrev'e bir mektup göndererek barışın bozulmasının fena olacağını bildirdi. Ancak Hüsrev fikrinden dönmedi. 540'da kuvvetli bir ordu ile Bizans ülkesine girip Suriye ve Kilikya'ya kadar ilerledi, Antakya'yı aldı ve yakıp kül etti. Bu sırada Bizans İmparatoru'ndan yeniden barış önerisi geldi. Büyük tazminat alarak İran için pek karlı, Bizans için de o kadar zararlı bir anlaşma yapıldı. Hürmüz, Bizans elçilerine, «Para ile satın alınan barış, para kadar devam eder. Sarf edildikçe azalır. Böyle barışı devam ettirmek için para bittikçe her yıl yine vermelidir» dedi. Elçiler buna, «Bu yöntemin Bizans'ı vergiye bağlamak olacağını» söylediler. Hüsrev buna, «Hayır! Bu bir maaştır. Nasıl ki Hunlar'a ve başkalarına veriyorsunuz» cevabını verdi.

Barış yapıldı; fakat bir süre sonra Hüsrev Romalılar'a ait olan «Dara»

kentini kuşattı. Bunun üzerine İmparator Jüstinyen İranlılar üzerine bir ordu gönderdi. Bu ordu Mezopotamya'da yığınak yaptı. Sonra İran'a akın edip yağmaladı ve ganimetlerle döndü.

Bir yıl sonra (542) Hüsrev bir ordu ile gelip Kudüs'ü yağma için Filistin'e doğru yola çıktı. Fakat Bizans'ın bir ordusunun gelmekte olduğunu işitip geri çekilme hattının kesileceğinden korkarak İran'a döndü. Fakat yine Bizans'dan sürekli vermeleri kararlaştırılmış olan parayı istedi. İmparator buna cevap olarak bir ordu gönderdiyse de 4 bin kişilik bir İran kuvveti Bizans'ın koca ordusunu perişan etti.

544'de Nuşiravan-ı Adil tekrar Bizans ülkesine girip Urfa'yı kuşattı, fakat bir sonuç alamadı. Bu sırada Bizans'dan elçiler gelip büyük bir para vererek beş yıl için barış yaptılar.

Lazik kıtası Bizans boyunduruğundan kurtulmak için isyan etti ve İran'dan yardım istedi. Ancak İran'dan korkup Tekrar Bizans'a sığınınca İran ile Bizans arasında yine savaş çıktı. Bu sefer İran yenildi ve barış yapıldı.

Hüsrev-i Nuşirevan'ın oğlu Tahta geçmek için isyan etti, ancak yapılan savaşta öldü ve ordusu bozuldu. O zaman Hindistan'ın bir kısmı da İran'da idi. O tarafa bir ordu gönderdi. Bunu gören Hind Hükümdarı korkup Nuşirevan'a armağanlarla elçiler yollayarak barış istedi.

İran-Bizans mücadelesi uzun zaman sürdü. İran Bizans'dan birçok defa para alarak barış yaptı. Nihayet Roma'nın meşhur generali İmparator Tiber'in aldığı önlemlerle iş başkalaştı. Hüsrev Anadolu'ya girmişti. Kayseri önlerine kadar ilerleyip orada bir Romalılar ordusu buldu. Romalıların sağ kanadının komutanı Kurs adında bir Çit (İskit) idi. Bu kişi İran ordusuna şiddetli bir hucüm yaptı. İran ordusunun sol kanadını geriletip Hüsrev-i Nuşirevan'ın çadırını, eşyasını, ateşevini ele geçirdi. Bunun üzerine Nuşirevan çekilip İran'a döndü. Romalılar İran'a girip yağmaladıktan, bazı kentleri yakıp yıktıktan sonra döndüler.

Bir süre sonra yine savaş başladı. İranlılar birkaç başarı elde ettiler. Bu sırada 579'da Hüsrev-i Nuşirevan öldü.

Hüsrev-i Nuşirevan Acemler'e ve onları kaynak yapan doğu yazarlarına göre İran'ın en büyük hükümdarlarındandır. Akıllı, cömert, yüksek ruhlu, zaferler kazanmış bir kişidir. Bilginleri yanına toplardı. Kendisine «Büyük», «Adil» lakabaları da verilmişti. Hakkında meydana gelmiş birçok destanlar ve menkıbeler vardır. Bu destanlar ve yazılarda ona «Nuşirevan-ı Adil» denilmektedir.

Nuşirevan'ın adaletini göstermek için sarayını yaptırırken orada bulunan evi sahibi satmadığından, zorla almak yerine sarayının kapısını çarpık yaptırmış olmasını söylerler. Oysa Yunan ve Latin tarihçileri onun fatihliğini kabul etmekle beraber zalim, adaletsiz, hasis ve hain olduğunu yazarlar.

Nuşirevan-ı Adil'in "bir devlet yönetceklere gerek" dediği 12 sözü vardır:

1- Aşktan, gazabdan, heveslerden çekinmek.
2- Doğru söz söylemek, sözünü tutmak.
3- Her işte bilgin ve akıllı adamlarla görüşmeler yapmak.

4- Bilginlere, yazarlara ve büyüklere rağbet etmek.
5- Adaletli olmak, iyi haber almak şartıyla layıklarına cezasını veya ödülünü vermek.
6- Mahbusların durumunu kollayıp layık olanları affetmek.
7- Tacirleri ve halkını korumak.
8- Hatalarından dolayı cezalandırıp, herkesi görevi başında tutmak.
9- Gerekli olan her çeşit silah ve savaş araçlarını hazır bulundurmak.
10- Adamlarının özel işleriyle ilgilenip onlara yardım etmek.
11- Prensleri öğretmenlerle eğitmek.
12- Vezir ve öteki devlet adamlarına bakmak.

Bu sözler meşhur olmuştur. Zamanında İran Seyhun'dan Sind Irmağı'na ve Mısır'a ulaşıyordu. 48 yıl saltanat sürmüştür.

Yerine oğlu III. Hürmüz (Hormisdas) geçti (579). İmparator Tiber tarafından barış önerisi ile gelen elçileri reddetti. Bunun üzerine Bizanslılar'ın komutanı Moris Meydiye'ye girdi. Bizanslılar İran'ın seçkin ordusunu bozdular. Bir yıl sonra ise İranlılar, Bizanslılar'ı bozguna uğrattılar. Bir müddet sonra Bizanslılar İranlıları bozdular. Bu durum böyle devam edip gitti.

İran Bizanslılar'la uğraşırken, öte tarafta Türkler'le de uğraşıyordu. İran'ın veziri Şehinşahına şöyle diyordu: «İran'ın asıl düşmanı Türklerdir. Bizanslılar birkaç vilayet ister; Hazarlar yağma için Azerbaycan ve Ermenistan'a girer, yine çekilirler.»

Bu sebeple Hürmüz her işi bırakıp Türklerle uğraştı, Türkler aleyhine hareket eden ordunun komutanı İran'ın meşhur kahramanlarından Behram-çubin (Araplarca Varanı) Türkler'i mağlup etti. Sonra Hürmüz Behram-çubin'i Bizansıllar'ın üzerine gönderdi; fakat Behram Aras ırmağı üzerinde Bizanslılar'a mağlup oldu. Buna kızan Hürmüz, Behram'a kadın elbisesi, bir söylentiye göre kadın gibi iplik eğirmesi için bir iğ gönderdi. Ve komutanlıktan azletti. Behram ordusuyla isyan etti. Hürmüz'ün zulmünden bıkanlar da etrafına toplandılar. İsyan hızla büyümeğe başladı. Hürmüz, Bahram'a karşı bir ordu gönderdi. Bu ordu bozuldu. Hürmüz ordusunun başına geçmek üzere geldi. Ancak yakalandı ve hapsedildi. Gözü de kızgın bir demir ile dağlandı ve hapse konuldu.

Yerine oğlu Hüsrev-Perviz denilen II. Hüsrev geçti (592). Bu kişi Behram-çubin'i yola getirmek için uğraştıysa da başarılı olamadığından, Nizip civarında bulunan Behram üzerine bir ordu ile yürüdü. Fakat bozulup güçlükle ve birkaç kişi ile kaçabildi. Çaresiz kalıp İmparator Moris'ten yardım ve koruma istedi. Behram da hükümdarlığını ilan etti. Hüsrev de, Behram da İstanbul'a elçiler gönderip Bizanslılar'dan barış ve tarafsızlık istediler. Buna karşılık Hüsrev Perviz Bizans'a Ermenistan ve başka yerleri, Behram ise Nizip ile Dicle'ye kadar olan araziyi terkedeceklerini bildirdiler. Bizans, Hüsrev tarafını tuttu.

Soylular Behram-çubin aleyhine bir suikast düzenleyip sarayını bastılarsa da zamanında haberdar olan Behram ordusunu toplayıp bunlarla savaşa tutuştu. Bütün bir gece devam eden bu savaşı kazandı,

Suikastçıların başlarını ele geçirdi. Bunların kollarını ve bacaklarını kestirip fillere attı. Filler tarafından çiğnenip ezildiler. Bir süre sonra Meydiye ve Nizip Hüsrev tarafına geçti. Ve Bizanslılar'dan paraca da yardım gören Hüsrev'in bir ordusu Bizanslılar'ın bir kuvveti ile de takviye edilip Behram üzerine yürüdü. Azerbaycan'da iki ordu karşılaştı. Hüsrev-Perviz ordusundan üç Türk, Behram'ı teke tek vuruşmaya çağırdı. Behram birer birer bu üç Türk'ü öldürdü. Gece Behram'ın ordusunun bir kısmı Hüsrev tarafına geçti. Bu suretle Behram kaçıp Türkistan'a Han'ın yanına sığındı. Bütün malı Romalıların ve Hüsrev'in eline geçti. Türkistan onu İran aleyhine kullandı. Sonunda Hüsrev-Perviz tarafından öldürüldü.

Hüsrev-Perviz bu suretle tahta sahip oldu. Acemler'e güveni olmadığından Bizanslılar'dan muhafız olmak üzere bin kişilik bir kuvvet istedi. Behram'ın askerinden ve adamlarından eline geçirdiklerinin burun ve kulaklarını kestirdi, sonra da vücutlarını parça parça ettirdi.

İşler düzeldikten sonra Bizanslılar'a verdiği yerlere göz dikti. Bizanslılar'a savaş ilan etmek için sebep arıyordu. Fokas'ın İmparator Moris'i öldürüp yerine geçmesi (602) olayını bahane olarak ele aldı. Moris'e daima «Baba ve Hami» diyordu. Fokas'ın elçi ve armağanlarını kabul etmedi. Bu tarihten iki yıl sonra bir ordu ile Mezopotamya'ya girdi. Bizans generali Jermen'i bozdu. Jermen yaralanıp öldü. İran ordusu sonra Dara kalesi çevresinde de Bizans'ın diğer bir ordusunu imha etti. Acemler ele geçirdikleri tutsakları boğazladılar. Bu suretle başlayan savaş 24 yıl kadar sürdü. Bu savaşlarda Bizanslılar sürekli bozguna uğradılar, son derece perişan oldular. İranlılar kaleleri ve kentleri yaptılar. Tarım, sanat, herşey durdu. Tarihçi Beau (Bo), «... Dicle'den Boğaz'a kadar ve dünyanın en kalabalık, en zengin, en verimli ülkesi kül ve harabe oldu...» diyor.

Demek güzel Anadolumuz o zaman ne kadar zengin imiş, yurdumuzun halkı ne kadar çok imiş. Bu istilalarda İranlılar Boğazlara ve Adalar Denizi'ne kadar gelmiş, Suriye ve Filistin'e girmişler, Şam'ı Kudüs'ü almışlar, bütün bu memleketleri soyup ganimet olarak zenginliklerini, tutsak olarak halkını İran'a götürmüşlerdir. Kudüs Yahudileri oranın Hıristiyan tutsaklarından 80 bin kişiyi Acemler'den satın alıp öldürmüşlerdir.

Bu İran fetihleri, Bizanslılar'ın içte birbirini yemeleri ve Avrupa'da meşgul bulundukları sıralarda oldu. Bütün bu yerler savunmasız, bakımsız kalmıştı. İran orduları karşılarında düşman orduları bulmayıp istedikleri gibi dolaşıyorlardı. Bizanslılar'dan çok çeken, tapınakları yıkılıp öteye beriye, özellikle İran'a kaçan, oralarda pek zengin olan Yahudiler de Acemleri Bizans aleyhine kışkırtıyor, her tarafta kanlı intikamlar alıyorlardı. Bizans'ın Yahudi düşmanlığı müthişti. Bizans tarihçilerinden Teofilakt'ın şu sözleri bu kinin güzel bir kanıtıdır: «Bu düşmanlar (yani Yahudiler) önem verilmeye asla layık değildirler. Bu devirde İran'da oturan Yahudiler pek zengin idiler. İmparator Vespasiyen Kudüs'ü ele geçirdiği zaman tapınağı yıktırdı. Birçok Yahudi, Romalılardan korkarak, bütün değerli eşyaları ile Filistin'den Meydiye'ye ve İran'a gitti. Oralarda daha zengin oldular. Halkı sürekli isyana teşvik

ettiler. Zira bu millet dalalette kalmış, hiçbir inancı olmayan, insanlara eziyet etmekten zevk duyan, kötü huylu, sert, kıskanç ve barışa yanaşmayan, asla affetmeyen bir millettir.»

616'da Hüsrev-Perviz Mısır'a bir ordu gönderdi. Bu ordu İskenderiye ve Habeşistan'a kadar bütün Mısır'ı yağmaladı. Diğer bir İran ordusu İstanbul yakınlarına kadar geldi. Savunmadan aciz olan İstanbul telaş içinde kaldı.

Bir süre sonra İmparator Heraklius Avrupa işlerini bitirip İran üzerine yürüdü (621). Heraklius bizzat küçük Ermenistan'a girdi. İran ve Bizans orduları bir sabah erkenden karşılaştılar. İranlılar taptıkları Güneş'e karşı saf dizdiler; fakat savaşta mahvolup gittiler. Bir yıl sonra Heraklius Azerbaycan'a girip her yeri yaktı ve yağmaladı. Oradan başkent Ganzak'daki İran ordusu üzerine yürüdü. Bizans'ın öncüleri Araplar idi. Bu Araplar daha asıl kuvvetler gelmeden Acemleri vurup darmadağın bir halde kaçırdılar ve bir güzel soygun yaptılar. Araplar'ın bu milli hüneridir. Her millete, dosta da, düşmana da daima böyle yapmışlardır.

Hüsrev-Perviz kaçıp dar kurtuldu. Ganzak Bizanslılar'ın eline düştü. Bizanslılar sarayda semayı temsil eden bir kubbe altında bulanan Hüsrev-perviz'in büyük bir heykelini yıktılar. Bu heykelin yanında güneş, ay, yıldızlar, melekler vardı. Heykelden yağmur şeklinde su akardı. Gök gürlemesi gibi ses çıkardı. Bizanslılar kenti bunlarla beraber yaktılar. Urmiye'yi de aldıktan sonra büyük ganimetlerle kışı geçirmek üzere Dağıstan'a döndüler. Fakat orada sıkıntı çektiklerinden Anadolu'ya çekilmeye başladılar. Bunu haber alan İranlılar bir ordu ile Romalıları izledilerse de mağlup oldular. Bunun intikamını almak için İranlılar üç yeni ordu topladılar. Bunun biri Heraklius'a karşı gidecek, diğeri İstanbul üzerine yürüyüp İstanbul'a hücum edecek Avar ve Bulgarlarla ittifak edecek ve İstanbul'u ele geçirecek, üçüncüsü İran'ı koruyacaktı. Heraklius'a giden ordu Küçük Ermenistan'da İmparator'un kardeşine yenildi. İstanbul'a giden ordu Avarlar bozulup çekilmiş olduklarından birşey yapamadı.

627'de Heraklius bir ordu ile ilerleyip Zap suyunu geçti. Ninova civarına ordu kurdu. Burada Acem ordusunu perişan etti. Acem ordusundan, komutanlar da dahil olduğu halde, hiçbir kişi kurtulmadı.

Hüsrev-Perviz İran'ın içerilerine kaçmıştı. İhtiyardı. Hastalandı. Oğullarından birini yerine geçirmek istiyordu. Büyük oğlunu hapsetmişti. Bizans tarihlerince «Sirues» adında ve asıl adı Kubad-Şiruye olan bu oğlu hapisten çıkıp diğer 24 kardeşini öldürdü, babasını da hapsedip tahta çıktı (627). Eski sınırlara çekilmek ve iki taraftan tutsaklar iade edilmek şartıyla Bizans'la barış yaptı. 24 yıldır devam eden savaş işte bu suretle bitti.

Hüsrev-Perviz'in büyüklüğünü, Şirin ile aşkı Acem şairlerince meşhurdur. Hüsrev ile Şirin'in destanı vardır.

Kubad Şiruye kısa süre içinde vebadan öldü (629). Bu veba İran'ı kırıp geçirmişti. Yerine yedi yaşındaki oğlu Üçüncü Erdeşir geçti ise de generallerden Şehriyar yahut «Ferhan» adındaki kişi Medayin üzerine yürüdü. Erdeşir'i öldürüp tahta geçti. İki ay sonra bu da öldürülüp yeri-

ne Hüsrev-perviz'in kızı Poran-duht (Boran) geçirildi. Ondan sonra «Kisra» ve «Ferruhzad» geçti. Yedi ay sonra da IV. Hürmüz, dört yıl sonra onun da yerine Şehriyar'ın oğlu III. Yezdgerd geçti. İşte bu kişi zamanında Araplar müslümanlığın ilk gayretiyle atılıp İran'ı zapt, Sasanlılar Sülalesini mahvetmişler. Bundan sonra İran, o en eski yüzyıllardan beri zaman zaman ortaya çıkan ve önüne durulmuş olan Türkleşme, diğer ve daha doğru deyimle eski Türklüğüne dönmesiyle bütün varlığı ile ve tamamen kaldı. Böylece İran günümüze kadar bir daha milli hükümet görmedi. Evvelce güneyden ortaya çıkıp Meydiye, şimdiki Irak-ı Acem ve Horasan'ı Acemleştirmeye çalışan ve oldukça da başarılı olan İran artık kendisini Türk ayağı altına terk etti.

Yezdgerd'den evvel Araplar müslüman olmuş, İran'ın bir iki vilayetini almışlardı. O zaman halife Hazreti Ömer idi. Yezdgerd bazı meseleri görüşmek üzere Arap komutanı Sa'd ibn Ebi Vakkas'a haber gönderip, Medayin'e elçi göndermesini bildirdi.

Yezdgerd gelen Arap elçilerine şunları söyledi: «Biz sizi daima basit gördük. Araplar İran'da dilenci adını taşırlar. Gıdanız kertenkele ve tuzlu sudur. Elbiseniz kabadır. İyi yemekleri, tatlı suyu, ince kumaşları İran'da gördünüz. Bu nimetlere doymadınız da şimdi de bize kin taşıdığımız bir dini kabul ettirmek istiyorsunuz. Siz öyle bir tilkiye benziyorsunuz ki üzüm bağına girmiş, üzüm yiyor, bahçıvan kovmamış, çünkü aç bir tilkinin yiyeceği benim üzümlerimi azaltmaz demiş. Fakat tilki doyunca diğer tilkilere de üzümün tadını ve bağcının iyiliğini haber vermiş. Bağ tilkilerle dolmuş. Sonunda bağcı bağının kapısını kapamak ve tilkilerin hepsini öldürmek zorunda kalmış. Sizin kabahatlerinizi affediyorum. Develerinizi hurma ve hububatla yükleyeyim. Gidin vatandaşlarınıza verin de yesinler. Eğer bu cömertliğimi bilmeyip de İran'da kalırsanız sizi tepelerim.»

Arap elçileri de, «Müslüman oldunuz! O zaman her müslümanın vermesi gereken vergiyi verirsiniz. Yok müslüman olmazsanız kafirlerin verdiği cizyeyi veriniz. Çaresi yok savaşa hazırlanınız!» dediler. Savaş başladı. İran ordusunun komutanı Rüstem Ferruhzad idi. Meşhur Kadisiyle Savaşı üç gün, üç gece devam etti. İran ordusu mahv oldu. Derfeş-Kafiyani Araplar'ın eline geçti. Yezdgerd kaçtı. Araplar Medayin'i ele geçirdiler (636). Sad, Hazreti Ömer tarafından geriye çağırılıp yerine Numan komutan atandı. Bu değişiklikten umutlanan Yezdgerd bir ordu toplayıp geldi. Nihavend civarında büyük bir savaş oldu. Acemler tuzbiber edildi. Komutanları da öldürüldü. Bunun üzerine Yezdgerd Merv'e kaçtı. Türkler de oraya girdiler. Yezdgerd bir değirmene saklandı. Bir müddet sonra değirmenci değerli olan eşyasına göz dikip Yezdgerd'i öldürdü (650). İran tamamen arapların egemenliği altına düştü.

Yezdgerd 9 yıl saltanat sürdü ve Sasanlıların son hükümdarı oldu.

Firdevsi bu olay için Şehnamesi'nde şöyle dert yanmaktadır:

«Deve sütü içen ve kertenkele yiyen Arap, işi o kadar ileri götürdü ki, Kiyan'ın tacını istiyor! Tû sana! Ey dönen çarh, tû...»

Firdevsi'nin yerden göğe kadar hakkı vardır.

Gördük ki İran'da Müslümanlıktan önce Türk saltanatları vardır. Arapların İran'ı ele geçirmesinden itibaren ise kısa ve geçici bir Arap is-

tilasından sonra İran hemen Türk egemenliği altına girdi ve Türk devletleri tarafından yönetildi. Bu durum günümüze kadar geldi. Bu Türk egemenliği hemen hemen 1.000 yılıktır. Bu zamanda bazen Türk olmayan bir iki sülale ortaya çıktı ise de bunların saltanatlarının toplamı bir yüzyılı bulmaz. Hem de İran'ın her yerine değil, ufak bir köşesine egemen olabildiler.

Sasanlılar'dan sonra İran'da Beni Tahir (820-844), Beni Saffar, Samanlılar, Al-i Büveyh (Boya) (Deylemiler), Haverezmşahlar (Harzemşahlar), Gazneliler, Gurlular, Selçuklular, Atabeyler, İlhanlılar, Aksak Timurlular, Kara Koyunlular, sonra İran Şahları egemen oldular ve saltanat sürdüler. Bunlardan yalnız Beni Tahir, Beni Saffar ve Al-i Büveyh Türk değildir. Beni Tahir Sülalesi Horasan'da Ebu Müslim Devrimi'nden sonra saltanat sürdü. Bunları Leys-oğlu Yakup mahvedip Sicistan'da saltanata başladı. Bunlar da az zamanda mahvoldular. Sonra Samanlılar İran'da saltanat sürdüler. Bunları da Gazneliler mahvedip İran'a kısmen sahip oldular. Sonra Hazar Denizi sahilinde «Dilm»de Al-i Büveyh ortaya çıktı. Bunlara Deylemliler (Deylemiler) de derler. Bunları da Gazneli Mahmut Han bitirdi. Sonra Selçuklular, Havarezmşahlılar, Atabeyler, İlhanlılar, Aksak Timurlular, Kara Koyunlular, Akkoyunlular geldi. Sonra Safeviler ortaya çıktı.

Bu Türk devletlerini kendi bölümlerinde yazdığımızdan burada incelenmesine gerek kalmamıştır. Şimdi İran Türk Şahlarına geçiyoruz.

İRAN TÜRK ŞAHLARI DEVLETİ

Safeviler'le başlayan ve bugüne kadar gelen devreyi bir devlet halinde kabul etmek ve incelemek gerekir. Bu devrede bulunan beş saltanat hanedanının her birini bir devlet saymak hatadır. Çünkü millet bir, toprak birdir. Bu sülalerin biri müstesna olmak üzere dördü Türk'tür. Halk da yarı yarıya Türk ve Acem'dir. Aynı zamanda Safeviler'den itibaren zamanımıza kadar gelen bu hükümdarlar «Şah» adını taşımışlardır. oysa Acem'in milli hükümdarları «Şehinşah» (şahlar şahı) unvanını taşımışlardır. Bu sebeple bu devlete «İran Türk Şahları Devleti» adını verdim. En bilimsel ve en gerçeğe uygun ad budur düşüncesindeyim.

Bu devlette dört saltanat hanedanı vardır:

1- Sofililer (Safeviler) sülalesi.
2- Kılciler (Afgan) sülalesi.
3- Afşarlar (Avşar) sülalesi.
4- Kacarlar sülalesi.

Bu sülaler arasında Türk olmayan bir sülale daha vardır. Bu da Zend sülalesi olup Afşarlar'dan sonra, Kacarlardan öncedir ve ömrü pek azdır.

1 - SOFİLİLER (SAFEVİLER) SÜLALESİ

Bu sülalenin gerçek kurucusu Şah İsmail'dir. Bu kişi Anası tarafından Akkoyunlular'dan Uzun Hasan Han'a mensuptur. Bunların dayanakları Ustaclu, Şamlu, Nikellu, Baharlu, Zülkadir, Kacar, Afşar adlarında yedi Türk uruğu idi. Şah İsmail'in büyükbabası Cüneyt olup, bu kişi Erdebil'de şeyh idi. Birçok müridi vardı. Karakoyunlular'dan Cihan Şah Cüneyt'in kuvvetinden korkup kendisini Erdebil'den kovmuştu. Cüneyt o zaman Diyarbakır'a Akkoyunlular'dan Uzun Hasan (Sultan Ebu'l-nasr Hasan)'ın yanına gitti. Uzun Hasan Han ona kızkardeşi Hatice-peyker'i verdi. Evlendikten sonra Cüneyt müritleriyle beraber Şirvan'a gitti. Orada bir savaşta öldüğünden yerine oğlu Sultan Haydar geçti. Haydar, Uzun Hasan'ın kızı Şehzade Sultan ile evlendi. Ondan Ali Mirza, İbrahim Mirza, İsmail Mirza (Şah İsmail) adında üç oğlu oldu.

Haydar hem anaca, hem karıca Uzun Hasan'a mensup olduğundan ona güvenip tarikatını yaymaya çalıştı.

Haydar, babasının öcünü almak için Şirvan üzerine yürüdüyse de savaşta öldü. Cesedi Erdebil'e gönderilip gömüldü. Orası müritleri tarafından ziyaretgah yapıldı. Erdebil'de Ali'yi yakalayıp İstahar'a (İstahr) kardeşleriyle beraber hapsettiler. Ancak üç kardeş dört yıl sonra hapisten kaçıp Erdebil'e geldi. Orada yaptıkları savaşta Ali öldü, İbrahim ile Şah İsmail Geylan'a kaçtı. İbrahim de Geylan'da öldü.

Şah İsmail müritlerini toplayıp Şirvan üzerine yürüdü. Akkoyunluları mağlup etti. Bu üstünlük ona bütün Azerbaycan'ı kazandırdı (1502). İşte bu sülalenin kuruluş tarihi budur.

«Ravzatüs-safa» bu konuda şöyle diyor: «Bunlar İmam Musa Kazım neslindendir. Safeviler tarikatının kurucusu Şeyh Safiyeddin İshak Erdebili'dir. 1300'de Erdebil'de şeyhliğe başlayıp 30 yıl şeyhlik yaptı. 100 müride sahip oldu. İlhanlılardan Emir Çoban ile görüştü. Yerine oğlu Şey Sadreddin-i Erdebil'i geçti. Aksak Timur bu zamanda oralara gelip kendisiyle görüştü, ondan yardım istedi. Tebriz Han'ı Melik Şeref bu kişiyi Tebriz'e getirip hapsetmiş ise de, Özbek Han'ı Canıbek tarafından kurtarılmıştır. Ölünce yerine oğlu Sultan Ali, şeyh oldu. Bu kişi uzun ve kara elbise giydiğinden Siyah-Puş» (karagiyer) lakabını aldı. Mekke'ye hacca gitti, Kudüs'de öldü. Yerine oğlu Şeyh İbrahim geçti. Bu kişi halk arasında «Şeyh-şah» unvanıyla meşhur oldu. Öldüğü zaman yerine oğlu

Şeyh Cüneyt geçti. Cüneyt mezhep savaşına girişti; fakat yaralanarak öldü. Yerine oğlu Sultan Haydar geçti. Haydar'ın üç oğlu oldu. İkisi öldü. Bunlardan Şah İsmail huruc-ü uruc etti».

"1499'da henüz 13 yaşında ve ancak 70 müride sahip olan Şah İsmail ortaya çıktı. Bir süre sonra maiyeti bin 500 oldu. Karabağ ve Gökçe taraflarına yürüdü. Bu haber duyulunca Diyarbakır, Sivas ve Suriye'de bulunan Safevi müritleri alay alay yanına geldiler. Bu suretle maiyeti 7 bin kişi oldu. Bu kuvveti bulunca babasının öcünü almak için Şirvan üzerine yürüdü. 20 bin atlısı olan Şirvan-şah'ı bozdu. 1501'de maiyetinde Kacarlardan Piri Bey ile birlikte bu yedi bin kişilik ordusuyla Akkoyunlular'ın 30 bin kişilik ordusunu yine bozguna uğrattı. Ve Tebriz'e girdi. Tebriz'de şahlığını ilan edip hutbeyi «esenna-yı öşriyye» adına okuttu.

Üzerinde kendi adı ve «Lailaheillallah ve Al-i Veliyullah» yazılı paralar bastırdı. Şah İsmail 12 İmam'ın adlarını «Tac-ı Sakralat» denilen ve Safevi müritlerinin taşıdıkları tacın üzerine yazdırdı. Şiiliği ilan edip resmi din yaptı.»

(Bu bilgilerin gereksizlerini çıkarıp buraya özetleyerek aldık.)

Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi bu sülaleye, ilk şeyhin adı esas alınarak «Safeviler» dendi.

Bütün bu bilgilere bakılırsa bu sülale Türk'tür. Önce Şah İsmail ana cihetiyle iki göbek Türk'tür. Safevi tarikatını kuran büyükbabasının soyca İmam Musa Kazım'a nisbeti ve bu suretle Arap olması gerekirse de bu, uydurmadır. Çünkü o zaman bütün Müslüman ülkelerinde, özellikle İran'da her saltanata geçmek veya sivrilmek isteyenin mutlaka kendisini ya Hz. Muhammed'in soyuna veya bir hükümdar sülalesine mensup göstermesi, bu yolda şecereler uydurması görenek ve gerekli idi.

Oysa bu kişinin Erdebili olduğunda şüphe yoktur. Erdebili o zaman ve şimdi de Türk'tür. Hele bu sülalenin bütün dayanağının Türkmenler olması bu konuda kesin bir kanıt oluşturur. Çünkü Türk ve Acem arasındaki büyük nefret ve düşmanlık bir Acem'in Türkler tarafından korunmasına kesinlikle engeldir. Türk olmasalar bu Türkmenler onlara dayanak olmazlardı.

Bu sülalenin ortaya çıktığı tarihte sahnede hiçbir Acem yoktur. herşey Türk'tür. Hatta bunların yalnız taraftarları değil, düşmanları bile hep Türk'tür.

Sonra Şah İsmail "Hatayî" mahlasıyla bir divan yazmıştır. Bu şiirler güzel Türkçe'dir ve şimdiki Azeri şivesidir. Türklerin İran'da Acemce şiir yazmaları ise hemen hemen genel bir görenektir. Böyle bir moda ve cereyan içinde bir Acem'in Türkçe şiir yazması da imkansız bir şeydir. Böyle bir çevrede Şah İsmail'in Türkçe şiir yazması, onun Türklüğünde kuşku bırakmaz.

ŞAH İSMAİL

Azerbaycan'dan Irak'a girip Hemedan'da Türkmen beylerinden Murat'ı bozdu. Dört yıl uğraşma ile bütün İran'ı elde etti. Sonra da Bağdat'ı

ve bütün Horasan'ı aldı.

Safeviler sülalesi başlarken İran'ın kuzeydoğusu Türkler'den Buhara Han'ı Şeybaniler (Şeybanlılar'dan Muhammed Şeybani elinde idi. Bunlar o zaman kuvvetli idiler. Muhammed Şeybani Han Babür Şah'ı Soğd'dan kovmuş, 1505'de Horasan'ı Aksak Timurluların son hükümdarı olan Hüseyin Baykara'nın oğlunun elinden almıştı. Şah İsmail 1510'da Merv'de Muhammed Han'ı bozdu. Herat, Belh ve bütün Horasan İran'ın eline geçti. Bu zafer üzerine Şah İsmail Ceyhun Irmağı'nı geçip Hiyve Hanlığı ile Türkistan'ı da ele geçirdi.

1514'de Yavuz Sultan Selim İran'ın şiiliği aleyhine savaş açtı. İstanbul'da Şeyhülislam bir şii öldürmenin 70 Hıristiyan öldürmek kadar sevabı olduğuna dair fetva verdi. Kısacası İslamlar arasında Hıristiyanların Protestanlar aleyhinde yaptıkları bir «Sen Bartelmi» meydana geldi. Bu Osmanlı - Safevi savaşı uzun süre devam etti. O zaman mükemmel topları olan Türkiye ordusu Avrupa'nın en mükemmel bir ordusu idi.

Türk ordusu Acemleri sürekli bozuyordu; fakat Avrupa'da yedi devletle savaştığı için İran'la o kadar meşgul olamıyordu. Eğer Türkiye o zaman Avrupadaki savaşları bıraksa idi, İran tamamıyla elimize geçer, Orta Asya ile birleşirdik ki, bunun güzel ve doğal sonucu Türklük için pek büyük mutluluk sağlardı. Acemlik de Türk çemberinin içinde ve tokmakları altında başarısızlığa uğrar ve nihayet yok olurdu.

Bu devirde de yine Türkiye İran üzerine çullandıkça Orta Asya Türkleri de İran'a arkadan yükleniyorlardı. Türkiye ordusu Avrupa'ya geçince Acemler kaybettikleri yerleri yeniden alıyorlardı. Bu savaşların en meşhuru Çaldıran Savaşı'dır. Yavuz Azerbaycan'a girip Şah İsmail'i orada fena halde bozdu. Bir müddet sonra Yavuz Han ölünce Şah İsmail gelip Gürcistan'ı ele geçirdi. Büyük bir devlete sahip olan Şah İsmail Han 1525'de Erdebil'e babasının türbesini ziyarete gitmişti. Orada öldü.

Şah İsmail şiiliği korumuştur. Zaten devleti o suretle meydana gelmiştir. Acemler şiiliği bir milli mezhep gibi kabul ettiklerinden Şah İsmail'i pek sevmişlerdir. İran'da şiiliği resmi mezhep yapan ve yayan bu sülaledir. Bunlar şiilere kırmızı külah giydirdiklerinden «kızılbaş» adı meydana gelmiştir.

Şah İsmail kahraman bir kişiydi. Hiç yoktan büyük bir devlet meydana çıkardı. Yaptığı birçok savaşlarda ancak bir defa mağlup oldu.

O da Yavuz gibi bir kahramana karşı oldu. Bu da çok doğaldır. Yavuz eğer bu galibiyeti elde etmeseydi, Anadolu Türkleri şii olur, Türkiye İran'ın eline geçerdi. Yahut Osmanlı sülalesi ve Türkiye Devleti de şiiliği kabul etmeye mecbur olurdu. Bunun sonucu büyük bir Türk birliği oluşurdu.

23 yıl saltanat sürdü, yerine henüz on yaşında bulunan oğlu Şah Tahmasb geçti.

Şah İsmail şairdir. Şiirlerinde «Hatayi» mahlasını kullanmıştır. Şiirleri pek güzel ve Azeri şivesindedir. Bunun bir yazma nüshası İstanbul'da Ali Emiri (Millet) Kütüphanesinde vardır. Bir nüsha da Tahran Müzesi'nde imiş. Bu eseri bastırıp neşretmek Türklüğe hizmettir.

ŞAH TAHMASB

İlk zamanı içte karışıklık, Özbek ve Türkiye akınlarıyla geçmiştir. Kanuni Sultan Süleyman Aras ırmağının batısındaki bütün arazi ile Dicle ve Fırat arasını ele geçirip, Tebriz'i kuşatmıştır. Fakat ele geçirmeyi başaramamıştır. Bu savaşların sonunda 1555'de Amasya Anlaşması ile İran Devleti Musul ve Bağdat'ı Türkiye'ye terke mecbur olmuştur.

Hindistan İmparatoru Hümayun Hindistan'dan kaçmaya mecbur olmuş, Şah Tahmasb Han'a sığınmıştır. İran Şahı Hümayun'a pek çok saygı göstermiş, tekrar tahta geçmesi için yardım etmiştir.

1576'da öldü. 53 yıl saltanat sürdü.

İyi, cömert, akıllı, tedbirli bir kişiydi. Zamanında bütün meyhaneleri kapattırmıştır. Yerine beşinci oğlu Haydar Mirza'yı aday yapmış ise de kurulan bir örgüt dördüncü oğlu İsmail'i tahta geçirmiş, Haydar'ı öldürmüştür.

İKİNCİ ŞAH İSMAİL

Tahta sahip olunca bütün prensleri öldürttü. İçki, afyon gibi şeylere daldı. Zalim bir adamdı. Bir yıl içinde ölüp gitti (1567).

Yerine büyük kardeşi Muhammed Mirza geçti.

ŞAH HÜDABENDE MUHAMMED

Bu kişi «Hüdabende» lakabını aldı. Kendi liyakatsizliğini anlayarak işleri veziri Mirza Süleyman'a bıraktı, bu adam ülke yönetimini bir derece düzeltti. Saltanatının ilk yıllarında İran'ı Özbekler, Kıpçaklar, Türkiye istila etti. Bu vezir İran'ı bunlardan kurtardı. Horasan isyan edip Hüdabende'nin oğlu Abbas'ı han yapmak istedi. Muhammed Mirza Han, Şiraz'da isyan bastırmakla meşgul iken Abbas taraftarları Abbas'ı yanlarına alarak gelip Kazvin'i ele geçirerek Abbas'ı şah ilan ettiler. Başkenti olan Tebriz'i Türkiye Devleti ele geçirdiğinden bu kişi Kazvin'i başkent yapmıştı.

ŞAH ABBAS

Han olunca kendisini tahta çıkaranları öldürüp onların baskısından kurtuldu. Özbekler Horasan'ı istila edip Herat'ı aldılar ve yağma ettiler. Bir yıl sonrada Meşhed'i aldılar. 1590 tarihli İstanbul anlaşmasının İran'a verdiği yerleri vererek Türkiye ile barış yaptı ve batı sınırını güvence altına alarak Orta Asya Türkleri tarafına döndü.

1597'de Şah Abbas Han Herat önünde Özbekleri fena halde bozdu. İşte bu bozgun sonucu çıkan bir isyan Orta Asya'da Şeybaniler ailesini devirip bitirdi (1599). Bu suretle Horasan epeyce bir zaman Özbeklerin saldırısına uğramadı. Şah Abbas bu zaferiyle İran topraklarını Belh yönünde genişletti. Bir taraftan da komutanları Laristan yönünü ve Basra Körfezi'nin adalarını aldılar. Artık Türkiye'den intikam almaya sıra geldi.

Kendisine iki İngiliz 26 kişilik maiyetleriyle gelip hizmet sundular. Şah bunları sevinçle kabul etti. Bunlar İran ordusuna topculuğu soktular. 600 top 60 bin kişilik bir kuvveti Avrupa usulu talimlerle eğiterek düzenli bir ordu kurdular. Şah Abbas sonra bu İngiliz'lerden birini Türkiye'ye karşı ortak bir hareketi sağlamak için Avrupa Hıristiyan devletlerine gönderdi. Maksadı Türkiye'yi Avrupalılar ile bölüşmekti. Hıristiyanlara pek iyi muamele ediyordu. Gürcülerden ordusunda, Ermenilerden ticarette yararlanmaya başladı.

1602'de Şah Abbas büyük hazırlıklardan sonra Türkiye üzerine yürüdü. 18 yıldan beri Türkiye yönetiminde kalan Tebriz'i Erivan'ı aldı. Kendisinin iki misli olan Türkiye ordusunu perişan etti. Bu savaşta Türkiye ordusundan kesilip Şah Abbas'a sunulan başların sayısı 20 bin 145 imiş. Türk tutsaklarından birinin gençlik ve güzelliğini görerek affetti, o da ayağına kapanır gibi yapıp hançerinin çekerek Şah Abbas'ı vurmak istedi. Ancak cesur ve pek kuvvetli olan Şah Abbas, tutsak Türk'ün elinden hançerini aldı ve etrafından yetişenler de tutsağı vurup öldürdüler.

Şah Abbas zaferini izleyerek Türkiye'yi bütün Hazar Denizi kıyılarından, Azerbaycan'dan, Gürcistan'dan, Ermenistan'dan, Kürdistan'dan, Diyarbakır, Musul ve Bağdat'tan çıkardı.

Şah Abbas tarafından Portekizlilerin doğudaki ticaretleri büyük bir darbe yemişti. Bu da bir yüzyıldır Portekizlilerin ellerinde tutup Hindistan ticareti için antrepo haline getirdikleri Hürmüz Adası'nın Şah Abbas tarafından ele geçirilmesiyle olmuştu. Şah Abbas bu adayı zenginliği için almıştır. Bu konuda İngiliz-Hindistan Kumpanyası memurları kendisini teşvik ve ikna etmişlerdir. Şah Abbas'ın Hürmüz'den beklediği sonuç gerçekleşmemiş, Ada İran yönetimine geçince o ticaret mahvolmuş, ticaretteki canlılık tamamen sönmüştür. İngilizler Portekizlilerin yerine geçmek için pek çok çalışmışlar ise de Acemler adayı onlara vermemişlerdir.

Fakat Hürmüz Adası ticaretce sönünce Şah Abbas Basra Körfezi sahilinde Benderabbas'ı yaptı. Buraya Ermenileri yerleştirerek kurduğu «Yeni Çulfa» arasında yol yaptı. Bu yolun asayişini sağlandı. Ermenilere ayrıcalıklar verdi. Ticaret parladı. Benderabbas, İran'ın Marsilya'sı oldu. Benderabbbas, Avrupa, Hind, Çin ve Cava ile ticarete başladı.

Şah Abbas, Türkiye ile olan savaşlarında birçok Ermeniyi alıp İran'ın muhtelif yerlerine, özellikle İsfahan'a yerleştirmiş, orada Çulfa adında bir mahalle yapmış, onlara pek iyi muamele etmiştir. Çünkü onlar Şah Abbas'a yardım etmişlerdir. Mesela «Çulfa» üzerine yürüdüğü zaman ora Ermenileri Türkiye memurlarını yakalayıp Şah'a teslim etmişlerdir. Ermenilerin Türk'e karşı hıyanetleri tarihin böyle hemen her döneminde vardır. İran'a götürülen Ermeniler, Hindistan ile ticarete girişip zengin olmuşlardır. Şah Abbas adalet konusunda pek şiddetli davranıp birçok rüşvet alan kadıyı asmıştır.

Bir oğlunu öldürtmüş, bir tanesinin gözüne mil çektirmiştir.

Sevdiği «Ferruhabad» adındaki sarayında 1628'de 70 yaşında öldü. Saltanat süresi yarım yüzyıllardır.

Bu kişi pek akıllı, kahraman ve cömertti. İran'ı kalkındırdı. «Büyük

Abbas» lakabını kazandı. Özbek akınlarına son verip, koca Türkiye'yi yendi. Bayındırlık işlerine önem verdi. Hele tarım ve ticaretin gelişmesi için çok çalıştı.

Şah Abbas'ın adaletli ve iyi yönetimi sonucu İran yüzyıllardan beri görmediği bir sessizliğe ve rahata kavuştu. Halk kendisinden memnun oldu. Zamanında İran'ın nüfusu iki misli arttı. İsfahan'ı başkent yaptı. Bu kentin en güzel binaları bu kişinin eseridir. Meşhed'i ve daha birtakım kentleri de bayındır duruma getirdi. Her tarafta yollar, köprüler, kervansaraylar yaptırdı. Şah Abbas İran'da öyle bir ün bıraktı ki, anısı hâlâ halkta durmaktadır. Mesela bugün bile herhangi bir binayı gösterip bunu kim yaptı diye halka sorsanız, o binanın kurucusu başkası da olsa, derhal büyük Şah Abbas derler. Bu, onun halkta bıraktığı ülkesini düzenlemeye başladığı zaman İran'ın göbeğinde olan İsfahan'ı başkent yaptı ve İsfahan'ın nüfusu yarım milyonu buldu.

Bu Büyük Abbas, Türkiye'nin «Yeniçeri»lerine karşı «Tüfenkçiler» adıyla düzenli bir ordu, «Şahseven» adıyla yine Türkler'den bir hassa kurdu. Sonra Acemler bu Türkçe «seven» kelimesini «sevend» yaptılar, onlara «Şahsevend» dediler. Büyük Abbas, Mekke ve Medine'yi düşürüp Haccı Meşhed'de yaptırmak istiyordu. Sebebi de her yıl İran'dan pek çok paranın Hicaz'a gitmesi idi. Bu sebeple İmam Rıza'nın mezarı üzerine güzel bir türbe yaptırdı.

Şah Abbas'a Avrupa tarihleri de «Büyük Abbas» derler. Avrupa'ya üç defa kurul, İstanbul'a casuslar gönderdi. Bu casuslar arasında bir de kadın vardı. Kendisine Saray'a girip işleri öğrenmek görevi verilmişti. Türkiye'nin iç işlerinin fena gittiğini görüp, bize savaş ilan ederek büyük zafer kazandı.

Yerine küçük oğlu Şah Safi geçti.

ŞAH SAFİ

Bu adam zalimdi. Sülalesinden olan prenslerin, Şah Abbas Han'ın değerli vezir ve generallerinin bazılarını öldürttü, kiminin gözlerine mil çektirdi. Kendisine nasihat veren anasını bile öldürttü. Sevdiği karısını hançerleyerek öldürdü. Zamanında Türkiye Bağdat'ı geri aldı (M.1639). Aynı tarihli İstanbul Anlaşması ile Bağdat'ın Türkiye'ye terkini onayladı. Zamanında Kandehar Hindistan Türk hükümdarı lehine isyan etti.

M. 1641'de Küşun'da öldü. 12 yıl şahlık yaptı. Yerine oğlu Abbas, II. Abbas adıyla geçti.

İKİNCİ ABBAS ŞAH

On yaşında bir çocuk idi. Ortalık sarhoşluğa, ahlaksızlığa dökülmüştü. II. Abbas da biraz büyüyünce içki içmeye başladı. Büyük zulümler, hiyanetler yaptı. Fakat bu kötü işler hep sarayında oldu. Halk için merhametli, memurlar için şiddetli idi. Kandehar'ı aldı. Türkiye ile barışı korudu. M. 1666'da öldü. 25 yıl şahlık yaptı. Yerine oğlu Safi Mirza «Şah Süleyman» unvanıyla geçti.

ŞAH SÜLEYMAN

Zayıf, kadın gibi bir adamdı; fakat devlet adamları iyi idi. O sayede İran rahat kaldı. Sonra Özbekler Horasan'a olan akınlarına yine başladılar. Kıpçak Türkleri Hazar Denizi kıyılarını yağmaladılar. Basra Körfezi'ndeki «Kiyşmiş» adası Felemenklilerin eline geçti.

1649'de öldü. 28 yıl şahlık yaptı. Yerine oğlu Hüseyin geçti.

ŞAH HÜSEYİN

Saltanatının ilk yirmi yılında ülke rahatlık içindeydi. Eğlenceye düşkün ve yumuşak bir adamdı. Devlet işleri ile ilgilenmezdi. İşler mollalar ile hadımağalarının elinde kaldı. Derken fırtına koptu. Sünni Kürtler İran'ın kuzey batısını İsfahan'a kadar yağmaladılar. Maskat Arapları, Basra Körfezi'ndeki adaları aldılar. Özbekler Afganlılar'la birleşip Horasan ve Kirman'ı ele geçirdiler. 1722'de 20 bin kişilik topsuz, tüfeksiz bir Afgan ordusu İsfahan'ı aldı, 24 topu olan İran ordusunu bozdu. Şah Hüseyin taht ve tacını kendi eliyle «Mahmut Afgani»'ye terk ve teslim etti. (1722).

Hüseyin bir süre bir sarayda hapsedildikten sonra öldürüldü.

Hüseyin'in oğlu Tahmasb kaçıp kendisini Mazenderan'da şah ilan etti. Onu da Nadir Şah mahvedip Safevileri biterecektir.

Bu adam Safeviler sülalesinin sonudur. Şah Hüseyin'le Safeviler Hanedanı bitmiştir. İran tahtı Afgan ve Kılcı denilen Türk bir sülaleye geçmiştir. Şah Tahmasb, Nadir Şah'ın yardımıyla Afganlıları bitirip tekrar tahta geçmiş ise de Nadir tahtı onun elinden alıp beşikteki oğlu III. Abbas'a vermiş, o da ölünce Safevi Hanedanı'nın nesli bitmiştir. «Ravzatü's-safa»nın sekizinci cildi bunların 250 yıl yaşadıklarını, 12 hükümdar yetiştirdiklerini yazar. Ancak o bu sülaleyi bağımsızlıklarının ilanından değil, Safevi tarikatının kuruluş tarihinden ve kurucusu olan Şeyh Safiyeddin İshak'dan başlatarak hesaplar Safeviler sülalesi 220 yıl sürmüştür. Bunlardan 10 hükümdar gelmiştir. Eğer I. Şah Tahmasb oğlu Haydar Mirza ile II. Tahmasb ve oğlu III. Abbas'ı sayarsak hepsi 13 şah eder.

2 - KILCİLER (AFGANLILAR) SÜLALESİ

Bu sülale 1722-1729 yılları arasında 7 yıl sürmüştür. Tarihlerinde önemli bir şey yoktur. Az ve sönüktür.

Afgan denilen sülalenin Kılciler olduğunu bazı kaynaklar göstermektedir. Bunlar Şirvan taraflarında oturan bir Türk uruğudur. Aksak Timur oraları ele geçirdiği zaman bunlar pek fazla direnmişlerdi. Bu yüzden Timur bunları oradan kaldırıp Kandehar taraflarına yerleştirmiştir. Kandehar'dan gelip İran tahtını ele geçirmişlerdir. Bunları Celaleddin Havarezmşah'ın ordusunda görmüştük. Asıl bu uruk kalaç uruğudur. Bunlara Arap yazarlar tarafından «Halciler» denmiştir. «Kılciler»in bu «Halciler»den meydana gelmiş olması muhtemeldir. Afgan denince akla Afgan milleti gelmemelidir. Bunlar Kandehar taraflarında oturduklarından bu adı almış Türklerdir. Zaten Afganistan'da böyle pek çok Türk vardır. Türklerde insan adı olarak «Afgan» adı bulunması bile bunların Türklüklerini doğrulayan delillerdendir. Mesela Hiyve Hanı Ebulgazi Bahadır Han'ın kardeşlerinden birinin adı «Afgan»dır. 1762'de, yazarı belli olmayıp, Paris'te kitapçı «Beryasson» tarafından bastırılan «Tahmasb Kulı Han Tarihi» adındaki eski Fransızca bir kitapta şunlar yazılıdır. «Kandehar taraflarında bulunan Aughuan'lar (Afgan olacak) Tatar olup Kafkasya'da ve Şirvan'da idiler. Aksak Timur bunları yurtlarından sürüp Kandehar taraflarına götürmüştü (1405), başları İran sarayında bulunan ve durumu tamamen öğrenmiş olan «Mir Veyis»in teşvikiyle bu kabile isyan etti. Veyis Bey, Kandehar Hakimi ilan olundu. Orada bulunan Acemleri kestiler (1710). Üzerlerine gelen Acem ordularını bozdular. Veyis'in oğlu Mir Mahmud 1721'de İran'ın başkenti olan İsfahan üzerine 20 bin kişilik bir ordu ile yürüyüp İsfahan'ı kuşattı. Başkentte açlık başladı. Kıtlık giderek arttı. Çaresiz kalınca Şah Hüseyin düşmana teslim oldu. Mahmut'un yerine kardeşi oğlu Eşref geçti.»

Kılciler sünni idi. Şiiliğe darbe vurmuşlar, camilerde hutbeyi Türkiye padişahları adına okutmuşlardır. İstanbul da bunları İran Şahı olarak tanımıştır. Şah Hüseyin'in oğlu Tahmasb Kazvin'e çekilip kendisini şah ilan etti. Bu sırada Nadir ortaya çıktı ve Şah Tahmasb'ın hizmetine girdi.

3 - AFŞAR SÜLALESİ

NADİR ŞAH

Kılcıler sülalesi zamanında Nadir Şah ortaya çıkmıştır. Tahmasb Kulı Han adını da taşıyan Nadir'in babası Türk uruklardan Afşarlar'dan soylu olmayan biridir. Nadir başlangıçta bir çoban idi. Bir söylentiye göre elbise ve koyun derisinden kürk yapıp satardı. Horasan'da Özbekler'e tutsak düştü. Ancak 4 yıl sonra kaçıp ülkesine gelebildi. Orada ufak bir reisin hizmetine girdi. Biraz sonra bu reisi öldürüp kızını kaçırdı ve onunla evlendi. Sonra bir hırsız çetesinin başına geçti, nihayet cesaret ve yetenekleri sayesinde Horasan'a vali oldu. Valilikten azledilip dayak cezasına uğradı. Oradan Afşar uruğundan amcasının yönetiminde ki bölgeye gitti. Fakat amcası, Nadir'in hırs ve şiddetini görüp onu yanından uzaklaştırdı. Bu sefer tekrar eşkiyalığa başladı. Cesaret ve yetenekleri herkesçe bilindiğinden çevresine birçok kişi toplandı. Az zamanda 3 bin kişilik bir kuvvete sahip oldu.

1726'da Kılcileri kovmak için Şah Tahmasb tarafından kendisine bir öneri yapıldı. O zaman Kılcilerin başında Eşref Han bulunuyordu. Nadir, Tahmasb'ı sığındığı Mazenderan'dan alıp Horasan'a götürdü (1727). Bu suretle Horasan Şah Tahmasb'a bağlandı. Orada bir ordu yapıp Meşhed'i aldılar. Şah Tahmasb (Tahmaz, Tahamas şekli de olan bu ad Türk adlarından olmalıdır. Halen Sinop'da «Tahmaz» diye aile adı vardır.) Nadir'e hizmetini ödüllendirerek «Tahmasb Kulı Han» yani Tahmasb'ın kulesi han adını verdi. Tahmasb Kulı yani Nadir bütün Horasan'ı ve Herat'ı aldı. İsfahan Afganlar eline düştüğü zaman her tarafa dağılmış olan Şah Tahmasb'ın askerleri bu zaferi duyunca Nadir'in yanına gelmeye başladılar. Bu suretle büyük bir ordu meydana geldi. Bu ordu ile Şiraz üzerine yürüdüler. Tahmasb, Şiraz'ı kuşattı. Nadir bir kısım askerle Şiraz ve İsfahan arasına gidip İsfahan tarafını gözetledi. O sırada Kılcilerin bir ordusunun geldiğini öğrendi. Nadir acele haber gönderip Şiraz'ın kuşatmasını kaldırttı ve bütün orduyu yanına topladı. Yapılan savaşta Afganlılar'ı bozdu ve derhal İsfahan üzerine yürüdü. Kılcıler İsfahan'ı terkedip kaçtılar. Nadir İsfahan'a girdi ve Tahmasb Han'ı çağırdı. Han saraya girdiği zaman bütün ailesi prenslerinin öldürüldüğünü, prenseslerin ve hazinenin götürüldüğünü gördü. Kazvin'de bulunan 6 bin Kılcı affedilmek şartıyla teslim olmayı, orduda görev almayı önerdiler. Bu önerileri kabul edildi.

Kandehar önce başlı başına bir hükümdarlık idi. Sonra İran ile Hindistan Müslüman Türk İmparatorluğu arasında bazen birine, bazen ötekine geçmek üzere çekişme konusu olmuştu. Nihayet II. Abbas tarafından 1650'de kesin olarak İran'a katıldı. Bu kent İran ile Hindistan arasında geçit olup genel güzergah üzerindedir.

Nadir, Kandehar çevresinde «Langur» denilen kaleyi alarak orada bulunan prensesleri ve hazineleri ele geçirdi. Kandehar'a gelip İsfahan'dan kaçan Afganlıların reisi Eşref'i idam etti. Hazinesini İsfahan'a gönderip teşhir ettirdi. Bir söylentiye göre de Kandehar Hakimi Hüseyin Han, Eşref'i yakalayıp öldürmüştür. Diğer bir söylentiye göre ise Eşref, Belucistan'dan geçerken bir aşiret tarafından yakalanıp öldürülerek başı Tahmasb Kulı Han'a gönderilmiştir. Kısacası Nadir cesaretiyle Kılcileri tamamen temizledi.

Bu sırada Şah Tahmasb Şiraz'ı kuşattı. Şiraz'a hücum ederek bütün muhafızlarını kılıçtan geçirdi.

Nadir, Kandehar'dan sonra son yıllarda Hindistan Türk İmparatorluğu'nun eline geçmiş olan kaleleri de geri aldı. Herat'a 26 yaşında olan büyük oğlunu, Meşhed'e de küçük oğlunu vali atadı. Kardeşlerinden birini Kirman, diğerini Şiraz valisi yaptı. İşte bu suretle Nadir her tarafı elinde bulunduruyordu. Tahta göz dikmişti; fakat hiç sezdirmiyor, yalnız zamanını bekliyor, önlemler alıyordu.

İran'da durum düzeldi. Şah Tahmasb Türkiye aleyhine harekete geçmeye başladı; Ermenistan'a girdi. Çünkü Kılciler zamanındaki anarşiden yararlanan Türkiye, Ermenistan'ı ele geçirmiş ve bunu bir anlaşma ile Afganlılar'a onaylatmıştı.

Bundan birbuçuk yüzyıl öncesine kadar Erzurum ve Kars civarlarına Türkmenistan denirdi. Bu Türkmenistan'ın başkenti Erzurum idi. İran'da Ermenistan, Gürcistan ve Türkmenistan'a göz dikmişti. Buralar, hele Ermenistan ile Gürcistan bu iki devlet arasında top gibi birinin elinden ötekinin eline geçiyordu. Zaten buralar eski İran ile Bizans'ın birbirleriyle yüzyıllarca uğraştıkları ülkelerdi. Demek ki buraları Anadolu ile İran'a bağlıdır.

Şah Tahmasb hem İstanbul'a İran'dan alınan toprakların iadesi için bir elçi gönderdi, hem de 60 bin kişilik bir ordu ile Tebriz'i kuşattı. Urmiye Hakimi 6 bin Afşar atlısı ile gidip Şah'a katıldı. Türkiye, İran ordusunun saldırısını haber alınca elçiyi «Tnedos» adasındaki kaleye hapsetti. Huduttaki Türk kumandanı Tebriz'e 40 bin kişi ve erzak gönderdi; fakat Şah Tahmasb bu imdadı bozguna uğrattı, erzak ve cephanelikleri aldı. Türk komutanı da bir başka ordu ile hareket etti. Ancak o da bozguna uğratıldı. Şah Tahmasb tutsak aldığı Türklerden 300 kişinin burun ve kulaklarını kestirip Karadeniz sahilinden bir gemi ile İstanbul'a gönderdi. Bu durumu öğrenen Sadrazam bunların İstanbul'a gelmelerini sakıncalı bulduğu için gemiler yolladı. Bu zavallıların bindikleri gemiler batırıldı. Çünkü İstanbul, İran yenilgisini halktan saklamak istiyordu. Bunlardan Patrona Halil adında biri İstanbul'a gelip olayları halka haber verdi. Halk isyan ederek Sadrazam'ı ve birkaç veziri öldürdü, III. Ahmed Han'ı tahtan indirildi. Bizim tarihlerde bu isyanın sebepleri arasında bu sebep gösterilmemektedir. Fakat isyan incelenecek olursa

İran mağlubiyetinin İstanbul'da halkı heyecana getirdiğini açıkça görülür. Yalnız bu sebeplerden biridir. Eğer bu olay doğru ise politika diye böyle müthiş bir cinayet işlenmesi, hem de bunu bir sadrazamın, hem de millet için kanını döken ve millet yolunda tutsak düşüp kulakları, burunları kesilen zavallılar üzerinde icra etmesi zulümlerin, alçaklıkların, ahmaklıkların en aşağısıdır.

Acemler Kahire'den Tebriz'in yardımına gelen 15 bin kişilik bir orduyu da Bağdat taraflarında bozguna uğrattılar ve bunun da 6 bin kişisini doğradılar. Tebriz teslim oldu. Yeni Sadrazam Topal Osman Paşa, İran işleri fena gittiği için yeni bir ihtilal çıkar korkusuyla barış teklif etti. Babil Valisi Ahmet Paşa delege atandı. Oysa Şah Tahmasb herşeyden önce Türkiye tarafından alınmış yerlerin İran'a terkini ve savaş tazminatı verilmesini istiyordu. Bu teklifi dinlemeyip Revan (Erivan) üzerine yürüdü. Erivan Valisi Ali Paşa bu hücumu tahmin ederek hazırlanmış, kalenin topları altında ordu kurmuştu.

Ali Paşa Kandiye'de tutsak alınmış sonradan müslüman olmuş daha sonra saraya hekimbaşı olarak girmiş birinin oğlu idi. Bu yüzden «Hekimoğlu» adıyla meşhur idi. Şah Tahmasb gelip bizim komutanı genel bir savaşa sürüklemek istedi. Ali Paşa yardım beklediğinden böyle bir savaşa yanaşmadı. Fakat beklediği yardım gelmediği için bir gün 6 bin kişiye bir huruç hareketi yaptırdı ve onlara ilk vuruşmada kaçmalarını tenbih etti. Bu suretle Acemleri 40 parçadan oluşan kale toplarının altına çekmek istiyordu. Plan aynen uygulandı. Acemler tuzağa düştüler. Toplarla ateş edip Acemlere birçok kayıp verdirdi. Kaçan Acemleri de Ali Paşa, ordugahından çıkıp, yandan vurdu. Savaş genel bir hal aldı. Acemler iki ateş arasında kaldılar ve büyük kayıplar vererek çekildiler. Çekildikleri yerde duramayıp «Açmıyazin»'e(*) kadar gittiler. Birkaç gün sanra Ali Paşa beklediği yardımı alıp Acemler'in üzerine yürüdü ve orada Acem ordusunu perişan etti. Acemler 8 bin kayıp verdi. Birçoğu da «Zengi» suyunda boğuldu. Birçok tutsak alındı. Acem ordusu komutanlarından Sofi Kulı Han da tutsaklar arasında idi. Sofi Kulı İstanbul'a gönderildi. Padişah ona İran'la barış imkanı ile başka politik sorular sordu. O da,· «Mümkün değildir. Yakında İran Şahı İstanbul önünde olacaktır» dedi. Bu yanıta kızan padişah, Sofi Kulı Han'ın kafasını kestirdi.

Şah'ın askeri 70 bin kişiyken, bu yenilgiden sonra 45 bine indi Tebriz'e çekilip yardım istedi. Oysa o esnada Babil Türk Komutanı Ahmet Paşa bir ordu ile Hemedan'a kuşatmaya geldi. Bu haberi alan Şah telaşa düşüp Tebriz'i bırakarak başkente giden yolun tek kapısı ve engeli olan Hemedan'ın imdadına koştu. Bunu öğrenen Ahmet Paşa, Hemedan'ın kuşatmasını kaldırıp Şah'a karşı yürüdü. Şah'ı bozguna uğrattı. Hemedanı aldı. Diğer taraftan Ali Paşa da Tebriz üzerine yürüyüp kenti kolayca ele geçirdi.

(*) «Açmıyazin» Ermenice «Yegane oğulun inmesi» demektir. Bunun da sebebi Allah orada Nurlu Kirkor (Grigor Lasovoriç)'a gözükmüştür. Türkler buraya «Üçkilise» derler. Açmıyazin'in kavunu meşhurdur. Buna «su kavunu» derler, çünkü suludur. (Toker-Yayın Komisyonu.)

Şah Tahmasb dağılmayan ufak bir kuvvet ile Hemedan civarından Kazvin'e kaçtı.

Bu sefer Şah, Ahmet Paşa'ya elçi gönderip barış istedi. Oysa Ahmet Paşa İstanbul'dan her ne pahasına olursa olsun barış yapması emrini almıştı. Paşa teklife sevindi ve "delegelerinizi gönderin" dedi. Delegeler geldiler. Ahmet Paşa zafer haberi İstanbul'a gitmeden barış anlaşmasını bitirmek istiyordu. Zaferlerin İstanbul'u mağrur bir vaziyete getireceğinden, barışın istenmeyeceğinden korkuyordu. Oysa Türkiye için barışın gerektiğini de biliyordu. Onbeş günde barış anlaşmasını bitirdi.

Hemedan civarında yapılan anlaşmada Acem delegeleri köle gibi bir duruma düşmüş, rica ve yalvarmadan başka birşey yapamamışlardır. Ne kadar korktukları ve ne kadar küçüldükleri söyledikleri şu sözlerden anlaşılır:

«Biz size acizlerin affını ricaya geldik. Türkiye'den af istiyoruz. Sizinle pazarlık etmek fikrinde değiliz. Biz felaketimizi, durumumuzu biliyoruz. Biz Türkiye'den büyüklük göstermesini istiyoruz. Kudreti bir kutuptan diğerine kadar yayılmış olan Türkiye'ye kendimizi kayıtsız-şartsız teslim ediyoruz. Bizi görüyorsunuz, hiçbir dayanağımız, yardım alacak bir yerimiz yok. Elde bir şeyimiz kalmadı. Bizim kayıplarımızı gideriniz. Bu niyetle geldik. Büyük devletinizin şanına düşeni yapınız. Her şey elinizdedir. Emir sizin, boyun eğmek bizim. Yalnız hatırlayınız ki bedbaht Şah sizin merhametinize başvurdu. Bağışlarınıza sonsuza kadar minnettar kalacağız.» Ve bunlara benzer daha başka sözler de söylüyorlardı.

Meramları Tebriz'i almaktı. Aras Irmağı sınır yapıldı. Barış Anlaşması'na Ruslar'ın İran'dan aldıkları yerler iade edilmek üzere iki taraf ordusunun birleşerek Ruslar üzerine yürümesine ilişkin de bir madde konuldu (1732).

Bu haberi alan ve İran'ın doğusunda bulunan Nadir, Şah'a şiddetli bir mektup yazıp, bir parmak kadar bile yer terk etmemesini, hiç mağlup olmamış bir ordu ile yardımına geleceğini bildirdi. Şah huzur ve barış istiyordu. Anlaşmayı onayladı. Orduyu dağıtıp İsfahan'a gitti. Oradan Nadir'e de ordusunu dağıtmasını, artık ne dış ve ne de iç düşman kalmadığını, yönetimi düzeltmek, halkı mutlu etmek için, yanına gelmesini bildirdi. Oysa Nadir'in planını fiile çıkarmak için savaşmak gerekiyordu. Nadir, Şah Tahmasb'a barış yaptığından, Türkiye'ye toprak verdiğinden dolayı hakaret dolu mektuplar yazdı. Şahı alçaklıkla suçladı. Askerlerine de yapılan barışın İran için şerefsizlik ve pek fena olduğunu, tutsakların bile Türkler'den istenmediğini, o zavallıların orada inlediklerini, vatanın şerefini kurtarmak gerektiğini, intikam alamayınca silahı bırakmayacağını söyledi. Bütün asker kendisini alkışladı. Bu asker ancak kendi emirlerine itaat edeceklerini Nadir'e söylediler

Bunun üzerine Horasan'ı Buhara ve Hiyve Türklerinin akınlarına karşı tahkim etmeye başladı. Bu işle oğlunu görevlendirdi ve 60 bin kişilik bir ordu ile İsfahan'a doğru yola çıktı. Şah'a itaat eder görünerek ordusunu birkaç kısma ayırıp her birini ayrı yoldan sevk ederek Onlara Isfahan'da toplanmalarını emretti. Kendisi 6 bin kişilik en seçme as-

keriyle yürüdü. Hareketinden evvel Horasan'da Şah adına bir beyanname yayınladı. Bu beyannamede, «İran delegelerinin Türklerin ustalığı ile fena bir anlaşmayı kabul ettiklerini, bu zararlı anlaşmayı Şah'ın kendisinin ve vezirlerinin kabul etmediklerini, iyi bir anlaşma yapmak için kendisine acele yardım gönderilmesini" bildirdi. Nadir'in adamları bu beyannameyi yayınladıktan sonra, anlaşmayı kabul etmemesinden, yeniden savaş açmasından dolayı Şah'ı kutlamak üzere adamlar göndermeleri için de halkı kışkırttılar.

Bu kutlama kurulları İsfahan'a gelince saray telaşa düştü. Şah fena halde kızdı, onları asi tanıyıp cezalandırılmaları için yemin etti. Bu adamlara, «Böyle şey olmaz! Barış yapılmıştır. Gidin, sizi gönderene bunu söyleyiniz!» dedi. Hemen İstanbul'a da yazıp beyannamenin sahte olduğunu, anlaşmaya uyacağını, asileri cezalandırmak için kendisine yardım edilmesini bildirdi.

Asilere karşı durmak için ordunun toplanması emrini verdiyse de kimse gelmedi. Ödül vermeden terhis ettiği askerler Nadir'e gittiler. Nadir'in ayrı ayrı yollardan gelen askerleri İsfahan önlerinde birleşti. Şah'ı kaçırmamak için her tarafı tuttular. Şah Türikye'ye kaçmak istiyordu. Nadir, Şah'a haber gönderip huzura kabul olunmasını istedi. Şah acizliğini görüp ne kaçabildi, ne de bu isteği reddedebildi. Tahmasb, Nadir'in büyük törenle kabul olunmasını emretti. Nadir bin 500 kişi ile İsfahan'a girdi. Saraya gitti. Göreneklere göre saygı gösterecek yerde kendisine izin verilmeden oturdu. Uzun bir sessizlikten sonra tahta yanaşıp «Şah'a bu kadar hizmetinden sonra sadakatıma inanmalısınız. Eğer bu konuda şüpheniz varsa söyleyiniz. Şah'a hizmet için İran'da benim kadar hayatını tehlikeye koyan biri olmadığını kanıtlamaya hazırım. Eğer benden şüphe ederseniz haksızlık edersiniz» dedi.

Şah, «Sadakatınıza, gayretinize kanaatım vardır. Şahvezir olmanız dolayısıyla devletin işlerine bakmak, düzensizliğe çare bulmak size aittir. Bütün yetkilerimi sana veriyorum» dedi.

Sonra işler hakkında uzun uzun görüştüler. Her iki taraf birbirinden memnun görünerek ayrıldı. Nadir çıkar çıkmaz sarayın en büyük memurlarından ve Şah'a en çok bağlı olanlarından iki kişiyi tutuklattırdı. Şah bundan şikayet edince, «Bunlar devlete yararsız adamlardır. Ekmeklerini bile kazanamazlar» dedi. Ayrıca Şah'ın huzurunda mallarını el konulmasını, kendilerinin Horasan'a sürülmesini emretti. Sonra da ordunun geçit törenini izlemek üzere Şah'ı bütün saray halkı ile beraber ordugaha davet etti. Şah çaresiz gitti ve saygıyla kabul edildi. Şah'a bağlı subay ve askerleri soyup, onların mallarını kendi adamlarına verdi. Geçit töreni bitince Şah dönmek istedi; fakat Nadir ona geceyi ordugahta geçirmesini teklif etti. Şah geceyi de orada geçirdi. Ertesi gün erkenden Nadir bütün devlet adamlarını ve bakanları topladı. Bunları evvelce kazanmıştı. Hazır bulunanlara, «Şah Tahmasb aptal, alçak, devleti yönetmekten acizdir. Türkiye ile savaşa razı değildir. Cesaretsiz ve halkının onuruna karşı duygusuz bir şahtır. Milletin eşkiyalık ve yönetimsizlikten çektiği dertlere ilgisizdir, kayıtsızdır. Bizi daima mahvetmek isteyen bir devletin zulümlerini aldırmıyor. Zayıflığı milleti henüz kurtardığımız felaketlere yeniden sokacak olan bir Şah'ı tahttan indirelim.

Oğlu var. Oğlu şah kanından dır. Onu bir akıllı vasinin eğitimine verelim. Devlet yönetimini öğrensin. O büyüyünceye kadar devletin yönetimi becerikli ve yüreğinde İran'ın çıkarlarını ve onurunu taşıyan bir saltanat naibine verilsin. Bütün evren bu mutlu değişikliğe memnun olacaktır» dedi.

Kurul'da yalnız Nadir'in taraftarları bulunduğundan oy birliği ile Şah Tahmasb'ı tahttan indirdiler. Fakat yerine oğlunu atamaya gelince bazıları, «Bu durumda bir çocuk değil, bizzat devlet yönetecek ve ordulaların başında bulunacak biri gerekir. Bu ta Tahmasb Kulı'dir. İran'ı Afganlardan, bütün felaketlerden o kurtarmıştır. Çünkü onsuz İran tekrar felakete düşer. Kendisini şah yapalım» dediler.

Bunlar ya dalkavukluktan, ya da önceden Nadir'in onlara öğretmiş olmasından böyle söylüyorlardı. Fakat kurnaz Nadir derhal hakarete uğramış, kızmış bir tavır alarak bunları sessizliğe davet etti:

«Tac Safevilerden bir prens oldukça onların şanlı neslinde kalmalı. Mirza Abbas onlardandır. Her ne kadar beşikte çocuk ise de başkası tahta çıkamaz. Ona tedbirli bir naip verilir, o devleti yönetir, ordulara komuta eder» dedi.

Nadir, şahlığı istiyordu, fakat daha başka fırsatlar vardı. Bu olayı alçak gönüllülüğünü, dürüstlüğünü; cömertliğini göstermek, hırsı olmadığını anlatmak, böylece değerini daha da artırmak için yapmıştır. Bu arada Acemlerin Safevi ailesine olan saygısını da çok iyi biliyordu. Bu da şahlığı kabul için bir engeldi. Bu yapmacığa gerçekten kandılar; herkes Nadir'in bu erdemine hayran oldu. Kendisini birçok övgüden sonra 6 aylık bulunan Mirza Abbas'ı şah, Nadir'i naip ilan ettiler. Bütün kudret Nadir'in eline geçti.

Artık Acemleri yönetimine alıştırıyordu, şahlık fırsatını gözlüyordu. Şunlara bakılırsa Nadir'in pek usta, tarihin binlerce yıllardan beri taht kapan nice insanlar arasında hepsinden yüksek ender yaradılışlı biri olduğuna karar vermek gerekir. Taht nasıl olsa onun idi. Pek istekli olduğu halde acele etmemek gibi bir sabır gösteriyor, bu suretle ileride kendine karşı söylenecek hiçbir söze ve suçlamaya fırsat bırakmıyordu. Nefsine pek hakimdi. İşte asıl büyüklük buradadır. Nadir Şah Tahmasb'ı hapsettikten sonra şahlara mahsus bir debdebe ile İsfahan'a girip saraya yerleşti. III. Abbas'ın şah olduğunu ilan etti. Henüz 8 aylık olan çocuk beşiği ile tahtın üzerine kondu. Başlangıçta Nadir çocuğun önünde yere kapandı. Diğerleri de aynı şeyi yaptılar. Tahmasb Kulı Han yani Nadir, şah elbisesi ve tac giyerek aynı tahta oturdu. Herkes kendisini kutladı. Sonra Tahmasb'ı bir daha şah tanımayacaklarına, naibe itaat edeceklerine dair herkese yemin ettirdi. Paralar basıldı. Her tarafa haber gönderildi. Hiçbir tarafta kendisine en ufak bir itiraz bile yapılmadı. Çocuk beşikte ağlıyor, Nadir, «Sus Şahım! Giden topraklar yakında yine sana gelecek!» diyordu. Bu gösterişli ve parlak sözlerle halka hoş ve dürüst görünmek istiyordu. Tahmasb Horasan'a gönderildi. Orada gözlerine mil çekildi. Nadir haremi dolaşıp gördüğü bir dul prensesle evlendi. Ahmet Paşa bütün bu durumu İstanbul'a bildirdiği gibi Nadir'in Babil'i kuşatmaya geleceğine dair gönderdiği mektubu da Babıali'ye iletti.

Nadir'in mektubunda, «Bize Kerbela'ya hac gerekir. Aldığınız tutsakları bırakmalısınız. Bizi ansızın bastırdılar dememeniz için haber veriyoruz. Babil'in güzel ovalarının havalarının tadını tadmak için ordumuzun başında geleceğiz» diyordu. O zaman İran sarayında bulunan ve İran Kürdistan'ı valisi olan Abdülbaki, Ahmet Paşa'ya bir mektup göndererek bu işleri bütün açıklığı ile bildiriyor, Tahmasb Kulı'nın kendisini anlaşmaya rağmen valilikten almak fikrinde olduğundan şikayet ediyordu. Abdülbaki Türk idi. Son anlaşma ile Kürdistan'ın bu kısmı İran'a bırakılmıştı. Ancak Abdülbaki'nin vali kalması şart koşulmuştu.

Nadir Şah

İran'ın anahtarı durumunda olan mahallin bir Türk vali elinde bulunmasını Nadir hazmedemiyordu. Abdülbaki'nin İsfahan'da bulunduğu bir zamanda Nadir onu görevden alarak yerine bir Acem atamıştı. Abdülbaki daha evvel gelip şehrin kapılarını kapamış, bir mektupla mes'eleyi Ahmet Paşa'ya bildirmiş ve yardım istemişti.

Türkiye İran işinin bitmediğini anlayınca İstanbul'da sarayın kapısına tuğ dikildi. Büyük hazırlıklara başlandı ve İran'a savaş ilan edildi. Karadeniz'de Trabzon'a asker ve cephane sevki için 200 gemi hazırlandı. Anadolu ve Mısır Paşaları Bağdat'a asker, cephane göndermek için emir aldılar. Kırım ve Nogay hanları da 30 bin süvari ile, diğer Lezgi ve Dağıstan hanları da kuvvetleriyle İran üzerine yürümek emrini aldılar. Rumeli'nden 80 bin kişilik bir ordu gönderildi. Görevden alınan Sadrazam Topal Osman Paşa başkumandan atandı. Bu kişi deneyimli cesur biri idi. Hem de İran barışını istediğinden azlolunmuş, bu sebeple onlara karşı kin besliyordu.

Bizimkiler İran'a beyannameler gönderip halkı Nadir aleyhine kışkırtıyor ve Şah Tahmasb'ı koruyacaklarını onu tahta geçirmelerini bildiriyorlardı. Şah Tahmasb'ın kör edildiğinden bizimkilerin haberleri bile yoktu.

Nadir kendi yok iken bir ihtilal olmasının önünü almak için memle-

ketin bütün büyüklerini yanına aldı. Kırım ve başka ülkelerin hanlarının hücumlarını önlemek için Çar'a elçi gönderip ittifak, bir de hanları İran'a gelmek için geçmeye mecbur oldukları Rus toprağından geçirmesini teklif etti. Ruslar bu teklifleri kabul ettikleri gibi Hazar Denizi kıyılarında Acemlerden aldıkları yerleri de geri vereceklerini söylediler. Çariçe, Deli Petro'nun buraları Türkler'in eline geçmemesi, orada tahkimat yapmamaları için ele geçirmiş olduğunu söyledi. Hatta Gilan ve Şirvan vilayetlerinden de Rus askerini çektiler ve Ruslar da İran'a bir Elçiler Kurulu gönderip Türkiye ve İran arasında bir savaşı kızıştırdılar.

Nadir, İran ordusunu Hemedan ovasına yığdı. Urmiye Afşarları da Nadir'e 10 bin atlı verdiler. Avrupa'dan subaylar ve mühendisler getirtti. Bunların hizmetinden çok yararlandı.

Hemedan ovasında 100 bin kişilik bir Acem ordusu toplandı. Bunun bin kişisi atlı idi. Ayrıca 12 bin kişilik bir Gürcü ordusu da toplandı. Bunlar da Gence civarında yığınak yaptı. Bunların görevi İran'dan yardım alıp Tiflis'i kuşatmaktı. Ayrıca önemli bir Arap kuvveti de hazırlandı.

Nadir, bu orduyu üçe ayırıp birini Tebriz'in, diğerini Kerkük'ün kuşatmasına tahsis etti. Kendisi de 60 bin kişilik olan üçüncü kısım ile Bağdat'ın üzerine yürüdü.

Bağdat kalesi tuğladan yapılmış pek müstahkem idi. 200 topu vardı. Ahmet Paşa Halep ve Kahire'den büyük toplar da getirtmişti. Ahmet Paşa, Bağdat'ın Acem ve Ermenilerini hıyanetlerine engel olmak için silahlarını alıp rehine olarak iç hisara hapsetti. Nadir, Bağdat'taki casuslarına pek güveniyordu. Bir kısım askerini ırmağın öbür yakasına geçirerek kenti kuşattı. Fakat sular taştığı için kayıklar sürüklendi, köprüler yıkıldı. Bu askerin asıl ordu ile bağlantısı kesildi. Aç kalmak tehlikesi başladı. Halep ve Mısır'dan yetişen Türk ordusu da bunun bütün yollarını kapadı. Çaresiz kalan Acem komutanı bir hücumla yol açmak istedi. Yol açtı ise de 6 bin kayıp verdi. Nadir de Bağdat'taki casuslarından hiçbir haber alamadığından üzüldü ve kuşatmayı kaldırdı. Bağdat'ın etrafını öyle yıktı ki, onarabilmek için 20 yıl çalışılmıştır. Nadir oradan Musul üzerine yürüdü. Musul'un erzaksız, cephanesiz ve istihkamsız olduğunu haber almıştı. Oysa durum hiçte öyle değildi. Aynı zamanda Diyarbakır komutanı da 20 bin kişi ile Musul'un yardımına gelebilirdi. Başkomutan Topal Osman Paşa da kuvvetli bir ordu ile Diyarbakır'a doğru yaklaşmıştı. Erkek, kadın, çocuk gece gündüz çalışıp Musul kalesini onardı ve tahkim etti.

Nadir'in ordusu 60 binden 5 bine inmişti. Kürdistan'da bıraktığı 30 bin kişi ile bir miktar Afşar atlısı daha getirtti. Topal Osman Paşa'ya çabuk gelmesi için haber gönderdi. Topal Osman Paşa da şu cevabı verdi:

«Her ne kadar Padişahımın askerleri denizin kumu kadar çoksa da ve onun nice şanlı vezirlerinin adları bile seni yok etmeye yeterse de efendimiz sana bir parça asker, başlarında da benim gibi ihtiyar bir topal gönderdi. Allah benim vasıtamla senin gururunu kıracaktır. Yüce yaradanın Nemrud'u burnundan beynine giren bir sinekle ağrılar içinde mahvettiğini unutma.»

Tahmasb Kulı'nın mektubu getirene cevabı şöyle oldu: «Efendine söy-

le! Ben ona geliyorum. Yalnız ufak ordusunu değil, kendisini de beşiği ile bir çocuk gibi alacağım.»

Topal Osman Paşa, sakatlığından beşik gibi bir araba içinde şeyahat ediyordu. Nadir'in sözü bundan dolayı idi.

Nadir «Tur-Abidin» ile Dicle arasında geniş bir ovayı tuttu. Savaş sırasında Diyarbakır'daki Türk kuvvetinin kendisini arkadan vurmaması için bütün geçitleri Arap kuvvetlerinin korumasına verdi. Bu Araplara çok güveni vardı. Yanlarına en deneyimli askerlerinden 30 binini de kattı. Yolları da hendekler kazdırarak, büyük ağaçlar kestirerek geçilmez bir hale koydu.

15 Temmuz 1733'de Türk ordusu geldi. Osman Paşa'nın 100 bin askeri vardı. Ordusunu hilal şeklinde savaş düzenine soktu. Bu, Türkiye ordularının daima kullandığı tabiyedir. Osman Paşa kendisi Yeniçeriler ve Rumeli askeriyle merkezde durdu. Yiğitliklerine güvenmediği Kürtleri öne koydu. Kaçarlarsa arkalarından ateş edilmesini de orduya emretti. Gerçekten savaş başlar başlamaz Kürtler Türk ordusuna doğru düzensiz bir şekilde kaçıştılar. Bu suretle ordunun düzenini bozmak istiyorlardı. Önceden Acemlerle uyuşmuşlardı. Üzerlerine şiddetli bir ateş açıldığını görünce Kürtler çaresiz kalıp Acemlerin üzerine diğer asker gibi savaşmak için saldırdılar.

Üç gün çatışmalarla geçti ve bir sonuç alınamadı. Üçüncü günü Türk ordusu sabahleyin erkenden hendeklerinden çıktı. Acemlerin sağ kanadına hücum etti. Tam Tahmasb Kulı Han'ın bulunduğu yere saldırmışlardı. Nadir bizzat hücum etmek adetinde idi. Şiddetli bir saldırıya geçip Türk Ordusu'nun hücum eden sol kanadını merkezi üzeri ne attı. Topal Osman Paşa sedyesi içinde Yeniçerilerle beraber bu hücumu defedemedi. Merkez de söküldü. Artık Acemler zaferi kazandıklarını sanarak bağırıyorlardı. Fakat Türk sağ kanadındaki atlılar Acemlerin sol tarafına hücum etti. Acem sol kanadı bozuldu. Kaçmaya başladılar. Ancak Nadir muzaffer ordusuyla derhal yetişip bunları durdurdu.

Musul komutanına savaşın başlayacağı gün bildirilmiş ve yetişmesi emri verilmişti. Araplarla tutulmuş olan geçitlere gelince, Osman Paşa Arapları elde etmişti. Araplar Acemlere hıyanet edip Türk ordusu tarafına geçtiler ve yanlarındaki 3 bin Acem askerini kestiler. Arap'a güven olur mu? Onun dünya kurulalıdan beri yaptığı sözünü tutmamak, dost geçindiğine hıyanet etmek, para aldığı düşman tarafına geçmektir. Nadir'e de bu oyunu oynadılar. Tam savaşın kızgın zamanında Araplar bu 20 bin kişilik Türk ordusuyla gelip Nadir'in ordusunu arkadan ve yandan vurdular. Savaş pek kanlı bir safhaya girdi. Nadir her nerede tehlike görürse oraya saldırıyordu, saftan safa gidip askerlerinin moralini yükseltmeye çalışıyordu. İki atı vuruldu. Nihayet sağ kolundan yaralanıp yere yıkıldı. Yanındaki askerler kendisini öldü sandılar. Acem ordusu fena halde bozuldu. Çil yavrusu gibi dağılıp kaçıştılar. Kendine gelen Nadir de atına binip savuştu. Topal Osman Paşa bunları izlememek hatasına düştü.

90 bin kişiden çok olan bu ordu yeniden toplandığı zaman 50 bin kişi kalmıştı. Osman Paşa İstanbul'a 3 bin tutsak gönderdi. Acemlerin

bütün topları ve eşyası Türkler'in eline geçti. Türk Ordusu'nun kaybı Acemlerinkinden fazla idi. Topal Osman Paşa zaferini İstanbul'a bildirdiği gibi Bağdat'a Ahmet Paşa'ya da zaferini duyurdu ve yakında oraya geleceğini yazdı. Ayın sonunda oraya vardı. Ancak Acemler her tarafı yaktıklarından Ordu'yu beslemek güçleşti.

Zafer haberi gelince İstanbul'da büyük şenlik ve donanma yapıldı. Yüz bir parça top atıldı. Fakat İstanbul halkı -devletin işi çoktan beri kötü gitmekte olduğundan- daima zafer haberlerinden şüphe ediyordu. Sekiz gün sonra gelen bir Tatar ile yeniden acele asker, para, hatta yiyecek isteniyordu. Aynı zamanda Osman Paşa ihtiyarlığından dolayı istifasını da veriyordu. Bu haber İstanbul'u telaşlandırdı; halkın şüphesini doğru çıkardı. Fakat bir süre sonra Acem tutsakların gelmesi herkesi sevindirdi.

Nadir bu mağlubiyet karşısında telaşa kapıldı. Aleyhine isyan çıkacağı şüphesiz idi. Bütün tatlı emelleri gidiyordu. Savaşa devamdan başka çaresi yoktu. Osman Paşa yaralı olarak tutsak aldığı Nadir'in kayınpederi ile yeğenini kendisine göndermiş, onlar vasıtasıyla barış teklif etmişti. Nadir buna cevap olarak «yakında görüşürüz»den başka birşey demedi. Yeniden bir ordu toplamaya başladı. Geri kalan askerleri utanıyorlardı. Fakat Tahmasb Kulı onları cezalandırmak yerine kahramanlıklarından söz etmek politikasını uyguladı. Mağlubiyetini Arapların hıyanetine bağladı. Yakında öç alacaklarını söyledi. Bu sözlerle askerin moralini kuvvetlendirdi.

Birkaç ay içinde sınır üzerinde yeniden 80 bin kişilik bir ordu toplamayı başardı. Bu orduyu 200 top ile donattı.

Bizimkiler Osman Paşa'ya asker, silah, cephane azık yollayacak yerde bol bol övgü yolladılar. Ah bu Saray, ah o Babıali! Hep kendi havalarında idiler. İstanbul bütün Acem ordusunun mahvolduğunu, Nadir'in ancak bir-iki atlı ile kaçabildiğini, bütün Acemler tarafından terk edildiğini, Şah Tahmasb'ın tahta çıktığını, barış rica ettiğini, Osman Paşa ordusundan bütün İran'ın titrediğini, Kürt ve Arapların boyun eğip orduya yiyecek verdiklerini dünyaya yayıyordu.

Aynı yıl oniki eylülde Osman Paşa, Nadir'in eskisi kadar kuvvetli bir ordu ile üzerine geldiği haberini aldı. Bütün ordusunu topladı. İstanbul'dan yardım umudunu yitiren zavallı Osman Paşa evvelce kendisine yardım etmiş olan Araplardan yardım istedi. Araplar 20 bin kişi verdiler. Suriye'den ve kendisine 12 bin piyade ve bir miktar atlı gönderildi. Bunlar askerden çok soyguncu idiler. Bütün Diyarbakır ve Musul'daki askerleri de getirtti. Bu suretle ordusu 100 bin kişi oldu. Bağdat'ın üç konak kuzeyinde ordu kurdu. Hendekler kazdırmak ve önlemler almak için 6 bin Suriye'liye Hemedan'dan gelecek Acemler için tek geçit olan «Mendeli» geçidini tutturdu. Fakat bu kuvvet Nadir'in gönderdiği 20 bin Kılcı önünde geçidi bırakıp çekildi. Acemler büyük bir hızla ilerlediler. Suriyelilerin askerlikleri her zaman böyledir. Onları asker sanıp aldanmamalıdır.

26 Eylül 1733'de savaş başladı. Savaş alanındaki duruma göre güneş tam Türk ordusunun karşısında doğuyordu. Bu da onların gözlerini kamaştıracak, iyi nişan almalarına engel olacaktı. Nadir bundan yarar-

landı. Başlangıçta 20 bin kişi ile bizzat kendisi Türk ordusunun öncülerine hücum etti. Bunları püskürtünce bütün ordusuyla Türk Ordusu'nun üzerine yüklendi. Tahmasb Kulı her tarafta dolaşıyor, zayıf yerlere yeni birlikler gönderiyor, gerektiğinden bizzat bir nefer gibi savaşıyordu. Baldırından yaralandı. Atı düştü. Aldırmayıp diğer bir ata bindi. Nihayet Türk Ordusu büyük bir direnişten sonra kaçmaya başladı. İktidarlı bir komutan olan Osman Paşa bozulmuş ordusunu üç kez toplayıp yine hücum ettirdi. Acemler bu hücumları püskürttüler. Osman Paşa ordusunun düzensizliğini görünce kendisini ata bindirtip en yiğit yeniçerilerin başında Acemlerin içine daldı. Zaferi Acemlerin elinden koparıp alıyordu. Ne çare ki tam bu sırada iki kurşun birden yiyip atından düştü ve öldü. Yanındakiler de döğüşe döğüşe öldüler. Diğerleri kaçtılar. Bu da kaçışmayı yaygınlaştırdı. Acemler sıkı bir izlemeden sonra ovayı cesetle doldurdular. Ordudaki Araplar herkesten evvel kaçmışlardı. Afganlar bunları izleyip çevirdiler. Çaresiz kalan Araplar af dilediler. Tahmasb Kulı Han silahları aldıktan sonra bu Arapların hepsini öldürdü. Hıyanetlerinin cezasını çektiler. Bunlar 12 bin kişi idiler.

Bu Haruniye (Arania) savaş meydanında ölüler ve tutsaklar arasında birçok paşa vardı. Nadir Osman Paşa'nın cenazesine saygı gösterdi. Sedyesine koydurup Bağdat'a yolladı.

70 yaşında şehit düşen Topal Osman Paşa en büyük komutanlardan, en büyük ve namuslu yönetim adamlarından idi. Enderun'dan yetişmedir. Evvelce de çok kahramanlıklar göstermiş, yaralanmıştı. Gençliğinde memuriyetle Mısır'a giderken bir İspanyol korsan gemisi tarafından bindiği gemiye rampa edilmiş, savaş çıkmış, o zaman «Ağa» olan Osman, büyük kahramanlıklar göstermiş, yaralanınca tutsak olarak Malta'ya götürülmüş, bacağındaki yaradan topal kalmıştır.

Osman Ağa, İspanyol gemisini ziyarete gelen Malta memurlarından bir Fransız'a kendisini satın almasını, bundan aldanmayacağını söylerdi. O da Osman'ı satın aldı. Fransız, Osman Ağa'yı bir Fransız gemisinde tedavi ettirdi. Osman Ağa, sonra da, bu adamdan İstanbul ile haberleşme izni ve bir de gemi istedi. o da verdi. Bu Fransız gemisiyle Dimyat'a gelip oradan Kahire'ye çıktı. Kaptan'a para ve hediye verdiği gibi kendisini kurtaran kişiye de birçok para ve armağan gönderdi. Osman Ağa bütün ömrünce bu adamı unutmamış, ona mektup ve armağanlar göndermeye devam etmiştir. Bundan dolayı bütün ömrünce Fransızlar'ı sevmiş, rastgeldiği Fransızlar'a iyi muamele etmiştir.

Türkiye-Venedik savaşında (1715) Mora'yı istila edecek olan Türk ordusu, geçitin aşılması işini Osman Paşa'ya vermiş. Osman Paşa bu işi başarıyla tamamlamıştır. O zaman iki tuğlu vezir olmuştu. Korfu kuşatmasında bulunmuş, 1722'de Mora seraskeri olmuştur. O zaman Malta'da kendini kurtaran Fransız'ı oğlu ile beraber yanına davet etmiş ve ticaret yapmalarına izin vermiştir. Bu Fransız böylece pek zengin olmuştur.

Bir süre sonra Rumeli Beylerbeyi ve üç tuğlu vezir, daha sonra da sadrazam oldu. İstanbul'daki Fransız Elçisi'ne, «Malta dostunun kendisini ziyarete gelmesini, fakat acele etmesini, çünkü bir sadrazamın ma-

kamında uzun zaman kalmamasının adet olduğunu» söyledi. Fransız dostu geldi. Bu kişi Osman Paşa'ya portakallar, bergamutlar, Kanarya adası kanaryaları ve başka armağanlar getirdi. Bugün kaynağımız olan ve iki yüzyıl kadar önce basılmış bulunan bu Fransızca eser burada Türklerin kanaryayı çok sevdiklerini söylüyor. Osman Paşa gelen armağanların çoğunu Padişah'a, Valide Sultan'a, Kızlarağası'na gönderdi.

Kendisinden evvel İstanbul'da pahalılık, asayişsizlik vardı. Osman Paşa sadrazam olunca hepsini düzeltmiştir. Az sonra azlolunmuştur. üzülen adamlarına, «Niye keder ediyorsunuz? Ben size sadrazam çok durmaz demedim mi? Benim kederim bu işten nasıl sıyrılacağım idi...» demiştir. Bu söz kendisinin açgözlü olmadığını, o günlerin durumunu çok iyi bildiğini ve akıllı adam olduğunu gösterir. Azlolunduktan sonra Trabzon'a vali atandı, oradan İran savaşına gönderildi. Bundan sonraki hayatı evvelce yazıldığı gibidir.

Osman Paşa'nın Nadir ile haberleşmeleri vardır. Paşa'nın mektuplarını katibi İbrahim Haydari yazmıştır. Bu kişi bu mektuplarda Acemce şiirler de yazmıştır. Bunların bir-ikisini buraya alıyorum:

Ger suvar semend bad şuyi
Çeşm-i hırs tû pereknem hak.

Tercümesi: Yelden ata binsen bile hırs gözünü toprakla doldururum.

Keza:

Necabet çün nedari tac-ı şahi ra-nehy ber-ser
Bi-çeşm gayret-i sahiban külahan hemçu tir ayd
Bi-ters ez darbe -i şemşir-i alemgir-i Osmani
Du rızi ger-gedü gerd-bülend ahir-bezir aydı.

Tercümesi: Soylu olmadığından şahlık tacına konuşun külah sahiplerinin gayret gözüne ok gibi gelir. Osmanlının cihangir olan kılıcının darbesinden kork. kabak iki gün yükselse dahi sonunda aşağıya iner.

Bu Nadir'i soylu olmadığından aşağılamak üzere yazılmış bir kıtadır. Nadir'in katibi Mirza Mehdi de bu kıt'a yı şu beyit ile cevap vermiştir:

Şibahi be-şahan eger budi ayb
Çera budi Musa şiban Şuayb.

Tercümesi: Çobanlık hükümdarlara ayıp olsaydı Musa neden Şuayb'in çobanı olurdu?!..

Osman Paşa'nın şehit düştüğü ve ordusunun mahvolduğu haberi İstanbul'a geldi. Büyük bir divan kuruldu. Herkes barış taraflısı oldu. Yalnız Sadrazam savaşılmasını istedi. Sadrazam evvelce İran sınırında bulunmuştu. Nihayet Sadrazam'ın fikriyle savaşa karar verilip büyük hazırlıklar yapıldı.

Nadir zaferini Çariçe'ye yazdı. Rus Çariçesi kendisini bir mektupla kutladığı gibi armağanlar da gönderdi. Avusturya İmparatoru da Nadir'e bir kutlama mesajı, değerli taşlarla süslü bir kılıç ve komutanlık asası yolamıştır.

Nadir, Bağdat'ı kutaşmadan, ordusunu alıp İran'a gitti.

Savaş başlamadan önce Kırım Han'ı 30 bin kişilik bir kuvvetle gelip Lezgi hanlarıyla birleşerek İran'ın kuzeyine akın etmeleri emrini almıştı. Lezgiler, Kılciler ihtilali zamanında İran boyunduruğundan silkinip Şirvan'ın merkezi olan «Şımahı»yı ele geçirmişler, Türkiye'nin korumasına girmişlerdi. Kırım ordusu, Çerkesistan'dan ve Kafkas dağları ile Kuban ırmağı arasından yürüyerek Hazar Denizi kıyılarına kadar gelmek, Astragan Hanlığı toprağına varmak istiyordu. Oysa Kabartayistan'a geldikleri zaman Kabartay Han'ı bunlara yol vermedi. O sıralarda Kabartaylar Ruslar'a bağlı idiler. Bu sebepten yollarını çevirip Çerkesistan dağlarından geçmek istediler. Kardan, dere, tepeden bin zorlukla dağları geçip indikleri zaman Tiflis önüne düştüler. Oradan Şımahı'ya inip Lezgi ordusuyla birleştiler.

Nadir'in Bağdat'ı bırakıp Gürcistan ve Ermenistan'a hareket etmesinin sebebi işte bu idi. Büyük oğlu Horasan'dan getirdiği Özbekler'den oluşan ordusuyla Mazenderan'da idi. Nadir 40 bin kişilik olan bu ordunun başına geçti. Kırım ve Lezgi orduları Aras ırmağını geçmek üzereyken, o da Aras önüne geldi. Nadir Tebriz'e gidip oradan oğluna Aras'ı geçerek «Revan»ı (aslı «Revan» ise Avrupalılar «Erivan» derler. Sebebi de kelimenin önüne bir «elif» (E) getirirler. «İrecep», «Iramazan», «Erivan» gibi) kuşatmasını emretti. Diğer İran ordusu gelip Nahcıvan'ı aldıktan sonra Gence'yi kuşatmak üzere yürüdü. Nadir kendisi Lezgileri eğitmeye gitti. Yolda Fransız cizvit misyonlerlerine rastladı. Bunlar Şımahı'da yerleşmiş idiler. Han'dan himaye edilmelerini istediler. Demek o zaman da Avrupa cizvitleri aramızda dolaşıyor, fesat ekiyorlardı.

Şımahı Paşası Acemler'in Kür ırmağından geçmesini önlemek için 6 bin Lezgi gönderdi. Bunlar hiç başarılı olamadılar. Nadir, ırmağı kolayca geçti. Şımahı'nın yarı halkı Türk idi. Hepsi kaçtılar. Yalnız Ermeniler kaldı. Tahmasb Kulı geldiği zaman Ermeniler kalenin kapısını açtılar. Nadir orada biraz Türk buldu, hepsini öldürdü. Fakat iç kale kuşatmaya iki ay direndi. Nihayet orayı da ele geçirip komutanı ile bütün Türk askerlerini kesti. Ondan sonra da kale ve hisarı tamamen yıktı. Lezgiler dağlara çekildiklerinden onları izleyemedi (1734). Gençe iki aydan beri kuşatma altında olduğu halde, bir ilerleme kaydedilememişti. Hisarı kuvvetli, kalesi iki kat ve hendeği üç tane idi. Nadir Gence'ye geldi. Kalenin askeri, erzakı da yolunda idi. Bu sırada oğlundan Köprülüzade Abdullah Paşa'nın Erivan'ın yardımına geldiği haberini aldı. Hemen Gence kuşatmasını bırakıp Abdullah Paşa'nın üzerine yürüdü. Biliyordu ki Abdullah Paşa'yı yenerse Gence, Tiflis ve öteki bütün şehirler kendisinin olacaktı. Erivan önündeki oğlunun ordusuyla birleşti. Bütün ordu 90 bin kişi oldu. Abdullah Paşa'nın kuvveti daha fazla idi. Nadir ordusunu dağlar ve hakim yerlere yerleştirip zayıf kuvvetleri ovada bırakarak bununla Türk ordusunu avlayıp istediği yere çekmek planını kurdu. Yollara lağımlar yaptı. Topları çalı-çırpı ile sakladı. Türk

askeri yağmaya dalsın diye çadırları da yağma edilecek eşya ile doldurup bıraktı. Ordusunu ikiye ayırıp oğlunu Türk ordusunun saldırıya geçeceği yolun yanındaki ormana sakladı. Kendisi cephede bir tepede durdu. Türkler önce gördükleri bir Acem atlı birliğine hücum ettiler. Acemler kaçtı, bizimkiler ilerledi. Bizimkiler ilerleyince Acemler hendeklerini bırakıp çekildiler. Hatta Nadir de çekildi. Bizimkiler düşmanı kaçırdık sanarak geçitlere daldılar, tam lağımlar üzerine geldiler. Orada çadırları bulup yağmalamaya koyuldular. Bu sırada ormanda gizli olan İran ordusu bizimkilere arkadan saldırdı. Aynı zamanda gizli toplarla da lağımlar ateşlendi. Türk piyadesi havada uçtu. Orada bozuldu.

Dokuz saat süren bu savaşta Türk ordusunun kaybı tuksaklar hariç olmak üzere 5 bin kişidir. Acemler 8 bin kişi kaybetmişlerdir. Komutan Köprülü Abdullah Paşa da şehitler arasında idi. Bütün toplar ve eşya Acemlerin eline geçti (1734).

Bundan sonra Erivan, Ermenistan ve Gürcistan İran egemenliği altına girdi. Nadir oğlunu genel komutan yaparak 50 bin askerle buralarda bıraktı. Kendisi Kars'da Türkiye'nin teşviki ile çıkan isyanı bastırmaya gitti. İsyanı bastırıp İsfahan'a döndü.

İstanbul bu bozgunu da duyunca büsbütün telaşa düştü. Sadrazam azledilip Midilli'ye sürüldü. Yerine Bağdat'ta bulunan Kara Ahmet Paşa atandı. Fakat barış olup bitinceye kadar orada kalması emrini aldı. 1735 yılı barış görüşmeleri ile geçti. Türkiye, Gürcistan ve Ermenistan'ı barıkıyordu; fakat Nadir Diyarbakır'ı, Babil ile Fırat'ın doğusundaki bütün araziyi, Fırat'ın sınır olmasını, bir de büyük miktarda savaş tazminatı istiyordu.

Bu zaferden sonra Tahmasb Kulı Han yani Nadir için daha önemli bir iş vardı. Bu iş aklını kurcalıyordu. Bu zaferle artık ona da sıra gelmişti. Barış olmadıysa da savaşa gerek yoktu. İran'ın Kılciler zamanında kaybettiği yerleri fiilen almış bulunuyordu.

İsfahan'a geldiği zaman büyük bir şenlikle karşılandı. Kurnaz Nadir gerek İsfahan'da, gerek taşralarda kendisi için yapılan şenlikleri yasak etti. «Halka masraf olur, istemem!» dedi. Anarşinin doğal olarak doğurduğu yönetimdeki düzensizlikleri rüşvetleri kaldırmaya gayret etti. Valiler, hakimler ve memurlardan gelen şikayetlere bizzat kendisi baktı. Suçluları büyük küçük, kendi dostu veya düşmanı demeyip en şiddetli cezalara çarptırdı. Her gün sokaklarda atla dolaşıp herkesin gönlünü aldı. Ticaretin gelişmesi, fakirlerin durumlarının rahata kavuşturulması gibi iyi şeyler için herkesin görüşünü sordu. Şah ailesine pek iyi baktı. Karısı olan kadına çok saygılı davrandı. Bu sırada tahtından indirilmiş olan Şah Tahmasb Horasan'da öldü. Eceli ile mi, yoksa zehirlenerek mi öldüğü belli değildir. Şah'a görkemli bir cenaze töreni yaptırdı. Bu da kurnazlıktı. Ölsün de O'na bağlılığını göstersin, tören yapsın. Yoksa o bu sınıftan birçok insanlar gibi kinine kapılıp da küçüklük edenlerden asla değildi. Bu konularda çok olgundu. Küçük Şah da hastalıklı idi. Nadir onun sağlığına çok dikkat ediyordu. Fakat o da babasından az sonra öldü. Bu iki ölümün birbiri arkasına gelmesi ve onun savaşı zaferle bitirmesi Küçük Şah'ın tahta geçme zamanına tesadüf etmesi Nadir'in bu iki adamı öldürmüş olmasına dair büyük bir şüphe uyandırdı.

Artık Şah Sülalesi de yoktu. Kazandığı zaferlerden bütün İran kendisini çılgınca seviyor ve takdir ediyordu. Bunun arası soğumadan da zindandaki ve beşikteki şahlar öldü. Tam amacının gerçekleşmesi zamanı idi. İlkbahar ve Nevruz günü de gelmişti.

Her taraftan devlet adamlarını, valileri, generaleri İsfahan'a topladı. Bazı kaynaklar «Mugan Ovası»na topladığını söylüyorlar. Bir kurultay kurdu. 15 bin kişi, bazı tarihlere göre 100 bin kişi toplandı (1736). Bunların hepsi de kendi yetiştirdiği adamlardı. Pek büyük bir çadır kurdurup içine tahtı koydurdu. Kendisi tahtın ayağı yanına oturdu ve konuşmaya başladı: «Bugün Safevi Hanedanı'nın sönmesinden doğan büyük kederi gidermek gerekiyor. Size bir Şah vermek bulmak meselesi var. Onu seçmekte serbetsiniz. Bu kadar zaferlerim, hizmetlerim, Şah sülalesinden bir hanımla evlenişim bana bu taht için bir hak veriyorsa da ben ondan vazgeçiyorum. Siz serbestçe seçimizini yapınız» dedi.

Herkes, "Tahta layık olan Nadir'dir» dedi. Ön sıradakiler üç kez alınlarını yere koyduktan sonra gelip eteğini öptüler ve alıp tahta oturttular. Bağlılık yemini ettiler. Toplar atıldı. Bir söylentiye göre Nadir bu teklifi kabul etmeyip «asla han olmak fikrinde olmadığını» bildirdi.(*) Bir ay her gün aynı seçim yapıldı, kendisi de bir ay kabul etmedi. Sonunda herkesin ricası üzerine kabul etti. Bunun üzerine Nadir Şah şu önemli konuşmayı yaptı:

«Madem ki ülkem için büyük bir fedakarlık yaptım. İranlıların mutluluğundan başka hiçbir amacı olmayan bir adama (kendisine) uyarak, Safevilerin kurucusu olan Şah İsmail tarafından sokulan Şiiliğin terk edilmesi ile Hulefa-yı Raşidin (Dört Halife)'e riayet etmeleri için ısrar ediyorum. İran Şii olduğundan beri üzerine her bela geldi. Sünni olsunlar bütün belalar başamızdan gidecektir. Madem ki her milli dine bir reis gereklidir, o halde Peygamber sülalesinden olan «İmam Cafer» de bizim reisimiz olsun.»

Kurultay bu teklifi kabul ederek bu konuda bir ferman yayınlanmasına karar verdi. Nadir Şah bu değişikliği İstanbul'a yazıp elçiler gönderdi ve Türkiye'den bütün İslamların birliğine çalışılmasını rica etti. Fakat «Türkiye Devleti'nin İkinci Sülalesi» konusunda söylediğimiz gibi İstanbul'un cahil ve ihtiras sahibi olan din adamları böyle güzel bir girişimi kabul etmediler.

İşte bu suretle 1736'da İran'da, İran Türk Şahları Devleti'nde Afşar Sülalesi kuruldu.

(*) Burada anlatılan han seçimi, bu meseleyle ilgili olarak kurultay toplanması, kurultaya davet edilenlerin kişilik ve rütbe sıralan tamamen Türk töresine göredir. Nadir'in yaptığı konuşma da Türk töresine tamamıyla uygundur. Törede han seçilecek kişinin (ki genellikle hanedandan biri olur), kendisine hanlık teklifi kurultay huzurunda yapıldıktan sonra ortaya çıkıp hanlıkta gözü olmadığı, han olmak istemediği yolunda beyanda bulunması da vardır. Nadir, anlaşıldığına göre, Türk töresine son derece uygun davranarak kendisine yapılan hanlık teklifini reddetmiş, fakat kurultay teklifte ısrar edince de kabul ederek, aşağıdaki -yine Töre'ye uygun olarak- konuşmayı yapmıştır. (Toker Yayın Komisyonu.)

Nadir Şah büyük bir debdebe ile İsfahan'a girip doğru camiye gitti. Orada tac giydi, «Nadir Şah» adını aldı (1736). Oradan saraya gidip devlet adamlarına bir şölen verdi.

Türkiye ve İran delegeleri Erzurum'da idiler. Bir türlü bir sonucu varamıyorlardı.

İran'ın istekleri şunlardı:

1- Diyarbakır ile beraber Fırat'ın ötesindeki bütün arazinin İran'a bırakılması.

2- Türkiye'nin Tebriz, Gürcistan ve Ermenistan üzerindeki haklarından vazgeçmesi.

3- Hind hükümdarları ve İran düşmanları ile Türkiye'nin anlaşma yapmaması.

4- Türkiye'nin Ermeni ve Gürcü tutsak satmaması. Türkiye'deki İran tutsaklarının yol masrafları Türkiye tarafından verilmek şartıyla serbest bırakılması ve İran'a gönderilmesi.

5- İran'ın Mekke'deki Şiilere mahsus bir camiye sahip olması. İran'dan Mekke'ye giden paraların Şah adına toplanması için orada İran tahsildarlarının bulunması.

6- Sünnilik ve Şiilik mezhebleri arasındaki anlaşmazlığın kaldırılması.

Birinci ve beşinci şartları Türkler kabul etmiyorlardı. Türkiye beşinci maddenin «Acemlerin Mekke'ye serbestçe Türkiye arazisinden gidip gelebileceklerini» biçiminde değiştirilmesini istiyordu. Şah bunu kabul etti. Türkiye birinci teklifi kabul etmektense sonsuza kadar savaşacağını bildirdi. Nadir Şah nihayet bu maddeden de vazgeçti. Ancak Türkiye'nin kendisini meşru şah olarak tanımasını şart koştu. Anlaşılıyordu ki, artık şah olmuş, barış istiyordu. Savaşa gerek kalmamıştı. Çünkü kendisinin bütün planları tamamen uygulanmıştı.

Böylece barış yapıldı. İki taraf birbirlerine elçi gönderdi. İran elçisi Baki Han anlaşmayı onaylamakla ve altıncı maddeyi uygulamakla görevlendirilmişti.

Bir devletde mezhep ayrılığının ne kadar zararlı olduğunu bilen Nadir Şah Sünnilik ve Şiilik farkını kaldırmak istiyordu. Çünkü o zaman İran'da Sünni de çok idi. İki mezhepdeki halk birbirine karşı büyük bir kin ve nefret besliyordu. Nadir Şah bir ferman yayınlayıp Hz. Ömer'in kötülenmesini yasakladı ve halkın iki mezhepden hangisini isterse kabul de serbet olduğunu ilan etti. Bu ferman halkta büyük bir hoşnutsuzluk doğurdu. Diğer bir beyanname ile İran'daki Hıristiyanlara da Katoliklik, Gregoriyenlik gibi istedikleri mezhebe girmekte serbestlik tanındı.

Nadir Şah önce pek aşırı Şii taraftarı idi. Kılcileri İran'dan kovuncaya kadar halkın Şiilik konusundaki tutuculuğunu alevlendirmiştir. Kendisine bir şii olan Şah Tahmasb'ın verdiği «Tahmasb Kulı Han» adını severek uzun zaman taşımıştır.

Acaba sonradan niçin Sünniliği tercih etmiştir? Araştırılacak, incelenecek önemli bir olaydır.

Bunun sebepleri şunlardır:

1- Nadir Şah mezheplerin üstüne çıkacak keskin bir zekaya sahipti.

Dini, çizdiği planlara alet olarak kullanıyordu. Önce İran'ı anarşiden kurtulması, kendisinin tahta çıkması gerekiyordu. Bunun için Şiiliği tuttu. Sonra gözünü İran'dan dışardaki Sünnilere dikti. Onları da kazanmak istiyordu. Bunun için de bu mezhep farkını kaldırmak gerekliydi.

2- Safeviler ailesinden tahtı kurtarmak, bağımsızlığını rakiplerinden korumak istiyordu. Sünnilik doğal olarak Şii olan Safevilere taht kapısını kapayacaktı.

3- Kandehar, Hindistan ve Küçük Asya'nın güzel topraklarını fethetmek heves ve hırsında idi. Oysa oraların halkı sünni idi. Bu halk Şiilere karşı büyük bir kin ve nefret taşıyordu. Bu da fetihlerine engel olurdu.

Bu düşünüşler ve planlar olağanüstüdür. Hele bu politik amaçlarla mezhep bağlarından silkinmesi, fikrini İranlılara bir hamlede kabul ettirmesi yaradılışının harikuladeliğini ortaya koyar.

Şimdi şu üçüncü sebebe göre İstanbul'un din adamlarına hak vermek, onları alkışlamak gerekir. Çünkü bu Türkiye'nin İran eline geçmesi için büyük bir tehlike oluştururdu. Fakat bu konuda leh ve aleyhte bir belge, bir açıklık yoktu. Şurası muhakkatır ki, o din adamlarımız bu işi, Nadir Şah'ın bu niyetini bildiklerinden dolayı reddetmemişlerdir. Onların dünyadan haberi yoktu. Sırf tutuculukla, cahillik içgüdüsüyle ve ihmal yüzünden bu İslam birliği teklifine kulak asmamışlardı. Din adamlarımızın mutlaka bu teklifi kabul etmeleri gerekirdi. Hatta bu niyeti bilselerdi bile yine kabul etmeliydiler.

Bu politik bakımdan öyle bir silah idi ki, iki tarafı da keskindi. Evvela mezhep birliği sağlanmış olurdu. Mezheple ikiye ayrılmış Türklük için bu teklif, büyük bir kazanç idi. Sonraki iş o silahı onların elinden alıp kullanmaktır. Beceri, politika ustalığı budur. Bu da kolay bir şey idi. Bu silahı kullanmak amacı Nadir Şah zamanında elde edilmese bile ondan sonra mutlaka mümkün idi. Nadir Şah'a bu hususta her vasıta ile yardım edip bir defa mezhep birliğini gerçekleştirilmeliydi.

Nadir Şah'dan sonra İran'ın yine eski hastalığı olan ve zaman zaman gelen, bu ülkenin müzmin nöbetleri halinde olan anarşi yine gelecekti. Fakat bizim o zamanki din adamlarımız ve resmi bilginlerimiz hatta devlet adamlarımız bile böyle şeyleri bilmekten, görmekten pek uzak idiler. Çünkü pek cahil idiler. Görseler bile onlarda bu işi yapacak kendine güven, azim, gayret, vatan ve Türklük sevgisi asla yoktu. Onlar için bunlar meçhul şeyler idi.(*)

(*) Burada Şiilik-Sünnilik biçiminde ortaya çıkan mezhep ayrılığının ortadan kaldırılması yolunda Nadir Şah'ın girişimi ve buna karşılık Türkiye din adamlarının fetvası yazar tarafından şiddetli tenkit edilmektedir. Fakat bu mesele burada ele alındığı kadar basit bir mesele değildir. Bu hususta yine bir İttihatçı olan Filibeli Şehbenderzade Ahmed Hilmi'nin İslam Tarihi adlı eserini çok kıymetli şerhlerle ve Latin alfabesiyle neşreden sayın üstad Ziya Nur'un, adı geçen eserin (sayfa 574 vd.) dipnotunda ileri sürdüğü ve açıkladığı hususu, mevzuumuzla ilgisi bakımından kısmen aktarmayı uygun buluyoruz: «... İran'la aramızdaki ihtilaf yalnız mezhep münazaatında ibaret değildi. Buna öyle bakmak, meseleyi hiç anlamamak demektir.

Oysa bizimkiler bunları bilecek seviyede olsalar, bu birliği yapsalardı, bunun sonucu pek önemli olacak, tarihin İran sayfalarını artık büsbütün başka bir biçime koyacaktı. Mezhep farkı kalkınca İran bir gün nasıl olsa Türkiye'nin yönetimi altına geçecekti. Türkiye'nin Selçuklu sülalesi zamanındaki ilk politik durumu yeniden kurulacaktı. Küçük Asya Türkleriyle Orta Asya Türkleri arasında, Türk İran'ın inatla yüzyıllardır önlediği temas sağlanacaktı. Zaten Arap istilasından beri yarı yarıya Türkleşmiş olan İran büsbütün Türkleşecek, Türklük arasında bulunan bu engel yok olacaktı. Aslında Türk olan İran'ın yarı kuzey kısmı, güneyden kopan Acem seli ile kaplanmıştı. Bu sel uzaklaştırılacak ve bu ülkeler gerçek sahiplerinin olacaktı. Türkler bu fırsatın kaçtığına ağlasınlar.

Nadir Şah tahta çıktıktan sonra başkent olan İsfahan civarında «Bahtiyariler» denilen aşiretin yaptığı eşkiyalığı temizledi. Bahtiyarileri güzelce cezalandırdı. Ondan sonra Kahdehar'ı kuşattı.

Kandehar Hakimi Afganlardan Hüseyin Han isyan edip Hindistan Türk İmparatorluğundan yardım istedi. Onlar da Afganlar'ın bu arzusunu Kandehar'ın kolayca ele geçirilmesi amacı ile kabul ettiler. Semerkant ve Belh Türklerine Afganlara yardım etmelerini söylediler. Kandehar'da Acemler az idi. Hüseyin Afganlar'la düzenleyip Acemler'i yakaladı. Çoğunu öldürdüler. Hüseyin Han Kandehar hükümdarı ilan edildi. O esnada Belh taraflarından 30 bin Türk de geldi. Acemleri doğradılar.

Bu ihtilafın devamında herhalde en az kusurlu olan biziz. Bunu fazla deşmenin manası yoktur. Osmanlı batıda meşgulken, İran daima fırsattan istifade etmek istemiştir. İran, kendisini ve İslam camiasını tehdit eden tehlikeleri ancak 19. asrın ikinci çeyreğinde idrak edebilmiştir. Daha önce Osmanlı'ya kaşı Avrupa ile müttefikan ürüyüp durmuş ve tam bir körlükle hareket etmiştir. Bu münazaatta taassup bize değil, İran'a racidir. Mücadelenin başlıca sebebini de çok zaman hudut mıntıkalarındaki konar-göçer aşiretler çıkarmışlardır. Nadir Şah'ın Şii ve Sünni mezheplerini birleştirmeye kalkışı gayet batıl ve olmayacak bir işe teşebbüs demektir. Bu iş, siyasi lidelerin yapamayacağı, onlarca asla mümkün olmayacak çıkmaz davadır. Nadir Şah İran tahtını gaspetmiş bir adamdır. Halk tarafından tutulmamıştır. Bu teklifi de kendi dahili vaziyetiyle alakadardır. Nitekim bir müddet sonra da öldürülmüştür. Bizim Osmanlı din adamlarının görüşü daha gerçekçi ve yüksektir. Şeyheyn hazeratına seb ve şetm edilmemesi Nadir Şah'ın bir tasarrufu değildir. Osmanlı Devleti İran'ı çok zaman mağluben muahedeye bağlamıştır. Bu muahedelerin değişmez bir maddesini, hep, «Şeyheyn hazeratına küfredilmemesi» teşkil etmiş ve bu husus İran'a tasdik ettirilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti, İslam camiasında, umumi birliği temin için çalışmış ve mümkün olanı yapmaya gayret etmiş demektir. Müellifin (Ahmed Hilmi Bey'in) (keza, Dr. Rıza Nur da aynı kuşağın devamı sayılabilir) yaşadığı Meşrutiyet devrinde, bu Nadir Şah meseleleri, konu edilmiştir. Bunu Azerbaycan'dan gelen milliyetçi ve Türkçü birkaç muharir vird edinmiştir. Bunlar Osmanlı tarihini iyi bilmedikleri ve İran kültürü tesirinde kaldıkları, ayrıca Şii oldukları için, Osmanlıya bakışları değişiktir. Nadir Şah'ı ise, milli bir kahraman olarak yüceltmişlerdir. Müellif de (Ahmed Hilmi Bey) Osmanlı tarihiyle iştigal etmemiştir. Bu sebeple onların yazdıklarını, bir gerçek teorem gibi kabul edip, hüküm çıkarmaya kalkışmıştır. Dediğimiz gibi mezhep birliği hükümdarların ve devletlerin işi değildir...» (Ahmed Hilmi, «İslam Tarihi», İstanbul 974, sh. 574-575'deki, Ziya Nur Bey'in dipnotu). (Toker-Yayın Komisyonu.)

Nadir Şah, oğlu Rıza Kulı Mirza'yı veliaht yaptı. Kanunları istediği gibi değiştirdi. Büyük Abbas Şah'ın İran'a soktuğu şehzadeleri haremde kapamak göreneğini kaldırıp onları halkın içine çıkardı, iş başına geçirdi. Nazırları kaldırıp meclisler yaptı. Fakat her işi kendi fikriyle yürütüyordu. Bir kanunla enüklerin (hadımların) devlet işine karışmasını yasakladı. Buna karşı idam cezası koydu.

Çünkü Nadir Şah'dan evvel sarayı bozanlar bunlardı. Bu kanundan halk da memnun oldu. Sarayın etrafına sağlam bir kale yaptırdı. Sarayı daima yanında bulundurduğu Fransızların yönteminee süsledi, döşetti. Bir cami yaptırıp oraya her iki mezhep sahiplerini kabul etti. «Meydan» denilen halka açık bahçeyi düzeltti. En çok ticarete önem verdi. Büyük Abbas zamanında İran'ın ticaretini Ermeniler ellerinde tutuyorlardı. Ermeniler İran'dan Marsilya, İngiltere, Felemenk ve Stokholm'e kadar gidip ticaret yapıyorlardı. Nadir Şah, Çulfa Ermenileri ile ticaretin gelişmesini konuştu. Ticareti gerileten bazı vergileri kaldırdı. Ermenilere büyük ticari imkanlar verdi.

Bunları yapmasına rağmen yine canı savaş istiyordu. Askerini gevşetmemesi gerektiğini düşünüyordu. Savaşı Türkler'den, Moskoflar'dan, Hindistan İmparatorluğu'ndan hangisine karşı yapacağını da belirleyemiyordu. Kandehar'ın isyanı haberi silahını o tarafa çevirmesine sebep oldu. Zaten Büyük İskender gibi olmak, Hind'i de ele geçirmek hevesinde idi. Bu işin zor olduğunu da biliyordu.

Bir defa Hindistan geniş bir ülke, halk çoktu. Kendisinin askeri azdı. Orada geçilecek yüksek dağlar, büyük ırmaklar, uzun geçitler, kızgın çöller vardı. Fakat Nadir Şah, İskender ve Aksak Timur gibi fatihlerden aşağı kalmayı istemeyerek bu işi başarabileceğine karar verip hazırlıklara başladı (1737). Bu fikrini kimseye söylemedi.

Yalnız Kandehar üzerine yürüyeceğini yaydı. Herat'a haber gönderip Horasan ordusunun toplanması, Kahdehar civarında «Langur» kalesinin yardımına gitmesi emrini verdi. Ermenistan'daki orduyu Horasan'a getirtti. Bütün Acem ve Gürcü büyüklerini de savaşa alıştırmak bahanesiyle yanına aldı. Bu kendi gittikten sonra isyan çıkarmamaları için bir tedbirdi.

Nadir Şah Herat'a doğru yola çıktı. Yolda Langur'un yardımına giden ordunun Orta Asya'dan Kandehar'a gelen Türkler tarafından bozulduğu haberini aldı. Acele edip Herat'a yetişti. Orada bütün ordular birleşti. İlerleyip Kandehar sınırında Türkleri bozguna uğrattı. Bütün kaleleri aldıktan sonra Kandehar önüne geldi. Kaleyi kolaylıkla alamayacağını, bu işin pek uzun süreceğini, kalede bol azık ve cephane olduğunu, askere gevşeklik geleceğini anladı. Önce görüşme yolunu denedi. Gayet iyi şartlar teklif etti. Hüseyin Han kabul etmedi.

Bunun üzerine kaleyi kuşatmaya başladı. Hendekleri doldurdu. Yanındaki Fransız topçuları tarafından yönetilen toplar kaleyi birçok yerinden yıktılar. Arkasından genel bir hücum yaptı. Büyük bir savaştan sonra kaleye girdi. Kılciler Hisar'a kaçtılar. Hüseyin Han bu savaşta vurulup öldü. Hisar'ı almak da güç idi. Nadir Şah'ı düşündürüyordu. Fakat moralleri bozulan savunucular affedilmek şartıyla teslim oldular. Burada Hind İmparatoru'nun Hüseyin Han'a yardım vaad ettiğini

öğrendi. Halktan vergi aldı. Verilen para hep Hind hükümdarının parası idi. Bu da onun Kandehar hükümdarına dahi para verdiğini kanıtlıyordu.

Nadir Şah'ın Kandehar'da meşgul olduğunu haber alan Lezgiler ve Maskat arapları silahı ele aldılar. Lezgiler dağlardan büyük bir kuvvetle inip her tarafı yakıp yıktılar. Bütün kentleri Şımahı gibi yapıp Şımahı'nın intikamını almak istiyorlardı. Tebriz'den gelen bir Acem kuvvetiyle çarpıştılar. Savaş uzun sürdü ve iki taraf da büyük kayıplar verdi. Fakat bir sonuç alınamadı. Lezgiler uzun müddet kalamadıklarından dağlarına çekildiler. Ertesi yıl yine gelip bütün Şirvan'ı ele geçirdiler. Fakat Nadir Şah evvelce onlara sığınacak bir kale bırakmamış, yıkmıştı. Barınacak yer olmadığından kalamadılar. Maskat'a gönderilen Acem ordusu kaleyi kuşattı, ancak bozguna uğrayıp döndü. İkinci defa gönderilen ordu da komutanı ile beraber mahvoldu.

Nadir Şah Kandehar'da askerine, «Afganlar'ı bitirdik; fakat bu hiçdir, Asıl onları kışkırtan Hint hükümdarıdır. Onu cazalandıralım. Büyük Abbas gibi Hindistan'ı alalım. O almış, fakat zayıf halefleri yine vermiştir. Biz yine alalım. Oralar zengindir. Emeğinizin ödülü oradadır» dedi. Asker bu tekifi sevinçle kabul etti. Çünkü oradan alacakları büyük ganimetler gözlerinin önünde canlandı.

Bu esnada Kandehar'ın bu kadar çabuk düşüşünden korkan Hint Hükümdarı'ndan Kandehar'a bir elçi geldi. Elçi barış anlaşmasının yenilenmesini isteyecekti. Kandehar'ın kapısından içeri sokulmadı. Doğruca ordugaha götürüldü. Günlerce orada birer bahane ile alıkonuldu. Ancak ordunun hareket günü Nadir Şah tarafından kabul edildi. Armağanları sunup, teklifini yaptı. Nadir Şah elçiye, "Anlaşmayı bizzat hükümdarınızla yapacağım. Yanına gidiyorum. Bu armağanları götür. Hainlerin armağanlarını almam» dedi. Elçiye söz söylemeye zaman bırakmadan çekilip gitti.

Ordu yürüdü. Kabil Hindistan'ın kapısı olduğundan Hind hükümdarları burada ve Süleyman dağlarındaki geçitlerde tahkimat yapar, çok asker bulundururlardı. İran ordusu bütün geçitleri geçip Kabil önüne vardı. Kabil Komutanı habersiz idi. Derhal askerini toplayıp kalenin önüne ordu kurdu. Bu ordu 50 bin kişi idi. Ordusunun ufak bir kısmı ile beraber önde olan Nadir Şah bunlara hücum etti. Ufak bir çarpışmadan sonra Hindistan ordusu bozguna uğratıldı. Vali de gelip Nadir Şah'a teslim oldu. Kaleye kaçan askerler kapıları kapadılar. Ancak kale sağlam, kale metin, erzak bol, topları çok olmasına rağmen askerler yeteneksiz ve korkaktı. Baş olacak adamları da yoktu. Sekiz gün sonra kale de teslim oldu.

Hint'in hükümdarları çoktan beri zevk ve süs eşyaları arasında kadınlaşmış insanlar idiler. Dehli'de (Delhi) bu haberi alan Hind Hükümdarı korkudan titredi. Hükümet bütün kadın, enük, dalkavuk, cahil ve benzer kişilerin elinde idi. Bütün değerli devlet adamları iş başından uzaklaştırılmıştı. Dalkavuklar erdem ve iktidar gösterenleri asla çekemiyorlardı. Çünkü işleri eğlence, zevk, servet, yolsuzluk olan bu insanlar namuslu kişilerin işlerine engel oluyorlardı. Ordu yapmak için insan çoktu; fakat zaman ve özellikle orduyu düzene koyacak su-

bay ve komutan yoktu. O zaman Hint Hükümdarı Babür Han sülalesinden Şah Muhammed idi. Ordu toplamaya çalışılırken Şah Muhammed görüşme kapısını açtı. İşi bu suretle bitirmeyi denedi. Gönderdiği elçi Nadir Şah'a, "Niçin savaşmaya geldiğini, istediğinin ne olduğunu» sordu. Nadir Şah soğuk bir tavır ile "Başkenti olan Cihan-abad'da padişahı ziyaret edeceğini, eğer bunu istemezse ordu göndermesini" söyledi. Elçi ziyaretinin sebebini öğrenmekte ısrar ettiğinden Nadir Şah «Zaptettiğin Kabilistan İran'ın eski ülkesidir. Burası Şah Muhammed'e anlaşma ile terk edilmişti. Şah Muhamed Kandehar'ı kışkırtarak anlaşmayı bozdu. Bu sebeple buraları tekrar almak zorunda kaldım. İran'ın Hint hükümdarları ile barışı anlaşma yaparak koruyamayacağı anlaşıldı. Emin bir vasıtaya başvurmak gereği hasıl oldu. Emin vasıta bir kuvvetli engeldir. Bu engel de başından ayağına kadar Sind ırmağıdır. Bu ırmak sınır olsun. Eğer bunu kabul etmezse Hind'in öbür başına kadar gideceğim» dedi.

Tabii bunu kabul etmeyen Hindistan büyük bir hızla savaşa hazırlanmaya başladı. Nadir Şah da ordusunu yürüttü. «Pişaver»i aldı. Direndikleri için bütün halkı kılıçtan geçirdi. «Atuk» kalesine geldi. Burası pek sağlamdı. Nadir Şah onlara direnirlerse Pişaverliler gibi olacaklarını söyledi. Kaledekiler korkup teslim oldular. Birçok su geçeceği için burada kayıklar yaptırdı. Bunları parça parça arabalara yükletti. Nadir Şah'ın Hind devlet adamları ile gizli haberleşmesi vardı. Delhi sarayındaki bütün durumu öğreniyordu. Hind ordusu henüz başkentin önünde ve açlık içinde idi. Böylece Sind ırmağının ancak Lahor askeriyle korunduğunu anladı. Ordusunu kayıklarıyla beraber Hind askerinin karşısına gönderdi ve onları kendilerini ırmağı geçmek istiyorlarmış gibi göstermelerini emretti. Kendisi 20 bin atlı alıp 30 mil mesafede mevcut olduğunu öğrendiği geçide gitti. Hiçbir direnme ile karşılaşmadan buradan geçip asıl ordusu önünde ırmağı muhafaza eden 50 bin atlı ve 30 filden ibaret olan düşman üzerine saldırdı. Bunu gören Hindliler çokluklarına da bakmayıp toplarını, fillerini, eşyalarını bırakarak savuştular. Bunların bir kısmı Lahor'a, bir kısmı Delhi'ye kaçtı. Oralara dehşetli bir korku verdiler.

Böylece İran ordusu kayıklara binip rahatça ırmağı geçti. «Pencap» kıtasına girdi. Bu kelime Acemce «Beş Su» demektir. Çünkü bu ülkeyi beş ırmak sular. Hindistan'ın en verimli yeridir. Pencap'ın merkezi Lahor'dur. Bu kentte Hind hükümdarlarına ait birçok saray vardır. Pencap Valisi, Delhi'den yardım göndermelerini Hükümdar'a yazdı. Delhi'de daha hâlâ kımıldanamıyorlardı. Nadir Şah onlardan evvel Lahor'a geldi. Hükümdardan umudunu kesen Lahor Hakimi kendi vasıtasıyla ırmağın kuzey tarafında ordu topladı. Hendekler, istihkamlar yaptı. Amacı Hükümdar'ın yetişmesi için zaman kazanmaktı. Acemler derhal hücum edip bir-iki saatte bunların işlerini bitirdiler. Hind atlısı kaçmak için ırmağı atıldı. Çoğu boğuldu. Ordusunun dağıldığını gören ve kahramanlıklar yapmış olan Lahor Hakimi teslim oldu. Bu adamın değerini anlayan Nadir Şah, onu savaşın sonuna kadar yanında tutmuş, sonra yine eski görevine iade etmiştir. Savaşta Acemler'in kaybı 200 kişi bile olmamıştır. Buna karşılık Hind Ordusu 30 bin kayıp vermiştir.

Acemler çayı geçip Lahor'a hiçbir direnme ile karşılaşmaksızın girdiler. Asker kenti yağmalamak istiyordu; fakat müsaade olmaksızın yapmadı. Nadir Şah orduya mükemmel bir disiplin sağlamıştı. Askere izin vermeyip, «bundan daha büyük zenginlik Delhi'dedir» dedi.

Pencap'dan Hindistan'a, Hind ordusuna yiyecek ve ulaşım araçlarının çıkışını yasaklayıp bunları kendi ordusu için ayırdı. Bu Hind ordusunun durumunu büsbütün kötüleştirdi.

Nadir Şah Lahor'dan yola çıkıp güzel yollardan kolaylıkla geçerek Delhi'ye iki günlük mesafede Hind Ordusu'yla karşılaştı. Hind Ordusu 300 bin piyade, 400 bin hassa atlısı, 10 bin top, 400 bin at, 30 bin deve 2 bin silahlı filden ibaretti. Böyle bir ordu görülmemiş ve işitilmemişti. Oysa İran ordusu hepsi hepsi 60 bin kişi idi. Hind ordusu çok iyi mevzilenmiş, hendekler yapmıştı. Bazı kitaplar Hind Hükümdarı'nın ordusunun 200 bin kişi olduğunu söylüyorlar. Gerçi nüfus ve zenginliği pek çok olan Hindistan milyonlarla asker çıkarabilirse de, akla yakın olan son rakamdır. Belki Hind Ordusu'nun sayısını Acem yazarları büyük göstermişlerdir.

Nadir Şah bu kalabalığı görünce hücum etmeyip onun erzak yollarını kesmek için bazı önemli yerleri ele geçirdi. Hindlilerin beşer, altışar bin kişilik erzak kollarını birkaç yüz atlı ile basıp vurdu. Bu durum 15 gün devam etti. Bu süre içinde Hind ordusu 50 bin kişi kaybetti. Hind ordusunda açlık, salgın hastalıklar ortaya çıktı. 60 bin kişi de bu suretle kırıldı.

Bu durum içinde 300 bin kişi ordugahtan çıkıp kaçmak istedi. Acemler bunları öldürdüler. Ertesi günü Nadir Şah Hind Ordusu komutanı Mirza Memluk'u barış için yanına çağırdı. Mirza Memluk askerinin halini biliyor ve ordugahı yalnız bırakırsa kaçacaklarından şüphe ediyordu. Gitmedi ve bir hücum etmeye karar verdi. Gece hazırlıkla geçti. Sabah erkenden saldırıya geçilecekti. Fakat o gece saray kadınları, hadımlar, dalkavuklar Muhammed Şah'ı kandırıp hücum emrini geri aldılar.

Zavallı Mirza Memluk yiğit, doğru, yönetim adamı, bütün erdem ve yeteneklere sahip bir kişiydi. Evvelce başvezir idi. Saray zevk, sefa ve adilik içinde, kadınlarla hadımların ve dalkavukların elinde idi. Mirza Memluk elinden geldiği kadar fenalıkların önünde geçerdi. Namuslu insanlar ve bütün halk kendisini severdi. Dalkavuklar ise keyiflerine engel olan ve onların hükümet işlerine karışmalarını bir derece önleyen bu kişiyi hükümdarı kandırıp tutuklatmak istemişlerdi. O da kaçmıştı. Şimdi felaket zamanı gelince hepsi zorda kalıp bu kişiyi getirtmişler, ordunun başına geçirmişlerdir.

Hücum emrinin geri alınması üzerine Mirza Memluk umutsuzluğu düştü. Ordu günden güne bitiyordu. Mecburen Nadir Şah'ın yanına gitti. Lahor Hakimi, Mirza Memluk'un dostu idi. Nadir Şah ondan Mirza'nın değerinin öğrenmişti. Çok iyi karşılayıp savaşın sebebini ve istediklerini -bunları önceden açıklamıştık- söyledi.

Ayrıca şunu da ekledi: «Şah Muhammed zamanında Aksak Timur Han'ın İran'dan getirdiği tahtı haksız olarak tutuyor. Bu taht 900 bin «rupiye» kıymetindedir. (Hind parası olan bir rupiye bizim (Osmanlının)

8 kuruş kadar altın para eder.) İran Cihangir'in amcası ve Muhammed Şah'ın dedesi olan kişiyi tahta geçirmek için 10 bin kişi gönderdi. Oysa Hindistan hâlâ bu zararı karşılamadı. Hindistan taahhüt ettiği halde Afgan isyanında ve Türkler'le savaşta İran'a yardım etmedi. Bu sebeple İran büyük kayba uğradı. Tahta çıktığım zaman Muhammed Şah şahlığımı tanımadığı gibi elçilerimi de devletler hukukuna aykırı olarak hapsetti. Madem ki bu kadar uzak yoldan geldim, zararlarımı vermelidir.»

Mirza Memluk Nadir Şah'a tatlı sözler söyledi. Nadir Şah gülümsedikten sonra şöyle konuştu: «Sözlerin doğru ve hoşuma gitti; fakat beni dinle! Ciddi söylüyorum Efendine gidip yarın yanıma gelmesini söylemeni sana emrediyorum. Yolun yarısına kadar gideceğim. Ordularımızın ortasında buluşuruz. Ona barışı bağışlayacağım. Eğer cömertliğimden etkilenmezse kafasını keserim.»

İki hükümdar birleşti. Birbirini kardeş sayıp dost gibi kucaklaştılar. Muhammed Şah tacını çıkarıp Nadir Şah'a verdi. Nadir Şah tacı alıp, «Tacınızı selamlarım. Benimdir. Sana iade ediyorum. Bütün istediğim şey İran'a ait olan şeyleri geri vermenizdir» dedi. Muhammed Şah da, bunları kabul etti. Artık tatlı tatlı konuştular. Görüşmeleri altı saat sürdü. Nadir Şah Muhammed Şah'ı bir gün sonra ziyafete çağırdı. Bu ziyafet pek debdebeli oldu. Oyunlar oynandı, çalgılar çalındı. Muhammed Şah da İran Şahına bir ziyafet verdi. Bu ziyafet daha debdebeli oldu. Yemekler altın tabaklarla sunuldu. Hind Hükümdarı ziyafetin sonunda Nadir Şah'a 10 tatar atıyla iki fil armağan etti. Bu fillerin biri değerli taşlarla, diğeri rupiye ile yüklü idi.

Birkaç gün sonra Nadir Şah Hind seferi ve Türklerle olan savaşların masrafı olarak 40 karul rupiye tazminat istedi. Bir karul 100 lek, bir lek 100 bin altın rupiye, bir altın rupiye 13 gümüş rupiyedir. Yani hepsi 5 milyar 200 milyon gümüş rupiye eder. Bunu bizim paraya çevirmek için 8 ile çarpmak gerekir. O halde 41 milyar 600 milyon kuruş, ya da 416 milyon altın lira eder. Muhammed Şah ancak 20 araba altın, 100 araba gümüş rupiye gönderip miktarı azaltmasını rica etti.

Mirza Memluk bu konuda da arabuluculuk yaptı. Nadir Şah gönderilen paraları alıp dört yılda 12 karul rupiye ve şimdi 5 karul elmas ile Aksak Timur'un tahtının verilmesi şartıyla Hindistan Hükümdarı'nın teklifini kabul etti. Oysa dalkavuklarının ve harem ağalarının teşvikiyle Muhammed Şah bu miktarları kabul etmedi. Mirza Memluk ne dediyse olmadı. Cevap süresi de bitmişti. Gidip Şah'a meseleyi anlattı ve, «Sana başımı getirdim. Ne istersen yap!» dedi. Nadir Şah Mirza Memluk'u hapsettirip Muhammed Şah'a şu haberi gönderdi: «Madem ki böyle bütün ordunu doğrayacağım. Seni karıların, çocukların ve bütün neslin ile beraber kıyma gibi kıyacağım. Başkentini yakıp kül edeceğim.»

Nadir Şah derhal savaş emrini verdi. Askerlere düşmanı bitirdikten sonra Delhi'ye girmelerini, kenti yağma ettikten sonra halkı öldürmelerini emretti. Sonra da kenti yakmalarını söyledi.

Bunu işiten Mirza Memluk, Muhammed Şah'a gizlice bir adamla durumu haber verdi. Bu aciz hükümdar aklını başına alacak, bir iş yapacak yerde, kendisi, karısı, çocukları ve bütün ailesi için zehir hazırlattı.

Bununla beraber Memluk'a mümkünse tekrar memleketi ve Hükümdarını kurtarmasını haberini yolladı. Mirza Memluk Nadir Şah'dan müsaade istedi.

O da, «Muhammed Şah'ın istersem öldürmek, istersem sağ bırakmak için yanıma gelmesi şartıyla müsaade ederim» dedi. Haber gitti. Muhamed Şah, işten haberli olmadığı için geldi. Onu hapsettirdi. Hind ordusunun bütün toplarını aldı. Tutsak ettiği askerlerin ve subayların çoğunun kafasını kesti. Hind ordusuna pek az yiyecek verdi. Birçok insan ve hayvan daha açlıktan öldü. Sonra Nadir Şah, ordusunun bir kısmını alıp Delhi'ye girdi (1739).

Saray'a varıp tahta oturdu. Kendisini İmparator ilan etti. Adına para bastırdı. Saray büyük bir zenginlik içinde idi. Bütün eşya altın ve gümüşten yapılmış, değerli taşlarla süslenmişti. Büyük salonun duvarları ince işlerle işlenmiş altın ve gümüş levhalarla kaplı idi. Tavan bütün elmas içinde idi. Taht bu salondaydı. Tahtın 12 direği vardı. Bunlar da som altından olup ince ve değerli taşlarla süslü idi. Tahtın üstünde bir tavus kuşu resmi vardı. Kanatlarını ve kuyruğunu açmış, tahta gölge veriyordu. Bu kuşun renkleri zümrüt, yakut, elmas ve diğer kıymetli taşlarla verilmişti. Bu tavus o kadar sanatkarane yapılmıştı ki dünyada bir tane idi. Yüzyıllardan beri Hind'in her hükümdarı bu taht ve bu kuşu süslemeye çalışmıştı. Üzerindeki taşlar 150 karul rupiye değerinde idi. Nadir Şah bunları aldığı gibi bütün prenseslerin ve saraydaki kadınların değerli takılarını da aldı. Kadınların yalnız incileri 20 karul rupiye idi. Odalarında 10 karul altın ve gümüş para bulundu.

Bütün bunlar gösteriyor ki, Hindistan o zaman da pek zengindi. Hind hükümdarlarının sarayları binbir gece masallarından üstün, peri hikayeleri gibi hayali bir zenginlik ve güzellik içinde idi.

Nadir Şah keyifli idi. Ansızın ortaya çıkan bir olay keyfini bozdu. Tatsız olay şuydu: Hind ordusunun bütün generallerini hapsetmişti. Bunlardan bir tanesi yanlarındaki hizmetçileri ile muhafızlarını öldürdüler. Sokağa çıkıp koşarak, «Muhammed Şah, Nadir Şah'ı öldürdü!» diye bağırdılar. Halk silahlarını alıp Acemler'in üzerine üşüştü. Dört saat içinde 6 bin Acem askerini öldürdüler. Eğer Nadir Şah kaleden top ateşi açmasa idi isyan durmayacaktı. Ertesi günü Nadir Şah ordusuna savaş emri verdi. Askerini kol kol pazarlara, çarşılara dağıttı. Kendisi kılıç elde dolaşıp; «Yaşa, cinse rütbeye bakmaksızın kesin, yakın, yıkın, yağma edin!» emrini verdi. Dram başladı. Kent yer yer ateşe verildi. Kıyamet koptu. Ateşten kaçanlar kılıçta, kılıçtan kaçarılar ateşte öldüler. Çoluk çocuğun feryadından durulamıyordu. Yer gök inliyordu.

Mirza Memluk hapsedilmemiş, sarayında idi. Sokağa fırlayıp bin tehlike atlattıktan sonra sarıksız, elbisesi parça parça Nadir Şah'ın yanına gelip ayağına kapandı. Nadir Şah bir altın tabak içinde tatlı yiyordu. Mirza Memluk'a verdi. Mirza elini bile sürmeksizin teşekkür edip, «Ben bu tatlıyı nasıl yerim? Milletimin kanı sel gibi akıyor. En iyisi onlarla öleyim. Bu milyonlarca zavallılar benim kadar kabahatli değildir. Allah bu camii başınıza yıkar diye kormuyor musunuz? İntikamınızda adalet yok mu? Birkaç kişinin kabahatından dolayı bütün bir kenti ateş ve kana vermek gerekir miydi? Bana emret! Ben suçluları bulayım. Onları en

mütlhiş ölümlerle öldüreyim. Herşeyden önce kıyımı yangını ve yağmayı durdurunuz.» dedi.

Nadir Şah bu sözlere kızmadı. Emir verip bu kanlı ve ateşli sahneyi durdurdu. Emre rağmen kılıç, ateş yine devam etti; fakat gittikçe azaldı. Ordu kadısı Şah'ın «köş»ü ile dolaşıp yağma ve kıyıma devam edenleri öldürmeye başlayınca o zaman tamamen durdu. Yangın bütün çabalara rağmen sönmedi ve sekiz gün devam etti. Delhi'nin dörtte üçü harap oldu. Bu savaş ve olaylarda bir milyon adamın öldüğü söylenir.

Ölümden kurtulanlardan paralarını istediler. Hindliler paralarını toprağa gömüp saklamak adetinde idiler. Bunları çarmıha geriyor ve dövüyorlardı. Ya paranın yerini söylemeli veya dayak altında ölmeli idi. Mirza Memluk paraları toplamaya memur edildi. Zavallı adam daha büyük bir fenalık olmasın diye çaresiz kalarak bu işi yaptı. Birtakım zenginler dilenci gibi kaldıklarını görünce zehir içip intihar ettiler. İç kalede ve Mirza Memluk'un sarayında para, altın, gümüş, mücevher ve değerli eşyadan çeşit çeşit tepeler oluştu.

100 işçi 15 gün çalışıp bu altın ve gümüşleri eriterek külçe yaptı. İki külçe bir deve yükü oluyordu. Altın rupiyeler 5 bin, gümüş rupiyeler 8 bin sandık oldu. Mücevherlerin haddi hesabı yoktu. sandıklara doldurudu. Kısacası Nadir Şah'ın Hindistan'dan İran'a götürdüğü şeylerin değeri 300 karul gümüş rupiye tutuyordu (1739).

Nadir Şah, Muhammed Şah'ı tekrar tahtına oturttu. Fakat bütün devlet yönetiminin Mirza Memluk'da olmasını şart koştu. Sind nehrinin öte tarafındaki arazinin İran'a terkini Muhamed Şah'a imzalattı. Keza Hindistan'ın İran'a vergi vermesini kabul ettirdi. Yılda 3 karul rupiye vergi ödenmesini kabul ettirdi. Eskiden Ekber Han'ın yaptırdığı Cihanabad kentinde büyük düğünler ile Muhammed Şah'ın kızını da ikinci oğlu Nasrullah Mirza'ya aldı.

Nadir Şah Delhi'de iki ay kaldıktan sonra bol ganimetlerle İran'a döndü. İsfahan'a vardı. Halkı üç yıl vergiden muaf tuttu. Halk bu aftan ve zaferden dolayı büyük şenlikler yaptı.

Nadir Şah Hindistan'da iken büyük oğlu Mirza Rıza da Belh Hanı'nı bozup bu kenti ele geçirdi. Sonra Ceyhun Irmağı'nı aşarak şanlı bir zaferle Özbekleri mağlup etti.

Hind'den dönen Nadir Şah Belh'den geçip Buhara kenti üzerine yürüdü. Bunu gören Özbekler boyun eğdiler. Sınır Ceyhun Irmağı kabul edildi. Oradan Havarezm Hanlığı üzerine dönüp onları da bozguna uğrattı ve hanlarını öldürdü. Buhara Hanı'nın akrabasından birini Havarezm Hanı olarak atadı. Meşhed'e dönüp üç ay orada kaldı Meşhed'i başkent yapmıştı. Orada da büyük şenlikler yapıldı. Beş yıl içinde bir Türk'ün eliyle İran eski şanlı günlerine kavuşmuştu.

Bu zamana kadar pek iyi olan Nadir Şah'ın ahlakı bundan sonra değişmiştir. Gerçi savaşlarda gaddar, kıyımlar yapan, şehirler yakan, kaleler yıkan bir zorba idi; fakat millete muamelesi iyi idi. Bunun sebebi şu olaydır: Lezgiler üzerine giderken bir orman içinde bir kurşun gelip elini yaralamış ve hayvanını öldürmüştür. Bu suikastı kahraman oğlu Mirza Rıza'dan bildi. Çevresindeki dalkavuklar da kendisini fitillediler. Oğlunun gözüne mil çektirdi. Oğluna: «Hıyanetin beni gözünü kör

etmek zorunda bırakmıştır» dedi. Oğlu da ona, «Kör ettiğin göz benim değil, İran'ındır» cevabını verdi.

Nadir Şah oğlunun gözünü kör ettikten ve ondan bu cevabı aldıktan sonra vicdan azabına düşmüş, artık rahat etmemiştir. Bundan böyle artık deliliklere, tutarsızlıklara, zulümlere başladı. Elbet bunda vicdan azabından çok suikasda kızmış bulunması, ondan ve hayatının tehlike ile karşı karşıya bulunması düşüncesinden sinirlerinin alt-üst olması daha önemli rol oynamıştır. Mil çekilmesinde hazır bulunan 50 soyluyu Şehzade'nin gözü yerine kendilerinden birinin gözünün kör edilmesini teklif etmediler diye idam etti. Artık bütün hareketleri ve eylemleri böyle mantıksız, zulüm ve canavarlık oldu.

Bu esnada «Ahund»lar halkı ayaklandırdılar. İsyan en çok Ruslar'dan geri aldığı vilayetlerde oldu. Nadir Şah halkı genel bir kıyımdan geçirerek kentlerini yakıp yıktı. Böylece bu isyanı kan ve kül içinde söndürdü.

Artık halkı müthiş zulümlerle inletiyordu. Ağır vergiler alıyordu. Kellelerden kuleler yapıyordu. Şiraz halkının tamanını kılıçtan geçirdi. Meşhed isyanını bastırıp halkından kiminin bir ve kiminin iki gözünü çıkartarak sağlam gözlü bir adam bırakmadı. İran halkı Türkiye'ye, Hindistan'a göç etmeye başladı. İsfahan gibi vilayetler bomboş kaldı. Yine yeni idamlar düşünüyor, idam listeleri hazırlıyordu. Kendilerini katlolunacaklar listesine dahil olduklarını haber alan birkaç bey Nadir Şah'ı, can kaygısı ile, öldürmeye karar verdiler. Bunlardan Afşar beylerinden ve Nadir Şah'ın muhafızlarından olan Salih Bey bu işe girişti. Nadir Şah bu suikastçılardan ikisini eliyle öldürmüştü. Ancak o sırada Salih Bey'in darbesiyle düşüp can verdi (1747).

Nadir Şah uzun boylu, vücudu mütenasip, canlı ve mağrur bakışlı, büyük ve asil tavırlı idi. Hayatının ilk günlerinin zahmeti vücudunu çevik, kuvvetli ve yorgunluğa dayanıklı yapmıştı. Gıdası sade idi. Hele savaşta askerlerin yediği ekmeği yerdi. Rakı ve şarabı sever ve çok içerdi. Fakat hiç sarhoş olup kendini kaybetmezdi. Şehvete düşkündü, ama aşka asla tutsak olmazdı. Aşka düşünce ondan kendisini kolaylıkla çekmesini bilirdi. Zekaca ise dahi idi. Delili de yaptığı işlerdir.

Nadir Şah'ın şanı bütün dünyayı tutmuştur. O zaman Avrupa onunla ilgilenmiştir.

Nadir Şah zekaca, dirayetçe, yiğitlikçe büyük Türk hükümdarlarındandır. Yorulmaz, bıkmaz, kanaatkar, olağanüstü bir kişidir. O zamana kadar hükümdarlığına engel olan aşağı tabaka halktan olduğu halde, birkaç eşkıyanın başına geçip büyük bir ülkeye hükümdar olmuş, Hindistan'ı, Orta Asya'yı ele geçirmiş, koca Türkiye'yi yenmiştir. Çetecilik ile işe başladığı halde, Şah olunca adalete sarılmıştır.

Nadir Şah zamanında İran en parlak dönemini yaşamıştır. Nadir şüphesiz büyük bir kafa, harika bir yaradılıştır. Herkesi kendisine boyun eğdirmek yollarını bulduğu gibi bütün İran'ı müthiş bir anarşiden kurtarmayı başarmış, basit bir adam iken en şanlı bir hükümdar olmuştur. Fakat gayet ihtiraslı bir adamdı.

Son zamanlardaki zulmüne gelince, tarihçi «Hanvey» (Hanvuay), «Onun zalimliği hükmettiği Acem milletinin ahlaksızlığından ileri gel-

miştir» diyor.

Tutucu değildi. Dinlerin hepsini öğrenmeye merak ederdi. İncili Acemceye tercüme ettirmiş, okutturup dinlemiş, İncil'in sözlerine gülüp eğlenmiştir. Tevrat da kendisine aynı etkiyi yapmıştır. Söylendiğine göre bu dinlerin hepsinden iyi bir din yapmak fikrinde imiş...

Nadir Şah'a İran'ın Deli Petro'su demek mümkündür. Fakat eseri Rus Çarınınki gibi devam edip ilerleyememiştir.

Şimdi temas edeceğim nokta çok önemli ve ders alınması gereken bir konudur: İran halkını ölümden kurtaran bu adamı nihayet o halk tepelemiştir. Bu millet bu kadar iyiliği bir anda unutuvermiştir. Sebebi basittir. Milletler zulme karşı pek dayanıksız ve hassastırlar. Zulüm gördükleri adam önce kendilerine hayat vermiş olsa bile, derhal onu unutuverirler.

Yerine yeğeni Ali geçti. Bu kişi «Adil Şah» unvanını aldı.

ADİL ŞAH

Ali Han, Rıza Kulı'yı ve diğer 13 şehzadeyi öldürdü. Yalnız Rıza Kulı'nın oğlunu sağ bıraktı. Az zaman içinde kardeşi İbrahim'e mağlup olup onun tarafından gözlerine mil çekildi.

İBRAHİM ŞAH

İbrahim de pek az saltanat sürdü. Hassa ordusu isyan edip onu tahttan indirip öldürdü.

ŞAHRUH

Bu da iki yıl saltanattan sonra tahttan indirdildi ve gözlerine mil çekildi. Bir generali tarafından tekrar tahta çıkarıldı ise de yine indirildi ve bu sefer zehirlendi.

Bunun üzerine valiler bağımsızlıklarını ilan ettiler. İran Şahlarından Afşar Sülalesi de battı. Böylece kabilesinden Kerim Han bu anarşiyi bastırdı ve Zend Sülalesini kurdu.

Afşarlar sülalesi 25 yıl kadar sürdü, bunlardan dört hükümdar geldi.

Zend Sülalesi 1716 yıllarında Kerim Han ile başlamıştır. Bu sülalenin en meşhur hükümdarı bu kişidir bunlar bütün İran'ı egemenlikleri altına alamadılar. Yalnız Fars Kirman vilayetlerinde egemenlik sürdüler. Türk uruklarından «Kacar»lardan Ağa Muhammed Han 1788'de Zendlerden Cafer Han'ı zehirledi. Yerine Cafer Han'ın oğlu Lutf Ali Han geçti. Yirmi yaşında bir genç, mükemmel bir yiğit, fakat hasetçi, kinci şiddetli biri idi.

Hacı İbrahim adında akıllı ve pek dürüst bir veziri vardı. Kendisini tahta geçiren bu veziri çekemedi. Lutf Ali Han, Ağa Muhammed Han üzerine yürüdü. Bu sırada Hacı İbrahim kendisinden yüz çevirerek Ağa Muhammed Han ile birleşti ve gidip Şiraz'ı aldı. Lutf Ali Han Şiraz'ı geri almak için çok uğraştı, fakat bir türlü başaramadı. Sonunda Şiraz'ı

kuşattı. Ağa Muhammed Han Şiraz'a yardım göndermedi, fakat mağlup oldu.

Nihayet Ağa Muhamed Han bir ordu ile bizzat geldi. Bu sefer de Lutf Ali Han'ı bir gece baskınında bozguna uğrattı. Lutf-Ali kaçtı ve önce Kirman, sonra Horasan'a sığındı. Birgün Kirman kalesini elde etti. Ağa Muhammed Han gelip Kirman'ı kuşatıp kenti aldı. Lutf Ali Han gecenin karanlığından yararlanarak üç kişi ile beraber kaçtı. Ağa Muhammed, Lutf Ali'nin kaçmasına çok kızdı ve kent halkından pek çok insanı kesti, kör bıraktı, 20 bin kadın ve çocuğu da askerlerine tutsak olarak verdi. Nihayet Ağa Muhammed, Lutf Ali'yi elde edip Tahran'da gözlerine mil çekti. Bu suretle Ağa Muhammed Han Zend Sülalesine son verip Kacar Sülalesini kurdu.

Zend Sülalesi 1788'de bitmiştir. 27 yıl sürmüştür. Zend Sülalesinin hangi milletten olduğuna dair bir kayda rastlayamadım.

4 - KACAR SÜLALESİ

AĞA MUHAMMED ŞAH KACAR

Bu sülale Ağa Muhammed Han tarafından kuruldu. Bu kişi Esterabadlıdır. «Akam Şah» adıyla da anılır. Türkler'de, adlarında böyle kısaltmalar yapmak ve sonuna bir «me» harfi eklemek adettir. Nitekim böyle adları Havarezm Hanlığında da gördük. Gerçi Ağa Muhammed Han 1788'den beri hükümdarlık mevkiinde ise de 1796'da hükümdarlığını ilan etti. Oysa ilk bağımsızlığını Mazenderan'da 1779'da ilan etmişti. Bazı kitaplar bu tarihi 1788 olarak göstermektedirler. Biz bu sebeple bu hanedanın başlangıcını 1779 yılı sayacağız.

Büyük bir Türk uruğu olan Kacarlar Cengiz Han'ın önünden kaçıp Anadolu ve Şam'a yayılmış, sonra Şah İsmail'e savaşta yardım ettiklerinden Gence, Tahran Taberistan, Merv ve Esterabad taraflarına yeniden yerleştirilmişler, uc beyi olmuşlardır. İşte bu sülaleyi kuran ve Esterabad'da bulunan ulus bu ve onun başı «Aka Muhammed»dir.

Acemce yazılmış olan «Nasihü't-Tevarih» (Tarih-i Selatin-i Kacariye) şunları yazar:

«Hülagu'ya Mangu Kaan ta Türkistan'dan Suriye ve Mısır'a kadar yollara, yol üzerindeki kent ve köylere Moğol yerleştirilmesi emrini verdi. Bu suretle sınır anlamına gelen «noyan» unvanına haiz bulunan «Sertak Noyan» Hülagu'nun maiyetinde idi. Bu kişi atabek yapılmıştı. Bu kişinin «Kacar Noyan» adında bir oğlu vardı. Gazan Han da Kacar Noyan'ı kendisine atabey yaptı. Zamanla bunlardan bir uruk meydana geldi. Bu uruğa «Kacar» adı verildi.

«Eski Türklerde bir adet vardı. Onlar kahramanlıkla şöhret bulunan adamın etrafına toplanırlardı. Kendilerine onun adını verip onunla iftihar ederlerdi. Oğuz, Tatar kabileleri hep bu suretle meydana gelmişti. İşte Kacar uruğuda böyle türemiştir.

«İran'da İlhanlılar çökmeye yüz tutup bunlardan Ebu Said Han Kirman'a gidince, Kacarlar da «Bakbaylı İli»ne hısımlıkları olmak dolayısıyla Suriye sınırına gidip yerleştiler.

«Aksak Timur Suriye'yi zaptedince Kacarlar'ı İran'a gönderdi. Oradan da asıl vatanları olan Türkistan'a yollayıp yurt edindirdi. Fakat bu esnada bunların bir kısmı Azerbaycan'da Gence ve Erivan cihetlerinde yerleştiler.

«Aksak Timurlular (Gürganiye Devleti) zayıflayınca Akkoyunlular da Osman oğlu Ali oğlu Hasan Bey Kacarlardan bir bey sıfatıyla 1467'de tahta geçti ve 40 yıl taht Kacarlar'ın elinde kaldı.

"1582'de Şah Abbas Kacarları Gence ve Erivan'dan kaldırıp Estera-

bad'a götürdü. Bir kısmını orada yerleştirdi. Bunların yiğitlerini Esterabad'da «Mübarek-abad» kalesine hapsetti. Diğer kısmını da Merv, Şahican semtine yerleştirdi. Esterabad'dakiler «Kacar-ı Yuharı (Yukarı) Baş» ve onların kalede hapsolunanlarına «Aşak (Aşağı) Baş» adı verildi. Şah Abbas'ın bundan maksadı Orta Asya'dan Esterabad ile Mazenderan taraflarına akın eden Türkmenler'e ve Horasan'a sürekli olarak akan Özbekler'e; Kacarlar ile karşı durmak ve oraları muhafaza etmekti. Bir de Şah Abbas, Kacarlar pek kahraman olduklarından onların başkentine yakın ve toplu olmalarını saltanatı için tehlikeli görüyordu.

«Esterabad'da Kacarlar'dan Şahkulı Han'ın oğlu Feth Ali Han, Yamut kalesini ve Esterabad'ı eline geçirdi. Feth Ali Han'ın annesi Şehrbanu oralarda meşhur bir kadındı. Bu kişi Afganlar İsfahan'ı kuşatırken Safevilerden Sultan Hüseyin'e yardım için bin atlı ile geldi. Ancak Sultan saltanatını tehlikede gördüğü için bunlara yüz vermedi. Sonra Şah Tahmasb bunlara sığındı. Muhammed Muhsin Han(*) Feth Ali'nin oğludur. Nadir Şah bu kişiyi öldürmek istiyordu. O da Türkmenler'e karşı idi. Esterabad'ı aldı; fakat biraz sonra Nadir Şah gelip Kacar'ı kılıçtan geçirdi. Nadir Şah ölünce yine gelip Esterabad'ı aldı. Muhammed Muhsin Han Afganlar'ı bozup Gilan, Kazvin, İsfahan, Azerbaycan ve Karabağ'ı ele geçirdi. Oğlu Ağa Muhammed Şah'ı Azerbaycan'a Han atadı. Ağa Muhammed o zaman 18 yaşında idi. Kendisi Fars'a gidip Kaşan'ı ele geçirdi. 1771'de Şiraz'ı kuşatmışsa da ele geçiremedi. Horasan'da mağlup olup kaçarken bir bataklığa battı, adamlarından biri kafasını kesip Zendlerden Kerim Han'a gönderdi. 9 oğul, 2 kız bıraktı.»

Şimdi bu bilgilere göre Kacarlar Moğoldur; fakat «Nasihü't-Tevarih» Türk-Moğol arasında bir fark bulmuyor. Bunları bir saydığı sözlerinden anlaşılıyor. Bütün eski belgelerde Türk ve Moğol eşanlamlı iki kelime halinde kullanılmıştır. Bazı kaynaklar bunlara Türkmen diyor.

Kısacası eldeki bilgiler ve bugünkü Kacarlar gösteriyorlar ki, Kacar adı altındaki uruklar Türk'tür. Türkmenler'le karışmışlardır. Kendileri de halen Tahran sarayında Türkçe konuşurlar. Bunlar çeşitli zamanlarda iki kez tahtı yakalamışlarsa da tutunamamışlardır. En son Ağa Muhammed, Kacar sülalesini sürekli olarak tahta yerleştirmiştir. Sonuç sudur: Bu sülale saf Türktür. İleride göreceğimiz gibi bu onları sözleriyle de sabittir.

Bu esnada İran'da savaş, 30 bin kişilik ve daha çok ordular toplanmasına rağmen, ufak çarpışmalar halinde idi. Bu büyük büyük ordularda savaşanlar birkaç yüz kişiyi ancak bulurdu. Büyük zaferlerin bile savaş kaybı iki taraftan 15-30 kişi ölü ve bunun iki misli kadar yaralıdan ibaret kalırdı. Her bey, her birkaç yüz kişinin başı, ailelerini korumak amacı ile birer kale yaparlardı. Bundan asıl maksatları ise bağımsızlık elde etmek idi.

Kacar uruğu beyleri çok zamanlardan beri Esterabad'da otururlardı. Bu kent ise devletin bir ucunda bulunduğundan uygun değildi. Oysa Ağa Muhammed'in kuvveti Kacar ve diğer Türk urukları olup ordusu Türklerden ibaretti. Bu sebeple Ağa Muhammed Şiraz ve İsfahan kalelerini yıktırıp Tahran'ı takviye ederek başkent yaptı.

(*) Muhammed Hasan Han olmalıdır. (Toker Yayın Komisyonu.)

Ağa Muhammed Kacar Bey Muhammed Han'ın büyük oğludur. Nadir Şah'ın halefi Adil Şah, Muhamed Muhsin (Muhammed Hasan Han)ın iki oğlunu almıştı. Büyüğü o zaman 5 yaşında olan Ağa Muhammed'i hadım etmişti. Bu suretle cinsel zevlerden yoksun olan Ağa Muhammed aklı başına gelince şahlara büyük bir kin beslemeye başladı, zevki İran'a hükümdar olmakta buldu. Bütün varlığıyla bu fikre dalıp durmaksızın çalıştı. Ağa Mahmut ölünce serbest bırakılan Ağa Muhammed babasının yanına gitti.

Fakat babası savaşta yenilip öldü. Ağa Muhammed de Kerim Han'ın eline tutsak düştü. Kerim Han Ağa Muhammed'i kendisine nedim yaptı. zekasından yararlanıyordu. En mühim işleri ona danışıyordu. O da Zend kabilesine olan düşmanlığına rağmen Kerim Han'a fikir verirdi. Kendisi şöyle yakınır: «Babamın katillerine ve benim mutluluğumun hırsızlarına birşey yapmak elimden gelmezdi. Hiç olmazsa sarayda oturduğum yerde bir çakı ile gizli gizli halıları keserek hıncımı alırdım. Fakat bilememişim. Bu halılar benim olacakmış!..» Oysa Kerim Han ona çok güveniyordu. Beş yıl Kerim Han'ın hizmetine kaldı. Her gün şahin ve tazı ile ava giderdi.

Kerim Han ölünce (1779) hızla Mazenderan'a gidip bağımsızlığını ilan etti. O zaman 36 yaşında idi. Şiraz'dan kaçtığı zaman ancak beraberinde 17 adamı vardı. Mazenderan'da Kacar uruğunun çoğu kendisine katılıp onu uruklarının başı olarak tanıdı. Fakat kendi ailesinin muhalefetine uğradı. Kardeşlerinden biri kendisini yakaladı, öldürecekken bir-iki dostu tarafından kaçırıldı. Diğer bir söylentiye göre Tahran'a geldi. Orada Kürt aşiretlerinden «Cihan-beyli»lerden Abdal Han 500 atlı ile Ağa Muhammed'in hizmetine girdi. Kerim Han'ın Tahran ve Firuz-kuh serdarı Taki Han'ı hapsetti ve Kerim Han'ın hazinelerini alıp askerine dağıttı.

Kardeşi Murtaza Kulı Han isyan etti. Çıkan savaşta Murtaza Kulı Han bozulup Esterabad'a kaçtı. Bu çatışmadan yararlanan Kerim Han'ın amcazadesi Zeki Han da Akam Şah aleyhine başkaldırdı. Akam bunları da bozguna uğrattı. Sonunda bu asi kardeşleri gelip sığındılar ve affedildiler. Biraz sonra Rıza Kulı Han tekrar isyan edip Akam Şah'ı sarayında bastı. Akam Şah ailesiyle sarayın arkasında «Bab-gir» denilen mahale sığındı. Rıza Kulı sarayı ateşe verdi. Nihayet Rıza Kulı kaçıp öteye beriye başvurdu, her tarafı dolaştı. Ancak hiçbir yerde dikiş tutturamayıp Horasan'a gitti ve orada öldü.

Bistam'da hükümet eden Arap Kadir Han Damgan üzerine yürümüş ise de cezalandırılmış ve ülkesi ele geçirilmiştir. Ülkesi, orada kahramanlık gösteren komutana arpalık olarak verildi. Bu arpalığa o zaman resmi ad olarak «siyürgal» deniyordu.

1783'de Ağa Muhammed Rusya'ya dostluk için elçi gönderdi. Bu esnada Tahran'ı kuşattı. Hemedan üzerine yürüyüp Murad Han'ı bozdu. Zeki Han öldü. Bu sebeple oğulları ve aşireti Şiraz'dan İsfahan'a gitti. Ağa Muhammed Gelip Şiraz'da saltanatını ilan etti. Kerim Han'ın büyük oğlu Şeyh Veysel Han, Ağa Muhammed Han üzerine yürüdü. Fakat savaşta yaralanarak öldü.

Ağa Muhammed Han Kaşan'a geldi. Orada «Karagözlü» uruğuyla Ali

Han kendisine katıldı. Buradan birlikte İsfahan üzerine yürüdü. Taki Han Zend'i bozup yakaladı ve İsfahan'a girdi. Bahtiyariler'in saldırısı püskürtüldü.

«Yamut» aşireti Taşluk Ali Ağa'yı birtakım armağan ve rehinelerle gönderip bağlılığını sundu.

Akam, Kirman ve Şiraz'da isyan eden Lutf Ali Han üzerine vardı. Kirman kalesini kuşatıp 10 bin duvarcı ile kalenin karşısında kuleler yaptırdı, lağımlar açtırdı. Bu kuşatma altı ay sürdü. Kalede açlık yüz gösterdi. Kaleye hücumla girildiği sırada Lutf Ali kaçmış ise de «Bem» kentinde halk küheylanını «ukr» (ukar) etti. Yani atın arka ayaklarının damarlarını kestiler. Böylece at topal oldu. Lutf Ali kaçamayıp yakayı ele verdi.

Zanımca «ukr» (ukar) denilen ameliyede kesilen damar değil, adale kas lifleri olmalıdır. Çünkü damarlar kesilse kan akmasından hayvanın ölmesi gerekir. Oysa lifler (tendon) kesilirse hayvan kası ile kemiğini oynatamaz, dolayısıyla yürüyemez. Lutf Ali Han'ın önce gözlerine mil çektirdi. Sonra onu öldürdüğü gibi ona taraftar olan Kirman'ın Afşar uruğundan da 300 kişiyi idam ettirdi. Lutf Ali Han'ın eline geçmiş olan «Derya-ı Nur», «Tac-ı Mah» adındaki meşhur pırlantaları aldı. Aka Muhammed Kirman kalesini yıktı. Buradan Azerbaycan'a gidip oraları aldı. Türkiye'nin Bağdat Valisi Süleyman Paşa, Aka Muhammed'e armağanlar gönderdi.

Afşarların reisi Ali Han şahlık davasında idi. Azerbaycan'da etrafına epeyce taraftar toplamıştı. Aka Muhamed buna Zendler aleyhinde birlikte hareket edilmesini, Türklük adına teklif etti. Ali Han, Ağa Muhammed'den korkup bu teklifi reddetti. Üstelik onunla savaşmayı uygun buldu. Ağa Muhammed Han, Ali Han üzerine yürüdü. Oysa maksadı başka idi. İki ordu karşılaşınca Ağa Muhammed Han kardeşini Ali Han'a gönderip herkesin içinde şu sözleri söyletti:

«Ağa Muhammed Han diyor ki, iki Türk uruğu düşmanlarını keyiflendirmek için neden birbirinin kanını dökecekler. Afşarların yerleri, hükumetleri, reisleri kalsın. Ancak Kacarlarla birleşip ortak düşmanı bitirelim.» Bu sülalenin kurucusu olan şu kişinin bu kendi sözü de Türklüklerine kesin delildir.

Bu sözleri Ali Han'ı ve beylerini aldattı. İki ordu birleşti. Ağa Muhamed öyle hareket etti ki, Ali Han kendisine tamamıyla güvendi. Ağa Muhammed bir gün Ali Han'ı saraya çağırdı. Orada tutturup gözlerine mil çektirdi. Ordusunun bir kısmını dağıttı, bir kısmı da kendi hizmetine girdi.

Sonra evvelce söylediğimiz gibi, Ağa Muhammed Cafer Han ve Lutf Ali Han ile Gilan'ı ele geçirerek halkı öldürdü, bir kısmını da tutsak aldı.

Bir süreden beri devam eden taht kavgaları, şunun bunun bir huruc ile şah olması, Şiilik ve Sünnilik değişimleri, halkın gözünde şahlığı ve dini akideleri önemsizleştirmişti. Biraz aklı, cesareti olan herkes şah olmak sevdasında idi. Bu sebeple İran anarşi içindeydi. Her tarafta yağmalar oluyordu. Yollar eşkiya ile dolmuştu. Askerler soygunculuğa başlamışlardı. Ticaret sıfıra inmişti.

İşte Ağa Muhammed Han böyle bir vaziyette İran tahtına sahip olmuştu. Derhal Hacı İbrahim'i bakan yaptı. Büyük bir şiddet gösterek ülkede güvenliği sağladı. Bu kişi Ağa Muhamed Han'ın başarılarında büyük bir etkendir.

Ağa Muhammed Han kardeşlerinin bir kısmını öldürttü, bir kısmını kaçırttı, bir kısmını kör etti. Bu işlerde de daima hile yapmış ve her işte hile ile başarılı olmuştur.

Esterabad ovalarında oturan Türkmenler, bunlardan Yamut uruğu Han'ı Sayın Han bir düziye İran'a akın yapıyorlardı. Akam Şah bunların aleyhine büyük şiddetler gösterdi. Birçok insan öldürdü. Bu savaşlarda birçok Türkmen kadını Acemlerin eline düşmemeleri için kocaları tarafından öldürüldü. Buna rağmen 8 bin Türkmen kadın ve çocuğu tutsak düştü. Bu kadınlardan birçoğu da tutsaklıkta kalmamak ve namuslarına tecavüzü önlemek için intihar etti. Türk tutsaklar «Sarı»'da iskan edildi.

Gürcü Kralı Heraklius Gürcülerin yüzyıllardan beri İran'a sundukları saygıyı Rusya'ya çevirmişti. Ağa Muhammed Gürcülerin Ruslar'dan yardım almasına mahal vermeyecek bir çabuklukla Tahran'da topladığı 60 bin kişilik bir atlı kuvveti ile üzerlerine yürüdü. Tiflis önüne vardı. (1795). 10 bin kişi olan Gürcüleri bozup Tiflis'e girdi. Tiflis'de kıyım yaptı, kiliseler yıkıldı, papaslar öldürüldü. Erkek ve kadın 16 bin genç tutsak alınıp İran'a götürüldü.

Ağa Muhamed'in bazı kuvvetleri Kür ırmağını geçerek Ermeniler üzerine akınlar yaptılar. Birçok ganimetle beraber, «Nasihü't-Tevarih»de yazıldığı gibi «Zünnan hob rû ve püşran meşk bû!» (Güzel yüzlü kadınlar ve misk kokulu oğlanlar) aldılar. Karabağ kalesine vardılar. Bu kaleye «Şuşi», Acemler «Şişe» derler. Bu kaleyi de ele geçirdi. Bunun üzerine Gence, Baku, Erivan hanları armağanlar gönderip bağlılıklarını bildirdiler.

1796'da Penah-abad'da «serahnikan-sipah» (komutanlar) ve ordunun bütün büyüklerini toplayıp bir «Encümen-i Sultani» kurdu. Penah-abad hakkında büyük bir görüşme açtı. Geri dönmeden ise bu kalenin zaptına karar verilip Tiflis yoluna koyuldular. Gürcü Prensi «Erkli» (Erekli)'ye boyun eğmesi için bir mektup gönderdi. Boyun eğmeyen Erkli'yi Tiflis önünde bozdu. Erkli kaleye'kaçtı. Gürcülerin maiyetinde evvela Çerkes atlısı Ağa Muhammed'in çadırına hücum etmiş ise de Çerkesler Mazenderan yani bir Türk atlısı tarafından bozuldu. Tiflis ele geçirildi. Kent yağmalanıp sonra da yakıldı. Birçok genç kız ve oğlan, kıymetli eşya alınıp İran'a gönderildi. Tarih farkı varsa da bu olay, yukarıdaki olay olmalıdır.

Gürcistan'ın fethinden sonra ülkenin her tarafından büyükleri çağırıp büyük bir toplantı yaptı. Elinde bir tac aralarına girerek tacı başına koysun mu, komasın mı diye sordu. Dalkavuklar koymasını rica ettiler. Güya kendisi istemiyormuş, herkes yalvarıyormuş gibi yaparak tacı giydi, şahlığını ilan etti. Safevilerin kurucusunun türbesinde bulunan kılıcı da kuşandı. Bu kılıcı kuşanmak, "Şiiliği savunacağım" demekti.

Bu tören şöyle hazırlanmış ve olmuştur: «Tac-kiyan» denilen tac mü-

cevheratla süslenmiş «Deryay-ı Nur» ve «Tac-ı Mah» denilen pırlantalarla bir «buzubend» yapılmış; sağ ve sol omuzları ile gerdanından geçmek üzere kuş yumurtası büyüklüğünde mücevherlerden ve yakutlardan bir bağ yapılmış, «Nasihü't Tevarih» in tarifi yani Acem mübalağası ile «kükremiş arslan azılarından keskin, ejderha dişlerinden daha parlak ve değerli taşlarla süslü kılıcı» kuşanmış; şah hilatları giyip şahlığını ilan etmiştir.

Bu törenden sonra Meşhed (Acem tabirince Meşhed-i Mukaddes)e vardı. Nadir Şah sülalesinden Şahruh Mirza bu sülalenin bütün mücevherleriyle teslim oldu. Daha sonra Horasan'a gidip oraları da ele geçirdi. Sonra Buhara'nın ele geçirilmesine niyet etti. Kabil ve Afganistan Han'ı Karagözlü Muhammed Hasan Han bağlılığını bildirdi. Buhara Han'ı korkup 80 bin Acem tutsağını ve birçok armağan verdi.

O esnada Rus orduları Aras ırmağını geçtiler. Sebebi Tiflis'in intikamını almaktı. Bu haber üzerine Buharalılar'dan kadın ve erkek rehineler alarak döndü. Bereket versin ki, İkinci Katerina'nın ölmesi İran'ı kurtardı. Bu olay üzerine Rus ordusu çekildi. Ağa Muhammed tekrar Gürcistan üzerine yürüyordu. Yolda adi bir suçtan dolayı idama mahkum ettiği iki hizmetçisi gece çadırına girip Ağa Muhammed Han'ı uyurken öldürdü (1797).

63 yaşında ölmüştür. 18 hatta 20 yıl bilfiil, fakat resmen bir yıl şahlık yapmıştır.

Ağa Muhammed Han pek yetenekli, pek hileci ve zalim bir handı. İran'ı onun kadar zalimane, fakat onun kadar da -Şah Abbas ve Nadir Şah müstesna- başarı ile yöneten olmamıştır. İran'da Türklüğü bugüne kadar devam eden bir tahta tekrar geçirmiş bir kişidir.(*)

İnce yapılı, uzaktan 15 yaşında bir gence benzer; fakat yakından yüzü buruşuk, tüysüz bir kocakarı gibiydi. Bunlar enüklerin (hadımların) aldığı fizik şeklidir. Zalimliği de bundan gelmiş olmalıdır. Çünkü enendiğinden (hadım edildiğinden) doğal olarak dünyaya kızmıştır. Sinir sistemi cinsel hayatı olmadığı için bozulmuştur. Aynı zamanda saralıydı. Bu da zalimliğini doğuran etkenlerden biriydi.

Bu kişi kızınca pek çirkin olurdu. Yüzüne kimsenin baktığını istemezdi. Derhal öfkelenirdi. Ahlakındaki en büyük sıfatlar taht hırsı, intikam ve cimriliktir. Her işini hile ile görürdü. Ancak hile muvaffak olmadığı zaman savaşırdı.

Yönetiminde, cezaların icrasında demir pençeli bir adamdı. Basitliği severdi. Pek basit elbise giyerdi. Fermanlarda tumturaklı cümle istemezdi. Katiplerine, "yalnız maksadı yazın" derdi.

(*) Kacarlar Sülalesi, bilindiği gibi, Rıza Nur'un bu tarihi kaleme aldığı yıllarda henüz İran tahtının sahibi durumundaydı. Fakat bu eserin yayınını izleyen, 1925 yılı sonlarında Kacarlar Sülalesine son verilip Rıza Şah Pehlevi şah ilan edildi. Önceleri Kuzey İran'ı istila eden Rus kuvvetlerinden olan İran Kazak Kıt'asında küçük rütbeli bir subay olan Rıza Han, İran üzerindeki Rus-İngiliz çekişmelerinden yararlanarak önce Harbiye Nezareti'ni, daha sonra Başvekalet'i ele geçirdi. 1923'de Kacarların sonuncusu Ahmed Şah'ı Avrupa'ya zorla gönderip, bir daha geri dönmesine müsaade etmedi ve 1925'de İran Kurucular Meclisi adıyla topladığı bir mecliste ve bu sülaleye son verip, adı geçen meclise kendisini şah ilan ettirdi. (Toker Yayın Komisyonu.)

Bu onun çevresinin üstüne çıktığını, kötü göreneklere kapılmadığını, pratik ve ıslahatçı bir adam olduğu kanıtlar. Ordusuna pek iyi bakardı. Savaş olmadığı zaman onları avla meşgul eder, bu suretle yorgun ve idmanlı olmalarını sağlardı. Ağa Muhammed'in son zamanlarında İran'da ticaret pek ilerlemişti.

Yerine oğlu Baba Han geçti. Bu kişi «Feth Ali» lakabını almıştı. Bu unvanına «şah» unvanını da ekledi. Nadir Şah sülalesinden beri hiçbir han bu unvanı takınmaya cesaret etmemişti.

FETH ALİ ŞAH KACAR

Ağa Muhammed Han vurulunca ordu dağılmış; beyler ve Ağa Muhammed'in oğulları saltanat davasına kalkıştılarsa da Hacı İbrahim'in tedbiri ile anarşi bastırıldı ve Feth Ali Şah tahta geçirildi (1798).

Bu kişinin ilk zamanları sükunetle geçmiş, sonra Hazar Denizi sahillerini istila eden Rusya ile İran arasında savaş çıktı. Bu savaşta İran Rusya'ya mağlup oldu (1803). Bunun üzerine Feth Ali Şah, Napolyon Bonapart'ın talebi ile Rus ve İngiliz saldırısına karşı Fransa'nın yardımını istedi. O zaman Napolyon Mısır'ı almış, Tükiye'yi alıp sonra İran yoluyla Hind'e giderek İngiliz sömürgelerini ele geçirmek istiyor, Akka önünde uğraşıyordu.

Napolyon, Tahran'a elçiler ve generaller gönderdi. Bu kurul General Gardan yönetimindeydi. Kurulun görevi İran'ın Rus ve İngiliz düşmanlığını uzatmak, Acemler'in Gürcistan'a hücumunu, Hindistan'ı istilalarını sağlamaktır. Fransız Kurulu topçulardan ve 4 bin kişilik bir kuvvetten oluşuyordu. Bu generaller İran ordusuna disiplin ve Avrupa usulünü soktular.

Fakat Fransızlar Ruslar'la uyuşunca Acemler Fransızlar'dan beklediklerini alamadılar. Ruslar tekrar İran'a taarruz ettiler. İran'da Rusya ve Fransa etkinliğinden özellikle Napolyon'un niyetinden ve İran'a Fransız kurulunun gelmesinden telaşa düşen İngiltere, İngiliz Hind Kumpanyası tarafından Con Malkolm adında birini İran'a göndertti. Bu kişi bu kumpanyaya Basra körfezindeki «Kişniş» adasının ele geçirilmesini, bu suretle kumpanyanını oradan İran'ın içlerine müdahale edebileceğini ve sahildeki vilayetleri ele geçirebileceğini söyledi. Malkolm, döndükten sonra İran hakkında bir eser yazmıştır.

Fransızlar İran'ın Rusya eline geçen vilayetlerini iade ettireceklerine, İran'a yardım edeceklerine söz veriyorlardı. Fakat vaatlerinin gerçekleştiği yoktu. İran'da Fransızlar aleyhine büyük bir nefret doğdu. İngilizler de İran'a vaatler de bulunuyor, buna karşılık yalnız Fransızlar'ın İran'dan çıkarılmasını istiyorlardı. Bunu gören Feth Ali Şah Fransızlar'ı bırakıp İngilizler'e yaklaştı. İngilizler İran ordusunun eğitimi için subay ve 25 top gönderdiler.

Nihayet İngiltere, Rusya ile İran arasında anlaşma yapılmasını sağladı. «Gülistan» Anlaşması imzalandı (1813). İngilizler de Şah'la bir anlaşma yaptı. Anlaşmaya göre bir Avrupa ordusu veya Afganistan Hindistan'ın üzerine saldıracak olursa İran bunu önlemeye çalışacak, İran'a Avrupa tarafından bir saldırı olursa İngilizler ya asker göndere-

cek veya para ve cephane yardımı yapacaktı (1814).

Ancak anlaşma gereğince sınır belirlenmesinde uyuşma sağlamanadı. Ve İran mollalarının din adına halkı savaşa teşvikleriyle Rusya ile İran arasında tekrar savaş açıldı. Feth Ali Han Ruslar'dan korkuyor, savaşı hiç istemiyordu.

Fakat Ahundlardan da korkuyordu. Diğer taraftan Türkiye Hatt-ı Hümayun'u neşretmiş bulunuyordu. Ruslar'a karşı İran'a anlaşıyor ve İran'ın anlaşmayı imza etmemesini tavsiye ediyordu. İran ordusu 50 bin kişiydi. Bunun 12 bin kişisi «Serbaz» denilen düzenli askerdi. İran Ordusu'nun serbazlardan geri kalanı kendi halkın soyan çapulculardı. Rus ordusu herşeyi yerli yerinde 40 bin kişilik bir ordu idi. İran ordusu Karabağ'a girdi. Fakat Ruslar tarafından perişan edildi. Bu zafer üzerine Ruslar Tebriz'e girdiler. Tekrar barış görüşmelerine başlandı. İran delegesi barışı imza ettiyse de Türkiye'nin teşviki ile Şah anlaşma işini sürüncemede bıraktı Rus generali bu sefer Azerbaycan halkını, «Sizi İran boyunduruğundan kurtaracağım, eski devletinizi vereceğim!» diye kışkırtıp onları ayaklandırdı. Bu olay Türklük bakımından çok dikkat çekicidir.

Hâlâ bu Rus politikası orada var. Ruslar ilerleyip Erdebil'i de aldılar. Ve telaşa düşen Şah'a, Barış anlaşmasına gerek olmadığını, zaten anlaşmanın sağlandığını, imza edildiğini, yalnızca bir tasdike ihtiyacı olduğunu, bunun için de üç günlük bir zamanın yeteceğini, aksi takdirde yeniden ilerleyeceklerini» söylediler. Bunun üzerine Şah işin daha fenaya varacağını anlayıp «Türkmençay» köyünde anlaşmayı imza etti. İşte bu suretle «Türkmençayı Anlaşması» meydana geldi (1828).

Bu anlaşma ile İran, Rusya'ya Erivan, Nahcıvan Hanlıklarını bırakmaya 80 milyon ruble tazminat vermeye, Ruslar'ın Hazar Denizi'nde savaş gemisi bulundurmalarına razı oldu.

Barıştan sonra Tahran'a giden Rusya Elçisi İran'daki Ermeniler'in Erivan taraflarına naklini istedi. Ermeni canilerini Elçilik'te saklamaya ve hükümete vermemeye başladı. Ermeni milleti bize yaptığı gibi İran'a da fırsat düştükçe hıyanet etti. Oysa Ermeniler İran'dan pek çok iyilik de görmüştü. Bu akılsız milletin bundan kendi hesabına bir fayda gördüğü de yoktu. Başkalarına alet oluyordu. Can, mal kendinden gidiyor, parsayı başkaları topluyordu. Zaten Rusya onların ela gözü için çalışmıyordu. Onları kendisine kör alet yapıyordu.

Nitekim bugünkü vaziyete göre Ruslar'ın onlara yapmış oldukları şeyler maddi surette meydandadır. Rus Elçisi o kadar ileri gitti ki, hatta esir olan iki Ermeni kadınını da İran hükümetinden istedi. Bu kadınlar Elçi'nin korumasını reddediyorlardı. Buna rağmen yine de istiyordu. Nihayet bunları yakalatıp Elçiliğe tıktı. Ertesi günü kadınlar kaçtılar ve sokaklarda bağırarak halkı kışkırttılar. Heyecana gelen halk Rus Elçiliğini kuşattı. Elçilik 30 Rus Kazağı ve 100 İran askeri ile korunuyordu. Kazaklar aldıkları emir gereğince halkın üzerine ateş edip 6 kişiyi öldürdüler.

Anlaşılıyor ki, Rus Elçisi hükümetinden İran'da savaşla sonuçlanacak bir olay çıkarmak talimatıyla gelmişti. Halk bu altı cesedi camilere götürüp teşhir etti. Mollalar halkı ayaklandırdılar. Halktan 30 bin kişi

Elçiliğin çevresine yığıldı. Bu toplanan halk Elçiyi de, maiyetini de öldürdü. Şah olayların önünü almak için oğlunu 2 bin kişilik bir kuvvetle gönderdi. Ancak bu kuvvet sağ kalan bir Elçilik katibi ile iki Kazağ'ı kurtarabildi. Bundan sonra halk Şah'ı savaş açmaya zorladı. Türkiye de aynı teşvikde bulundu; fakat yardıma gelen Türkiye ordusu Ahıska önünde Ruslar tarafından bozuldu. Bu haberi alan Şah savaşa yanaşmadı. Tiflis'e bir elçi gönderip Rus Elçisi'nin ölümünden dolayı tarziye verdi. Rus generali de Şah'a bir mektup gönderdi. General o mektupta şöyle diyordu:

«... Ben Kars önünde 25 bin kişi topladım. Gider Soğanlı'da Türklerin işini bitirir, Erzurum'u alır, sonra döner, Azerbaycan'ı ele geçiririm. Kacarlar Sülalesini bir yılda bitiririm. Ne İngilizler'e, ne de Türkler'e bakmayınız. Türkiye Sultanı pek fena bir vaziyettedir. Donanmamız Çanakale'yi kuşattı. İstanbul'a erzak gidemiyor. Edirne yakında düşecektir. Çar'ın ordusunun kahramanlığı Avrupaca takdir edilmiştir. İngilizler size yardım edemezler. Onların düşüncesi Hindastan'ın ellerinden çıkmamasıdır. Türkiye Avrupa dengesi için gereklidir. Fakat İran, Avrupa devletlerinin umurunda değildir. İran'ı ele geçiririz. Kimse bir şey demez. Bağımsızlığınız avucumuzun içindedir. Bütün umudunuzu öldürür. Elçimizin öldürülmesi olayını temizlemek, Çar'ın affını kazanmak için Türkiye'ye savaş ilan etmelisiniz. Van'a hücum ediniz. Size asker, top ve cephane veririm.»

Bu esnada İngilizler'in yardımı ile Şah bir ordu meydana getirdi. Artık bu mektuba pek önem vermedi. Fakat Rus ordusu Türkiye aleyhine harekete kalkışınca, Şah tekrar Ruslar'la uyuşmayı tercih etti.

Biraz sonra Feth Ali Şah, 1834'de 76 yaşında İsfahan'da öldü. 38 yıl saltanat sürdü. Tahran civarında «Darü'l-ukem»de yaptırdığı «Dahme» de gömüldü. Yerine torunu Muhammed Şah geçti. Basit bir adamdı. Ne yüksek erdemleri, ne de pek büyük kabahat ve zulümleri vardı.

Çocukluğunda özel hocalardan zamanına göre ders görmüştü. Talik yazı yazardı. Adalete dikkat ederdi, fakat gerektiğinde kendi akbabalarından kimini idam, kimini hapsetmekten, kiminin gözünü çıkarmaktan geri kalmazdı. Vakanüvisleri, «Tarih-i Selatin-i Kacar»'da (Nasihü't-tevarih) kendisini göklere çıkarıyorlarsa da bunları yazanların sanatı adi dalkavukluktur. Mesela ülkede bir isyan bastırmış, derhal bu adamlar onun adına bu işe fetih, dünyayı ele geçirmek, cihangirlik dediler.

Feth Ali Şah güzel yüzlü, endamı uygun, göbeğine kadar uzanan gür sakallı, pala bıyıklı, geniş göğüslü, ince belli, iri ela gözlü, çatık kaşlı, ak tenli bir insandı. Kaynak alınan Acemce eser, onun hiçbir kimseye, hele Acemler'e hiç benzemediğini, 100 bin kişi arasında belli olduğunu, hatta öldükten sonra bıraktığı 10 bin kişiyi bulan soyunu her görenin Feth Ali nesli olduğunu derhal anladığını yazar.

Şehvete düşkün bir adamdı. Sarayını Acem tarihlerinin ifadesine göre «sim-ten» (gümüş tenli), «hoş-bu» (hoş kokulu), «dil-ruba»larla doldurmuştur. Bin tane karısı vardı. Dördü nikahlı olup diğerleri «siygalı»dır (Acem nikahı). Bunlardan dördü Osmanlı Türk'ü kızı, 16'sı Acem, 15'i Ermeni, 102'si Yahudi, 9'u Gürcü, 8'i Türkmen, 2'si Arap, biri Lezgi, iki-

si Mecusi, diğerleri Azerbaycan ve Karabağ Türkleri kızlarıdır. anlaşılıyor ki Feth Ali Şah çeşnici-başı idi. Ölmeden evvel 2 bin çocuk ve torun meydana getirmişti. 260 tane çocuğu vardı. Erkek çocuklarının adları arasında İlhani, İmamverdi, Allahverdi, Keykubad, Behram, Şapur, Minuçehr, Hürmüz, Ayrac, Keykavus, Şahkulı, Behmen, Tahmurs, Perviz, Alikulı, Örnekzeyb adları, kız çocuklarının adları arasında Begümcan, Seyyid Begüm, Taclı Begüm, Hanım, Hurşid Hanım, Paşa Hanım, Mah-taban Hanım, Mah Bacı adları dikkat çekicidir. Bunların kimisi Türk adı, kimisi eski İran adıdır. Kızların adlarını sonunda hanım, begüm yahut bacı vardır. Bunlar Türk kadın unvanlarıdır. Karılarının adları arasında Gonçe-dehen Hanım (Türkmen), Nazikbeden Hanım (Karabağ Türk'ü), Tavus Hanım (İsfahanlı) gibi şairane adlar vardır. En çok sevdiği kadın bu Tavus hanım'dır. Bu kadın öldüğü zaman Şah parmağında taşıdığı yüzüğün üzerine «Hak gam-rihnet felek ber ser-tac» (Felek baş tacımıza gam toprağı döktü) yazdırmıştır.

MUHAMMED ŞAH KACAR

Babası Abbas Mirza'dır. Bunun babası Feth Ali Şah'tır. Anası da Kacarlar'dandır. 1807'de «Taha Koy Yılı»nda Tebriz'de doğmuştur. Acem tarihçileri daima Türk takvimi yıllarını, hatta Türkçe kelimeler ile kullanmaktadırlar. 1819'da, yani 12 yaşında «Kovanlı» aşiretinden Muhammed Kasım Han Kacar'ın kızıyla evlenmiş, bunlardan Nasırüddin Şah Kacar doğmuştur. 1834'de Feth Ali Şah Tahran'da «Nigaristan» bahçesindeyken Muhammed Şah'ı veliahd yapıp Azerbaycan'a atamıştır.

Feth Ali Şah ölünce Eminü'd-devle Abdullah büyük şehzade Hüseyin Ali Mirza'yı tahta geçirmeye teşebbüs etti. Fars'da olan Hüseyin Ali'ye hemen gelerek hazinedeki milyonlarca altına, Deryay-ı Nur ve Tac-ı Mah gibi mücevherlere taht ve Tac-ı Kiyan'a sahip olması için bir «müserri» ile mektup gönderdi. Acemler hızla giden Tatar'a «müserri» diyorlar. Fakat Hüseyin Ali tacı kapmak için iktidar gösteremedi. Kardeşi Muhammed Taki Mirza Şiraz'da kendisini şah ilan etti. Bunun üzerine Eminü'd-devle İsfahan Valisi bulunan Muhammed Mirza'ya haber gönderdi. İran'ın ötesinde berisinde olan şehzadeler taht davasına kalktılar. Şehzadelerden Zıllüssultan (Zıl el-Sultan) Tahran'da bütün hazine ve mücevherleri elde edip usulllere uygun olarak yapılan törenle tahta oturdu. «Adil Şah» unvanıyla adına hutbe okuttu. Bastırdığı paralara ise «Ali Şah» yazdırdı. Kendisini tahta geçirenlerden bir kısmına «keşikçibaş», bazılarına «işik ağası», (işik, anber ağası) unvanlarını verdi. Keşik, Türkçe nöbet demektir. Sinop'da hâlâ kullanılır. Görülüyor ki bu şahlar zamanının devlet unvanların da Türkçedir. Acem tarihleri bunları böyle Türkçe yazarlar. Nadir Şah'ın hazinesindeki altınları askere dağıtmaya başladı.

Bu esnada Muhammed Şah Tebriz'den kuvvetli bir ordu ile Tahran üzerine yürüdü. Adil Şah yumuşak bir adamdı. Muhammed Şah taraftarı olan devlet adamları onu türlü vesilelerle hazırlanmaktan vazgeçirdiler. Bunun için en çok ileri sürdükleri şey mevsimin kış olması dolayısıla Muhammed Şah'ın gelemeyeceğiydi. Adil Şah ordusunu ilkba-

harda toplamak üzere terhisetti.

Feth Ali Han'ın ölüm haberi Tebriz'e gelince Muhammed Şah yas elbisesi giymiş, İngiliz ve Rus elçileri kendisine başsağlığı dilemişlerdir. Bundan sonra Muhamed Şah Tebriz'de tahta çıkmış, Tahran üzerine yürümek için hazırlığa başlamıştı. Gerekli olan para için İngiliz Elçisi'ne müracaat etmiş, o da Tebriz'deki İngiliz tacirlerinden toplayarak 30 bin tümen vermişti.

Türkiye ile İran arasında Erzurum tarafında «Kazıklı» denilen yerde sınır meselesi vardı. Muhammed Şah Türkiye ile anlaşmayı imzaladı. Askerlerini topladı. Ve Tahran üzerine yürüdü. Adil Şah bu haberi alınca, asker toplamak mümkün olmadığından, uzlaşmak çarelerini aradı.

Tahran sarayında türlü entrikalar dönüyor, şehirde Zıllüssultan aleyhine gizli toplantılar yapılıyordu. Zıllüssultanın büyük oğlu bunları haber alıyor, babasını tedbir almaya teşvik ediyor idiyse de, Zıllüssultan kendi devlet adamlarının ve özellikle Bakir Han'ın kendisine sadakat konusunda Kuran'a yemin ettiklerini söyleyerek bunlara inanmıyordu. Bir gece sabaha yakın Bakir Han Mazederanlı maiyeti ile vezir-i leşkerin "mülazıman" denilen yeniçerilerini yakalayıp, uyumakta olduğu "keşikhane" denilen karakola girdi. Vezir-i leşkeri yatağında yakaladı. «Vezir- leşkerin Muhammed Şah'ın emriyle tevkif edildiğini, kendisinin kaçmasının iyi olacağını» söyletmek için Şehzade Muhammed Veli Mirza'yı Zıllüssultan'a gönderdi. Mirza, Zıllüssultan'ı bir seccade üzerinde ağlayarak dua ederken buldu. Bu sözler söylenince Zıllüssultan, «Bakir Han kollarımı bağlar, gözlerime mil çeker» dedi. Kadınlar ağlaşmaya başladılar. Bakir Han zaman kaybetmeyip Zıllüssultan'ı «Külah-frengi» denilen köşke getirip hapsetti. Bu işler bitince şehre çıkıp Muhammed Şah'ın fermanını okuttu. Bakir Han sarayın kapılarını kilitledi. Muhammed Şah'a bir müjdeci gönderip olayları haber verdi.

Muhammed Şah gelip Tahran'ın dışarısındaki «Nigaristan» denilen yerde halk tarafından karşılandı. orda «Dilküşa» adındaki daireye indi. Gürcü Hüsrev Han değerli taşlarla süslü kılıç, «Deryay-ı Nur» ile «Tac-ı Mah» elmaslarından yapılmış olan bazubend ve diğer saltanat eşyasını Zıllüssultan'ın «Genceveran» denilen hazinesinden alıp Muhammed Şah'a teslim etti. Ertesi gün Muhammed Şah bu kıymetli eşyayı takınıp Dilküşa'ya getirilen «Taht-ı Tavus»a oturdu. Herkes, «Sümnan» ve «Damgan» cengaveri, «Osanlı» Türk uruğundan 400 silahlı atlı kendisine bağlılıklarını bildirdiler. Aynı zamanda İran'ın her tarafında hükümet eden şehzadeler ve sergerdegan» denilen derebeyler biat ettiler.

Ramazanın ikinci günü Tahran'a girip «Erk-Sultani» denilen saraya yerleşti. Zılüssultan'ı «Külah-frengi»den aldırıp hemşiresinin yanına gönderdi.

Asayişin sağlanması için çalıştı ve bunda başarılı oldu. Kirmanşah, Horasan ve Luristan'da hükümet eden bütün şehzadeler itaat ettiler. Türk takviminde «Peçin Yılı»na tesadüf eden 1835 Nevruzunu parlak bir törenle kutladı.

Şiraz'da hükümet eden Süca' el-Sultana uslu durmadığından gözlerine mil çekildi.

Hacı Mirza Akası adında biri vardı. Bu kişi Muhammed Şah tarafından «tarikat ve şeriat feleğinin kutbu» addediliyordu. Muhammed Şah'ın tahta çıkacağı tarihi evvelden söylemişti. Bu kişiyi «kaaim-i makam» (Kaymakam) mevkiine getirdi. Hacı Mirza Akası «sadaret», «vezaret» ünvanlarını beğenmediğinden kendisine «Şahs-ı evvel-i İran (İran'ın birinci kişisi) unvananı verdi.

1836'da Herat üzerine sefere çıktı. Kürt Salih Han'ın komutasındaki ordu tarafından Türkmenler cezalandırıldı. Müşirü'l-Memalik Mirza Cafer Han büyükelçi rütbesiyle İstanbul'a gönderildi. İran tacirlerinin Erzurum ile önemli ilişkileri vardı. Bu kişi Erzurum'da bu işi yoluna koyduktan sonra İstanbul'a gitti. II. Mahmut Han zamanı idi. Bu sefer Türkiye Ermenilerini özellikle İzmir'den müracaat edenleri korumaya kalkıştı. İran'ın elçilerinde halen böyle tuhaf haller vardır. Hem acizdirler, hem de böyle şeyler yaparlar. İspanya ve Belçika ile diplomatik ilişkiye girildi.

Türk takviminde «İt yılı»na tesadüf eden 1837'de Sistan, Kabil, Kandehar Afgan kabileleri itaat ettiler. Herat ve Kandehar olayları sırasında Türkiye Padişahı II. Mahmut, Kemal Efendi ile Muhammed Şah'a bir mektup gönderdi. Herat'dan dönüşünde Rusya Çarı Nikola'nın Gürcistan'ın başkenti olan Tiflis'e geldiği, mümkünse Muhammed Şah ile sınırda görüşmek istediği haberi geldi. Kendisi Afganistan fethine devam edeceğinden Çar'a veliahdı ve henüz 7 yaşında olan Nasirü'd-din Mirza'yı gönderdi. Veliahdın maiyetine tanınmış devlet adamları ve din bilginlerinden bazılarını verdi. Nasirü'd-din, Çar'a 50 «şal-ı rızai», 3 inci tesbih, 40 Türken atı armağan götürdü. Veliaht maiyetiyle Erivan önüne vardı. Çar Nikola, Erivan önüne gelince top atıldı. Kente giren Çar, Veliaht'ı bir saraya konuk yapmak istedi. Veliaht «İmparator Amca» dediği Çar'dan özür diledi. Ertesi gün Çar, Veliaht'ı huzuruna kabul etti. Çar, Veliaht'a üzerinde arması bulunan bir elmas yüzük verdi ve «Ne istersen amcan yapar!» dedi. Sonra Çar Veliaht'ın maiyetiyle görüşüp İran ile firarilerin ve tutsakların değişimini teklif etti. İki taraf birbirlerine armağanlar verdiler. Bu esnada Ruslar Şeyh Şamil ile uğraşıyor, fakat başarılı olamıyorlardı.

Revan'da bu işler olurken Muhammed Şah Herat üzerine yürüdü. Havarezm askeriyle çarpıştı. Haydarabad'a geldiği zaman «Şahseven» Türklerinden biri «kavurhane» (cephane)yi ateşlemek için tüfek attı. Ordu Sebzvar, Nişapur, Sercam yoluyla «Kuryan»a vardı. Burada çıkan savaşta Afganlar mağlup oldular. Guryan kalesi komutanı kefeni boynunda, kılıcı gerdanında gelip teslim oldu. Bu suretle kale ele geçirildi. Halkın can, mal ve ırzına dokunulmadı. Oradan Herat'a vardı. Uzun savaşlardan sonra Herat'ı da aldı. Herat'dan sonra Türkmenler'i, Özbekler'i vurdu. 12 bin Kıpçak ile Firuz-Kuh taraflarında oturan Türk urukları boyun eğdiler.

Bu esnada Afgan din adamları Şiilik aleyhine cihad ilan ettiler. Kanlı savaşlar oldu. Askerler kefenlerini giyerek savaşıyorlardı.

Zıllüssultan'ın kaçtığı haberi geldi. Şehzadelerden Zıllüssultan taraftarı Erdebil'de kaleye yakın bir yerde bir hamam yaptırmak bahanesiyle kaleden dışarıya tüneller kazdırdı ve Zıllüssultan'ı bir gece oradan Rus-

ya'ya kaçırdı.

Tahran İngiliz elçisi Londra'ya gönderdiği roparda Muhammed Şah'ın Afganistan'da, Türkistan'da Türk urukları üzerinde büyük bir etkinlik kazandığını, bu hal böyle giderse İngiltere'nin Hindistan'daki egemenliğinin tehlikeye düşeceğini bildirdi. Bu rapor İngiltere ve İran'ın arasını açtı.

Bunun üzerine Muhammed Şah derhal Londra'ya bir elçi göndermek gerektiğini anladı ve gönderdi. İran ve Londra arasında yapılan haberleşmelerin sonunda İngiltere hükümeti bir milyon İngiliz lirası olarak yıllık Azerbaycan askerinin masrafını vereceğini, Muhammed Şah'ın Herat seferinden vazgeçmesini, ancak bu suretle İran elçisini kabul edeceğini bildirdi.

Türkiye'nin Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa, Muhammed Şah'ın Herat taraflarında meşgul olmasını fırsat bilip «Muhmere» (yahut Muhammere)'yi ele geçirdi. Muhammed Şah bu meseleyi diplomasi yoluyla ve İstanbul'daki elçisi vasıtasıyla çözümlemek istediyse de Türkiye'den «Muhmere'nin Türkiye topraklarından bir parça olduğunu» cevabını aldı. İran buna karşılık Bağdat'ı ele geçirmek istediyse de, birşey yapamadığı gibi, Muhmere de Türkiye'de kaldı.

Hazar Denizi kıyılarındaki Türkmenler petrol ve tuz madenleri bulunan Baku sahilleriyle Adar'ı istila ettiler. Ancak üzerlerine gönderilen kuvvetler tarafından buralardan çıkarıldılar.

Herat tekrar Afganlar tarafından geri alınmıştı. 1839'da tekrar Herat üzerine yürüdü. Herat büyük bir savunma yaptı. Cephane tükendiğinden her taraftan bakır toplatıldı. Mezaristandaki mermer taşlar gülle yapıldı. Günde otuz, kırk bin gülle atıldı. Kentin etrafındaki 40-50 kilometrelik mesafedeki ormanlar kesildi. Şehir harap oldu, fakat direnmeyi sürdü. Bunun sebebi İngiliz elçisi «Müknil» idi. Bu kişi güya İran'a dostluk göstererek, Afganlar'ı itaate ikna etmek için Şah'dan izin alıp Herat'a giderdi. Orada tersine Afganlar'ı direnmeye teşvik eder, pek az bir zamanda İngiltere'nin kendilerine yardım edeceğini söylerdi.

Hindistan'ın kapısı olan Herat'ın İran tarafından ele geçirilmek istenmesi İngiltere ve Rusya'yı ilgilendiriyordu. İngiltere İran'ı bu işten vazgeçirmeyi kendisi için hayati bir mesele biliyordu. Rusya ise İran'a yardım ediyordu.

Bir de Muhammed Şah Paris'teki memuru aracılığı ile Fransızlar'la bir anlaşma yapıp İran ordusunun düzenlenmesi için Fransız subayları alıyordu. Bu durum karşısında İngilizler Basra Körfezi sahillerine donanma ve ordu göndererek ağır bastılar. Muhammed Şah Herat'ı bırakıp çekilmek zorunda kaldı.

Derhal hadislerle bir bildiri yayınlayarak askerlerin üniforma giymeleri gereğini, İngiltere ile yapılacak savaşın müthiş olacağını halka bildirdi. Üç etekli uzun ve bol milli elbise çıkarılıp orduya askerî elbise giydirildi.

1841'de Heratlılar İngilizlerin kendilerini kandırdıklarını söyleyerek Şah'ın adını paralarında bastıkları gibi hutbede de okudular. Bir kurul gönderip barış istediler.

Kirmanşah'da isyanlar çıkmışsa da bastırıldı. Belucistan tarafları bo-

yunduruk altına alındı. Kandehar civarında İngilizlerle çatışmalar oldu. Türkmen ve Gürgan taraflarında ihtilal başgösterdi. Huzistan taraflarında Bahtiyarilerle Muhamed Taki Han'ın kışkırtmalarına son verildi.

İngilizler Umman Denizi'nden Harek adasına asker çıkarmışlardı. Afgan'a karşı sevkedilen 30 bin askeri bozguna uğruyordu. Muhammed Ekber Han'ın emriyle İngiliz generallerinden birkaçı ve İngiliz Elçisi Öldürüldü.

Nihayet İngilizlerle bir ticaret anlaşması yapıldı. Aynı zamanda İstanbul'da Belçika ve İspanya ile birer anlaşma imzalandı. Bir yıl sonra Ruslar'la da ticaret anlaşması yapıldı.

İran'da asayiş sağlandı.

1844'de Şiraz taraflarında «Mirza Ali Muhammed Bab» adında biri ortaya çıktı. Yeni bir din yaymaya başladı. Şiraz'da hapsedildi; fakat müritleri kendisini İsfahan'a kaçırıp, orada öldüğü söylentisini yayarak sakladılar.

1845'de Bağdat ve Kebela yüzünden Türkiye ile İran'ın arası açıldı. İngiltere ve Rusya savaşın önünü alıp, bunların aracılığı ile Türkiye-İran arasında 7 maddelik bir anlaşma yapıldı. Böylece savaş çıkması engellendi.

1846'da Horasan ve Bistam taraflarında ortaya çıkan isyanlar Şahs-ı Evvel-i İran Hacı Mirza Akası'nın tedbiriyle bastırıldı.

1847 yılı yine isyanlarla geçti. Bu yıl içinde Kalat kalesi ele geçirildi. Türkiye ile 9 maddelik bir anlaşma yapıldı. Aynı zamanda Muhmere (Muhammere)'ye ilişkin 4 maddelik bir uzlaşma imzalandı.

1847'de Ali Babek taraftarları Mazenderan'da isyan çıkardılar. Muhammed Şah hastalandı. Hastalığı nükristir. Ramazan bayramı idi. Tören ve kutlamalar için Şah'ı tahta oturtmak gerekiyordu. Şah tahta rahat edemediği için yatağına götürdüler.

Veliaht Nacirü'd-din Şah'ın anası «Banu-yı Saray» (Kadın Efendi) «Kasr-Niyaveran»dan getirildi. Muhammed Şah ona şu sözleri söyledi:

«Veliahdımı Azerbaycan'a gönderdiğime pişmanım. Son nefesimde yanıbaşımda olmasını isterdim. Ben ölünce memleketin alt-üst olmasından korkarım. Velahd güçlük çekecektir. O gelinceye kadar memleketi sen yönet. Tarafımdan oğluma söyle ki, bu geçici dünyada adalet ve hakdan, herkese iyilik etmekten ayrılmasın! Yine de ki, bir hükümdar bir tacir demektir. Nimete karşı hizmet eden kimsedir. kabahatlere karşı bağışlama ile hareket eden tam bir hükümdardır. Gazap ve hiddet zamanında nefse sahip olmak mertliktir. Akıllılar ile görüşsün, tartışsın, fikir alsın. Kötü yahut tecrübesiz insanları yanına yanaştırmasın. Kötüler görüşme sırasında bile kendi çıkarlarına uygun düşecek söz söylerler...»

Bu sözleri gösteriyor ki, Muhammed Şah akıllı bir hükümdardır.

Biraz sonra Muhammed Şah öldü. Ölümü gizlendiysede duyuldu. «Bağ-ı Lalezar» denilen yere geçici olarak gömüldü. Daha sonra Nasirü'd-din Şah onu oradan çıkartıp büyük bir törenle «Darülkum»da İmam Musa bin Cafer türbesi civarına gömdürdü.

Muhammed Şah dindar, adil, gayretli, iyiliksever bir kişiydi. Yoksullara bakardı. İran'ın asayisini sağladı. Birçok Türk, Kürt karısı vardı.

1848'de öldü. Dördü kız olmak üzere dokuz çocuk bıraktı. Yerine oğlu ve veliahdı Nasirü'd-in geçti.

NASİRÜ'D-DİN ŞAH KACAR

1831'de doğmuştu. Tebriz'de ikamete memur edilmişti. Babası öldüğü zaman oradaydı. 1848'de, eski usul üzere müneccimbaşının bulduğu eşref saatte ve 16 yaşında iken tahta çıktı. 10 bin piyade, bin 500 atlı ve birkaç toptan ibaret olan askerine bir geçit töreni yaptırıp bu askerle Tahran'a gitti.

Şahs-ı Evvel-i İran Hacı Mirza Akası'yı sevmezdi, azletti. Yerine Mirza Taki Han'ı sadrazam yaptı. Buna kendi kız kardeşini de vererek hanedan üyelerine karşı makamını kuvvetlendirdi. Tahran'da «Külah-frengi» Sarayı'nda tahta çıkma töreni yaptı. Tahtın üzerine oturduğu zaman başında «Tac-ı kiyani», kollarında meşhur «Tac-ı Mah», «Deryay-ı Dil» denilen pırlantalardan yapılmış olan bazubentler, boynunda herbiri yine «Nasihü't Tevarih»e göre güvercin yumurtası kadar olan incilerden oluşan hamail vardı. Bu tac dört batman ağırlığındaki «cevahir-i şahdar», «yakut-ramani» (nar tanesi yakut) ile süslüdür. Acemce kaynağımızın batmanı, herhalde bizim ağırlık ölçümüz batman değildir! Çünkü bizim dört batman 26 okka eder, bu kadar yük bir kafada taşınamaz.

«Şemşirü'l-masdar» denilen murassa kılıcı da kuşandı. Herkes «rükuen ve secdean» yani iki büklüm olarak ve yerlere kapanarak gelip kendisini kutladı. «Melikü'l-Mülukü'l-Acem» unvanını aldı. İlk iş olarak gelir ve giderlerin düzenlenmesine çalışıldı. Bu düzenleme eskiden beri şahların devlet adamlarına ve şuna-buna verdikleri«teyvel» (tiyul) ve mevacip adlı bağışların ve maaşların kesilmesinden ibarettir.

Horasan'da Vali Şehzade Hamza Mirza idi. Halk Cafer Kulı Han Şadlu'nun Türkmenler'den aldığı kuvvetle birleşip isyan etti. Vali kaçtı. Kent asilerin eline geçti. Horasanlılar'ın başında Salarü'd-devle vardı. Bu isyanı Arap askerlerle bastırdı. Aynı yılda Müşirü'd-devle Bağdat'a gönderilip Tükiye delegesi Derviş Paşa ile Muhamere sorunun çözümledi.

Bu anlaşmazlık Erzurum Konferansı gereğince çözümlenecekti. İngilizler ve Ruslar da işe müdahale ediyorlardı. Ruslardan Çarikof, İngilizler'den Vilyams delege idiler.

Hemedan ve Mazenderan vilayetlerinde çıkmış olan isyanlar bastırıldı. Tahran'da bulunan yedi tabur asker Mirza Taki'nin azlini istedi. İsyan öğütle bastırıldı.

Mirza Ali Muhammed Bab Mazenderan'da evinde oturup birşey yapmayacağını taahhüt etmişti. Fakat durmuyor, el altından çalışıyordu. Bir söylentiye göre ise orada saklı idi. Müritlerinden «Buşruye»li Molla Hüseyin'i «Halifeyi Bab» olarak Irak ve Horasan'a gönderdi. Bu kişi oralarda propagandaya başladı. Elinde Bab'ın verdiği bir «ziyaretname», bir davetname», bir de Bab'ın bizzat yorumladığı «Sure-i Yusuf Tefsiri» vardı. Molla Hüseyin İsfahan'da fakihlerden Molla Muhammed Taki'yi Bablı yaptı. Muhammed Taki Bab lehinde açıkça vaazlara başladı.

Bab'ın İmam-ı Esnaaşer(*)'in naibi olduğunu kabul etti. Molla Hüseyin Küşan, Tahran gibi yerleri dolaştı. Nihayet Kazvin'e geldi. Orada Hacı Molla Muhammed Ali ile Kurretü'l-Ayn Hatun'u görmek fikrindeydi.

Bu fikrinden vazgeçip onları da Horasan'a davet ederek Horasan'a gitti. Horasan'da Abdülhalik Yezdi ile Ali Asgar Müctehid Nişapuri'yi ve öteki kürsü vaazlarını Babi yaptı. Bunlarda açıkça vaaza başladılar. Buna mukabil birtakım ahundlar da bunların aleyhinde harekete geçtiler. Bunun sonucu olarak ortaya bir fesat çıkıyordu. Vali bunları hapsetti.

Molla Hüseyin Hapishaneden kaçıp Nişapur'a geldi. Orada da taraftar topladı. Oradan yine seyahate çıktı. Miyami'yi geldi. Orada taraftarları ile Şiiler arasında bir savaş oldu. İki taraftan birkaç kişi öldü. Molla Hüseyin daha birçok kentler dolaştıktan ve müritler kazandıktan sonra Mazenderan'a gitti.

MİRZA ALİ MUHAMMED BAB

Bu devrenin önemli bir kişisidir. Kendine sayfalar ayırmak gerekir. İlk adı Ali Muhammed'dir. 1812'de Şiraz'da doğmuştur. Bir tacir oğludur. Medreselerde Arapça ve din bilimlerini okuyup din bilgini olmuştur. Dini başka türlü yorumlayıp İslam şeriatine aykırı fikirlere sahip oldu. Bu kişinin mürşidi Şeyhiyye tarikatı mensuplarından Seyyid Kazım'dır. Bu kişi sonra adına bir «Bab» ilave edip Ali Muhammed Bab olmuştur. «Bab» kelimesinini ilavesine dair birkaç söylenti vardır. Bunların birincisi öğrenim gördüğü sırada daima kapı yanında oturması, bundan dolayı kendisine Ali Muhammed Bab demiş olmasıdır. İkincisi bu kişinin düstur olarak, «Evlere kapılarından giriniz!» demesi, kendisini manevi hayatın kapısı göstermesidir.

İşte bundan dolayı «Bab» lakabını almıştır. Üçüncüsü «İnna medietü'l ilm ü Ali babüha» (Ben bilimin kentiyim, Ali onun kapısıdır) hadisinden dolayı kendisine «Bab» denmiş olmasıdır. İşte bunlardan hangisi olursa olsun bu kişi «Bab» lakabını almış, kurduğu dine «babilik», müritlerine «babi» denmiştir. Biz bunları terimlerle Türkçeleştirip «bablılık», «bablılar» demeliyiz.

Bu din hakkında Doğu'da, özellikle Batı'da birçok yazı yazılmıştır. Kimi lehinde, kimi aleyhinde bulunmuştur. «Nasihü't-tevarih» tabiatıyle bunların aleyhine ateş püskürmekte, bunları küfür ile suçlamaktadır. Bu mezhep huzurunda İran'ın müctehit, ahund ve bilginleri iki takım olup bir kısmı lehde, bir kısmı aleyhde bulunmuş ve hareket etmiştir.

Bab'ın dini hakkında da çeşitli söylentiler vardır. Kimi onu yine İslamiyet kadrosu içinde Şiiliğin bir benzeri, kimi demokrat ve serbest bir din, kimi İslamiyetten başka çok hür bir din telakki etmektedir. Son tarzı kabul edenler de ondaki hürriyetin derecesini çeşitli biçimlerde bir mal olduğunu söylemektedirler.

(*) «Bab» ve «İmam-ı İsnaaşer» haklarında İslam Ansiklopedisi'nin «Bab», «Babiler» maddeleriyle, «Şii» ve bununla ilgili maddelerine ve Filibeli Şehbenderzade Ahmed Hilmi'nin «İslam Tarihi» (İstanbul, 1974. s.: 275 vd.)'ne, keza «Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü»'nde ilgili maddelere bakmalarını tavsiye ederiz. (Toker Yayın Komisyonu)

Kısacası bizim gördüğümüz babilik başlangıçta Şiilik kisvesinde meydana çıkabilmiş, o bornoz altına saklanarak vücut bulmaya, yayılmaya çalışmıştır. Gerçekten ilk propagandacılar onu Şiiliğin doğru yorumlanması biçiminde göstermek istemişlerdir.

Oysa bu dinin cevherinde büsbütün başkalık vardır. Dini ve toplumsal inançlarda büyük çapta serbestliği kabul etmiş, müslümanlıktan dışarı çıkmış bir dindir. Bab ile basit bir surette başlamış, müritleri tarafından eklemelere, gelişmelere, değişikliklere uğramıştır. Zannımca Bab, Şiiliğin düzeltilmesi konusunda müslümanlık içinde bulunmakta samimi idi. Mesela Ali Muhammed Bab kendisine «Mehdi» diyordu. Ezanlarda adının okunmasını istiyordu. İran din bilginleri ile dini ve şeri tarzda konuşmalar yapıyordu. Bu tartışmalarda galip geliyordu. Bu sayede manevi bir etkinlik kazanıyordu. Hicaz ve Kerbela'da dolaştı. Fransız tarih yazarları Bab'ın fikirlerini Fransız Büyük Devriminden aldığını söylerse de pek aykırı, hatta imkansız birşeydir. Bu adamlarda ve bütün Avrupalılar'da bütün erdemleri kendilerine dayandırmak hastalığı vardır. Bir adamda iyi bir şey bulur, onun kendilerine mal edemezlerse o zaman o adamın «Ari» neslinden olduğunu pek ustaca bir biçimde uydururlar.

Babilerin bir «Kuran»'ı vardır. Arapça olarak yazılmış olan bu kitabın adı «Kitabü'n-Nur»'dur. Bu kitabı Bab'ın yazdığını söylerlerse de Bab'ın bu kitabı görmemiş olması gerekir. Bu kitabı yazanlar onun ilk ve pek ateşli müritleri olan Seyyid Hüseyin ve Seyyid Hasan'dır.

Babilik'te bütün dinler eşittir. Kadın erkeğe eşittir. Kadın hürdür. Keyfi ve kanuni boşanma olamaz. Hapis cezası yoktur. Ceza para ile veya erkeği karısından bir müddet ayırma ile yapılır. Dini vergi vardır. Bu da malın yüzde 5'idir. Vergiler toplumun başında olan 19'lara verilir. Ticaret serbesttir. Faiz haram değildir. Her iki cins için 11 yaştan sonra evlenme mecburidir. Rakı ve afyon yasaktır. Örtünme yoktur. Yemek bir kaptan ibarettir. Nevruz bayramdır. Yalnız Nevruz'da istendiği kadar kap yemek yenebilir.

Babilerin selamları kendilerine mahsustur. Kendilerine göre bir takvim yapmışlardır. Bu takvimde aylar 19 gün, yıllar 19 aydır. Kendilerine göre nizamlar yapmışlar teşkilat bile kurmuşlardır.

Bu özetlenmiş bilgilerden de anlaşılıyor ki bu dinde yenilik ve büyük bir hürriyet, asrın gereklerine uyan şeyler olduğu gibi, bilim dışı, saçma, sahte, zararlı şeyler de vardır. Bundan Bab'ın pek o kadar zeki, büyük bir bilgin olmadığını anlayabiliriz. Esasen Bab dinden çıkmamış, Müslümanlığa bazı değişik şeyler sokmuştur. Öğrencileri ise dinden çıkmışlardır. Babiliğe sokulan iyi ve kötü şeylerin çoğunu müritleri ortaya koyduklarından zeka ve bilim kıymetinin azlığı yalnız Bab'a değil, müritlerine de aittir.

Ancak bu mezhepde bir şey çok belirgindir. O da hürriyet ruhudur. Bu çok önemlidir. Başlıbaşına bir şereftir. Ve bu şeref onlara yeterli gelebilir.

Böyle iyi ve kötü kısımları olan bu din, taraftarlarının ihtilalci, gizli bir kuvvet haline geçmesi yüzünden, tabii İran'ın politikası ve ülkesi için zararlı bir varlık olmuştur.

Babiler İran'da çeşitli isyanlar çıkardılar ve hükümet kuvvetleriyle defalarca çarpıştılar. Devlet yönetimini ele almak için birçok cana kıydıkları gibi kendi kanlarını da su gibi akıttılar.

Babiliğin önemli bir şahsiyeti de Kurretü'l-Ayn adındaki hanımdır. Daha ilk devrede sahneye girmiş, önemli rol oynamıştır. Bu hanım Kurretü'l-Ayn, Zerrin Tac, Bedrü'd-Düca ve Şemsü'l-Zahi ünvanlarını taşır. Kazvin'de din bilginlerinden Molla Salih Kazvini'nin kızıdır. Kocası yine din bilginlerinden Molla Muhammed, amcası müctehit Molla Muhammed Taki'dir. İran güzellerinden olmakla ünlenen bu kadın Türkçe ve aynı zamanda Arapça'ya vakıf, bilgin, erdem sahibi şair, pek zeki, hatip, pek azimli ve namuslu idi. Namuslu oluşundan dolayı da kendisine «Tahire» lakabı verilmişti. Güzelliği, zekası, bilimi ve etkileyici söz söyleme becerisi ile kolaylıkla kişilerin üzerinde egemenlik kuruyordu. Mirza Ali Muhamed Bab'ın müritlerindendi. Kurretü'l-Ayn şu düsturları koymuştu:

1- Tesettür kadınlar için azab ve utanç vericidir.

2- Bir kadının isterse dokuz kocası olabilmelidir.

3- Babi mezhebinde olanlar Bab'ın sülalesi sayılmalıdır.

Bu güzel ve erdemli hanım odasını gelin odası gibi süsler, kendisini bir cennet tavusu gibi gösterecek tuvaletler yapardı. Babileri bu odaya toplar, bu güzellik ve tuvaleti ile tesettürsüz onlarla oturur, onlara vaazlar verirdi. "Benimle temas edeni cehennem ateşi etkilemez" derdi. Herkes onun yakut dudaklarından öper, memelerine yüz ve gözlerini sürerlerdi.

Bu söylentiler Babiler aleyhinde olan «Nasihü't-Tevarih»indir. Bilmem doğru mu?! Birçok yazar ise Kurretü'l-Ayn'ın namuslu olduğu görüşündedirler. 1848'de bir müctehit Kurretü'l-Ayn'ın taşlanarak öldürülmesine fetva verdi. Üç babi bir müctehidi öldürdü. Bunun üzerine halk ayaklandı.

Molla ve müctehitler Kurretü'l-Ayn'ın bu haline kızıp Kurretü'l-Ayn ile onun bu hallerinden men etmeyen amcası hakkında idam fetvası verdiler. Bir gün, bir sabah namazında Muhammed Taki'yi öldürdüler. Babiler bu kişiye «Şehid-i salis» (üçüncü şehit) dediler.

Bunun üzerine Kurretü'l-Ayn hanım Kazvin'den bir çok müritler ile beraber Mazenderan ahundlarından Babi Hacı Molla Muhammed Ali ile propaganda hususlarını görüşmeye gitti. Hacı Molla Muhammed Ali Molla Hüseyin ile beraber Horasan'da Babiliği yaymak için çalışmıştı. İsyan eden Mazenderan Babileri kendisini oraya davet ettiler. Ancak o gitmeyip köy köy dolaşarak babiliği yaymaya çalıştı.

Kurretü'l-Ayn Bistam'da «Bedeşt» denilen mahalde baş örtüsüz minbere çıkıp halka bir nutuk söyledi. Bu nutkunda şöyle dedi:

«Ey cemaat! Siz de bilirsiniz ki Muhammed'in şeriatı bugün hükümden düşmüştür. Oruç, beş zaman namaz boş şeylerdir. Bizim şeyhimiz olan Mirza Muhammed Ali Bab ileride yedi iklimi ele geçirince bütün mezhepleri birleştirip yeni şeriatı meydana koyacaktır. Kendi Kur'an'ını da ümmetine verecektir. Onun bildireceği yeni haberlere boyun eğmek gerekir. Artık şeriatı bırakıp kadınlarınızı kendinize iştirak ettiriniz! Mallarınızı ortaklaşa sarf ediniz!»

Oradaki topluluktan Babi olmayanlar camiden çıkıp gittiler.

Kurretü'l-Ayn buradan Hacı Muhammed Ali ile beraber mezhebi yaymak için Mazenderan'a gitti. Yolda ikisi birleştiler. Bir mihmelde kaldılar. Buna «ictima-ı şemsin», «iktıran-ı kamerin» dediler. Yolda Hüzar-cerib tarafından bir köye indiler. Şems ile Kamer orada beraber hamama girdiler.

Bunu haber alan köylüler bunların üzerine saldırdılar ve mallarını yağmaladılar. Kurretü'l-Ayn Sebzvar'da dinin yayılması için kaldı. Hacı Molla Muhammed Barfuruş'a gitti. Molla Hüseyin de Horasan'dan gelip Hacı Molla Muhammed ile beraber Babiliğin yayılmasına çalıştılar. Bu gayretle bir haftada 300 kişiyi Babi yaptılar. Tutucu mollalar halkı bunların aleyhine kışkırtılar. İki taraf çarpıştı. 12 Babi öldürüldü. Larican serdarı Abbas Kulı Han Babileri Barfuruş'tan çıkardı. Bunlar giderken yolda Aliabad'da birleşmek istediler. Sebebi de Mazenderan eşrafı Tahran'a Şah'a boyun eğmeye gidiyorlardı. Buradan geçeceklerdi. Onları babiliğe davet edeceklerdi. Halk üzerlerine hücum etti.

Molla Hüseyin Mazenderan'da Sarı-köy civarında Şey Taberi'nin türbesi etrafına mükemmel bir toprak kale yaptı. 2 bin Babi mücahidi bu kaleye yerleştirdi. Oradan halka bir bildiri yayınladı. Bu bildiride Mirza Ali Muhammed Bab'ın bir yıla kadar cahingir olacağını, bütün milletin Babiliği kabul edeceğini, halkın zaman kaybetmeden Babi olmasını ilan ediyordu.

Buralarda Babiliğin rehberi olan El-Hac Muhammed Ali'ye «Hazret-i A'la» unvanını verip onu itikafa koydu. Müritler gelip onun yüzünü görmek için toplanırlardı. Bir gün Hazret-i A'la ata binip hamama gidiyordu. Geçtiği yerlerde müritler yerlere kapandılar. Molla Hüseyin «Muzaffer İmam-ı Samin», «İmam-ı Rıza-dari», «Seyyid-i Süccad» gibi unvanlar ihdas ediyor, Babilere veriyordu. Pek dikkat çekicidir ki bu unvanlar Hz. Peygamber soyuna aittir.

Babilik demek ilk devresinde tamamen Müslümanlık kadrosunda ve şii mezhebi inancındaydı. Bu kişi, din yolunda çarpışmalarda düşenlerin, şehit olanların kırk gün sonra yine dirileceklerini, sonra ecelleriyle ölünce doğruca cennete gideceklerini, ölümden sonra diriliş olunca bunların Türkiye, Çin ve Japon gibi memleketlerin hükümdarları olacaklarını bildiriyordu. Kimini şah, kimini padişah yapıyordu.

Bir de El-Hac Muhammed Ali lisanından bir hadis yapmıştı. O da şöyle idi: «Yuhzerune min ceziret'ül Huzara-i ala safah cebellezüra ve yuktelune nahüv isnaaşerülfaan minel Etrak». Bunu, Ceziretü'l Huzara'nın Mazederan ormanları, Türklerin Azeri Türkleri olduğu suretinde yorumluyor ve açıklıyordu. Ve "İnşaallah Mazenderan'ı fethedip Tahran üzerine yürüyeceğiz, oniki bin Tahranlı'yı keseceğiz" diyordu.

Babilerin Mazenderan'daki bu hareketi Nasirü'd-din Şah'ı ürküttü. Şah bunların cezalandırılması için emir verdi. Mazenderan eşrafından Aka Abdullah adamlarıyla beraber Babilerin üzerine hücum etti. Babiler bunları perişan edip mallarını yağmaladıktan sonra evlerini de yaktılar. Bu sefer Nasira'd-din Şah-Şehzade Mehdi Kulı Mirza'yı görevlendirdi. Mehdi Kulı büyük bir kuvvetle hareket etti. Bir ırmak kenarında konakladı. Molla Hüseyin 300 Babi ile soğuk bir gecede ırmağı

geçip bunların karargahını bastı. Bazılarını ve birçok şehzadeyi kesti. Mehdi Kulı güç halde kaçabildi. Mehdi Kulı bir kuvvet ile tekrar Babiler üzerine yürüdü. Molla Hüseyin tekrar savaştı. Bu savaşta kale kapısında iki kurşun yarası alıp içeriye Hacı Muhammed Ali'nin yanına gitti. Oradakilere: «Şimdi geçici olarak ölüyorum! Dört beş yıl sonra tekrar dirileceğim. Dinimizi yaymak için can vererek çalışın!» dedi ve öldü. Kendisi silah ve elbiseleriyle beraber kale kapısına, atı da yanına gömüldü. Bu görenek, Türk göreneğidir. Bu adamların büyük çoğunluğu Türk idi.

Kale kuşatıldı. Bu kuşatma ve savaşlar altı ay sürdü. Babiler aç kaldılar. Takım takım teslim olmaya başladılar. kalanlar Molla Hüseyin'in atını çıkarıp hayvanın çürümüş etlerini, hayvanın kemiklerinden ateş yakarak pişirip yediler. Yine savunmaya devam ettiler. Artık ağaç yaprakları, insan kemikleri, hayvan derileri yiyorlardı. Hacı Muhammed Ali başına yeşil sarık sarıp saldırıya geçti, fakat bozulup kaleye kapandı. Müritler aman dilediler. Mehdi Kulı tövbe edip babiliği terk ve isnaaşeriyye mezhebine dönerlerse mal ve canlarına dokunmayacağını ilan etti. Hacı Muhammed Ali 200 atlı ile teslim oldu. Bunlara Babiliği sordular. Hacı Muhammed Ali çok önemli özellikleri saklayarak bazı hafif kurallarını söyledi.

Bunları bile küfür bulan Şii bilginleri öldürmeleri için fetva verdiler. Mehdi Kulı mecburen yeminini bozup Babileri sırayla dizdirdi. Birer birer karınlarını deldirerek öldürttü. Hacı Muhammed Ali birkaç Babi ile Mazenderan'a gönderildi. Onlar da orada idam edildi. Bu suretle Mazenderan'da Babi isyan ve olayları bastırıldı.

1849'da Salarü'd-devle kuvvetleri bozguna uğratılıp Horasan isyanı da bastırıldı. İsyanı bastıran kuvvet Meşhed'e girince Türbe'deki mücevherleri yağmaladı.

Emir Nizam Mirza Taki Han Bakui, Huy Türklerinden, Kara-gözlü Türklerinden asker yaptı. Bunları İran'ın her tarafından başgöstermiş olan isyanları bastırmak için kullandı.

Zencan'da müctehit ve bilginlerden Molla Muhammed Ali Zencani, Muhammed Şah zamanında Babi olmuş, Muhammed Şah tarafından Tahran'da oturmaya zorlanmıştı. Durmuyor, «Babül-Ebvab» ve «halife»leriyle savaşıyor. Şiiliğin dini hükümlerini kendi ictihadına göre değiştiriyordu.

Mesela Şiilerin secde ettikleri «atebat»(*) toprağından yapılan «Secde Mührü»nin yerini billur bir mühür konmasını tavsiye ediyordu. Keza «Malların müşterek», kadınların açık olmasını, Bab dünyayı ele geçirinceye kadar geçen zamanın «Eyyam-ı fetret» sayılmasını, bu sırada Babilerin her ne işleseler Allah nezdinde sorumlu olmayacaklarını söylüyordu. Kıyafet değiştirerek Tahran'dan Zencan'a gitti. Orada az zamanda 15 bin-20 bin kişiyi mürit yaptı. Müritlerin hiçbir günahı kalmadığını bildiriyordu.

(*) «Atebe»nin çoğuludur. Şiilerce kutsal sayılan (Irak'ta Kerbela, Necef, Kazımiyye gibi) yerlerin şii ıstılahındaki unvanı «atebat-ı aliye» olup «yüksek eşikler» demektir (Toker Yayın komisyonu.)

Babilerin Zencan'da böyle çoğalması Tahran'ı yine telaşa düşürdü. Arslan Han üzerlerine gönderildi. Muhammed Ali Zencani de şehri siperler ve hendeklerle savunma haline koydu. Babi olmayanların malının Babilere helal olduğunu bildirip halkının malını yağmalattırarak babilere savaş azığı sağladı.

Arslan Han hücumlar yaptı. Büyük kayıplar vermekten başka bir sonuç elde edemedi. Tahran'dan bir düzüye yardım geliyordu. tahran, askeri şeriat ve bol bağış sözü ile gayrete getiriyor, hücumlar yapılıyor; fakat her defasında Babiler galip geliyordu. Aciz kalan Şah komutanları işi barış yolu ile bitirmek istediler. Molla Muhammed Ali ile savaştılar. Bu girişim bir sonuç vermedi.

Tahran'dan Beylerbeyi Muhammed Han komutasında yeni bir kuvvet geldi. Bu da birşey yapamadı. Sonra büyük bir kuvvetle Ferruh Han gönderildi. Ferruh Han 200 kişi ile geceleyin Muhammed Ali'nin karagahını basmaya kalkıştı. Ancak gayet sıkı duran Muhammed Ali bunları çevirip yok etti ve Ferruh Han'ı maiyetiyle beraber tutsak aldı. Ferruh'un yanında Babi iken kaçıp Şah kuvvetine katılan Büyük İsmail ve Küçük İsmail vardı. Bunları Muhammed Ali'nin huzuruna getirdiler. Babiliğe hiyanet edenlerin canlarını kurtarmalarının mümkün olmadığını söylerek bunları işkence ile öldürdü. Kellerini Şah ordusuna gönderdi. Demirler kızdırtıp Ferruh Han'ın vücudunu 140 yerinden dağlattı. Sonunda başını kestirdi.

Babiler büyük bir çoğunlukla Türk idiler. Bunlar Kuzey İran, Horasan ve Azerbaycan halkındandır. Rehberleri yine hep Türk ve medrese öğrenimi görmüş din bilginleridir. Bunların cezalandırılmaları için görevlendirilenler de, gerek asker ve gerek komutan da Türk'türler. Her iki tarafta da Acemler azdır. Buna bakarak babiliğe bir Türklük milli hareketi demek mümkündür. Bunların zaten gayeleri İran'ı siyaseten ele geçirmekti. Diğer kısım Türk de, olduğu gibi, yani Acem elbisesi içinde İran'ı elde tutmak istiyordu. İran'da her zaman olduğu gibi fikri, politik hareket bu defa da Türkler tarafından yapılmıştı ve yine iki Türk kuvveti çarpışıyordu.

Babiliği yoketmek için büyük çaba gösteren ve buna mecbur olan Tahran'dan yeni kuvvetler gönderildi. Bu sefer Zencan büyük kuvvetlerle kuşatıldı. Babiler aciz kaldılar. Molla Muhammed Ali bir gece 30 kadar müritle kaçıp gitti.

Fakat Ali-Merdan kalesine döndü. Kaleye girmek için şiddetli savaşlar yaptı. Bu sırada kolundan vuruldu. Bir hafta sonra da öldü. Ölürken müritlerine 40 gün sonra dirileceğini, kılıcını beraber gömmelerini, mücadeleye devam etmelerini söyledi. İstekleri yerine getirildi. Fakat biraz sonra müritler teslim oldular. Arslan Han Muhammed Ali'nin cenazesini topraktan çıkartıp ayağına bir ip taktırarak sokaklarda sürükletti. «İşte, böyle dirildi!» dedi. babilerin bir kısmını orada öldürdü, diğer kısmını Tahran'a yolladı. Onlar da orada idam edildiler. Zencan vakası da bu suretle bitti. Babiler Kafkasya, Türkistan ve Türkiye'ye de girmişler, oralarda çalışıyor, taraftar kazanıyorlardı.

Emir Nizam Mirza Taki Han İran'ı Babilikten kurtarmaya azmetmişti. Bunun için de Mirza Muhammed Ali Bab'ın vücudunun ortadan

kaldırılması gerektiğine inandı. Bunu Şah'dan rica etti. Şah uygun görmedi.

Çünkü İran'da ahundlardan, zenginlerden pekçok taratarı olan bir adamın kendi mevkii için tehlike olacağı fikrindeydi. Bundan sonra Mirza Taki durmadı, ısrar etti. Nihayet Şah Bab'ın İran din bilginleri ile dini bir tartışma yaptıktan sonra hakkında karar verilmesine razı oldu.

Bab, kibar müritlerinden Seyyid Hüseyin Yezdi, Molla Muhammed Ali Rebib ve Aka Seyyid Ali Zinnuri ile beraber Çuhruk kalesine kapatılmıştı. Tebriz'de bir komisyon kuruldu.

Bu komisyona üye yapılan din bilginleri vali huzurunda Bab ile bilimsel bir tartışma yaptılar. Bab bu mecliste kendisine vahiy ve ayet nazil olduğunu söyledi. Üç müctehit Bab'ın öldürülmesine fetva verdiler. İdamı ailesine bildirildi. Ailesi Bab'dan evvel kendilerinin öldürülmesini rica ettiler. Bab yanındaki maiyetiyle Tebriz'de Serbazlar Kışlası'nda 11 Temmuz 1849 tarihinde, Hıristiyan askerlere ateş ettirilerek, kurşuna dizildi. İlk önce Muhammed Ali bir kurşun yedi. Kurşunu yiyince Bab'a, «Uğrunda ölüyorum. Benden razı mısın?» dedi. Pek garip bir tesadüftür ki, bir kurşun Bab'ın bağlı olduğu ipe gelip ipi kesti. Bab kurtuldu. Kaçıp oradaki asker kulübesine girdi. Koç Ali Sultan adındaki biri Bab'a nişan alıp onu kulubesinin kapısına devirdi. Cesedi günlerce sokaklarda sürüklenerek dolaştırıldı. Nihayet kale dışına atıldı. Bu olaylar, hele Bab'ın idamı Babileri Nasırüddin Şah'a ebedi düşman yaptı.

Bab'dan sonra Yezid şehrinde Aka Seyyid Yahya Bab'ın yerine geçip «Subh-ı Ezel» lakabını aldı. Propagandaya başladı. Fakat hükümet kendisini takipettiğinden Fars vilayetine girdi. Bu kişi 1830'da doğmuş 20 yaşında Bab'ın yerine geçmiştir. Bu mesele bir müddet böylece kaldı.

İsfahan'da isyan çıktı. Bastırıldı.

Bahtiyarilerin reisi Esed Han Abdalund (Abdalevend?) kabilesini basıp kadın, erkek birçok kişiyi öldürdüğü gibi, kızların ırzına da tasallut etti. Kadınların ferclerini kesip bunlardan bir gerdanlık yaparak atının boynuna taktı. Bunun üzerine cezalandırılıp Bahtiyari eşkıyalığı da bastırıldı.

Azerbaycan ve Kuzey İran'ın Türk olan yerlerinde Türklerden bir kısmı han, seyyid, molla adlarıyla birer derebeyliği kuruyorlardı. Hatta bunlardan biri kendi adına para bile bastırdı. Rusya'dan kaçıp gelen birtakım Türkler de yolları kesmeye, postaları vurmaya başladılar. İran iki yıl uğraşarak bu durumu düzeltebildi.

Türkiye komutanlarından Derviş Paşa İran'a girip «Kutur» kıtasını elegeçirdi. Rusya'dan İran'a özel adamlarla Çar'ın iki mektubu geldi. Rus kurulu Çar'dan Şah'a birçok armağan da getirdi.

1850'de Meşhed'i ele geçirilip Horasan isyanına baş olan Salarü'ddevle yakalandı. Şah yiğitliğinden ve Şah'a akraba oluşundan dolayı Salar'ı affetmek istiyordu. Emir Nizam Mirza Taki Han, Şah'ı Salar'ın idamına razı etti. Salar, oğlu Arslan Han, diğer adamları idam edildiler.

Bab'ın yerine geçen Seyyid Yahya Tebriz'de çevresine birçok adam topladı ve hükümetle uğraşmaya başladıysa da cezalandırıldı.

Bender-buşir'de Arap aşiretleri isyan ettiler; fakat isyanları bastırıldı.

Hiyve Hanı Muhammed Emin Han tarafından Ata Niyaz Muharrem adında bir elçi gelerek bir mektup, at, av kuşları gibi armağanlar sundu.

1851'de Domuz yılında(*) Serahs Türkmenleri Horasan'da yağma yapıyorlardı. Beş ay uğraşıldıktan sonra isyan bastırıldı. Rıza Kulı Han, dostluğu göstermek için Hiyve Han'ına gönderildi. Bu esnada Buhara ve Hokand Hanlığından da Hiyve'ye bir elçi gelmişti.

Buhara Hanı Nasrullah Han'ın bir elçisi Türkiye'den dönmüş ve Türkiye Padişahı tarafından Buhara Hanı'na armağan olarak değerli taşlarla işlenmiş bir enfiye kutusunu götürüyordu. Havarezmliler bu elçiyi tusak alıp Hiyve'ye getirmişlerdi. Buhara ve Hiyve hanları ikisi de Özbek oldukları halde birbirleriyle çatışma halindeydiler. Ve birbirine hakaret olarak «Tat» derlerdi. Hiyve Hanı, Rıza Kulı'na, «İran'da Dört Halife'ye söğülmesinin uygun olmadığını, Hiyve din bilginlerinin İranlıların öldürülmesine fetva verdiklerini» söyledi.

Rıza Kulı da, «O, Safeviler zamanındaydı. Onlar halkı kendi yanlarına çekmek için Sünni ve Şii tefrikası çıkardıklarının, Kacar zamanında böyle şey olmadığını, ancak Hiyve'de pekçok İran tutsağı bulunduğunu ve bunların miktarının Hiyve halkı kadar olduğunu, bunların bir ihtilal çıkarabileceklerini, bu yüzden salıverilmelerini» söyledi. Han cevap olarak «Onlar halkın hizmetinde kullanıyor. Bırakılmaları halkın kollarını kesmek gibi olur» dedi. Rıza Kulı armağanlarla geri gönderildi.

Emir Nizam Mirza Taki herşeyi eline almıştı. Şah'ı da istediği gibi kullanmak istiyor, Şah da buna kızıyordu. Şah her gün akşama doğru Taki Han'ı huzuruna alır, onunla görüşür ve talimat verirdi. Nihayet bir gün Taki'yi kabul etmedi. Taki Han sarayı bırakıp evine gitti. Arkasından kendisine azline dair hatt-ı hümayun geldi. Sonra da Kaşan tarafında bir köye sürüldü. Mühr-i şahi önce adı Esedullah, sonra Mirza Aka Kan olan kişiye verilerek sadrazam atandı. Kendisine «İmadü'ddevle», «Şahs-ı evvel-i İran» unvanı verildi. Şah ona elmas ve yakutlu bir hilat-ı vezaret verdi.

Fransa ile askıda olan bazı meseleler çözümlenip bir anlaşma yapıldı. Türkiye'nin resmi başvurusu üzerine Türk bayrağının çekilmesine izin verildi. Rusya ile de askıda kalmış olan birçok ticari işler sonuçlandırıldı.

İmadüddevle İran'da ilk olarak eğitim işine başladı. Tahran'da «Medrese-i Nizami-i Darülfünun» adıyla bir yüksek okul açtı. Bu okula ayan ve eşraf çocuklarından 200 öğrenci kabul etti. Bu öğrencilerin bütün masrafı hazinedendi. Okulun yönetimi bir yabancıya verildi. Bu kişi öğretmen getirmek üzere Viyana'ya gönderildi. Öğretmenler geldi. Ayrıca Fransızca ve İngilizce öğretim için de öğretmenler getirildi. Bu okuldan subay, topçu, mühendis, doktor yetişecekti. Ancak bu yüksek okula öğrenci yetiştirecek ilk ve orta okullar yoktu.

Şah bir gece rüyasında bir yerin valisini gördü. Rüya yorumlandı. Bu rüya ile vali azlolundu.

(*) Esas kaynağımız «Tarih-i Selatin-i Kacar» «Nasihü't-Tevarih) daima hicri yılı ile beraber Sal-Türkan diye Türk yılını da kaydediyor. Demek ki o zamana kadar İran'da Türk takvimi kullanılıyordu.

Kirmanşah'da -Molla Ali- Asgar Babiliği yayıyordu. Yakalanıp Tahran'a gönderildi. Sonra Timur adında biri «İmam-ı Gaib Mehdi»nin naibi sıfatını takınarak, yeryüzünü bütünüyle ele geçireceğini söylüyordu. Birçok taraftar sağladı. Üzerine asker gönderilmekten de korkuldu. Çünkü orduda da taraftarları vardı. Hile ile başı kestirildi.

Babilerden Şeyh Ahmed Ahsai ile öğrenci ve müritleri faaliyete geçip büyük taraftar topladılar. Halifelerinden Şeyh Ali Tahran'da bir cuma günü Şah'ı öldürerek devrim yapmak istedi. Süleyman Han Şeyh Ali ile münasebet kurdu. Babi oldu. Evini Babiler'e açtı. Karı ve kızlarını Babiler'den kaçırmadı, onlara sakilik ettirdi. Süleyman Han'ın evinde bir gün Nasırüddin Şah'ın öldürülmesi için gizli bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda alınan kararlar şunlardır:

1- Şah'ın bir hücumda öldürülmesi.

2- Hücum ile Başkent'in ele geçirilmesi.

Şeyh Ali kararı kimin uygulayacağını sordu. 12 fedai ayağa kalkıp öldürme işini yapacaklarını bildirdi. Üç fedai Şah'ın sarayının bahçesine bahçıvan olarak girdi. Nasirüddin Şah bir gün bahçeye indi. Karpuz yiyordu. Bu üç amelenin sıcaktan halsiz düştüklerini görüp acıyarak onlara da karpuz verdi. Şah'ın bu davranışı fedaileri kararlarından caydırdı. Fakat üç gün sonra öldürme işine teşebbüs ettiler. 1844'de Şah ava çıkıyordu. İlk fedainin önüne gelince bu fedai, «Canımız sana feda, arz-ı halimiz var!» deyip ilerledi, tabancasını çekip ateş etti. Kurşun isabet etmedi. Fakat büyük bir kargaşalık oldu. Bundan yararlanan ikinci fedai ateş etti. O da isabet ettiremedi. Şah'ın koruyucuları ikinci fedaiyi yaraladılar. Fedai yarasına bakmayıp hançerini çekerek hücum etti. Mani olmak isteyenleri yaraladı ve nihayet kendisi düşüp öldü. Bu esnada üçüncü fedai tabancasıyla ateş edip Şah'ı arkasında ve iki küreği arasından vurdu. Fakat yara önemsizdi. Fedailer yakalandı. Şah Tahran'a götürüldü. Diğer bir söylentiye göre bu üç işçi «Canımız sana feda, arz-ı halimiz var» diye bağırıp yanaştılar. Biri Şah'ın atının dizgininden tutup diğerleri ateş etti. Şah'ı atından yıkmaya çalıştılarsa da biri bir taraftan, diğeri öte yandan Şah'ın ayaklarından çektiklerinden düşüremediler.

Şah'ın doktoru «Kloke» yarayı tedavi etti. Suikastcılar Babi olduklarını iftiharla söylediler. Birçok Babiler tutuklanıp itiraf ettirmek için türlü işkenceler yapıldı. Fakat herkes korkuyordu. Babilerin ne yapacaklarını kimsenin bildiği yoktu. Süleyman Han'ın evi basıldı. Süleyman Han ve Şeyh Ali tutuklandılar. Bunlar ve müritleri başları boğazlarından kesilmek, parçalanmak gibi çeşitli biçimlerde idam edildiler. Devlet adamı, saray halkı, öğrenci gibi her sınıfa öldürmek için birkaç Babi verdiler. Sadrazam bir, şehzadeler ve saray memurları ikişer Babi alıp öldürdüler. Şahı yaralayan Mücellid-oğlu Molla Fethullah Kami ise olağanüstü bir şekilde öldürüldü. Evvela çırçıplak edilip vücudunun çeşitli yerleri yarıldı. Açılan deliklere birer mum sokup mumları yaktılar. Böylece teşhir ettikten sonra Şah'ın yara aldığı noktadan hançerlendi ve oraya bir kurşun sıkıldı. Sonra da Şah'ın uşakları her tarafına kama soktular. Öldürülen fedainin vücudunu kalenin kapıları sayısınca parçalayıp her birini bir kapıya astılar. Süleyman

Han'ın da vücuduna delikler yapıp oralara mumlar sokup yaktılar. Davul-zurna çalarak teşhir ettiler. Halk bu ışıklı vücuda tükürdü, taş attı. Sonra dört parça edilip her bir parçası kale kapılarından birine asıldı.

Aynı zamanda Kurretü'l-Ayn Hanım da bunlarla beraber tutulmuştu. Zerrin-Tac sarayda sorguya çekildi. Tehditlerden korkmadı, çekinmedi. Düşünceleri ve inançları uğrunda seve seve öleceğini açıkça söyledi. İdamına karar verildi. Kocası, kaynatası yalvardılar. Mümkün değil, fikrinden, mertliğinden dönmedi. Kurretü'l-Ayn'ı muhakeme ederken diğer tutuklu Babiler de hazır bulunduruluyordu. O, hiçbir üzüntü, korku eseri göstermiyordu. Hepsi birden garip, feci, kara, kanlı bir şenlik ve alayla idam edilecekleri yere doğru yola çıkarılmışlardı. Hiçbir yüzyılda rastlanmayan bu tuhaf alayı sokaklarda dolaştırdılar. Elleri zincirli, vücutları her yerinden delinip etlerine mumlar dikilmiş ve yakılmış Babiler alayı canavar yürekli Neronlar, eşsiz zalimler için seyrine doyulmaz şairane bir alaydı. Bu canlı ve yürür bir avize halinde olan kitle sokaklardan geçirildi. Zulüm icadındaki bu zeka doğrusu olağanüstüdür. Zulmün bu çeşidi görülmemiş ve işitilmemiştir. Seyir için Roma'yı yakan ve zalimler pirliğini kendisine verdirmiş olan Neron bu derece güzel ve ustaca düşünememiştir. Zulüm icadında İran bütün dünyayı geçmiştir. Babiler alayının ışıkları arasından bir ağızdan «İnnallah ve inne ileyhe raciun» yani «Allah'danız ve ona gidiyoruz» sesi yükseliyordu. Babilerin çocuklarından bir kısmı işkenceye dayanamayıp yolda öldü. Ölen çocukların cetleri baba ve analarının ayakları altına atılıp onlara çocukları çiğnetildi. Babiler bunlara rağmen metanetlerini bozmadılar. Manzara pek heyecan vericiydi.

Babilerin gözbebeği Kurretü'l-Ayn yakılacaktı.

«Men meyguyem semender bana veya pervane bana
Ger bağrım sohtı üftade-i merdane bana!»

Yani, Semender ol, yahut pervane ol demiyorum. Fakat yanmaya azmedince mert ol! beytini söylüyordu. Tahran kalesinin üstünde diri diri yakıldı. O da bu şiiri okuya okuya yandı.

Bu Kazvinli Türk kızı, dünya güzeli, Türk zekası bir avuç kül olup bitti. Kurretü'l-Ayn Türk kadınları arasında eşsiz bir mevkiye sahiptir. Dünyadaki bütün meşhur kadınlar arasında bile birinci unvan ona verilmelidir. Kazan'ın Siyun Bike'si, Kahire'nin Şeceretü'd-Dürr'ü yüksek zeka ve simalardır. Birisinde vatan ve millet duygusu, diğerinde zeka ve bilgi pek yüksektir. Fakat Kurretü'l-Ayn tac ve taht uğrunda değil, fikir ve hürriyet sevgisinde en yüksek noktaya varmış, bunlar peşinde büyük bir zeka, geniş bir irfan, uzun ve zahmetli bir emek sarfetmiş, feci bir akıbete bile bile varmış, seve seve ve pek mertçe ölüme atılmıştır. Avrupalı meşhur kadınlarında bile böylesi yok gibidir. Fikir savaşı, bu hususdaki fedakarlık dünyadaki savaş ve fedakarlıkların hepsinden yüce, hepsinden kıymetlidir. Bu fikri söndürmek için bu kanları döken, bu şenlikleri, bu yangınları yapan, Kurretü'l-Ayn gibi bir melek yüzlüyü ziyan eden İran, insanlık önünde kara yüzlüdür. Kurretü'l-Ayn'ın güzel şiirleri vardır. Türkler Kurretü'l-Ayn ile iftihar etsin...

Babiler tarihte eşi az bulunur bir kahramanlık, olağanüstü yüksek bir cesaret göstermişlerdir. Fikir uğrunda heyecanlar ve vecd içinde

mertçe ve seve seve ateşe, ölüme atılmışlardır. Fikir devrimcilerine yüksek ders, yüce örnekdirler. Onlar en korkunç ve iğrenç işkencelerden hiç yılmamışlar, bu işkenceler onları fikirlerinden, gayelerinden döndürememiştir. Babiler her ne kadar İran'da fikir devrimini fiilen yerleştirememiş nasipsiz bir zümre iseler de, fikir uğrunda ne fedakarlıklar yapılacağını, nelere katlanılacağını dünyaya göstermişlerdir. Kurretü'l-Ayn'a, bu yaradılış harikasına bir tövbe ile affedileceği teklif edildiği halde, tövbe, yani fikrinden dönmeyi asla kabul etmeyip, fikri uğrunda kendini feda etmiştir. Onun yanarken söylediği beyit, azim, inanç, kahramanlık dolu, pek heyecan veren bir mana ile yüklüdür. Süleyman Han vücudunda mumlar yanarken ve alevler içindeyken, türkü söyleyerek ölüme kavuşmuştur. Molla İsmail celladın kılıcı altında kahkahalarla gülmüştür. Mirza Kurban Ali öldürülürken şiir okumuştur.

Bu olaydan sonra Babiler İran'da duramayıp Bağdat'a geldiler. Bağdat'a çok Acem gidip geldiğinden, İran bunların orada bulunmasını tehlikeli görüp Türkiye'ye oradan kaldırılmalarını rica etti. Edirne'ye nakledildiler. Bu esnada Subh-ı Ezel'in kardeşi hapishaneden çıkıp gelen ağabeyi Mirza Hüseyin Ali ile bozuştu. Mirza Hüseyin Ali «Bahaullah» unvanıyla kendisinin Bab'ın halifesi uluhiyyetin son tecellisi olduğunu ilan etti. İki kardeş birbirinden ayrıldılar. Bahaullah Bab tarafından haber verilenin yalnız kendisine söylenmiş olduğunu iddia ediyordu. İki kardeş arasında kavga çıktı. Babilerin çoğu Bahaullah tarafını tuttu. Hükümet ayrılığı kaldırmak için Bahaullah ile müritlerini Akka'ya, diğerlerini de Kıbrıs'a sürdü. Bahaullah'ın yerine oğlu Abbas geçmiştir. Bu kişi Mısır, Avrupa ve Amerika'da seyahat yapmış, Namık Kemal ile mektuplaşmıştır. Bu da babasının mezhebini batıya doğru yaymak içindir. Bahaullah taraftarları Babiliği kabul etmiyorlardı. Avrupa ve Amerika'ya geçen Babilik Bahaullah mezhebidir. Bu suretle «Bahailer» meydana geldi. Amerika'da birkaç milyon Bahai vardır.

İran Babileri almak için çok uğraştıysa da Türkiye vermedi. 1878, 1888, 1889 yıllarında yine Babi isyanları oldu. Bunlar da şiddetle bastırıldı.

Herat'ta Türkmenler isyan ettilerse de bastırıldı.

Bu esnada Türkiye'den Tahran'a Ahmet Vefik Paşa elçi olarak geldi. Türk ve İran bayraklarının Tahran ve İstanbul'da elçilikler üzerine çekilmesi meselesi halledildi. Türkistan ve Hindistan'ın kapısı olan Herat, Kahdehar ve Merv taraflarında halk Sünni olup Acemlerle daima mücadele halindeydiler. Ruslar ve İngilizler Sünniliği ve Şiiliği ellerinde politik araç olarak kullanıyorlardı. Ruslar Sünnilere Ömeri mezhep, Şiilere alevi mezhep diyorlardı. Bunlar iki tarafın halkını birbirleri aleyhine sevkediyorlardı. Bu nefret o derecedeydi ki, Sünnilerden adı Seyyid Ahmed olan adamın adını Şiiler Sünni Seyyid olamaz diye Sayd-Ahmed biçiminde yazarlardı. Bu esnada Kandehar ve Herat'ta İngilizlerin entrikalar çevirdiği görülür. Herat'ın muhafazasına dair İran ile İngiltere arasında bir anlaşma yapıldı.

Tebriz'de yine 500 Babi isyan etti, yine isyan bastırıldı. Tutsak olanlardan Molla Gulam Ali İsfahani'nin üzerine Babizm mezhebine dair iki ciltlik bir eser bulundu.

Türkmenlerin İran'a saldırısını önlemek için Merv üzerine bir ordu gönderildi. Bu ordu birtakım Türkmen beylerinin başlarını kesip Tahran'a gönderdi. Yıkılmış olan Meşhed şehrinin onarımına başlandı. Havarezmliler mağlup edilip birtakım arazi İran'a geçti.

Fransa ve Rusya ile bir ticaret anlaşması yapıldı. İngiltere Elçisi Tahran'da İran hükümeti aleyhine entrikalar yaptı. Şehzade Muhamet Yusuf Herat valisini öldürüp yerine oturdu. Tahran da katilin valiliğini onayladı. Biraz sonra Dost Muhamed Han Herat, Kandehar ve Sistan'ı ele geçirmeye kalktı. İngilizler de ateşi körüklediler. Orta Asya Türkleri üzerine yapılan sefer İran'a pekçok servet ve cana maloldu bu sefer uzun sürdüyse de başarı ile bitti, Herat ele geçirildi.

Herat'ı Kabil Emiri'nin elinde aldılar. Fakat yine de İngiliz Hind Kumpanyası İran aleyhine savaş ilan etti (1856). General Otram Buşir'i aldı, Şattülarab'a çıktı. Paris'de İngilizler ile 1857'de barış yapıldı.

Merv üzerine bir ordu gönderildiyse de bu orduyu Türkler mahvettiler. Maskat İmamı ile üstün bir biçimde savaşıldı.

Nasirüd-din Şah zamanının en önemli olayı babiliktir. Bu konuda gerektiği kadar açıklamalarda bulunduk. Diğer olaylar ise açıklamaya pek de değmez.

Tahta çıktığı zaman yalnız Türkçe biliyordu. Acemce ve Fransızcayı sonra öğrendi. Başlangıçta Rus, sonra İngiliz etkinliği (1859) altına girdi. 1873, 1878, 1889 yılarında Avrupa'ya seyahetler yaptı. Bu seyahatler pek debdebeli ve masraflıydı. Ençok Paris'te eğlendi. 1848'de Abdülaziz Han zamanında İstanbul'u da ziyaret etti. Avrupa'yı gezen ilk İran Şahıdır. Avrupa seyahatlerini ve İran seyahatini seyahatname suretinde yazdı.

İran paralarını Avrupa tarzında bastırdı. İran'da telgraf hattı kurdurdu. Bunu İngilizler yapıp Hindistan hatlarına bağladılar. Posta kurdu ve Posta Birliği'ne girdi.

Nasirüd-din Şah Avrupa uygarlığını İran'a sokmak istiyordu; fakat halkın tutuculuğu yüzünden yapamıyordu.

1 Mayıs 1896'da Tahran civarında «Şah Abdülazim» camiini ziyaretten dönerken Mirza Muhammed Rıza-yı Kirmani tarafından rovelver ile öldürmüştür. Bu kişi Cemaleddin Efgani İran'da iken ona bağlanmış, onu yol gösterici kabul etmiş, Nasirü'd-din Şah tarafından Cemaleddin Efgani İran'dan kovulduğu zaman günlerce ağlamıştı. Sonra Cemaleddin'e olan olağanüstü sevgisi, ondan aldığı vatan duygusuyla İran hükümetinin düşmanlığını kazanmış, hapishanelerle düşmüş, işkenceler çekmiş, bir defasında Naibü's-saltana'nın huzurunda işkence edilirken masa üzerindeki kağıt makasını kapıp, kendi karnına saplamış, nihayet kaçıp Avrupa'ya gitmiş, orada bir müddet dolaştıktan sonra İstanbul'a gelip Cemaleddin ile görüşmüş, ona çektiklerini anlatmış, o da, «Hayata bu kadar rağbet ne! zalimi öldürmeli, milleti kurtarmalı idin!» demiş. Mirza Muhammed Rıza mağribi kıyafetinde İran'a dönüp Nasirüd-din Şah'ı «Şeyh Cemaleddin'in aşkına!» diyerek öldürmüştür. Bu suretle vatanseverler tarafından öldürülen zalimler, müstebitler listesine bir sayı eklenmiştir. Mirza Muhammed Rıza Tahran'da asıldı. O zaman bütün dünyada Nasirüd-din'in öldürülmesinin Babi'lerin eseri olduğu

sanılmışsa da bu iş Şeyh Cemaleddin Efgani'nidir. Üstelik Mirza Muhammed Rıza babileri hiç sevmezdi. O Cemaleddin'in mürşit bilmiş, idrak sahibi bir vatanseverdi. Kirmanlı idi. Biraz öğrenim görmüş, bir aralık ticaretle uğraşmıştı.

İran hükümeti derhal Cemaleddin'i Türkiye Devleti'nden istedi; fakat Cemaleddin ülkesine iade edilmedi.

Mirza Rıza Kirmani şu beyti okumuştur:

«Hoşa ruzi ki hod ra ber-serdar fena binim
Serim gerdad bilinir vü alem ra zir pa binim.»

Anlamı şudur: Kendimi dar ağacının üstünde gördüğüm ne hoştur. Çünkü başımı yükselmiş, alemi ayağımın altında görürüm.

Nasirüd-din Şah'ın yerine küçük oğlu Muzafferü'ddin geçti. 50 yıl saltanat sürdü.

Nasirü'd-din Şah cahil, eski kafalı, kendini molla ve müctehit tutucularına vermiş, hatta Avrupa'da öğrenim görenleri bile sevmez bir şahtır. Babileri darmadağın etmiştir. Zalim, keyfi hareket eden bir kişiydi. İran'ı 50 yıl geri bırakmıştır. Gerçi üç defa Avrupa'da seyahat etmiş, batı uygarlığını görmüş, bunlardan bir kısmını İran'a da sokmak istemişse de bu kısımlar top, tüfek gibi maddi şeylerden ibarettir. Kendisi bu seyahatlerden fikren değil, eğlence konusunda yararlanmış, kafaca geri kalmıştır.

Böyle olmakla beraber Nasirü'd-din Şah şair idi. Güzel şiirler bırakmıştır.

MUZAFFERÜ'D-DİN ŞAH KACAR

1854'de doğmuş, 1896'da tahta çıkmıştır. Hastalıklı, merhametli, üzüntüye kapılmaya yatkın bir kişidir. Rusları severdi. Millete kendini sevdirmek hissini taşırdı. Tahta geçince «Eminü's-sultan»ı azl ve Kam'a sürüp yerine daha vatansever olan Eminü'd-devle'yi sadrazam yaptı. Halk ıslahat yapılacağını sandı. Bu kişi Nazirü'l-melik'i kabinesine maliye bakanı aldı. Nasarü'l-melik Oksford'da okumuştu. İslahat umutları kuvvetlendi. Maliye Bakanı maliyenini ıslahına ciddiyetle başladı. Fakat Muzafferü'd-din Şah sağlığı dolayısıyla Avrupa'ya gitmek mecburiyetindeydi. Bu seyahat için de bir milyon lira gerekiyordu. Sadrazam ve Nasirü'l-melik bu parayı borçlanarak bulamadılar. İstifaya mecbur oldular. Nasirü'd-din zamanında korkunç roller oynamış olan Eminü's-sultan Kam'dan getirilip tekrar sadrazam yapıldı. Bu kişi Ruslara sığınıp bütün İran gümrüklerini karşılık göstererek Rusya'dan 5 milyar 500 milyon lira borç aldı. Böylece İran Rusya'nın mali boyunduruğuna girdi.

Şah seyahatına çıktı. İstanbul'a geldi (1898). Oradan Avrupa'ya gitti. Eminü's-sultan vergileri artırmaya mecbur oldu. Bunlar halkı son derece bunalttı. Artık İran'da ihtilale yol açıldı ki, bu hareketler İran meşrutiyetini doğuracaktır.

İran meşrutiyeti Nasirü'd-din Şah zamanının sonucudur. Bu meşrutiyeti «Meşrute-kak» (meşrutiyet isteyen) yahut «Milleti» denilen parti meydana getirmiştir. Bunlar Şah taraftarlarıyla uğraşmışlar, bun-

lara «Devleti»ler demişlerdir. İran'ın Avrupanın gözünde hakaretle görülmesi ve onların İran'a tasallutu İran'da bu fikri uyandırmıştır. Halk milletin gelişmesine devleti, devlete çıkarının çiğnenmesinde de sefih şahları sorumlu tutmuş ve böylece onlara husumet beslemiştir.

Avrupalıların İslam ülkelerini birer birer almaları İran'da «İttihad-ı İslam» fikrini doğurmuştur. Bunun da ilk fikir babası Cemaleddin Efgani'dir. Bu bilgin, düşünür, pek açık düşünceli, azimli ve karakter sahibi, yazar ve devrimci biriydi. Dostları kendisini büyük bir vatansever, düşmanları da tehlikeli bir düşman bilirlerdi. Bu kişi bütün Doğu'yu ve Avrupa'yı dolaşmıştır. İran'ın uyanmasına ilk kıvılcımı bu kişi koymuştur.

Seyyid Cemaleddin Efgani (Şeyh Cemaleddin Efgani)

Cemaleddin İran tarihinin son devresinde ve bütün İslam Dünyası'nda pek belirgin, pek meşhur bir şahsiyettir. Bu sayfalarda mutlaka ona mühim yerler vermek gerekir. Bu kişi bütün adıyla «Şey Seyyid Cemaleddin Efgani»dir. Nasirüdin Şah zamanında İran'da, Hindistan'da, Mısır'da önemli roller oynamıştır. Bu kişiyi adına bakarak Afgan neslinden ve Afganistanlı sananlar pek çoktur. Oysa Cemaleddin İranlıdır. Hemedan civarındaki Aşkabad'da doğmuştur. Acem neslinden olmadığı simasiyle de sabittir. Hemedan tarafları Türk'tür. İran tarihinde önemli rol oynayan Türk uruklarından biri olduğunu bu ciltte gösterdiğimiz Afgan (Kalac, Halci) uruğundan olması ve bu suretle bu adı almış bulunması pek muhtemeldir. Adında «Seyyid» bulunmasından bazı Avrupa tarihçileri de onu Arap zannetmişlerdir. Bu görüş tamamıyla geçersizdir. Esasen «Seyyid» adı son yüzyıllarda Peygambere hiçbir bağlantı ifade etmeksizin konan bir ad olmuştur.

Büyük olaylarla daima büyük simalar beraberdir. İster büyük olay büyük simayı, yahut büyük sima büyük olayı doğursun, hangisi olursa olsun, Cemaleddin Efgani de bir değil, hatta iki olay ile beraberdir. Bu iki olay İran meşrutiyeti ve İttihad-ı İslam'dır.

Pek keskin bir zeka, büyük bir manyetizma ve propaganda kuvvetine

sahip, güzel konuşan kuvvetli bir kaleme bilgin, düşünür sahip, gayretli, faal, cesur bilgin, düşünür, bıkmaz, yılmaz bir yenilikçi olan bu kişinin hayatı pek fırtınalıdır. Büyük bir seyyahtır. Müslümanları uyuşukluktan uyandırıp Avrupa pençesinden kurtarmayı kendine gaye edinmiş, bu uğurda didinmiş, savaşmıştır. Bu maksatla İslam dünyasını, hatta Avrupa'yı dolaşmıştır. Din ile uğraşmamış, dünya meseleleri ve politik işlerle uğraşmıştır. Müslüman ülkelerinden hangisine gitmişse orada yüksek bir zeka, derin bir bilim ve irfan ile kudreti artmış olan kuvvetli şahsiyeti hemen dikkat çekmiş, kamu oyunda şiddetli bir heyecana sebep olmuştur.

İslamların başında dönen Avrupa baskısı ve tehlikesini ilk bu kişi görmüş, bunu Müslümanlara ilk o öğretmiştir. Bütün hayatını bunu öğretmekle ve buna karşı alınması gereken tedbirleri anlatmaya hasretmiştir.

Sömürge sahibi devletler derhal Cemaleddin'i tehlikeli bir isyancı olarak tanıtmışlardır. Özellikle İngilizler onu bıkıp usanmadan takip etmişlerdir.

Nasirü'd-din Şah Avrupa'da seyahatı esnasında Münih'de Cemaleddin'e rastgelip onu ısrarlarla İran'a götürmüştü. Fakat Şeyh orada bilginleri ve halkı ıslaha teşvik ettiğinden ve büyük şöhret kazandığından Şah kendisini yakalayıp 500 atlı ile sınıra sevketmiş ve oradan hakaretle Türkiye'ye kovmuştur. Abdülhamid kendisine iyi davranmış, güzel muamele göstermiştir.

Bir süre Hindistan zindanlarında yattıktan sonra 1880'de Mısır'a geldi. Arabi Paşa İsyanı'na katıldı. Orada Şeyh Muhammed Abdullah gibi değerli bir öğrenci yetiştirmiştir. İki yıl sonra Mısır'ı işgal eden İngilizler, hemen Şeyh Cemaleddin'i Mısır'dan çıkardılar. Artık Avrupa'ya geçerek orada birçok yayın yaptı. Nihayet İstanbul'a geldi. Cemaleddin'in fikirleri şöyle özetlenebilir: «Hıristiyanlar, aralarındaki milli ihtilaflarına rağmen Doğu'ya düşmanlıkta birlik üzeredirler. İslam hükümetlerinin yok olması onların gayeleridir. Piyer Lermit'lerin ruhu ile beraber ehl-i Salib'ler hâlâ mevcuttur. Hristiyanlar Müslümanlara eşit muameleyi reva göremezler. Hıristiyan hükümetler Doğu hakkındaki hücumlarını mazur görürler. Doğu'nun barbarlığını, onların uygarlaştırılmasını, bunun için işgal atına alınmaları gereğini sebep gösterirler. Oysa Müslümanların teşebbüs ettikleri her uygar hareketi, her vasıtayi mübah görerek, yok eden onlardır. Avrupalılarda İslamlara karşı nefret ortak bir duygudur. Şu veya bu millete ait değildir. Müslümanların her fikir ve işi bunlara maskaralık gibi gelir. Onlar kendi vatanlarında milliyetçilik, vatanseverlik dediklerine Doğu'da olunca tutuculuk adını verirler. Batı'da olunca izzet-i nefis, milli gurur, milli şeref ve namus olan şey, Doğu'da şovenizm olur. Batı'daki milliyet duygusuna Doğu'da olunca 'yabancı düşmanlığı' adını verirler.»

Nasirüd-din Şah'ın katlinden bir yıl sonra İstanbul'da ölmüştür. Hastalığı çenesinde çıkan sertandır. Ameliyat fayda vermemiştir.

Nasirüd-din Şah'ın son altı yılı bir İngiliz şirketine 1890'da tömbeki tekelinin verilmesi dolayısıyla felaketli bir devir olmuştur. Bu «Reji» İran'ın küçük tömbeki tüccarının zararına idi. İran'da İngiliz ve Ruslar

tarafından imtiyazlar yağma ediliyordu. Şah'ın doktoru Fransız Favriye, «Birbiri ardı verilen imtiyazlarla İran biraz sonra baştan başa yabancıların eline geçecektir» diye yazıyordu.

İran'ın Londra Elçisi Ermeni Malkom Han Nasirü'd-din Şah ve hususiyle «Atabek A'zam» denilen Eminü's saltana ile bozuşup elçilik görevini bırakarak Londra'da «Kaanun» adında bir gazete çıkarmaya başlamış, İran'da parlemento açılmasından söz eden bu gazete İranlılar'ın gözünün açılmasına yardım etmiştir. İran'da bu gazete yasak olup okuyanlar takibata uğrarlardı. Bu kişi dinsiz olup İran'da «din-i insaniyet» (insanlık dini) adıyla bir din yapmak fikrindeydi. Bu esnada İstanbul'da da Acemce «Ahter» gazetesi çıkardı. 1899'da Muzafferü'd-din Şah'ın doktoru ve Paris'te öğrenim görmüş olan Lokmanül-memalik lokmaniye adında yeni bir tarzda okul açtı. Fransız cizvitleri de ötede beride okullar açtılar. Tahran'da Darülfünün adında bir orta okul açılıp Fransız öğretmenler getirtildi. 1919'da Tahran'da Tıb ve Hukuk fakülteleri açılıp Fransız profesörler getirtilmiştir.

1901'de İran'da ihtilal başladı. Bunun sebebi ikinci bir borçlanma yapılmak istenmesidir. Şah masasının üstünde bir düziye tehdit mektupları buluyor, sokaklarda duvarlara afişler yapıştırılıyordu. Bunlar hep kabahati Eminü's-saltan'a buluyorlardı. Bu sebeple tutuklamalar yapıldı. Sadrazamın Rusya'dan ikinci defa borç almak istemesine herkes muhalifti. Hatta Şah'ın iki kardeşi de sadrazama karşı olduklarından birçok muhalifler ile beraber Erdebil'e sürüldüler. 1902'de Rusya'dan ikinci borçlanma yapılıp Şah tekrar Avrupa'ya gitti. Maliyeyi düzeltmek için Belçika'dan 30 kişilik bir kurul getirildi.

1902'de Müctehidler tarafından halk Reji aleyhine ayaklandırıldı. Bu ihtilalde yine en önemli rol Tebriz'indir. Tebriz'de Reji ilanları yırtıldı, yerine ihtilalciliği teşvik eden afişler asıldı. Şah, ihtilalin bastırılması için Rusya'ya ricada bulunduysa da Rusya kabul etmeyip Şah'a Reji imtiyazının feshini tavsiye etti. Bunun üzerine Şah bütün Azerbaycan'da Reji memurlarını Acem yaptırmak fikrini düştü. Fakat Azerbaycan Türkleri ancak Reji'nin kaldırılmasını kabul edebileceklerini bildirdiler. Azerbaycan'ın bu hareketi Şiraz ve İsfahan'ı cesaretlendirdi. Onlar da harekete geldiler. Bu esnada Seyyid Alemgir adında biri ihtilal vaazlarına başladı. Başına üç-dört yüz kişi toplandı. Hükümet bunları perişan etti. Asker tarafından tutsak alınan Seyyid, ellerinde kelepçe, Tahran'a getirildi. Müstehit Hacı Mirza Hasan Şirazi bir fetva çıkarıp tömbekicilere dükkanlarını kapattırdı. Saray bile tömbeki bulamadı. Reji'yi koruyan İngiliz Sefareti de ağız açamadı. Tahran'da halk, Avrupalıları tehdit etmeye başladı.

Nihayet tömbeki tekeli imtiyazını feshetmeye mecbur oldu. Bu suretle ihtilal bitti. Aferin İranlılara! Avrupa'nın imtiyaz kurtlarına bu halk haddini bildirmiştir. Asyalılar haklarını savunmasını bilmelidirler.

Bu ihtilal bitti ama hükümetin etkinliği de bitti. Aynı zamanda millet hükümete gem vurabileceğini, onun fenalıklarının önüne geçebileceğini anladı. Sonuçta İngiliz etkisinin yerini Rus etkisi aldı. Bunlar ihtilalin tabii neticeleri olmuştur. "İran meşrutiyetinin, hürriyet fikrinin başlangıcı bu olaydır" denebilir. Bir tömbeki işi politik gelişmelere yol

açmıştır.

İngiltere artık Boerler savaşını bitirmiş, İran'da düşen etkinliğini kuvvetlendirme faaliyetine başlamış, böylece İran'da İngiliz-Rus rekabeti alev almıştı. İngiltere İran'a bir heyetle Şah'a en büyük nişanını gönderdi. Lord Lansdaun Basra Körfezi'nde hiçbir devletin (yani Rusya'nın) demiryolu ve liman yapamayacağına dair bir konuşma yaptı. Yeniden gümrük tarifesi yapılıp vergiler artırıldı. Hoşnutsuzluk son derece arttı. Tahran ve Yezd'de birkaç karışıklık oldu.

1903'de Azerbaycan'ın kalbi olan Tebriz yeniden başa geçti. Tebriz müctehidi Hacı Mirza Hasan yeni gümrük tarifesinin aleyhinde Kerbela ve Necef müctehitlerinden mektup aldığını ileri sürerek hükümetten Belçikalı memurların uzaklaştırılmasını istedi. Ayrıca yeni tarzdaki okulların, Avrupalı ve Ermeni tüccarların dükkanlarının kapatılmasını da ileri sürdü. Fakat mektupların doğru olmadığı anlaşılınca müctehit ve arkadaşları sürüldüler. Bu esnada «Aka-yı Necef»in teşvikiyle baldırıçıplaklar Babiler aleyhine kalkıp birçok babi kestiler. Bazı mollalar Türkiye Padişahının İran'da da Halife tanınmasını ortaya attılar. Bu kişiler belki de Cemaleddin Efgani'nin ülküdaşları olup Sünnilik-Şiilik farkını kaldırmak, bu iki mezhebi birleştirmek istiyorlardı. Uygun bir fırsat bulmuşlardı. Biraz sonra Baş Müctehit de Türkiye Padişahı'nın Halifeliğini ileri sürmüştü. İran mollalarının bu hareketi önemli bir olaydır.

Ekmek fiyatından dolayı Şiraz'da da gürültüler oldu.

1903'de Eylül ayında hoşnutsuzluk yaygınlaşmıştı. Bu sebeple ta Nasirü'd-din'den beri gelen, meşum rol oynayan ve Rus adamı olan bu sadrazam Eminüs-saltana istifaya mecbur oldu. Bu istifa üzerine baş vezir yönetime getirildi ise de onbeş gün sonra, yani 1904'de Feth Ali Şah'ın torunu Aynü'd-devle sadrazam oldu. Bu kişi üç yıl bu makamda kalmıştır. Rus-Japon savaşı bu kişinin sadrazamlığı zamanındadır.

1904'de Türkmenler de hükümete karşı bir tavır aldılar. 1905'de sınırı geçip Küşan'a bile saldırdılar. Birçok kişiyi öldürüp yaraladıktan sonra, 60 kişiyi de tutsak alıp gittiler.

Halk, Aynü'd-devle'den de memnun olmadı. Bu, İngiliz politakasını seven bir kişi olarak tanınıyordu. Eski kafalı bir adamdı. Zulmediyordu. Eminü's-sultan kurnaz, tutucu, her çareye başvuran bir adamdı. Belçikalı memurla bile uyuşmuştu. Yılda 30 bin tümen rüşvet alırdı. Aynü'd-devle ise aksi yaradılışlı idi, böyle şeyler yapamıyor, tersine dik dik söylüyordu. Fakat sonunda Belçika heyetinin reisine başkanına o da teslim oldu. Belçikalılar da bu sayede halka, mollara hakaretler ettiler, istediklerini yaptılar. Halk buna kızdı. Bu esnada Tahran Valisi de beş saygıdeğer tacire, şekerin fiyatını yükselttiklerinden, falakaya yatarıp dayak attı. Bunun üzerine birçok Tahran tüccarı Mescid-i Şah'a toplandılar. Mollalar da geldiler. Bunların arasında sonra meşhur halk başkanları, makamını elde eden Seyyid Abdullah Behbehani, meşhur ihtilalcilerden hatip Aka Sadık Cemaleddin, Seyyid Muhammed Tabtabai de vardı. Hükümet dayakla bunları camiden çıkardı. Bunlar «Şah Abdülazim»'de kaleye kapandılar. Bu esnada kimsenin ağzında meşrutiyet sözü yoktu. Herkes yalnız Aynü'd-devle'nin azlini istiyordu.

Hatta mürteciler bile bunlarla beraberdi. Veliahd Muhammed Ali bile bunlara yardım ediyordu. Hatta Eminü's-saltana bile ihtilal cemiyetine para vererek yardım etmişti. Oysa daha sonra Muhamed Ali kızıl mürteci olacak, kanlar akıtacaktır.

Aynü'd-devle Şah Abdülazim'de bulananları açlıkla mağlup etmek için etrafı askerle çevirdi. Fakat halk çoğaldı. İran'da kutsal yerlere sığınanlara «besti», bu sığınma hareketine «best» derler. Onlara dokunulmaz. Bu sebeple yolları tutup onları açlıktan teslim olmak çaresine başvuruldu. Ama halk ellerinde yiyeceklerle oraya gitti. Şah bunları bazen tehditle bazen vaadle dağıtmak istedi. O da olmadı. Bahadır Cenk'in yönetiminde yolladığı 300 asker de birşey yapamadı. Bu sefer Şah bir «hatt-ı dest» (irade) gönderip Aynüd-devle'yi azledeceğini, «adalethane»yi toplayacağını, iltiması kaldıracağını vaadetti. adalethane İran'ın eski bir meclisi olup bunda din bilginleri, tüccar ve arazi sahipleri tarafından seçilerek atamış adamlar toplanır. Bu meclise Şah başkanlık eder. Halk sevinç içinde dağıldı ve Şah tarafından kabul edildiler. Bu hatt-ı dest'in fotoğrafı alınıp bütün memlekete dağıtıldı.

Acemler Baku vasıtasıyla Rus ihtilalcileriyle temasta idiler. Onlardan devrim fikirlerini alıyorlardı. Rusların Japonlara mağlubiyeti de İranlılar'a cesaret vermişti. Şah verdiği sözlerin hiçbirin tutmadı. Mollalar Şah'a vaadlerini yapması için müracaat ettiler. Bir sonuç alınamadı. Aynü'd-devle'ye de başvurular yapıldı. Hiçbiri para etmedi. Bunun üzerine Aka Seyyid Cemaleddin, Şeyh Muhammed Vaiz, Seyyid Abdullah ve Seyyid Muhammed hükümet aleyhine vaazlara başladılar (1906). «Encümen-i Mahfi» ile «Kütübhane-i Milli» de bu tahriklere yardım ettiler. Aynü'd-devle vaazlarında ileri giden Aka Cemaleddin'i Tahran'dan sürdü. Biraz sonra Şeyh Muhammed'i sürmeye kalkınca halk galeyana gelip Şeyh'i askerin elinden aldı. Bu esnada ellerinde Kur'an bulunan iki seyyid vuruldu. Halk bu seyyidlerin cenazesini sokaklarda gezdirdi. Aynü'd-devle halkın üzerine asker sevketti. Halktan 3 bin kişi İngiltere Elçiliği'ne sığındı. Bu 3 bin kişi biraz sonra 16 bin kişi oldu. Şah nihayet mecbur kalıp bir hatt-ı dest ile Aynü'd-devle'yi azletti. Kam'a sürülen kişileri serbest bıraktı. Bir Meclis-i mebusan vaadetti. Halk bugünü «Feth-i Milli» adı ile bir bayram günü yaptı. Fakat Şah vaadettiği «Meclis-i Şura'yı Milli»yi, yani millet meclisini açmadı. Halk tekrar toplandı, dükkanlar kapatıldı. Mitingler yapıldı. Şah nihayet İran Millet Meclisi'ni 1 Ocak 1907'de açtı. Bu meclisin üyesi 162 kişiydi. 30 üyesi seçilerek, 30 üyesi de atama yoluyla geldi. Ayrıca bir ayan mecliside teşkil edildi. Bundan Rusya ve İngiltere de Şah kadar hoşlanmadılar. İran maalesef kısa sürede Meclis'te din bilginleri ile aydınlar arasında ihtilaf çıktı. Şah'ın da sağlığı çok bozulmuştu. Meclis'te bir de «Deste-i Cumhuri Talep» partisi vardı ki, bunlara «Fedaiyyan» (fedailer) denirdi. Bunlar ölünceye kadar mutlakıyet idareye karşı mücadeleye yeminliydiler.

İran ile Türkiye arasında ihtilaf çıkmıştı. Türkiye Nevahi-i Sitte'yi işgal etmişti. Bir de Kerbela'da Şah Acemlerden bir vergi tahsilinde ısrara etmiş, halk vermeyip İngiliz konsolosluğu'na girmek istemiş, Konsolos bunları kabul etmeyip kayıpı kilitlemişti. Acemler kapıyı kırmışlar,

Türk askerleri de üzerlerine ateş açmış, iki taraftan ölenler ve yaralananlar olmuştu. Şah ise henüz Anayasayı imzalamamış, bazı vilayetlerde seçimler gecikmiş; bunlar da halkı şüpheye düşürmüştü.

Bu esnada Veliahd Muhammed Ali vali bulunduğu Tebriz'de öğretmeni Rus uyruklu Şapşal Han ve Yaveri Ali Bey vasıtasıyla halka zulmediyordu. Orada bizdeki Abdülhamid zamanı gibi hafiye teşkilatı yapmıştı. 1906'da Tebrizliler meşrutiyetin orada da uygulanmasını ve Muhammed Ali'nin kaldırılmasını istediler. Şah buna izin verdi. Seçim yapıldı. Taki-zade Seyyid Hüseyin Tebriz'de milletvekili seçildi. İran devriminde bu genç yüksek bir rol oynayacaktır. Tebriz gerçekten bir hürriyet ocağı idi. Ahlaksızlığı ile meşhur Mir Haşimi ile gerici imam Cuma'yı kovdular. Muhammed Ali'nin istibdadına karşı durdular. Meclis'in açılmasından birkaç gün sonra Muzafferü'ddin Şah öldü (1907). Yerine 35 yaşında olan oğlu Muhammed Ali geçti. Bu da Tahran'a gelip Anayasa'yı imzaladı.

Muzafferü'd-din iyi kalbli, merhametli, hastalıklı, hüzünlü bir mizaç sahibi, şiddet ve kandan çekinen, millete kendisini sevdirmek isteyen, fakat kişisel girişimden ve kendine güvenden yoksun olan bir kişiydi. Enerjisi olmadığından zamanında İran'da işler büsbütün bozulmuş, hoşnutsuzluk arttıkça artmıştır. Kendisi ise azimli ve babası gibi sızıltıları bastıracak bir yaradılışta olmadığından her şey dengesinden çıkmıştır.

MUHAMMED ALİ ŞAH KACAR

1876'da doğmuş, 1907'de tahta geçmiştir. Bu kişi her ne kadar önce meşrutiyet lehine isyanlara karışmış ise de kökte pek zorba olduğundan meşrutiyetin aleyhinde, sınırsız ve kontrolsüz bir iktidar hevesindeydi. Tac giyim törenine milletvekillerini davet etmedi. Bu onlara karşı nefretini göstermekteydi. Milletvekilleri buna çok kızdılar. Tavrını daha açık ortaya koymak için bakanlar Meclis'e çağırıldığı zaman onları da göndermedi. Bu da Meclis'i çıldırttı. Muhamed Ali Şah Meclis'e sormadan Rusya ve İngiltere'den borç almaya kalkıştı. Meclis bu borçları şiddetle reddetti. Sadrazam Müşirü'd-devle işin önemini anlayarak borç almaktan vazgeçti ve bakanları Meclis'e yolladı. Bazı Şah taraftarı valiler seçim yapmak isteyenleri falakaya yatırdılar.

Bu Meclis fenalıkları biliyordu. Bu sebeple dış borçlanmayı İran'ın bağımsızlığı için tehlike sayıyor, Saray'ın israflarını bütçe ile durdurmak, milli bir banka kurmak, Belçikalıları göndermek vergileri düzeltmek istiyordu.

Oysa Muhammed Ali Şah Meclis'i lağvetmeyi aklına koymuştu. Nisan 1907'de Sadrazam Müşirüd-devle istifa etti. Yerine Nasirüd-din ve Muzafferüd-din Şahların zamanında sadrazamlık eden mutlakiyet taraftarı ve bir zorba olan Eminüs-sultan'ı sadrazam yaptı. Eminü's-sultan evvelce Rusya'dan borç alınca din bilginleri ve millet tarafından lanetlenmiş, bunun üzerine İran'dan sıvışmış, Avrupa'da geziyordu. Şah onu çağırınca bütün halk ve milletvekileri fena halde kızdılar. Hatta Reşt'e geldiği zaman ora halkı ayaklandı ve bu kişiyi meşrutiyete sadık kala-

cağına dair yemin etmeden ayağını İran toprağına bastırmadı. Nisan 1907'de sadrazam oldu.

Para yoktu. Saray para istiyordu. Meclis'de biri din bilginlerinden oluşan ılımlı, diğeri ihtilalci ve müfrit olmak üzere iki parti vardı. Her tarafta ihtilal belirtileri görülüyordu. Şah adına alınıp da Tebriz'den geçen silahları halk ele geçirdi. Bahtiyari aşireti reisleri arasında ihtilaf çıktı. Fars'da Muhammed Ali Şah'ın kardeşi Salarü'd-devle şahlık davasına kalkıştı. Fakat Nihavend'de yapılan üç günlük bir savaşta yenilerek tutsak düştü.

Tebriz hürriyet merkezi sayılıyordu. Şah bu ocağı söndürmek istiyordu. Şah'ın bu işine Tahran Millet Meclisi de kızdı. Bütün bu hürriyet olaylarında en canlı ve cesur olan Tebriz idi. Bütün İran'a Tebriz ceraset veriyordu. Tebriz milletvekileri Tahran'a gittikleri zaman büyük gösterilerle karşılanmışlardı. Görülüyor ki İran edebiyatında önemli rolü Türkler oynadıkları gibi hürriyet hareketinde de onlar baş ve ruh idiler. Şah Azerbaycan'dan eşkiya reisi olan Rahim Han'ı Tebriz üzerine yürüyüp ora encümenini dağıtmaya ve halkı öldürmeye teşvik etti. Encümen üyelerini öldürmek için Tebriz'e suikastçılar gönderdi. Bu adamlar tutuldu. Maksatlarını itiraf ettiler. Bunun üzerine Tebriz hemen ihtilal bayrağını açtı. 8 bin gönüllü silahlanıp Tebriz'i savunma önlemleri aldı. Rahim Han yanaşamadı. Şah Rahim Han'la olan ilişkisini resmen inkar ettiyse de kimse inanmadı.

Biraz sonra Şah'ın teşvikiyle gerici müctehit Şeyh Fazlullah Nuri adamlarıyla Şah Abdülazim Camiine çekilerek meşrutiyetin şeriate muhalif olduğunu ilan etti.

Oysa Rusya İran aleyhine tehdidkar bir vaziyet takınmaya başlamıştı. Şah'a meşrutiyet aleyhinde kullanılmak üzere silah yardımı yapıyordu. Aynı zamanda Türkiye'nin 6 bin kişilik bir kuvveti Merguz'u işgal etmişti (1907). Para yok, ordu açtı. Eminü's-sultan bilinen ve meşhur kurnazlığıyla parlamentoyu kandırıp dış borçalmaya razı etti; fakat Millet Meclisi'nin toplandığı Baharistan Sarayı'ndan çıkarken Abbas Aka, millet fedaisi Azerbaycanlı bir genç tarafından öldürüldü (31 Ağustos 1907). Genç derhal intihar etti. Abbas Aka'nın cebinden «istiriknin» (karga büken) denilen zehir ile «Encümen üyelerinden Azerbaycanlı Abbas Aka, millet fedaisi, numara: 41» yazılı bir kağıt çıktı. Bundan bir can almak için bir can verecek, hiç olmazsa, 40 fedai daha olduğu ve işin şaka olmadığı anlaşıldı. Abbas Aka halis bir Türk idi. Acemler ona yazdıkları ağıtlarda «Türk irani nejat» dediler. Tuhaf bir deyim!.. «Abbas Kulı» İranlı Türkmüş. Gaafil Acemler! Hürriyetinizi de Türkler yapıyor. İçinde Türk kanı dolaşan bir kalp Acem değil, Türk'tür. İran'da Babiler olaylarında, hürriyet davalarında dünyayı saygıya davet eden, yüce heyecanlara daldıran fedailer yetişmiştir. Bunlar Türk'tür. İtiraf etmelidir ki, İran Türkleri arasında Türk'ün her yurdundakinden daha çok fedakar yetişmiştir. Bunun sebebi incelenmelidir.

Tam bu esnada İngiltere-Rusya anlaşması imzalandı. 31 Ağustos 1907 tarihli bu anlaşma ile İran biri Rus'un, diğeri İngiliz'in olmak üzere, iki nüfuz mıntıkasına bölünüyordu. Tahran ile kuzey vilayetler Rusya'nın, Şiraz ile güney vilayetler İngiltere'nin oldu.

Ölümünden 40 gün sonra Abbas Aka'nın mezarında büyük tören yapıldı. Bu törene 100 bin kişi katıldı. Ağıtlar okundu. Fedainin mezarına çiçekler kondu. Bu mert, fedakar hakkında pek çok şiirler, övgüler yazılmıştır. Bunlardan bir tanesinin tercümesi şöyledir.

«Ey cihan-ı gayret, ey Abbas! Mülk-i milletin yarasına merhem koydun. Ey Acem yürekli Türk! Feridun'un tahtını yükselttin, Cem'in tacını ihya ettin. Senin gayretli elin zulum ve fitne Ye'cüc'ünün yoluna İskender'in yaptığı gibi demirden muhkem bir set çekti.»

Sa'dü'd-devle sadrazam oldu. Bu kişi Şah'ın ve Rusların adamıydı. Şah'ın adamlarından bir Kabine kurunca, Meclis kıyameti kopardı. Bunun üzerine İhtişams-saltana'yı sadrazam yaptı. Meclis bunu da istemedi. Bu sefer Meclis'in arzusuna uygun düşen ve Nasirül-mülk'ün başkanlığı altında başka bir kabine kuruldu. Bu kabine iki ay sonra istifa etti. Türkmenler Tahran-Meşhed yolunu kesmişlerdi. Gazeteler artık açıktan Şah aleyhinde ve tehdit edici yayın yapıyorlardı. İngiltere-Rusya anlaşması Meclis'e verilemiyordu. Şah törenle Meclis'e gelip dördüncü defa olarak meşrutiyete bağlı kalacağına yemin etti. Muhammed Ali, bir taraftan da Meclis'i dağıtmak için önlemler alıyordu. Kabine'nin istifasından bir gün sonra Şah bu kabinenin üyelerini saraya çağırıp daha önce istifa etmiş olan sadrazam Nasirü'l-mülk'ü, boynuna zincir taktırarak, sarayın zindanına attı. Nasirü'l-mülk Hemedan civarında oturan Karagözlü uruğundan bir Türk olup İngiltere'de Oksford'da öğrenim görmüş, hürriyet aşığı bir kişiydi. Nasirü'l-mülk'ün uşağı derhal gidip işi İngiliz Elçisi'ne anlattı. Elçilik araya girip Nasirü'l-mülk'ü kurtardı. Şah muhakkak onu öldürecekti. Bu sayede kurtulan Nasirülmülk Avrupa'ya gitti. Bu sefer Şah aşağı takım halkı kışkırttı. Baldırıçıplaklar Tophane Meydanı'nda toplandılar. Sokaklarda istediklerini yapmaya başladılar. bazı din adamları da bunlara katıldı. Meclis aleyhinde vaaza başladılar, Meclis'in Babiler ve kafirlerle dolu olduğunu söylediler. Şah bunlara yardım etmek ve İç-kale'ye bir saldırıyı önlemek için bir müfreze Kazak da gönderdi. Meclis ve Encümenler gafil yakalanmıştı. Bunlar o gün direnme ya da savunmaya benzer hiçbirşey yapamadılar. Şah kesin darbeyi indirebilirdi. Nedense yapmadı. Cesaret mi edemiyordu, askere mi güvenemiyordu, yoksa başka bir düşüncesi mi vardı belli değildir. O günü Baharistan'ı kapatıp milletvekilerini dağıtsaydı, duruma egemen olurdu. O gün ihmal etti. Fırsatı kaçırdı. Ertesi gün Meclis aklını başına aldı. Dükkanlar kapandı. Halk Baharistan Sarayı'na geldi. Tüfeklerini meydana çıkardılar. Silahlanan halk savunma önlemleri aldı. Duvarların arkasına geçip duvarları siper yaptılar. Meclis'e yakın olan Mescid-i Sipehsalar'a da girdiler. Zorla Meclis'i topladılar. Bu halkın arasında beyaz kolalı yakalıklı gençlerden, ak ve yeşil sarıklı, kırmızı sakallı seyyid ve mollara, yumuşak külahlı köylü ve işçiye varıncaya kadar her sınıftan insan vardı. Şahın baldırıçıpları Meclis'e hücuma cesaret edemeyip yalnız soygunculukla zaman geçirdi. Şah Kacar uruğu reisi Azd-ud-mülk'ü Meclis'e gönderip asayişin sağlanmasına zaman bulmak için meclis'in geçici olarak dağılmasını teklif etti. Meclis Azdü'd-Mülk'ü fena bir vaziyette karşıladı. Cesur İhtişamü's-saltana ona, «Kur'an üzerine ettiği yemini bozan

adamla görüşemeyeceği» cevabını verdi. Kacar reisi her ne kadar ihtişamüs-saltana'ya kendisinin de Kacar olduğunu ve uruğa karşı olan görevini söylediyse de fayda etmedi. Bu kişi «arslan yürekli hürriyetperver» adını almıştır. Bu önemli kahraman İhtişamü's-saltana da Türk'tür. Şah bu sefer daha az bir istekte bulunup ancak birkaç milletvekilinin çıkarılmasını teklif etti. Bu mebular Şah için en tehlikeli olanlardı. Tebrizli Takizade, Müsteşrüd-devle, Seyyid Nasrullah, meşhur vaiz Seyyidü'l-cemal, Hacı Melikü'l-mütekellimin bunlar arasındaydılar.

Gelişen olaylar öteki vilayetlerde de duyulmuştu. Tebriz başta olduğu halde birçok şehir Meclis'e telgraf çekip meşrutiyeti savunacaklarını bildirdi. Oysa hürriyet ocağı Tebriz daha ileri gidip her tarafa, elçiliklere, Saray'a bildiriler yayınlayarak Kur'an'a ettiği yemini bozan bir adamın artık müslümanlara hükümdar olamayacağını ve tahtan indirilip yerine başkasının getirilmesini, Tahran'daki Azerbaycan alayları Meclis'e hücum ederlerse Azerbaycan'daki evlerinin yakılacağını, ailelerinin öldürüleceğini bildirdi. Daha ciddi davranıp Tahran'a birtakım yardım birlikleri de sevkine başladı. Tebriz'den bin atlı fedai, Kazvin'den 300 gönüllü Tahran'a gitti.

Bunları gören Şah yola yattı. Meclis'in arzusunu kabul ve yeniden yemin etti. Sa'dü'd-devle ile Emir Bahadır Şah'ın yanından uzaklaştırıldı. Kazakların ve hassanın yönetimi Saraydan alınıp Harbiye Bakanlığı'nın emrine verildi. Baldırıcıplakların ve gericilerin cezalandırılması kararlaştırıldı. Fakat durum öyle bir noktaya gelmişti ki, bundan böyle Muhammed Ali, Şah olamazdı. Zaten vilayetlerden gelen telgraflar da ona «Şah» denmeyip, «Muhammed Ali Mirza» deniyordu. Tahttan indirilmesinden başka çare yoktu. Ya da o meşrutiyeti mahvedecekti.

1907 Aralık ayındaki hükümet darbesinden sonra Şah ile Meclis'in arasını bulmak için pek çok gayret sarf olundu. Sırf bu iş için bir meclis (Meclis-i İstihbab) kurulduktan başka, Şah'ın kardeşi Şuaü's-saltana ile Şah aşireti olan Kacar aşireti reisi ihtiyar Azdü'l-mülk de bu hususta çalıştılar. Fakat ara sıra Meclis'le Şah arasında ayrılık ve muhalefet meydana gelmesine engel olamadılar.

1908 Şubat'ında Tahran sokaklarından birinde Muhammed Ali Şah'ın otomobiline bomba atıldı. Otomobil parçalandı, bir mabeyinci öldü. Şah'a birşey olmadı; fakat pek korktu. Bu olay Şah ve meclis arasında gösterilen bütün gayretlere rağmen uzlaşma umudunu ortadan kaldırdı.

Ertesi günü yine o yerde bir toprak yığını arasından bir bomba daha patlayarak iki kişi öldürdü. Bu hareketleri gericiler hürriyetperverlere atfediyor, hürriyetperverler ise bunun Şah ile Meclis arasında uyuşma imkanını gidermek için gericiler tarafından düzenlendiğini iddia ediyorlardı. Hatta işin bir Rus Yahudisi ve Muhamed Ali'nin gençliğinde öğretmeni, şahlığında lanet perisi olan «Şapşal Han» tarafından tertip edildiği de söyleniliyordu. Bu arada bizzat Şah tarafından yapıldığını iddia edenler de vardı.

Meclis'le Şah'ın arası halen pek gergindi. İhtiyar Azdü'ü-devle iki tarafı uzlaştırmak için uğraşmaktaydı. Şah ihtilal gazetelerinin aleyhinde

yazı yazmalarını istiyor, Meclis ise Şah'ın çevresinden en güçlü gericilerden olan Bahadır Cenk Hüseyin Han, Şapşal Han, Mufahharü'l-mülk, Eminü'l-mülk, Mukarrü's-saltana ve Mücellü's-sultan gibi entrikacıların uzaklaştırılması istiyordu. Nihayet iki taraf da aynı zamanda birbirinin şartlarını kabul ettiler. Basının tutumu bunun sonucu olarak yumuşadıysa da Şah yine yanındakileri uzaklaştırmamakta ısrar etti. Ancak hanedandan bazı kişilerin de gayretiyle 1908 Haziran'ında Şah inadından vazgeçti. Fakat uzaklaştırılan şahıslar çok uzağa gitmediler. Emir Bahadır Cenk Rus Elçiliği'ne sığındı. Şapşal Han ile Rus Kazakları Miralayı Liyakof Şah'ı ziyarette devam ettiler.

Rusya ve İngiltere elçileri Şah'ın hayatının tehlikede olduğunu ileri sürerek hükümetle görüşme yapmak istedilerse de hükümet ancak elçilerle dış meseleleri konuşulabileceğini söyleyip bu teklifi reddetti. Rus Elçisi Dışişleri Bakanı'nı tehdit etti. Şah tahtan indirilirse Rusya'nın ona yardım edeceğini, İngiltere'nin de buna razı olduğunu bildirdi. Orada hazır bulunan İngiliz maslahatgüzarı da Rus Elçisi'ni onayladı (2 Haziran 1908). Şah'ın adamlar Rus Elçiliği'nden yardım görüyorlardı.

Rusya'nın bu tehdidi üzerine vatan düşüncesi galip geldi ve Meclis Şah aleyhine silahlı hareketten vazgeçti.

Şah 3 Haziran 1908'de ansızın Tahran'da kale dışındaki «Bağ-ı Şahi»ye firar etti. İki alay (2 bin) asker şehre dağılıp silah atmaya başladı. 300 Kazak ve iki top Millet Meclisi civarından geçti. Halk Meclis çevresine toplanmıştı. Bu esnada Şah meydana çıktı. Bir Kazak birliğinin ortasında gelmişti. Şapşal Han kılınç elinde Şah'ın yanındaydı. Kazak kışlasından Rus Miralayı Liyakof bir Kazak birliği ile gelip iltihak etti. Halk olayı ancak iki saat sonra öğrenebildi. Bin gönüllü toplanıp kale kapılarının kapanmasını, Şah'ın tahtan indirilmesini istedi. Takizade ile arkadaşları bunları güç bela bu isteklerinden vazgeçirdiler.

4 Haziran'da Şah Kacar reisi vasıtasıyla Prens Celalüd-devle, Alaü'd-devle, vezir-i humayun gibi en önemli meşrutiyetçi devlet adamlarını bazı müzakerelerde bulunmak üzere Bağ-ı Şahi'ye davet etti. Bunlar önce gitmek istemedilerse de sonra gittiler. Dönüşlerinde bunları Kazaklar tutukladılar. Bir tanesi kaçabildi. Olayı Meclis'e bildirdi. Meclis bu durum karşısında büyük bir heyecana kapıldı. Bir mektup yazılarak Şah'dan tutukluların serbest bırakılması talep edildi.

Ertesi günü Şah telgraf hatlarını tuttu, Meclis'in vilayetlerle haberleşmesini kesti. Sıkıyönetim ilan etti. Bazı tutuklamalar daha yaptı. Tahran Valisini kaldırıp müthiş bir gericiyi vali olarak atadı. Harbiye Bakanı ile yardımcısı da meşrutiyetçilere silah verdikleri için hapsedildiler. Şehir Kazaklar'la dolmuştu.

11 Haziran'da Şah Meclis'e bir ültimatom göndererek camiye toplanmış olan halkın dağılmasını, aksi takdirde silahla dağıtacağını bildirdi. Halk ve gönüllüler dağılmak istemediler. Milletvekilleri rica ile bunları dağıttılar. Halk uzun tartışmalardan sonra ve ağlıyarak dağıldı. Bin kişi hele hiç dağılmak istemedi. Meclis bilerek kendi bastığı dalı kesiyordu. Durum çok feci idi. Rusya'nın müdahale etme korkusu Meclis'i bunları dağıtmaya razı ediyordu. «Mehdi Kavküş» adında bir fedai «Meclisi kendi mukadderatına bırakarak evine gidemiyeceğini, artık

karısının yüzüne bakamayacağını» söyleyerek orada intihar etti. Saf, halis, misal olmaya değer bir vatanseverlik örneği daha işte...

Bundan sonra Şah isteklerini artırdı. Bazı milletvekillerinin sürülmesini, basına sansür konulmasını istedi. Şehirdeki silahları Bağ-ı Şahi'ye taşıttı.

17 Haziran'da dükkanlar kapandı, halk Meclis çevresinde toplandı. Esnaf, işçi ve tüccar cemiyetleri ve encümenler Meclis'den bir toplanma ve sığınma mahalli istediler. Meclis Baharistan'ın yanındaki camiye silah getirmemek şartıyla gelmelerine razı oldu. Bu sırada vilayetlerde ihtilal çıktı. Hele Tebriz telgrafla Şah'ı tahtan indirdiğini bildirdi ve Tahran'ın yardıma 300 asker gönderdi. Bunlar arasında meşhur Settar Han ve Bakır Han vardı. Diğer şehirler de yardım için asker göndereceklerini bildirmişlerse de ancak Tebriz göndermiştir.

Şah hâlâ Meclis'i aldatıyordu. uyuşmak istiyor gibi görünüyordu. 22 Haziran'da «Milleti»ler ile «Devleti»ler arasında bir görüşme yapılıp uyuşulmasını bildirdi. Meclis boşuna sevindi.

23 Haziran'da sabahleyin bin kişilik bir Kazak ve asker kuvveti Meclis'i kuşattı. İsteyeni Meclis'e bıraktılar; fakat Meclis'den dışarı kimseyi çıkarmadılar. Şah'ın sürülmesini istediği milletvekilleri Meclis'te bir odada birleşmişler, görüşüyorlardı. Olayı telefonla din bilginlerine bildirdiler. Seyyid Tabatabai gibi birçok milletvekili Meclis'e koştu ve girdi. Milletvekiller kazak Komutanı Kasım Aka'yı çağırıp ne istediğini sordular. Halkı dağıtmak için emir aldığını söyledi. Milletvekileri halkı kendileri dağıtacağını söyledilerse de subay kabul etmedi. Biraz sonra Liyakof altı topla gelip topları yerleştirdi. Bu esnada fedailer atına binmekte olan Liyakof'u bir kurşunla vurmak istediler. Milletvekilleri Rusya'nın müdahalesini gerektirir korkusuyla müsaade etmediler. Şapşal Han da bu durumdan yararlanıp kurtuldu. Derhal toplar Baharistan (Meclis) ile yanındaki camii dövmeye başladı. Bunu gören meclis önündeki 50 hükümet askeri silahlarını milli gönüllülere teslim ederek onların arasına girdi. Kazaklar da kaçmak istedilerse de subayları bunların birkaçını vurdular. Bunun üzerine Kazaklar silahlarını tüfenkdarların üzerine çevirdiler. Milli gönüllülere tüfenkdar, tüfengi deniyordu. Bu ateş 10 tüfenkdarı yere serdi. Bunun üzerine onlar da ateş ettiler. Topların üçünü işlemez hale getirdiler. Diğer üç topu da «Encümen-i Azerbaycan», «Encümen-i Muzafferi» fedakarça bir hücum yapıp almak istediyse de Kazakların önünden çekilmek zorunda kaldılar. Zavallılar ancak 100 kişiydiler. Her birinin de ancak 50-100 mermesi vardı. müthiş şarapnel ateşine rağmen savunma 7 saat sürdü. Meclis ve cami tamamıyla harap oldu. Gönüllüler öldüler ve tutsak düştüler. Önemli milletvekilleri Türkiye ve İngiltere elçiliklerine sığınmaya başardılar. Takizade İngiltere Elçiliği'ne kaçabildi. Altı önemli milletvekili yakalınıp öldürüldü. Şah'ın halazadesi Zahirü's sultan idam edilecek yere götürüldü ise de anası intihara kalktığından idam edilmedi. Birçok saygın seyyidler, din adamları hapse atıldı ve idam edildi. Kimisi de işkence ile öldürüldü.

Günlerce bu kıyım devam etti. Önemli kişilerin hatta hanedana mensup bazı kimselerin konakları topa tutuldu. Liyakof büyük bir yağma yaptı. Birçok değerli kitap ve eski eşya çalındı. Bunlar Rusya'ya götü-

rüldü.

Muhammed Ali artık istediğine kavuşmuştu. Fakat Tebriz vardı. Tebriz Rus, Ermeni ve Gürcü ihtilalcilerinden ders alıyordu. İsyan halindeydi. Orası Başkent'ten daha önemliydi. Şah Tebriz'i kuşattı. Tebriz bu olaydan itibaren hürriyet bayrağını tam 10 ay dalgalandırmakta devam etti. Bu savunma kahramanlıklarla doludur. Settar ve Bakır Hanlar bu savunmanın kahramanlarıdır. Bunlar Şah'ın askeriyle birçok sokak savaşı yapmışlardır. İhtilalciler Tebriz'in otuz mahallesinden yalnız ikisini elde bulunduruyorlardı. Nihayet şehrin büyük bir kısmını ele geçirdiler. Yol açıp erzak aldılar. Sonra bu yol Ruslar'ın yardımıya Şah askerinin eline geçince şehir tam bir surette kuşatılmış oldu.

Artık şehirde açlık hüküm sürüyordu. Halk açlıktan ölmeye başladı. Milletiler son bir huruç hareketi yaptılar. Rus generali Çulfa yolunu açtı, Tebriz'e erzak geldi. Sonunda kuşatma da kaldırıldı.

Tebriz olayında Muhamed Ali'nin askerleri Rahim Han'ın Şahseven aşiretiydi. Bunlar da Türk'tür.

1908 Temmuzunda Türkiye'de meşrutiyet ilan olunması İranlılar'ın yüzünü güldürdü. Onlara cesaret verdi. Tahran'da Türkiye Elçiliği'nden bu haberi alan Acemler sokaklarda pankartlar yapıştırıp eğer Şah yola gelmezse Türkiye Padişahı'nı tanıyacaklarını ilan ettiler. Tebriz halkı da böyle davrandı. Eğer bu devrim olmasaydı, İran'da mutlakiyetin devam etmesi ihtimali pek üstündü.

Sünnilik-Şiilik davası Cemaleddin Efgani'nin girişimleriyle ve son olaylarla çok zayıflmıştı. Türkiye ve İran Türklerini ayıran sünnilik ve Şiilik belasını kaldırmaya çalışanlar arasında Cemaleddin Efgani'den sonra Prens Hacı Şeyhü'l-reis'i anmak bize borçtur. Bu kişi «ittihad-ı İslam» adında ve bunun gibi daha birtakım eserler yayınlamıştır. Bu iki devletin, Rusya'ya karşı çıkarlarının ortak olduğu artık anlaşılıyordu. Hele Türk olan Azerbaycanlılar bunu pek iyi anlıyorlardı. Rus kamasının başlangıçta kendilerine saplanacağını biliyorlardı. Rus kaması buraya girerse Türkiye ve İran'ın geleceklerinin ve hayatlarının tehlikede olacağı şüphesizdir. Tebrizliler çok yıllar bizimle yaşamışlardır. İran egemenliği altına sonradan düşmüşlerdir. Sonradan Şii olmuşlardır. Bizi tercih etmeye yatkındırlar. Fakat Türkiye kendi canı kaygısına düşüp Azerbaycan ile meşgul olamamıştır. Azerbaycan ırkî bakımdan başka daha birçok yönden İran'dan çok bize aittir ve bize lazımdır.

Muhammed Ali meşruti bir hükümdar olmaktansa Rusya egemenliği altında yaşamayı tercih edeceğini açıkça söylemeye başladı. Rusya'nın İran'da meşrutiyet ve gelişmeyi öldürmek istediği iyice anlaşıldı. Tebriz'in meşhur savunması sırasında bir Rus kıtası Azerbaycan'a girdi.

Aynı yılın Eylülünde Rusya ve İngiltere'nin tavsiyesi ile Şah meşrutiyete benzer birşey ilan ettiyse de herkes bunu maskaralık olarak değerlendirdi. Gericiler yine Şah'ın teşvikiyle bunu da protesto ettiklerinden Şah bu acayip yönetimi de kaldırdı. Bunun üzerine Kerbela ve Necef müctehitleri Şah'a pek şiddetli mektuplar yazdılar.

1908 Kasımında Tebrizliler'in Kazaklar'a üstün gelmeleri vilayetleri canlandırdı. Reşt, Esterabad ve Meşhed'de isyan hazırlıkları görülmeye başlandı.

1909'da Bahtiyarilerin yardımıyla İsfahanlılar zalim valilerini kovdular. Bahtiyariler İsfahan'a girip halka iyi davrandılar. Milletvekillerini seçmelerini, meşrutiyet yönetimi kurmalarını bildirdiler. Bu hareket aynı yılda Rest'te de yapıldı. Tebriz, Lar şehirleri de aynı yönetimi kurmuşlardır. Tebriz hâlâ dövüşüyordu. Rus askeri gelip Tebriz'i ele geçirdi.

Nihayet 3 Mayıs'ta Bahtiyariler genel bir ihtilal yapıp meşrutiyet ilanını, kötü adamların yanından tardını Şah'tan istediler. Şah bu teklifleri kabule mecbur oldu; fakat uygulamaya yanaşmadı. Bunun üzerine Luristan dağlarında oturan Bahtiyarilerin reisi Samsamü's-saltana bin kişi ile Tahran üzerine yürüdü. Arkadan da Reşt halkı Tahran'a hücum ettiler. Şah aciz kalıp Rus Elçiliği'ne sığındı. Derhal bir geçici hükümet toplandı. Şah'ı indirip yerine oğlu Ahmed Şah'ı getirdiler (16 Haziran 1909). Ahmed küçük olduğundan Kacar aşiretinin reisi ve herkesin güvenini kazanmış olan Azdü'd-devle naip atandı. Muhammed Ali Rusya'yı kaçtı. Kırım'da oturdu.

AHMED ŞAH KACAR

1910'da İngiltere ve Rusya hükümetleri İran Yönetimi'ni başka devletlere imtiyaz verdiği için protesto ettiler. 1911'de Muhammed Ali Ruslar'ın yardımıyla Horasan'a girmek istemişse de mağlup olup tekrar Rusya'ya kaçmıştır.

1912'de İran Amerika'dan maliye uzmanları getirmek istemişse de Rusya ve İngiltere'nin notalarıyla korkup vazgeçmiştir. Büyük Savaş'ta (Birinci Dünya Savaşı) Rusya ve İngiltere bir notayla İran'ın mali ve askeri işlerini kendi gözetimleri altına aldılar.

Artık Millet Meclisi'nde çeşitli partiler meydana geldi. Bunların arasında iki tanesi dikkat çekiyordu: Meşrutiyetçi ve eski idare taraftarları. Bu partiler içinde Muhafazakaran, İ'tidaliyyun, İttifak ve Mutelife adında olanlar vardı. Bir de Meclis dışında Geylan'da İttihad-ı İslam fırkası meydana geldi.

Tahran İngiliz Elçiliği, olaylar üzerinde önemli rol oynuyor, başkatibi Çirçil İngiliz parasıyla İsmail Han'a gazete çıkartıyordu. Bu sayede İran'da İngiliz taraftarı bir kabine meydana gelmişti. «Muhaberat Komitesi» adıyla bir cemiyet teşekkül edip İngiliz taraftarlarını öldürmeye karar verdi. Bu komite ve partilerde herşeyden evvel şahsiyet hüküm sürüyordu.

Bunlar İngilizler ile Ruslar'ın ekmeğine yağ sürdü. Bu iki devlet, İran'a el koymak istedi. Ruslar Tebriz'i, Erdebil ve Kazvin'i işgal ettiler. İngilizler Buşeyr (Buşir), Şiraz ve İsfahan'daki konsolosluklarına Hindli asker getirdiler. Ruslar'ın işgallerinin sebebi halkın Tahran'da Rus Elçiliği'ni basmasıydı. Bunun da sebebi İran'ın maliyesini islah için getirdiği Amerikalı Morgan Şuster idi. Bu kişi vazifesinden başka birşey tanımayıp Rus ve İngilizleri dinlemiyor, onların çıkarlarını yıkıyordu. Bu da halka cesaret veriyordu. Halk kendisini pek seviyordu. Ruslar işgal ettikleri şehirleri tahliye etmek için Şuster'in İran'dan çıkarılmasını ve hiçbir yabancı memurun alınmasını şart koştular. İran bu şartları çare-

siz kabul edip Amerikalı'yı gönderdi. İngilizler de İran'ın güney tarafına yerleşmişlerdi.

İran'da bu olaylar sürerken Dünya Savaşı çıktı. İran kendisini tarafsız ilan etti.

Türkiye, İran'ı İngiliz ve Rus korumasında sayarak sınırı geçip Irak-ı Acem'i aldı, Hemedan ve İsfahan'ı işgal etti (1915). Bir yıl sonra kuvvetlerimiz Ruslar tarafından İran'dan çıkarıldılar. 1917'de Rusya denilen devlet binası çökünce İngilizler bütün İran'ı işgal ettiler. Benderabbas, Yezd, Şiraz ve İsfahan'a girdiler. 1918'de bir ingiliz ordusu Belucistan'dan Meşhed'e; diğer bir İngiliz ordusu Bağdat'tan Hazer Denizi kenarında Enzeli'ye kadar geldi. Türkiye kuvvetleri Hemedan ve Kazvin'i tekrar işgal etmişlerdi. İngilizler'in ikinci ordusu bizi buralardan çıkardı. Mondros Ateşkesi yapıldığı zaman İngilizler bütün İran'a egemen bulunuyorlardı.

İran pek önemli bir petrol memleketi olduğu için İngilizler bundan memnun idiler. Yalnız güneydeki petrol kuyuları «Anglo-Persian Oil» kumpanyasına yılda 4 milyon 500 bin ton petrol veriyordu. Oysa Azerbaycan, Gilan, Mazenderan ve Horasan vilayetlerinde de henüz işletilmemiş petroller vardı. Artık İngilizlerin bu memleketi işgal altında tutmaları hususunda insani bir bahane de ortaya çıkmıştı.

Loyd Corc Kabinesi Sör Persi Kuks gibi itimada pek layık, koloni işlerinde pek usta bir adamı İran'a göndermişti. Bu kişi bütün çalışma yıllarını Hind ve Basra Körfezi sahillerinde geçirmişti. Bizim Irak'ta yıllar yılı kuyumuzu kazmış, Arapları aleyhimize sevketmiş ve silahlandırmış bir adamdır. Biz de onu orada sulama tesisleri yapacak diye tutmuşuz!.. Kazvin, Bakü ve Meşhet'e birer İngiliz generali yerleşti. İngilizler Aşkabad, Merv'e, Taşkent ve Fargana'ya kadar da girdiler. Buralardan Buhara ve Hıyve Emirlerini elde edip Bolşevik Ruslar aleyhine sevke çalıştılar. Hasılı Dünya Savaşı'nda İran Türk, Rus ve İngiliz ordularının savaş alanı olmuş, sonunda tamamen İngilizlere kalmıştır.

Artık İngiltere'nin istediklerinin hepsi olmuştu. İran'dan başka Orta Asya'ya da girmişti. Persi Kuks maskesini çıkarıp İran Başvekili Vusüku'd-devle'ye 1919'da İran'ı İngiltere'nin vasiliği altına koyan bir anlaşmayı imzalattı. Ama bu anlaşma koruma konusunuu belirtmiyor, İngiliz göreneklerine göre İran'ın bağımsızlığını parlak bir surette ilan ediyordu. İran'a memleketin yönetimi için uzmanlar, silah, subay, 20 yılda ödenmek üzere yüzde 7 faizli 2 milyon sterlin veriyor, demiryolları yapıyordu. Bu anlaşma İngiltere'nin İran'a elkoyması fermanıdır. Bunu Persi Kuks altınlar ve işgal altında baskı kuvvetleriyle seçtirdiği Millet Meclisi'ne kolayca kabul ettireceğini sanıyordu. İran artık İngiltere toprağıydı. Lord Kürzon'un yıllardan beri düzenlenmiş programının İran kısmı artık uygulama safhasına geçmişti. General Deyson İran askerinin ve kuvvetlerinin komutasını eline aldı.

Bu esnada Bolşevik Rusya kuvvetlenmiş ve eski Çar politikasını izlemeye başladığından İran'ın Rusya'ya karşı savunması meselesi ortaya çıktı. Bu da büyük kuvvet ve masraf istiyordu. Bundan dolayı İngilizler Horasan ve Kafkasya'yı boşalttılar.

Acemler Rus Devrimi'nin etkisi altındaydılar. Bu etkinin sonucu ola-

rak 1916'da bir Demokrat, Müstakil Sosyalist partilerini kurdular.

18 Mayıs 1920'de Ruslar Enzeli'ye asker çıkardılar. Orada pek müstahkem bir surette yerleşmiş olan İngilizler herşeylerini bırakarak çekildiler. Bunun üzerine Reşt şehri ihtilal yapıp kapılarını Bolşevikler'e açtı. Yani İngiliz oburluğu İranlılar'a Ruslar'ın kucağına attı. İran'ın bu hali bir kuzunun bir kurdun ağzından korkup kendisini diğer bir kurdun ağzına atması gibidir.

İran halkı artık İngiliz düşmanıydı. Şah İngiliz dostu olan Vusuk'üddevle' kabinesini görevden almaya mecbur oldu.

Sör Persi Kuks'u İran Vis-Kralı (Hidivi) olamayıp İran'dan gitti; Irak'a Vis-Kral oldu.

İran hizmetine giren Starusselski adında bir Rus, İran kuvvetleriyle Rusları bozup kovdu ve Meşhed'i dahi ellerinden aldı; fakat bundan memnun olmayan, Ruslar'dan çok İngilizler oldu. Bu Rus subayının memleketten çıkarılmasını İran'dan istediler. İran Kabinesi İngilizlerin bu isteğini kabul etmek yerine istifa etmeyi uygun gördü. Yeni kabine Rus subayını gönderdi ve düzenli İran kuvvetini dağıttı. Rus'un yerine İran Kazakları'nın başına «Serdar-ı Hümayun» adında bir İngiliz ajanı kondu. Şah İngilizler'in ısrarıyla Meclis'i toplayıp anlaşmayı onaylatacağını söyledi. Meclis toplandı. İngilizler tarafından seçtirilmiş olan bu milletvekileri bu anlaşmayı onaylamadılar. Bu işe İngilizler çok şaştı. Bolşevik tehlikesini daha büyük göstermeye gayret ederek İranlılar'ı yıldırıp kendilerine bağlanmaları için çalıştılar. Bu suretle Acemleri Rus istilası ile karşı karşıya bıraktıklarını gösterip korkutmak için Meşhed'deki kuvvetlerini de çektiler. Tahran İngiliz Elçisi, Bolşevikler'in gelmekte olduğunu söyleyip, Avrupalılar'ın çekilmesi gerektiğini belirtti ve Şah'a da Şiraz'a gitmesini tavsiye etti. Bunlar hep İran hükümetinin maneviyatını kırıp anlaşmayı onaylatmak içindi. Fransızlar İngiliz iddiasının yalan olduğunu söyleyip Tahran'ın boşaltılmasına engel oldular. Bunun diğer ve hatta asıl sebebi İngililerin kendi lehlerine ihtilal tertip ettirmiş olmalarıdır. Avrupalılar'ın bu olaya tanık olmamalarını istiyorlardı. Gerçekten 12 Şubat 1921'de Kazvin'de İngiliz komutanı yönetiminde bir jandarma müfrezesine komuta eden Rıza Han adında bir İran subayı 2 bin 500 adamın başında gelip Kabine'yi devirdi. Yerine gazetecilerden Seyyid Ziyaü'd-din Tabatabai'nin başkanlığında yeni bir kabine kuruldu. Tabatabai İngiliz taraftarıydı. İngiliz aleyhtarı olan liberaller, reisleri Kıvamü's-saltana ve Prens Fermanferma hapse atılıp mallarına el konuldu.

Ziyaü'd-din her gün gidip İngiliz Elçiliği'nden talimat alıyordu. Bu kişi kapitülasyonları kaldırdı. Fransız çıkarları aleyhine hareket etti ve Fransız memurlarından birçoğunu görevlerinden çıkardı, yerlerine İngiliz koydu.

Bu kabine üç ay sürebildi. Başta yine, Rıza Han olduğu halde halk ayaklandı. Ziyaü'd-din Bağdat'a İngilizlere kaçtı. Rıza Han İngiliz aleyhine dönmüştü.

Şah Kıvamü's-saltana'ya liberal ve milliyetçi üyelerden bir kabine kurdurdu. İngilizler bu sefer vilayetleri ayaklandırdılar. Bu isyana alet olanların biri Horasan'da Muhammed Taki, diğeri Kürd İsmail Ağa Sim-

ko'dur. Fakat Rıza Han bu isyanları bastırdı. Bunun üzerine İngilizler İran'ı büsbütün terkettiler (Mayıs 1921). İngilizler çekilince Ruslar da Enzeli'den çekildiler. Meclis toplanıp İngilizlerle yapılan anlaşmayı reddetti.

1912'de sayısı çok olan partilerin bir kısmı İctimaiyyun-ı Amiyyun adında yeni bir partide birleşti. Bunun üzerine diğer partiler de kendi aralarında birleşip Tabatabii'nin İctimaiyyun-ı İttihaddiyyun partisini kurdu. Tebriz'de Teceddüd adında bir gazete vardı ve çok etkiliydi. Bu gazete hükümete karşı muhalefet etmekteydi. Yazarı Şeyh Muhammed Hıyabani İran Azerbaycan'ını bağımsız bir cumhuriyet yapmak fikrindeydi. Ruslar bu kişiyi destekliyorlardı. Para ve silahı olmadığından bir şey yapamadı ve öldürüldü. Bu kişiye karşı İngiliz Devleti ile parası İran Hükümeti'ne yardım etmiş ve nihayet Şeyh Muhammed mahvedilmiştir. İngiltere'nin de isteği gerçekleşti ve bu suretle Rusya'yı mağlup etti.

Bir müddettir ve halen İran'da türlü partiler birbiri ardından meydana çıkmakta ve yok olup gitmektedir. İşleri şahsidir. Partiler inip çıktıkça muhalif partilerin belli başlı üyeleri Avrupa'ya kaçıyor, partiler her gün birkaç partiye bölünüyor. Bunların bir kısmı Rus, bir kısmı İngiliz etkisi altında oldukları için bu devletleri memlekette hükümran kılıyorlar, onlara alet oluyorlardı. Hasılı Acemler ayrılık içindedirler. Bundan da İran zarar görmektedir. İran bu tehlikeli politik ateşle kaynayıp durmaktadır.

Son zamanlarda Bahtiyariler bağımsızlıkları için hükümete karşı mücadele başlatmışlardır. 1921'de genç Bahtiyariler Settare-i Bahtiyar adında bir parti kurdular. Bunlar İngiliz taraftarı ve aletidirler.

Bir taraftan İngiltere, diğer taraftan Rusya İran'ın bu ihtilaflarını körüklemektedirler. Maksatları bu suretle İran'ı bitirip yutmaktır.

Rusya'da ihtilal olmasaydı İran çoktan İngiltere ve Rusya arasında bölünüp gitmişti. Bugün orayı bir sömürge olarak görürdük.

Sovyet Rusya 1919'da bir nota ile Rusya'nın İran üzerindeki bütün hukukundan vazgeçmiştir. Bunlar 1921'de İran'la bir anlaşma da yaptılar. Bu anlaşma ile Sovyet Rusya İran'ın bağımsızlığını onayladığı gibi alacaklarından da vazgeçmiştir. İran'a Hazar Denizi'nde gemi gezdirmek hakkını tanıdılar, Rus Elçiliği'nin İran'daki denetim hakkında ve kapitülasyondan da vazgeçtiler.

İran'da son zamana kadar Kıvamü's-saltana kabinesi iş başındaydı. Bunlar İngiliz taraftarıydılar ve İngilizlerin yardımıyla hükümete gelmişlerdi. Bu kabine milliyetçilerle uğraştı, Ruslar'a karşı hareket etti. Milliyetçiler nihayet Rusya'nın teşvik ve yardımıyla Kıvamü's-saltana'yı istifa etmek zorunda bıraktılar. Yerine Milletilerden Müstavfi'ül-mülk kabinesi geldi. Bu kabine Rusya ile dostluğa başladı. Rusya ile bir ticaret anlaşmasını görüşüp imzaladı.

Ahmed Şah Avrupa'ya gönderildi. Hâlâ Avrupa'dadır.(*)

Son iki yıl içinde cumhuriyet hareketleri başladı. Son zamanında Serdar-ı Sipeh Rıza Han büyük bir gayretle 40 bin kişilik, top, mitralyöz, uçak ve tanklarıyla beraber düzenli bir ordu yaptı.

(*) Eserin 1924-1926 yılları arasında yazıldığı ve neşredildiği hatırlanmalıdır (Toker Yayın Komisyonu.)

Rusları, İngilizleri İran'dan çıkardı. Yine bu kişi Tahran'da Harbiye Okulu'nu açtı. Avrupa'ya subaylarını öğrenim görmek üzere gönderdi.

Rıza Han'dan evvel Azerbaycan «Azadistan» adıyla bağımsız bir yönetim kurmuştu. Şahsevenler isyan halindeydi ve Makü Hanlığı Tahran'ı tanımıyordu. Kürtler bağımsızlık istiyordu. Bahtiyariler itaatten çıkmışlardı. Kürdistan bağımsızlığı temsilcisi Simko ile İran ordusu arasında birkaç savaş çıkmış nihayet Simko tepelenip Türkiye'ye kaçmıştı.

Kurulan bu ordu bu işleri tamamen bitirdi. Tükenmiş olan hükümet, etkinliğini şimdi bütün vilayetlerde hissettirmektedir.

Bu kişi İran maliyesini islah için Amerika'dan uzmanlar getirtti. Bu uzmanlar İran'da şimdilik demiryoluna taraftar olmayıp karayolu yaptırıyorlar. Bu karayollarında otomobil işletecekler.

İran bu yollarda Tebriz-Maku-Erzurum-Trabzon hattına pek önem veriyor. İran'ın Avrupa ile başlıca yolu budur. Erivan ve Tiflis yoluyla Rusya'dan geçen yolun Trabzon yoluyla Türkiye'den geçmesini istiyorlar. Çünkü İran ticareti, Rus yolunda zarar görmektedir. Biz de bu girişime büyük bir önem vermeliyiz. iki taraf için pek karlıdır. Bu işleri gören Rıza Han Ankara ile temasa geçti. Türkiye'ye adamlar, elçiler gönderdi. Rıza Han İran'ı bir diktatör gibi yönetmektedir. Asayişi, işleri epeyce yoluna koymuştur. Ancak Horasan'da Türkmenler isyan edince Rıza Han zor durumda kalmıştır.

Kacarlar Hanedanı 1779'da başlamış olup günümüze kadar devam etmiştir. Fakat bundan böyle devam edecekleri şüphelidir. Çünkü İran'da da Cumhuriyet lehine bir hareket vardır. Dünyayı kavramış olan bu yenileşme hareketi İran'ı da etkileyecektir. Demek Kacarlar 145 yıldan beri İran'ın başında bulunuyorlar. Bu sülaleden şimdiye kadar 7 şah geçmiştir.(*)

(*) Kacar Hanedanının son şahı olan Ahmed Şah, yukarıda belirtildiği gibi Avrupa'ya gitmişti. 1923'de Rıza Han İran'da Başvekil oldu. Ahmed Şah ise, 1925'de Meclis tarafından tahtan indirildi. Bundan sonra 1926 yılında Rıza Han «Pehlevi» soyadını alarak diktatör olarak hükümdar oldu ve 25 Nisan 1926'da taç giydi. Böylece Kacar-Türk egemenliği kesin olarak sona erdi ve İran'da Pehlevi sülalesi işbaşına geçti. Bu sülalenin bundan sonraki birçok icratı İran'daki Türklerin aleyhinde olmuştur. (Toker Yayın Komisyonu.)

İRAN UYGARLIĞI

MİLLİYET

İran halkı yarı yarıya Türk ve Acem'dir. «Muhtasar Azerbaycan Tarihi» yazarı Zeynel-oğlu Cihangir, İran nüfusunun üçte ikisi Türk'tür diyor. Yaptığımız başka incelemeler de Türk'ü üçte iki göstermektedir. Avrupa yazarları ise hiç Türk'ten sözetmezler. Bir Acem tutturmuşlardır, öyle giderler. Pek az olarak bir Türk göçebeden sözederler. Yanlış yoldadırlar. İran'ın nüfusu hakkında henüz düzenli ve kesin istatistikler yoktur.

Orada 8-10 milyon kişi tahmin edilmektedir. Türkler çoğunlukla kırlarda, Acemler şehirlerdedir. Evvelce Türk olan bazı şehirler de zamanla dilini kaybedip acemleşmişlerdir. Mesela Türkçeyi kısmen unutan Tebriz, Erdebil gibi.

Türklük nazarından İran'ın bir kısmı yoğun Türk, diğer kısmı Türk ve Acem karışıktır. Bugünkü İran Azerbaycan'ı yoğun Türk'tür.

Kuşkusuz İran halkının en faal, en yiğit ve değerli kısmı Türklerdir. İran etnoloji noktasından iyi tetkik edilmemiştir. Bu hususta yalnız Azerbaycan ve Fars eyaletleri hakkında bilgiler vardır. Elimizdeki bu eksik bilgilerden İran'ın yalnız Azerbaycan ve Fars eyaletlerindeki Türkler'in dört büyük gruba ayrıldıkları görülür:

1- Şahsevenler
2- Kaçgaylar
3- Beş Uruklar (Kabail-i Hamse)
4 - Yaban Eriği Dağı Uruğu (Kuh-Geylum aşireti).

Bunlardan Şahsevenler Azerbaycan'da diğer üçü Fars eyaletindedir.

1 - ŞAHSEVENLER

Bunlar Şah Abbas zamanında başlarında Yunus Paşa olduğu halde Anadolu'dan İran'a göç edip Erdebil çevresinde yerleşmişlerdir. Yunus Paşa'nın yanında Saruhan Bey, Beydalı (Bend-Ali) Bey, Hoca Bey adında üç torunu, beylerinden Kurt Bey ile onun Pulat Bey, Demir Çalı Bey, Kuzat Bey adında üç oğlu vardı. «Şahseven» galiba «Şah seven»dir ki, bu Türkçe kelimeyi Acemler sonradan Şahseven yapmışlardır.

Bu Şahsevenler 32 boya ayrılırdı. Nadir Şah zamanında bu urukta

anlaşmazlık çıkıp ikiye ayrıldı. Bir kısmı «Küçük Han» yönetiminde «Mişkin», diğer kısmı Nazar Ali Han yönetiminde Erdebil çevresine gidip yerleşti. Bunlara «İl» başlarına «İl-beyi» denir.

MİŞKİN İLİ: Mestali Beyli, Kara Kasımlı, Nevruz Ali Beyli, Saruhan Beyli, Taliş Mikail, Çayırlı, Eyüdili (Ödüllü), Muradlı Şahverdi Bey, Seyyidan, Muğanlı, Demir Çalı, Arablı, Meyilli, Zerger, Calud Erli Bekbağlı, Çaryarlı, Beydili, Kamunlu, Bir Eyi Atlı, Hocı-Hocalı, Kakili, Bala Beyli, Murat Şahbaz Ali Bey, Larlı, Hoca Beyli, İsa Bey, Halifeli, Kör Abbaslı, Hüseyin Hocalı, Kapadlı, Kilaş, Acırlı, Yedi Oymak, Şah Ali Beyli, Sarı Caferli, Sarı Yanan, İlahici, Hoca Beyli Nurullah Bey, Şeyh Ali Beyli, Hacı Velili, Kebedli, İnallı, Külüşcü Kahraman Beyli boylarına ayrılır.

ERDEBİL İLİ: Asıf Ali Hamuslu, Çuruhlu, Rıza Beyli, Tekle (Tekelü?), Cihan Hanımlı, Yekeli, Bey Bulaklı, Kozatlı, Yurtçı, Dursun Hocalı, Poladlı, Şeyhli, Fercullah Hanlı, Fethullah Hanlı, Alca Beyli boylarına ayrılır.

Bunların hepsinin dilleri halis Türkçedir. Zergerler Çağatay şivesi konuşurlar. Şahsevenler Kacar sülalesinin dayanağıdırlar. Ücretle hükümetin askerliğini yaparlar, fakat hükümeti tanımazlar. Kendi il-beyleri ile yönetilirler. Yani bir çeşit özerk yönetime sahiptirler. İran bunları pek çok çalıştığı halde etkisi altına alamamıştır. İran sürekli olarak bunların okuyup uyanmasına engel olmaya ve Acemleştirmeye çalışır.

2- KAÇGAYLAR

Halaç (Kalaç) Türklerinin artıklarıdır. Sultanabad tarafından halen «Halacistan» adında bir yer vardır. Bunlar İran'da büyük bir aşiret olup bir kısmı Fars'a girmiş ve «kaçan» anlamında «Kaçgay» adını almıştır. Bu aşiretin 12 kabilesi vardır. Kadınların dokudukları halılar Avrupa'da çok değerlidir. Bahtiyariler gibi başlarına keçeden siyah uzun bir külah giyerler. Genellikle sarışındırlar. İri, pek cesur olurlar. Konukseverdirler. Alevidirler. Alman ve İngiliz tüfekleriyle silahlanmışlardır. Başları «ilhan»dır. İlhanın yanında her kabilenin bir «ilbeyi» vardır. Her kabilenin reisi ise «Kalantar» denilen biridir. Bir de «Aksakallılar»ı bulunur. Bunlara Farsça «riş-sefid» derler.

Kaçgaylar 55 bin ailedir. Bunların kabilelerinden meşhurları şunlardır: Kaş-kulılar, Dara-kulılar, Altı-bölük, Halaç, Farsimadan, Safa Hanlar, Rahimiler, Kal'a-i zanlar, Yığadırlar(?), Gahyalar, Karaylar, Bayatlar, Ameleler.

3- BEŞ URUK (KABAİL-İ HAMSE)

Bunlar şu beş kabileden oluşurlar: İnanlular, Baharlular, Araplar, Basseriler, Neferler.

İnanlular 5 bin, Baharlular 8 bin aile olup ikisi de Türk'tür. Araplar sahilde olup Emeviler ve Abbasiler zamanında göç etmiş Araplardır. Fakat Arapça'yı unutmuşlar, Arapça, Türkçe, Lur ve Acemceden oluşan bir dil konuşurlar. Baseriler Acem'dir. Askerler Türk'tür. 3 bin 500 ailedir. Bir hanla yönetilirler.

4- KUH-GEYLUM (YABAN ERİĞİ DAĞI) AŞİRETİ:

Bu memleketin bu addaki aşeritleri üç gruptur:
a) Ağaçeriler: Türk ve Lur'dur. Lurlar Türkmen'dir. 2 bin ailedirler.
b) Baviler: Arap olmaları muhtemeldir.
c) Cakiler.

Diğer aşiretlerin de çoğu Türk'tür. Şiraz taraflarında İlhanlılar vardır, göçebedirler.

Bahtiyarilerin de Türk olduğu söyleniyor. Büyük bir aşiret olup ta kuzeyden Fars'a kadar uzanır. Fakat bunlar Kürtçe konuşmaktadırlar. Bu halde Kürt olmaları ve içlerinde Türk uruklar da bulunması gerekir. Bunlara sırf Acem diyenler de vardır. Bu aşiret eşkıyalıkla meşhurdur. İran'ın aşayişini daima bunlar bozarlar. İran'ın etnolojisi hakkındaki bilgilerim maalesef bu kadardır. Daha fazla bilgi bulunamamıştır.

İran'ın daha birçok vilayetleri vardır. Oralarda Türkler olduğu muhakkaktır; fakat açıklama yoktur. Bu konu bizzat yerinde incelenerek tamamlamak Türklük ruhunu duymuş bilginlerimiz ve gençlerimizin en önemli görevlerindendir.

İran, İran Türklerini Acemleştirmekle meşguldür. Şiilik bu konuda çok yardım etmektedir. Eğer bu kankardeşlerimiz acele uyandırılmazsa belki Acemleşip biteceklerdir. Nitekim İran şimdiye kadar pek çok Türkü Acemleştirip bitirmiştir.

İran'da Türk ve Acem'den başka Kürt, Arap, Ermeni, Yahudi, Geldani, Çingene ve bir miktar Avrupalı vardır.

DİL

İran'ın resmi dili Farisi (Farsça) dediğimiz Acem dilidir. Bu dilin aslı «Pelevi dilidir. Yani Pehlevi dili şimdiki Acemcenin aslıdır. Farsça'ya Müslümanlıktan sonra pek çok Arap kelime ve cümleleri girmiştir. Hele edebi dil Arapça ile doludur. Birçok Türkçe kelimeler de bu dile girmiştir. Saray'da Türkçe konuşulur. Halka gelince, Türk olanlar Türkçe, Acem olanlar Acemce konuşurlar. Asılları Acem olanlar İran'daki Türkler'e Türkçe'yi unutturmak için büyük bir gayretle çalışmaktadırlar. Azerbaycan'da bile okullardan Türkçe'yi kaldırmak için uğraşıyorlar.

DİN

İran'ın şimdiki resmi dini Müslümanlık ve mezhebi Şiiliktir. Şiilik İran'da milli bir din halindedir. İran'daki Türkler de, Acemler de Şiidir. Şiiler Peygamber'in vekili olarak Hazreti Ali'yi kabul edip Ebubekir, Ömer ve Osman'ı tanımazlar. Onları Hz. Ali'nin hakkını gaspetmekle itham ederler. İmamlığın Haz. Ali'nin 12 ahfadına ait olduğu kanaatindedirler. Son İmam Mehdi'nin ölmediğine, bir gün ortaya çıkacağına inanırlar. Mekke'ye hacca gitmeyip hacc yerine Necef ve Kerbela'ya Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in mezarlarını, bir de Meşhed'de İmam Rıza'nın mezarını ziyaret ederler.

Namaz ve öteki ibadetlerde Sünnilerle farkları pek önemsizdir. Yalnız

fazla olarak Muharrem ayının ilk on gününde büyük tören yaparlar. Bu, Hz. Hüseyin'in şehadeti zamanıdır. Yumruklarıyla, zincirlerle, bıçaklarla çıplak göğüslerini döverler, baş ve sırtlarını yaralarlar. Bunları büyük törenlerle ve kalabalıkla yaparlar. Hz. Hüseyin hakkında ağıtlar okurlar, herkes yas elbisesi giyer.

Bizde olduğu gibi İran'da da şahlar hiçbir zaman dini reis olamamışlardır. Şiilik esasen buna engeldir. Çünkü şiilikce dini reis, halife yani mutlaka Hz. Ali soyundan biri olabilir. Ali soyuna Mehdi gelinceye kadar «Müctehit»ler vekildir. Müctehitler halkın yaptığı seçimle müctehit olurlar. Bunlar halkın gözünde çok büyük saygı görürler. Bu yüzden şahlar bile onlara mecburen saygılı davranırlar. Bütün İran'da ancak üç-dört müctehit vardır. Müctehitler pek ahlaklı ve dürüst insanlardır. Maaş almazlar. Bu nitelikte olmazlarsa halktan saygı görmezler. Müctehitler adliye işlerine müdahale ederler. Kararları reddedilemez. Müctehitlerden sonra şeyhülislamlar gelir. Başlıca şehirlerin herbirinde bir şeyhülislam vardır. Bunları şah atar ve maaşlıdırlar. Şehirlerde şeyhülislamlara bağlı birer kadı vardır. Acemler bu kelimeyi «kazi» suretinde telaffuz ederler. Küçük şehirlerde şeyhülislam olmayıp yalnız kadı vardır. Görevleri davalara bakmaktır. Köylerde bu işi mollalar görürler. Müftüler de vardır. Bunlar dini bilimlerde bilgi sahibi olurlar ve sözleri hükümlerde etkilidir. Diyet, dayak, kırbaç cezaları vardır. Kısacası Adliye, bu dini memurlar elindedir.

Son zamanlarda Babiler çoğalmış ve halen çoğalmaktadırlar.

HÜKÜMET VE YÖNETİM

Meşrutiyete kadar şahlar mutlak ve keyfi bir yönetim kuvvetine sahiptiler. Vezirlerine her istediklerini, idamı, ve başka kararlarını emrederler, onlar da yaparlardı.

Vilayet valilerine «beylerbeyi», şehirler valilerine «hakim» derler. Bunların emirleri altında «daruğa»lar vardır ki, polis müdürüdürler. Bunların maiyetinde de kethüdalar vardır. Her kethüda bir mahalleye bakar.

Aşiretlerde mahkeme aşiret reisi ve ihtiyarlar tarafından yönetilir. Bu aşiretler hükümete biraz asker ve pek az bir vergi verirler. Alakaları bu kadardır.

ASKERLİK

Şimdiki İran ordusu Rus subayları tarafından eğitilmiştir. Ordu iki kısım olup muntazam olana «Nizam» gayrımuntazam olana «Derif» derler. Nizam «piyade», «tophane», «süvari» olmak üzere üç kısımdır. Piyade 84 «fevc» yani taburdur. Tabur 800 kişidir.

Ferik'e «serteb-i evvel», liva'ya «serte-i sani», miralay'a «serheng», binbaşı'ya «yaver», yüzbaşı'ya «sultan», mülazım'a «naip», çavuş'a «vekil», onbaşı'ya «debaşı», asker'e «serbaz» derler. En iyi askerleri Azerbaycan, Merağa, Hemedan ve Hamse Türkleridir. Küşanlılar pek korkak olduklarından askerlikten muaftırlar. Bunların korkaklığı İran'da mesel ha-

lindedir. Başkomutan «sipehsalar» unvanını taşır. Askerlik bütün hayat boyunca devam eder. Düzenli maaş verilemediğinden askerler bahçıvanlık yaparlar. Düzenli olmayan ordu Türk aşiretleriyle kurulur. Bunlar tüfenkçi (piyade), süvari redif olarak iki takımdır. Kendilerine aşiret başı komuta eder.

İran birkaç defa İngiliz, Fransız ve en son Rus subayları ile ordusunu düzeltmeye çalışmıştır. Halihazırda Rıza Han düzenli bir ordu meydana getirmektedir.

ZİRAAT VE SANAT

İran'ın toprağı tuzludur. Sular kışın bu tuzları eritip getirir. Kuruyunca İran'ın birçok yerindeki tuzlu çöller oluşur. İklim pek kurudur. Bununla beraber pek verimli yerleri vardır. Bu yerlerin meyve ve sebzesi pek boldur. İran halkının % 70'i çiftçidir. İhracatı tarıma dayalıdır. Tebriz, Kirman ve Horasan'da iyi cins kömür madeni, Elbruz Dağı eteklerinde demir, birçok yerlerde bakır, güney İran'da petrol, Hazar Denizi'nin güney kıyılarında büyük ormanlar vardır. Petrolleri İngilizler işletip büyük bir kazanç temin etmektedirler.

Kumaş boyalarında pek ilerlemişlerdir. Güzel boyaları vardır. Bu boyalar sabittir. Çini ve fağfur işleri pek mükemmeldir. En meşhurları Şiraz, Meşhed, Yezd ve Kirman'da yapılır. Kırık tabak ve destileri mükemmel surette yapıştırırlar.

KİMYA VE TIP

İran'da kimya pek eski zamanlardan beri pek revaçtadır. «Hacer-i feylesofi»yi (filozof taşı) keşfetmeye çalışırlar. Yani adi madeni altın yapacak maddeyi ararlar. Bu iş İran'ın bütün tarihinde önemli bir yer tutar. Hekimlik mütetabbib (hekimlik taslayan)ler elindedir. Dervişler, imamlar, mollalar da hekimlik yaparlar. Modern hekimlik yeni yeni başlamış ve henüz gelişmemiştir. İran'da çiçek hastalığı büyük salgınlar yapıyordu. Tutucular çok zaman aşının tatbikine engel olmuşlardır. İlm-i nücum (astroloji; yıldızlardan anlamlar çıkaran bilim) pek rağbette olup Şah'dan en adi askere kadar hemen herkes müneccimdir. Gaipten haber vermeye heveslidirler. Müneccimler zengin ve saygındır. Her işte eşref saat ararlar.

EDEBİYAT VE GÜZEL SANAT

Lui Döba «İran, 1841» adlı eserinde şunları yazar: «Hz. Muhammed zamanında bir Arap İran'a gitmiş, İran edebiyatından bazı şeyler tercüme edip Hicaz'a götürmüş, fakat bu tercümeler Peygamber tarafından men edilmiştir. Hz. Ömer zamanında Sa'd İbn Vakkas İran'ı ele geçirdiğinde Hz. Ömer'den İran'da bulduğu kitapları Arabistan'a nakletmek için izin istedi; fakat aldığı cevap şu idi: 'Hepsini suya atınız. Çünkü eğer o kitaplar insanları erdeme sevkediyorsa Allah'ın bize gönderdiği Kitap daha yüksektir. Eğer kitaplar muhteviyatı yalan ise Allah bize on-

ları okumaktan korusun!' Sa'd bütün kitapları suya attırarak, yaktırarak mahvetti. Bu suretle eski İran'ın tarihi, eski dinlerinin kitapları, İran edebiyatı mahvolup gitti. Bu kitap yok etme eylemine Abdullah bin Zahir de devam etti. Hatta pek aydın olan Gazneli Sultan Mahmut bile pek kıymetli olan Rey Kütüphanesini yaktı. Kulahu Han da batınileri imha ettiği zaman onların kalelerinde bulduğu batınilerin mezhepleri hakkındaki kitapları mahvettirdi.»

Arap istilasından itibaren İran'da Acemce yerine Arapça resmi dil yapıldı. Bu hal Selçuklular'dan Alp Arslan zamanına kadar devam etti ve bu kişi tarafından Acemce tekrar resmi dil olarak uygulandı.

İran edebiyatının tekrar doğuşu Samanlılar'la başlamıştır. Bunun da temsilcisi Revdeki'dir. Samanlılardan Nasr'ın oğlu Ahmed meşhur şair «Revdeki» ile Ebu Ali Muhammed Belami'yi yetiştirmiştir. İran dil ve edebiyatına Samanlılar tarafından verilen bu hamle onların düşüşüyle düşmedi. Bu gelişme hamlesini Gazneliler ele aldılar. Gazneli Mahmud Han bilgin ve şairleri sarayına topladı. Onun sayesinde meşhur şair Firdevsi «Şehname»sini yazdı. Şehname masallarla dolu, şiir şekline bürünmüş tarihi bir eserdir.

Firdevsi'den sonra meşhur Feleki ortaya çıktı. Selçuklulardan Sancar Han zamanında Enveri vardır. Bu kişi Horasanlı'dır. Sancar ve Tuğrul Hanların saraylarında bulundu. Enveri'nin «Zengi oğlu Mevdud» hakkında meşhur bir şiiri vardır. Çünkü Enveri Bağdat'a gidip Mevdut'un teveccühünü de kazanmıştır.

Enveri'den bir süre sonra «Pendname» (Nasihat kitabı) sahibi, şair ve ahlakiyyun (ahlakçılar)dan Ferideddin-i Attar ortaya çıktı. Bu kişi de Horasanlıdır; Selçuklular'ın yönetiminde yetişmiştir. Babası attar idi. Kendisi de gençliğinde attarlık yapmıştı. Cengiz Han istilasında öldürüldü.

Aynı zamanda meşhur şair ve «Gülistan» sahibi Sadi yaşıyordu. Bu zat Şiraz'da doğmuştur. Yine Selçuklular zamanı şairlerindendir. Sadi Bağdat'ta öğrenim gördü. Abdülkaadir Geylani'nin müritlerindendir. Birçok defa Mekke'ye Hac'ca gitmiştir. Bu sebeple Arapları iyi tanımış ve onlara «üzdan arap» (Arap hırsızlar) demiştir. Bir aralık Trablus önünde savaşta Haclılar'ın eline tutsak düşmüştür.

Keza Celaleddin-i Rumi, Hüsrev-i Dehlevi (Dehlili Hüsrev), Hafız Şirazi (Şirazlı Hafız) bile Acem şairleri arasında zikredilmek adeti vardır. Hafız Aksak Timur zamanındadır.

Bunlardan başka yine Acem malı olarak tarihçi Fazlullah Reşideddin'i sayarlar. Aksak Timur Han'ın hayatını yazan Şerafeddin Ali Yezdi (Yezd'li Şerafeddin Ali)yi de bu arada saymak yazarlarca adettir. Yine şair Ali Şir Nevai'yi Avrupalılar da Acem şairi sayıp İran edebiyatının onunla olduğu kadar hiçbir zaman parlamadığını söylerler. Vezir de olan Nevai, Herat'ta bir köşk, güzel bir bahçe, bir cami, bir tekke, bir hastahane, han, hamam ve zengin bir kütüphane yaptırmıştı. Mirhond, Hondmir ve Cami Nevai'nin Herat'ta yanına alıp himaye ettiği ve beraber çalıştıkları arkadaşlarıdır. Bu sayededir ki Mirhond İran tarihi üzerine meşhur eserini yazmıştır. Mirhond'un oğlu olan Hondmir de «Habibü's-siyer» ve «Hülasatü'l-ahbar» adındaki meşhur tarihi eserlerini

yazmıştır. «Mecnun ile Leyla», «Yusuf ile Züleyha», «Baharistan» nazımı ve 40 kadar eser sahibi Cami de İran edebiyatının büyüklerindendir. Bu kişi de Herat'ı başkent yapmış olan Sultan Hüseyin Mirza ile onun veziri Ali Şir Nevai'nin korumasıyla yaşamıştır.

Aksak Timur-oğullarının tarihini yazan Abdürrezak da aynı devredendir.

Safeviler zamanı İran'da güzel sanatların gelişmesi zamanıdır. Bu devir İran'ın klasik devridir. İran saray mimarisi Avrupa yazarlarına göre Hind, Çin, Türk, Arap çeşnilerinin uyumlu birleşiminden oluşmuş bir demettir. Yine Avrupa yazarlarına göre, Safeviler İran'ı boyunduruktan kurtarıp eski milli haline koymuşlardır! İran sanatı diğer müslümanlarınkinden farklıdır. İran sanatı Arap'ınki gibi dinle yakınlaşmamıştır. İran'ın dehası Firdevsi, Ömer Hayyam, Sadi ve Hafız ile gözükmüştür. Bunun da en belirgin sıfatı ılımlı, hakimane ve insani olmaktır. İran ruhu tatlı ve açık bir rüya, sakin hatlar, ahenkli bir çerçeve arar. İran camilerinin şekli Arabınki gibi insanı ruhi temaşa ve vecde götürmez. O istediği zaman bir saraya dönüştürülebilir. Safevilerin camileri gül, yasemin, lale, karanfil ve benzeri resimli çinilerle göze pek hoş görünür... İsfahan bu İran rönesansının örneğidir. Büyük Abbas eski İsfahan'ın yanında yeni bir İsfahan meydana getirmiştir ki, sarayları, köşkleri, parkları ile Paris'in «Versay»ı gibidir. İsfahan o zaman öyleydi ki Alikapu, meydan, saray, mescid-şah gibi eserleri İtalya rönesansının şaheserleri ile boy ölçüşürdü.

Safeviler zamanın minyatürü Aksak Timurluların Herat mektebi tarzıdır. Aksak Timurlular ile Şeybanlıların minyatürcüleri, savaş minyatürlerinde büyük ustalık göstermişlerdir. Safevilerin minyatürcüleri aşk sahneleri ve portrede taklit edilmeleri imkansızdır. Bu devrin en büyük minyatürcüsü Behzat'tır. Bu önemli kişi gençliğinde Herat'ta Aksak Timurlulardan Hüseyin Baykara'nın sarayında yetişmiştir. Sonra Şah İsmail onu sarayına aldı. Şah İsmail bu sanatı çok severdi. Behzat'a Sadi ve Hafız'ın eserlerinin minyatürlerini yaptırdı. Behzat eserlerinde Behram-gür, Hüsrev ile Şirin, Leyla ile Mecnun, Yusuf ile Züleyha'yı resmetti. Bu zamanın diğer minyatürcüleri Behzat'ın öğrencileridir. Şah Abbas'ın zamanında ise Mani adında bir Hindli minyatürcü meşhurdur.

Timurlular'ınkinde olduğu gibi bunlarda da Çin etkisi açıkça görülür. Bu etki İran fağfur ve çinilerinde de görülür. Çünkü Şah Abbas Çin'den bu işler için ustalar getirmiştir.

Kacarlar zamanında İran edebiyat ve uygarlık alanında düştükçe düşmüştür.

AHLAK VE GÖRENEKLER

Şahlar zamanında çok zaman şehzadeler sarayda kadın ve enüklerin (hadımların) arasında büyümüşler, dünya yüzünü görmemişlerdir. Avşar sülalesinden beri bu usul kalkmıştır. Şehzadelere dini ve edebi dersler verilir, özellikle Sadi okutulur ve pek erken evlendirirlerdi.

Şah'a yemek verilirken yemek tabakaları memuru tarafından mühürlenip getirilir, Şah'ın gözü önünde açılır, daima Şah'ın hekimi de yemek-

te hazır bulunurdu. Sebebi zehirlenmek korkusudur. Şahlar avı severlerdi. Sarayda bir şair, olayları yazan bir tarihçi, bir de hikaye eden vardı. Sarayda hesapsız cariyeler, rakkaseler, soytarılar bulunurdu. Orada büyük debdebe ve tantanalı tören ve eğlenceler yapılırdı. Şah rahatsız olduğu zaman tahtırevana binerdi. Saray kadınları da daima tahtırevana binerlerdi. Şahlar, Acemler siyah kuzu derisi külah giyerler. Çoğunlukla Acemler sakal bırakırlar. sakallarına kına yakıp kırmızı yaparlar. Bu görenek azalmaktadır. Şahların mir-ahurları (imrahor) vardır. Bunlar atlara bakarlar. Bu ahıra en büyük kabahatı olan bile kaçıp girse orada kaldıkça kendisine dokunulmazdı. Bu da bir inanç gereği idi.

Şahlar da, halk da gömülmek için cenazelerinin Kerbela'ya götürülmesini vasiyet ederler. Nevruz bayramı en büyük bayramdır, bir hafta sürer. Nevruz'da herkes birbirine armağanlar verir, at yarışları yapılır. Armağanlar içinde «nevruz balı» en meşhur olanıdır.

Acemler bayraklarının kimisine Hz. Ali'nin «Zülfikar»ını, kimisine elinde kılıç tutan bir arslanın arkasından doğmakta olan güneş resmi yaparlar. Resmi bayrak güneşli arslandır. Bakanlar ve büyük memurlar «mirza» unvanını taşırlar. Bu kelime «mir» ile «za»dan oluşmuştur. Za «zade»den kısaltılmıştır. Bu halde bu kelime «bey-oğlu», demektir. bellerinde taşıdıkları «kalemdan» denilen divitler alemet-i farikalarıdır. Askerler mirzaları sevmezler. Şahlar bunların bazısına «han unvanını da verirler. Eğer mirza kelimesi «Ali Mirza»da olduğu gibi addan sonra gelirse onun bir prens olduğu, eğer «Mirza Ali»de olduğu gibi addan evvel gelirse onun soylu olduğu anlaşılır. Adında mirza bulunması bu adamların öğrenim görmüş, yazı yazar olduğuna işaret eder. Yani bunlar bir derece bizim katipler gibidir. Kısacası okuyup yazabilene mirza denir. Memuriyete başlangıçta «ferraş» yani hizmetçilik ve nargile doldurmak gibi adi işlerle başlarlar. Başlarına siyah külah giyerler. Ve buna külah derler. Evvelce astarkan giyerlerdi. Her subayın her mahkeme hakiminin bir mirzası vardır.

İran'ın her tarafında şairler vardır. Her tarafta dolaşır, şiir okurlar. bazen meşhur şairlerin şiirlerini okurlar. Bunlar büyük bir sefalet içinde olup adeta dilenirler.

Tebriz İran'ın en aydın kısmıdır. Orada bundan bir yüzyıl önce matbaa vardı. Tebriz'de İran'ın birçok eserleri basılmıştır.

İran ucuzluktur. İyi yer, iyi içerler. Domuz eti, bir de tavşan eti yemezler. Aşiretler tavşan eti yerler. Esasen aşiretlerde dinin her kısmı zayıftır. Pek az namaz kılarlar. İçki dinen yasaktır.

Yemekten sonra nargile ve kahve içerler. Kahveyi koyu pişirirler. Fincanı çalkalayarak telvesiyle beraber ve şekersiz içerler. Kahve içerken genel bir sessizlik sürer. Orada bulananların en büyüğü kahvesini bitirmeden diğerlerinin bitirmesi, ondan evvel fincanını vermesi büyük bir terbiyesizliktir. Kahveye pek düşkündürler.

Günde birçok defa içerler.

Nargileye «kalyon» derler. Hemen herkes ve kadınlar da kalyon içerler. Hatta at üstünde bile içerler. Kalyon İran'da en itibarlı şeydir. Misafirliklerde misafirlere kahveden sonra kalyon ikram edilir. Kalyon evler-

de lüks süs eşyası arasında yer alır. İran'ın nargileleri hakikaten güzeldir. Şah da büyük törende nargile içer. Nargilesi elmas ve inci ile süslüdür.

İranlılar büyük Avrupa yazarlarının söylediklerine göre hoş, zarif, zeki konukseverdirler. Fakat aynı zamanda yalancı, hain, pek korkak, zalim, yaltaklanan, yalaklık eden, karaktersiz, sebatsız, ahlaksız insanlardır. Bazı yazarlar askerlerini örnek göstererek korkak olmadıklarını söylerse de bu askerlerin tamamına yakını Türk'türler. Bunlar Acem'i cesur göstermek için askerlerinin cesaretini delil yapmışlardır. Mesela İngiliz yazarlarından Vatson «On dokuzuncu Yüzyıl'da İran Tarihi» adlı eserinde: «İran askeri hayret edilecek derecede cesur, sabırlı, tahammüllüdür. Adeta askeri malzemeye ihtiyaçları yoktur. Günlerce günde 30 mil yürüyebilirler. Yalnız ekmek ve soğanla beslenirler. İddia edilebilir ki, dünyada hiçbir asker eğitilmiş İran askeri kadar devamlı meşakkat ve zahmete dayanamaz» diyor. Yine bu tarihçi Acemlerin Gence'de 1826'da Ruslara mağlubiyetini anlatırken şunları yazıyor: «Eğer Şah yeterince eğitilmek şartıyla cesur ve memleketi her zaman yabancı istilasından kurtaracak bir ordu yapmak için yeterli miktarda unsurlar bulunduğu gerçeğini bilseydi, Gence yenilgisi pek ucuz ödenirdi.»

Acemler çamaşır giyinmezler. Fakirler elbisesini iyice yırtılıncaya kadar giyerler.

Acem toplumunda kadının hiçbir önemi yoktur. O yalnız erkeğin bir zevk aleti, bir tutsağı sayılır. Örtünme pek sıkıdır. Harem vardır. Nihakta «Mut'a» vardır ki, Acemler buna «sığa» derler. İşte geçici nikah budur. Yani kadını kiralamak gibi bir şeydir. Bu kiralamak hakim huzurunda resmen yapılır. Bir hafta, bir iki gün, hatta bir saat için bile olur. Bunlardan olan çocuklar meşrudur. Evli bir erkeğin aynı zamanda besleyebileceği kadar birçok tutsak cariye almasına da izin vardır. Sığa'yı fakirler yapamaz; çünkü para ister. zenginler de beraber bulundukları kadını, başkasına gideceğinden utanıp bırakmadıklarından, yapamazlar. Demek bunu orta halli halk yapmaktadır. Nikahta kadın görülmez. Bir odadadır. İki tarafın tanıkları ona razı mısın diye sorarak nikahı yaparlar. Düğün on gün sürer.

Aşiretlerde örtünme yoktur.

Şah namahrem değildir. Her kadın onun huzuruna açık çıkar.

Acemler, özellikle kadınlar nazar değmesinden çok korkarlar. Bu sebeple çocuklarına muskalar takarlar; değmiş nazarı geçirmek için nazar değenin esvabının parçasıyla beraber çörekotu yakıp tütsülerler. Nazara engel olmak için firuze, yahut mavi boncuk takarlar. Tıpkı bizdeki gibi.

Kazvin şehri halkı civardaki Türk aşiretlerinden oluşmuştur. İran'daki cariyeler önceleri Gürcü kızlarıydı. Şimdi tutsak ticareti yoktur. aşiretler asayişten memnun değildir, soyguncudurlar. Onlar «Ah! O zamanlar nerede? Yüreği, bir atı bir de kılıcı olan refah içinde yaşardı» derler.

Acemler ve özellikle aşiretler pek konukseverdirler. Aşiretler kendisine iltica eden konukları her ne pahasına olursa olsun korurlar.

Sanatla meşgul olan şehir halkına «Tacik» derler.

Kabilelerde sünnet düğünleri, cenaze törenleri hep aynıdır. Ancak

kahramanlıkla meşhur olan kabilelerin reisleri öldüğü zaman silahları üzerinde olan atı da cenaze töreninde bulunur. Ona saygı göstermek isteyenler de silahları eğerinde ve binicisi olmayan birer at gönderirler. Kabilelerde boşamak pek azdır. Bu kabileler az et yerler. En çok yedikleri yemek yoğurttur. Kadınları kaçmayıp konuğun yanına gelirler. Ona çok hizmet eder, çok nezaket gösterirler. Bundan yararlanmaya kalkanlar aldınırlar. Bu kadınlar pek namusludurlar. Güzel halı dokurlar, güzel ata binerler. Aşiretlerde taaddüd-ü zevcat (birkaç kadınla evlenme yoktur. Eğer kadın kısır olursa erkek bir daha evlenir. Aşiret kadınları «sığa»dan şiddetle nefret ederler. Dünyaya erkek çocukları gelirse sevinir, kız gelirse yerinirler. Bunlar hep Türk göreneklerıdir.

Basra Körfezi kenarında bulunan Arap aşiretleri dil ve göreneklerini korumuşlardır. Bunların başlıca gıdaları hurmadır.

Bugün bu saydığımız göreneklerin bir kısmı kalkmış, bir çoğu değişmiştir. İran, Batı uygarlığına ve göreneğine girmek yolunu tutmuştur.

İran Azerbaycan'da Tebriz gibi şehirler Türklerini Acemleştirmeye çok uğraşmış ve bu yolda mesafeler almışsa da köy ve dağ halkı Acemceyi hiç öğrenmemiştir. Acemler bu Türklere hakaret olarak «Türkha harend» (Türkler eşektir), biz Türkiye Türkleri de «Acem!» deriz. Onlar da hiçbir tarafa yanaşmazlar. Vaziyetleri fecidir. Bunlara Türk gözüyle bakmalıyız. Bu kan kardeşlerimizi uyandırıp Şiiliği bertaraf ettirmeli, onlara yalnız Türk ve Müslüman olmalarının yeterli olduğunu anlatmalıyız. İşte aydınlarımıza, gençlerimize hükümetimize büyük bir görev daha. Zaman kaybetmeden bu konuda çalışılmalıdır. Yoksa bu kardeşlerimiz tehlike altındadır.

Horasan'ın merkezi olan Meşhed'de bundan otuz, kırk yıl evveline kadar Acemler Türkleri öldürürlerdi. İran Azerbaycan'ında okullarda Türk dilini yasaklamışlardır. Ancak Şiiliğe ait eserler Türkçe basılır.

«Ravzaü's-safa» adındaki Farsça meşhur eser Kacarlara «hakan», «şehinşah» «sultan» unvanlarını vermektedir. Keza Kacar tarihini yazan ve Muzafferü'd-din Şah zamanında basılan Farsça «Nasihü't-tevarih» veyahut «Tarih-i Selatin-i Kacariyye» de onlara «sultan» unvanını veriyor, mesela Sultan Muzafferü'd-din Kacar diyor. Biz ve bütün dünya bunlara «şah» deriz.

Acemler Tahran'a «darü'l-hilafe» derler, Hz. Ali'nin adına «Radyallahu Anh» yerine «Aleyhüsselam» ilave ederler.

İRAN HAKKINDA
BAZI DÜŞÜNCELER

Bütünü itibarıyla bugün İran cehalet içinde ve perişan bir haldedir. Ahundlarla mollalar cahildirler ve halkı tutuculuğa batırmaktadırlar. İran bir taraftan İngilizler'in, diğer taraftan Ruslar'ın cenderesi arasında inlemektedir. Ülke içindeki anarşi de üste caba. İngiliz-Rus, İran rekabeti 1907 Anlaşması ile İran'ın kuzeyini Rus, güneyini İngiliz etkisi altına koymuştu. O zamana kadar biribiriyle çarpışan bu iki millet artık elele yürümüşlerdi. Fakat Dünya Savaşı içinde Rusya'nın Bolşevikler eline geçmesi bu Rus ve İngiliz uyumunu bozdu. Bununla beraber yine bu iki devlet arasındaki çekişme İran'ın -iyi bir yaşayış olmasa da- bir müddettir hayatta olmasına sebep olmaktadır. Eski Rus Çarlığı ne idiyse, şimdi yeni Bolşevik Rusya için de İran aynı politika kıskacı içindedir. Bu iki milletin rekabeti İran'ı gelişmekten ve bağımsızlıktan yoksun bırakmaya gayret eden iki önemli engeldir.

Bu durum içinde İran'da bir uyanma hareketi vardır. Bunun maddi delili meşrutiyetle yönetim, sonra cumhuriyet için ortaya çıkan hareket-tir. Acemler arasında Avrupa usullerini, uygarlığını görenler ve onun İran'da meydana gelmesi için fikren ve maddeten çalışan aydınlar yetişmiştir. Kurtulmak, uyanmak, uygarlaşmak istiyorlar.

Evvelce İran'da Ruslar etkin idiler. Japonlara mağlup oldukları günden beri bu etkinliklerini kaybettiler. İngilizler etkinlik kazandı. Fakat sonra yine çeşitli zamanlarda biri diğerine üstün geldi. İran'ı İskenderler, Araplar, hatta Türkler yok edemediler. Bunun tek sebebi Acem dil ve edebiyatıdır. Dili, edebiyatı olan millet öldürülemez. Bunun da sebebi Türklerdir. Araplar Acem dilini İran'dan kaldırmışken, Selçuklular'dan Alp Arslan onu tekrar resmi dil yapmıştır. İran edebiyatını yeniden meydana getirenlerin çoğunluğu Türk'tür. Ve bu varlık Türk hükümdarlarının korumaları sayesinde doğmuş, büyümüş ve yaşamıştır. Yani Türkler onu bir elleriyle öldürmüşler, bir elleriyle diriltmişlerdir. Makedonyalıların, Araplar'ın, Türkler'in öldüremediği İran'ı bakalım İngiliz veya Rus bir gün öldürecek mi?

Parti kavgalarının ve fenalıkların, kısacası İran'ın son felaketlerinin başlıca nedeni İngiliz ve Rus'tur. İran'ı yutmak için fesada vermişlerdir. Yutmak için lokma olabilsin diye bir millete eza, cefa, yokluk çektirmek, zulmetmek, kan, can kaybına yol açmak Avrupa uygarlığının şaheseridir. Onlar bu konuda dağların yırtıcı canavarları gibidirler. İnsani duygulara sahip değildirler. Şurası tuhaftır ki, Doğu'nun herhangi bir memleketine, uygarlığı getirmek için yönetimini düzeltmek için

girdiklerini söylerler, sonra da orada en iğrenç şeyleri yaparlar. Mesela İran'da pek namuslu Amerikalı bir maliye uzmanı vardı. Bu kişi İran maliyesini düzeltiyordu. Bunu görür görmez İngilizler ve Ruslar İran Hükümeti'ni sıkıştırıp bu adamı İran'dan kovdurmuşlardır. Kısacası İran'daki anarşiden, kıyımlardan, akan kanlardan manen sorumlu olanlar Ruslarla İngilizlerdir. Bunun ikinci bir sebebi de Avrupa'nın «maliyyun» (maliyeciler) denilen bankası, sarraf, şirketçi, komsiyoncu adındaki çekirge karabulutu, cerad-ı münteşire (çekirge sürüsü gibi yayılmış yağmacılar güruhu) sürüsüdür. Diğer bir deyimle bunlar maden, orman gibi başka imtiyaz avı yapan, gıdası bu tabii zenginlikler olan kurt sürüsüdür. İran'ı alt-üst etmişlerdir. Nitekim bizde de bunlar halkımızı soymak için ne fesatlar yapmışlar, millete ve devlete ne büyük zararlar vermişler, her gün kanayan ve kanayacak olan yaralar açmışlardır.

İran, bir de şeyh, mürit ve seyyidlerden çok çekmiştir. İkide bir ortaya bir kişi çıkmış «İmam-ı Gaib Mehdi» yerine geldiğini ilan ederek çevresine adamlar toplamış ve İran'ı çalkalamış, kan içinde bırakmıştır. Bu ihtilaller sonra Babilik şeklinde, nihayet hürriyetseverlik suretinde yapılmıştır.

Bu konuyu bitirmeden önce ortaya koyulan bilgilerden çıkardığımız İran hakkında bazı durum ve sonuçları inceleyeceğiz. O da şunlardır:

1- İran'da Acem ve Türk sülaleler, süreleri ve bunların süre açısından birbirleriyle oranları.

2- İran tarihine genel bir bakış.

3- İran'da edebiyat, bilim, anıt ve uygarlık. Bunların etkenleri ile İran uygarlığı denilen uygarlığın ırki ilgilisi hakkında araştırma.

4- İran'da dinler.

5- İran'da Şiilik, Türk-Acem ve Türkiye-İran savaşları.

6- İran'ın eski ve yeni milletlerarası durumu.

7- İran'ın uyanması, geleceği ve Türküğe düşen görev.

1-İran'da ilk millet ve devlet Meydiye millet ve devletidir. Bunlar Türktür. Bu halde İran devletlerinin anası Meydiye Devleti'dir. Yani İran'ın politik varlığı Türklükten doğmuştur. Sümer ve Elam Türk Devletleri de en eski zamanlarda İran'ın güneybatısında egemenlik sürüyorlardı.

Şimdiki İran'ın kuzeyi Türk yurduydu. Acemler Fars taraflarından çıkmışlar ve pek çok sonra adları tarih sahnesinde girmiştir.

Demek İran'da ilk sülale ve devlet Türklerindir. Bunlar aşağı yukarı M.Ö. 550 tarihine kadar yaşamışlardır. Bu tarihte Keyhüsrev ile ilk milli İran devleti ortaya çıkmıştır. Bunlar Pişadadiyan ve Kiyaniyan tabakaları olmak üzere Büyük İskender'in İran'ı zaptına kadar (M.Ö.330), yani 220 yıl ömür sürmüşlerdir. Bundan sonra bir müddet (74 yıl) Makedonyalılar'ın elinde kalan İran'da ikinci Türk sülalesi, yani Partlar türemiştir. Bunlar M.Ö. 256'da başlayıp M.S. 214'de bittiklerinden ömürleri 470 yıldır. Partlardan sonra İran'da milli Acem devleti olarak Sasaniyan tabakası ortaya çıkmıştır. Bunlar M.S. 226'da başlayıp M.S. 650'de Müslüman Araplar tarafından mahvedildiler. Bu halde ikinci

milli İran devleti 424 yıl yaşamıştır. Bu Pişdadiyan, Kiyaniyan ve özellikle Sasaniyan zamanında Acem hükümdarlarında, ordularında ve bu zamanın çeşitli olayları arasında bir takım Türk, Türk adlı komutanlar ve yöneticiler görülmektedir. Bunlar sülalelerin halis Acem olduklarını şüpheye düşürmeye yeterlidir. Araplardan sonra M.S. 792'de Samanlılar hanedanı kurulduğundan, İran'da Arap egemenliği 242 yıl sürmüştür. Bundan sonra İran hemen istisnasız, belki yarım yüzyıl kadar bir fasıla ile çeşitli Türk devletleri elinde bulunmuştur. Samanlılar, Havarezmşahlar, Gazneliler, Selçuklular, İlhanlılar, Akkoyunlular, gibi birçok çeşitli Türk devletleri İran Şahlarına kadar devam etmişlerdir. İran Şahlarının birinci sülalesi Safeviler M.S. 1503'de ortaya çıktıklarına göre, demek o devletler bu tarihe kadar gelmişlerdir. Bu halde bu Türk saltanatları 612 yıl eder. M.S. 1502'den bugüne kadar da Safeviler, Kılcıler, Avşar ve Kacar sülaleriyle bu Türk Şahlar devam ettiğinden, Türk Şahları Devleti'nin süresi de 422 yıl etmektedir. Bu halde böyle bir cetvel meydana gelir.

ACEM DEVLETLERİ		*YABANCI DEVLETLER*		*TÜRK DEVLETLERİ*	
Adı	**Süresi**	**Adı**	**Süresi**	**Adı**	**Süresi**
Pişdadiyan ve Kiyaniyan	220	Makedonyalılar	74	Meydiyeliler	?
Sasaniyan	424	Araplar	242	Partlar	470
İbn Leys, Zend gibi		Beni Tahir, Al-i Saffar		Çeşitli Müslüman	
çeşitli Acemler	50	gibi çeşitli Araplar	50	Türkler	612
				İran Şahları	422
Toplam:	694	Toplam:	366	Toplam:	1504

Bu cetvel bize gösteriyor ki, İran'da en çok satanat sürenler Türklerdir. Onlar en önce başlamışlardır. Son günlerde de saltanat yine onlardadır. Acemlerin İran'da saltanat süresi Türklerinkine göre üçte birdir. Eğer Meydiyeliler (midyalılar)in müddeti de eklenecek olunursa bu oran elbet daha artar.

Bu kıyaslama Türk'ün İran'daki tarihi hakkını ve İran'ın Türklüğünü belirgin bir biçimde kanıtlar.

2- İran Şahlarından Safeviler 220 yıl egemenlik sürmüş, bunlardan 10 şah gelmiştir. Halcı (Kılcı, kalacı)ler 7 yıl egemenlik sürmüş, 3 şah yetiştirmişlerdir. Avşarlar 25 yıl egemenlik sürmüş, 4 şah yetiştirmiş; Türk olduğu kesin olmayan Zendler sülalesi 26 yıl devam etmiş, bunlardan 3 şah gelmiştir. Kacarlar sülalesi ise 135 yıldır devam etmektedir ve 7 şahları vardır.

Bu şahlar bütün İran'a hükmetmiş iseler de Zendler Kirman ve Fars vilayetlerinde egemenlik sürebilmişlerdir.

İran'ın Türk şahları genellikle Türklüklerini bilmemişler ve Acemliğe hizmet etmişlerdir.

Bütün İran hükümetlerinin başkenti Suz, Persepolis (halen Luris-

tan'da harabesi bulunan bu şehre Araplar İstahr «İstahar» derler), Medain, Tebriz, Merağa, Kazvin, İsfahan, Rey ve Tahran olmuştur.

İran Şahları «Şah» unvanını taşımışlardır. İlk sülale olan Safeviler'de «Şah İsmail»deki gibi «şah» addan evvel, Avşarlarla Kacarlarda «Nadir Şah» ve Muzaffera'ddin Şah»daki «şah» addan sonra gelir.

Doğu tarihlerinin İran'ın Büyük İskender tarafından fethine kadar olan tarihi hakkında yazdıkları şeyler masaldan ibarettir. Bu tarihler tabiatüstü olaylarla doludur. O zaman da Türk-İran birbiriyle savaşmışlardır. Bundan sözeden meşhur «Şehname» sahibi Firdevsi Türk-İran savaşını ballandırarak ve aklın kabul etmeyeceği bir surette İranlılara kahramanlıklar yaptırarak tasvir etmiştir. Mesela o Zaloğlu Rüstem adında bir Acem kahraman uydurmuş, gerek onu başbaşa güreştirerek, gerek orduları çarpıştırarak, daima Türkleri buna yendirmiştir. Zaloğlu Rüstem'i yalnız Türklerle değil, devlerle bile savaştırmış, onları da Rüstem'e tepeletmiştir.

İskender'den sonraki bilgiler bir derece doğrudur.

İran, eski tarihinde de, yeni tarihinde de çoğunlukla kanlı taht kavgalarına sahne olup anarşi içinde kalmıştır. İran eski devrinde, yani müslümanlıktan önce Türkistan'ı, Hindistan'ı, Irak'ı Suriye'yi, Mısır'ı, Kafkasyayı, Anadolu'yu, Trakya'yı, Makedonya'yı, Atina'yı ele geçirerek cihangir olmuştur. Müslümanlıktan sonra da Tükistan, Hindistan, Kafkasya, Irak ve Anadolu'nun bir kısmını alarak parlak devirler yaşamıştır. Bu parlak devirlerin yaratıcısı Büyük Abbas ve Nadir Şah'dır. Bu iki kişi de Avrupa uygarlığından yararlanmış ve bu uygarlığı İran'a sokmaya çalışmış, ordularını Avrupalılar'a talim ettirmiştir. Ticarete, sanata, imara büyük hizmetleri olmuştur. Son devredeki çöküşün temsilcisi Kacar sülalesidir.

İran'ın son uyanma hareketi orada meşrutiyet yönetimini meydana getirmiştir.

3- Araplar fetihten sonra İran'a kendi dillerini koymuşlardı. Selçuklulardan Alp Arslan İran'dan Arapca'yı kaldırıp Acemce'yi resmi dil yapmıştır. Bundan dolayı da bütün Acemlerin Türklere minnettar olması gerekir. Yoksa dilleri unutulup giderdi. Dil gidince kendileri de biterdi. Biz Türkler ne tuhaf adamız! Madem ki Arapça'yı kaldırıyorsun, yerine Türkçe'yi koy!..

İran'ın eskiden büyük bir uygarlığı olduğu söylenmektedir; fakat bu belgeler az, açıklamalar yoktur. Bu uygarlık Avrupa yazarlarının dedikleri gibi Meydiye (midya) uygarlığı üzerine kurulmuştur. Yani İran uygarlığının anası Türk uygarlığıdır. Eski İran'a dair birkaç «baroliyef» bilinmektedir. Araplar İran'ın bu eski uygarlığına ait kitap, yazı, taş, tapınak ne buldularsa harap etmişlerdir. Eğer böyleyse, yani İran'ın eskiden parlak bir uygarlığı var ve onu Araplar mahvetmişlerse, uygarlık ve insanlık telafisi mümkün olmayan büyük bir zarara uğramıştır. Araplar insanlık huzurunda alçak bir mahluk olmuşlardır.

Bugün İran uygarlığı ve edebiyatı denilen, Avrupalılarca övüle övüle bitirilemeyen, ayyuka çıkarılan ve gerçekten de yüksek olan uygarlık ve edebiyat İslamiyet'ten sonra İran'da ortaya çıkan uygarlık ve edebiyattır. Hakikaten orada o zamanlar kendine özgü bir edebiyat, mi-

marlık, güzel sanatlar türemiştir. Bu edebiyat Acem diliyle işlenmiş ve tesbit edilmiştir. Bunun ırki alakasız henüz incelenmemiştir. Basmakalıp olarak dilden dile, nesilden nesile buna Acem edebiyatı denmiştir.

Acaba bu edebiyat ve uygarlığı -dendiği gibi- Acem edebiyatı mı, Acem uygarlık mıdır, Acem ruhunu mu gösterir? Bu, incelenmeye değer önemli bir noktadır. Eğer zamanım olsaydı, ömrümün birkaç yılını bunun bütün ayrıntıları ile bilgileriyle incelemeye seve seve vakfederdim. Bunun mahiyetini meydana çıkarmak dünya nezdinde büyük bir olay, yüksek bir keşif olur. Türklük sevgisi bizi bu hususta bir monografi tertibini Türk gençlerine tavsiye etmeye zorluyor.

Bununla beraber bulabildiğim bilgilerle de bir görüşe varabilecek durumda olduğumu görüyorum. Derece derece kanıtlar vardır.

A- Evvela bir nokta var: Araplardan saygınlığını yitirmiş, mahva mahkum olmuş Acem dilini Türkler yeniden resmi dil yapmışlardır. Sonra görüyoruz ki, İran'ın bu edebiyatı, güzel sanatları, kitapları, şair ve bilginleri İran'da mevcut bütün anıtlar, mimari eserler tamamen İslamiyetten beri olup yarı Türk olan İran'a hükmeden Türk saltanatları zamanın da meydana gelmiştir. İran edebiyatını Türk hükümdarları yazdırmış, bu anıtları, mimari eserleri Türk hükümdarları yaptırmışlardır. Gerçek olan bu durum, Türk'ü hiç sevmeyenler de dahil olduğu halde, bütün dimağları derin derin düşündürmeye yeterlidir. Bu gerçek düşünebilen dimağları yeni yollara doğru götürecek bir ışıktır.

B- Tarih bize gösteriyor ki, İran edebiyatı meşhur şair Revdeki ile doğmuştur. Revdeki'yi himaye eden, sarayında yaşatan Samanlılar'dan Nasr'ın oğlu Ahmed'dir. Bunlarsa Türk'tür. Ebu Ali Muhammed Belami'yi de o yetiştirmiştir. Eğer İran edebiyatı denilen edebiyatın en önemli temsilcilerini ele alır, incelersek aynı durumu görürüz. Yani onların hepsini yetiştirenler Türklerdir. Buna itiraz mümkün değildir. Samanlılar'ın çökmesi ile sönmek tehlikesine düşen bu edebiyatı derhal Gazneliler kucaklamışlar; saraylarını bu edebiyata beşik, döşek, cennet bahçesi yapmışlardır. Bunlardan Gazneli Mahmut Han Firdevsi'yi sarayında en iyi biçimde ağırlamıştır. Ağzına mücevher doldurarak ona İran'ın şaheseri, belki de dünyanın en güzel şiiri denen «Şehname»yi yazdırmıştır. Gazneli Mahmut İran tarihine dair elinde bulunan belgeleri bu tarihi nazma yazmasını Firdevsi'ye emretmiş, o da 60 bin beyitli olan meşhur «Şehname»yi yazmıştır. Bu suretle Firdevsi Acem dilini tesbit, Acem geçmişini ihya, Acem milliyetini kurtarmıştır. Meşhur Enveri, Selçuklular'dan Sancar ve Tuğrul Hanların bağış ve himayeleriyle yetişmiştir. Bu kişi Bağdat'a gidip Atabeyler'den Türk olan Zengioğlu Mevdut Han'ın himaye ve teşvikini görmüştür. Ferideddin-i Attar da Selçuklular'ın zamanında ortaya çıkmıştır. İran edebiyatının dehası sayılan «Gülistan»ın sahibi Şeyh Sadi yine Fars Atabeylerinin himayesiyle yetişmiştir. Hatta Sadi'nin babası bu Atabeyler'den Zengioğlu Sad'ın hizmetinde bulunan adamlarından olup oğlunun adını, Hükümdarına hürmeten Sadi koymuştur. Sadi öğrenimini de o zaman yine Türkler elinde olan Bağdat'ta yapmıştır. Yine İran'ın dahisi sayılan, bugün İngiltere'de bütün tahsil görmüşlerce tanınan ve cihanın en büyük şairleri arasında

adı okunan meşhur «Rübaiyat» sahibi Ömer Hayyam (Çadırcı Ömer) Selçuklular'dan Melikşah'ın verdiği altınlarla eserlerini yazmıştır. Selçuklular'dan Sancar Han Hayyam'ı o kadar sever, kendisine o kadar değer verirdi ki, onu tahtının yanında koydurduğu kürsü üzerine oturturdu. Hafız Şirazi Aksak Timur zamanında yetişmiştir. Avrupalı yazarlar meşhur Şair Ali Şir Nevai ile Acemce edebiyatın baş mevkiini işgal eden Mevlana Celaleddin-i Rumi'yi de bu İran şairleri arasında sayarlar. Meşhur Şair Cami, Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevai'nin himayesiyle yaşamıştır. Kısacası bu listede İran edebiyatının en değerli olanlarını yazdık ki, bu kadarı yeterlidir.

Bilim ustaları da çoğunlukla böyledir. Meşhur tarihçi Hondmir, Mirhond Hüseyin Baykara himayesiyle, Ali Şir Nevai'nin rehberliğiyle yetişmişlerdir. Bu hususta örnekler vermeye gerek görmedik. Yalnız şunu söyleyelim ki bir Türk olan İbni Sina'yı da Acem bilginlerinden saymak Avrupa yazarlarının adetidir. mesela İran meşrutiyeti hakkında İngilizce «1905-1909 İran İhtilali» adında bir eser yazan ve eseri kitabımızın İran meşrutiyeti kısmına kaynak olan Braun, «Ortaçağ'da Avrupa'da tıp ve felsefe adına her ne malum idiyse hepsi o İran dimağının (yani İbni Sina'nın) eseridir» diye yazmıştır.

İrani denilen bilime, tekniğe, fenne, tıbba gelince o da böyledir. Mesela bu konuda İbni Sina'yı zikderiyorlar. Bu kişiyi Avrupa'lı yazarlar çok takdir ederler ve överler. Mesela Braun, «Bugünkü bilime İran henüz birşey vermemişse de, Asya'nın ve ortaçağ Avrupasının İran soyundan birine ne kadar borçlu olduğunu göstermek için İbni Sina'nın adını zikretmek yeter. O devirde felsefe ve tıp adına ne varsa bu kişinin eseriydi» diyor. Oysa İbni Sina Türk'tür.

Avrupalılar çok şeyde böyle yanılmaktadırlar. Her gün dünyanın bir kat daha takdirini kazanmakta olan minyatürlere gelince: Bu sanatın en önemli temsilcisi en harikası Behzad'dır. Bu kişi Safeviler zamanında İran'da bulunmuştur. Esasen Herat'ta Aksak Timurlulardan Hüseyin Baykara'nın sarayında yetişmiştir. Hüseyin Baykara Türk'tür. Safeviler de Türk'tür. İran'ın öteki önemli minyatürcüleri de Behzad'ın çıraklarıdır.

İran edebiyatı denen bu edebiyat Safeviler zamanında pek gelişmiştir. Safeviler, biliyoruz, Türk'tür. Hatta Avrupa yazarları, «Safeviler bu sayede İran'ı boyunduruktan kurtarıp eski milli haline koymuşlardır» diyorlar. Birinci bilgi doğruysa da ikinci fikir hatadır. Avrupalılar çok hataya düşerler. Safeviler Türk olduklarından özellikle milliyet duygusu olmayan bir zamanda İran milliyetini kurtarmayı düşünmeleri doğru olamaz. Ancak gelişi güzel ve böyle fikirlere sahip olmayarak İran edebayıtını geliştirmişlerdi.

Şimdi şunu görüyoruz ki, İran edebiyat ve uygarlığının en önemli unsurları Türklerin elinde ve onların nimetiyle yetişmiştir. Bu kesindir, buna söz yoktur.

C- Acaba bu şairler Acem midir, Türk müdür? Bu noktayı da açık bir biçimde çözümleyebilseydim zaten mesele kalmazdı. İran edebiyat ve uygarlığı denilen şeyin Türk olduğu kanıtlanmış olurdu. Gerçi bütün bu kişiler eserlerini Acemce yazmışlardır. Fakat dil bu hazinenin aidiyeti

hakkında hakem mevkiinde değildir. Bu konuda bizim görüşümüzü belgeleyen, kanıtlayan ve onaylayan şeylerin biri de evvelce Avrupa'da, mesela Fransa'da yazarların eserlerini Latince yazmaları, bu sebeple o eserlerin asla Latin milletine mal edilmemiş olmalarıdır. Eğer bu eserlerin yaratıcıları Türk olursa, bu edebiyat da Türk olur. Yalnız şu değişiklikle ki, bu edebiyat ve uygarlık Acem çehresinde gözüken bir Türk edebiyat ve uygarlığı olurdu. Ancak bu kadar değişebilirdi. İş şekilde, resimde değil, ruhtadır. ruh ise Türk olurdu.

Şimdi bu yaratıcıların milliyetlerini araştıralım:

Bir defa, Acem denilen Mir Ali Şir Nevai ile Mevlana Celaleddin Rumi halis muhlis Türk'tür. İkisinin de Türkçe şiirleri vardır. Hele Nevai'nin Türkçe şiirleri sayısızdır. Elimizde bu iki kişinin Türk olduğunu kesin biçimde bize gösteren bilgiler ve belgeler vardır. Bunda şüphe yok. Fakat Revdeki, Firdevsi, Enveri, Ferideddin-i Attar, Cami, Sadi, Ömer Hayyam, Hafız, Behzad hangi millettendir? Maalesef eski zamanlarda milliyetin akıllarında yeri olmayıp din herşeye hakim olduğundan, eski eserler, tercüme-i haller milliyetten nadiren sözetmişlerdir. Revdeki, Maveraünnehir'den, yani Türk yurdundandır. Buhara civarında «Revdek» köyünde doğmuştur. «Firdevsi-i Tusi» denen Firdevsi Horasan'da Tus şehri civarındaki Rezan'lıdır. O da Türk yurdundandır. Enveri, «Abyurd»ludur. Yine oradandır. Ferideddin-i Attar da Nişapur'da doğmuştur. Yani Horasanlıdır. Sadi Şiraz'lı olup yani o zaman ve şimdi Türklerle dolu olan Fars eyaletindendir ve bir Türk'tür. Süleyman Nazif Bey de «Mehmet Akif» adındaki eserinde Şeyh Sadi için Türkoğlu Türk'tür diyor. Ömer Hayyam Esterabad'da «Dehek» Köyünde, bir söylentiye göre Nişapur'da doğmuştur. Gençliğini Belh'de ve Horasan'da Nişapur'da geçirmiş, ömrü müddetince Nişapur'da kalmıştır. Buralar da halen Türkler oturmaktadır. Minyatürcü Behzad Herat'dan, Türklerin yanından gelmiştir. Bu bilgiler de fikirleri Türklüğe doğru sevkeder mahiyettedir. Fakat bütün «Tezkireü's-şuera»ları ve başka belgeleri en iyi biçimde araştırıp inceleyerek bu milliyet meselesini kesin olarak çözümlemeledir. Hele minyatüre gelince Behzad Türk olmasa bile elimizdeki bilgilerle serbestçe hükmedebiliriz ki, bu sanat İran'a Türk yurdundan getirilmiştir. Sonra pek dikkat çekici bir hal de bu kişinin bütün resimlerindeki insanların kıyafet ve hele simalarının tamamen Türk olması, asla Acem olmamasıdır.

Bu belgelere dayalı bilgiler bize gösteriyor ki, İran edebiyatı denilen edebiyatı yaratmış ve yaşatmış olan bu kişilerin tamamına yakını Horasanlıdır. Bu birinci adımdır ve önemlidir. Bu gerçek bu yaratıcıları İran'dan ayırır. Horasan ise Türk yurdlarındandır. Türk'ü bol olan bir yerdir. Şiraz'lı olan diğer ikisi de o zaman Türk egemenliği altında ve Türk nüfusu pek çok olan yerdendir. Vaziyet böyle olmakla beraber bunlardan bir kısmının Türklüğünü de bulduk.

Üzülerek belirteyim ki incelemelerimiz zaman bulamamaktan dolayı, bundan ileri gidemiyor. Bununla beraber elimizdeki yukarıdan beri ortaya koyduğumuz bilgiler bu kişilerin Acem olmaktan çok Türk oldukları yönündedir. Bu bilgilere dayanarak bu edebiyatın Türklerin doğurup yaşattıkları edebiyat olduğu sonucuna varırız. Buna dayana-

rak da Acem denilen bu edebiyat ve uygarlığın Türk olduğuna hükmedilebilir. Ancak incelelemeleri daha ileri götürmek gerekir.

İşte bu kişilerin milliyetlerini bularak bu konuyu tamamlamak gereklidir. Ve Türklük adına pek önemlidir.

İran'daki cami, köprü, saray, medrese gibi anıtları ve sanat eserlerini yapanların tamamına yakını Türk'tür.

Burada şunu söylemeden geçemeyeceğim. Böyle İran dilini resmi dil yaparak, şiirlerini o dil ile yazarak onu ve İran'ı ölümden kurtaran Türklerin dillerini bugün Acemler İran'dan kaldırmakla meşguldürler. Azerbaycan'da Türkçe'ye saldırmaktadırlar. Güzel bir nankörlük örneği!

Sanata gelince, İran'ın o meşhur halılarını yapanlar göçebe Türklerdir. İran'ın o kadar makbul olan minyatürlerinin bütün siması Türk simasıdır ki, bu önemli özellikle bu ressamların milliyetini gösterir. Çünkü ta eskiden beri o zamanlara kadar ressamların resimlerini yaptıkları insanların simalarını benzetemeyip kendi daima görüp alıştıkları şekilde yaptıkları bu işle uğraşanlarca bilinmektedir. Mesela o zaman bir Çinli ressam bir Avrupalının resmini yaptığı zaman Avrupalının gözlerini Çinli gözü gibi yapmıştır. O halde bütün o meşhur sanat incisi olan miyatürlerin ressamlarının Türk olması şüphesizdir demek doğrudur.

4- İran birtakım dinlerin doğduğu yer olmuştur. İran zaman zaman peygamber doğurmuş, bir din meydana getirmiştir. İran'da ilk din Zerdüst dinidir. Budinin ibadethaneleri İran'ın meşhur ateşevleridir. Zerdüştlük Kiyanlılar tabakasından Küştab zamanında türemiştir. Yahudilik ve Hıristiyanlık, hatta Müslümanlık bu dinden yararlanmışlardır. İkinci din Mani dinidir. Bu dinin yaratıcısı Mani 241'de Samanlılardan Şapur zamanında ortaya çıkmıştır. Irkca Acem değildir. Manilik Zerdüstlük ile Hıristiyanlıktan alınma ve onların birbiriyle mezcinden meydana getirilme bir dindir. Bu din asırlarca sürmüş, Çin Türkistan'ı Türklerince kabul edilmiş, orada yapılan kazı bu dinin önemli bir edebiyat ve kitaplar vücuda getirdiğini meydana koymuştur. Üçüncü din Mezdek dinidir. Bu dinin peygamberi 485'de Sasanilerden Kubad zamanında yaşamıştır. Mezdek dini -esas ilke olarak- hayvan etini haram, kadını mübah kılmış, çok tasarrufu kaldırmış bir çeşit komünistliktir. Bu din ilk felsefi komünistliktir. Sonra Harami (Babeki)ler, İbn Leys mesleği gelir. El-mukanna (Nakaplı peygamber) Horasanlıdır. Beşinci din Şiilik mezhebidir. Şiilik İslamiyet'te bir mezheptir. Menşei Mısır'da Fatımilerdir. Batıniler bunun devamıdır. Şekil ve fikirce değişikliklere uğrayarak gelişmiş, bir müddet «Dağ prensleri» (şeyhü'l-cebeller) elinde yaşamış olan bu mezhep Selçuklulardan, İlhanlılardan darbeler yemiş, 1500 tarihlerinde Safevilerden Şah İsmail zamanında ilgi bulmuş ve resmi mezhep olmuştur. O zamandan bu zamana kadar hâlâ İran'da resmi mezhepdir. Son devrede artık göçmeye ve çökmeye başlamıştır. Şah İsmail bu mezhebi resmi mezhep yaparak Türklük'te ve İslamiyet'te pek tehlikeli bir ayrılık çıkarmıştır. Bu kişi İran'daki o saf Türkmenleri Şii yapıp başlarına kızıl külahları geçirmiştir. Safevilerin bütün orduları ve kuvvetleri bu Türkmenler'dir. Bunların en meşhuru hâlâ Hemedan

etrafında oturan «Karagözlü» uruğudur.

Şiilik İran'da Türkleri Acemleştirme aleti olmuştur.

Altınca din Babilik'tir. Bu dinin peygamberi Bab'dır. 1840'da Kacarlardan Nasirüd-din Şah zamanında ortaya çıkmıştır. Bu mezhebi Ali Muhammed Bab adında biri kurmuştur. Bu kişi 1812'de Şiraz'da doğmuştur. Mezhebi 1840'da Şiraz'da yaymaya başlamıştır. En gayretli müridi Kazvinli Tahire adında bir genç kızdı. Bu mezhep müslümanlıktaki bazı kuralları, ibadeti, çok kadınla evliliği kaldırıyor, kadına hürriyet verip onu erkekle eşit kılıyordu.

Bab mezhebi yayılmaya başlar başlamaz ahundlar, molallar derhal aleyhine kalkışmışlardır. Ali Muhammed, 1844'de Bender Buşeyr'de tutuklandı. Şiraz'da din bilginlerinin huzuruna götürüldü. O zaman şeyhilerin sayesinde kurtuldu; fakat Şiraz'ı bırakıp İsfahan'a gitmeye mecbur oldu. Üç yıl orada kaldıktan sonra Tebriz'e gitti. Artık müritleri çoğalmıştı. Oradan Mazenderan'a gitti. Tebriz'de idam edildi. Bab'ın fikirleri Batı fikirlerine uygundur. Kendisi Batı'yı asla tanımazdı. 1892'de Akka'da ölen müridi Bahaü'd-devle babiliği dünyaya yaymada başarılı olmuştur.

Balilik gittikçe taraftar kazanmaktadır. Hatta yalnız İran'da değil, dünyanın her tarafında, özellikle Amerika'da yayılmaktadır. Bu son memlekette bugün üç milyon Babi olduğu söylenmektedir. İran'da Babiliğe karşı sürekli tepkiler doğdu. İranlılar babileri kıyımlar yaparak doğradılar.

İran dinler ihdas etmiştir. Bu çok dikkat çekicidir ve incelemeye değer bir noktadır. Sebebi araştırılmalıdır.

5- İran İslamiyet'te Şiilik temsilcisi durumuna gelmiş bir memlekettir. Bu vaziyettir ki, bu kadar yüzyıldır Türk egemenliği altında kaldığı, halkı yarıdan fazla Türk olduğu halde Acemleri Türk olmaktan kurtarmıştır. Çünkü mezhep birliği ve heyecanı milliyeti unutturmuştur. Revdeki ve Firdevsi ile oluşan edebiyatın Acem dili ile yazılmış olması da buna hizmet etmiş, hatta ora Türklerini bu dile hizmete ve bu dile bağlı olmaya mecbur etmiştir. Tarih gösteriyor ki, İran'da Şiiliği yerleştiren ve resmi mezhep yapanlar Safevi Türkleridir. Bu mezhebi resmi mezhep yapanlar Türk olunca genellikle Avrupa yazarlarının söylediği gibi «Şiilik Acemlerin müslümanlığa karşı milliyetlerini korumuş İran dehasının icat ettiği bir kaledir» fikri çürür. Her ne kadar ben de bir aralık bu fikirde bulunmuşsam da şimdi doğru olmadığını görmekteyim. Şiilik her hükümdar olmak isteyenin o yüzyıllarda İran'da alet olarak kullandığı bir tarikat ve bir vasıtadır. Bu vasıta ile Safeviler başarı ve taht kazandıklarından onu resmi mezhep yapmışlardır. Şiilik, Türkiye-İran savaşında Acemlerin bayrağı olarak kullanılmıştır. İlk kurucusu da Mısır'da olduğundan İran dehası eseri değildir.

Türkiye-İran savaşında, Şiilik önemli rol oynamıştır. Yoksa Acemler Sünni de, Şii de olsalar milliyetleri bakımından aynen bugünkü hal ve vaziyetlerinde olurlardı. Oysa Şiilik İran'daki Türklerin Türkiye'ye tabi olmalarına engel olmuştur. İran'ın bu yarı halkı Türkiye uyruğuna geçseydi İran'ın tamamen Türkleşmesi pek muhtemeldi. Ora Türklerinin kullandıkları bu silah bu hizmeti görmüştür.

İran'da Şiilik devrinin iki önemli şahsiyeti vardır. Bunlar Şah Abbas ve Nadir Şah'tır. zaten bunlar İran'ın son devresinin her işinde parlak bir biçimde görülen iki simasıdır. Bu kişiler Şiiliği politikalarına alet etmişlerdir. İkisi de Acemleri Mekke'ye gidip İran'ın parasını oraya dökmemeleri için haccı Kerbela ve Necef'e, özellikle Meşhed'e İmam Rıza'nın türbesine çevirmeye çalışmışlardır. Şah Abbas Mekke'ye haccı menetmiş Meşhed'i gösterip İmam Rıza'ya mükemmel bir türbe yaptırmıştır. Nadir Şah Mekke'de bir Şii camii bulundurulmasını, oraya İran'dan giden paraları toplamak için Acem tahsildarlar atanmasını Türkiye ile yaptığı bir anlaşma görüşmelerinde iki madde olarak teklif etmiştir. Bunlar müslümanlıkta önemli olaylardır.

Bu Şiilik Türk-Acem ve Türkiye-İran arasında önemli ve yüzyıllarca devam etmiş bir savaş açmıştır. Acemler Şiiliği milli bir din gibi muhafaza ediyorlardı. Bu onlara Türkiye'ye karşı İran'ı korumak için iyi bir kale hizmetini görüyordu. Şiiliğin verdiği tutuculukla bir de onu politikayı alet ederek İran Türk ve şii şahları sunniliğe karşı bitmez tükenmez savaşlar açmışlar, Orta Asya Türkleriyle, Türkiye ile durmayıp çarpışmışlardır. Önce savunma kalesi olmuş olan Şiilik sonra saldırıya geçmiştir. Türkiye ile olan bu çarpışmaların kanlı sahneleri kısmen güney Kafkasya ve çoğunlukla Bağdat'tadır. Savaş 1500 tarihlerinde Yavuz ve Şah İsmail arasında başlamıştır. O zaman Azerbaycan henüz Şii değildi. Safevilerin egemenliği altına düşmüşler, fakat onları çekemiyorlardı. Yavuz'dan yardım istiyorlardı. Yavuz Şiiliği kaldırıp sünniliği yaymak fikrindeydi. Bu savaşın ilk darbesi İran'ın başına inmiştir. Yavuz Hoy civarında Çaldıran'da Şah İsmail'i fena halde bozmuştur. Eğer Yavuz üstün gelmeseydi, Şiilik bütün Anadolu'yu saracaktı. Bunun politik sonucu belki de Türkiye'nin çökmesi, Anadolu'nun İran'ın eline geçmesi olurdu. Ya da Türkiye ve Osmanlı sülalesi Şii olmak zorunda kalacaktı. Bu suretle belki devlet ayakta kalabalir idiyse de herhangi bir tarafın öbür tarafa kayıp bitmesi ihtimali ortaya çıkacaktı.

Bu savaş esnasında Sünni olan Kılciler bir aralık şahlığı ellerine almışlar, camilerde Türkiye hükümdarlarının adlarına hutbe de okutmuşlar, Şiiliğe darbeler vurmuşlarsa da, zamanları geçici olmuş, Şiiliği gelişmekten alıkoyamamışlardır.

Bu Sünnilik-Şiilik davası yüzünden Türk kanı oluk gibi akmıştır. Çünkü çarpışan kuvvetin ikisi de Türk idi.

Nadir Şah bir süre sonra Şiilik ile Sünniliği birleştirmeye girişmiştir. Nadir Şah Türkler arasındaki bu kara belayı kaldırmak istiyordu. Birçok becerileriyle büyük bir adam olan Nadir Şah hele bu girişimiyle en büyük hükümdarlar arasına girmiştir. Zaten milliyetçi bir Türk idi. Bunun Türkiye ile yaptığı anlaşma metnine koydurmak istediği gibi, İran'da da bir fermanla Hz. Ömer'e lanet edilmesini yasaklamıştır.

Nadir Şah'ın bu işlerinin sebepleri dini ve politiktir. Nadir önce daha iyi bir din yapmak fikrindeydi. Hatta bu fikirle İncil ve Tevrat'ı tercüme ettirip incelemişti. Politik sebep İran'ı eline aldıktan sonra etrafını yani Türkiye, Orta Asya ve Hindistan'ı da ele geçirmek emelini beslemesidir. Oralar Sünni idi. Oraları kolay almak için Sünni olmak gerekirdi. Büyük politika!..

Nadir bu büyük fikrinde başarılı olamamıştır. Çünkü bu işte Türkiye'nin yardımına muhtaçtı. Bu yardımı görememiştir. Bu iş için İstanbul'a gönderdiği din bilginleri kuruluna İstanbul'un resmi görevli din adamları yüz vermemiştir. Bu suretle bu güzel fikir uçup gitmiştir. Büyük bir fırsat kaçmıştır. Müslümanlık iki ayrı gruptan kurtarılıp birleşseydi İran'la aramızda mezhep yüzünden dökülen ve bir ırmak gibi akan kanlar akmazdı. Türkiye ve İran bu çarpışmada kaybettikleri kuvvetleri kaybetmezdi. Eğer bu çarpışma olmasaydı elbette bu iki devlet son zamanlarda düştükleri bataklığın içinde olmazlardı.

Nadir'in politik amacına göre din adamlarımızın hakkı vardır. Fakat onlar bunu bilerek değil, sırf tutuculukları yüzünden reddetmişlerdir.

Bu mezhep farkının kaldırılmasında hiçbir sakınca yoktu. İran Türkiye'yi yutamazdı. Oysa iki topraktaki Türklük dince de birleşecek, aradaki ve maalesef o zamanların yadigarı olarak hâlâ devam eden kin ve düşmanlık kalkacak, belki de Türkiye İran'ı yutacaktı. Bütün Türkler bir bayrak altında toplanacak, Acemler azınlıkta kalacak, Orta Asya ile Anadolu Türkleri arasındaki İran engeli kalkacak, bu iki takım İran ile de birleşecek, büyük bir politik bir varlık meydana gelecekti. İran da zamanla tamamen Türkleşip bitecekti.

Bu ihtimal pek büyüktü. Olmadı. Kabahat, hem de Türk'ün iki taraftan akan kanlarının günahı din adamlarımızındır. Elbet bunu bilselerdi engel olmazlardı; fakat cahildiler, anlamazlardı. Hele tutuculuk gözlerini bürümüştü. Kısacası, yazık olmuştur. Bugün de bu işi yapmak mümkündür. Ancak Türkiye ve İran o yetenekte ve mevkide olmalıdır.

6- İran, ilk önceleri Meydiyeli, Hun, Çit, Hazar, Haytıl gibi Türklerle uğraştı. Yüzyıllarca süren ve pek meşhur olan Turan-İran savaşları meydana geldi. Bu savaşlarda bazen İran, bazen Turan galip çıktı. Bu temaslar iki tarafın birbirini etkilemesine sebep olmuştur.

Bir aralık İran cihangir olmuş, derhal Anadolu sahillerinde Yunanlılar'la kapışmıştır. İran savaş meydanını ta Atina'ya kadar götürüp Yunan'ı tepelemiştir.

Böyle bir İran nihayet Büyük İskender denilen bir Madekonyalı'nın elinde mahvolmuştur.

Birkaç yüzyıl sonra dirilen İran, bu sefer Romalılar'la kapışmıştır. Bu defaki İran hem Turan-İran savaşına devam etmiş, hem de aynı zamanda Romalılar ve Bizans ile çarpışmıştır. Bu çarpışmada da İran bazen galip, bazen mağlup olmuştur. Birkaç yüzyıl süren bu İran-Bizans çarpışması hiçbir sonuç vermiyordu. Tam bu esnada İslamiyet doğmuş, bu ruhla canlanan Araplar İran'a saldırıp Bizans savaşıyla zayıf düşmüş olan İran'ın işini bitirmişlerdir. İran müslüman olmuştur. Arap'ın yeni doğmakta olan dilini, kültürünü almaya başlamıştır.

İran'ın müslümanlığı Arap'ın değil, Türk'ün işine yaramıştır. Müslümanlık İran'ın Türkleşmesini sağlamıştır. Çünkü bir hamlede gevşeyen Arap savaş ve politika sahnesinden derhal çekilmiş, meydan Türk'ün eline geçmiş, İslam'ın arslanı, kılıcı Türk ve herşeyi onun olmuştur. Bu halde bütün İslamlık meydanı-İran da dahil olarak-onlara kalmıştır. Bu sefer artık İran eskisi gibi yalnız doğuda ve Kafkasya'ya değil, batıda yani Anadolu ve Irak'ta da Türklerle temasa geçmiş, doğudan ve batıdan

olmak üzere Türk cenderesi arasına sıkıştırılmıştır. Artık milletlerarası bir rol oynamak değil, kendine sahip olmayı bile beceremeyen İranlılık Turan dünyası ve denizi ortasında bir ada gibi kalmıştır. Bu ada da yarı yarıya Türkle meskun, hatta yönetimi de Türk elinde olmuştur. Diğer bir deyimle Turan İran'ı sıkı bir çember içinde almış, ayrıca o çemberde durmayıp içine akmıştır.

İran bir müddet sonra Türk kuvvetiyle dirilmiş, yine milletlerarası sahneye çıkmıştır. İran'ı dirilten Şah Abbas Hindistan'la savaşarak diplomatik yolla temasa girdiği gibi, Avrupa'ya elçiler gönderip Hıristiyan devletlerle görüşmeler yapmış, onlara elbirliğiyle Türkiye üzerine çullanıp onu paylaşmayı teklif etmiştir. Elbette bu büyük bir politika idi. Abbas'tan sonra zayıflayan İran'ı tekrar canlandıran Nadir Şah da aynı politikayı izlemeye çalışıp Ruslar ve Avrupalılar ile temasa geçmiştir.

Şah Abbas ve üç halefi zamanında henüz büyük Rusya meydana gelmemiş, bu ülke milletlerarası bir görev yapacak dereceyi bulmamıştı. O zaman yani on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Türkiye'ye karşı Avrupa dengesini Lehistan ile İran sağlıyordu. Türkiye'nin doğusunda olan İran, kuzeyinde Lehistan Türkiye'ye karşı bir karşılıklı denge oluyorlardı. Bu denge ile Avrupa varlığını sarsıntıdan kurtarıyordu. O zaman İran bugünkü Japonya mevkiinde idi. Yani Avrupa'nın karşısında büyük bir Asya devletiydi. Batı devletleri heyetine dahildi. Rusya'nın güneye doğru gelişmesi, İngiliz Hind hükümetinin teşekkülü İran'ı bu önemli durumdan düşürdü. Zayıf, bağımlı ve mahkum bir hale koydu.

Nadir Şah'dan sonra İran artık milletlerarası sahnede yer, rol bulamamıştır. Tersine Avrupa'nın sömürge politikasının ortaya çıkışından beri Avrupa İran'a bir milletlerarası sahne götürmüş, onu İran'ın sinesine yerleştirmiş, orada boks yapmış ve dans etmiştir. Bu durum halen sürmektedir. İran o zamandan beri Avrupa devletlerine sağmal bir inek olmuş, her Hıristiyan devlet, özellikle Rusya ve İngiltere onun memesini ellerinden bırakmamışlardır.

7- Eğer böyle giderse parlak bir maziye sahip olan İran bir gün paylaşılacak veya Rusya ve İngiltere'den birinin pençesine düşecektir. Fakat bir müddetir İran, yüzyıllardan beri yuttuğu tiryakların uyku ve uyuşukluğu arasında, battığı tutuculuk ve cehalet bataklığının suları, çamurları içinde bunu duymaya ve anlamaya başlamıştır. Can havliyle, hayat kaygısıyla çırpınmaktadır. bu çırpınmanın en belirgin niteliği İran'ın meşrutiyet ve ıslahat hareketidir. Görülüyor ki İran müstebit şahlar tokmağı altında Rus ve İngiliz cenderesi içinde 25 yıldır gözü açmak, Avrupa usullerini memleketlerine sokup gelişmek bağımsızlığını ve geleceğini kurtarmak için büyük meşakkatle çarpışmakta, yılmayıp azimle devam etmekte, büyük fedakarlıklar, kahramanlıklar yapmaktadır. Hayrete değer olan şudur: İran edebiyat ve uygarlığında, İran cihangirlik ve askerliğinde olduğu gibi bu uyanma ve meşrutiyet hareketinde de etkili unsur yine Türk'tür. Türk'tür ki bu işte ön ayak olmuş, daima ilk safta bulunmuştur. Suikastler yapan fedailer, hürriyet savaşları yapan askerler Türk'tür. Tebriz ve Azerbaycan İran hürriyetine kucak, ocak, can ve ruh olmuştur. Bu pek önemlidir: İran meşrutiyetinin hemen bütün inkılap etkenleri de Türk'tür. Irkımızdaki

bu zinde kuvvet, bu hayatiyet ve bu cömertlik ne yücedir! Ölmüş ve yüzyılık düşmanı olan İran ırkını bugün de o diriltmeye kalkmıştır.

Eğer İran cehalet ve tutuculuğu yener de kalkınabilirse kurtulur. Fakat umut zayıftır. Onun bu milletlerarası mahşerde nasibi yamandır. Hem de varlığının bir parçası da ayrılıp kopma işaretleri göstermektedir. Bir taraftan Azerbaycan Türkeri, diğer taraftan Bahtiyariler, öbür taraftan Horasan Türkleri bağımsızlık istemektedirler. İngiliz ve Rus da buna yardım etmektedirler. İran'ın ciğerlerine saran bu vahim hastalıkla, bedenin dışına üşüşen kurtlardan kurtulup şifa bulması umut edilemez. İran hakkında İngiltere'nin fikrini gösterdiği için İngiliz yazarlarından Profesör Braun'un şu görüşünü aynen alıyorum:

«Maalesef İngiltere'de bir sınıf kişiler vardır. Bunlar diyorlar ki: 'İran geri kalmış bir memlekettir. Bu memleket kendi halkının elinde pek yavaş, pek geç gelişebilir. En iyi yol bir Avrupalı devlet, İngiltere veya Rusya, İran'a girmeli ve onu gelişmeye sevketmelidir. İran'ın asıl halkı istesin, istemesin bu böyle olmalıdır. İşte böyle olursa İran özelliğini ve milli mahiyetini kaybedecektir. Maddi mutluluk ve çıkar ve menfaat istediği kadar çok olsun, demiryolları, maden ocakları, petrol havzaları gelişsin, İran'ın kaybolmasıyla dünyanın uğrayacağı ruhani ve fikri ziyanı bunlar karşılayamazlar. İran'da yabancı işgali uzun zaman devam ederse İran'ın kendi özelliğini ve karakterini kaybedeceği şüphesizdir. Bir kere bu böyle olunca, yabancı işgallerinin asla bitmediği bugüne kadar görülen tecrübelerle sabittir.

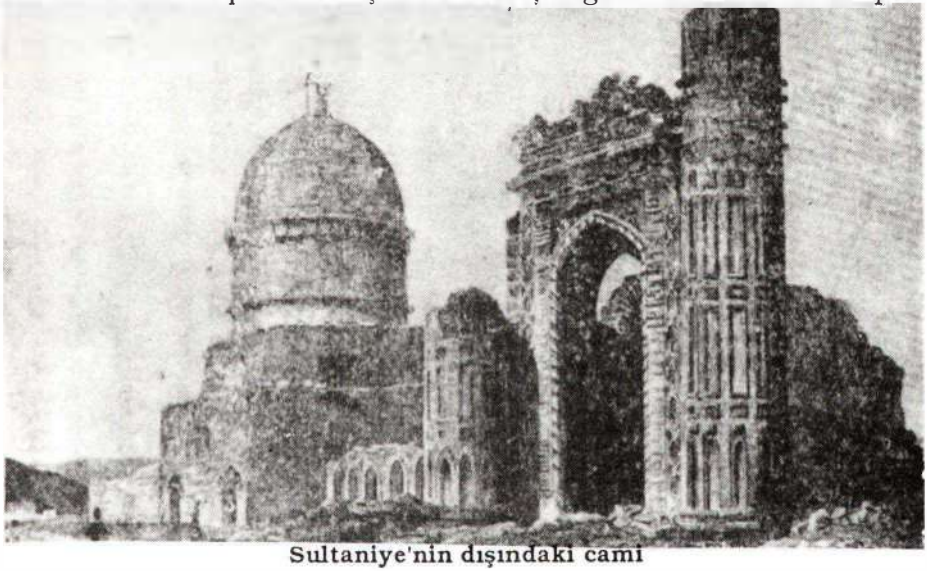
«Küçük milletlerin kıymetini inkar eden ve miktarı çok olan bu kişiler bile Yunanlılar gibi bazı müstesna miletlerin insanlık fikrine ve güzel sanatlarına birçok şeyler eklediklerini, bunların saygı ve özenimize layık olduklarını, mahvlarının insanlık için büyük bir kayıp olacağını oybirliği ile onaylarlar. İnsanlığın bu minnettarlık duygusundan Yunanistan'ın neler kazandığı meydandadır. Herkes bilir ki, yeni Yunanistan bugünkü bu hissine borçludur. Benim fikrime kalırsa bugünkü İran da aynı vaziyet ve ayrıcalığa sahiptir.»

Kitabımızın İran hakkındaki kısmını bitirirken Azerbaycan hakkında, belki de bir tekrar olduğu halde, şu bir-iki sözü söylemeden geçemeyeceğim: İran Azerbaycanı Asıl Azerbaycan'ın güney parçasıdır. Coğrafi adı Güney Azerbaycan'dır. İran Azerbaycanı tabiri sun'idir. Halkı tamamen Türk'tür. Orada Acemler 50 bin halkının yüzde 1'ini oluşturur.

Acemler oradaki Türklere pek fena davranmakta ve zulüm yapmaktadır. Son zamanlarda İran, Azerbaycan'ı Acemleştirmek hevesine düşüp Türkler aleyhine zehir saçmaktadır. Hele İran bütün şiddetiyle Türkçe'ye saldırmıştır. Elinden gelse bugün ve birden Azerbaycan'dan Türkçe'yi söküp atacaktır. Türklere, «Türkler eşektir» diye hakaret ediyor, onları falakaya yatırıp patır patır dövüyorlar. İran milliyeti duygusuyla ateşlenen yeni İran gençleri bu hususta pek ileri gitmektedirler. Türkçe ve Türkler aleyhine müthiş bir yayın yapılmaktadır. Ateşkes zamanında Türkiye felaketli anını yaşarken İran Türkiye'den arazi almak istemek gibi büyük bir hatada da bulunmuştur.

İran birçok bakımdan bu politikadan vazgeçmelidir. Eskiden de böyle bir politika görülmüştü. Bir fayda vermemiş, Azerbaycan Türkleri

Acem yapılamamıştı. Bu politakının zararını görecek olan bizzat İran'dır. İran kendisine edebiyatta, askerlikte, uygarlıkta, kahramanlıkta, fedakarlıkta nice nice hizmetler etmiş olan ve eden, yönetimde hürriyet ve gelişme yollarında kendisine önder ve başkan olmuş ve olan bu halkı kendisinden nefret ettirmemelidir. Azerbaycan'a uyguladığı politika yalnız bu nefreti doğuracaktır. Ondan da kin ve düşmanlık doğacaktır. İran, bu politika ile İran'ı yaşatan ve ona daima şereller kazandıran bu Türk halkını kaybedecektir. Bu da İran için felaket olacaktır. Bu politika başka bir sonuç doğuramaz. Hele bu adi poli-

Sultaniye'nin dışındaki cami

tikanın gayesi olan Acemleştirmeyi asla temin edemez.

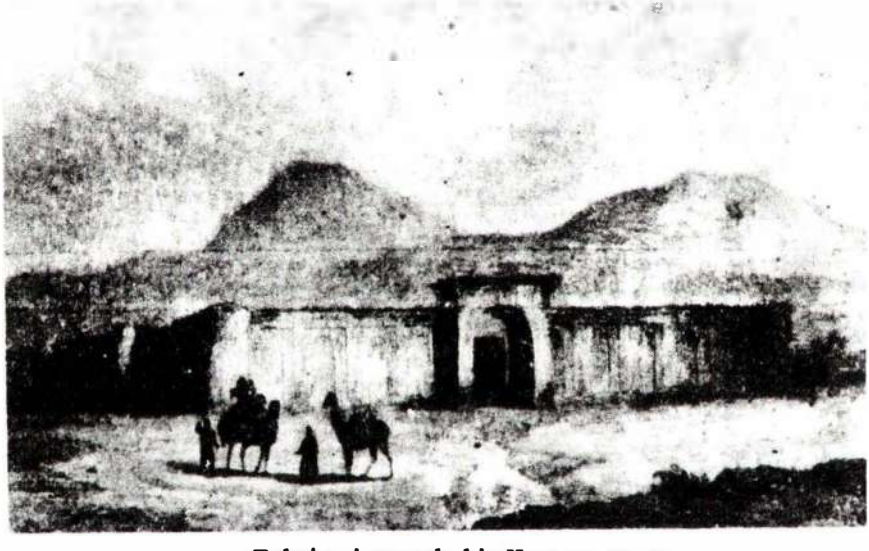
Tarihte, bizzat İran tarihinde bunun örnekleri dersleri pek çoktur. Hele bu politikanın korkunç sonucu vardır ki o da İran'dan soğumuş olan bu Türkleri Rus kucağına atmaktır. Bu tehlike pek büyüktür. Ruslar Çarlar zamanından beri bu gayeyi takip etmektedir. İran'ın yaptığı bu politika Rusya'nın istediği şeydir. Hatta insan diyebilir ki, Rusya'nın açtığı, İran'ı bilmeyerek sürüklediği yoldur. İran, üzerinde tutunduğu dalı kesmekte, Rusya'nın ekmeğine yağ sürmektedir. Son devirlerde bir Rus generali bu halkı, «Siz evvelce bağımsızdınız. Devletiniz vardı. İran devletinin boyunduruğundan kurtarıp size bağımsızlık vereceğiz» demiştir.

Bu söz İran'ın daima gözü önünde duracak, yolunu gösterecek müthiş bir gerçek pusulasıdır. General'in ilk sözleri doğrudur. Tarihi bir gerçektir. Son sözü bir vaad ve aldatmadır. Rusya'nın bu Türklere bağımsızlık vereceği yoktur. Bu da Kafkasya, Kırgız gibi öteki Türklerin bugünkü halleriyle sabittir.

Fakat bir yeri alacak olan devletler ora halkını bu gibi şeylere aldatıp emellerine hizmet ettirirler. Haydi bunları da bırakalım. Ancak bu söz-

lerdeki kışkırtıcı mana fevkaledede dir. Buna dikkat etmelidir. Bu dikkat İran'a aittir.

Zavallı Azerbaycan! Bugünkü İran meşrutiyetinin, İran'daki fikir ve hürriyet hareketinin kahramanı, başı sensin! Bu uğurda büyük fedakarlıklar gösterdin, nice kahraman evladını kurban verdin. Bugün anlaşılıyor ki, bu ettiğin hizmetler kendi aleyhine imiş!.. Bundan zarar görüyorsun.

Tebriz civarında bir Kervansaray

Bilmek lazımdır ki İran'da meşrutiyet Türk unsuru aleyhine olmuştur. Türk olan hanedan tepelendi. Türkçe saraydan, ordudan kovuluyor, hatta Türkler'in ağızlarından bile alınıp mahvediliyor, Türk'ün okulları kapanıyor.

Bir Türk'ün bunları görerek, «İran'da her Türk'ün meşrutiyet aleyhinde çalışması göreviydi ve görevidir» demesi gerekir. Bu haksız harekette Acemlere alet olan, milli duygudan nasibi olmayan birtakım İran Türkleri de vardır ki, bunlara ne demeli bilmem! Bu adamlar herhalde mert insanlar değildirler.

Türklük derhal görev başına gelmelidir. Oradaki Türk kardeşlerimiz uyandırılmalı, bilimle bezendirilmeli, Türk eliyle İran'ı kurtarmalıdır. Oranın en işe yarar, en dinç unsuru Türk'tür. İran şimdiye kadar onunla yaşamış, onunla ayakta duruyor, bundan sonra da ancak onunla kurtulur. Avrupa'ya karşı bu iki ülkenin çıkarı birdir. Düşman ortaktır, o da Avrupa'dır.

DIŞARIKİ YURT TÜRK DEVLETLERİ

Çin, Hindistan, Mısır, Amerika

ÇİN TÜRK DEVLETLERİ

GİRİŞ

En eski günlerden günümüze kadar bütün tarihine bakıldığı zaman Çin'in iki politik kısma ayrılan bir kıta olduğu görülür. Bunun biri Kuzey Çin, diğeri Güney Çin'dir. Biz Türkler birinciye «Çin», ikinciye «Maçin» demişizdir. Eskiden beri biz Türkiye Türklerinin söylediği gibi «Çin ü Maçin» diye Arapça gibi «vav»ı «nun»a vurmak, «ma»yı çekmek doğru değildir.

Çin milleti başlangıçta kuzey ve orta kısımlarda başlamış, yüzyıllarca süren ve ancak bundan bir yüzyıl önce bitebilen bir temsil (assimilasyon) eylemiyle güney kısım Çinlileşmiştir.

Kuzey Çin tarihinin bütün seyrinde hem çeşitli Türklerin istilası altına düşmüş, hem Çin'de kurulmuş çeşitli Türk devletlerine merkez olmuş, hem de orada muhtelif Türk hanedan Çin Devleti adı ile Çin İmparatoru adı ve sıfatıyla egemenlik sürmüşlerdir.

Güney kısım pek az Türkler'in eline geçmiş, hemen daima Çin milli sülale ve devletlerine merkez olmuştur.

Bu iki Çin, Çinilerin elinde bile sürekli bir çekişme için de yaşamıştır.

Çin ve Maçin'in hem kuzeyi, hem doğusu bütün o yüzyıllarda ve tarihlerde Hun ve Tatar genel adlarıyla anılan Turan milleti ile kuşatılmıştı. Çeşitli zamanlar da bu Hunların çeşitli kısımlarına değişik adlar verilmiştir. Bunlar hayatlarını Çin'le sürekli mücadele içinde geçirmişlerdir.

Çin Türk devlet ve sülalelerini iyi anlamak, sırf Çin tarihine ait bulunan bazı Türk politik hayatını da görmek için, bütün Çin tarihinden bir özet yapacağınız, Türk devlet ve sülaleler hakkında bağımsız bilgiler vereceğiz.

Çin'in ilk coğrafi vaziyeti iki büyük ırmağa canlılık vermiştir. Bunlar Yeşil Irmak (Hoang-Ho) ve Yang-Çe'dir. Bu ırmaklar sürükleyip yığdıkları alüvyon denilen toprakla lösün karışmasından bir ova meydana getirmişlerdir ki, bu ova Çin Mezopotamyası adına layıktır. Fevkalede verimlidir. İşte bu ova, yani bu iki ırmak Çin varlığını, uygarlığını doğurmuştur. Bu varlık ve uygarlık Çin'e özellikle Yeşil Irmak yatağını, Kansu'dan denize kadar batıdan doğuya doğru yürüyerek girmiştir.

Çin Irkı Orta Asya'da doğup doğuya doğru bu iki tarihi ırmağı izleyerek gitmiştir.

Kuzey Çin dünyanın en verimli yeridir. Hoang-ho boyunda darı, sorgu ve mısır; Yang-çe ovasında pirinç adeta bir emek sarfetmeden yetişmektedir. Çin'de en önemli rol, eskiden de, şimdi de kuzeyindir. Bu sebeple Kuzey ve Güney Çin arasında iklim çevre ve tabiat bakımlarından büyük farklar vardır. Bu da uygarlık ve iktidar farkları doğurmuştur. Bu suretle Çin politik olarak da ikiye ayrılmış Güney Çin, Kuzey Çin'in uyruğu ve mahkumu olmuştur.

Kuzey Çin halkı çiftçidir. Çinli her çiftçi ırk gibi sabırlı, sebatlı geleneklerine bağlı bir karakter almıştır. O, Hindlinin olumsuz hayal ve zayıflatıcı kötümserliğini bilmemiştir. Geçmişe saygı ve aileye bağlılık bu Çin toplumunun esası olmuştur.

Bilginlerin büyük bir bölümüne göre Çinliler Sibarya, Ural yahut daha büyük ihtimalle Kaşgarya'dan gelmişlerdir. Önceleri Kansu eyaletine yerleşmişlerdir. Sonra doğuya doğru ilerlemişlerdir. Arşayık Çin uygarlığı ile Irak'ın Turanlı olan «Sümer» uygarlığı arasında büyük bir benzeyiş vardır. Sümerlerin de Türkistan'dan Irak'a göç etmiş olmaları, Türkistan'da Milad'dan 5.000-2.000 yıl önce bir uygarlık mevcut olduğunun «Anev» keşifleri ile sabit bulunması, bu Çin ve Sümer uygarlığı iştirakini açıklar. Yani Çiniler de, Sümerler de Türkistan ve civarından göç ettiklerinden o eski uygarlığı biri Çin'e, diğeri Irak'a götürmüştür, görüşü geçerlidir.

Görülüyor ki Çinliler de Türk'ün ilk ve öz yurdu olan Türkistan'dan çıkma olup beraber götürdükleri yurdumuzun eski uygarlığını kendilerine maya yapmışlardır.

Çinliler Çin'e geldikleri zaman yerli halk ile uğraşmak zorunda kaldılar. Bu da yüzyıllarca sürdü.

Çin'in ilk sülaleleri «Hia» (M.Ö. 2250-1866), Şang (M.Ö. 1866-1122)'dır. Bunlar hakkında açık tarihi bilgi yoktur. Tarih ancak Çe-lu (M.Ö. 1122-255)'yu kesin olarak biliyor. Bu sülale zamanı Konfüçyüs inanışı devridir. Çin felsefesinin kurucusu olan ve devlette bakanlık bile yapmış bulunan Konfüçyüs Miladdan 551 yıl önce doğmuştur.

«TSİN»LER

Bu sülale zamanına kadar birçok küçük krallar elindeydi. Tsin ve Tsü beylikleri Şansi'de sınırdaydılar. Orta Asya'dan hücum eden Çung'lar ve sonra Hunlar'a karşı sınırı koruyorlardı. Tsü'ler Yu'e, Song, Han ve Ç'o gibi birçok beylikleri aldılar. M.S. 224'de Tsin'lerden Vang-Çing Tsü'leri Çin'in birliğini sağladı. Bu kişi imparator olunca Hoang-ti unvanını aldı. Bu «muzaffer» demektir.

Bu esnada Çinliler Hunlar'a Hiyong-nu diyorlardı. O zaman bu Türkler Japon Denizi'nden Ural'a kadar olan arazide oturuyorlardı. Bunlar bir düziye Çin'e hücum ediyorlardı. Huang-ti bunlara karşı Çin setti'ni yaptırdı.

Peçili körfezinden itibaren Orta Asya ve Kaşgar'dan Yüe-çi (Tohar)ler ve bütün Türkler Çin'e girdiler.

«HAN»LAR

M.Ö. 200 tarihlerinde kuruldu. Bu sülalenin kurucusu «Liyeo Pang» Hunlar tarafından kuşatıldı. Kuşatmadan gayet güzel bir prenses vererek kurtuldu. Bunların başkenti önce Si-Ngan (Çang-Ngan), sonra Lo-Yang (Honan-Fu) olmuştur. Bunlardan Vu-Ti Güney Çin'i, Doğu Türkistan'ı ele geçirdi. Kulca'da oturan Yüeçe'lerin akrabasından Ozun denilen mavi gözlü ve sarı saçlı olan Türkleri bozdu. Bu sülale zamanında Güney Çin Çinlileştirilmeye çalışıldı.

Hanlar zamanında Romalılar'a göre Çin İpek memleketi ya da masal gibi birşeydi. Romalılar oraya varmak isterlerdi. Nihayet Romalı tacirler Partlar memleketinden Romalılar'ın «İssédon Tscythica» (İssedon Çitika) dedikleri Kaşgar'a vardılar. Bu deyim de gösterir ki Çit'ler Türklerdir. Bu yol Partlar veya Hunlar tarafından kesildiği zaman Romalılar İpek Yolu'nu denizden aramışlardır.

Buda dini Hanlar zamanında Çin'e girdi. Çinlilerin Türkistan'ı istilaları onları Pencap ve Kahdehar Yüeçi'leriyle ilişki kurmalarına neden oldu. Onlarsa Buda dinindeydiler. Bu mezhep M.S. 64'de İmparator Ming-Ti zamanında girdi. Bu kişi Türkler'e büyük bir darbe vurdu. Sonra da onları batıya fetihlere yöneltti.

M.S. 220'de Han sülalesi çöktü.

Bir süre Çin'de anarşi hüküm sürdü. Nihayet Vey ve Han sülaleleri kuruldu. Bu ayrılığın da sebebi Güney Çin'in, Kuzey Çin ile ezeli ve ebedi çekişmesi ve mücadelesidir. Bu, Çin'in bütün durumunu açıklayan bir esastır.

Nihayet Tsin (Tcin) sülalesi ortaya çıktı. Bu üç sülaleyi yıktı ve ülkelerini birleştirdi. (M.S. 280)

«TSİN»LER

Bunlar zamanında Türkler Çin Setti'nin korunmasına atandılar. Bu Türklerden Liyeo-Tsung 311'de Çin'e daldı. Çin İmparatorunu tutsak aldı. Kuzey Çin Türklerin eline geçti. Tuhaf ki Uzak Doğu'da Çin'de olan bu işler Batı'da Roma İmparatorluğu'nda da oluyordu. İkisini de hırpalayanlar iki tarafta da Hun denilen Türklerdi. Çin, güneye çekildi.

Çin'in bu seferki düşüşü ve Çinliler hükümetinin güneye çekilişi Çin'de Ortaçağ devrini açmıştır.

Tsinler'in güneyde saltanatları bir yüzyıl daha sürmüştür. Buna «Aşağı İmparatorluk» adı verilmektedir ki, artık orada Çin uygarlığı çürümüş, ahlak bozulmuş, Çinliler Uzak Doğu'nun Bizanslıları durumuna geçmişlerdir.

Kuzey Çin Türkler'in eline geçti; fakat bu Türkler birbirini yediler. Biri battı, biri çıktı. Nihayet bu Türkler Çin uygarlığı etkisi altında kalıp Çinlileştiler.

M.S. ikinci Yüzyıl sonlarında Türkler Güney Çin'i ele geçirdiler.

Bunların içerisinde en devamlı olan Toba'lardır. Bunlar da Çin uygarlığını almışlardır. Diğer Türklerle uğraşarak Çin'i onlardan korumuşlardır.

Eftalit yahut Akhunlar Yüeçilerden Sogd'u aldılar. Oradan «Toraman» adındaki reislerinin yönetiminde ve Sasaniler zamanında İran'a çeşitli akınlar yaptılar (495). Bunlardan Mihirakula Ganj ve Gücürat'a kadar vardı.

«SÜEY»LER

577'de Tobalar'ın iki devleti birleşti. Güney Çin İmparatoruğu'na saldırdılar ve ele geçirdiler. Yine büyük bir Çin İmparatorluğu kuruldu. Bu suretle Suey Sülalesi ortaya çıktı. Bunlar Çin Hindi, Kore ve dört hanlığa ayrılmış, birbirlerini yemekte olan Tukyu Türklerinin bu halinden yararlanarak Türkistan'ı da ele geçirdiler. Nihayet Kore üzerine açılan seferde orduları bozulunca sülaleleri de mahvoldu (616). Yerlerine Tang Sülalesi geçti.

«TANG»LAR

Bu sülale 617'de kuruldu. Bu sülaleyi kuran Li-Şe-Min idi. «Tay Tsung» adıyla imparator oldu. Bu kişi «büyük» unvanını kazanmıştır. «Tay» kelimesi son birkaç yüzyıla kadar Türkler'de adların sonunda pek çok görülen bir kelimedir. Bu kişinin askerleri Bozkurt Türklerindendi. «Asena Şehul» adında meşhur bir Türk komutanı vardı. Kore, Kaşgar ve Orta Asya'yı bu komutan ele geçirmiştir. Tay Tsung öldüğü zaman bu komutan Türk usulü üzere onun mezarı üzerinde intihar ediyordu. Pek güçlükle önleyebilmişlerdir.

Bunların devri Çin'in en yüksek ve parlak devridir. Toba'lar ve Çinlileştirilmiş Türkler'le dirilmiş, onların enerjisini almış olan Çin, şimdi büyük fetihler yapacaktır.

Doğu Tukyu'ları bunlara hücum ettiler. Tuğlu bayraklar Çin başkenti duvarları önüne doğru yola çıktı. Tang'lar bir ordu ile onlara karşı gittiler. Türk hanları «Kiyeli» ve «Tuli» doludizgin bunların üzerine geldiler. Tay Tsung'un askerleri korktular. Tay Tsung hemen şu çareyi buldu: 100 atlı ile Türk saflarından içeri girip şunları söyledi: «İmparator ailesinin Türklere borcu yoktur. Niye benim ülkemi istila ediyorsunuz? Han'la başbaşa savaşıp kim galip gelecek görülsün diye özellikle geldim. Eğer savaş isterseniz, işte 100 atlım var. Sebepsiz insan öldürmekten ne fayda sağlanır?» Kiyeli buna güldü ve birşey demedi. Bu sefer Tuli'ye dönüp eski arkadaşlıklarını hatırlattı. Ve, «Unuttun mu? Tehlikede olduğun zaman senin yardımına gelmişti. Benimle ittifak yapmıştın, yemin etmiştin; benimle teke tek savaşır mısın? » dedi. Tuli, üzülüp savaştan vazgeçti. Yalnız kalınca Kiyeli de savaşı bıraktı. Bu suretle Tay Tsung Çin'i kurtardı.

Bu kişi Batı Tukyu'larla da ittifak ederek Doğu Tukyu'ların yani Orhun Tukyularını bitirdikten sonra Batı Türkleri yani İli Tukyularını mahvetmeye teşebbüs etti. Bu esnada İli Tukyuları pek kahramanca savaştılar. İran'ın Sasanilerinin Hüsrev Perviz'inden «Baktariyan»ı almışlardı. Ak-dağ, Türkistan ve Maveraünnehir bunların elindeydi. İşte Cengiz'den beri Moğolistan adı alan yerin Türklerini böyle bitirdikten

sonra 641'de bir ordu gönderip onları Urumçi'nin güneybatısında «Hatun Boğdu»'da bozdu. Batı Tukyu Devleti bitti. Yani Doğu Tukyu Devleti'nden 11 yıl sonra Batı'sı da çökmüş oldu. Bunun üzerine Uygurlar da Çin himayesine girdiler. Ve Orta Asya'da Çin'e çok hizmet ettiler. Çin'in etkinliği Buhara ve Kandehar'a kadar vardı.

Tay Tsung 649'da öldü.

Yerine geçen Kao Tsung, Kore'yi ve Karluk Türklerinin oturdukları Kara İrtiş, İmil, Tarbagatay kıtalarını aldı. Bu kişi babasının metresine aşıktı. Babası ölünce «Va-Heau» adında olan bu kadını aldı. İmparatoriçe olan bu kadın devlet işine karıştı, sarayda fena roller oynadı. Bu kişi ölünce yerine geçen oğlu Çung Tsung'un karısı Vey-Şi de aynı mizaçta bir kadındı. Bunların yüzünden isyan çıktı (710). Bu iki kadın her türlü fuhuşu, yolsuzluğu yapıyordu. Bu isyanla Ming Huang imparator oldu (712-756). Bu kişi, bilgin ve filozoftu. Sarayda kütüphane yaptı ve bunu herkese açtı. Aynı zamanda bir akademi kurdu. Şairleri, bilginleri etrafına topladı. Saray'da bir müzik kurulu kurdu. Binlerce güzel kızları topladı. Zevk ve eğlenceler doruğa çıktı. Aynı zamanda Türkleri bozdu, Türkistan'ı aldı.

İşte bu sırada, Müslümanlık ve Araplar ilerliyorlardı. Arabistan çölünün bu kızgın seline, terütaze bir dinin verdiği dinçlikle sıçrayan Arap'a karşı bütün Acem, Türk ve Hindliler Çin'den yardım umuyorlardı. Buraları hanları Ming Huang'a elçiler yolladılar, Araplara karşı ordu istiyorlardı. Bu Türk, Hind ve İran dünyasına Araplar gibi diğer taraftan Tibetliler de musallat oldu. Ming Huang bir ordu gönderip Arapları bozdu ve Pamir'e sahip oldu. Fakat bu yardıma gelen Çin Generali Türkler'e zulmetmeye başladı. Taşkent'i yağmaladı, hanını kesti. Bu sefer Han'ın oğlu Araplara sığınmak zorunda kaldı. Bu güzel bahaneyi bulan Araplar Çinliler'le tutuştular. Arkadan Karluk Türkleri de isyan etti. Çin ordusu mahvoldu. Bununla Çin'in Orta Asya'dan ayağı kesildi. Bu da Arap'ın Orta Asya'yı istilasına bir sebep oldu.

Hıtay Türkleri ve başka Türkler çeşitli isyanlar çıkardılar. Devlet zayıflamya başladı. Bir Çin ordusuna komuta eden bir Türk gelip başkent Si-Ngan'ı ele geçirdi, İmparator'u tahtan indirdi. Yerine geçen oğlu Kansu askerine güveniyordu. Bunlar da Türk ise de Tang'lara bağlı idiler. Kansu üzerine Uygurlar da yardım ettiler. Bu suretle bu ordu Si-Ngan-Fu'yu kurtardı. Uygurlar tekrar Çin'e saldıran Tibetliler'i de fena halde bozdu.

Nihayet isyanlar ve anarşi içinde Tang Sülalesi mahvoldu. Bu sülale üç yüzyıl kadar egemenlik sürmüştür.

Tang'lardan sonra birçok karallıklara ayrılmıştır.

«SONG»LAR

Bunlar 960'da ortaya çıktı. Bu sülaleyi Tay-Stü kurdu. Başkent Kay-Fong idi. Bu kişinin ilk işi Hitayları kovmak, çeşitli krallıkları egemenliği altında toplamak oldu. Asayişi temin etti, memelekete sükunet getirdi. Krallıkları kaldırıp birleştirdi. Akademiyi yeniden açtı. Konfiçyus mezhebini yeniden ihya etti. Ancak Hıtaylar ve kuzeydeki Hanlar üzeri-

ne açtığı savaşta öldü (976). Yerine geçen kardeşi Tay-Tsong da aynı yolda yürüdü, 80.000 ciltlik bir kütüphane yaptı, bilime değer verdi. Bu kişi Kuzey Hanlarını bozup Şansi'deki bütün yerlerini ele geçirdi. Bir Hıtay ordusunu da bozdu.

Hanlar ve Tanglar sülaleleri gibi Çin İmparatoruğu'nun bu sülalesinin de en önemli işi kuzeydeki Türkleri itaat altına sokmaktı. Bunun için başlangıçta Hıtaylar'ı tepelemek gerekti. Çeşitli zamanlarda bunlar üzerine yaptığı iki sefer büyük birer bozgunla sonuçlandı. Hıtaylar'a karşı bozulmaları Songların işini fenalaştırdı. Sınırda Hiya (Tangut)'ların ortaya çıkışı da bu fenalığı artırdı. Bunlar Kansu'yu, Hıtaylar da Peçili'yi ele geçirdiler. Hatta Hıtaylar başkent olan Kay-Fong'u bile tehdit ettiler. Nihayet Hıtaylarla barış yapmaya mecbur oldular (1004). Bu suretle Pekin de dahil olduğu halde Kuzey Çin Türkler'in elinde kaldı, Songlar yalnız Güney'de varlıklarını muhafaza edebilip Güney Çin Devleti haline girdiler. Güneyde tecrid edilmiş oldular. Avrupa'da Hıtayların bu imparatorluğu meşhur Marko Polo vasıtasıyla «Katay» adıyla tanınmıştır.

Güneyde sessizlik içinde kalan Songlarda bilim ve uygarlık gelişmeye başladı. «İssema-Ko-Ang», «Vang-Ngan-Şi» adlarında iki düşünür ortaya çıktı. Birincisi (1018-1076) Şansi'de doğdu, ailesi eskiden krallık yapan bir kişidir. Gençliğinde onu İmparator Çin-Tsung, saraya katip olarak almıştı. Bu kişi eski imparatorlar gibi sihirbazlarla enüklerin (hadımların) elinde olan İmparator'u onların etkisinden kurtardı. Büyük makamlara atanan bu önemli adam İmparator'u daima halkın iyiliğine sevketti. İmparator ölünce yerine geçen oğlu büyüdüğü zaman İssema'yı, doğru sözlülüğünü çekemeyerek kovdu. O da köylere çekildi. 1068'de tahta geçen Şin-Tsung, Vang-Ngah Şi'nin sosyalist fikirlerine meylediyordu. Onu yanına danışman olarak almıştı. Aynı zamanda İssema'yı da Han-Li Akademesine başkan atadı. İssema öğütlerinin dinlenmediğini görunce çekilip, M.Ö. Dördüncü Yüzyıldan itibaren bir Çin Tarihi yazdı. İşte bu Çin Tarihi bütün Çin tarilerine esas olmuştur.

Vang-Ngan-Şi (1021-1086) zeki, fikrini kabul ettirmekte beceri sahibi bir sosyalisttir. İmparator'a birtakım ekonomik, mali tedbirler uygulattırdı, parayı hükümetin kontrolüne aldı, köylüye tohumluk dağıttırdı. Saray memurlarının hepsini değiştirtti. Nihayet alım-satımı hükümete hasrettirdi. Demek o zaman Çin'de komünistlik uygulanmıştı. askerlerle mandarenler bu kişinin düşmanıydı. Bunlar onun yenileşme hareketlerini çekemiyorlar ve zararlı bir yol olduğunu söylüyorlardı. İssema Ko-Ang da: «Bu güzel bir nazariye, fakat devlete müthiş bir zarar. Köylüye tohum veriliyor, o da yiyor, satıyor, tembel oluyor» diye şiddetli bir biçimde eleştiriyordu. Yani bugün bütün Avrupa'yı mücadeleye sevkeden sosyalist ve serbet iktisatçılar ayrılığı Çin'de o zaman vardır.

Manderenler derhal dini ileri sürmüşlerdi. Vang-Ngan-Şi'ye ilkelerinin Buda ilkeleri olduğunu söylüyor, onu böyle itham ediyorlardı. O zaman Buda dini artık Çin'de saygınlığını yitirmiş bir dindi. Oysa Vang-Ngan-Şi bütün ilkelerini Konfiçyüs inancından aldığını söyleyerek kendisini savunuyordu.

Bu adam da, ondan bir süre önce koruyucusu İmparator da öldü.

Yeni ve çocuk imparatorun naibi İmparatoriçe, muhafazakarlar trafına kazanılmış, issema Ko-Ang iktidar mevkiine getirilmiş, başvekil yapılmıştır. Bu kişi derhal sosyalist sistemleri kaldırıp eski yöntemi geri getirdi.

Bu iki kişinin sistemleri kendileri öldükten sonra imparatorlar tarafından zaman zaman tatbik ve ilga edildi. Yani imparatorların kabul ettikleri fikre göre bu sistemler birbirini hükümetten kovup durdular. Her defasında da birinin atadığı bütün memurlar işten çıkarılıp diğer ilke taraftarı olanlar memurluklara getirdiler. En son eski sistem galip geldi. Mevkide kaldı.

Bu sırada Niyüçiler istilası ortaya çıktı ve Çin'de düşünce gelişimini birden durdurdu.

1101'de İmparator olan Hoey-Tsung Çin'in en olgun uygar kişisi oldu. Aynı zamanda iktidarlı bir ressamdı. Resim levhalarını sanat eserlerini toplayarak Kay-Fong'ta yaptırdığı sarayını bir müze haline koydu. Bu kadar mükemmel olan bu kişi pek kötü bir hükümdardı. Gerçi eski imparatorların Türkleri itaat altına almak politikasını izledi. Bunun için de Hıtayları bitirmek istediyse de bu teşebbüs İmparatorluk için Çin tarihinin kaydetttiği en büyük felaket oldu. Eski Çin politikası gereğince bizi birbirimizle boğuşturmak istiyordu; fakat bu, ateşle oynamaktı. Yolunu bilmeliydi.

İki yüzyıldır Peçili'yi ellerinde tutuan Hıtaylıların arkasında bedevi halde dolaşan Turan neslinden Niyüçiler vardı. Çin İmparatoru bunları Hatıylara hücum için teşvik etti. Bu, hata idi. Hıtayların Hanı Yelutaçi o kadar bilgin, o kadar Çin uygarlığı ile kaynaşmıştı ki, Çin'in bir «akademi yıldızı» halindeydi. Bütün Hıtaylar da Çinlileşmiş gibiydiler. Çin'in teşviki ile Niyüçiler Hıtayistan'ı istila etti, Pekin'i ele geçirdi ve son Hıtay Hanı'nı tutsak aldılar. Bu suretle Hıtay Hanlığı mahvoldu. Bunların Yelutaçi adındaki reisleri kendilerini topladı ve Orta Asya'ya gitti. Turfan ve Barkol Gölü Uygurları evvelce Pekin Hıtaylarının egemenliğini tanımışlardı. Yelutaçi'yi saygı ile kabul ettiler. Uygur Han'ı Yelutaçi'yi başkent Beşbaluk (Guçen)a getirtti, kendisine bir ordu verdi. Bu ordu ile Yelutaçi Sogd'a girdi. Selçuklular'dan Sancar Han bunlara karşı durdu. Fakat Semerkant'ın kuzeyinde Yelutaçi'ye mağlup oldu. Yelutaçi bütün Türkler'in «Gurhan»ı (Kür-Han) yani imparatoru ilan edildi. Kaşgarya ve İli Karluklarını, Ural-Hazar Kıpçağı Kırgızlarını itaat altına aldı. Çu ırmağı üzerindeki Balgasun şehrini başkent yaptı. İmparatorluğun kuzeyde Tarbagatay'dan güneyde Kuenlun ve Amu-Derya'ya, doğuda Hami vahasından, batıda Hazar Denizi'ne kadar uzanıp iki Türkistan'ı toplayan büyük bir memleket oldu. Bunlar 1125-1213 yılları arasında bir yüzyıl sürmüşlerdir. Ve Karahıtay adını taşımışlardır.

Niyüçiler Song'ların teşvikiyle Çin'de Hıtay saltanatını mahvetmişlerse de bu politika Çin'in felaketine sebep oldu. Hıtayistan'a sahip olan Niyüçiler'i Songlar hala kendi paralı askerleri zannederek onlara zaptolunan bu yerleri tahliye ve Çin'e teslim etmelerini teklif ettiler. Niyüçiler'in cevabıysa Çin İmparatorluğu'nu istila etmek oldu. Başkent «Kay-Fong»u, bütün yığılmış hazineleri aldılar. İmparatoru da bütün ai-

lesiyle tutsak aldılar (1126). Bütün Song ailesinden yalnız küçük biri o sırada başkentte bulunmadığından kurtuldu. Bu kişi Nankin'de Song İmparatoru ilan edildi. Niyüçiler Nankin'e de girdiler, oraları başarılı bir biçimde yağmaladılar; fakat hareket üslerinden pek uzak düştüklerinden geri çekilmek zorunda kaldılar. Nihayet Niyüçiler'le barış yapıldı.

İşte bu Yüeçiler (niyüçiler?) Çin'de «Kin» yahut «Altun Hanlar» denilen sülaleyi kurdular. Pekin ve Kay-Fong başkentleri oldu.

Artık Song Güney İmparatorluğu'nun sınırı Hıtaylar zamanındakinden çok daha güneyden geçiyordu. Bu sınır «Han» ve «Hoey-Ho» ırmaklarını takip ediyordu.

İki imparatorluk bir süre barış içinde yaşadılarsa da nihayet Kin'ler Songlar'ı mahvettiler; fakat Kinler mağlup oldular. Bunun üzerine Kin Hanı «Olu-Han» barış yaptı (1165).

Bu barıştan sonra Songlar bilime edebiyata önem verdiler. Uygarlığı her zamankinden çok ilerletip incelttiler. Bilginler, şairler, çini ve porselen ustaları ve filozoftular. On ikinci Yüzyıl'da bunlardan meşhur filozof «Çuhi» yetişti. Bu bilginin mantıkı, muhakemesi, fikirleri bugünkü Avrupa düşüncesi gibidir.

Bu kişi Çinlilerin fikren ikiye ayrılmasına sebep oldu. Bir kısmı ona taraftar, bir kısmı ise gelenekçi oldu. Bu iki sınıf birbiriyle mücadeleye girişti. Politik ayrılıklar da bunu şiddetlendirdi. Çinliler birbirine girdiler.

Bunlarda önemli şairler ve ressamlar yetişti. Resimde pek inceldiler. Songlar'ın yeni başkenti en önemli bir uygarlık merkezi oldu.

İşler böyle gelişirken On üçüncü Yüzyıl'da Cengiz Han ortaya çıktı ve bunlara son verdi. Çin tamamen onun eline geçti.

«MİNG»LER

Kuzey Çin Tobalar'dan Moğollar'ın sonuna kadar on yüzyıldır. Türk istilasından kurtulamıyordu. Fakat Güney, hatta Orta Çin öyle değildi. Oraları yalnız Kubilay Kaan ele geçirdi. On üçüncü Yüzyıl'ın ortasında Kuzey ve Güney bütün Çin Cengizliler'e karşı isyan etti. orta ve Güney Çin başlangıçta Çinli olmayan yerli halktan ibaret iken şimdi Ortaçağ'da Çinli olmuştu. Ve bu çinlileşmiş Güney Çin, Kuzey'deki Türk Çin'e daima karşı idi. İsyan Mavi Irmak ve Kanton yönünden başladı. On yıl ihtilalden sonra Güney Çin kurtuldu. İsyan başlarından Hong-Vu Güney'de bütün iktidarı eline aldı. Bütün diğer ihtilalçileri temizleyip Güney Çin'de asayişi sağladı. Bunun da başlıca sebebi Kuzey'deki Türkler'in Çin'e hücumu idi. Bunlarla uğraşan Cengizliler Güney Çin'deki isyanları bastırmaya zaman bulamadılar. Aynı zamanda Pekin sarayı zevk, özellikle prensler ve devlet adamları arasında müthiş bir rekabet entrikalarıyla kaynıyordu.

Hong-Vu Güney Çin'i bayrağı altında topladıktan sonra Kuzey Çin'i ele geçirmeye başladı. Nihayet 1367'de Pekin'e girdi. Cengizliler'in son hükümdarı Toğan Timur Gobi'ye kaçtı ve orada öldü.

Hong-Vu Pekin'de kendisini imparator ilan etti. Sülalesinin adına da

«Ming» (Nur) dedi. Derhal tarımın, bilimin ilerlemesi çarelerini araştırdı.

Hong-Vu bir köylü çocuğuydu. Zeki, kahraman, insaniyetli bir kimseydi. İmparator olunca ilk işi kibirlenecek yerde memleketine gitmek, anasının-babasının mezarını ziyaret etmek oldu. Moğollar tarafından kaldırılmış olan bazı görenek ve usulleri yeniden ihya etti. Yerine geçen küçük oğlu bir kanunname meydane getirdi. Dağılmış kitapları toplatıp başlıca şehirlerde kütüphaneler yaptı. Konfiçyus inancına önem verip Buda dininin etkinliğini kırmaya çalıştı. Hong-Vu 1397'de öldü.

Yerine geçen oğlu Yong-Lo başkenti Güney'den Pekin'e götürdü. Pekin şimdiye kadar «Hanbaluk» (Han şehri) adını taşıyor ve sade Türkler'e başkent olmuştu. Artık Çinli sülaleye başkent oluyor. Bu kişinin amacı Kuzey'e ve Orta Asya'ya doğru büyük fetihler «Han» ve «Tang» sülaleri zamanını iade etmekti. Başkenti Pekin'e götürmesi de bu fikre dayanıyordu. Çin'in eski başkentleri «Si-Ngan», «Honan-Fu», «Kay-Fong», «Hang-Çeü» ve «Nankin» idi. Bunlar merkezde, Güney'de daha iyi korunan yerlerdeydiler. Pekin ise kuzeyde sınır üzerindeydi ve zaten Türkler tarafından kurulmuş, onlara başkent olmuştu. Türkler kuvvetliyken Çin kuzeyde barınamıyordu. Başkentin Pekin'e gelmesi Türk'ün zayıfladığına, Çin'in kuvvetlendiğine delalet eder. Eğer Çin yönetimi amacı ile hareket etseydi, başkentin merkezde olmasını tercih ederdi. Demek ki, bu nakil ile Çin başka bir fikir besliyordu. Bu gösterir ki, Yong-Lo Orta Asya'yı zaptetmek niyetindeydi. O, Cengizlilerin varisi olmak istiyordu.

Bu suretle Pekin ele geçirilecek ülkelere yakın ve oralar da ele geçirildikten sonra orta bir yerde olurdu. Önce Moğollar arasına ikilik soktu, urukları birbiriyle çarpıştırdı. Sonra 500 bin kişilik bir ordu ile Moğolistan'a girdi, Moğolları fena halde bozdu (1415). Bu suretle Cengizliler sülalesini Moğoalistan'da da bitirdi. Bu kişi Çin Hindi'ni, Cava, Malakka, Seylan adalarını, Siyam sahillerini de ele geçirdi. Cengizlilerin sahip oldukları Kore, Mançuri, Tibet, Maveraünnehir üzerinde de hak iddia etti.

Bundan sonra Çin artık dışarıdan ve savaştan yüz çevirip, kendi dünyasında yaşamaya koyuldu. Bu hal Çin Hindi'nin bağımsızlığını doğurdu (1427). Moğolistan'da «Elut» (Eleuthc) (Oyrat)lar büyüdüler. Bunların hanı Yesun, Çin İmparatoru'ndan kız istedi. İmparator vermedi.

Bunun üzerine Çin'in kuzeyine akın yaptı. Oraları yağmaladı (1449). İmparator 500 bin kişilik bir ordu ile bunların üzerine yürüdü. Fakat başbakan olan bir enük (hadım), beceriksizliği yüzünden, orduyu çöle sokup susuz ve azıksız bıraktı. Oyrat Türkleri bu orduyu çevirip yok ettiler ve İmparator'u tutsak aldılar.

Sonra gelip Pekin'e dayandılarsa da ele geçirimediler. Bundan sonra minglerin devamı müddetince Çinliler bir daha Moğolistan işine karışmadılar. Yalnız Moğolların Çin'e tecavüzüne karşı savunmak tedbirleri aldılar. Diğer taraftan da Çağatay Türklerine karşı savunmada kaldılar. Ancak Hami Çinliler'in elinde kaldı.

On altıncı Yüzyıl'ın başlanıcında Moğolistan'da Cengiz Han sülalesinden Dayan, Moğolistan'ın birliğini sağlamışsa da, ölünce ülkesi oğulları

tarafından bölüşüldü. Bunlardan Çin Setti boyunda oturan Altan Han pek kuvvetli olup 1531-1550 arasında Çin'e birçok akın yaptı. Bir defasında Pekin'in sayfiye yerlerini bile yaktı. Çinliler ancak 1571'de bunlarla karlı bir ticaret anlaşması yaparak bu akınları durdurabildiler.

On altıncı Yüzyıl'ın başlarından beri Çin için yeni bir düşman çıkıyordu. Bu da Japonya idi. Japonlar ufak donanmalarla gelip Çin sahillerini yağmalamaya başlamışlardı. Mavi Irmağa bile girdiler. 1555'de Nankin'i kuşattılar.

Japonlar da eski zamanlardan beri Kore üzerinde egemenlik iddiasında bulunuyordu. 1592'de 130 bin kişilik bir Japon ordusu Kore'ye çıkıp bütün Kore'yi, başkent ile beraber ele geçirdi. Koreliler Çin İmparatoru Van-li'den yardım istediler. Gelen Çin ordusu Japonları bozup Kore'den çıkardı. Japonlar 1597'de Kore'ye yeni bir ordu gönderdiler. Bu sefer de Çinliler tarafından bozuldular. Bu savaşlardan sonra yani 1598'den 1895 yılına kadar Kore Çin'in himayesi altında kaldı.

Mingler zamanında Buda kaybedip Konfiçyus kazandı. Bunun da sebebi Buda'yı Moğollar'ın resmi hükümet dini yapmaları, Moğollar gidince Çinlilerin onların, yani yabancıların dinlerini aşağı görmeleridir.

Mingler zamanında katolik misyonerleri Çin'e girdiler. Pekin'de saraya bile girip oraya biri İsa'nın, diğeri Meryem'in resmi olmak üzere iki levha astılar. Saray'da bir çok kişiyi katolik yaptılar. Pekin'de onlara bir kilise de yapıldı. Bu mesai ile Çin'de katoliklik başladı. Hatta son Ming İmparatorları bile Hıristiyan oldular. Bunların sonuncusunun adı Kostantin'dir. Eğer Mançuların istilası olmasa ve Mingler bitmeselerdi, Çin belki de tamamen Hıristiyan olacaktı.

Mingler mançuların önünde güneye çekilmişler, nihayet 1651'de büsbütün bitmişlerdir.

Mingler iki buçuk Yüzyıl kadar devam etmişlerdir. Bu sülale bilgin, sanatçı şefkatli insanlardı. Zevk, debdebe ve rahatla ömürlerini geçirmişlerdir. Sanatçılar, ressamlar yetişmiştir. Fağfur ve çini sanatı bunların zamanında son gelişme noktasına ulaşmıştır.

Çinliler bunların zamanında her tarafa büyük gruplar halinde göç etmeye başlamışlardır. Bu suretle Çinliler civar adaları doldurdukları gibi, Amerika'ya da gitmişlerdir.

Turanlı olan Mançu Tonguz ırkı kuvvetli, savaşçı bir ırktır. Bunlar «Amur» ırmağı boylarında, Çungarya'da otururlardı. Son zamanlarda Mingler'in egemenliği altında kalmışlardı. Çin tahsildarlarının zulmü üzerine isyan ettiler. «Han Nur Ha-şu» başlarına geçip bütün urukları birleştirdi ve Çin aleyhine savaşa başladı (1616), Çinlileri bozdu. Bağımsızlık sağlayıp Mukden'i başkent yaptı. Sonra Çin Setti'ni geçmek istediyse de Cizvit papaslarının Minglere döktükleri topların karşısında geçemedi. Oğlu Han Tay Tsung 1692'da Pekin önlerine vardı, oraları yağma edip döndü.

1644'de Çin'de ihtilal çıktı. İsyanın sebebi köylünün açlığı, askere maaş verilmemesiydi. Memleket taraf taraf birer cesur adamın eline geçti. Birçok beylik türedi. Bunlardan biri Pekin'i ele geçirdi. İmparator namusunu kurtarmak için kızını öldürdükten sonra intihar etti. Mançular'ın karşısında bulunan Çin kumandanı Pekin'in düştüğünü gö-

rünce onlarla ittifak edip beraber Pekin üzerine yürüdü, başkenti kurtardı; fakat Pekin'e giren Mançuları çıkarmak mümkün olmadı. Bunlar, hanları Sunçi'yi Çin İmparatoru ilan ettiler. Böylece Çin'de Mançu sülalesi kuruldu.

Mançular Çin'in kuzeyini aldıktan sonra Güney Çin'i de ele geçirdiler (1645).

Bu sülale de Çin göreneklerine ve usullerine tamamen uydu. Çinlilerden çok nasyonalist oldu.

Bunlar Çin'le beraber Kore, Moğolistan ve Türkler üzerine de egemendiler. Bunlar da Çin'in eski emperyalizm politikasının gereği olarak Orta Asya'yı ele geçirmek istediler. O zaman Tibet'te kurulan mezhep büyük bir güç kazanmıştı.

Tibet Dalay Lama'sını Pekin'e davet edip büyük bir törenle karşıladılar. Dalay Lama Mançuların Çin tahtında meşruiyetini ilan etti. Bu, kendilerine kuvvet oldu. Bu suretle Çin'de Konfiçyus, Orta Asya'da Tibet sultasını kendilerine dayanak yaptılar. Keza Katolikliği de bir kuvvet gibi kullandılar.

Bu sülale Yun-nan ve Formoz'u bile aldı.

Şimdi Orta Asya kalmıştı. Başlangıçta Moğollarla savaştılar. Oysa Moğollar Dalay Lama ile anlaşmışlardı. Bu anlaşma son zamana kadar devam edecektir. Tibet'te Dalay Lama'nın merkezi olan Lassa, o asrın politika entrikalarının yuvasıydı. Elotların yani Moğolların Oyrat uruğunun hanı Galdan Kaşgar'da saltanat süren son Çağatay Hanını indirip yerine Müslümanlardan «Hoca» sülalesinden birini oturttu. Galdan Dalay Lama'nın yanında büyütülmüş, Buda rahibi olmuş bir Moğol prensiydi.

Bu suretle Kaşgar Türkleri ve Tibet kendi tarafındaydı. Bunlar Çin'in bütün sınırlarını tutmuşlar, pek kuvvetli olmuşlardı. Eski kendi cinsleri olan Kinleri bitiren Cengizlilerin yeniden meydana gelmesi ihtimalini gören Mançu sülalesi bu Moğollara karşı bir ordu gönderdi. Bu ordu Gobi'ye girip Elotları bozdu (1690). Altı yıl sonra ikinci defa Gobi'ye girip Moğolları tekrar bozguna uğrattı. Galdan Han öldü. Bu suretle Moğolistan işi bitti.

Sonra Mançular Tibet üzerine yürüyüp Lassa'ya girdiler ve yeni bir Dalay Lama seçtiler (1713). Moğolların yeni kralı bir ordu ile gelip Lassa'yı aldı, Dalay Lama da dahil olduğu halde Çin taraftarlarını öldürüp kendi taraftarlarından bir Dalay Lama atadı. Tibet'in Çin için stratejik ve manevi önemi pek fazla olduğundan Çinliler bir ordu sevkedip kendi taraftarlarını önemli makamlara getirdiler.

Mançu Sülalesinin bu devresinde Çin yine bilim, edebiyat ve sanatça parlamıştır. 1750 tarihlerinde Mançu sülalesinin Çinlileşmesi tamamlanmıştır. Bunlar da kütüphaneler yaptılar, şairleri himaye ettiler. Bir Mançu, Çin kaamusu ve sair kitaplar yazdırdı.

1755'de Kulca'yı ele geçirdiler. Fakat Moğollar isyan edip Çin askerlerini öldürdüler. Yeni bir Çin ordusu Moğolları tekrar bitirdi. Moğolların hanları ve 20 bin aile Sibir'e Ruslar'a kaçtılar. (1758). İli boyu ve Çungarya, Çinliler'in eline geçti. Bu suretle Çin sınırı Balkaç Gölü'nè dayandı. Bundan sonra Çinliler Moğolların müttefiki olan

Kaşgarya'yı da ele geçirdiler. Kaşgar ve Yarkent'te hanlık kuran Hoca sülalesinden Burhaneddin ve «Kodirişah» adındaki iki kardeş kaçıp Bedehşan Hanı'na sığınmışlarsa da Çinlilerin isteği üzerine Han korkup bu iki sığınmacıyı Çinliler'e teslim etti. Kaşgar Çin'in 20'nci vilayeti olup bir Çinli vali ile yönetildi. Bu durum günümüze kadar devam etti.

Çinliler buradan Fargana'ya girdiler. Türkmenler, Buhara, Taşkent ve Hokand hanları Çin egemenliğini kabul ettiler (1760).

İşte böylece Çin'in eski, önemli, pek istediği, gerçekleşmesi için pek uğraştığı politikası yine fiilen ortaya çıktı. Yani Türk ve Moğol dünyası Çin'in pençesi altına düştü.

Bu sülale 1644'den 1912 yılına kadar devam etti.

Çin tarihini başından sonuna kadar böyle özetledikten sonra, Çin'de Çin İmparatorluğu tahtına oturmuş olan Türk sülaleleri anlatacağız. Bir de Çin'de ayrı ve başlıbaşına bir saltanat kurmuş Türkler, yani Çin Türk Devletleri vardır ki bunlardan birinci ciltte de söz edilmiştir.

Bu Türkler Çin'in ad, unvan, kanun, usul ve uygarlıklarını alıp kullanmışlar, çinlileşip gitmişlerdir. Bunun sonucu olarak Türk kaybetmiş, Çin kendi nüfusuna eklemiştir. Nitekim Türklerin bu durumunu İran'da da gördük, ayrıca Hind ve Mısır'da da göreceğiz.

ÇİN'DE TÜRK SÜLALELERİ

Bunlar Han, Çao, Hia, Leang, Cengiz sülaleridir. Bu arada Çin'de bağımsız bir devlet olan «Li-ya-o»lardan yani Hıtaylar'dan biraz söz edeceğiz.

«HAN»LAR yahut BİRİNCİ ÇAO'LAR

Hiyong-nu Devleti yıkılınca birçok Türk uruku Çin uyruğuna geçti ve orada yerleşti. Bu Türkler Çin hayatına alıştılar. Bilime sanata koyuldular. İçlerinden önemli bilginler yetişti. Böyle olmakla beraber, bu durum Türk'ün cengaverlik özelliğini, hürriyet ve bağımsızlık aşklarını gideremedi. Yiğitlikleri dolayısıyla Çinliler bu Türkler'den ordular kurdu, bu orduların komutanlıklarına yine Türklerden komutanlar atadı. Bunlardan bazılarını büyük rütbelerle saraylarına aldı.

Bu duruma gelen Türkler, Tsin hanedanından Çin İmparatoru Hoeyti zamanında Yuen-hay'ın başkanlığı altında bu imparatorluğu kurdular (1304).

Bu kişinin annesi Çin saltanat hanedanından olduğu için bu saltanata Han sülalesinin adı verildi ve kendisine de onlar gibi Liyao denildi.

YÜEN-HAY

Yüen-hay gençliğini bilim öğrenmek ve askerlik eğitimi ile geçirmiş, mert ve pek seçkin, bilgin ahlakı pek yolunda bir adam olarak yetişmiş, şöhreti Çin'in her tarafında duyulmuştu. Çin'de Doğu Türk urukları başıydı. Çin o zaman birçok krallığın konfederasyonundan oluşuyordu. Bu Türkler bu krallıklardan birine bağlı idiler. Nihayet bu krallıklar bağımsızlık davasıyla birbirine girmiş, büyük bir anarşi meydana gelmişti.

Yüen-hay'ın Türkleri bir gizli kurultay halinde toplanıp «atalarının devletinin yerine yeller estiğini, o şanlı beylerinin Çinliler'e köle olduğunu, eski saltanatı tekrar kurmak fırsatının zuhur ettiğini» söyleyip bağımsızlık için bayrak açmaya karar verdiler. 50 bin kişilik olan bu kurultay Yüen-hay'ı «Ulu Tanju» ilan etti. Sansi'de Şeçeo şehrini merkez yaptı.

Bundan sonra Yüen-hay Tsinleri bitirip bütün Çin İmparatorluğu'nu eline almak programını uyguladı. «Tsiller zaten gasptır. Onlarda

İmparatorluğu elde tutmak için gerekli kuvvet ve erdem yok. Bizde ise vardır. Hanlar atalarımızla akraba idiler. Onların yerine geçmek hakkımızdır» dedi. Önce diğer Türk uruklarını tuğu etrafına aldı. Bu sefer başkenti Tsu-Fue-Çing şehrine nakletti.

Çin İmparatoru derhal Yüen-hay aleyhine bir ordu gönderdi. Bu ordu birşey yapamadı. Oysa Türk orduları kol kol Çin'e giriyor girdikleri yerleri ele geçiriyorlardı.

Bu defa İmparator pek büyük bir ordu gönderdi. Bu ordu ile yapılan savaşların dördüncüsünde Çin ordusu bozuldu (305). Nihayet Türk komutanlarından Vang-mi İmparator'un büyük bir ordusunu bozguna uğratıp Tsin hanedanın başkenti olan Lo-yang şehri üzerine yürüdü. Yüen-hay merkezi Şi-Çüen-Hiyen'e nakledip büyük bir kurultay topladı ve Hoang-ti unvanını aldı. Yani İmparatorluğunu ilan etti. Büyük bir teşkilat kurup İmparatorluğun yönetimini düzeltti.

309'da bir Türk generali Tsinlilerin bir ordusunu Yeşil Öküz'e döktü. Yüen-hay'ın oğlu Çin başkentini kuşattı ve teslim olmak üzereyken bir gece bir Çin subayının yanına gelmesine müsaade etti. Bu subay Türk komutanının çadırını bastı. Türk ordusu baskına uğradığını sanarak kaçtı. Fakat Yüen-hay yeni bir ordu gönderip Çin ordularını bozduktan sonra tekrar başkentini kuşattı. Ancak başkent ele geçirilmeyip geri dönüldü. Bu esnada Yüen-hay 310'da öldü.

Bu kişi gayet bilgin, erdemli, şefkatliydi. Kuşattığı bir şehirde kıtlık olunca halkına erzak verdi. Bu suretle halkın gönlünü kazandı. O zamana kadar böyle insani bir muamele görülmemişti. Hiç yoktan büyük bir İmparatorluk kurdu.

LİYAO-HU

İdaresiz, adi bir adam olduğundan değerli devlet adamlarını ve komutanları görevlerinden uzaklaştırdı, bir kısmını da idam etti. Devleti dalkavuklar eline verdi. Değerli bir kişi olan kardeşi Liyao-Tsung'u da idam etmek istediyse de, o daha evvel davranıp kendisini öldürdü ve yerine geçti (310).

LİYAO-TSUNG

Bunun ahlakça, bilimce değeri yok idiyse de savaşlarda pişmiş bir adamdı. Tsinler anarşi ve kıtlık ile perişanlığın son derecesine gelmiş bulunuyorlardı. Ne yapıp yapılarak bir ordu toplanıp Liyao-Tsung üzerine gönderildiyse de bu ordu daha yoldayken ihtilalciler tarafından mahvedildi. Tsin sülalesi imparatoru Hiyao-Hoang-ti tam bir acz içinde kaldı.

Bu sırada Liyao-Tsung'un sarayında kadın entirakaları başladı. Hanedan karıları oğullarını veliaht yapmak için birbirine girdiler. Bereket versin veliahtlıktan azledilen «Yi» taht için isyan etmeyerek devleti felakete sürüklememe büyüklüğünü gösterdi.

Türk ordularına yine akınlarına devam ettiler. Generallerden Şele, Tsin başkenti yanına ordugah kurdu. Başkentte Çinliler birbirini yiyor-

du. Türk komutanı bunları görüyordu. İmparator yalınayak ve başkentinden kaçtı. Çiniller kendisini yakalayıp tekrar başkente götürdüler. Bu esnada Türkler başkenti kuşatıp ele geçirdiler ve İmparator ile beraber İmparatoriçe'yi tutsak aldılar. Başkent yandı. Birkaç yıl sonra İmparator idam edilmişti. Çin vekilleri güneye çekilip aynı aileden birini İmparator ilan ettiler. Savaşlar ve Türk generallerinin zaferleri devam etti. Fakat bu generaler arasında da kavga çıktı.

Liyao-Tsung şehvete pek düşkündü. Beylerden birinin iki kızını birden almak istedi. Kardeşi «Yi» bunların asil olmadığını ileri sürerek engel olmak istedi; fakat Liyao-Tsung bu kızları aldı. Zamanını kadınlar, balık avı içki ve zevk ile geçirmeye başladı. Kadınlara saraylar yaptırıyordu. Bu, işlerle meşgulken Tsinler kuvvetlenmeye başlamış, hatta Siganfu'u kuşatmışlardır.

Önemli devlet adamlarından Vang-Çank İmparatorun kabahatlerini bizzat yüzüne vurmak ve uyanmasını söylemek cesaretini gösterdi. Fakat idamı emrolundu. Karısı araya girip cezası hapse çevrildi. Bu olayda bütün hanedan ve devlet adamları üzüldüler. Yüz kadar ileri gelen ve devlet adamı başları açık ve ağlayarak huzuruna girip Vang-Çang'ı affettirdiler.

Bu sırada Çinliler Siganfu'yu geri aldılar. Tsinler Türkler'den «Toba»ları elde edip birlikte bu yeni Türk-Çin İmparatorluğu'nun Liyao Pao komutasındaki ordusunu bozdular. Pek değerli olan bu komutan yedi yerinden yara almış, atından düşmüştü. Kaçmakta olan bir Türk askeri komutanını görüp atına bindirmek istedi. Komutan askerine, «Böyle zamanda herkes kendisine bakmalı. Benim yaralarımdan kurtuluş yoktur. Beni kurtarayım derken boşuna kendini de feda etme!» dedi. Nefer yağmur gibi yağan oklar arasında ağlayarak, «Ben bir hiçim. Benden ne çıkar? Sen devlete gerekli bir komutansın» dedi ve onu atına bindirip kurtardı. İşte Türk'ün ulu ruhu. Böyle kahramanlıklar biz Türkler'de pek çoktur. Bunlar Türk'ün tarihinin her sayfasında vardır. Bu menkıbeler göğüslerimizi kabartır.

Türkler tekrar Çinlileri bozdularsa da hükümdarlarının kadın düşkülüğü, onların entrikalarına devlet işlerini teslim etmesi, değerli devlet adamlarını ya sürmek ya da öldürmek gibi işleri yapıp herşeyi dalkavuklar eline vermesi bütün Çin'e sahip olmalarına engel oluyordu. Bu sefer de vekilerden Çin-Yüen-Ta hükümdara zevk ve sefanın, israfın ve tuttuğu yolun pek kötü olduğunu, eski hükümdarlarını böyle debdebe ve israf yapmadığını, onların kendileri kadar devleti de sevdiklerini söyledi. Kızan hükümdar veziri idam etmek istedi. Zincire vurulan vezir adi hükümdara daha sert konuştu ve nihayet, «Vezirler hükümdara saygı göstermeye mecburdur; fakat hükümdar da keyfi ve yalnız kendi görüşü ile hareket edemeyip vezirlerinin görüşlerini almaya mecburdur» dedi. Türkler değerli vezirler de yetiştiriyorlardı. Herkes ve kadınlar araya girip bu kişiyi de affettirdiler.

Tsinler başkentleri olan Siganfu'da yerleştiler. Fakat bir Türk generali Siganfu'yu kuşatıp ele geçirdi ve yeni Çin İmparatoru'nu tutsak aldı. Tutsağı bu esnada «Han»ların başkenti olan Peling-Yang şehrine gönderdi.

Değerli devlet adamları ya idam ediliyor, ya yaslarından intihar ediyor, yahut da savuşup gidiyorlardı. Bu adi hükümdar miletin sevdiği kardeşini de öldürttü.

Bu esnada Türkler yine Çinlileri bozdular.

Bir süre sonra yani 318'de öldü. 9 yıl saltanat sürdü. Yerine oğlu Liyao-Tsan geçti.

LİYAO-TSAN

Bu da babası gibi zevke ve kadına düşkündü. Başka işi yoktu. Onlar uğraşırdı. Dalkavukları ve bunların başında olan Kin-Çun adında biri türlü yalanlar, tezvirlerle hatunlara sokularak onların yardımıyla hükümdarı kandırıp değerli devlet adamlarını mahvettirdi. Bunu gören diğer namuslu devlet adamları ve komutanlar can korkusuyla kaçtılar. Bu suretle dalkavuklar meydanı boş buldular. İstediklerini yaptılar. Fakat sonunda Kin-Çun ansızın sarayı basıp Liyao-Tsan'ı da, bu hanedanın bütün üyelerini de öldürdü. Bir Çinli olan bu adam yabancıları etrafına toplayıp tahta geçti ve «yabancılar Çin'de saltanat süremez» diyerek devleti Tsinler'e teslim etmek istedi.

Bu olayları haber alan ve Siganfu'nun fatihi olan komutan 50 bin kişilik bir kuvvetle Kin-Çun'un üzerine yürüdü. Diğer Türk komutanları da bu milli felaket karşısında kendisine katıldılar. Hatta bağımsızlık peşinde olan komutanlardan Şele bile katıldı. Bu ordu başkent Peling-Yang'a gelip Kin-Çun'u kuşattı. Kuşatma sırasında şehir halkı Kin-Çun'un kafasını keserek işi bitirdi. Milleti bir felaketten kurtaran meşhur komutanın adı Liyao-yao'dur. Kurultay kendisini hükümdar ilan etti (319). Saltanatı bir yıl bile sürmedi.

LİYAO-YAO

Bilimi sever, bilgin ve filozof, aynı zamanda değerli bir komutandı. Şele saltanat davasına kalkıp başkent üzerine yürüdü ve ele geçirdi. Fakat Liyao-Yao'dan korktuğundan ona barış teklif etti. Barış yapıldıysa da Şele bağımsızlığını ilan etti. Peling-Yang Şele'nin, Siganfu Liyao-Yao'nun başkenti oldu.

Bu kişi «Han» unvanını bırakıp ailesine «Çao» adını verdi. Bu suretle de Çin'de Çao Türk Hanedanı ortaya çıktı.

Başlangıçta isyanlar olduysa da bastırıldı. Asayiş sağlanınca bu kişi birçok okul ve inşaat yaptırdı. Bilime ve bilgine değer verip Türkler'den bilginler yetiştirdi. Kütüphaneler açtı. Ülke refah ve servete kavuştu. Bu kişi bütün zamanını bunlara sarfetti. 322'de Tibet üzerine sefer yapıp parlak bir zaferle döndü. Fakat üç yıl sonra Şele ile yapılan savaşta büyük bir mağlubiyete uğradı. Bunun üzerine millet dağılmaya, Şele'ye veya Tsinlere katılmaya başladı (327).

328'de Şele, Liyao-Yao'yu fena halde bozdu. O esnada Liyao-Yao sarhoş olduğundan kaçamayıp yakalandı ve öldürüldü. Oğulları da Siganfu'da Şele'nin eline geçti. Onlar da idam edildi (329). Bu suretle devlet battı. Bu devlet 25 yıllık bir ömür sürdü.

ÇAO'LAR yahut İKİNCİ ÇAO'LAR

II

Çao Devleti Peçili'de Çao'da Şele tarafından kurulmuştur. Bu sebeple bu adı almıştır.

Küçüklüğünden beri kahramandı. Liyao-Yao'ya sığınmış, onun sarayında bilimle uğraşmış ve teknik eğitim görmüş, büsbütün yükselmişti. Hanlar zamanında Peçili'de Çao Krallığı'na atanmıştı. Han hükümdarları fenalığa başlayınca yıkılmaları için çalışmış ve nihiyat onları yıkıp kendi devletini kurmuştur.

Tsinler hâlâ mevcuttu; fakat pek zayıftılar. Çin'de anarşi de devam ediyordu. Birşey yapacak halleri yoktu. Hanların bütün budunları da değerli başı görünce Şele tarafına geçmişlerdi.

Şele kanunlar, tüzüklerle iyi bir yönetim kurdu. Önemli mevkilere bütün değerli kişileri geçirdi. Vilayetlerdeki memurları yanına çağırır, yeteneklerini sınar ve iktidarlarını görür, ona göre onların rütbe ve mevki verir veya azlederdi. Bilginleri sanatçıları çevresine etrafına topladı. Bilime değer verdi. Okulları bizzat denetledi. Başarılı olanlara ödüller verdi. Ülkesinde nüfus sayımı yaptırdı. Başkentte genel toplantılar için büyük binalar yaptırdı. Tarım ve ipekböcekçiliğini ihya etti. Halkı adaletle yöneltti. Çinliler de kendisini sevmeye başladılar.

Sonra Tsinlerle çarpıştı. Tsinler Şele'ye karşı Toba'larla anlaştılar. Şele Tobalar ve Tsinler üzerine birer ordu gönderip ikisini de tepeledi (321). Peçili Körfezi sahili ile Peking şehri kuzeyinden Honan kıtasının güneyine kadar olan araziyi aldı. 324'de Kiyang-Su ve Şantung eyaletlerini de ele geçirdi.

Peçili'de Siyang-Kue şehrini başkent yaptı.

325'de Hanlardan Liyao-Yao'yu da fena halde bozguna uğrattı.

327'de Çin başkentini tehdit ettiyse de Han'lar ve Toba'lar kendi aleyhine hareket ettiklerinden askerini çekmek zorunda kaldı. Şele Toba'ları tepeledi; fakat Han'lara fena halde mağlup oldu. Bunun üzerine Şele'nin kurduğu devlet tehlikeye düştü. Şele bizzat ordusunun başına geçip Han'lar İmparatoru Liyao-Yao'yu alem yaparken ve sarhoşken bastırdı. Merkezlerine şiddetle saldırdı, atlıları ile çevirdi. Oysa ordusu hasmının ordusunun yarısı kadardı. Bu güzel planla işlerini bitirdi ve hasmını tutsak etti. Kendisini, bir süre sonra da oğullarını idam ederek Han Sülalesine nihayet verdi (329). Bu zaferle ülkesi genişledi ve Peçili, Şantung, Kiyang-Su, Honan, Şensi, Şansi'yi içine aldı. Kuzeyde Sira-Yuran, güneyde Kiyang ırmakları sınır oldu. Şele artık «Hoang-ti»liğini yani imparatorluğunu ilan etti. Başkentini Honan'da Lin-Çang şehrini götürdü.

Bilimi ve tedbirli oluşu sayesinde 319'da kurduğu devleti az zamanda parladı. 333'de 60 yaşında öldü. 14 yıl saltanat sürdü. Yerine oğlu ve veliahdi Şehum geçti. Türklerin ulu hükümdarlarındandır.

ŞEHUM

Oğullarından Şehu sarayı ele geçirip Şehum'u tahta çıkarttıysa da herşeyi de eline aldı ve muhalifi olan devlet adamlarını ortadan kaldırdı. Bunun baskısına katlanamayan Şehum bir yıl içinde istifa ederek tahtını Şehu'ya bıraktı. Şehu, Şehum'u ve anasını da idam etti (334).

334'de öldü. Bir yıl saltanat sürdü. Yerine Şehu geçti.

ŞEHU

Büyük bir imparatorluğa imparator olduktan sonra ülkesini devre çıktı. Başkentini Honan'da Po şehrine götürdü. Hindistan'dan Kaşgar yoluyla Çin'e gelmiş olan Buda dinini kabul etti ve yayılması için çalıştı. Zaten Şele bile Buda dininde olanlara saygı göstermişti. Şehu'nun zamanında halk Buda ilkeleri gereğince işi gücü bırakıp tapınaklarda tembel tembel dolaşmaya başladı. Aklı başında Türkler buna kızdılar. «Atalarımız ekip biçmeyenleri zorla çalıştırırlardı. Şimdi hükümdar bunları zorla tembel ediyor. Bunlar başkasının emeği ile geçiniyorlar. Milletin parası tapınaklara sarfediliyor. Bu felakettir» dediler ve şikayetlerde bulundularsa da fayda sağlamadı.

Şehu başkentinde saraylar yaptırdı, sarayları kıymetli eşya ile süsledi. Bunların duvar ve direklerini altın ve gümüşle kaplattı. Heykeller diktirdi. Saraylara sayısız güzel kadınlar doldurdu. Şehvet ve sefahata daldı. Yeşil Irmak üzerine büyük bir köprü kurmaya teşebbüs etti. Büyük bir okul açtı.

Veliahdı olan oğlu Sui de bebası gibiydi. dalkavuklarıyla geceleri şunun bunun evine girip karı ve kızlarına tecavüz ediyor, zulmüyle halkı canında bezdiriyordu. Hele tuhaf bir zulmü, canavarlığı vardı: Birleştiği güzel kadınların sonra başlarını kestirip kanlarını yanındakilere içiriyordu. Bazen de bunların etlerini koyun ve sığır etiyle pişirterek yanındakilere yediriyordu. Bu eşsiz canavar sonunda babasını tahtan indirmeye kalkınca babası tarafından 26 çocuğu ile beraber idam edildi.

Şehu'nun bozuk hallerine rağmen eski kahramanlıkları hâlâ unutulmamıştı. Civar prensler ve krallar kendisinden korkuyordu. Bu cümleden olarak «Yen» Kralı 337'de Şehu'nun himayesine girdi. Biraz sonra Yen'ler ile bozuşup birçok savaş yaptı. Bu savaşlar sırasında bile Şehu başkentinde 400 bin adam çalıştırarak saraylar yapmakla meşgul oldu.

Bu hallere kızan millet ayaklandı fakat bastırıldı.

343'de Tsin İmparatoru aleyhine savaş açtı. Bir milyon asker topladı. Tsin arazisini talan etti.

Aynı zamanda sefahatına da devam ediyordu. büyük debdebe ve gösterişler yapıyordu. Sarayların güzel kızlarla doldurduğu gibi güzel kadınların kocalarını öldürtüp onları kendi alıyordu. Bu hallerini eleştiren vekillerine de soluk aldırmayıp idam ediyordu. Sarayına kız,

oğlan 160 bin kişi toplamıştı. Bunlarla eğlence alayları kurup geziyordu. Laf dinlemiyordu. Aklına her geleni, işitilmedik herşeyi yapıyordu. Hiçbir şeyden de korkmuyordu. Aynı zamanda halkı da soyup soğana çeviriyordu. Herkes şiddet ve zulmünden öyle yılmıştı ki, vekilleri bile birbirine birşey söyleyemiyorlardı.

Bu hallerden çok rahatsız olan milletten 100 bin kişi yine bir Türk sülale elinde olan küçük Le-Ang Krallığı'na geçti (347).

Le-Ang'lar hücum edip Şehu'nun ordularını birkaç defa bozdular.

Oğullarından biri veliahdı öldürdü. Şehu da katil oğlunu öldürdü. Bunun üzerine vekillere veliahdı seçmelerini emretti. Onlar da Şe-şi'yi seçtiler (349). Aynı yılda büyük bir isyan çıktıysa da bu da bastırıldı. Fakat bu esnada kendisi de hastalanıp öldü. 349'da öldü, 15 yıl saltanat sürdü. Yerine veilahd Şi geçti.

Şİ

Tahtına geçer geçmez kardeşi Tsun isyan edip kendisini öldürdü ve yerine geçti.

TSUN

Zamanında bir yangınla Şehu'nun Po'da yaptırdığı saray yandı. Şiddetli kasırgalar ve yıldırımlar oldu. Cahil halk bunun devletin sonu olduğuna işaret saydı. Buda pagodlarına kapandılar. Artık valiler isyan edip bağımsızlık kazanıyorlardı. Tsinler hücum edip birçok yer aldılar. Ordu genel komutanlığını babasının evlatlığı Şe-min'e verdi. Bu kişi Tsinleri bozdu, asileri tepeledi. Bu suretle kazandığı etkinliğini çekemeyen bazı devlet adamları Tsun'a onun öldürülmesini tavsiye ettiler. Öldürülmesine karar verildi. Bu kararı haber alan Şe-min ise derhal sarayı kuşatıp hükümdarı, velihadı yakaladı ve öldürdü. Şe'kiyen'i hükümdar yaptı.

ŞE-KİYEN

Bunun sade adı hükümdardı. İşler ve kendisi de Şe-min'in elindeydi. Yine her tarafta isyan ve bağımsızlık ilanları başgösterdi. Nihayet Şe-min'in elinden kurtulmak için vücudunu kaldırmaya teşebbüs ettiyse de işi haber alan Şe-min bu sefer de atik davranıp kendisini imparator ilan etti (350).

ŞE-MİN

Bu olay üzerine isyanlar, bağımsızlık ilanları arttı. Beyler, generaler birbirine girdiler. Tam bir anarşi ülkeyi alt-üst etti. Şe-min Çao ailesinden ne kadar insan varsa hepsini idam etti. Bunlar 37 kişiydiler.

Türkler Şe-min'i tanımayıp Çao'lardan yegane diri kalmış olan Ki'yi imparator ilan ettiler. Ki, Şe-min'le bir kaç defa çarpıştıysa da, Şe-min hile ve Ki'nin başkomutanın hiyanetiyle Ki'yi yakalayıp idam etti.

Çinlilerden Yen Kralı da Şem-min'i bozup yakaladı ve idam etti.

Bu suretle bu sülale ve devlet de battı. Çinliler topraklarını Türkler'in elinden alıp kurtardılar. Oradaki Türklerin boyu da Çin boyunduruğuna girdi.

Bu Türkler de zamanla çinlileşip bittiler. Ancak bunlardan bir kısmı Türklerin Hia ve Le-Ang Krallıklarına soydaşları ile beraber katıldılar. Fakat sonra onlar da aynı boyunduruğa düşecek, Çinlileşip gideceklerdir. Bu devlet 31 yıl ömür sürdü.

«HİA»LAR

III

Bu devlet Yeşil Irmağın dirseğindeki Ordo'da kurulmuştur. Devleti «Han»lara hizmet etmiş olan Liyeo-hu 310'da kurmuştur.

LİYEO-HU

Toba'larla savaşmış ve mağlup olmuştur. 341'de öldü. 31 yıl hüküm sürdü. Yerine oğlu Vu-huon geçti.

VU-HUON

Toba prenseslerinden biriyle evlenip onlarla uyuştu. Çao İmparatorları'yla da uyuştu. 356'da öldü. 15 yıl saltanat sürdü. Yerine kardeşi Yu-teau geçti.

YU-TEAU

Zamanında post kavgaları çıktı. Millet kitleler halinde kendisini bırakıp başka ülkelere gitti. Bu durum karşısında Toba'lara sığındı. Kardeşinin oğlu Siye-vu-ki hükümdar oldu (359).

SİYE VU-Kİ

360'da öldü. Yerine kardeşi Goey-Şin geçti.

GOEY-ŞİN

Birbirine zıt olan Toba'larla ve Tsinlerle ayrı ayrı uyuşmak istediyse de, hiçbiri ile anlaşamadı. Tobalar kendisini mağlup ettiler. Tsinlerden yardım istedi. onlarsa gelip yardım yerine ordusunu vurdular, kendisini tutsak ettiler.

Fakat affedip tahtında bıraktılar. Tekrar Tobalara mağlup oldu. Kaçarken kendi halkı tarafından öldürüldü. Ordo, Tobalar eline geçti. 391'de öldü, 31 yıl saltanat sürdü.

16 yıl devam eden bir fetretten sonra yerine oğlu Pupu geçti.

PUPU

Pupu babasının felaketi üzerine Tsinlere bağlı olan Siyenpi'lere sığındı. Zeka ve cesaretiyle Tsin İmparatoru'nun gözüne girdi. Nihayet baba yurdu olan Ordo'ya atandı. Urukları toplayıp bunları bir düzene sokmaya çalıştı. Fakat Tsinler, Tobalar, Cücenler ve Siyenpiler arasındaydılar. Bir iş görebilmek için Tobalarla Tsinlerin arasını açmak gerekiyordu. Bunda başarılı oldu. Siyenpilerin reislerini öldürdü. Bunlardan bazı uruklar kendisine geldi.

Pupu, sülalesine «Hia» adını verdi. Eskiden Çin'de Hia adında Türkler imparatorluk yapmış olduklarından, Pupu bu adı alarak onların varisi yerine geçiyordu. Devlet yönetimini kurdu, bağımsızlığını ilan etti (407).

Siyenpileri boyunduruk altına aldı. Tsinlerden birçok arazi ele geçirdi. Güney Le-Ang Kralı'nın kızını istemiş, o da vermemişti. Buna kızan Pupu üzerlerine yürüyüp bunların da birçok arazilerini aldı. 408'de Tsinler'e karşı savaş açtı ve birçok parlak zafer kazandı.

Devletini böyle parlak bir düzeye getirdikten sonra Ordo'da bir başkent inşa etti. Bu başkentin adına Tong-Van-Çıng dedi. İçinde güzel binalar, ok ve yay, kargı ve zırh fabrikaları yaptı. Bu fabrikların silahlarının üstün niteliği kısa sürede ün saldı.

Kendisine kuvvetli hasım yalnız Tobalar kalmıştı. Onlarla birkaç savaş yaptı ise de haklarından gelemedi. Yen Kralı'yla barış yaptı. Oğlu Küey'i velihad atadı (410). Tekrar Tsinlerle savaşıp onlardan birçok şehir ve arazi aldı; fakat bir yıl sonra Tsinlere mağlup oldu. Bu esnada Çinliler arasında savaş çıktı, bundan yaralanıp Gan-Ning şehrini ele geçirdi. Bu zafer kendisine birçok yerler daha kazandırdı. Singanfu'ya hücum edip Çin ordularını kılıçtan geçirdi, tarihi önemi olan bu başkenti ele geçirdi (418). Aynı zamanda Şansi eyaletinde Pofan şehrini de aldı.

424'de büyük oğlunu veliahdlıktan azledip yerine küçük oğlunu geçirdi. Bu olay iki kardeşi birbirine düşürdü. Büyüğü küçüğünü öldürdü. Sonra en küçükleri de gelip ağabeyini öldürdü ve veliahd oldu. Bu olay devleti sarstı, çöküşünün etkeni oldu.

425'de öldü. 18 yıl saltanat sürdü. Yerine velihad olan oğlu Çam geçti.

Büyük hükümdarlardandı. Hiç yoktan büyük bir devlet meydana getirmişti. Azimli, kahraman bir kişiydi. Önemli teşkilat ve imar işleri yapmıştı. Ancak pek baskıcı, gururlu, şiddetli ve gazaplıydı. Vekilleri kendisine bir şey söylemeye cesaret edemezlerdi. Derhal öldürülürdü.

ÇAM

Tsinler'den biraz arazi ele geçirdi. Tobaların şiddetli bir hücumuna uğradı. Tobalar ordusu buz tutmuş olan Yeşil Irmağı kolaylıkla geçtiler. Başkent olan Ton-Van-Çıng surlarına yanaştılar. Dışarı çıkan Çam mağlup olup şehre kapandı (426). Tobalar başkenti ele geçirdiler. Ondan sonra Singanfu'yu da aldılar. Şensi eyaleti Tobalar'ın yönetimine geçti.

Tobalar ordularıyla ve parlak zafer alaylarıyla başkentleri olan Ping-Çung'a döndüler. Bir yıl sonra Tobalar tekrar hücum edip Çam'ı fena halde bozdular ve başkente girdiler. Birçok ganimetle döndüler. Bu ganimetler arasında 300 bin at vardı. Çam kaçtı ise de 428'de bir daha bozulup tutsak düştü.

3 yıl saltanat sürdü. Yerine kardeşi Tim hükümdarlığını ilan etti.

TİM

Zamanında Hia'lara zaman bırakmamak için Toba'lar tekrar hücum ettiler. Tim kaçtı. Bu esnada Toba subaylarından büyük bir kabahat işlemiş olan biri kaçıp Tim'in yanına geldi ve Toba ordusunun sırlarını, azıksız kaldıklarını söyledi. Bunun üzerine Tim dönüp Tobalara saldırdı. Onları fena bozdu, bütüna ağırlıklarını ele geçirdi ve komutanlarını tutsak aldı. Bu haberi alan diğer Toba generalleri de korkup ağırlıklarını bırakarak kaçtılar. Tim Singanfu'yu tekrar eline geçirdi. Bu başarısızlığın üzerine Tobalar ellerinde tutsak bulunan Çam'ı idam ettiler.

Tim zaman kazanmak için barış istedi; fakat Tobalar kendisini bağımsız olarak tanımadıklarını, bundan dolayı anlaşma yapılamayacağını bildirdiler. Üzülen Tim «Sung»larla Toba ülkesini paylaşmak üzere bir anlaşma yaptıysa da Tobalar evvel davranıp Tim'i bozdular. Tim kaçabildi (430).

Tim biraz sonra Tsinler üzerine hücum edip İmparator'un oturduğu «Nan-gan» şehrini kuşattı. Tsin İmparatoru teslim oldu ve idam edildi.

Biraz sonra Kuzey Le-Ang ülkesini ele geçirmek için yürüdü. Yeşil Irmağı geçiyordu. Askerinin yarısı bir tarafta, yarısı diğer tarafta iken «Thu-ko-huen»ler bu orduya hücum edip işini bitirdiler. Tim'i de esir edip Tobalara gönderdiler. Onlar da onu idam edip Hia hanedan ve devletini mahvettiler (431).

Bu devlet 121 yıl devam etti. Bu süreden 24 yılı Hia adı altında geçti. 121 yılın içinde 16 yıllık bir fetret zamanı da vardır.

Hialar çökünce Çin'de imparator olarak güneyde Songlar, kuzeyde Tobalar, kral olarak Batı Tsinler, Kuzey Le-Anglar yani beş müstakil devlet kaldı. Hia devleti batınca uyruğu olan Türkler'in büyük bir kısmı Türk olan Kuzey Le-Anglar ülkesine geçti.

«LE-ANG»LAR

IV

Bu devlet Şensi'nin batısında «Heau-Le-Ang» Krallığı'nda kurulduğundan Le-Ang adını almıştır. Bunlar bütün Şensi eyaletine sahip olmuşlardır. Kuzey Le-Ang adıyla da anılır.

395'de Şensi'de Heau-Le-Ang Devleti'nin Kralı Liü-Kü-Ang'ın uyruğu arasında Türk urukları vardı. Bu urukların reislerinden Tsiye-Kiü-Mum-Sun bağımsızlık davasıyla ayaklanıp Çin'in bir kısmını talan ettikten sonra Altındağ (Kin-Şan)a çekildi. Heau-Le-Ang Kralı bir ordu gön-

derdiyse de Mum-Sun bu orduyu bozdu(397). Bu zaferle Le-Ang Türk Devleti kuruldu.

Mum-Sun Heau-Le-Ang Krallığı üzerine hücum edip onları perişan etti ve ülkelerinden pekçok yeri ele geçirdi. kazandığı zaferden sonra bu devlete kral atadı. Heau-Le-Ang'lar Kuzey ve Batı olmak üzere iki krallığa ayrıldı. Kurulan Kurultay Mum-Sun'u, Le-Ang Kralı ilan etti (401).

MUM-SUN

Güney Heau-Le-Ang'ları bozdu. Güney Le-Ang Kralı yalvararak barış yaptı (410). Türklerden hangi baş galip ve kuvvetliyse onun yanına gitmek görenekleri olduğundan Türk urukları takım takım gelip kendisine katıldılar. Batı Le-Ang'lar üzerine yürüyüp onları da bozdu ve veliahdlerini tutsak aldı. Tazminat olarak büyük bir para alarak barışa razı oldu. Oğlu Çim-Te'yi veliahd yaptı.

Bir nük (hadım) Mum-Sun'u öldürmek için uyurken odasına girdi. Fakat karısı atik davranarak haremağasını yakaladı. Sonra bu haremağası öldürüldü.

415'de Batı Tsinleri vurdu ve yerlerini ele geçirdi. Hia Devleti ile bir dostluk anlaşması yaptı. Barış çaresi bulamayan kral intihar etti. Bu suretle Batı Heau-Le-Ang devleti yıkıldı.

Tsinlerin yerine geçen Song hanedanı aleyhinde çıkan isyanı veliahdi Çim-Ti'ye göndererek aynı yılda bastırdı. Fakat Çim-Ti Cücenler ile yaptığı savaşta bozguna uğradı ve öldürüldü. Diğer oğlu Him-Kue'yi veliaht yaptı.

424'de Tobalarla iyi ilişkiler kurdu. Him-Kue bir savaşta Tsin Kralı'na tutsak düştü.

Tobalarla arası açıldı. Bu esnada hastalanıp öldü.

433'de öldü, 32 yıl saltanat sürdü. Yerine bilgin, bilime sevgisi büyük olan Mo-Kiyen'i geçirdiler.

MO-KİYEN

Oğlu Fong-Tan'ı veliaht olarak atadı. Bu kişi Tobalar'a elçi gönderip hükümdarlığının onaylanmasını rica etti. Onlar da onayladılar. Ve kendisine unvanlar verdiler. Song Sülalesi imparatorundan da unvanlar aldı (434).

437'de Toba İmparatoru'nun kızkardeşi ile evlendi; fakat ilk karısı Batı Le-Ang Kralı'nın kızını çok seviyordu. Bu iki kuma arasında kıskançlık çıktı. Eski karısı yeni karısını zehirledi. Toba imparatoru cani Hatun'u istediyse de Mo-Kiyen vermedi. Bunun üzerine büyük bir orduyla Le-Ang ülkesine girdiler. Le-Ang ordusunu bozdular. Mo-Kiyen Tobalar'a teslim olmak zorunda kaldı. Bu suretle bu devlet de battı (438).

5 yıl saltanat sürdü.

Bu devlet 37 yıl yaşadı.

«LİYAO»LAR yahut HITAYLAR

V

Bu Türkler Çin İmparatorluğu makamına geçemeyip Çin ülkesinde ayrıca bir devlet kuran Türkler'dir.

Tang'lar bittikten sonra, Onuncu Yüzyıl başlangıcında Hıtay yahut Liyao denilen Güney Mançuri'de oturan ve onlara nisbetle Liya-Tung denilen yerin sahibi olan Türkler Pekin'de dahil olduğu halde Çin'in kuzeyini ele geçirdiler. Bunların ilk hanları Yelu-Apaoki idi. Bunlar 938'de başkenti Pekin'e götürdüler. Pekin o zaman pek önemsiz bir kasabaydı.

Hıtaylar Çin uygarlığını kabul edip Çinlileşmeye başladılar ve Çinlileştiler. Bugün oraların ahalisi çoğunlukla müslüman ve genellikle Türk'tür. Son zamanlarda bu halk Türklüğünü duymaya ve söylemeye başlamıştır.

CENGİZLİLER

VI

Bir panturancı olan ve birinci ciltte anlattığımız Cengiz Han, Tukyu Türk Kağanlarını taklit ediyordu. Onların tasarılarını uyguluyordu. Cengiz onlar gibi Karakurum'u başkent yaptı. Sonra bütün Türk ve Moğolları Deligun-buldak'da bir kurultay halinde topladı ve «bütün Türk ve Moğolların İmparatoru» ilan edildi (1206). Bundan sonra Cengiz Han Çin'i istila etti. Bu suretle orada bu sülale kuruldu.

Cengiz'in yerine Toluy (1227-1229), sonra Ögüday (1229-1241), sonra İmparatoriçe Turakine (1241-1246), sonra Guyuk (1246-1247), sonra Toluy soyundan olmayan Mungke (1251-1257), sonra Kubilay (1257-1295), nihayet Timur, Toğan Timur geçtiler.

Mungke'ye kadar Cengizliler saltanatı her bakımında Türkler'in elindeydi. Türk yasası yürürlükteydi. Uygarlık Müslüman ve Nasturi Uygur uygarlığı idi.

Bu sülalede Mungke ile büyük bir devrim meydana gelmiş, İmparatorluk Çinlileşmeye başlamıştır. Hele onun yerine geçen kardeşi Kubilay zamanında büsbütün Çinlileşmiştir. Bu değişiklik, Türklük için felaket olmuştur. Şimdiye kadar Çin'e verdiğimiz Türk nüfusu yetişmiyormuş gibi bir de birçok Türk'ü Çinlileştirmiştir.

Mungke İran'dan bilginler getirtti. Acemce-Uygurca-Tangutça-Çince bir sözlük yaptırdı. Kubilay büsbütün Çin uygarlığını aldı.

Oguday'ın ölümünden beri güneydeki Song'lar ile savaş devam ediyordu. Kubilay Songları bitirip Çin'in istilasını tamamladı. Tunkin alındı.

Mungke'den sonra İmparatorluk parçalandı. Bu dört parçadan Türkistan'da Çağatay, şimdiki Rusya'da Kıçak, İran'da İlhanlılar hanlıkları ortaya çıktı. Çin'de de ayrı bir imparatorluk, bağımsız Moğol sülalesi meydana geldi. Türk ve Moğollar bu hale ve başkentin Karakurum'dan Pekin'e gitmesine itiraz edip isyan ettiler. Kubilay'ın küçük kardeşi Arık

Buga'yı han ilan ettiler. Uygur ve Türkistan hanları da bu tarafı tuttular. Fakat diplomasi yoluyla Kubilay bu hanları kendi tarafına kazandı. O zaman iki ateş arasında kalan Arık Buğa oldu ve tutsak düştü.

Artık eski Çin İmparatorları gibi «Allah'ın oğlu» (Sema'nın oğlu) olan Kubilay bundan sonra Güney Çin'i istilaya başladı. Sahilde donanma yapdı. Kanton'u aldı. Bu suretle bütün Çin ele geçirildi, Song sülalesi bitti. Songların en son sığınma yerleri ele geçirildiği zaman devlet adamları, çocuk olan İmparatorlarını kucaklarına alıp suya atılarak intihar ettiler (1279).

Kubilay sonra Çin Hindi'ni istila etti. Bu istila Kubilay'ın halefi İmparator Timur zamanında gönderilen bir elçilik kurulu tarafından tamalanacaktır. Kubilay Japon ve Cava adalarına da birer donanma ile ordu gönderdi ise de başarılı olamadı.

Çin'de askeri bir merkeziyet yönetimi kurup bir yüzyıldan beri devam eden savaşlardan harap olan Çin'i imar etti. Her taraftan bilginler, hekimler ve sanatçılar getirtti, onları himaye etti. Toprağı ele geçirdikten sonra iyi muamelesiyle gönülleri de kazandı. Her tarafa sükunet geldi. Geniş İmparatorluğun ulaşım ve haberleşme meselesi çok önemliydi. Buna çok önem verip yolları tamir ettirdiği gibi bütün yollara iki taraflı ağaçlar diktirdi, konak yerlerine kervansaraylar yaptırdı. Posta işlerine 300 bin at tahsis etti. Başkenti olan Pekin fakir bir arazideydi. Oraya 1300 kilometre boyunda büyük bir kanal yaptırarak iki ırmağı birleştirdi. İçinde gemiler işletti.

Bu suretle erzak gelmesini temin etti. Çok önem verdiği tarımı ihya etti. Bu sayede Çin artık kıtlık görmedi. Her yerde parasız hastahane ve eczahaneler açtı. Yetimlere, ihtiyar bilginlere baktı. Fakirlere daima yiyecek dağıtırdı.

Bu insani eserler bugün Avrupa'da pek takdir edilen uygar şefkatten yüksekti. Bu da kendisine, mensup olduğu Buda dininin telkin ettiği merhametten geliyordu. kağıt para bastırarak Avrupa'da az zamandan beri bilinen bu usulü ta Trabzon'dan Kanton'a, Pekin'den Bağdat'a kadar yayıldı. Bu suretle maliye konularında bir deha olduğunu gösterdi.

Dinler hakkında ataları gibi serbestlikten yanaydı. Kendisi Buda dininde idiyse de Hıristiyanlığı da seviyordu. Hıristiyanların ayininde bulunuyordu. Sarayında birçok Müslüman devlet adamı vardı. Zamanında Türkistan'da Nasturilik önemli bir oranda yayılırken, Katoliklik de Çin'e girdi. Çin'e gelen iki Venedik tüccarına Avrupa'dan kendisine bilgin ve işçi getirmelerini rica etti. Onlara, «Papa kendisine muktedir adamlarından 100 misyoner gönderir de onlar Hıristiyanlığın yüksekliğini ispat ederlerse kendisinin ve uyruğunun Hıristiyanlığı kabul edeceğini» söyledi. Bu adamlar Avrupa'ya gelip Çin'e tekrar dönerlerken bunlardan birinin oğlu olan Marko Polo'yu da beraber götürdüler. Bunlar Kubilay'a Papa'dan bir mektup da getirdiler. Kubilay Marko Polo'yu büyük memurluklara atadı. Bu kişi bu suretle Çin'in her tarafını dolaştı. İşte bize değerli bilgiler bırakmış olan bu Marko Polo o zamana ait meşhur eserini yazdı. Kubilay onu 1292'de Papa'ya ve İngiltere krallarına birer mektupla gönderdi. Bu önemli diplomatik görevinde Marko Polo deniz yoluyla Hürmüz'e inip İran'a gelmiş, orada İlhan'a eş olarak getirdiği pren-

sesi teslimden sonra Tebriz yoluyla Trabzon'a, oradan da gemiyle İstanbul'a varmıştır. Bu seyahatten sonra Papaların gözü açılıp Çin'e katolikliği sokmak için gayrete gelmişler, oraya kurullar göndermişlerdir.

Kubilay büyük hükümdarlardandır. Kubilay'ın bilim, imar, yönetim kuvveti fevkalade olduğu gibi İran ve Avrupa din fikir ve uygarlıkları da onun sayesinde Çin'e girmiştir.

Yerine Timur, sonra Toğan Timur imparator olmuşlardır. Toğan Timur Cengiz sülalesinin son Çin İmparatorudur. Zamanında bu sülale batmıştır (1367).

Bu sülale zamanında Çin'de şairler yetişmiş, edebiyat ve uygarlık ilerlemiştir.

Cengizlilerin dünyayı ele geçirmeleri ve büyük yolların imar ve asayişinin teminine önem vermeleri sayesinde Uzak Doğu ile Batı, İran, Bizans, Rusya, Türkistan, Hind ve Çin arasında ticaretin gelişmesi ve bütün Hind, Çin, İran ve batı uygarlıklarının birbiriyle temasa gelmesi gibi evrensel ve önemi insanlık nezdinde pek büyük bir sonuç doğurmuştur. Asya'nın bu sayede Avrupa tarafından iyice tanınması Amerika'nın keşfi kadar ve belki daha çok önemlidir. Cengiz Sülalesi yerine Çin'de Ming Sülalesi kurulmuştur.

Cengiz Sülalesi'nden sonra Çin İmparatorluğu'nda evvelce gördüğümüz gibi Ming, sonra Mançu sülaleleri gelmişler, Mançu'lar günümüze kadar saltanat sürmüşlerdir.

ÇİN'İN GENEL DURUMU
ve
UYGARLIĞI

Kuşkusuz bugün Çin denilen ülkeye Altay'dan, ana Türk yurdundan bir millet çıkıp şimdiki Doğu Türkistan denilen yerden geçerek Kansu'ya girmiş, oradan doğuya doğru ilerlemiş, sonra güneye doğru yayılmış, oralardaki yerli halkı yüzyıllarca süren sebatlı ve kanlı bir eylemle aynı zamanda ruhi bir vasıta ile birleştirerek bugün Çinli dediğimiz milleti meydana getirmiştir.

Bu kaynak ve giderken beraberlerinde Sümerlerinki gibi bu eski Türk yurduna ait bir uygarlığı da beraberinde götürmüş olmaları biz Türkleri, bunu incelemeye şiddetle çeken bir saha açmaktadır.

Çin'in miladdan çok evvelinden beri olan hayatı, tarihin konusu olan olaylarını bilmiyoruz. Bildiklerimiz ancak miladdan beş-on yüzyıl evvelineye kadar çıkabilmektedir. Tabii o da tam değildir. Miladdan bir-iki yüzyıl evvelinden beri ise bu hayatı oldukça bilebiliyoruz.

Çin vekayinameleri bize öğretiyor ki, Çin'in bütün kuzeyi ve kısmen doğusu tarihin bilebildiği günden beri bazen Hun, bazen Tatar genel adıyla bilinen, Milad'ın Beşinci Yüzyıl'dan sonra bazen Türk, bazen de Türk-Moğol denilen bir milletle meskundur. Tarihin seyri esnasında bu Hun ve Tatarların çeşitli uruklarına ve devletlerine Hiyong-nu, Toba, Tukyu gibi birçok ad da verildiğini görüyoruz. Bunlar Turanlılar ve Türkler'dir. Açık bir biçimde Türk adını Tukyu'lar ile görmekteyiz. Bu Tukyu'ların Hunlar'dan oldukları da tarihlerimizce açıkça söylenmektedir. Bu adlardan Tatar, Türk ve Moğol'u alsak ve bugünkü örnekleriyle karşılaştırsak görürüz ki, bu üç örnek arasında, hele Tatar'la Türk arasında düşünce gücüne çarpıcı büyük bir benzeyiş vardır. Bunlarda birçok yasama kuruluşları psikolojik mahsuller, masallar, görenekler, töreler hep aynıdır. Dil Tatar'la Türk arasında aynı, Moğol'la Türk arasında dokusu bakımından bir, kelimesi bakamından ayrıdır. Oysa Tatar bu milletin en eski, genel ve ortak adı, Moğol ise Cengiz'den beri görülen yeni bir addır. Simaca ortaya çıkan farklar taban tabana zıt olan iklimler ve damarların birleşmesi sonucudur. Dildeki farklar da uzak ve birbirine zıt temaslarla meydana gelmiştir.

Bu vaziyet bize yeterli miktarda gösterir ki, bu genel adları taşıyan milletler kaynak bakımından bir millettir. Zamanla aralarında ayrılık

ortaya çıkmıştır.

Çin vekayinameleri bize şunu da bildiriyor ki, Çinliler bize ilk günden beri daima barbar demişlerdir. Nitekim Roma ve Bizans da Batı'ya Avrupa'ya geçen kardeşlerimize aynı biçimde «barbar» demişlerdir. Barbar kelimesi o kadar kızacağımız bir kelime değildir. Çünkü bu iki milleti de biz vurmuşusuzdur. Yüzyıllarca bunları pençemiz altında inletmişizdir. Tabii mağluplar galiplerine rahmet okumazlar. Oysa biz Çin uygarlığına hizmet etmiş insanlar olduğumuzdan, bu kelime «vahşi» manasına ifade edemez. Nitekim Roma ve Bizans'ı vuran Atilla da vahşi değil, uygarlık sahibi ulu bir hükümdardı. Çin, Roma ve Bizans'ın bu kelimesi olsa olsa Arap'ın kendisinden gayrısına dediği «Acem», «Eccam» (Acemler) manasını ifade edebilir zannındayım. Kapsamı bu kadardır.

Tarihin incelenmesi yine bize öğretiyor ki, Çin'in kuzey ve doğusunda bulunan Türkler, durmayıp Çin'e hücum etmişlerdir. Türklerin Çin'e yaptıkları akınlar tarihin insana dehşet verir akınları, ünlü olaylarıdır. Çin'in göbeğine kadar giren bu akınların hatırası Çin'in gelecek nesillerinin dimağlarından bile silinemeyecek mahiyette şaheserlerdir. Bunlar ve Gobi'ye girmeleri, Çinin tepkilerine yol açmış müthiş humma nöbetleri gibi Çin'i titretmiş, yakmıştır. Çin şair ve tarihçileri bu işlerde Çin'in uğradığı felaketleri duygulu ve acıklı bir surette anlatmışlardır. Türk bir elini uzatıp Çin'in karnını, ciğerlerini karıştırmış, iç organlarını karmakarışık etmiş, çekip koparmıştır. Bu hal üç beş yüzyıldan beri yavaş yavaş bir düşüşle şiddetini kaybede ede nihayet son iki yüzyıl öncesine kadar devam etmiştir.

Çin kendi içinde de bir parçalanmaya hedef olup iki kısma ayrılmıştır. Kuzey Çin, Güney Çin. Kuzey Çin daima Türklerin ayağı altında kalmış, Güney Çin -son yüzyılara kadar Çinlileşmesini tamamlayamadığından Kuzey Çin'e karşı gelmiştir. Bununla beraber Kuzey Çin Türkler'in eline geçtikçe, Güney Çin politik ve uygarlık bakımından Çinliliğe sığınak olmuştur. Kuzey Çin Türklerin elinde yıkıldıkça Çinli derhal Güney'e kaçmıştır.

Çin İmparatorluğu bazen Çin milli sülaleleri, bazen Türk hanedanlar elinde kalmıştır.Yani Türkler çeşitli zamanlarda, hatta çeşitli Çin ad ve unvanları ile o meşhur Çin'de İmparatorluk kurmuşlardır. Bundan başka Türkler Kuzey Çin'de ayrı, bağımsız çeşitli Türk devletleri de kurmuşlardır. Bazen de Güney Çin'i bile ele geçirmişlerdir. Tarihin bütün olaylarına bir göz gezdirilirse Kuzey Çin yüzyıllarca Türklerle arı kovanı gibi kaynamıştır. Gerek milli Çin İmparatorluğu'ndaki Türk sülaleleri, gerek bağımsız Türk devletlerinin saltanat müddetleri Çin Milli İmparatorluğu'nun milli sülalerinin saltanatı süresinden belki de uzundur. Kuzey Çin devlet ve sülalelerini tamamen Turanlı saymak doğru olabilir. Böyle bir hüküm vermek için bu konuyu aydınlatan tarihi kaynaklar henüz yeterli ve açık değilse de bütün bu tarihin incelenmesi sonucu insana daha çok bu kanaatı vermektedir. Çin'de kurulmuş olan Türk devletleri hakkında zıt ve pek açık olmayan bilgiler vardır.

Kuzey Çin hiçbir zaman Türk'ün pençesinden kurtulamamıştır. Bu, tarihin bildiği ilk günden beri böyle devam etmiştir. Bir aralık Türk'ün ayağı buradan kesilebilmiş olsa bile, ayağını geri alan Türk, yeni bir

adımla daha kuvvetli bir surette oraya basmıştır. Hiç olmazsa Türk, ücretli asker olarak orada bulunmuştur. Çin milli sülalelerinde Türk asker ve komutanlar vardı. Çiniler en önemli işleri onlara yaptırabilirlerdi. Türkler birini patron tanıdıkları zaman onun için kendi miletleriyle ve kardeşleriyle de savaşırlardı. Kaybolacak veya kazanılacak olan malı, can olan bu ticaretin dünyada yegane usta taciri Türk'tür. Can onda sanki yırtıldığı zaman atılan bir mendil kadar önemsizdir.

Kısacası tarihin her sayfasında Çin politika sahnesinde görülen hep Türk'tür. Onun her devrinde Türk'ten söz edilir. Çin tarihinden ve bütün bunlardan anladığımız bir şey de şudur ki, Türk, Çin tarihiyle sıkı bir surette girifttir.

İşte bunlar tarihte görülen Türk-Çin çekişmesinin, düşmanlığının neden doğduğunu güzelce açıklar. Ebedi ve ezeli böyle bir düşmanlık vardır. Bu iki millet zaman zaman bir diğerini mağlup etmiştir. Bazen Çinlilerin mağlubiyetleri müthiş olduğu gibi, bazen de Türklerinki müthiş olmuştur. Bir defasında Çin Generali Pan-Çao tarafından parçalanan Hunların büyük bir kısmı Altay yaylalarına sığınmışlardır. Masallardaki Ergenekon işte burasıdır. Beşinci Yüzyıl'da bu eski Hun enkazı Altay ve Hangay dağlarında doğuda Hoangho, batıda İli ve Sir suyu boylarına «Bozkurt»un komutası altında ve Tukyu yahut Türk adı ile inmişlerdir. Fakat yine Çin'i haraca kesmişlerdir. Birbiriyle bu uzun boğuşmadan sonra şimdi ikisi de yorulmuş, halsiz, hatta felç durumunda ve başka bir düşmanın saldırısı altındadırlar. O düşman da Avrupa'dır. Türk-Çin düşmanlığı gizli durumda, diğer bir deyimle külle örtülmüş, alevi gitmiş, hükmü kalmamış bir ateş halindedir.

Çiniler Türkleri en büyük düşmanları bilmişlerse de onlardan zaman zaman yararlanmak durumunda kalmışlardır. Ve bu yararlanma yolunu pekiyi bilmişlerdir. Fakat bundan Çin'e zarar olarak, yine Çin'de Türk devletleri doğmuştur. Yani Türk'ü Çin'de kullanmak, ona saltanat için yer vermek olmuştur. Türk bir yere girer de orada hükümdar şah olmaz mı? Hatta göreceğimiz gibi Hind'e, hele Mısır'a köle diye satılmak suretiyle girmiş, üç gün sonra yine sultan olmuştur. O, bir defa bir yere girmesin!..

Başındaki bu Türk ailesi, bu kara bela Çin'i sürekli şöyle bir politika ve diplomasiye sevketmiştir ki, bunu son zamana kadar bütün Çin tarihinde görmekteyiz: «Önce çeşitli Türk uruk, il ve devletlerini birbirine tutuşturmak. Bunun için Türk prenslerini, devlet adamlarını ve generallerini armağan, rütbe ve ünvanla elde etmek. Hanlara ve beylere Çin presesleri ve Çinli kadınlar vererek Türk saraylarını fesat ocağı haline çevirip karıştırmak. İdaresizlik, hoşnutsuzluk meydana getirmek. İsyanlar doğurtmak, anarşi meydana getirmek, sonra ordular sevkedip Türklerin tac ve tahtlarını altüst etmek. Türkleri batıya doğru kovmak. Bu suretle kaçıramadığı Türkleri de ele geçirip Çin'e yerleştirip orada bir-iki yüzyıl içerisinde Çinlileştirip bitirmek.» İşte bu politika pek müthiş olmuştur. Nice Türk yurtları ve hesapsız bir sayıda Türkler Çinlileşip bitmişlerdir. Kuzey Çin'in önemli bir nüfusu böyle Çinlileşmiş Türklerdir. İşte Çin'in en büyük politikası buydu.

DİN

Çin'de din çeşitli safhalar geçirmiştir. İlk akide «Konfiçyüs» inancıdır. Fakat Konfiçyus doktrini dini olmaktan çok ahlakidir. Esası ve ruhu insani ve merhamet düşüncesidir.

Bu görüşün esaslarının özeti şudur: «Sana yapılmasını istemediğin şeyi başkasına yapma! Başkalarını kendin gibi sev!» Bu kişinin doktrini bir yüzyıl sonra Mençiyus tarafından tamamlanmıştır. Mençiyus'un ikmal ettiği kısımlar ahlaki olmaktan çok politik ve toplumsaldır. Bu kişi Vey Kralları yanında bulunmuş ve bakan olmuştur.

64 yılında Çin'e Buda dini girmiştir.

604 yılında Çin'de Lao-Tse ve onunla Toizın denilen metafizik ortaya çıkmıştır. Bunun doktrini pek net değildir ve muammalarla doludur; adeta bir sprütüalizmdir. Yorumlanması güçtür. Bu son meslek derhal sihir ve ispirtizmaya dönmüştür. Eski tabii itikadın toprak, su, dağ, deniz, yıldız perilerine karışmıştır.

Bir aralık Hıristiyanlık ve sonra Müslümanlık Çin'e girmiştir. Fakat bunlar genel din olamamışlardır. Müslümanlık Kuzey kısımda, yani eski Türk yurdu olan yerlerdedir. Çin'de Müslümanlığın Çinli olan Türkleri kazanabilmiş olması dikkati çekecek bir olaydır ve açıklanması gerekir.(*)

Çin Orta Asya'yı ele geçirince Çin'e oradan Manişeizın (Maniheizm) ve Nasturi Hıristiyanlığı girmiştir. Müslamanlık da Nasturilik ile beraber dahil olmuştur.

(*) Bu durum gerçekten dikkat çekicidir. Fakat, bugün, öyle sanıyorum ki bir muama olmaktan uzak bir tesbittir. Çünkü, Türk milletinin İslamiyetten evvelki inancı, özellikle Hıristiyanlık, Budizm ve diğer inançlardan da evvel bütün Türk kitlelerinin ortak inancı olan «Gök Tanrı Dini»nin temel telakkileri, İslamiyet'le öylesine yakınlık gösterir ki, adeta İslamiyet eski Türk dininin mükemmelleşmiş şekli gibidir. Milletlerin inanç ve telakkilerinin bir sonucu olan ahlak normları, geleneksel bir biçimde nesilden nesile intikal eder ve herkes tarafından bir alışkanlık olarak benimsenir. Bu durum dünyanın dört bir yanına yayılmış olan Türkler arasında da böyledir. Müslümanlık, gerek inanıştaki temel değerleriyle, gerekse telkin ettiği ahlak ilkeleriyle Türk milletinin eski inanç ve ahlak değerlerine uygunluk gösterdiği, Budizm gibi insanı kötümserleştirmeyi, Hıristiyanlık gibi sadece öbür dünyayla ilgili normlar getirmeyip, her iki dünya ile yakından ilgili hükümler getirdiği, dinamik ve gerekçi bir inanç ve ibadet manzumesi olduğu için, Türklerin ırki hasletleri ve yaradılışlarıyla uyum sağlamıştır. İslamiyet, Türk milletinin koruyuculuğu altında gelişip yayıldığı gibi, Türk mileti de İslamiyet sayesinde varlığını koruyabilmiş, İslamiyet Türklük için adeta manevi bir zırh olmuştur. Ayrıca bir diğer dikkat çekici husus da şudur ki, Türk milleti birçok defa din değiştirmiş olmasına rağmen, İslamiyet'i kabul ettikten sonra bir daha din değiştirmemiştir. Ayrıca, Eski Türk dininden sonra, Türk milleti arasında yayılmış bulunan çeşitli dinlerin hiçbiri Türkler arasında yaygın ve genel bir din halini alamadığı halde, müslümanlık kolaylıkla ve hızlı bir biçimde bütün Türk dünyasınca kabul edilmiş ve adete milli bir din haline gelmiştir... Bu itibarla, Çin'de Çinlileşmek üzere olan Türklerin müslümanlığı kabul etmeleri, geçmişlerindeki eski Türk dininden kalma inanç ve ahlak normlarıyla bu yeni dinin telkinleri arasında benzerlik sebebiyle olsa gerektir. Her bakımdan bu konu ve yukarıda açıkladığımız öteki konular genç araştırıcılar bekleyen el atılmamış bilimsel sahalardır ve Türk milletinin geleceğine ışık tutucak bir konudur. (Toker Yayın Komisyonu)

Konfiçyus ile Buda dinleri Çin'in en yaygın ve resmi olmuş dinleridir. Yüzyıllarca devam edip birbiriyleriyle mücadele etmişler, bazen biri diğerini değerden düşürmüş ve etkin durumdan uzaklaştırmıştır.

ÇİN UYGARLIĞI

Bu uygarlık ve sanat Çin'e Hind ve Kaşgar taraflarından gelmiştir. Çin uygarlığı denilen Buda diniyle geldiğinden bu dinin seyrini, evolosiyonunu göstermek gereği vardır. Çin'e Buda dini Hind'den ve Kaşgar yoluyla gelmiştir. Bu din Tang Sülalesi zamanında parlamış, onlardan sonra zaafa düşmüştür.

Çin'e Hind'den Buda diniyle sanat da girdi. Buda heykel ve resimleri bunun en önemli göstergeleridir.

Çin'in sanatsal eğitimi de Doğu Türkistan vasıtasıyla olmuştur.

Bugün harap olan bu ülke, yani Çin Türkistan'ı eski zamanlarda cennet gibiydi. Uzak Doğu ile Orta Asya ve Hind yolları, bütün ticaret kervanları Kaşgar'dan geçerdi. Yarkend, Turfan, Hotan, Kuca (Gücü) pek bayındır. Buraları ipekböceği ve ipekli kumaşı ile meşhurdur. Bu şehirler Buda'nın önemli merkezleri oldular. Şavan diyor ki: «Yalnız Güca'da binden çok tapınak vardı. Bu tapınakların içleri nefis sanatlarla pek parlak bir derecede süslüydü. Buda dini ile Güca'da bir edebiyat ortaya çıktı.» Bu edebiyat Hind'inkinin aynen taklidi değildir. Bu Uygur uygarlığının sonucudur. Uygurlar Asya'nın en dikkate değer milletlerinden biridir. O zaman diğer Türk miletlerinin eğitimcisi olmuşlardır. Bunların devletlerine «Karahanlılar» derler. Başkentleri Orhun Irmağı üzerinde Karabalgasun şehriydi. Sonraları bu şehre yakın bir yerde Karakurum şehri kurulmuştur. Turfan'da önemli kazılar ve keşifler yapan Alman Türkbilimcisi (Türkologu) Von Le Coq, «Uygurlar yüksek bir derece uygarlığa ulaşan ilk Türk uruğudur. Uygur dili bir Türk şivesi idiyse de Uygur ırkı yalnızca Türk değildi. Bir karışık ırktı. Türk unsurunun yanında pek önemli bir Toharlı (Tohariyen) unsuru vardı. Bu da Ari cinsindendi.» diyor İşte bu son söylenti sebebiyledir ki birçok Avrupa yazarları bu parlak uygarlığı Türk unsurları unutarak, Avrupai saymaktadırlar. Bana göre bu görüş pek yanlıştır. Toharlar azınlıktadır. Adları politik sahnede hiç görülmemiş gibidir. Oysa biz bu bilgilerle Çin uygarlığının biz Türklerden Çin'e gitmiş olduğunu, Türklerin bu uygarlığın ilk yaratıcıları bulunduğunu pek haklı olarak iddia edebiliriz. Berlin'de ziyaret ettiğim saygıdeğer ve pek nazik Van Le Coq bu fikirlerimin doğru olduğunu, bizzat bana söylemiştir. Turfan'dan Berlin'e getirilen manuskırıların büyük çoğunluğu Türkçedir. Bundan başka ilk Çinlilerin Türkistan'dan Sümerlerinkinin aynı olan bu uygarlığı götürmüş bulunmaları, sonra da birkaç Türk hanedanının Çin uygarlığını pek parlatmış olmaları bu iddiamızı pek kuvvetlendirmektedir. Bu halde biz Türklerin Çin uygarlığının anası sıfatını takınıp iftihar ememize itiraz edilemez. Onu oraya veren ve orada parlatan biziz. Avrupa yazarlarının açıkladıkları bilgilerden bu çıkar.

Kaşgar anıtlar ve heykelerle dolmuştu. Son zamanda Doğu Türkis-

tan'da yapılan birçok kazı Uygur uygarlığını Hindi, Yunani-i Hindi; Sasani, Latin uygarlıklarının etkilediğini de göstermektedirler. Uygur eserlerinde dünyanın en güzelleri arasında bulunacak şeyler vardır. Mesela «Kuşlarla Çekilen Ay Arabası» en nefis eserlerdendir. Bunlar arasında ipek üzerine yapılmış, savaş vesaire tasvir eden güzel resimler vardır.

Uygur uygarlığı altıncı yüzyıldan onuncu yüzyıla kadar gelişmiştir. Bu da Vey'lerden Song'lara kadar olan zamana rastlar. İşte bu Türkistan uygarlığı Çin'e ve Japon'a girip Ortaçağın sonuna kadar bütün Uzak Doğu'yu parlatmıştır.

Tang'lardan Song'ların nihayetine kadar Çin'de uygarlığın tohumu bu Uygur uygarlığıdır. Bu Çin uygarlığında konu ilham, teknik hep Türkistan'ındır; oradan gelmedir. Şimdiye kadar Japon sanatı sanılan sanat yine Türkistan'dan gitmiştir. Bugün bunların asılları Türkistan'daki kazılarla keşfedilmiştir. Bu kazılar on beş kadar heyetler tarafından on beş yıldan beri yapılmaktadır. Bunlar önemli keşifleriyle tarihi, bilimi pek aydınlatmışlardır. Devamı kimbilir daha neler ve Türk lehine ne önemli şeyler meydana koyacaktır.

İşte bu suretle oluşan Çin uygarlığı parlak bir uygarlık olmuştur. Bu uygarlığın meydana getirdiği fikirler, edebiyat, güzel sanatlar, resimler, çiniler, porselen vazolar Avrupa'ca pek takdir edilmektedir.

Toba'ların merkezi 386'dan beri Şansi'nin en kuzey kısmı olan ve Çin Setti'nin yanında bulunan Ta-Tong'dur. Bunlar Buda dinini resmi din yaptılar ve Çin'e soktular. Onu da kendileri Kandehar'dan almışlardır. Toba'lar başkentleri Ho-Nan-Fu'ya götürdüler. Toba'lar buralarda taşları oyarak önemli Buda tapınakları yaptılar ki, Şavan heyeti (1909-1910) bunları keşfetmiştir. Buralardaki Buda heykelleri pek güzeldir. Bu heykellere güzel, güleç simalar yapmışlardır. Onlara bu sanat Kaşgar'dan geçerek Kandehar'dan gelmiştir. Kandehar'ı etkilemiş olan Yunani-latin sanatı bu suretle Çin'e kadar gitmiştir. Toba'ların bu işlerine Tanglar devam etmişlerdir. Toba sanatı bir aralık Gotik sanatına benzemeye başlamıştır. Aralarında çok benzeyiş vardır. Orijinal bir şekil almış olan Toba sanatı kısacası milletin ruhundan doğmuştur.

Çin'de bu dini sanat nihayet Tang'ların sonuna doğru laikleşti. Bunun Tang'lara ait örneği Golubef Müzesi'nde blunan bir Türk asker heykelciğidir. Bunların arasında şaheserler vardır. Bu heykellerde adeleler fevkalede bir biçimde canlandırılmıştır. Bu insan heykelleri arasında at heykelleri de çoktur. Bunlar savaşlarda kullandıkları atlarının heykellerini mezarlarının üstüne koyduruyorlardı. Bu at heykellerinin kuyrukları bağlıdır. Bu atların heykellerinde adları, renkleri, katıldıkları zaferlerin, aldıkları yaraların sayıları yazılıdır. Heykeller bu atların Moğolistan atları olduğunu göstermektedir. Savaş atlarına saygı göstermek, mutlaka cengaver bir milletin göreneğidir. Çinli ise cengaver değildir. O daima askerlik için Türk'e başvurmuştur. Oysa atlar için tören yapmak, saygı göstermek Türk göreneklerindendir. Aynı zamanda son kazılarda birçok güzel ve tarifi mümkün olmayan hafiflikte kadın heykelcikleri de bulunmuştur. Bunlar çoğunlukla pişirilmiş topraktır (tuğla). Bulunan şeyler arasında çalgı çalan muzıkacılar, grup halinde insan heykelleri gibi şeyler de vardır.

Resim Çin'de ilkel durumdayken Toba'lar zamanında gelişmeye başlamıştır. Bu da diğerleri gibi Hind'den gelmiştir. Bunu da Çin'e sokan Kaşgar'dır.

Buda dininde çok önem ve değer gören köy hayatı bugünkü Çin ve Japon ressamlığının esası olmuştur. Bu sebepledir ki oralarda peyzajcılık pek ilerlemiş, dünyaca sevilen bir güzelliğe ulaşmıştır.

Japon ressamları Çin ressamlarını örnek alarak yetişmişlerdir.

Tang'lar zamanında resimde Kuzey ve Güney olmak üzere iki okul meydana gelmiştir. Bunların zamanında Çin'de resim en gelişmiş dönemine ulaşmıştır. Kuzey okulunun tarzı sert, şiddetli ve kudretli; Güneyinki hayalci ve melankoliktir. Bu da Türk ve Çinli mizaçlarının aynasıdır.

Kuzey okulunun en meşhur ressamlarından biri Han-Kan'dır. Japon ressamları işte bu kişiyi kendilerine usta yapmışlardır. Han-Kan en çok at resimleriyle ün salmıştır. Saraydaki atları model yapardı. Güney okulunun kurucusu Vang-Vey'dir. Bu kişi hem ressam, hem şairdi. Şiiri ve fırçasıyla tabiatı tasvir ederdi. Çoğunlukla saraydan kaçıp kırlara çekilirdi. Bu kişi Çin'in felsefesini ve edebiyatını önemli ölçüde etkilemiştir.

Tang devri Çin edebiyatının altın devridir. Yedinci yüzyıl'ın meşhur şairleri Lu-Pin-Vang, Çin-Tsü-Ngan ve Song-Çi-Ven'dir. Bu şairler rüzgar, mevsim, çiçek gibi tabiatı terennüm etmişlerdir.

Tang'lardan İmparator Ming-Hu-Anğ zamanı Çin edebiyatının en yüksek zamanıdır. Bu zamanın temsilcileri şair Li-Tay-Pe ve Thu-Fu'dur.

Bu şairlerin biricisi dünyanın en büyük şairlerindendir. Yalnız Çin'e değil, bütün insanığa ait olmuştur. Şaraba pek düşkün, en sevdiği şey ay idi. Şiirlerinde ay, hele şarap daima vardır. Daima halkı, tıpkı bizim eski şairler gibi, sarhoşluğa teşvik etmiştir. Türkler'le yapılan savaşların acılığına dair de şiirler yazmıştır. Sarayda İmparator'un nedimi idi. İmparatoriçe için yazdığı bir hiciv sebebiyle saraydan kovuldu. Sonra da politik bir sebeple zindana atıldı. Affedildikten sonra bir gece pek sarhoş olup Mavi Irmak'ta kayıkla geziyordu. Pek sevdiği Ay'ın hayalini sudan alayım derken kayıktan düşüp boğuldu (736). Hind gibi burada da lotüs, nilüfer sevilmiştir. Sebebi de Buda dinidir. Çünkü bu dince lotüs kutsaldır.

Li-Tay-Pe'nin Türkler'le yapılan savaşlara dair yazdığı ve belki de onun şaheseri olan şiir şudur:

«Kargalar tatar atlarının kaldırdığı toz bulutlarında geceyi geçirmek isterler. Onlar bulutlarla örtülü şehirlerden çağırılıyorlar. Ağaçların üstünden kanatlarını açarlar, gak-gak'larını işittirirler. Savaşa gitmiş olan kahramanın karısı işlemeli ipekte mekiklerini dolaştırır. kargaların çağırışışları batmakta olan güneyin pencerelerine döktüğü erguvani renk arasında kulaklarına gelir. Bu davet üzerine mekik artık dolaşmaz. Yorulmuş kadıncağız gelmeyen varığı düşünür. Susmuş, yalnız kalmış olan yatağına girer ve gözyaşları bir fırtınalı yağmurun damlaları gibi düşer.»

Tang'lar zamanında bu iki önemli şairden başka, ikinci derecede daha birçok şairler vardır.

Tang'lar zamanında felsefe de pek ilerlemiştir. O zaman Han-Yu gibi meşhur filozoflar yetişti. Bunlar dünyanın kaynağını, Allah'ın varlık ve yokluğunu araştırmışlardır.

Bu parlak Çin uygarlığı Onuncu Yüzyıl'da çıkan ihtilaller ve Türklerin Kuzey Çin'in istilalarıyla söndü. Tang Sülalesi'nin sonu, Si-Ngan'ın başkentlerinden terkedilmesi Çin tarihinin bir önemli sayfasını kapatmıştır.

Türk istilalarından kaçan Çin uygarlığı Güney'e çekilmiş, orada Song'lar zamanında doğasını değiştirmiş, incelmiş, en narin eserlerini vücuda getirmiştir.

Çinliler devletlerine «Semavi İmparatorluk», hükümdarlarına «Allah'ın oğlu», Türkler de ona «Tobgaç» yahut «İli (Meşhur) Tapkaç» derlerdi. Çinliler çiftçidirler. Sebatlı, sabırlıdırlar. Aynı zamanda pek hileci olurlar. Savaşı, çekişmeyi değil, rahatı ve zevki severler. Çin'de büyük oranda afyon kullanılır. Afyon bu milletin dimağını ve sağlığını bitirmektedir. İngilizler, insanlıkdışı olmasına bakmaksızın Hindistan'dan Çin'e önemli miktarda afyon ihraç ederler. Eski zamanlarda bile Çin'de livata vardı. Manderenler genç çocuklara aşık olurlardı. Çinliler saçlarını uzatıp örerler ve arkalarına sarkıtırlar, tırnaklarını uzatırlar. Yazıları harf değil, kelimedir, adedi binlercedir. O civardaki milletlerin yazısı aynı yazı olduğundan birbirlerinin dilini bilmeyen bu milletler yazı ile mükemmel konuşurlar.

Bu günkü Çin sosyetesi hakkında kitabımızın gayesinden dışarı çıkmamak için fazla bilgi sunmayacağım.

Çin son yüzyılda uygarlıkça çürümüş bir halde bulunuyor. Halk rahata alışmış, zevke dalmış, cehalete batmış, afyon yutmuş bir duruma düşmüştür. Nihayet zengin Çin, aç Avrupa'nın iştahını davet etti. Avrupalılar ekonomik ve politik bakımlardan Çin'i mahvetmeye başladılar. Çin'in zaafı Avrupa'nın işini kolaylaştırıyordu. Nihayet «Bokser»ler işinde Pekin üzerine karışık bir Avrupa ordusu gönderdiler. Rusya da bir taraftan Çin'i hırpalamaktadır.

Son zamanlarda Çin'de bir uyanma hareketi başladı. Çeşitli ihtilaller oldu. Mançu Sülalesini attılar ve cumhuriyet kurdular. Çinliler saçlarını, uzun tırnaklarını kesmeye, Avrupa tarzında ordu yapmaya başladılar. Avrupa'da öğrenim görmeye gittiler.

Ekonomisi zengin bir memlekettir. Az zamanda çağdaşlaşıp kuvvetlenmesi, Avrupalılara yem olmaması, belki de bir gün moredn Çin ordularının Doğu'dan Batı'ya doğru önünde durulmaz bir çığ gibi Asya'yı ve ihtimal Avrupa'yı da çiğnemesi mümkündür. Tarih tekerrürden ibarettir. Eski gülerin Hunlarının dağ-taş aşarak, dünyaya taşıp Avrupa'ya akması olaylarını belki de görecek nesiller olacaktır.

BEŞİNCİ CİLDİN SONU

Dr. RIZA NUR

TÜRK TARİHİ

(Cilt:6)

KAZAK HANLIĞI[1]

KAZAKLARIN KURULUŞLARI

Bizde Kazak -Kırgız ve Karakırgızlar, «Kırgız» adı altında bir kitle şeklinde gösterilmektedir. Gerçi bunların şiveleri birbirine pek yakın, hayatları, töre ve görenekleri bir ise de ayrı ayrı konularda incelenmeleri gerekir.

Radlof Kırgızlar'a «Karakırgız» yahut «Sarptaş Kırgızları», Kazaklar'a «Kazak-Kırgız» demiştir. Radlof'un bu deyimi Rus bilim dünyasında aynen bir terim olmuştur. Orta Asya Türkleri birincilere «Kırgız», ikincilere «Kazak», Rus Kazakları'na «Rus Kazağı» derler.

Bunları böylece ayırdıktan sonra şimdi Kazaklar'a geçiyoruz.

Kazaklar On beşinci Yüzyılda Altın Ordu (Altun Ordu - Cuci Han Ulusu ve Devleti)nun düşüşü üzerine illerden, uruklardan kaçmış olan Türklerin teşkil ettikleri «politik bir toplum»dur. Bunlardan çok önce de Kazaklar varsa da politik bir topluluk haline gelmemişlerdi.

Kazak kelimesi hakkında önceki ciltlerde anlamca, etnolojik ve tarihî bazı bilgiler vermiştik. Burada da bazı bilgiler vereceğiz. Bu kelime aslında etnolojik bir anlam ifade etmez. En eski zamanlardan beri son birkaç yüzyıla kadar herhangi il ve uruktan olursa olsun Türklerde hanlara, il törelerine boyun eğmeyip ilden ayrılan veya bir sebep ve cezadan dolayı kaçıp kendi başına dolaşan şahıs ve gruplara «Kazak» denirdi. Böyle olanlara Türkler «kazak oldu», «kazak çıktı» derlerdi. Bu Kazaklar artık bir cinayet ve çapul, akın yaparlarsa, onların mensup oldukları il ve uruklar bundan sorumlu olmazlardı.

Bunun gibi Kazaklar da herhangi bir il veya uruk tarafından bir haksızlığa, aşağılamalara uğrasalar veya kendileri hakkında bir cinayet işlense, eski uruklarına başvurma, şikayet etme ve intikamlarının alınmasını isteme hakkına sahip olamazlardı.

Türklerden kelimenin tam anlamıyla hür ve serbest olarak çöllerde ve ötede-beride dolaşarak Kazaklık eden ünlü adamlar vardır. Aksak Timur, Hüseyin Baykara bunlardandır.

1- Kazak, Kırgız Esterhan, Hokand ve Sibir Hanlıkları 2'nci cildin sonunda «Buhara Hanlığı»ndan ve «Ruslar'ın Orta Asya'yı İstilaları» konusundan önce yazılacaktı. Maalesef buraya alınması mümkün olabildi.

Ruslar Kazak kelimesini aynı anlamda ele almışlar, Moskova kanunlarına boyun eğmeyip kaçan ve serseri olarak dolaşan Rus gruplarına «Kazak» demişlerdir. Bu Rus Kazaklar, Rus köle ve esirleri olup efendilerinin yanlarından kaçmışlardır. Bunlar arasında pek çok Türk Kazaklar da vardır.

*
* *

Ceyhun'dan Tobol ırmağına, Altay ve Tarbagatay dağlarından İdil ırmağına kadar geniş arazide oturan 5 milyon Türk «Kazak» adını taşımaktadır.

Cuci Ulusu, Altın Ordu veya Deşt-i Kıpçak denilen devlet düşünce Cuci Han'ın Şeyban (Şiban) ve Togay Timur adındaki oğullarının soyu taht için birbirleriyle boğuşmaya başladılar. Bu savaşlar Cuci Ulusu'nu parçaladı. Uruk başları yani eski noyanların ve beylerin oğulları, mirzalar yani şehzadeler küçük küçük hanlıkları oluşturdular.

Taybuğa çocukları Sibir'de, İdgü çocukları, İdil, Yayık boylarında egemen oldular. Aynı zamanda Kazan, Kırım ve Esterhan Hanlıkları da kuruldu.

Toktamış Harı ile Urus Harı'ın oğulları birbirleriyle şiddetli bir savaşa girmişlerdi.

Bunlardan mağlup olan şehzadeler bu hanlıklara kaçar, bazen oralarda tahta geçerlerdi. Bunların kuvvetleri Kıpçaklarda dolaşan Nogay ve Özbek toplulukların politik ve askerî kuvvetleriydi. Kırım'da, Kazan'da, Esterhan'da Sibir'deki yerli halkın bulundukları yerlerin yönetimine, devrimlerine etkileri bir hiçten ibaretti.

Mücadelenin asıl merkezî alanı kuvvet kaynağı Kıpçak idi. Bu hanlıkların bütün tac ve taht sorunlarını Kıpçak Türkleri çözümlerdi.

Kıpçak'daki Türk kabileleri 1452 yıllarına kadar iki büyük topluluk halindeydiler. Bunlar, Özbek ve Nogay topluluklarıdır. Bu topluluklar ve adları yalnız politiktir, etnografik değildirler. Bunlarda uruk itibarıyla Nayman, Argın, Kıpçak, Kanlı, Barın (Behrin), Şirin, Tama Mangut gibi uruklar vardı. Bunların herbirinden her iki tarafta da bulunurdu.

Görülüyor ki, ikiye bölünme etnografik bir bölünme değil, yalnızca politiktir.

Bugünkü Kazakistan'da (Akmolla, Turgay, Kuzey Türkistan vilayetleri) o zamanlar Şeyban neslinden Ebulhayr Han hükümet sürmekteydi. Özbek adını taşıyan bu topluluk Kanklı, Nayman, Argun, Kıpçak, Alçin uruklarından ibaretti.

Ebulhayr Han zalim ve zorbaydı. Togay Timur neslinden iki türe (prens) Ebulhayr Han'dan ayrılıp kazak oldular. Bu iki türe Canı Bek ve Kirey Sultan'dır. Meşhur Urus Harı soyundan olan Timur ve Toktamış Han'lar Ebulhayr Han'dan hoşnut olmayan grupları çevrelerine toplayarak Çağatay Ulusu Hanı İssen Buğa Harı'ın yanına gittiler. İssen Buğa, Ebulhayr'dan korktuğu için memnun olup bunlara Balkaş Gölü güneyinde İli kıyılarında yayla verdi. Ebulhayr'dan hoşnut olmayanlar bir düziye gelip bunlara katıldılar.

İşte bu kazak olan sultanlara katılan bütün Özbekler «Kazak Özbek» adıyla anılmaya başladılar.

Kalmuk Hanı Öz-Timur Han 1452-1455 yıllarında Ebulhayr Han'ın ilini talan etti. Ebulhayr Han bu sarsıntıya dayanamadı. Ülkesi anarşi içinde çalkalandı. Nihayet isyan çıktı. Özbekler Ebulhayr Han ve çocuklarını öldürdüler (1465). Ebulhayr Han'ın torunu Muhammed Şeybani ise sadık bir bey ile beraber Esterhan'a kaçabildi. Buhara tahtında pek önemli rol oynayıp pek meşhur olacak olan Muhammed Şeybani o zaman 16 yaşındaydı. Nitekim bunu Buhara Hanlığı konusunda belirttik.

Bu olaylardan sonra Ebulhayr'ın çocuklarından «Buruc Oğlan» kendisine sadık kalan ve az miktarda olan il ile bir müddet daha oralarda hanlık etmişse de 1472'de Moğolistan Hanı Yunus Han'la yaptığı savaşta ölmüştür.

Bu olaylar yeni bir dönemi hazırlıyorlardı. Bu son olay ile bu dönem ortaya çıkmıştır. Yani Deşt-i Kıpçak'ta yeni bir politik varlık doğmuştur. Bu da kazak olan şehzadelerin yeni bir devlet kurmuş olmalarıdır. Bu devlet o Kazak türelere nisbetle «Kazak Devleti» adını almıştır.

Bu Kazak topluluğuna, dağılan Özbekler'den başka, Noğay topluluğundan da birtakım uruklar gelip katılarak onu kuvvetlendirmişlerdir.

*
* *

Kazak Devleti'nin ilk hanları Canı Bek ve Kirey Sultan'dır. Bunlardan sonra Canı Bek'in oğlu Kasım, han olmuştur.

KASIM HAN

Bunun zamanında Muhammed Şeybani Han kuvvetlenip Aksak Timur-oğullarını Maveraünnehir'den kovmuştur. Kazak topluluğundan büyük bir kısım Kasım Han'ı bırakıp Muhammed Şeybani Han'a katıldılar.

Bu olay ve bu tarihten sonra Şeybanilere bağlı olanlara Özbek, Togay Timurlulara bağlı kalanlara Kazak denilmiştir.

Gerçi bununla Kazaklar birçok uruk kaybetmişlerse de diğer taraftan Muhammed Şeybani ile savaş halinde olan Moğolistan urukları, Sultan Mahmut Han'ın Şeybani tarafından öldürülmesi üzerine, Kazak topluluğuna katıldılar.

Haydar Mirza Duğlat'ın verdiği bilgilere göre Kasım Han zamanında Kazaklar bir milyon nüfustan fazlaydılar.

Moğolistan Hanı Sultan Said, Muhammed Şeybani Han aleyhine Kasım Han ile bir anlaşma yapmak için Kazak ordusuna gelmiştir. Bu görüşme 1512'de Fargana ile Taşkent arasında bir yerde gerçekleşmiştir. Görüşme törenle yapılmıştır.

Kasım Han ihtiyarlığını ileri sürüp törende bulunmamışsa da, diğer şehzadeler Cengiz töresince diz çökerek Sultan Said'i karşılamışlardır.

Bu buluşma ve görüşme hakkında «Tarihî Reşidî»de açıklamalar

vardır.

Kasım Han daha sonra Sultan Said ile görüştüğü zaman «Biz kır adamıyız. Bizde çeşit çeşit ve teklifi şeyler yoktur. En güzel malımız atımız, en lezzetli yemeğimiz onun eti, en latif şarabımız onun sütüdür» deyip ona güzel atlar armağan etmiştir.

Kasım Han 1518/1519'da öldü. Yerine Tahir geçti.

Kasım Han gayet sade, debdebe sevmez, tedbirli, kuvvetli, akıllı, mert, namuslu bir handı.

Tahir Han'dan ondan sonra Mamış, ondan sonra Boydaş han oldular. Bunlar beceriksiz hanlardır. Zamanlarında Kazaklar dağılmaya başladılar.

Buna sebep doğudan Kalmuk, batıdan Nogay saldırıları Muhammed Şeybani'nin bayındır bölgelerde kuvvetli politik bir birlik oluşturması ve bu üç hanın beceriksizlikleridir.

1535'deyse Kazak Hanlığı tamamen dağılmıştır, Kazaklar bir politik varlık halinden çıkıp yine adi, kaçak kazak, sürü haline geçmişlerdir.

Tahir Han Moğolistan'a gitmiş, orada Kırgız içinde ölmüştür. Mamış Han iç ihtilallerde bir savaşta öldürüldü. Boydaş Han, (Nevriz Ahmed Han) Barak Han'ın oğlu Derviş Han ile yaptığı savaşta ölmüştür.

Adlarını saydığımız üç handan sonra Kasım Han'ın oğlu Ak-Nazar hanlık tahtına çıktı.

AK-NAZAR (HAK-NAZAR) HAN

Zamanında Kazaklar yeniden toplandılar. Kuvvetli bir topluluk oldular. Bunun delili şu belgelerdir.

1- 1557'de Nogay Mirzası İsmail'in Rus Çarı İvan Vasiliç'e yazdığı mektupta şu cümleler vardır: «Akrabalarım ve kardeşlerim Yayık ırmağının doğusunda kalıp bana düşman oldular ve Kazaklar'a katıldılar.»

2- Cingsun, «1558'de Kazaklar Taşkent'i kuşattılar» diyor.

3- Rus vekayinameleri 1569'da Kazakları kuvvetli bir il olarak göstermektedirler.

Ak-nazar Han'ın en büyük yardımcısı Şagay Han'dı. Ak-nazar 1581'de öldü. Yerine Kasım Han'ın kardeşi-oğlu Şagay geçti. Şagay'ın babasının adı Yadik'dir.

ŞAGAY HAN

Zamanı Kazak Devleti'nin kuvvetli bir dönemidir. Buhara Hanı Abdullah Han ile anlaştı. Türkistan (Yesi) kenti çevresindeki illeri aldı. Sonra Abdullah Han'ı bırakıp onun düşmanları olan Baba Sultan ve Bozahur Sultan'la anlaştı.

Bu kişi Buhara Hanlarının aralarındaki düşmanlıklardan yararlanmıştır.

1583'de Abdullah Han ile beraber Buhara'ya gittiği zaman Gümüşkent'te ölmüştür. Yerine oğlu Tevkil geçti. Bu kişi önce Hak-Nazar ile beraber ortak olarak da saltanat etmiştir.

Kazaklar'ın «Üç Yüz»e bölünmesi bu iki han zamanındadır. Üç Yüz şöyle idi: Uluğ Yüz, Orta Yüz, Kiçi Yüz.[2]

TEVKİL HAN

Bu kişi Buhara Hanı Abdülmümin Han'ın korumasını kabul etti. Bu suretle kuvvetlendi. Taşkent'i aldığı gibi Seyhun boylarını da zaptetti.

Şeybani Han-oğullarının bazen birine, bazen diğerine taraftarlık etmek politikasını izledi ve bundan yararlandı.

Bu sırada Sibir'de Rus akınları başlamıştır. Tevkil Han'ın kardeşi Ondan Sultan'ın oğlu Oraz Muhammed Sibir'de Ruslara esir düştü. Tevkil Han Oraz Muhammed'i kurtarmak için Moskova ile ilişkiye girdi. Rus Çarı da (1594) Oraz'ı bırakmak için Küçüm Han'ın öldürülmesinde Rusya'ya yardım etmesini şart koştu. Bu meselenin nasıl çözümlendiği bilenemiyorsa da Oraz Muhammed'in Moskova'da kaldığı, Çar tarafından Kasım Hanlığı'na han atandığı bilinmektedir. İşte bu, Kazak hanlarının Ruslar'la ilk diplomatik ilişkileri böyle olmuştur.

Bu tarihlerde Orta Yüz'de Taşkent çevresinde olan Kıpçak, Argun, Nayman, Kanglı, Kongart urukları vardı. Hanları Uluğ Han idi.

Tevkil Han Buhara Hanı Pir Muhammed Han ile yaptığı savaşta yaralanıp öldü (1599). Yerine Şagay Han oğlu İşim geçti.

Zamanı Kazakların kuvvetli zamanlarındandır.

İŞİM HAN

Doğudan Çungarlar Kazaklar üzerine şiddetli saldırılara başladılar. Birçok savaşlar yapıldı. Bu savaşlarda İşim Han'ın kardeşi Cihangir Sultan büyük kahramanlıklar gösterdi. Onun sayesinde bu savaşların hemen hepsinde de Kazaklar galip geldi. 1640'da İşim Han öldü. Yerine kardeşi Cihangir Sultan'ın oğlu Tavke geçti. İşim Han, büyük hanlardandır.

İşim Han öldükten sonra Kazak han oğulları her yüz'de bağımsız oldular. Hatta her uruk başı bile bir türeyi han yapıp bağımsız olmak sevdasına düştü. Bunun sonucu olarak Kazaklar zayıf düşüp Çungarlar ve Kalmuklar kuvvetlendiler.

2-Yüz sima manasına olan yüzdür. Asıl «cüz» derler ki, Kazak şivesidir. Uluğ «ulu», «büyük» demektir. Kiçi «küçük» demektir. Bazı şivelerde kiçik de denir. Ankara bağlarında bu Kazak şivesiyle «Kiçi-ören» bağı vardır. Türkçe'de «ören» harabe, yer manasındadır. Bu pek dikkate değer bir konudur. Oysa bunun bilmeyerek ya da buna akıl erdiremeyerek bu adı orada son yıllarda «Keçiören», «Keçiviran» biçiminde bile söylemeye, yazmaya başlamışlardır. Maalesef böyle bazı yerlerin adları halis ve Türkçeyken, yabancı kelime sanılarak millileştirmek amacıyla değiştirildiği görülmektedir. Buna pek dikkat gerekir. Yoksa kaş yaparken göz çıkarılır. Anadolu'da böyle birçok Türkçe adlar vardır. Bunlar güzelce toplanıp incelense birçok gerçek ortaya çıkar. Mesela Kiçiören gibi adlar, Kırgız Dağı oralara Kazakların, Kırgızların göç etmiş olduğunu gösterebilir. Bu da Anadolu'ya sadece Türkmenlerin göçedip yerleşmiş olduğu fikrini temelinden yıkar.

TAVKE HAN

Bu kişinin 1685'de han olduğu gösterilmektedir. Fakat İşim Han'ın ölüm tarihi olan 1640 ile bu tarih arasında 45 yıl vardır. Bu süre ile ilgili bilgi bulanamamıştır. Keza Tavke'nin ölüm tarihi olarak gösterilen 1720'den sonrası da açık değildir.

Zamanında Çungar ve Kalmuk saldırıları şiddetlendi. Tavke, savunma düzeni yapıp ilk zamanlarda bu saldırılara başarı ile karşılık verdi; fakat daha sonra direnemedi. Taşkent ve Fargana tamamen Çungarlar'ın eline geçti. Bu savaşlarda Kazaklar, Özbekler, hatta Esterabad Türkmenleri müthiş yenilgilere uğradılar. Kalmuklar, Çungarlar Seyhun ırmağı kıyılarına yerleştiler. Kazaklar perişan bir halde, her grup önlerine gelen tarafa dağıldılar. Uluğ Yüz Çungarlar elinde kaldı. Orta Yüz İşim, Nura, Tobol, Simey taraflarına; Küçük Yüz Ural dağları ve Yayık ırmağı yönlerine kaçtılar.

Artık Kazak urukları ayrı ayrı birtakım hanlar yönetiminde değişik kuruluşlar meydana getirdiler. Orta Yüz'de Ebulhamd Han ile Şimke Han, Küçük Yüz'de Ebulhayr Han ile Kayıp Han hanlık ettiler. 1734'de Küçük Yüz Hanı Ebulhayr Han Rus koruması altına girdi. Beş yıl sonra orta Yüz hanları Ebulhamd ve Şimke Han'lar da Rus korumasını kabul ettiler. Fakat sonraki bu iki hanın Rus korumasını kabul etmeleri samimi değildi. Doğudan Çungarlar'ın, batıdan Ruslar'a alet olan Ebulhayr Han'ın akınları sebebiyle zorunlu olmuştu. Ebulhayr Han kendisi Türklüğe hiyanet ettiği gibi, diğer Türkleri de sıkıştırarak bu boyunduruğa sokmak cinayetini işlemiştir.

RUS EGEMENLİĞİ ALTINDA KAZAKLAR

Rus egemenliği altında Kazaklar iki devir yaşamışlardır:

1- RUS KORUMASI DEVRİ

a) KÜÇÜK YÜZ HANLIĞI

İl olarak Küçük Yüz Hanı Ebulhayr'ın Rus korumasını kabul ettiğini bildirmiştik. Bu sefil, Türk'ün bağımsızlığını, yalnızca Ebulhayr soyunun Kazak Hanlığı'nda sonsuza kadar kalması şartıyla, satmıştı. Yani kendi soyunun saltanatı için Türk'ü bozuk para gibi harcamıştı. Bu şartlar arasında Ruslar'ın Kazaklar'ın iç işlerine karışmaması, Kazaklar'ın da Ruslar'ın Buhara ve Hiyve ticaret yolunu muhafaza etmeleri, Rus uyruğuna zulmetmemeleri, isyan eden Rus uyruğu müslümanları (Türkleri) Kazakistan'a kabul etmemeleri vardı. Bu şartların hepsi Ruslar lehine idi. Gafil bunları anlamıyordu. Ruslar bunlara yolarını bekletiyor, asi Türklere yardım ettirmiyorlardı. Kendi lehlerine olan Ruslar'ın Kazak iç işlerine karışmamalarının ise hiçbir değeri olamazdı. Çünkü gırtlağı onun pençesine verdikten sonra böyle şeylerin değeri olabilir miydi?!...

Bu akılsız, Rus askerlerinin kendisine kuvvet olacağını sanıyordu. Hatta Rusların kurmak istedikleri Orenburg kentinin kendi ordusuna daha yakın bir yerde ve daha çabuk bir zamanda yapılmasını rica ediyordu!..

Halk ondan daha akıllıydı. Çünkü bu işi hiç istemiyorlardı. Ebulhayr'ı bu sebepten hiç sevmiyorlardı. Fakat pek namussuz ve entrikacı, aynı zamanda cahil ve beyinsiz olan Ebulhayr hem Orenburg kentinin yapılmasında çalışıyor, hem de sonra Rusları kovup Başkırdistan'ı zaptetmek hayalini güdüyordu. Orta Yüz hanları aleyhine Ruslar nezdinde entrikalar çeviriyordu.

İran Şahı Nadir Şah Hiyve'yi ele geçirdiği zaman Hiyve'liler Ebulhayr'ı Hiyve'ye han yapmak istediler. Ebulhayr yola çıktı.

Nadir kendisini bazı şartlarla hanlığa kabul edeceğini bildirdi. Ebulhayr Nadir Şah'ın yanına varmaya cesaret edemeyip yoldan döndü.

Bütün umudunu Ruslar'a bağlamıştı. Son zamanlarında halk büsbütün kendisinden nefret etti. Artık korkusundan Rus sınırına yakın yerlerde oturabiliyordu. Bu sırada (1747) Barak Sultan isyan edip Ebulhayr'ı öldürdü.

Ruslar Küçük Yüz'e Ebulhayr'ın oğlu Nur Ali'yi han yaptılar. Bu da adi bir handı. Halk kendini sevmezdi. Bununla beraber Ruslar tarafından halka rağmen atanmış olduğuna bakmayarak fırsat buldukça bağımsız bir Han gibi hareket eder Çin ve Afganistan devletleriyle ilişki kurmak isterdi.

1755'de ortaya çıkan Başkırd, 1772'de meydana gelen Boğaç isyanlarında Nur Ali Han Rus korumasından kurtulmak istemişse de başarılı olamamıştır. Demek bu adi adam, hiç olmazsa babasından daha iyiymiş, onun eliyle kendi boğazına geçirilmiş olan zincirden kurtulmak istemiştir.

Nur Ali 1790'da öldü. Yerine Ebulhayr'ın oğlu İr (er, yiğit) Ali han yapıldı.

İr Ali Han zamanında Küçük Yüz'de düzen diye bir şey kalmadı. Her urukta bir han ortaya çıktı. Bu durum Ruslar'ı da şaşırttı. Çünkü Ruslar'ın kuvvetli hanlar işine gelmiyordu. Ama zayıf hanlar da ticaret yollarını koruyamıyorlar ve isyanlarda Ruslar'a yardım edemiyorlardı. Bunun üzerine Ruslar Küçük Yüz Hanlığı'nı büsbütün bitirip, oraları doğrudan doğruya Rus egemenliği altına almak için eyleme giriştiler.

Han sülalesine isyan eden batır (bahadır)ları hatta aileden bazı şehzadeleri aldatarak kendi taraflarına kazandılar. Küçük Yüz'de Rus yönetimini uyguladılar.

Ruslar İr Ali, İşim, keza Ebulhayr-oğlu Ay-çavak (açık ve parlak sima) hanlara maaş tahsis ettiler, bir köşede oturttular.

Bökey Sultan 1812'de Küçük Yüz'den ayrılıp Esterhan'a gitmiş, orada İçgi Orda (İçeriki Orda) yahut Bökey ordası adında bir küçük hanlık kurmuştur. Bu hanlık Esterhan'ın bir vilayeti durumundaydı. Çekli (Çikli) uruğu Hiyve Hanlığı'na bağlı oldu. Kısacası 1822'de Küçük Yüz Hanlığı çöktü ve ortadan kalktı. Bu tarihten sonra Can Tura Han, Cihangir Han, Şir Gazi Han, Bökey Han ve daha birkaç han adı varsa da bunlar birer adi Rus memurundan başka birşey değildiler.

b) ORTA YÜZ HANLIĞI

Ebulhayr Han Rus askerinin yardımıyla Orta Yüz Hanlığı'na akın ederdi. Bir taraftan da Kalmuklar Orta Yüz'e saldırırlardı. Bu durumdan çok rahatsız olan Orta Yüz hanları Ebulhamd ve Şimke Han'lar 1739'da Rus korumasına girdiler.

Kazak Devleti'nin birlik zamanında her üç Yüz'e hanlar verdiyse de hepsine egemen olan baş Han, Orta Yüz hanı idi. Taşkent, Türkistan (Yesi), Suran (Savran) kentleri bu Yüz'ün büyük şehirlerindendi.

1723'de Çungarlar ve Kalmuklar Galdan-Sirin komutasında gelerek Kazakistan'ı ve Kuzey Türkistan'ı zaptetmişler, Kazak İli dağılmış, Orta Yüz uruklarından Argunlar ve Kıpçaklar Sibir ve Turgay vilayetleri merkezlerine; Naymanlar İrtiş, İsil ve Nura havzalarında gitmişlerdi. Diğer birtakım uruklar da dağılıp bunlara katılarak savuşmuşlardı. Bunların başında Ebulhamd Han vardı. Sonra Türkistan'da kalmış olan Abılay Sultan gibi birtakım şehzadeler de gelip bunlara katılmışlardı.

Şimke Han Orta Yüz'de hanlık yapıyordu. Bu kişi 1739'da öldü. Yerine Abılay Han oldu. Rus kitapları Ebulhamd'ı Abılay ile beraber açıklarlar. 1771'de Ebulhamd da öldü. Yerine oğlu Ebulfeyz,han ünvanını takındı. Ahund Kurban-Ali Halid «Tevarih-i Hamse-i Şarki»sinde: «Ebulfeyz, han adını aldı ise de Kazaklara sultan doğurmaktan başka bir hüner yapamamış oldu» diyor. Abılay Han'ın soyu da Abılay adında bir handır. Atası olan Abılay Çungarlar ve Kalmuklar ile yapılan savaşların kahramanlarındandır. Büyük bir şöhret kazanmış, «Kan içer Abilay Sultan» lakabını kazanmıştır. Öldüğü zaman yerine oğlu Veli Türkistan'a han olmuştu. Bu adam beceriksizdi. Orta Yüz'e komşu olan beylerden biri tarafından öldürüldü.

Asıl söz etmek istediğimiz Abılay, o zaman kaçıp Ebulhamd Han'ın ordusuna gelmişti. 13 yaşındaydı. Sonra bu da Çungarlar ve Kalmuklar'la yapılan savaşlarda büyük kahramanlıklar göstermiş bir çatışmada Galdan-Sirin'in eline esir düşmüş, bir yıl esir kaldıktan sonra esir değişimi ile ülkesine gönderilmiştir.

1745'de Çungarlar'ın dehşetli kahramanı Galdan-Sirin ölmüş, Çungarya anarşi içine düşmüştür. Bu sırada Abılay Orta Yüz'ün Dışişleri bakanı makamında bir memurdu. Çungarya'daki anarşiyi körüklüyordu. Bu anarşiden yararlanan Çin İmparatoru San-Lun bir ordu gönderip Çungarya'yı ele geçirdi. 1760'da Çin orduları Orta Yüz'e de girdiler. O zaman Ebulhamd ve Abılay Çin Devleti ile anlaşma yaptılar. Buğdihan tarafından Abılay'a «Van» unvanı ve Çin törenine uygun olarak «takvim» verildi. Bu suretle Orta Yüz Hanlığı Çin hükümetinin koruması altına girdi. Küçük Yüz Han'ı Nur Ali Han Pekin'e bir elçi kurulu gönderdi. 1762'de Abılay'ın istemi ile Ebulhamd Han'a Çin sarayından bir elçi kurulu geldi. Artık bütün Fargana (Hokand), hatta Küçük Yüz Çin etkesi altına girdiler.

Çinlilerin Orta Asya'ya olan bu istilaları Orta Asya hanlıklarında «Müslüman Alemi İttifak» fikrini doğurdu. Bu fikrin başında Nadir Şah'ın meşhur Kandehar Hakimi Ahmed bulunuyordu. Ruslar'a karşı böyle bir fikir neden doğmamış da Rus tehlikesi önünde bu Türkler ne-

den birbirini yemişlerdir? Bu incelenmeye değer bir konudur.

Abılay Çin ile ilişkilerine devam etti. Oğlu Adil Sultan'ı rehine olarak Çin sarayına yolladı. Abılay Çin Hükümetinin İli Valisi ile Sayram-Köl çevresinde birleşip bir ticaret anlaşması da yaptı.

1771'de Ebulhamd ölmüş, yerine Abılay hanlık tahtına geçmiştir. Rus hükümeti Abılay Han'a kılıç, hilat ve börk göndermiş, kendisinden Rus hükümdarına bağlılığına dair and içmesini istemiştir. Abılay Han ise Rus elçisine, «İlim beni han yaptı; Göğün oğlu İmparator da onayladı. Ruslar'ın onayına gerek yoktur» demiştir.

Ruslar bundan telaş ettiler. Orta Yüz'deki entrikalarına hız verdiler.

1781'de Abılay öldü. Türkistan şehrinde Kazak hanları ailesi kabristanında Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesi yanına gömüldü.

Bu kişi Orta Yüz hanlarından idam cezasını Kurultay'a onaylatmak yöntemini kaldırıp kendi emriyle idamın infazı yöntemini yapan kişidir. Kendisinden evvelki hanlar Kurultay'a onaylatmadan idam cezasını yerine getiremezlerdi.

Abılay'ın yerine oğlu Ubeydullah geçti. Zamanında Ruslar Orta Yüz'ü epeyce karıştırdılar, her tarafı fesat kapladı. Rusların maksadı Çin etkinliğini kaldırmaktı. Ruslar'ın çıkarttıkları isyanda Çin taraftarı olan Ubeydullah Han tahtından indirildi. Ubeydullah kuzey taraflarına sürüldü. Yerine Ruslar Abılay'ın diğer oğlu Veli Han'ı koydular.

Veli Han tamamen Ruslar'ın oyuncağı oldu ve Rus egemenliğini fiilen kabul etti. Orta Yüz'den Kongrat'lar ile Nayman'lar Rus egemeniğini kabul etmeyip Ulu Yüz'e katıldılar. Veli Han Kazakistan'ın merkezine Rus kaleleri yapılmasına izin verdi.

Veli Han'ın Ruslara tamamen bağlı ve alet olması bir yarar sağlamıyordu. Ruslar kendi politikalarında devam ediyorlardı. Ruslar'ın teşvikiyle 1797 yılında Abılay soyundan iki şehzade, on dokuz bey (beğ; uruk başı), halktan 13 bin kişi bir büyük kurul oluşturup Çar'a gönderdiler. Çar'a sundukları dilekçelerinde Orta Yüz'de han istemediklerini, doğrudan doğruya Rusya hükümetini istediklerini beyan ediyorlardı.

1824'de Veli Han öldü. Ruslar bu tarihte Kazak-Kırgız hakkında bir kanun çıkardılar. Bu suretle Orta Yüz de bir Rus vilayeti olup bitti.

1864 yılında yürürlüğe giren Rus kanunuyla bu kanun da kaldırılıp Kazak-Kırgız yurtları Rus hazinesi malı yapıldı.

c) ULU YÜZ HANLIĞI

Ulu Yüz 1723'den beri bağımsızlığını kaybetmiştir. Bu Yüz bazen Hokand, bazen Taşkent, bazen Çungarya Hanlıklarına, bazen de Çin Devleti'ne bağlı olmuştur. Nihayet bu da Çinlilerin ve Rusların eline geçmiştir.

II- DOĞRUDAN DOĞRUYA RUS EGEMENLİĞİ

Kazak Hanlığı büyük çoğunluğu itibarıyla Rus vilayetleri haline geçerek, bu Hanlığın Rus egemenliği altındaki ikinci devri başlamıştır. Ruslar buralara Rus göçmenler getirdikleri gibi Türkleri ezmeye, kırmaya,

Ruslaştırmaya da koyulmuşlardır. Bu soykırıma dair yeri geldikçe diğer Orta Asya Türkleri ile ilgili olarak birtakım bilgi verdik ki burada tekrarı ve hatta yeni açıklamalar kitabımızın tarzına göre konu dışına çıkmak olur.

GENEL İNCELEME

Kazak Hanlığı 1475 yıllarında kurulmuş, 1760 yıllarında dağılmıştır. Yani bu hesaba göre 245 yıllık bir ömür sürmüştür. Bu hanlık dağıldığı zaman Ulu Yüz derhal başka hanlıkların, en son Rusların egemenliği altına düşmüştür. Orta Yüz'le Küçük Yüz önce Rus korumasında bir müddet yaşamışlar, sonra doğrudan doğruya Rus ülkesi olmuşlardır. Küçük Yüz 1822'de, Orta Yüz 1824'de Rus vilayet olmuşlardır. Bu halde Küçük Yüz 122, Orta Yüz 124 yıl Rus koruması altında yaşamışlardır. Birinci 103 yıldan beri, ikinci 101 yıldan beri doğrudan doğruya Rus egemenliği altındadır.(*)

Eğer Küçük Yüz'ü, daha doğrusu Orta Yüz'ü birlik halindeki Kazak Hanlığı'nın bir uzantısı sayarsak o zaman Hanlığın ömrü 245+124=369 yıl eder.

Birlik halinde iken bu Hanlık'ta 9 han gelmiştir. Küçük Yüz'de Rus koruması altında 3 han, Ruslar'ın doğrudan doğruya egemenliği altına geçtiğinin ilk zamanlarında 4 han daha vardır. Bu dört hanın da üç hana katılabilmesi doğru olursa Küçük Yüz'de gelen hanlar 7 han eder.

Orta Yüz'de 6 han vardır. Eğer bunlardan birini veya diğerini ilk hanlara katarsak en çok 9+7=16, en az 9+6=15 han eder.

Bütün bu rakamlar bir ölçüde tahminidir. Tam tarihleri ve sayıları her noktada bulmak mümkün değildir. Fakat her ne de olsun bu açıkladıklarımız böyle bir oluşumu incelemeye yaramakta ve hanlık hakkında kuşbakışı demeye layık bir fikir vermektediler.

Kazak Hanlarından Kasım Han ile İşim Han bu hanlığın büyük hanlarındandırlar. İyi anılar bırakmışlardır. Halen Kazak beyleri töreye dair söz olunca «Kasım Han'dan kalma kaşka yol, İşim Han'dan kalma eski yol» derler ve bunlara göre karar verirler. Türkçe «kaşka» alnında ak nişan olan at demektir. Burada parlak yol, açıkça kanun demektir.

Bu Türk devletinin hayatı da oralardaki diğer Türk devletlerinin hayatı gibi boğuşmakla, birbirini yemekle geçmiştir. İşte bu boğuşmadır ki, Orta Asya'da Ruslar'ın ekmeğine yağ sürmüş, oradaki Türk yurtlarını Rus çizmesi altınada bırakmıştır. Oralarda bugün gördüğümüz olumsuzluklar hep bu kardeş boğuşmalarının ibretli ve uğursuz sonuçlarıdır. Oralardaki Rus politikası açıkça görünüp duruyordu. Bu Rus politikası merhametsiz ve kesin idi. Bu böyleyken nasıl oldu da bu Türkler birbirini yemekten, varlıklarını Rus'a yem yapmaktan kendilerini alamadılar? Tarihin nasıl bir «determinizm»idir bu? Bunların bugünkü soyları bunu anlamalı, bu olup bitenlerden ders alıp acı acı düşünmelidirler.

(*) Kitabın 1925 yılında yazıldığı gözönünde bulundurulmalıdır.

İnsan şu Türklerin nasıl birbirini yiyip bugünkü hale düştüğünü gördüğü vakit hükmeder ki, bunlar birbirini ceylan vurur gibi vurmuş, yaralı veya ölmüş ceylanın üstüne de Rus derhal üşüşmüş, yemiştir. Diyebilir ki, Rus daima vurulmuş bir ava konmuştur. Bu avcının en büyüğü Aksak Timur'dur. Oralardaki Türkleri kırmış geçirmiş, ora Türklerini anarşi ve zaaf içinde bırakmış, sonra da bu Türkler birbirlerini vurarak Aksak'ın eserini tamamlamışlardır. Ruslar da hazıra konmuşlardır. Bu sayede Ruslar az fedakarlıkla, az zahmetle buraları yutmuşlardır.

Kazaklar'ın, üç «Yüz»e ayrıldıklarını belirtmiştik:

ULUĞ YÜZ'de Celayir, Duğlat, Kanglı, Suvan, Opşun, Sirgeli, Çapraştı, Oçaktı urukları vardı.

ORTA YUZ'de Kıpçak, Nayman, Kongrat, Kirey, Argun urukları vardı.

KÜÇÜK YÜZ'de Bayoğlu, Albam, Yedi uruk vardı.

Küçük Yüz'dekilere genel ad olarak «Alçın» (Alçin) derlerdi. Bunlardan Bayoğlu urukları: Aday, Cabbas, Alaça, Baybaktı, Maskar, İssen Timur, Kızıl Kurt Alten, Tana'dır. Albam-oğlu urukları da Karasakal, Kara-kisek, Kine, Dört-kara, Çumukay, Çikli (Çekili)dır. Yedi uruk Taben, Kirderi, Çağal-baylı, Kireyit, Tilev, Ramazan'dır.

Kazaklar'da her uruğun kendine özgü «oran»ı vardır. Oran paralo, imdat işareti demektir. Savaşlarda toplantılarda her uruk kendi mensuplarını bu oran'la tanır. Mesela Argun uruğunda bir Kazak bir kalabalıkta diğer bir uruk mensubunun hareketine uğrarsa «Aman yol!» diye bağırır. Bu, Argunlar'ın oranıdır. Bunu işiten Argunlar da «Aman yol!» diye bağıra bağıra koşarlar, aşağılanmış olan adamlarına yardım ederler.

Bütün Kazak ve Kırgızlar'ın genel oranı da vardır. Bu da «Alaş»dır. Kırgız ve Kazak'tan hariç bir adam, herhangi bir uruktan olursa olsun, bir Kazak'a ve Kırgız'a hakaret ederse, hakaret gören «Alaş!» diye bağırır. Bütün Kazak ve Kırgızlar «Alaş! Alaş!» diye toplanırlar. «Alaş»'ın manası şudur. Kazaklar'ın ve Kırgızlar'ın inançlarına göre, bunların ataları «Türk»ün oğlu «Alaşu»dır. Bu sebeple bu adı oran yapmışlardır.

Eskiden de, bugün de ulu Yüz Kazakları zengin ve çiftçidirler. Orta Yüz'den şair, yazar ve bilgin yetişir. Bugün bile bunlardan yetişmiş şairler, yazarlar, üniversite öğrenimini bitirmiş gençler çoktur. Küçük Yüz Kazakları yiğit ve savaşçı olurlar. Bunların içinde de en kahraman olan uruk «Aday» uruğudur.

Kazaklar'ın her yüzünün karakterlerini gösterir bir mesel vardır:

Uluğ Yüznü kavğa vir de malga koy.
Orta Yüznü kamçı ver de davga koy.
Kiçi Yüznü sünkü vir de çavga koy.

Yani: «Uluğ» bizim Ulu ve büyük'tür. «Kavga», bizim kova yahud yalak dediğimiz şeydir. İçine su konur, hayvanlara içirilir. «Mal, sığır, at koyun gibi dört ayaklı hayvanların genel adıdır. «-ga» -e hali edatıdır.

«Dav» davada bulunmak, beylik etmektir. «Kiçi» bizim şive ile küçük anlamındadır. «Çav» kazak şivesi olup diğer şivece «yav»dır ve düşman demektir. Bu meselede «kamçı» kelimesinin bulunmasının sebebi şudur: Kazaklar hakimlerinin huzuruna çıktıkları zaman görenekleri üzere önce ellerindeki kamçıyı kadı'ya verirler. Bu, «hükmüne razıyım» demektir. Bu halde:

Ulu Yüz'e kova ver de hayvanlara baktır,
Orta Yüz'e kamçı ver de, hakimlik, beylik etsinler.
Küçük Yüz'e silah ver de Düşmana saldır. Demek olur.
Bu meseli bizim şiveye göre şu biçimde söyleyebiliriz:
Ulu Yüz'ü, kova ver de, mala koy,
Orta Yüz'ü, kamçı ver de, dava koy.
Küçük Yüz'ü, süngü ver de, yava koy.
Diğer bir meselleri de şudur:
Beni tanursanız Aday'ım
Tanımazsanız Hodayım.

Yani: Buradaki «Aday'ım» uruğuna işarettir. Bu mesel, «Eğer beni tanırsanız sizinle hoş geçinirim. Tanımazsanız size efendi olurum» manasına gelir.

Zavallı Kazaklar Rus egemenliği altına geçtikten sonra, Küçük ve Orta Yüz'ler Ruslar'a isyan ettiler. Türlü kahramanlıklar yaptılar. Küçük Yüz'den Sırım-Batur, İssen Batur, Orta Yüz'den Kine-Sarı Sultan,[3] ile kardeşi Nevruzbay Sultan bu kahramanların meşhurlarındandır. Kine-Sarı hakkında Kazaklar'da halen birçok destanlar vardır. Bu kişi Abılay Han'ın Kasım adındaki oğlunun oğludur. Yazık ki Ruslara dehşet vermiş olan bu millî Kazak kahramanı Kırgızlar tarafından öldürülmüştür. Yine kardeş suikastı!..

Bu kişinin çocuklarından Sıddık Töre de milliyetçi bir kahramandır. Hokand ordusunda hizmet etmiş, subay olmuştur. Hokandlıların meşhur savaşlarında en fedakârane kahramanlık gösterenler bu Sıddık Töre askerleridir. Hokand düştüğü zaman da yine Ruslar'a boyun eğmeyip Buhara'ya, oradan Türkistan'ın iç taraflarına gitmiş, sonra Yakub Bey askerine katılmış, bütün hayatı boyunca Türkistan için savaşmıştır. Fakat bu cidden temiz yürekli Kazak yurtseveri de sonunda Rus egemenliğini kabul etmek zorunda kalmıştır.

O zaman şöyle demiştir: «Ömrünün en ağır anı Rus egemenliğini kabul ettiğim andır. Ne yapmalı? Rus hep yurtlarımızı zaptetti. Varabilecek bir dağ, basabilecek bir yer kalmadı ki...» Zavallı Kahraman!..

Kine-Sarı ile Sıddık Töre hakkında Rus dilinde yapılmış birçok inceleme vardır.

3- «Kine», bizim «kene» dediğimiz ve hayvanların derilerine yapışan asalaktır. Hititler hükümdarlarından bir Saru-kinu vardır. Bu iki ad arasındaki benzeyiş çok dikkate değer ve hayret edilecek şeydir. «Kinu»nun «Kine» olması pek muhtemeldir. «Saru» ise sarı renk demek olup birçok Türk şivelerinde, hatta Anadolu köylerinin çoğunda «saru» diye söylenmektedi.

Bunları Türkçeye tercüme etmek, tercümelerden sonra bu olaylara dair piyesler, romanlar, şiirler yazmak, bunları Türk yurtlarına özellikle Kazaklar içine yaymak Türklerin millî ve kutsal görevlerindendir.

Kitabımın konu aralarında ve Türk'e görev olarak verilecek bir sürü bilimsel inceleme ve hizmetlerde -ki bunlar sayısızdır- heyecana, sönmez bir hevese düşmekteyim. Fakat bir-iki kişinin bu işleri yapması mümkün değildir. Yüzlerce insan ister. Bu bilimsel ve edebî incelemelere dökülmek, dört elle sarılıp gece-gündüz çalışmak gerekir. Gayretli olan artık yetişsin...

Uluğ Yüz zengin olup onlar böyle işlere karışmamışlardır. Son yılların bağımsızlık olaylarında da kahramanlık diğer Yüz'lere aittir.

Kazaklar açıklamaya değer bir uygarlık ortaya koyamamışlardır. Fakat son yıllarda değerli bilginler yetiştirmişlerdir. Bunlardan birisi Çokan Velihanefe'dir. Velihanoğlu Çokan'ın asıl adı Muhammed Hanife, babası prens Veli Han'dır. Rus Harp Okulunda okumuş olan bu kişi Petersburg Doğu Akademisi'nde coğrafya bölümünde bilimi ile şöhret bulmuştur. Rusça olarak Türk tarihine ve Kırgız-Kazak ve Doğu Türkistan etnolojisine dair «Rus İmparatoru Coğrafya Cemiyet» mecmualarında önemli eserler yazmıştır. Rus bilgini Batanin, Çokan hakkında, «Türk-Moğol ırkının bilim, sanat ve uygarlığa yeteneği olmadığı görüşünün geçersizliğini Çokan ile Moğol bilgini Banzaref ispat etmişlerdir.

Bunlar dinlere Avrupa bilginleri görüşüyle bakmış, onları eleştirmişlerdir. Biri müslüman, diğer Moğol budistidir. Yine öyle kaldılar, kendi miletleri içinde, kendi dinlerinde öldüler» diyor. Çokan Müslümanlık hakkında gayet şiddetli bir kalem kullanmıştır; fakat yine Türk olarak kalmış, Ruslar'a düşman olarak ölmüştür. Subay elbisesini çıkarıp Kırgız millî elbisesini giymiş, Bir Kazak kızıyla evlenmiş, ruhani bir azap ve umutsuzluk içinde, 1865'de henüz 33 yışında iken ölmüştür. Kazakça «İdgü Destanı»nı bu kişi toplayıp neşretmiştir.

İkinci kişi Ali-han Bökay (Bökey) Han'dır. Bu kişi üniversitede okumuştur. Çokan'ın halefi sayılmaktadır. 1890 yıllarında Rus politikasına karışmış, Kazakistan'ın coğrafya, tarih ve etnografisine dair eserler yayınlamıştır. Kazak Türkçesiyle de birçok eserleri verdir. Son Rus ihtilalinde Kırgız Millî Fırkası olan «Alaş» Fırkası'nı kurmuş, Kazakistan hükümeti kurulunca onun başkanı olmuştur. Bu kişi hem övülecek bir bilgin, hem millî bir kahramandır. Kırgızlar, «Alihan oruç tutmaydı, namaz kılmaydı dib aytalar ama birni Alihan aldamaydı, bizni Rus'a satmaydı dib kati inanamız» derler. Ruslar kendisini Moskova'ya götürmüşler, oradan bir yere bırakmamaktadırlar. Halen 60 yaşındadır.[*]

Üçüncüsü Ahmet Baytursunoğlu'dur. şair, yazar ve pedagog'tur. «Die Müsse» adındaki eserinden dolayı Çar zamanında bir yıl hapsedilmiştir. Şiirleri Kazaklarca pek meşhurdur.

Bu sebeple kendisini bilmeyen Kazak yoktur. Kazaklardan Petersburg'da yetişen dinsiz millîcilerden tut da Buhara'da yetişen yobaz hocalar, kibar aile hanımları, kızlar, çocuklar, ihtiyarlar, delikanlılar ve çobanlara varıncaya kadar herkes Ahmed'i sonsuz bir sevgiyle severler. Bugün 50 yaşlarındadır.

(*) Bu eserin yazıldığı 1920'li yılarda. (Toker Yayın Komisyonu.)

Bunlardan başka Mir Yakub Dulat, Mağcan Cumabayoğlu, Yusuf Oymavat adında genç şair ve yazarlar vardır.

Son ikisi Türk ülküsünü dile getiren şairlerdir. Çokan ve Alihan ile kurulan «Kazak milliyetçiliği»ni bunlar daha geniş bir alana yaymışlardır. Bunların fikirlerine göre kazakçılık kendi başına birşey yapamayacak, hiç bir şeye yaramayacaktır. Bundan dolayı «bize Türkçülük gereklidir» diyorlar.

Kazaklara bu eğitimi vermektedirler. Bunlarla orada suni veya şantaj ve spekülasyon Türkçülüğü değil, millî kültür, millî eğitim üzerine gerçek ve canlı bir Türkçülük meydana gelmektedir.

Orta okul ve üniversiteyi bitirenler Rusya'daki diğer Türk uruklarına nisbetle Kazak ve Kırgızlar'da pek çoktur. Şimdiye kadar bunlarda Kazakçılık millî fikrinde sebat edenler de yine pek çoktur.

KIRGIZ POLİTİK TOPLULUĞU

(KARA KIRGIZLAR)

Bunlar bugün Issık-Köl ile Tikes, Talas, Çu ırmakları kıyılarında, Tiyenşan ve Pamir dağlarında oturan göçebe Türklerdir. Eski Çin kaynaklarında adları «Hagas»tır. Arap yazarlarından İbn Hurdadbih Çinlilerin bu adla sözettikleri kavmi Kırgız adıyla belirttiğinden, bunların Kırgızlar olduğunda şüphe yoktur. Cengiz Han devrinde ise Çin kayıtları Kılı-fis demektedirler.

Kırgızlar eski zamanlardan beri tarihçe bilinmektedirler. Ve en eski Türk uruklarındandırlar. Orhun anıtlarında adları yazılıdır. Yenisey havzasında bunlardan kalma yazılı taşlar vardır. Gan (Gun) Devleti'nin Kırgızlar tarafından kurulduğu sanılmaktadır.

O zaman bunlar Yenisey, Silinga (Selenga) ırmakları ile Baykal Gölü çevresindeydiler. Miladdan önceki birinci ve ikinci yüzyıllarda Hunlar'ın yönetimi altında bulunmuşlardır. Miladdan sonraki dördüncü yüzyılda Baykal'dan Tibet'e kadar olan yerleri egemenlikleri altına almışlardır. 565'de Roma İmparatoru II. Justinyanus tarafından Türk İmparatoru Dizabul nezdinde gönderilen Zimarh «Kırgız» adını açıklıyor. 648'de Çin sülalerinden Tan'lara itaat etmişlerdir. 758'de Uygurlar'a bağlı oldular. 836-841 arasında Kırgızlar ile Uygurlar arasında savaş çıktı.

Bu savaşlarda Kırgızlar galip geldiler. Uygurlar Kırgızlar'ın egemenliği altına girdiler. Onuncu Yüzyılda Uygurlar Kırgızlar'ın egemenilğinden kurtuldular. Cengizliler İmparatorluğu zamanında Kırgızlar'ın bir kısmı Uluğ Yurt yani Moğolistan'da, diğer kısmı Çağatay Ulusu'ndaydı. Cengizliler Çin'den kovulduktan sonra Kırgızlar daima Moğol urukları ile savaş halinde bulundular. Bazen Oyrat topluluğu içinde, bazen Oyratlar'ın başında idiler.

Çin kayıtlarına göre 1339'da Tiyenşan (Tanrı) Dağlar'ındaydılar. Haydar Mirza Duğlat'a göre Kırgızlar 1524'de Kazan Hanı Tahir Han ile beraber Moğolistan Hanına başkaldırdılar.

Ruslar On yedinci Yüzyıl'da Sibir'de Yenisey boylarında Kırgızlar'la savaştıklarından söz ederler. Demek bir kısım Kırgızlar asıl yurtlarında kalmışlardır. Demek bir kısım Kırgızlar asıl yurtlarında kalmışlardır. Bunlar sonra Oranhay Türklerine katılmışlardır. Bugün onlar içinde Oranhay Kırgız adıyla bulunurlar.

On sekizinci Yüzyıl'da Kırgızlar etraflarındaki bütün olaylara müdahale ederlerdi. Yarkent, Taşkent, Kazak ve Fergana hanlarının işlerine daima karışmışlardır. Tiyanşan Kırgızları Kaşgar'da Ak-Tugluk ve Kara Tuğluk hocaların kavgalarına da karışmışlar, daima Ak-Tugluk tarafında olmuşlardır.

1745'de Kırgızlar'dan Kıpçak uruğu Kuça'dan geçip Noten'in güneyine gelmiştir. Çungarlar'ın kuvvetli devrinde onlara boyun eğdiler. Çungarlar düşünce Çin'e bağlı oldular.

1822'de Cihangir Hoca Kaşgari'nin komutasında Kaşgar'ı yağmaladılar ve dört yıl sonra da zaptettiler. Fakat biraz sonra Çin Devleti ile anlaşıp Cihangir Hoca'yı Çin'e teslim ettiler. Çinliler Hoca'yı Pekin'de öldürdüler. 1845'de Kaşgar'da meydana gelen «Yedi Hoca İsyanı» Kırgızların yardımıyla olmuştur.

Yakub Bey devrinde Doğu Kırgızları Kaşgar'a bağlı olmuşlardır.

Hokand Hanlığı Kırgız beylerininin etkisi altındaydı. Hokand düşünce Kırgızlar Ruslarla savaşmışlardır. Bu savaşlar 1880 yılına kadar sürmüştür. Savaşları yapan «Adğış» ve «Manğuş» uruklarının başı Abdal Bey'di. General İskoblef (Skoblev)'e mağlup olarak Afganistan'a kaçmıştır.

Nihayet Kırgızlar uruk uruk ve zamanla Rus egemenliği altına düşmüşlerdir. Bunlardan ilk olarak «Boğu»lar 1855'de Rus egemenliği altına girmişlerdir.

Görülüyor ki, Kırgızlar'ı bir hanlık halinde açıklayıp nitelendiremedik. Ancak, genel olarak aralarında büyük boşluklar olan, bir inceleme levhası çizebildik. Bunlar harhalde hanlıklar kumuşlar, hanlara sahip olmuşlardır.

Çünkü oldukça önemli politik roller oynamışlar, Uygurlar ve Hokand Hanlığı gibi devletleri de hükümleri altına almışlardır. Bu işler devletsiz, hansız olamazdı. Zaten tarih sayfalarında başka hanlıklarla ilgili olaylar arasında Kırgızlarla ilgili konular geçmekte, bazı Kırgız hanlarının adları bile açıklanmamaktadır.

Bunları bir devlet haline getirmek kanımca mümkündür. Fakat uzun araştırmalara girişmek gerekir. Bu da bir monografi konusudur.

Kazaklar'ın «Yüz»e ayrıldığı gibi Kırgızlar da «Ön» ve «Sol»a ayrılırlar. «Ön», sağ demektir.[4]

Ön uruklar: Tağay ay (Batı Tiyenşan'da), Adenege (Pamir ve Fergana'da).

Sol uruklar: Sarı, Kuşçı, Munduz (Talas ırmağı havzalarında), Kırkoğul, Murad-Ali, Togay-birdi, Mukdi, Tazanay, Karatal.

Tağatay uruğunun Boğu, Sarı-bağış, Soltu, Çirik, Bağış, Sayay adlarında; Adenege uruğunun Adenege-Munguş, İçgilik adlarında oymakları vardır.

4- Bunlar askeri bölünmelerdir. Sonraları bu adlar ile uruklar da görülmüştür. Mesela Türk urukları arasında kırk, yüz, bin, san (Türkçe yüz bin demektir) adları vardır. Türkçe'de «On bin» (Tümen)in adı olduğu gibi, işte «yüz bin»in de adı vardır.

Kazaklar'da olduğu gibi Kırgızlar'da da genel oran «Alaş»tır. Bundan başka her uruğun kendine özgü bir oranı vardır.

Kırgızlar'da gayet büyük bir destan vardır. Bu destan «Manas» adıyla meşhurdur. «Radlof»un «Türklerin Halk Edebiyatı Örnekleri» adlı eserinin beşinci cildini oluşturmaktadır. Fakat Radlof'da «Manas»ın ancak dörtte biri vardır.

Kazaklar'da halk edebiyatı ufak destanlar ve lirik şiirler halinde olduğu halde, Kırgızlar'da halk edebiyatı millî büyük destanlar suretinde meydana gelmiştir.

Bu «Manas»ı milletimize aslı ve bizim şiveyle verecek biri henüz yok mudur?(*)

(*) Manas Destanı, Millî Eğitim Bakanlığı'nca, 1000 Temel Eser dizisi içerisinde Türkiye lehçesiyle dilimize çevrilip yayınlanmıştır. (Toker Yayın Komisyonu.)

ESTERHAN HANLIĞI
YAHUT NOGAY HANLIĞI

Altın-ordu devletinin kuvvetli devrinde Esterhan (Hacı Turhan) şehri İran, Buhara ve Hiyve ile olan ticaret için önemli bir merkezdi. Şehzadelerden olmak üzere atanan valilerle yönetilirdi.

Altınordu Hanı Ahmed Han'ın ölümüne kadar «Han» unvanını taşıyan valiler vardıysa da, bunlar bağımsız olmayıp Altınordu'nun koruması altındaydılar. Buhara Hanları'dan meşhur Şeybani Han gelip Esterhan Han'ı Kasım Han'a sığınmışsa da Kasım Han bağımsız bir han değildi. Gelirler bile merkezdeki Han'a yani Hakan'a gider, sonra merkezi hazineden hanlara, beylere dağıtılırdı.

Altınordu dağıldıktan sonra ilk olarak 1590'da Esterhan'da Abdülkerim Han bağımsız han oldu. İşte bu suretle Esterhan Hanlığı kuruldu. Bu Hanlığın esas halkı uygarlığa alışmış Nogaylar'dı. Bu sebeple bu Hanlığa Nogay Hanlığı da dendi. Uygar Nogaylar'a «Yurt Nogayları» denirdi ki, oturmuş, tarımla uğraşan Nogaylar demektir. Göçebe Nogaylar ise «Yedi-san», «On-san» adları ile Yayık, İdil boylarında ve İdgü Soyu yönetimindeydiler. Bunların bir kısmı da Hiyve ve Deşt'i Kıpçak'da dolaşırdı. Bunlardan da bazı gruplar Esterhan Hanlığı yönetiminde kalmışlardır.

Kazan Hanlığı'nın düşüşünden sonraydı ki, Esterhan tahtından kovulan Derviş Han ile bazı mirzaların hıyanetiyle Ruslar; Derviş Han, Şimakin-Pronski ve Kont Viyazemiski komutalarında 30 bin kişilik bir ordu göndererek Esterhan'ı aldılar, Derviş Han'ı Rusya'nın korumasını kabul etmek şartıyla han yaptılar (1554).

Rus askeri geri gidince Derviş Han anlaşmayı bozup Rus korumasını tanımadı. Üç yıl sonra Ruslar tekrar gelip Esterhan'ı ele geçirdi ve bu hanlığı da mahvedip Esterhan'ı bir Rus vilayeti yaptı.

Bu suretle Rus egemenliği bütün İdil boyunu kapsadı.

Nogay Hanlığı'nın düşüşü Kırım Hanlığı'nı, Türkiye Devleti'ni kötü biçimde etkiledi. Nogay Mirzaları Türkiye'ye elçiler gönderip yardım istediler. Beş, altı yıl sonra Türkiye Ruslar üzerine karadan ve denizden 70 bin kişilik bir kuvvet göndermişse de, bu kuvvet başarılı olamamıştır. Bu başarısızlığın sebebi Kırım Hanı olan Devlet Giray Han'dı. Çünkü Devlet Giray her ne kadar Ruslar'a düşman idiyse de, aynı zamanda İdil boylarında Türkiye etkisinin yayılmasını da istemiyordu. Oysa Türkiye ordusu çekildikten sonra Devlet Giray Kırım askeriyle ta Moskova'ya kadar gitmiş, Rus şehirlerini talan etmiştir. 1572'de tekrar Ruslar üzerine sefer açmışsa da bozguna uğramıştır.

Kazan ve Esterhan Hanlıkları düştüğü zaman Yayık ve İdil'in orta kısımlarında dolaşan Nogay ulusu İsmail Mirza'nın yönetimi altındaydı. Bunlar da parçalanmaktaydılar ve büyük bir kısmı Kazak topluluğuna girmişti.

İsmail Mirza'nın elindeki Nogay urukları Mansur, Orak, Mamay, Kamglı, Ormambet, Toguz, İdicik (Aydicik), Yedi-San, Cumbuyluk'lardan ibaretti. Bu adlar da uruk adı olmayıp, tıpkı Nogay adının uruk başının adına dayanılarak verilmiş olduğu gibi, bunlar da başkanlarının adlarını almışlardır. Bunların asıl etnolojik uruk adları Nayman, Argun, Kongrat, Kıpçak, Alçin, Kıtay, Kirey, Mangut, Şirin, Barin idi.

İsmail Mirza Kazan'ı ve Esteryan'ı kurtarmak, İdil boyunda bir bağımsız hanlık kurmak için savaşmışsa da bunu başaramamıştır.

Nogay mirzalarından Orus Mirza Türkiye'ye elçi gönderip, «Padişah beni azarlamasın. Biz Rus Çarı'na boyun eğmeye mecburuz. Çünkü İdil ve Yayık ırmaklarıyla Esterhan şehri kimin olursa bizim ona bağlanmaktan başka çaremiz yoktur» demiştir.

1916'da Nogaylar «Uluğ Nogay», «Küçük Nogay» adıyla iki ordu halindeydiler. Uluğlar İdil'in doğusunda, «Küçükler» batısında bulunurlardı. Rus istilasından sonra Küçük Nogaylar daha batıya gitmişlerdir. Küçük Nogaylar'dan «Bucak»lar Dinyeper ve Tuna mansıplarında, Yedi-San'lar Ocakof taraflarında, Yedşeküller (?) Kırım Yarımadasının kuzeyinde bulunurlardı.

1616'da Uluğ Nogaylar'dan İdil ve Yayık havzalarında bulunanlar da Ruslar'a boyun eğmeye mecbur oldular. Yine bu tarihlerde Kalmuklar geldiler. Kalmuklarla savaştılar.

1773'de Ruslar, Kırım Hanlığı'nı da ele geçirince, Nogaylar'ı kuzeye sevketmek istediler. Nogaylar gitmeyip Türkiye'ye göç ettiler. Geri kalanları şimdi Esterhan ve İstavropol taraflarındadır.

HOKAND HANLIĞI

Bu Hanlığa FARGANA HANLIĞI da denebilir.

Bu hanlık Buhara'da Şeybanilerin düşüşünden sonra, Fargana beyleri tarafından Fargana'da kurulmuştur. Bununla beraber daha önce de, Babur Şah Fargana'dan kovulduktan sonra da burada ufak, yarı bağımsız bir takım beylikler kurulmuştu.

On altıncı ve On yedinci yüzyıllarda buralara Çinliler musallat olmuşlardır.

1671'de Oyrat Hanı Buşuktu Han Fargana ve Sayram'ı almıştır. O zaman çekilmişse de beş yıl sonra tekrar gelip Fargana beylerini esir etmiştir.

Hokand Hanlarının sülale ve tarihleri hakkında o zaman maalesef esaslı bir tarih kitabı yazılmamıştır. Mevcutlar masallarla doludur.

Hokand Hanlığı'nın kuruluşunun nasıl ve ne biçimde olup geliştiği iyi bilinememektedir. Bu hususta yalnız şöyle bir masal vardır:

«Babür Şah Muhammed Şeybani'den kaçarken Hocend ile Kanibad arasında Babür'ün karısı bir oğlan doğurmuş, bu çocuğu bir altun beşiğe koyup orada bırakmışlar. Min (bin-1000) uruğu beylerinden biri bu çocuğu bulup almış, adını «Altun Beşik» koymuştur. Altun Beşik büyüyünce Ahsi Beyi olmuş, soyu oralarda beylik etmiştir. Bunlardan Şahruh Bey adında biri Abdürrahim Bey adındaki oğlu Dehkan kışlağında oturmuş, sonra Hokand şehrini bina (tamir olmalıdır) etmiştir. O zaman Hokand'a «Eski Kurgan» şehri diyorlardı.»

Bu söylentinin doğru ve yanlış kısımları vardır. Yanlış kısmı altun beşik hikayesidir. O zamanlar eskiden beri han, hükümdar olmak isteyenler nesillerini ya eski meşhur hükümdarlardan birine veya Peygamber soyuna bağlamak zaruret ve ihtiyacında olduklarından Özbekler'den «Min» uruğundan olan bu aile de bu ihtiyaçla kendisini bu masalı uydurarak, Babür Han sülalesine bağlamıştır. Çünkü Min uruğu adi bir uruk idi. Meşhur hanlar, han sülalesi yetiştirmemişti.

Bu masaldaki gerçeklere göre bu Hanlığı kuran Özbek Min uruğu ve bunlardan Abdürrahim Bey'dir. Demek, Abdürrahim bu hanların birincisidir.

Buhara'daki anarşi zamanında Abdürrahim Bey Buhara'yı yağmaladı. Kette-korgan, Semerkant, Şehrisebz-i istila etti. Bu başarılar Abdürrahim'in şöhretini artırdı. Biraz sonra Nadir Şah Buhara'yı ele geçirip Farganalılar'ı Buhara'dan kovdu.

1740'da bir bey Abdürrahim Bey'i öldürmüştür. Yerine kardeşi Abdülkerim geçmiştir.

Bu kişi şehirlilere taraftarlık ediyordu. Özbekler kendisine kızdılar, henüz dokuz ay beylik etmişti, tahtan indirilip yerine Abdürrahim oğlu İr-dene[5] Bey'i bey ilan ettiler.

Bunun zamanında ve 1758-1759 yıllarında Çinliler Doğu Türkistan ile Çungarya'yı aldılar. Bunun üzerine Fargana Beyi Çin'in koruması altına girmeye mecbur oldu. Kazak Hanları ile beraber Pekin sarayına elçi heyeti gönderdi. İr-dene Bey 1778'de öldü.

Yerine Şahruh oğlu Şadi oğlu Süleyman geçti. Bu da 6 ay beylikten sonra indirildi. Yerine Abdülkerim oğlu Nar-buta geçti. «Nar» Türkçe hörgüçlü büyük deve, «buta» bir hörgüçlü deve yavrusu demektir. 1808'de öldü.

Asıl Hokand Hanlığını 36 yıl saltanat süren bu kişi kurmuş, ancak kendisi han unvanını almaya cesaret edememiştir. Yerine geçen oğlu Alim «han» unvanını takınmıştır.

Alim Han zalim bir adamdı. Akrabalarını öldürdü. Zamanında Taşkent Kurma, Sayram Hokand Hanlığı'na katıldı.

İrdene Bey zamanından beri «Oratiye» şehri Buhara ve Hokand Hanlığı arasında daimi anlaşmazlıklara savaşlara sebep olmaktaydı. Bu şehir bir ticaret ve sanat şehriydi. Bazen Buhara'nın, bazen Hokand'ın eline geçiyordu. Alim Han bu Oratiye için 15 savaş yapmıştır. Halk bu uzun savaşlardan bıkarak isyan edip Alim Han'ı öldürdüler (1817). Yerine kardeşi Ömer Han geçti.

Bu kişi barış taraftarı, bilgin ve şairdi. Zamanı Hokand Hanlığı'nın altın devridir. Buraha ile dostluk içinde yaşadı. Hokand Hanlığı'nın bayındır olması için çalıştı. Az miktarda askerle Türkistan şehri ve civarını Hokand Hanlığı'na kattı. Hiyve Hanlığı ve Kazakistan Hokand'ın etkisi altına girdi. Seyhun Irmağı boyunda Yeni Korgan, Culek, Gümüş Korgan, Ak-mescid, Kuş-korgan gibi kaleler yaptırdı.

1822'de öldü. Yerine oğlu Muhammed Ali geçti.

12 yaşında olan Muhammed Ali Han vezirlerin, beylerin elinde esir oldu. Fitne ve fesat arttı. Bununla beraber Hokand Hanlığı'nın toprakları Kara-tekin, Külab, Derbaz, Şugnan taraflarına kadar büyüdü.

Kazaklar valilerinin zulmünden çok rahatsız oldular.

Muhammed Ali babasının karısı ile nikahlandı. Muhalifler bunu bahane edip «din elden gidiyor!» propagandasıyla halkı isyana kışkırttılar ve Buhara Hanı Nasrullah Han'ı tahta davet ettiler. Buhara askeri Hokand'ı istila etti. (1842). Hasrullah Han fetva ile şeriata uygun olarak Muhammed Ali Han'ı idam etti. Hokand Buhara'nın bir vilayeti oldu. Bu sefer de halka Buhara valisi zulmetti. Halk ayaklanıp Buhara askerini kesti, valisini kovdu. Ömer Han'ın amcazadesi olan Şir Ali Han'ı han yaptılar.

5- İr-dene: İki kelimedir: «İr», bizdeki «er» olup yiğit, erkek demektir. «Dene»: Dana, yani boğanın küçüğü demektir. Çünkü böyle bir ad bizde de Selçuklu sülalesinden III. Alaeddin Keykubad'ın ölümünden sonra türeyip bağımsızlık kazanmış bir kişiye mahsus olarak vardır. «Ertena» şeklinde yazılmıştır ki, «Erdana» olması şüphesiz gibidir.

Bütün bu işleri yapanlar göçebe Kıpçak ve Özbekler'di. Bu sebeple hüküm ve emir Kıpçaklar'ın başı Müsülman-kul (Müslüman-Kul)'un eline geçmiş oldu. Şehirliler kızdılar ve bunu kendilerine hakaret saydılar. Müslüman-kul Oş şehrine gitmişti. Fırsat bulup Şir-Ali'yi öldürdüler. Alim Han'ın oğlu Murad'ı han yaptılar. Bu haberi alan Müslüman-kul 13 gün sonra Kıpçak ve Kırgız kabileleriyle gelip Hokand Kentini aldı, Murad Han'ı öldürüp Şir Ali Han'ın oğlu Hudayar'ı tahta geçirdi.

Hudayar 16 yaşındaydı. Müslüman-kul ona kızını verdi ve kendisine vasi oldu. Bu vasilikten sıkılan Hudayar bir müddet sonra şehirliler partisiyle birleşip kayınpederi Müslüman-kul ile taraftarlarını kestirdi (1852). Bu olay üzerine şehirliler ve diğer uruklar birleşip şehirlerde ele geçirdikleri Kıpçaklar'ı öldürdüler.

Hudayar alçak, adi, zalim bir adamdı. Kendisini vasilikten kurtaran halka eziyet etti. Herkesi bıktırdı. Canına tak diyen halk da Kıpçaklar'ın başı Alim-kul'un komutası altında isyan etti. Hudayar Han Buhara'ya kaçtı. Melle Han'ı han ilan ettiler. (1858).

Melle Han zamanında Kıpçak ve Kırgız urukları arasında iç savaşlar oldu. Bir isyanda Melle Han da öldürüldü (1862). Yerine Hudayar Han'ın kardeşinin oğlu Murad geçti.

Ortalık iyice karışmıştı. Her tarafı anarşi basmıştı. Buhara Hanı ile, evvelce Buhara'ya kaçmış olan Hudayar Han bu durumdan yararlanmak istedilerse de Alim-kul fırsat vermedi. Bu durumdan Ruslar kârlı çıktı.

*
* *

1852'de Rus orduları Sibir'de Yedi-su taraflarından Hokand sınırına gelip dayanmışlardı. Orenburg taraflarından Türkistan'a girip duruyorlardı. Seyhun Irmağı boyundaki kaleleri birbiri ardınca harap etmekteydiler.

Ruslar Ak-mescid kalesini kuşattılar. Kale'nin komutanı meşhur Yakub Bey idi. Bu kahraman 300 Hokand askeriyle Ruslar'ın 6 bin 767 asker ve 12 toptan oluşan ordusunu bozup kaçırdı. Bu olay eğer o zaman Hokand'da anarşi olmasaydı Hokand'ın ve hatta Türkistan'ın Ruslar'ın eline o kadar çabuk düşmeyeceğini gösterir.

1860'da Ruslar İli taraflarından asker gönderdiler. Bu askerler Pişbek ve Tokmak'ı kuşattılar. Alma-Ata (Ruslar buna Virni derler) şehrinden 60 kilometre uzaklıkta olan Uzun-ağaç'ta pek kanlı bir savaş oldu.

1865'de Taşkent Ruslar'ın eline düştü. Alim-kul şehit oldu.

İşte Rusya Türk yurtlarına böyle saldırılar yaparken, Hudayar Han ile Buhara Hanı da Hokand'a saldırıyorlardı. Bu saldırılar maalesef Ruslar'ın ekmeğine yağ sürüyordu. Buhara Hanı Hokand içlerine doğru girerken, diğer taraftan Ruslar da Hokand'ın merkezine kadar sokuldular. Buharalılar buna memnun oluyorlardı. Rusların Hokand Hanlığı'nı ele geçirilmesini kendi çıkarlarına uygun sanıyorlardı. Hatta Buhara'nın gafil Han'ı Nasrullah Han, «Alim-kul Ruslar'dan bir darbe yese Hokand

bizim olur. Ruslar'ı kovmak bir iş değildir!» diyordu. Ne cahil ve ahmakmış!...

Alim-kul şehit düştükten sonra Nasrullah Han Hokand'ı zaptetti. Hudayar Han'ı tahta çıkardı.

1866'da Ruslar Kand'ı Oratiye'yi aldılar. Bu suretle Buhara ile birbirinden ayrıldılar. General Von Kaufman 1868'de Hudayar Han'a Rus-Hokand ticaret anlaşmasını imzalattı.

1876'da Müslüman-kul oğlu Abdurrahman Aftabacı Hudayar Han'a isyan etti. «Aftaba», su ısıtmaya mahsus bir çeşit ibriktir. Aftabacı, oradaki Türkler'de saray rütbelerinden biridir. Tıpkı bizdeki «ibrikdar» gibi. Aftabacı Ruslar'a karşı da cihat ilan etti. Hudayar Han Rusya'ya kaçtı. Yerine Hudayar Han'ın oğlu Nasreddin geçirildi. Bunun üzerine General Kaufman Hokand Hanlığı'na yeniden savaş ilan etti. 2 bin şehit vererek Hokand ve Mergılan Ruslar'ın eline düştü (8 Eylül 1878). Nasreddin Han General Kaufman'ın sunduğu barış anlaşmasını imzaladı.

Bu anlaşma ile Narin tarafları Rusya'ya katılıyor ve Hokand Hanlığı küçük bir topraktan ibaret olarak Rusya koruması altına giriyordu. Hokand'ın her yıl Rusya'ya yarım milyon ruble tazminat vermesi de şart koşuldu.

Ruslar gittikten sonra Abdurrahman Aftabacı Nasreddin'i kaçırdı ve yerine Polat adında birini han, Ruslar'a karşı da cihat ilan etti. Ruslar bir ordu gönderdiler. Yapılan savaşların birinde Aftabacı ve Polat Ruslar'a esir düştüler. Ruslar Polat'ı astılar, Aftabacı'yı Kırım taraflarında Yekatirinslav vilayetine sürdüler.

Ruslar ülkeyi işgal edince Nasreddin Han tekrar geldi. Halk arasında Ruslara karşı büyük bir nefret vardı. Halkın bu duygusunu gören Nasreddin Han din bilginleri ile birleşerek Ruslar'a karşı olan propagandaya katıldı.

Rus askeri tekrar gelip Hokand şehrini işgal etti. Ruslar 19 Şubat 1876 tarihli bir «ukaz» (Rus çarının fermanı) ile Hokand Hanlığı'nı bir vilayet halinde topraklarına dahil ettiler. Nasreddin Han da babasının yanına gönderildi. Göçebe Kırgız ve Kıpçaklar'ın da yok edilmesi için General İskoblef (Skoblev) asker gönderdi.

İşte bu suretle Hokand Hanlığı batmış, bu Türk ülkesi «Fargana Oblast»ı (vilayeti) adıyla doğrudan doğruya Rus boyunduruğuna girmiştir.

*
* *

Bu hanlığı takriben 1725 yıllarında kurulmuş olarak kabul edebiliriz. Çöküş tarihi ise 1876'dır. Bu halde 150 yıllık bir ömür sürmüş demektir. Hokand Hanlığı'nda 16 han tahta çıkmıştır. Bu hanlık da benzerleri gibi aynı hayatı yaşamış, sonunda aynı talihle karşı karşıya kalmıştır.

On dokuzuncu Yüzyıl'da Hokand Hanığı'nın sınırı söyleydi: Doğuda Çin, batıda Oratiye vasıtasıyla Buhara Hanlığı, güneyde Karatekin, kuzeyde Kazakistan çölleri... Hokand Hanlığı 220 bin kilometrekare toprağa sahipti.

SİBİR HANLIĞI

Altınordu Devleti dağıldığı zaman Kazan, Kırım, Esterhan Hanlılarıyla beraber Sibir Hanlığı da kurulmuştur. Bunları Altınordu'nun ikinci dereceden hanları kurmuşlardır. Bu hanlıklarda, özellikle Sibir Hanlığı'nda göçebe Türk urukları egemen durumdaydılar. Bu hanlık da açıkladığımız diğer hanlıklar gibi Altınordu Devleti'nin bir parçası, bir örneği gibi kabul edilip incelenebilir. Yani aynı nitelikler bu Hanlık'ta vardır.

Sibir Hanlığı'nın halkı tarım yapabilen Türk uruklarıyla Osteg, Vuğul gibi Fin uruklarıdır. Bir tıkım Türkler Kıpçak'tan ayrılıp buraya katılırlardı. Bazen bu Türk hanları, «Ak-süyek»leri[6] ile beraber gelmişlerdir. Buralardadır ki meşhur Toktamış Han 1407'de İdgü Bey tarafından öldürülmüştür.

İşte Ak-süyeği ile beraber buraya gelenlerden biri de **KÜÇÜM HAN İLİDİR.**

Sibir Hanlığı Küçüm Han'a kadar küçük beyler elindeydi. Bu beyler Taybuğa Beyleri adıyla anılırlar. Bunlar «Bey» ünvanını taşıyorlardı; fakat Rus tarihlerinde bunlardan bazısına «han» denilmiştir.

Bunlara bakarak bu Hanlık hakkında iki türlü bölüm yapmak gerekir:

1- Beylik Devri,
2- Hanlık Devri,

Yahut

1- Tay-buğalılar Devri,
2- Küçüm Devri.

Fakat biz bu beylik, hanlık, sultanlık, şahlık gibi unvanlara önem vermedik. Bu, eserimizde bütün ciltteki Türklerin unvanları konusunu pek ciddiye almadık. Çünkü gördük ki Türkler çeşitli yerlerde çeşitli yüzyıllarda çeşitli unvanlar kullanmışlardır. Bunların arasında en sabit ve en genel olanı hanlık'tır. Keza yine gördük ki, bu unvanlar çeşitli yer, din, yüzyıl farkına göre birbirinden saygın ya da değersiz olmuştur.

6- «Ak-süyek», ak kemik demektir. Türkler han nesli olana «aksüyek», «aksümük», «aksüngek», «akkemik»; halka «kara-süyek», «kara-kemik», «kara-sümük», «kara-süngek» derlerdi. Bu kelimelerin hepsi de kemik demektir.

Bir aralık bir kısım Türklerde «sultan» unvanı pek büyük ve parlak iken diğer tarafta sadece şehzadelere verilmiş ve bazı şehzadeler bunu kendileri için ufak görmüşlerdir. Birçok yerlerde «han» unvanının hükümdar durumunda olmayan şehzadelerde bol bol bulunduğu, şehzade olmayanlara da resmen verildiği, nihayet hanlık unvanının adi halka kadar düştüğü bir gerçektir. Bugün İran'da hemen herkes han'dır. Bazı hükümdar han unvanını büyük görüp ona saygı göstererek kendilerine takamadıklarını, yahut cesaret edip o unvanı alamadığını da gördük. Bunların en büyük örneği Aksak Timur'dur. Aksak Timur han unvanın alamayıp «Emir Timur» olarak kalmıştır. Bizde Osman Gazi'nin «sultan» veya «han» unvanını alıp almadığı dikkatle incelenmiş ve tartışılmıştır. Gerçi bunların yalnız o kişiler için incelenmesi bilimsel bir mahiyettedir. Ancak genelleştirmek ve ondan hükümler çıkarmak istemenin hiçbir önemi yoktur. Timur gibi bir cihangirin en büyük unvanları almak hakkıydı. Çünkü bilfiil büyük bir imparator idi. Han'dı, Hakan'dı, Kaan'dı. Hükümdarlara unvanları veren şu kudretleri ve ülkelerinin büyüklüğü derecesidir. Onun ölçüsü budur. Bu iş başkasının bağışı ile olmaz. O halde nasıl olur da Timur'a yalnız «bey» denebilir? Türk'te her saltan mevkiinde olan han'dır. Bu sebepledir ki, biz eserimizde bütün Türk hükümdarlarına «han» unvanını verdik. Hatta yabancı bir unvan olan ve bugün Afrika Zencileri'nde bütün halkı 150 kişi olan bir kabile reisine dahi verilen «sultan» unvanı Avrupalılarca vahşilik, geri kalmışlık, cahillik gibi manalarda pek adi bir mertebeye düşürülmüş olduğundan, onu Türk hükümdarlarına genel biçimde vermeyi uygun bulmadık. İşte bu sebepledir ki, biz bu hanlıkta beylik, hanlık taksimini doğru bulmuyoruz. Zaten beylik zamanında hükümdarların bir çoğuna da «han» denmekte olduğunu görüyoruz. Bu sebeple ikinci bölümü dikkate alarak incelemelerimizi sürdürüyoruz.

TAY-BUĞALILAR
I

Tay-buğa, söylentiye göre Cengiz'in çağdaşıymış. Bu, doğru olmasa gerektir. Olaylara göre Altunordu Devleti'nin çöküntü zamanında yaşamış bir bey olmak gerekir.

Tay-buğa'dan sonra sırayla Hoca-Han, Mar-Han, Muhammed Han Sibir'de beylik etmişlerdir. Bunlardan sonra da Anguş veya Yadigar Han'lar vardır.

Bunların arasında en önemlisi Küçüm Han ile savaşlar ettiğinden ve Ruslar'la dostluk içinde ilişkilere girdiğinden, Yadigar Han'dır. Bu sayedir ki, onun olayları tarih sayfasına geçmiştir.

Rus tarilerinde Yadigar Han denilen Yadigar Mirza 1555'de Rus Çarı İvan'ın Kazan ve Esterhan Hanlıklarını ele geçirmesi üzerine Çar'ı kutlamak üzere bir elçi kurulu göndermiş, Sibir'i koruması altına almasını rica etmiştir. Aynı yılda İvan da Yadigar Han'a elçi göndermiştir. Yadigar bu elçiye, dönüşünde refaketine koyduğu bir memurla Çar'a vergi gönderdi ve Muhammed Şeybanı'nin Sibir İl'ini talan ettiğini bildirdi.

1563'de Küçüm Han Tay-buğalıları kovup Sibir'e han oldu.

KÜÇÜM HAN
II

Asıl Sibir Hanlığı Küçüm Han ile kurulmuştur. Bu Hanlık onunla kuvvet bulmuştur; fakat aynı zamanda Küçüm Han ile de dünya yüzünden kalkmıştır.

Küçüm Han Cuci Han'ın Şeyban adındaki oğlunun soyundandır. «Muhammed Şeybani Özbek» ile Küçüm Han'ın babaları Polat Oğlan'da birleşir. Polat Oğlan'ın İbrahim adındaki oğlundan Ebulhayr ve Ebulgazi Bahadır Han ortaya çıkmıştır.

Küçüm Han'ın babaları Mangut-Nogay uruklarına sultanlık etmişlerdir.

Kazak Hanlığı kuvvetlendiği zaman Arabşah soyundan olan hanzadeler başka taraflara gitmeye mecbur olmuşlardır. Murtaza Han oğlu Küçüm Han da bunların arasındadır.

Küçüm Han 1563'de Tay-buğa soyunu kovup Sibir'de han oldu. 1571 yılına kadar Ruslar'la iyi geçindi. Bu tarihte Rus elçisini öldürdüğünden ilişkiler bozuldu.

Ruslar bu sıralarda Ural Dağları'nın kuzeylerine Rus Kazakları yerleştiriyor, bunlara Sibir'e akınlar yaptırıyorlardı. Ruslar'ın koloni kuran önemli örgütleri vardı. İstraganglar (Strogang) ailesi bunların meşhurları arasındadır. Bunlar bir düziye doğuya ve güneye doğru yayılıyor, Rusları yerleştiriyor, Türkleri Hıristiyan ve Rus yapıyorlardı.

İşte bu sırada (1577) Rus Kazakları'ndan Yarmak Tuma Fiyoviç Sibir'e geldi. Ruslar'ın Sibir Hanlığı'nı ele geçirmeleri bu Yarmak ile başlar. Rus fetih politikası bir sel, tufan halinde Türk yurtlarında yürüyordu. Sıra Sibir Hanlığı'na gelmişti. Hem de Sibir Hanlığı düşmedikçe Ural Başkırtları'nın Rus uyruğunu kabul etmeleri mümkün değildi.

Yarmak Sibir'e olan akın ve çapullara hız verdi. Bu akınlardan çok rahatsız olan Küçüm Han 1580 yıllarında İli ve İrtiş ırmaklarının yukarı taraflarına çekilmek zorunda kaldı.

1584'de Küçüm Han Yarmak'ı öldürdü, askerini dağıttı. Maalesef bu arada, Küçüm'e bir başka düşman çıktı. Bu da Yadigar Han'ın oğlu Seyyit Ak-Mirza'dır. Ruslar bu ikinciye yardım ettiler. Bu iki Türk vuruştular. Küçüm bozguna uğradı. Tam bu sırada Ruslar Knez Kalsof Masalski komutasında düzenli bir ordu gönderdiler. Bu komutan Sibir'de İşim Irmağı kenarında Küçüm Han'la savaştı (1591). Küçüm Han bayındır olan yerleri bırakıp İrtiş'in yukarı kısımlarına çekilmeye, göçebe uruklarla kalmaya mecbur oldu.

1597'de Küçüm Han Ruslar'la tekrar savaş yaptı ise de bu sefer kesin olarak yenildi. Sibir Hanlığı da çökmüş oldu.

Küçüm Han ihtiyar ve gözleri görmez bir haldeydi. Babalarının ordası olan Mangut içine gitti.

Küçüm Han, Sibir Türklerini Müslüman yaparak ve Fin uruklarını da müslümanlaştırıp Türkleştirmekle Türkçülüğe büyük hizmetler de bulunmuştur. Bu han Rus'un Türk yurtlarına olan istilasına karşı göğüs gerip vuruşmuş, uğraşmış büyük bir hükümdardır. Son birkaç yüzyıldan beri Müslümanlık Rusya'da Türklük milliyeti için bir kale ro-

lünü oynamış, çelik bir zırh olmuştur. Küçüm'ün Türklüğe ne büyük hizmet ettiği bununla anlaşılır. Müslümanlık olmasaydı, Ruslar Türkleri daha kolay, daha çabuk Ruslaştırırlardı. Belki de bugün oralarda Türk kalmazdı. Bu rol tıpkı bizde Hıristiyanlığın Rumluk ve Ermeniliği kurtarması gibidir.

Küçüm Han bu vatanî, millî ve yüce diye nitelendirmeye mecbur olduğumuz hizmetini görmek için Buhara Hanı Şeybaniler'den Abdullah Han ile temasa geçmiş, oradan hocalar ve din bilginleri getirtmiştir. Aynı zamanda İslamiyet'i yaymak için göçmen Türkleri yurduna getirtmiş, Müslüman Türk kolonileri kurmuştur.

Zavallı Küçüm Han gidince bu Türk Dünyasının kapısı Rus'a açık kalmıştır.

Bugün Sibir (Sibirya)'da Tara, Tümen, Tobol etrafındaki Türkler iki sınıf halindedirler:

1- Yasaklı,
2- Buharalı.

İkinci sınıf halk Buhara'dan gelen şehirleşmiş Türklerdir. Bunlar tacir, din bilgini ve sanat sahibi kimselerdir. Meşhur seyyah Sibiryalı Kadı Abdürreşid[7], vakıfları ile büyük bir şöhret kazanmış olan milyoner Nimetullah Hoca bu sınıftandır. Bilginlerden Hüccet'ül-hakim Yasaklılardandır.

1864 yılına kadar vergi verenler yalnız Yasaklılardı. Bu tarihte Ruslar imtiyazı, hukuk farkını kaldırmışlardır.

Sibirliler çalışkan, namuslu ve merhametli Türklerdir. Ruslar bile bunların Rusya'daki kavimler arasında en namuslu olduklarını söylerler. Ruslar'a karşı pek tutucu olmalarına rağmen dinde o kadar tutucu davranmazlar ve uygarlığa karşı durmazlar.

Bunlarda eski Türk masalları pek çoktur. Millî destanları Kazak ve Kırgızlardan hatıralar saklamış ve pek zengindir. Bunlar Radlof tarafından toplanmıştır. Onun «Türk Halk Edebiyatı Örnekleri» adındaki eserinin bir cildini teşkil eder.

Bugün bunlar bulundukları yerlere göre Taralık (Taralı), Tobollık (Tobollu), Tümenlik (Tümenli) adlarını taşırlar. Köylerde eski uruk adları da muhafaza olunmuştur.

7- Halen İstanbul'dadır. (Tabii 1924-1926 yıllarında)

«TÜRKİYE DEVLETİ» KONUSUNA AİT BİR DÜZELTME

Eserimizin «Türkiye Devleti» konusunda sözünü ettiğimiz Hoca Fahreddin Ali hakkında Konya'nın «Babalık» gazetesinde Hekim Şifai imzasıyla gördüğümüz Dr. Ferudun Nafiz Bey'in iki makalesindeki Fahreddin Ali'nin Konyalı olduğuna dair iddiayı açıklayacağız. Biz Tebrizli demiştik. Adı geçen kişi vakfiye olarak iki belge gösteriyor.

Bu belgelere dayanarak Fahreddin Ali'nin bu büyük adamın Konyalı olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Doktor Ferudun Nafiz Bey'in dediği gibi, eğer iki Fahreddin Ali yoksa, yahut da Fahreddin Ali'nin babası Tebrizli değilse, Konyalı olduğu doğrudur. Kısacası uzun bir araştırmaya gerek vardır.

Biz eserimizde bütün ayrıntılara dair hata olabileceğini, yine eserimizde çeşitli ve nedenlerle söyledik. Hatasız hiçbir eser yazılamaz. Hatamızı inkar ve onda ısrar değil, tersine inandırıldığımız anda kabul eder ve düzeltilmesini seve seve yaparız. Bizim tarzımızdaki eserlerde bütün ayrıntılarının tartışılması ile uğraşmak mümkün değildir.

Böyle yapılırsa pek uzun zaman sarfolunur ve buna bir ömür bile yetmez. Bu gibi ayrıntılar üzerinde durmak ancak bir konuya dair yazılan monografilerde mümkündür. Biz genel Türk tarihini yazıyoruz. Türk tarihinde monografi konusu yüzlerce unsur vardır. Eğer bu monografiler bizden önce yazılmış bulunsaydı eserimizi daha az zamanda, pek daha kolay, çok daha zengin ve daha az yanlışsız yazardık. Oysa bu monografiler yoktur.

Bütün bu zorluklar içinde herhangi bir kişinin Tebrizli veya Konyalı olduğuna dair incelemeye ve araştırmaya girmek, belge aramak için zaman bulmak imkanlarımızın dışındadır.

Ferudun Bey'e pek çok teşekkür ederiz. Diğer kişiler de bize böyle bilgiler verirlerse minnettar kalırız. Bu konudaki hizmet şahsımıza değil, Türk'e ve bilime aittir.

«HİNDİSTAN'IN ESKİ VE YENİ TARİHİ'NE AİT YERLER»
Haritasındaki incelemeyi kolaylaştırmak için
bu cetveli ekliyoruz:

1- Abu Dağı - Hundularca kutsal sayılır, Gücerat'tadır.
2- Atuk (Atak) - Sind üzerinde meşhur bir kale
3- Atak-Atuk
Acmir
Acudehiyya
Adaypur
Adampur - Civanpur
Aduva (Addoée), Maldiv adalarından biri ve burada bir şehir.
Aravali - Abu Dağı'ndan başlayıp kuzeydoğuda Cümna Irmağı'na doğru giden sıradağlar.
Arkot
Artmitsar - Amritsar: Pencab'ta bir şehir
Assam
Assendi
Asir - Asirgar.
Aşti
Ağra-Eğre
Amaravati
Amarkut-Emerküt
Amber-Anber
Ahar-Aher
Ahmed - abad
Ahmed - nağar, Ahmed - noğar
İskender - abad
Ekber-abad, - Eğer (Ağra)nın diğer adı
Allah - abad - Piryağ
Anbar
Oçein - Odcain
Od
Odaypur- Adaypur
Örnek-abad: Devlet-abad'ın güneyinde
Orissa
İkonpur (Aykunpur)
İncer - Irmak
İndüs Sind
Batner - Behatnir (kale)
Badâtun (vilayet)
Baruçı
Brahmaputra
Brahmapur (Bima ırmağı üzerinde
Burhanpur
Baküs - Boksar
Binares
Bengale
Bupal - Behupal
Bolan
Bombay
Behatnir - Patner
Behar: Eski adı Mağatha
Behartpur (kale)
Perar
Behrayiç
Behavpul: Şimdi bir devlettir.
Beheyim Nağfar (kale)
Beyane (kale)
Bicapur (kale)
Bikanir
Bima
Pataliputra - Palitavatra
Palibutra (Pataliputra)
Panipat (Paybet)

Pratiçtane
Peşaver - Pişaver
Pencab
Purab
Putri
Puta
Petne (Benglade)
Pelas
Piryağ - Allahabad'ın eski adı
Tatta (kale)
Tancur
Takarvi
Tanda: Bengale'nin başkenti (Tandac)
Tandac: Bengale'de kale (Tanda)
Talingana
Turna
Tuğlukpur
Tüng Novablığı
Caonpur - Cunpur - Cuvanpur - Adampur
Cambal
Cesalmir
Celalabad - Kabil
Cümna - Cumna, Çün.
Cüdbur Cumna- Cumnaçün
Cühacu: Ağra'dan 10 mil mesafededir
Cühlum (ırmak)
Cipur
Cinci (kale)
Cincir (Novablık)
Civanpur- Cunpur, Caonpur, Adampur
Çapar (ırmak)
Çampanir (kale)
Çanderi (kale)
Çuraga
Çün - Cümna, Cumna
Çünar - Çinar
Çitur
Çinar - Çünar
Hacıpur
Hassi (kale)
Haydarabad - Varangul
Delhi : Dehli, Şahcihanabad Mutra
Duab
Dulpur (kale)
Devletabad, Devajiri, Deociri, Decir, Deokhor
Deociri, Deojiri, Decir, Deokhar, Devletabad
Deokhar : Racalık, Deojiri Decir, Devletabad
Debalpur : Lahor'un güneybatısında
Dekkan - Dekken
Devariji - Deociri, Decir Deokhar, Devletabad
Dib - Diyu
Dilmut
Deypenah - Delhi yakınında bir şehir
Deyval (Sind'in limanı)
Racgar (şehir)
Rachgar (kale)
Rac-Mahal
Racputana
Rantapur - Rantanpur (kale)
Rantanpur - Rantapur (kale)
Rangun -vilayet
Ravi: Lahor'dan geçen bir ırmak
Ruhtas (kale)
Rühtas (Ruhtas)
Rehütasgar
Zamaniye (kale)
Satara - (Setare)
Satlec (ırmak)
Sarangur
Sarnal
Saru (ırmak - Serü)
Salır (kale)
Samanan (kale)
Sambehal
Sançi

Handeş vilayeti - Handiş
Hayber (geçit)
Dandin (kale)
Dakka
Dekken - Dekkan
Serhend - Vilayet ve şehir
Sultanpur
Süleyman Dağları
Sünbül (kale)
Sind (vilayet)
Suçin Novablığı
Suracetra - Surastra, Gücerat
Suressutti (kale)
Sumnat
Sut-Ganj'ın kollarından biri (Sund)
Suharanpur
Seru - (Irmak) Saru
Servanlık
Servanç - Novablık
Serinağar (Karval'ın merkezi)
Sığri - Siğri, Fitçur
Sivapur (kale)
Sivana (kale)
Şakna (kale)
Şambal
Şahabad
Şahpur
Şahcihanabad, Mutra, Delhi, Dehli
Şems-abad
Gaor
Garhi (kale)
Gağrum (kale)
Ganj (Keng ırmağı)
Gazne (Gazin)
Gazin - Gazne, Küvalpur, Kalpur
Gualyar
Gurdaspur (kale)
Guganda - Kögend (kale)
Guğra (ırmak)
Gumti
Gundavana
Fetihpur - Sigri, Sığri
Firuzabad : Delhi'ye yakın bir şehir
Katak : Orissa'nın göbeğinde
Kara (kale)
Karağar (Geçit)
Sangamsuvar (kale)
Setare (Satara)
Karuassa : (Kale) Karanassa Suyu da var
Kalçer - guvalyar, Güvalyar
Kalküta - Kelküte
Kalyan
Kalğar - Kalincar, Kelincer (kale)
Kaliküt
Kalincar, Kalingar, Kelincer
Kambaat (kale), Kümbayit
Kambey (liman)
Kattapur
Kandar (kale)
Kanuç - Kunuç
Krişna
Kandehar
Kanuç
Kuram (kale)
Kusambi : Cümna üzerinde
Kutr
Kulbargar : Külberge
Kungan
Kunhan
Kabil - Celalabad
Kafiristan
Kâle (kale
Kâlebi (vilayet)
Güçerat - Suraçeştira, Surastra
Güçua (Güçüve, Güçüh)
Gürdalu (liman)
Kreşne (Karişna)
Keşmir
Külberge - Kulbarga
Kelküta - Kalküta
Kümbayit - Kambaat
Kenar (bir ırmağın geçidi)
Kenka (ırmak)
Küvalpur

Karakurum
Kivalyar - Huvalyar, Kalpur
Küpila (geçit)
Kögend - Guganda
Köl (kale)
Kündiya (kale)
Moğol - Marı (Midnapur-da)
Kenuli (şehir)
Kilukürri
Lamgan: Pişaver'den Kabil'e giden
Lahor
Lügehnü, Lükünü
Lu-Kut : Keşmir'de bir kale
Luni (kale)
Lühnuan
Matcivara
Matura : Mathivara, Mitha Mirok : Duab'da
Mathura - Mitha, Matura, Cumna üzerinde
Madras
Marvar - Mürvar
Mağatha - Behar
Malve - Malua, Malva
Mandal (kale)
Mandu
Manıkçur : Allahadab çevresinde
Maharat - Mühürat, Mirat
Maharaştra
Mavet: Mevat, Aludar, Olua, Elure (Cümna üzerinde bir kale)
Maysür
Maykut (Pencab'da bir kale)
Multan
Manüsar - Mindsur
Mansurpur - Mansura
Muar - Miyu-Ar : Vedaypur Çaypur, Cudpur
Munghir
Mührat
Mevat (kale) : Mavet, Aluvar, Oluar, Eluure
Midpanu
Mirat : Delhi'nin kuzey - doğusunda
Miritha (kale)
Mirok : Duab'da
Yivar - Muvar : Şimdiki Odaypur, Çipur, Cud - pur
Narnal : Pencab'da bir şehir
Narvalla : Gücerat'ın merkezi
Nağarkut : Himalaya eteklerinde bir kale
Nağur - Nagür
Nehervala - Narvalla
Varantul - Haydarabad
Vagingira (kale)
Velur (kale)
Vindhiya - Vendiya
Hastiyapura
Herat
Hindukuş- Hindukuh
Hengli - Huğli
Hubli (bir şehir)
Himalaya.
Karnat
Karnatik
Karnalı
Karnul- Novablık
Karval (kale)
Kerri

HİNDİSTAN TÜRK DEVLETLERİ[8]

HİNDİSTAN TARİHİNE GENEL BAKIŞ

Hint Türk Sultanlarının iyice anlaşılması için aynı zamanda Hindistan'ın coğrafyasından, ikliminden, milletinden, Türk olmayan devletlerden, dinlerinden bir özet olarak söz edeceğiz.

8- Gerçi bütün deyimlerin açıklamaları metinde mevcutsa da, okuyucularımıza kolaylık sağlamak üzere Hindistan tarihinde çok geçen bazı terimleri bir sözlük gibi buraya alıyorum:

Derbar: Saray.

Begüm: Hindistan'da halen Müslüman yüksek tabaka kadınların unvanı. Bigüm diye de yazılır. Bizdeki «hanım» gibi «begüm» de «bey»in dişisidir. Türkçenin eski şivesindeki bu «begüm» bize yeni şivece «beyim»dir.

Racput: Hinduca aslı «racaputra»dır. Hükümdar oğlu, prens demektir. «Racaputra»yı «racput» şekline koyanlar Müslüman tarihçilerdir. Onlardan da aynen Avrupa kitaplarına geçmiştir. Racputlar Hindistan'ın krallarıdır. Kendilerine «rana», «raca», «ray» denir.

Racputana: Racputlar ülkesi.

Raca: Bağımsız putperest Hindu hükümdarlara denir.

Miharaca (Mihrace): Şehinşah, imparator demektir. Yani Racalar racası. Arapça harfli dillerdeki imlası «mihrace»dir.

Novab: Bağımsız Müslüman Hindli hükümdarlara denir.

Moloy: Hindistan'da Müslüman din bilginlerine denir. Bizim «hoca» manasındadır.

Kurnak: Fili yöneten adam.

Hint: Hindistan demektir.

Hindu: Hint'in Müslüman olmayan yerli halkı.

Hintli: Hindu ve Müslüman bütün yerli halk.

Çengelistan: Hindistan'da ormanlık. Buna Çengel de derler.

Sahip: Bizdeki «efendi» karşılığıdır.

Rana: Racput hükümdarlarına denir.

Ray: Yine racputlarda «şah» karşılığıdır.

Brahman: Brahm dininde olan kimse, bu dinin papa'sı.

Keri: 1 keri 24 dakikadır.

Pur: Hint dilince şehir demektir. Birçok şehir adlarının sonunda görülür. Tıpkı Avrupalardaki «bourg» gibidir.

A'zam-ı Humayun: Hindistan'ın Müslüman devletlerinde beylere verilen unvandır.

Han-ı Hahan: Başvekil.

Han-ı zaman: Hindistan'ın Müslüman devletlerinde büyük rütbe.

Bugün doğrudan doğruya veya vasıtalı olarak İngiliz yönetiminde bulunan ülkeye Hindistan denmektedir. Bu deyim klasik yazarların Delhi Hükümdarlığı zamanındaki Hindistanlarından büsbütün başkadır. Daha eski zamanlarda ise Arap yazarlar şimdiki Hindistan'ın kuzeyinde Sind'in civarındaki bir kısım topraklara Hindistan derlerdi. Bugün okul kitaplarında Hindistan diye kuzeyde Himalaya Dağları, batıda Umman Denizi, Belucistan ve Afganistan; güneyde Hint Okyanusu, doğuda Bengal Körfezi ile çevrilen bir sınırla tarif edilen topraklara denir.

Bu şekle göre şimdiki Hindistan coğrafi bir sınırdan çok politik bir ülke olmaktadır; fakat onu artık coğrafi bir deyim gibi de kullanmak gerekmiş ve öyle yapılmıştır.

Hint toprağı bağımsız bir yerdir. Avrupa'nın yarısı kadardır. Kuzeyindeki dağların ayırdığı Hindistan, Asya'nın bir kenarında başlı başına bir ülkedir. Bu kuzeydeki buzlu Hindukuş, Karakurum ve Himalaya'dan sonra arazi derhal alçalır. Orası Afrika ortaları gibi sıcak ülkelerden bir yer olur. Zaten Yengeç dönencesi çevresindedir. Bu sebeple Hindistan kendi çevresindeki topraklardan iklim, bitki örtüsü ve hayvanlar bakımından, insan ve sayıca tamamen farklıdır.

Mesela Lahor ile Pişaver civarındaki topraklar, Dakka ile Çitegung etrafındaki yerler, Delhi ile Seringipatam çevresi hiç birbirine benzemeyen yerlerdir.

Bu böyle olduğu gibi, Hindistan halkı da birbirine benzemeyen insanlardır. Meşhur İngiliz yazarı Pringıl Kenedi bu farkı şöyle açıklıyor: «Bir Hintlinin diğer bir Hintli'ye benzemeyişi bir İngilizin bir Napoliliye benzemeyişinden daha fazladır.» Hindistan'da toprak, iklim, bitki örtüsü, hayvanlar ve insan bakımından en belirgin fark çizgisi, Hindistan'ı asıl yarımada ile kuzey kısımdan ayıran hattır. Aşağı kısma «Dekken» (Dekkan) denir. Bu kısım sıcak yerlerdendir. Bu aşağı kısmın bitki örtüsü iri yapraklı ve hemen hemen çiçeksizdir. İşte bu kısım Hinduların asıl yurdudur. Bu kısım Ganj ve Sint arasındaki topraklarla bugün Racaputna denilen dağlık ve kumsal toprakların en büyük kısmıdır. Kuzey Hindistan Malva, Handeş vilayetleri, keza güney kısımları Brahmaputra mailesi arasındaki ve kuzey sınırına kadar uzanan arazidir.

Hindistan'ı iki büyük ırmak sular. Bunlar Sind (İndüs) ve Ganj'dır. Bu iki ırmağın kaynakları birbirine yakındır.

Han-ı cihan: Hindistan'ın müslüman devletlerinde büyük rütbe.

Gerdeh (Gerde): Hindistan'da uzunluk ölçüsü olup 4 bin kademdir.

Cagir: Vilayet. Belli bir kira karşılığı birine bırakılan arazi.

Pergana: Bizim mülkü bölünmedeki «kaza» karşılığıdır. Bir pergana 100 şehirden oluşan bir arazi parçasıdır.

Küs: Bir küs iki İngiliz mili'dir.

Cagirdar: Cagir sahibi olan.

Cüher (Çuhar): Hintlilerin umutsuz kalınca kadın ve çocuklarını yakıp, öldürüp, elde kılıç düşmana atılarak vuruşa vuruşa ölmeleri, yahut aralarından birkaç kişiye boyunlarını uzatarak kendilerini öldürtmeleridir.

Zemindar: Belli bir kira karşılığı birine bırakılan arazi sahibi.

Ferzend (Oğul): Müslüman Hindistan'da bir çeşit büyük unvan

Sind karlı Himalaya'nın kuzey, Ganj güney yamaçlarından doğar. Sind Himalaya seddinin kuzeyinde yüzlerce mil yürüdükten sonra Keşmir'in kuzeyinde geniş bir devir yapıp Umman Denizi'ne büyük bir delta ile dökülür. Ganj'ın başları olan çaylar Himalaya'nın güney tepe ve eteklerinden, kısa bir mesafe katettikten sonra, Hindistan ovalarına varırlar. Artık Ganj tek bir su halinde Hindistan'ın en verimli toprağında ilerler. Nihayet Aşağı Bengal'de birçok kollara ayrılarak bir delta ile denize dökülür.

Sind'in yatağı Atuk'dan denize kadar bir kumsal çölde geçer. Sind buralarda Sind tepelerdeki hızını kaybeder. Buralar bitkisiz ve kurak arazidir. Ancak nereye ark açılırsa orası tarıma elverişli olur. Pencab ile Sind'in arasında kalan ve Sind ile ayaklarının aktığı büyük arazi küçük bir topluluğu bile besleyemiyecek bir çöldür. Ganj böyle değildir. Ona kuzeyinden, güneyinden birçok çaylar akar, suyunu çoğaltır. Bu ırmakların en büyüğü Cumna (Orduca'da imlası Cümna)dır. Cumna da Himalaya'dan iner ve Ganj'a kuzeyinden karışır. Güneyinden Ganj'a Sune Irmağı gelir, katılır. Ganj'ın iki tarafından yüzlerce mil uzaklıklara kadar arazi pek verimlidir. Hele kuzey ve doğu yakaları daha da verimlidir. Ganj boylarında çöl yoktur. Biraz bataklık, bir az da çengelistan (ormanlık) vardır. Aşağı Himalaya ile Ganj arasında tepeler de yoktur, arazi düzdür. Ganj boyundaki verimli arazi Sind boyundaki verimli araziden pek çok geniştir. İşte bu sebeplerden dolayı Hint tarihinde Ganj'ın önemi pek büyüktür. Çinliler için Hoang-hu; Türkler için Tarım, Seyhun ve Ceyhun, Mısırlılar için Nil; Sümerler, Akkadlar, Keldani ve diğerleri için Fırat ve Dicle; Ruslar için İdil ne ise Hintliler için de Ganj öyledir. Hindistan'ın gerçek tarihi Ganj'ın aktığı ve geçtiği toprakların tarihidir. Hinduizm, Budizm ve Cainizm gibi önemli ve felsefi ve toplumsal sistemlerin rahim, beşik ve yatağı Ganj boyudur. Türk ve İngiliz istilalarının başlıca sahneleri de yine Ganj boylarıdır.

İklime gelince, Hintliler mevsimi üçe bölerler: Yağmur mevsimi, soğuk mevsimi, sıcak mevsimi, Yağmur mevsimi Haziran'da başlar, Ekim'de biter. Soğuk mevsimi Kasım'da başlar, Şubat'ta biter. Sıcak mevsimi Mart'ta başlar, Mayıs'ta biter. Yağmur mevsimi sağlığa elverişli değildir.

Hindistan Ekvator'a pek yakın olmasına rağmen Arabistan ve Basra Körfezi kadar sıcak değildir. Bunun da Sebebi «Muson» denilen rüzgarlardır. Bu rüzgarlar Hindistan'ın her tarafında bütün yıl esmektedirler. Altı ay bir taraftan, altı ay diğer taraftan eserler. Bu rüzgarlar kara bulutlar ve yıldırımlarla başlarlar. Şimşekler adeta aralıksız sürer. Geceyi sanki gündüz gibi yaparlar. Gök gürlemeleri müthiştir ve ardarda devam eder. Bu şimşekli ve yıldırımlı rüzgarlar bora halinde eser, sel halinde yağmurlar yağdırır. Yağmurlardan da dereler, çaylar coşar, taşarlar.

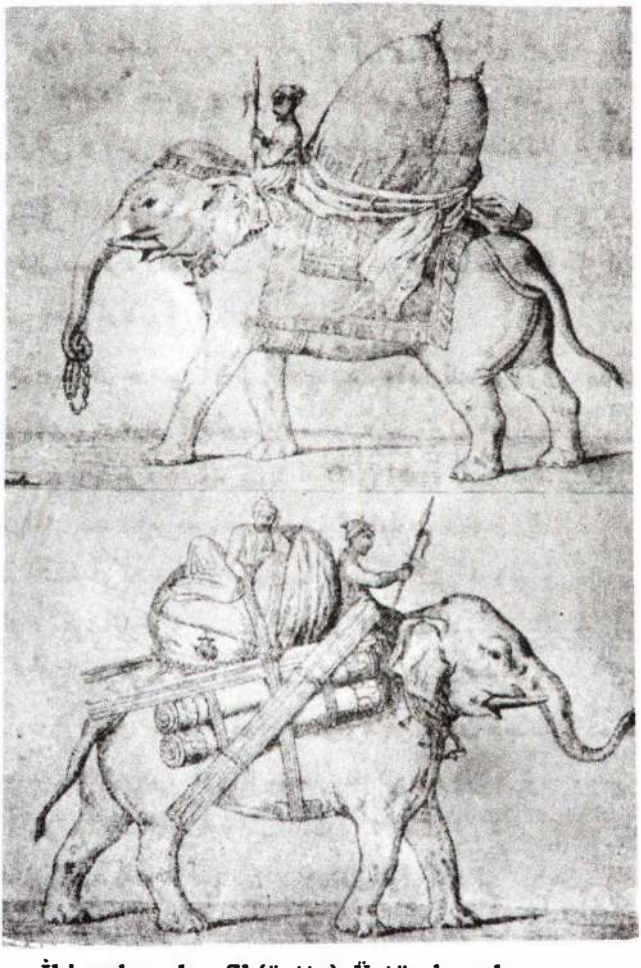
Yağmurdan önce herşeyi kızdıran bir sıcak, bir tuz vardır. Her taraf kurumuş haldedir. Yağmurdan sonra yeşil otlar başlar. Hava güzelleşir. Bütün evren canlanmış gibi bir manzara alır.

Yağmur, aynı başladığı zamanki gibi şimşekler ve yıldırımlarla kesilir. Bu durum bütün yağmur mevsimince devam eder.

Bu yağmurlar Hindistan'ın her tarafında bir değildir. Deniz kenarlarında daha çok ve boldur. Çünkü Hindistan'ın yağmur bulutları denizlerden gelir.

Dağlar bulut ve rüzgarı durdurmak suretiyle Hindistan'ın iklimi üzerinde önemli rol oynarlar.

Memalik-i Hare (sıcak memleketler), diğer iklimlerin aksine olarak, tabiatın insan üzerine• üstünlüğünü ve egemenliğini sağlarlar. İnsanlar sıcak ülkelerde iklimin mahkumu olmuş ve adeta onun tarafından yönetilmiştir. Bu insanların, tabiatın kendilerine üstünlüğü karşısında cesaretleri kırılır. Böylece insanların gücü sınırlı kalır. İnsan kendi kudretinin iktidarsızlığını açık bir biçimde anlar. Bundan da manevi feragat ve panteist felsefesi doğar. Bu insanlar bu suretle tabiata boyun eğerler; eleştiri ve girişim fikirlerinden yoksun, olumlu şeylere bilimsel tarihî, toplumsal çalışmalara kayıtsız olurlar. Çevre onlarda hayal ve hurafeyi çoğaltıcı rol oynar. Bu halk artık metafiziğin girdabına tutulmuş ve başı dönmüş bir ırk olur. İşte Hintliler böyledir.

İki çadırı olan fil (üstte). Üstünde yolcusu ve yükü olan fil (altta).

Hindistan'ın eski halkı Dekkan halkı olan Negritos ve Dravidi'lerdir. Bunlardan sonra daha verimli ve zengin, bir coğrafyaya sahip olan Sind-Ganj ovaları halkı Arya'lar gelir.

Negritos'ların artıkları halen birkaç bin kişi olarak Dekkan'ın en vahşi yerlerinde kalmıştır. Bunları oralara püskürtüp bitiren Dravidi'ler zenci değil, esmerdirler. Dravidi'ler son bilimsel araştırmaların ortaya

koyduğu gerçeklere göre Turan soyundandırlar ve Irak'ın Sümerleriyle de akrabalıkları vardır. Bunlar kuzeyden gelmişler, bir zaman bütün Hindistan'ı ele geçirmişlerdir. Bunlar büyük bir ihtimalle, Hindistan'a gelmiş olan Türkler'den Sakalar'ın Ak-hunlar'ın, Kuşanlar'ın, Masagetler'in iklimin etkisiyle esmerleşen soylarıdır. Arya'lar da bunları Dekkan'a sığınmaya mecbur ettiklerinden bugün orada 50 milyon olarak mevcutturlar. Dravidi'ler Ortaçağ'da Hindistan'da parlak bir uygarlık meydana getirmişlerdir. Avrupa yazarlarına göre Arya'lar bugün 200 milyon kadardır. Arya'lar Sind-Ganj ovasındadırlar; fakat bu rakamın içinde daha birçok Turanlı olduğu şüphesizdir.

Çünkü miladdan evvel olduğu gibi sonra da buralara birçok Türklerin gelip yerleştiğini tarih bize şüphe ve itiraza imkan vermeyecek biçimde açıkça haber veriyor. İşte bu Arya'lar İranlılar ile beraber Hind-i Avrupai denilen ırkın doğudaki şubesini oluştururlar. Batı şubesi Yunanlı, Latin, Çelt, Cerman ve Slav'lardır. Bu neslin eskisi gibi Pamir'in eteklerinden Orta Asya'dan çıktığı görüşü günümüzde revaçtan düşmüştür.

Bugün Hind-i Avrupai denilen ırkın menşei ve vatanının Moskova civarı, Litvanya ve Baltık sahilleri olduğu kabul edilmektedir. Bunların Asya ve Hindistan'a gitmeleri de eski değildir. Filologların «Arya Irkı», antropoloji bilginlerinin «Kuzey Irkı» (sarışın, dolikosefal), Mısır'ın «Orta İmparatorluğu»nun nihayetlerine doğru Baltık kıyılarından kalkıp Karadeniz'in kuzey kıyılarına inmişler, orada bir süre kaldıktan sonra Kafkasya'ya gitmişlerdir.

Orada ise Asurilerden ve Keldanilerden korkarak doğuya dönüp Hazar Denizi'nin güneyinde Mazenderan'dan geçip İran yaylasına gelmişlerdir. Bunlar M.Ö. 1400-1300 yılları arasında orada kaldılar. M.Ö. 1100 tarihinde ise Hindistan'a ulaştılar.

Bilmem, bu nazariyelerin hangisi doğrudur?

Arya'lar önce Pencab'a girdiler. Hindistan'ı her istila eden millet (Türk, Acem Makedonyalı, Arap ve Afganlı) gibi bunlardan önce Pencab'a girdiler ve Pencab'da uzun süre oturmadılar. Çünkü Ganj boyunun sıcak iklimi, bütün Hindistan fatihleri gibi, bunları korkutuyordu. Orada uzun müddet oturmak onları iklime alıştırıyordu. Sonra güneye doğru yürüdüler. Arya'ların Ganj ovasına varmaları «Veda Devri»nin sonu ile «Brahma Devri»nin başlangıcı arasındadır. Arya'ların bir önemli çoğunluğu Pencam'da yerleşti.

Bu suretle iki Hindistan ortaya çıktı:

1- Sind - Ganj ovasında Arya'lar Hindistan'ı.
2- Dekkan'da Dravidi'ler Hindistan'ı

İşte Hindistan uygarlığı bu iki ırkın ruhlarının birbirine karşılıklı etkisinden doğmuştur. Bunda iklim de rol oynayan önemli bir etkendir.

Bu iklim nasıl ki, bitki örtüsünü çabuk büyütürse bu insanları da çabuk ve erken olgun hale getirdi. Zamanından önce olgun duruma getirdiği için fakr-üd-dem (kansızlık, anemi)e uğrattı. Müsbet muhakeme ve işlerden, faaliyetten alıp onları dini rüya ve hayallere, toplumsal tem-

belliğe daldırdı. Bunlardan da panteist hezeyan meydana geldi.

Başlangıçta bir «Veda» dini vardı. Sonra «Brahma» dini (Brahmanizm) ortaya çıktı. Ondan sonra «Buda» dini (Budizm) ve onunla beraber «Cain» dini (Cainizm) doğdu ve yaşadı.

Himalaya Dağları ve benzerleri ile Asya'dan ve etrafındaki denizlerle bütün dünyadan ayrılan Hindistan ayrı bir dünyadır. Bu dağlar ve denizler eski zamanlarda geçilmez, aşılamaz birer engel halindeydi. Bu tabii korunma durumunda olan Hindistan kendi başına kalması gerekirken, tersine birçok saldırıya ve göçe uğradı. Ve bütün bu saldırganları başarılı oldular. Bunların sebebi bu halka iklimin verdiği karakter, uyuşukluk, maddi ve eylemsel bir iş yerine hayaperestliktir.

Bu saldırılar son devreye yani İngliizler'e kadar hemen istisnasız olarak kuzeyden gelmiştir. Bunları yapanlar da genellikle Turan soyu, Türklerdir. Türkler miladdan çok önceden beri zaman zaman kuzeydeki sarp dağlar çemberini aşıp Hindistan'a dalmışlar, orayı zaptedip devletler kurmuşlar, yerleşip kalmışlar, sonunda Hindistan'ın yerli halkına benzemişlerdir.

Hindistan'ın eski tarihi karanlıklar içindedir. Bu konuda bilgi yok gibidir. Tarihçiler bu devreyi «Manu» ve «Veda»lardan anlamaya çalışmaktadırlar. Bu belgeler ise hem çok eksik, hem baştan aşağı hurafelerle doludur. Hem de yalnız dinler, kanunlar ve ahlak hakkında bilgi vermektedirler.

Büyük İskender'e kadar olan Hindistan tarihi hakkında işe yarar belge, bilgi yok gibidir. Hintlilier o vakit olayları tesbit eden kitaplar yazmamışlardır. Tahmin edilebilir ki, Hindistan en eski zamanlardan beri sayısız, birçok ve birbiren rakip devletlerle doluydu. Bunlar birbirleriyle vuruşur, birbirlerini mahveder dururlardı. Fakat bu devletlerin hiçbirinin olayları bilinememektedir.

İlk bilinen «Manu» memleketidir. Bu da Manu'da yazılmıştır. Poranalar «Aud»dan söz eder ve başlarlar. «Güneş ve Ay» ırkı burada doğmuştur. Her yere hükümdarlar buradan yetişmiştir. Bunlardan 60-70 nesil hükümdar gelmiştir.

Bunlardan sonra «Rama» gelir. Belki de gerçekten birinci tarihi kişi budur. Masallardan anlaşıldığına göre, kuzey kısımda Rama'nın bir kuvvetli devleti olup Dekkan ve Seylan'ı ele geçirmiştir. Rama neslinden 60 hükümdar gelmiştir. Rama'nın başkenti «Od» (Aud) iken sonra «Kanuç» olmuştur.

«Mahabharata» bir savaş konusudur. Bu savaş Ay neslinden «Pandu» ve «Kuru»lar arasında olmuştur. Bu da «Hastinapura» şehri için yapılmıştır. Bu şehir Delhi'nin kuzeydoğusunda ve halen mevcuttur.

Bu sıralarda Hindistan'da birçok devlet olduğu sanılmaktadır. Çünkü bu savaşlarda her iki tarafın da müttefikleri görülüyor. Hatta bunlar arasında Sind'in kuzeyinden gelenler de bulunuyor. Bunlardan birisi «Krişna»dır ki, Cücerat'ta devleti vardır.

Pandu'lar galip çıktılar. Bazı müttefikler Himalaya ve Sind'in kuzeyine kadar çekildiler. Racputlar Krişna kabilesindendiler. Hindistan'a kuzeyden gelmişlerdir. Bu savaşın milladdan 14 yüzyıl önce olduğu söylenmektedir.

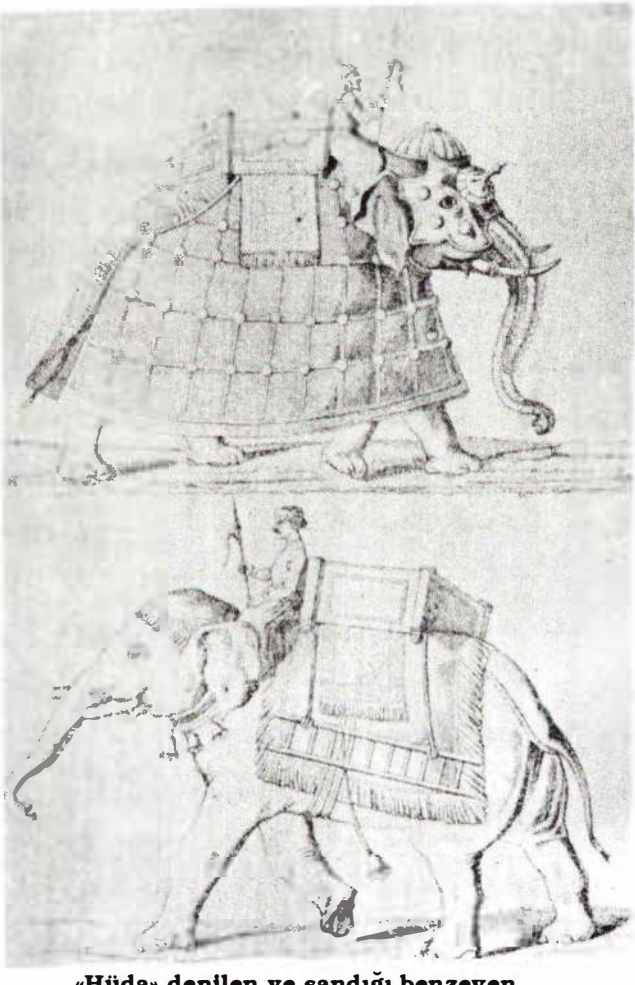
Pandu'lardan 29, diğer bir söylentiye göre 64 nesil hükümdar gelmiştir. Başkentlerinin Delhi olması muhtemeldir.

Hindistan tarihi ancak Budizm devresinde karanlıklardan sıyrılmaya başlar. Bu devredir ki, bizce bir derece bilenebilmektedir.

Türklerden Saka'lar miladdan önceki zamanda 8 yüzyıl kadar Hindistan'da egemenlik sürmüşlerdir. Bunların devleti Milad'a kadar yaşamıştır. Yüşi (Yüeçi)lerden «Kuşan»lar Hindistan'da Sind Irmağı boyunda M.Ö. 60 tarihlerinde bir devlet kurmuşlardır.

Bir aralık Alan (Masget)lar da Hindistan'da Ganj Irmağı boylarına yayılmışlardır. Kabil'in Müslümanlıktan evvelki son Türk hükümdarı Hakan Kiturman'dır.

Görülüyor ki Türkler Hindistan'ı yalnız Müslümanlıkları zamanında değil, Milad'dan çok önce ve sonra birçok defa zaptetmişler, orada Türk devletleri kurmuşlardır.

«Hüda» denilen ve sandığı benzeyen bu binilecek yeri zırhlı olan bir fil (üstte) ve binilecek yeri zırhsız olan fil (altta).

Bunların enkazından hâlâ Hindistan'da çeşitli din ve dilde, vücut yapısı ve düşünce bakımında değişikliklere uğramış Türkler vardır. Bunlar hakkında incelemler ve araştırmalar yapıp mongrafiler meydana getirmek Türklüğün görevlerindendir.

Buda dininin ortaya çıkışı sırasında Hindistan'da birçok devlet vardı. O zaman bunlarda milli birlik başladı. Genel bir din haline geçen Buda dini de bu birleşmeyi kolaylaştırıyordu. Tam bu sırada Büyük İskender Hindistan'ı zaptetti.

İskender önce Hocend, Belh, Merv, Herat, Kandehar şehirlerini yaptırdı. İşte bu yol bütün Hindistan fatihlerinin yoludur. İskender'den önce de, sonra da Türkler Hindistan'a bu yoldan gitmişlerdir. İskender M.Ö. 327 yılı kışında Kabil'i alıp «Hindukuş» şehrini yaptırdı. Bir yıl sonra ilkbaharda Sind'i geçip Pencab'ı elegeçirdi. İskender'in fetihlerini oralardaki yerli hükümdarların aralarındaki düşmanlıklar ve rekabet büyük çapta kolaylaştırmıştır. Yoksa böyle kolayca zaptedemezdi. İskender, Ganj ovasına inemedi. O yalnız Hindistan'ın sınırına gelebilmiş, oradaki egemenliği de az sürmüştür.

Makedonyalı İstilacı, Mısır'da ve Horasan'da olduğu gibi Hindistan'da da Makedonyalı bir yönetim kurulmasına sebep olmuştur.

MAĞATHA İMPARATORLUĞU

Çandragupta adında biri Makedonyalılar'ın verdikleri korku ve sebep oldukları düzensizlikten yararlanarak Ganj boylarında Nanda Sülalesini devirdi ve Magatha tahtına geçti (M.Ö. 312). O zamana kadar saltanat sülalesi askerî sınıfta yoktu. Bu kişi ile «Sudra» (Sadra, işçi sınıfı)lar tahta geçmiştir. Sonra İskender'in haleflerinin arasındaki ayrılıklardan ve çekişmelerden yararlanarak Makedonyalılar'ı Pencab'dan çıkardı. Kabil'den Ganj deltasına kadar büyük bir imparatorluk kurdu. Morya sülalesi adı verilen bu sülale M.Ö. 231 tarihine kadar devam etti. Bu sülale İskender'in Horasan'da kurduğu «Selösitler» (Selösit) devleti ile temasta bulunmuştur.

Bunlardan üçüncü hükümdar olan Asoka (M.Ö. 272-231) bu sülalenin ve Hindistan'ın en büyük hükümdarlarından biridir. Zamanında bütün Hindistan onun egemenliği altına geçmiştir. Asoka'nın en önemli şöhreti ise fikir sahasındadır. Kendisine kadar soyu Hindistan'ın en eski dini olan Brahma dinindeydi, Buda dinini eziyordu. Asoka M.Ö. 264 tarihinde Budist oldu. Buda dinine ilgi gösterdi. Brahmanlar (Brahma dininde olanlar) resmi korumayı kaybettiler. Budizm devletin resmî dini oldu. Asoka Buda dinini yaymak için imparatorluğun dört köşesine varıncaya kadar birçok taşlara yazılar yazdırdı. Bu yazılar zamanımıza kadar kalmıştır. Bunlarda yaptığı hastahanelerden, diktiği ağaçlardan, açtığı sulama arklarından ve öteki işlerinden söz eder. Bu kişi aynı zamanda Hindistan'da mevcut olan sayısız dinlere de saygı gösteriyordu. Buda dinini şefkat ve hayır işleri tanıttı. Yol kenarlarına ağaçlar diktirdi, hastahaneler, bu sarnıçları, kervansaraylar yaptırdı. Gereksiz yere hayvanların öldürülmesini yasakladı. Zamınnda Buda dini bütün Hindistan'ı kazandığı gibi, Hindistan sınırlarından da taştı. M.Ö. 242'de bu kişi başkenti olan Petaliputra'da bir «Buda konsili» topladı. Bu toplantı, üçüncü Buda Konsili'dir. Bütün dini işler burada düzenlendi. Yine bu Konsil'in kararıyla Horasan Makedonyalılarına, Keşmir ve Kandehar'a, Himalaya beyliklerine, Birmanya ve başka yerlere propagandacılar gönderilmesine karar verildi. Hatta Asoka'nın oğlu ile kızı da propaganda için Seylan adasına gitti. Bu Seylan kurulu önemli başarılar elde etti. Seylan halen Buda'nın önemli bir merkezidir. Keşmir ve Kandehar da Buda dinin kabul etti. Bu iki şehrin Buda dinini alması tarih ve uygarlık bakımında önemli sonuçlar vermiştir. İşte bu yolla Buda dini ve uygarlığı Doğu Türkistan'a ve Çin'e girmiştir. Bu kadar yayılınca her ta-

rafın zihniyet ve dehasına göre bu din de yorumlara uğrayıp bir çok mezhep ve şubelere ayrılmıştır. Asoka Kandehar Makedonyalılarını dine davet ettiği gibi ta Suriye'ye, Mısır'a (Batlamyus'lara), hatta Makedonya'daki Makedonyalılar'a kadar da din propagandacıları göndermiştir.

Bu kişi iyi bir din propagandacısı ve yayıcısı idi. Fakat iyi bir hükümdar değildi. Papasların (Budist din adamlarının) oyuncağı olmuştu. Sonunda İmparatoruğu bile vasiyetle papazlara terk etti. Buna rağmen Asoka herhalde önemli ve olağanüstü bir şahsiyettir. Bu görüşe, yalnız yaptığı propgandanın genişliği yeterli delildir. O zamana kadar dünyada bu kadar geniş bir propaganda görülmemişti. Kendisinden sonra bu propaganda on yüzyıl sürmüş, Asya'nın dörtte üçünü kazanmıştır.

Asoka'dan sonra altı imparator daha geldi. Suriye Selösit (Selevsit)lerinden III. Antiyohus M.Ö. 208'de İran'ı ve Pencab'ı elegeçirdi. M.Ö. 184'de Morya sülalesinin sonuncu hükümdarı öldürülüp yerine Sunga Sülalesi geçti. Bir yüzyıl egemenlik süren bu sülale Brahma dinin korudu. Bunun sonucu olarak Hindistan'da dini savaşlar çıktı. Bunlar Budistlere pek çok zulmettiler. O zaman Horasan Makedonyalıları Buda dinin koruyucusu ve kahramanı olup bunlarla çarpıştılar. M.Ö. 72'de bu sülale bitip Magatha İmparatoruğu tahtına Kanva Sülalesi geçti. Bunlar M.S. 27 yılına kadar egemenlik sürdüler. Sunga ve Kanva zamanında Pencab Makedonyalılar'ın ve sonra Yüeçi'lerin elinde kaldı.

SAKALAR

Bu Türkler Sistan'dan gelip Sind'e kadar olan Hindistan'ı ele geçirdiler ve orada bir devlet kurdular. Bu ırmağın sağ yakasındaki Minnagara adındaki büyük limanı Saka hükümdarlarından Moes (M.Ö. 125-110) yaptı. Bunlardan Soter (M.Ö. 70-60) Hindistan Makedonya Devleti'nin çökmesinden yararlanıp Sind'in sol yakasını istila etti. M.Ö. 60'da Yüeçi'lerden Kuşan'lar Sistan (Sıyistan) ve Kandehar'ı Saka'ların elinden aldılar. Pencab da bunların eline geçti. Bu tarihte burada bir devlet kurdular.

Saka'lar İran, Hindistan ve Makedonyalılar'ın etkileri altına kalmışlardır. Hükümdarları bile zaman zaman bu üç millete ait adları taşımışlardır.

YÜEÇİLER

M.Ö.220'de birleşmiş bir Çin İmparatoruğu kurulunca bütün Orta Asya harekete gelmişti. Tsin ve Han sülalerinin ilk hükümdarları Orta Asya'yı ele geçirmeye girişmişlerdi. O zaman genel olarak Hun adını taşıyan Türklerin soyunu sıkıştırıp Çin sınırlarından püskürtüyorlardı. Bunun üzerine Hunlar Gobi vahalarına, Doğu Türkistan'a gelip yerleştiler. Doğu Türkistan'daki Yüeçiler'i kaçırdılar. Onlar da Hindistan'a doğru gittiler. Bu ad onlara Çinlilerin verdikleri addır. Sonraları Yunanlıların bunlara Tohar ve Hint Çitleri dediklerini görüyoruz.

Bunlar yüzyıllardan beri Kuça ile Kansu arasında otururlardı. Toharlar'ın kaynağı hakkında birçok yazar karışık bilgi verir. Bazı yazarlar

bunların dillerini Ari yani Avrupa dillerine yakın bularak Toharlar'ın da Hindi-i Avrupaî cinsinden olduğunu söylüyorlar. Bunlar sarışın ve mavi gözlü bir azınlık olup bir müddet sonra diğer Türklerle karışmış, fakat lehçeleri kalıp uzun müddet Orta Asya'da edebî dil olmuştur. Yüeçi kelimesinde eski şivesiyle «çi» edatı vardır. Bu halde Türkçe bir kelimeye benzer. Bakalım bilim sonra ne yapacak.(*)

Yüeçi'lerin Türkistan'daki saltanatlarının ulaştığı en yüksek seviye Milad'dan önceki Beşinci ve Dördüncü yüzyıllardır.

Küça taraflarından kovulunca önce İli boyuna gittiler. O zaman Kaşgar, Fargana ve Seyhun Irmağı'nın sağ kıyısı Aral Gölü'ne kadar yine Turanlılardan Saka (Sas)larla meskundu. Yüeçiler yolları üzerindeki bu Sakaları İran'a attılar. Sakalar şimdiki Siyistan (Sistan)ı kendilerine yurt yaptılar (M.Ö. 165-163).

Yüeçiler Sogd'u ora Makedonyalılarından ele geçirdiler. Buradan Horasan'a saldırdılar. Makedonyalılar Partların yardımıyla Horasan'ı bir süre kurtardılar. Nihayet M.Ö. 129'da Horasan'ı da aldılar. Çinliler Türkistan'ı zapteden Hunlar ile Romalılara ortak düşman olan Partlar'a karşı Yüeçiler'le anlaşma yaptılar. Yüeçiler'le Romalılar'dan Ogüst, Trayan ve Hardiyen arasında elçiler gidip geldi.

Sogd ve Horasan'da Yüeçiler bir yüzyıl kadar beş bağımsız uruk halinde kaldılar. «Aktinyum Savaşı»na tesadüf eden devrede bunlardan Kuşan adındaki uruk diğerlerini kendi boyunduruğu altına aldı. Bunların başı I. Kadfizes kuvvetli bir imparatorluk vücuda getirdi. Bunun sülalesi bu imparatorlukta iki yüzyıldan fazla saltanat sürmüştür. Bunlar Buda dinini kabul ettiler ve onu yaydılar. Hindistan'ı ele geçirdiler.

I. Kadfizes M.Ö. 30- M.S. 10 yılları arasında saltanat sürdü. Sogd, Horasan ve Arya'ya sahip olan bu kişi Pencab'ın bir kısmını zaptetti. Partları yendi. Halefi Kadafes (M.S. 10-40) Pencab'dan Cumna'ya kadar olan toprakları fethetti. Bunun paraları Roma İmparatoru Ogüst'ün paralarının taklididir. Yerine geçen II. Kadfizes (40-70) Benares'e kadar ele geçirdi.

Dördüncü hükümdar Kanışka (70-102) bu sülale ve devletin en büyük hükümdarıdır. Elinde Sogd'dan Benares'e kadar büyük bir imparatorluk vardı. Pişaver (Peşaver)i başkent yaptı. Hindistan'dan daha birçok yerler aldı.

Hindistan'da dini mesele her saltanatın temel taşıdır. «Vatan» ve site» deyimini bile bilmeyen Hindistan yalnız bir toplumsal ilke tanınmıştır. O da «din bağı»dır. Yeüçiler sülalesi de kendisine aynı ilkeyi dayanak yaptı. Kadfizes ve Kadafes Brahmanizm'e tutundular. Bunlar paralarında «Siva»nın resmini bastılar. Kanışka ise Buda dinini kabul etti. Asoka gibi davranıp Buda dininin yayılması için pek çok çalıştı. Paralarına Buda adını yazdırdı. Egemenliği altında bulunan Belh, Kabil, Kandehar, Keşmir ve Pençab, da sayısız tapınaklar yaptırdı.

(*) Dr. Rıza Nur'un bu eseri kaleme aldığı tarihten sonraki altmışı aşkın yıl içinde yapılan araştırmaların sonucunda, Yüeçiler hakkındaki kanaat daha belirgin bir hal almıştır. Bu kanaate göre Yüeçi'ler Turani kavimlerden biridir. Bir iddiaya göre, Moğolların bir koludur. (Toker Yayın Komisyonu.)

80 tarihlerinde Peşaver'de büyük bir Konsil toplayıp Buda mesleğinin karanlık kalan meselelerini aydınlattırdı. Buda Konsillerinin sonuncusu olan bu meclis kuzey Buda dinini tesbit etti. Nitekim güney Buda dinini Asoka zamanında Pataliputra'da toplanmış olan Konsil tesbit etmişti. Bu iki mezhep daha sonraları aralarında kavga etmişlerdir. Kanışka zamanında Kuzey Mezhebi üstün geldi.

Bunlardan Huvişka (102-132) ve Vazudeva (132-172) Buda hakkında aynı biçimde hareket etti. Vazudeva'nın «Mutara»da yaptırdığı tapınak Buda tapınaklarının en meşhurlarındandır.

Bu Yüeçiler zamanında, Çin'li cihangir Pan-Çao Karaşar, Küça, Kaşgar, Yarkend ve Hoten'i aldı. (73-97). Yüeçiler, Çin'in egemenliğini tanıdılar. 90 yılında Yüeçi Hükümdar Çin sarayından bir prenses istedi. Çin buna razı olmadığından Yüeçiler kızdılar, ordu gönderip Kaşgarya'yı elegeçirdilerse de Pan-Çao sonunda bunları bozguna uğrattı. Bir müddet sonra tekrar bir ordu gönderip Doğu Türkistan'dan Çinlileri kovdular. Hoten, Yarkent hanları Yüecilere saygılarını sundular. Kaşgar tahtına istedikleri birini oturttular. Bir müddet sonra Çinliler yine Kaşgarya'yı almışlarsa da Hunlar Gobi'de Çinlileri, Sogd'da Yüeçileri tehdit ediyorlardı. Bu sebeple birbiriyle uzlaştılar. Bu barışma Budizm'in Çin'e yayılmasına sebep olmuştur. Zaten Buda dini bunların egemenliği altında bulunan Horasan, Sogd ve Doğu Türkistan'a girmişti. Pan-Çao ile Çin İmparatorluğu Kaşgarya'yı alıp Maveraünnehir'e geldiği zaman kendisini Buda diniyle temasta buldu. Dönen Çin orduları Kaşgar'dan Çin'e Buda resimleri götürdüler. O zaman, yani 58-75 yılları arasında saltanat süren Çin İmparatoru Ming-ti Buda dinini öğrenmeye merak sardı. Hindistan'dan Buda papasları istedi. Yüeçiler iki papas ve kutsal kitap gönderdiler. Bu adamlar Ming-ti'yi Buda dinine soktular (64). Bundan sonra Pişaver, Kandehar ve Keşmir'den birçok Buda papasları Çin'e gittiler.

Yüeçiler Çinliler gibi Romalılar'la da ilişki kurmuşlardı. Romalılar'dan Antuvan Partlar üzerine hareket etmeden Yüeçiler'le uyuştu. I. Kadfizes, İmparator Ogüst'e bir elçi gönderdi. İmparator bu elçiyi Sisam'da kabul etti. Kamışka Trayan'a elçi gönderdi. Bu elçi 99 yılında Roma'ya vardı. Partlar Yüeçiler'in de, Romalılar'ın da düşmanıydılar.

Yüeçiler'in paralarının bazısında Yunanca, bazısında Çince yazılar vardır. Büyük İskender'in getirip bıraktığı enkazın yazısı Yüeçiler zamanında bazen kullanılmıştır.

Yüeçiler Batı ve Doğu, yani Roma ve Çin arasında bir köprü görevini görmüşlerdir. Doğu ve Batı'nın ticareti bu köprüden geçmiştir. Batı uygarlığı ile temasa girmişlerdir. Romalı tacirler Hindistan'a, Kaşgar ve Gücerat'a gelmişler, ipek almışlardır. Romalılar Hindistan'a Yüeçiler nezdine deniz yoluyla gidiyorlardı. En önemli ipek pazarları Kaşgar ve Hotan idi. Buralar o zaman bilim, uygarlık ve ticaret merkezleriydi. İpek bir taraftan da Partlar eliyle Romalılar'a geliyordu.

Bir yol Kaşgar'dan Karakurum dağlarını aşarak Keşmir'e geliyor, sonra Sind boyunu tutarak denize varıyordu. Diğeri Kaşgar'dan Kızılsu boyu, Terek-Davan, Kızıl-Art geçitleri, Alay dağları yaylaları, Belh (Balh,

eski adı Bakter, Bactres), Herat, Merv, Mazenderan, Rey, Hemedan, Nizip, Urfa yoluyla Suriye'ye girip Antakya, Sur, Sayda, Beyrut limanlarında son buluyordu. Bu iki yol da Yüeçi İmparatorluğu içinden geçiyordu.

Yüeçi İmparatorluğu, coğrafi durmundan dolayı, Milad'ın Birinci ve İkinci Yüzyılarında ticari büyük bir önem kazanmıştır. Buna uzun bir barış süresi de yardım etmişti. 162 yılında Part savaşları başladı. Bunlar ve sonra Sasaniler Romalılar'ın kervanlarını geçirmediler. Diğer tarafta Hunlar da Çin kervanlarını Doğu Türkistan'dan geçirmediler. Bu sebeplerden dolayı yalnız deniz yolu kaldı. Bu suretle ticaret Sakalar memleketinden geçti. Haydarabad ile Baroçı önemli limanlar oldular.

Türkistan ve İran'dan geçen yol ta Cengiz Han zamanına kadar açılamamıştır.

Orta Hindistan'da Milad'dan önceki İkinci Yüzyıl'da Buda'ya ait bir mimarlık ve heykeltraşlık vardı. Bu uygarlık şaheserler meydana getirmişti. Behar'da Buda Gaya tapınağı, Puna civarında yeraltında Karlı tapınağı, Bopdi civarında Sançı tapınağı ve benzerleri bunlar arasındadır. Bu tapınak adları Türkçe kelimelere benzemektedirler. Avrupalı Doğu tarihi uzmanları bu uygarlıkta Yunan ve Roma etkileri görmektedirler. «İskender'in istilasından sonra ise Yunan etkisi açıktır» diyorlar.

Yunan-Buda sanatı Kahdehar'da en üst noktasını buldu. Oradan bütün Asya'ya, Çin'e, Japon'a yayıldı. Bu sanat İskender döküntüsü Makedonyalılar'ın Horasan'da Buda dinini kabul edip meydana getirdikleri, Yüeçilerin ilerlettikleri sanat ve uygarlıktır. Buna «Kandehar Okulu» derler. Bu uygarlık yüzyıldan yüzyıla ilerleyerek Hotan ve Kuça'ya girmiş, oradan Beşinci Yüzyıl'a doğru Vey Sülalesi'nin Toba Tatarları devleti zamanında Çin'in kuzeyine varmıştır.

Bu uygarlık, M.Ö. İkinci Yüzyıl'da başlayıp M.S. Altınca Yüzyıl sonuna kadar devam etmiş, Akhunlar'ın istilasıyla bitmiştir. Buda'yı takip etmiş, yine onunla mahvolmuştur. Kandehar Mektebi'nin bu önemi onun coğrafi konumunun öneminden ileri gelir. Kandehar Hindistan, İran ve Doğu Türkistan'ın geçiti dört yol ağzıdır.

«DRAVİDİ»LER DÜNYASI

Bunlar Hindistanın yarımada kısmının granitli toprağının halkıdır. Turan soyundan gelen bu halk, «Maharat»lar, «Tulugus»lar, «Tamul»lar ve «Kanara»lardır. Bu yarımada doğa olarak farklı dört bölüme ayrılmıştır. Malva (Malava) yaylaları, Gondvana, Dekkan yaylası ve Maysör... Eski tarihleri bilinmemektedir.

MAHARATLAR

Bunlar bir devlet kurdular. Bunların ilk sülaleri «Şalukya»lardır. Ülkeleri Bombay'ın merkezi kısmı olup Konkan sahillerini içine alıyordu. Başkentleri Badami şehriydi. Bu devleti M.S. Yedinci Yüzyıl'da Racputlardan Pulikesim adında biri kurdu. Bunlar bütün Dekkan'ı aldılar.

Hindistan'da bir krallık kurmuş olan Partlardan Pallavalar bunların düşmanıydılar. Şalukyalılar(*) Hüsrev-i Perviz ile bir anlaşma yaptılar. Pallavalar'a mağlup oldularsa da nihayet onları yenip başkentleri olan Madras civarında bulunan Kançı yahut Goncaveram şehrini yağmaladılar.

742'de bu sülale düşmüş, yerine başka bir sülale geçmişse de 973'de tekrar tahtlarına geçmişlerdir. Bu ikinci Şalukyalı'lar Bombay çevresindeki Kalyani'yi başkent yaptılar. İki Şalukyalılar'ın arasındaki sülalenin Tamullar aleyhine yaptığı savaşlara devam ettiler. 1000 yıllarında Tamullar bunları fena halde bozguna uğrattılarsa da 52 yıl sonra onlar da Tamulları pek şiddetli bir surette ezdiler.

Şalukyalı'lar On ikinci Yüzyıl'ın sonunda çöktüler. Yerlerine Maharatlar'ın dördüncü sülalesi olan Padavalar geçti. Bunlar şimdiki Devletabad olan Devajiri şehrini başkent yaptılar.

1294'de Müslüman Türkler gelip bu devleti mahvetmişlerdir. On sekizinci Yüzyıl'da Maharatlar tekrar bağımsızlık kazanmışlardır.

Avrupa, özellikle İngiliz yazarları bunları aşağı bir ırk olarak kabul ederler. Bu bir yanlışlıktır; fakat onlarda böyle davranışlar adettir. Kendilerinden başka her milleti aşağı sayarlar. Hemen her millete barbar adını bol bol verirler. Tarih yazarken uygar bir millet görürlerse derhal onu «Ari» neslinden yapmak için türlü önemsiz deliller bulup yazmaya gayret ederler. Artık bu millet «Ari» diye sevinirler. Avrupa yazarlarında adeta basmakalıp gibi birinden diğerine intikal eden bu hal onlarda yerleşmiş hurafelerdendir. Fakat gitgide bu hastalıktan şifa bulacaklardır. Mesela Japonlar'a On dokuzuncu Yüzyıl'da sürekli barbar derlerdi. Şimdi uygar diyorlar. Bu da Japonya'nın şimdiki gelişmesinden değildir. Onda eskiden de bir uygarlık, bir güzel sanat olduğunu Avrupalılar takdirle söylüyorlar. Biz Türler'e de hâlâ barbar demektedirler. Bir gün bu hatalarını da düzelteceklerdir. Fakat bu konuda gayret bize düşer, kendimizi onlara anlatmalıyız.

Avrupalılar'da bu hal o kadar şiddetlidir ki, biz Asyalılar'a değil, her biri kendilerinden olan Avrupa'nın Hindi-i Cermani ırkına da aşağı nazarla bakarlar. Mesela İngilizler Fransızlar'ı aşağı sayarlar.

TAMULLAR

Bunlar Milad'ın ilk yüzyıllarında Şola ve Pandiya (Pandya) adlarında iki devlet kurdular. M.S. Üçüncü Yüzyıl'da Palavalar'ın egemenliği altına düştüler. Sekizinci Yüzyıl'da Palavalar düşünce yeniden bağımsızlıklarına kavuştular. Bundan sonra Şolalar büyük bir etkinlik kazandılar. Bunlardan Racarace (985-1101) büyük fetihler yaptı, hatta Seylan Adası'nı bile ele geçirdi. Bu kişi uygarlık konusunda da büyük unvanın kazandı. Tancor'u güzel anıtlarla süsledi. «Tancor'un Büyük Pagodu» Dravidi sanatının takdire değer eserlerindendir.

(*) Şalukya: Bu kelime bazı tarihçilerce «Çavlukya» suretinde geçtiği gibi, «Pulikesim»in adı da «Pulakesin» diye yazılmaktadır. Bu hususta bkz.: Y. Hikmet Bayur, «Hindistan Tarihi, C. 1, İlk Çağlardan Gurkanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar (1526)» (Toker Yayın Komisyonu.)

Bu devlet bu kişiden sonra daha büyüdü. Bir donanma ile birçok adaları aldılar. Nihayet Maharatlar 1059'da bunları fena halde bozguna uğrattılar. Bu yenilgiden sonra artık devletleri zayıfladı ve Onüçüncü Yüzyıl'da battı.

Bunlardan sonra Güney Hindistan'da egemenlik Maysor'lara geçti.

MAYSORLAR

Kanara ırkı olan bunlar, On ikinci Yüzyıl'da tarihte büyük bir rol oynamaya başlamışlardır. Bunlardan I. Vişnu fetihleri ve uygarlık alanında yaptığı ilerlemelerle meşhurdur. 1310 yılında Müslüman Ordusu Komutanı Melik Kafur Maharatları bitirdikten sonra bunları da yok etti.

TELEVGUSLAR

Bunlara Varangal ve «Telengana» Devleti denir. Bunları da Hindistan'da başarılı bir biçimde ilerleme kaydeden Melik Kafur bitirdi; fakat On dördüncü Yüzyıl'ın ortalarında İslam egemenliğinden kurtulup tekrar bağımsızlık kazandılar. Bu sefer İslam Behmeniler (Bahmanide) İmparatoruğu ile uğraştılar. Bu savaşlar bir yüzyıldan fazla sürdü. Nihayet Behmeniler'den Ahmed Şah tarafından 1424'de mahvedildiler.

VİJA YANAGAR

Hindistan'ın son imparatorluğudur. İslam Türklerin istilası sırasında Hint devletleri iskambil kağıdı gibi birer birer ve birbiri arkasına yıkılıp giderken Televgus prenslerinden «Hari Hara» ve kardeşi «Bukkaray» Maysor sınırına sığınmışlardı. Bunlardan Hari Hara 1335'de orada Vija Yanagar şehrini kurdu ve raca oldu. Türkler kuzeyde birbirleriyle uğraştıklarından İslam istilası burayı ihmal etti. Bu suretle büyüdüler ve Hinduizmin koruyucusu ve kahramanı oldular.

Bunlar da Müslüman Behmeniler'le uğraştılar. On beşinci Yüzyıl'ın sonunda Behmeniler Devleti parcalanıp birbirine rakip birçok sultanlıklara ayrılınca Vijayanagar'lar geniş bir nefes aldılar. 1520'de Bicapur Sultanı bozdular. Artık Dekkan Müslüman devletlerinin işlerine karışıp onları birbirine düşürdüler ve hakem durumuna geçtiler. Ancak bir süre sonra bu müslüman devletler barışıp Vijayanagarlar aleyhine birlik oldular. Bunlardan «Rama Raca»yı Talikot'ta bozguna uğratıp Vijanayanagar şehrini yerle bir ettiler (1565). Bu şehrin anıtları ile bir şaheser olan «Sivay Büyük Pagodu» ve benzeri yapılar harap olup gitti.

HİNDİSTAN'DA ORTAÇAĞ BAŞLARINDA ARYA İMPARATORLUĞU ANDRA, SURASTRA

Yüeçiler 425'de İran vilayetlerini kaybettiler. 450'de Türkler'den Akhunlar Keşmir'i onların elinden aldılar. Akhunlar Kırgız kıpçaklarından

geliyorlardı. Yüeçiler yalnız Gandara'da kaldılar. Devletleri orada Onuncu Yüzyıl'ın başlangıçlarına kadar kalmıştır.

Yüeçi İmparatorluğu'nun kuzeybatısı çoktan bitmişti. Dekkan yaylası Birinci Yüzyıl'dan beri «Andra Memleketi» adını taşıyordu. Şimdiki Haydarabad olan bu eski Dravidi toprağı M.Ö. 280 tarihlerinde Magatha hükümdarı Bindusara tarafından elegeçirildi. İhtimal ki, bu Dekkan'ın ilk Aryalar tarafından ele geçirilmesidir. Bu kişinin oğlu şanlı İmparator Asoka buraları Buda dini altına aldı. Bu hükümdar öldüğü zamana oraya koyduğu vali Şimuka (Sisuka) bağımsızlığını ilan edip Andra Sülalesini ve Devleti'ni kurdu (M.Ö. 220).

Bu devlet kuzeyde Vindhia'dan güneyde Krişna'ya kadar uzanıyordu. Başkenti önce Amaravati, sonra Prathipatana idi. Hükümdarlarının sülalesine Satakarni'ler denirdi. Bu devlet M.Ö. 220'den M.S. 235 tarihine kadar devam etti, Miladın Birinci Yüzyıl'ında en güçlü dönemine ulaştı. Bunlardan M.S. 69-74 yılları arasında saltanat süren hükümdar hâlâ Hindistan'ın büyük şairlerinden biridir.

Saka cinsinden olan Surastra Kralları bunların karipleriydi. Sakalar Yüeçiler ve Partlar tarafından Siyistan'dan kovulunca eskiden Surastara denilen şimdiki Gücerat taraflarına çekilmişlerdi. O zaman Hindistan ve Romalılar arasında pek önemli bir ticaret merkezi olan Baroçı limanı bunlarındı. Bu limanla Şap Denizi (Kızıldeniz)'ndeki Romalılar'ın limanları arasında gemiler işliyordu.

M.S. İkinci Yüzyıl'da Andarlar ile Surastra Sakaları arasında uzun bir savaş çıktı. Bu savaşlarda Brahmanlık ve Budalık arasında din çekişmeleriydi. Hangi tarafın hangi dini koruduğu hakındaki söylentiler birbirine zıttır. Önceleri Andaralar üstün geldiler, sonra diğerleri bunları yendiler. Nihayet Andralar 235'de Part olduğu sanılan bir millet tarafından tarih sahnesinden silindiler.

Sakalar Hindistan'ın önemli bir kısmını elde etmişlerdir. Saltanatları 127'den 410 yılına kadar sürmüştür. Sakalar sülalesinin adı Ksatrapa idi. Bu ad onların ilk kurucusu olan kişinin adıdır. İran ve Roma tarihinde meşhur olan «Satrap» kelimesi bundan gelir. Bunların başkenti eski Öceyin'dir.

Ganj boyunda türeyen Gupta'lar 410'da bunları mahvetmişlerdir.

GUPTA'LAR

Eskiden Hint uygarlığında önemli rol oynayan, ilk Hindistan İmparatoruğunun beşiği olan Ganj ovası Asoka'dan ta eski çağların sonuna kadar önemsiz kalmıştı. Hegemoni oradan Yüeçi İmparatoruğu'nun merkezi olan Pencab'a, Sakalar'ın merkezi olan Gücerat'a, Andaralar'ın merkezi olan Dekkan'a geçmişti. Dördüncü Yüzyıl'ın başlangıcında Gupta'lar ile önemini tekrar kazandı.

Bu devletin kurucusu olan Sri-Gupta (229-305) Magatha (şimdiki Behar) prensiydi. Yüeçi boyunduruğundan silkindi, çıktı. Eski Asoka'nın başkenti olan «Patna»yı merkez yaptı. Onun eski imparatorluğunu yeniden kurdu. Bunlar Sakalar'ı da mahvedip ülkelerini kendi

ülkelerine kattılar. Devletleri büyük bir imparatorluk oldu. Başkentlerini Sind ile Bengale arasında Cumna üzerindeki Kusambi'ye naklettiler. Bu şehir merkezi bir yerdeydi. Benares, Allahabad, Ağra, Sançı meşhur şehirleri arasındaydı.

Bu devlet Beşinci Yüzyıl'ın ilk yarısında en yüksek noktaya erişti. 480 yıllarında Akhunlar'ın ilk istilaları göründü.

Gupta'lar zamanı Hint uygarlığının parlak bir devridir. Bunların paraları pek güzeldir. Allahabad'daki meşhur mahkukat bunlara aittir. Bunlar Hindu dinine girdiler. Bilhassa Vişnu mezhebine sarıldılar. Zamanlarında Buda dini resmiyetten çıkıp Brahman dini resmi din oldu.

AKHUN'LAR

(Eftalitler, Haytal, Tele yahut Teleşe Türkleri)

Akhunlar Aral Gölü, Balkaş ve İrtiş arasında Kırgız kıpçağında dolaşan bir Türk uruğudur. M.S. Beşinci Yüzyıl'ın başlangıcında (425) Seyhun ve Ceyhun ırmaklarını geçip Yüeçilerden Sogd ve Horasan'ı aldılar.

Bu Türkler orada bulundukları 425-550 yılları arasında sürekli İran'ın Sasanileri ve Hindistan'ın Kupta'ları üzerine o meşhur atlılarını sürmüşlerdir.

Bu tarihlerde Firdevsi'nin «Şehname»sinin konusunu meydana getirdikten, yani Acemlerle o meşhur savaşlarını yaptıktan sonra 452 tarihlerinde «Hindu-kuh» geçitlerini zorladılar, Hind İmparatoru Skanda Gupta zamanında ilk defa Pencab'a akın ettiler. Akhunlar'ın hükümdarı Toraman birkaç defa Malva'nın içine kadar girdi. Guptalar yer kaybede kaybede nihayet Ganj ovasına sıkışıp aldılar. Toraman Guptalar'dan Baladita'yı tahttan indirdi.

Bu olay ile 495 yılarında Türkler'den Toraman Hindistan'da, Atilla da Avrupa'ya baş eğdirmişlerdi. Koskoca dünya bu yüce iki Türk'ün olmuş gibiydi. 510'da Hintliler Toraman'ı mağlup etmişlerse de, Keşmir'e çekilen Toraman yine Hindistan'ı tehdit ediyordu. Guptaları yine vurdu. Guptalar'ın ellerinde yalnız Magatha (şimdiki Behar) kaldı. Burada Yedinci Yüzyıl'a kadar egemenliklerini sürdürdüler.

Toraman'ın halefi Mihirakula (515-530) Keşmir'den tekrar Hindistan içerlerine daldı. Toraman'ı bozguna uğratmış olan Hintliler'i bitirdi. Artık Türklerin önüne duran olmadı. Mihirakula Lahor'u başkent yaptı. Bu kişi Hint dinleri, özellikle Buda dini aleyhine şiddetle hareket etti. Pencab tapınaklarını yaktı. Brahmanlardan birçoğunu öldürdü. Birçok Buda din adamları Seylan'a, Cava'ya, Doğu Türkistan'a, Tibet'e, Çin'e kaçtılar. Buda'nın 28'inci patriği de kaçıp Çin'e gitti, Loyang (şimdiki Honan-fu)'a yerleşti. Artık vatanından kovulan Buda dini karargahını Çin'de kurdu. O zaman burada yani Kuzey Çin'de Vey'ler yani Toba Türkleri saltanat sürüyorlardı.

Bundan sonra Artık Hint'de Buda dini bir daha belini doğrultamadı. Bu Türkler'in Hindistan'ı nerelere kadar ele geçirdikleri belli değildir.

525 yılında Hintlilerden Malva yahut Öceyin Kralı bunları kesin bir

biçimde bozguna uğratıp Akhun saltanatına son verdi.

Bunlardan sonra Hindistan'da birçok devlet kuruldu. Bu devletlerin arasında açıklamaya değecek olan «Valabihi Krallığı»dır.

620 tarihlerinde Hindistan'da bir Dravidi, diğeri Ari olmak üzere iki imparatorluk meydana geldi. Bunların kuvvetleri, uygarlıkları, etkinlikleri birbirine eşitti. Bu dönem Hindistan tarihinde önemli bir devirdir. Bu iki imparatorluktan her biri diğeri aleyhine hariçte müttefik aradılar. Dekkan İmparatorluğu'nun Şalukya Sülalesi'nden II. Pulikesim İran'ın Hüsrev-i Perviz'ine bir elçi gönderdi. Hüsrev-i Perviz ile sevgilisi Şirin'i tasvir eden bir «acenta» duvar resmi ile ittifak sağlandı. Arilerin İmparatoru Siladitya'da Çin'le ittifak yaptı. Bu sırada Çin İmparatoru Tang'lardan Tay-Tsung idi (626-650). Bu kişi Orta Asya'yı ele geçiriyor, Çin'in topraklarını Himalaya ve Pamir'e kadar genişletiyordu. Tay-Tsung Hindistan'a iki defa elçi gönderdi. Çinli Budist Hiuen-Tsang 630'da Hindistan'a meşhur ziyaretini yaptı.

Edebiyatı seven ve büyük şairler arasında yaşayan Siladitya 648'de öldü. Derhal Hindistan'da anarşi çıktı. Komutanlarından Arcuna tahtı ele geçirdi. Bu suretle Ari İmparatorluk, bir daha bu ırk saltanat yüzü görmemek üzere, söndü gitti. Bunların başkenti Kanoç idi.

Arcuna Hindistan'dan Çin'e dönmekte olan Çin elçisinin kervanını vurdu. Çinliler bunun intikamını almak için korumaları altında olan Tibetliler'le Nepale'lerden bir ordu göndererek Ganj ovasına kadar indiler. Arcuna'nın ordusunu bozguna uğratıp kendisini de esir ederek Çin'e götürdüler.

Bu olay üzerine Hindistan'da hegemoni Keşmir Dağlıları'na geçti. Bunlardan da egemenliği Racput'lar aldılar. Bu sıralarda Müslümanlık Hindistan kapılarına doğru dayanıyordu.

Keşmirliler Çinliler'le ittifak ettiler. Arcuna'nın başkenti olan Kanoç'u yağmaladılar (740).

Racputlar, bugün elimizdeki bilgilere göre Turanlıdırlar. Racputlar yiğitlikleri de kanlarının soyluluğu ile iftihar ederlerdi. Hintlilere karışmayıp cengaver bir sınıf halindeydiler. Bu niteliklere bakılırsa bunların Turanlı oldukları fikri kuvvet kazanır. On birinci Yüzyıl'da kaleler yaparak Avrupa'nın derebeylik devri gibi Hindistan'da baronluk, şövalyelik ediyorlardı. Hanlarına «rana» denirdi. Her tarafı elegeçirdiler. Bunların parlak devriyle Müslümanlığın Hindistan'ı işgali aynı zamana tesadüf etmiştir. Eğer bunlar olmasaydı İslam Türk orduları Hindistan'da karşılarında hiçbir savunmacı bulmayacaklardı.

Ayn Ekberi'ye göre Hindu'lardan beş sülale daha gelmiştir. bunların dördüncüsü taşlardaki yazılarla da doğrulanmıştır. Bu sülale Dokuzuncu ve On birinci Yüzyıllar arasındadır. Bunların adlarının sonunda «pala» heceleri vardır. Bu Pala'lar Sülalesi Sena adında bir hükümdar zamanında sönmüştür. Bunu da söndürenler Müslümanlardır (1203).

Malva Devleti eski değilse de büyük bir devlettir ve tarihçe bilinmektedir. Bunlardan Vikramaditya Öceyin'de M.S. 56'da saltanat sürmüştür. Arap hikayelerinde Harünür-Reşid nasılsa bu kişi de Hint hikayelerinde öyledir. Edebiyatı, sanatları himaye etmiştir. Zamanında memleketi bayındır ve mutlu olmuştur. Ondan sonra Malva Hükümdarı

meşhur raca Baca Bhuca'dır. On birinci Yüzyıl'ın sonlarına kadar saltanat sürmüştür.

Melva 1231'de Müslümanlar tarafından elegeçirildi.

Gücerat çok önceleri bağımsız olmuştur. Balabi'de de bir devlet vardır. Bu devleti Kanak Sena kurmuştur. Burayı yabancılar istila etmiş, bunlar kaçmış ve Miyuar'da bir devlet son zamanlara kadar kalmıştır.

Balabi Sülalesi yerine yine Racputlardan Şanura'lar geçtiler. Bunlar başkentlerini 746'da Patan'a götürdüler ve Hindistan'ın büyük bir devleti oldular. 931'de Şalonka'da Racput kabilesinden biri hükümdar oldu. Bu kişi Dekkan'ı elegeçirmişse de Gazneli Mahmut Han tarafından mağlup edilip vergiye bağlanmıştır. Bunlar 1227 tarihine kadar kalmışlar, bu tarihte yerlerine başka bir sülale gelmiş, onu da Müslümanlar devirmiştir.

Kanoç Devleti Hindistan'ın eski devletlerindendir. Bunu da Müslüman Türkler bitirdiler. Devlet o zamana kadar Rathor'lar elindeydi. Bunların başkentleri Ganj kenarında ve pek bayındır bir şehirdi.

Kanoç Gazneli Mahmut Han tarafından elegeçirilmiş, bu şehrin hükümdarı onun koruması altına girmeye mecbur kalmıştır (1018). Gaznelilerin saltanatı sarsıldığı zaman Kanoç ve Benares'in meşhur Rator sülalesine mensup olan hükümdarları tekrar bağımsızlık kazanmışlardı. Kanoç tahtına oturan Cayşandra On ikinci Yüzyılda Hindistan'ın kuzeydoğusunda egemenliği kurmaya çalıştı; fakat kendisi gibi aynı fikirde olan Delhi ve Acmir hükümdarı ve yine Racputlardan olan Pritvey Raca'nın direnmeleri ile karşılaştı.

Delhi'nin parlaklığı Tomara Sülalesi'nden ve Racputlar'dan Anagpal zamanına tesadüf eder (1052). Bu kişi Delhi'de Kızılkale adında bir hisar yaptırmıştır.

Bu hükümdarlarının adlarında «han» kelimesi ve Türkçe'ye benzer şeyler vardır. Bunların Türklükleri hakkındaysa Avrupalı yazarlar herhangi bir bilgi vermiyorlar. Avrupa tarihçilerinin çoğunda bu sülaleleri «Ari» yapmak için büyük bir gayret görülmektedir. Oysa Miladdan önce ve çok eski zamanlarda birçok Türk'ün Hindistan'da saltanatlar kurduklarını açık bir biçimde gördük. Racputlar'ın Turan neslinden olduklarını da öğrendik. Tarih biliminin gelecekteki keşifleri için dercinden vazgeçtiğimiz Hind Sülalerine ait birçok esere giren ve özellikle okuyucuları boş yere yormamak belki bu noktaları aydınlatacaktır.

Bu sülalenin ikinci hükümdarı Pritvey Raca (1175-1193) dehşetli bir savaş yaparak Kanoç Hükümdarı Cayşandra'nın sevgili karısını elinden aldı. Bu sırada Gazneliler yerine Pencab'da saltanata başlayan Gurlular kendisini bozguna uğrattılar. 1186'da Lahor Muhammed Gur fetih için Ganj ovasına atıldı; fakat bütün Racput beyleri Pritvey Raca'nın yardımına koştular. Kahramanlıklarıyla Gur Türklerini bozdular (1191). Ertesi yıl Muhammed Gur gelip Racputları bozguna uğrattı. Ve Pritvey Raca'yı kaçarken yakaladı. Muhammed Gur ilerleyip Kanoç Hükümdarı Cayşandra'yı da Cümna üzerinde yendi. Bu kazanılan iki savaş sonunda Ganj ovası Türkler'in egemenliği altına girdi. İslam'ı orada öteki dinlere karşı üstün duruma getirdiler. Artık Delhi, Kanoç, Benares, Duab,

Od sürekli olarak müslümanların egemenliği altına girdi.

İşte böylece, Gazneliler'le başlamak Gurlular'la tamamlanmak üzere Türkler Müslümanlığı Hindistan'a soktular. Sonuçta Müslümanlığa bir büyük hizmet daha ettiler.

Kalincar Devleti de Gurlular tarafından 1203'de mahvedildi. Dokuzuncu Yüzyıl'da Orta Hindistan'da Malava'da Racput'lardan Paramara sülalesi bir devlet kurmuştu. Paramaralar Hindistan'ın edebiyat tarihinde önemli bir rol oynamışlardır. Bunlardan Raca Bhuca 1053 tarihlerinde zamanın en meşhur şairlerini sarayına topladı. Bu kişinin kendisi de şairdi. Bu şairleri güneş batarken ya da mehtapta sarayının her yanı gören taraçasında toplar, onlarla birlikte şiir yazardı. O zamanın yazarlarından biri şöyle diyor: «Hükümdar Bhuca'yı görünce üç şey derhal erir: Düşmanın silahı, şairin meşakkati, ceylan gözlülerin uçkuru.» Bu şairane ifade orijinaldir. Bu hükümdarın adı daha sonra masallara girmiş, zamanı taklidi imkansız bir altın devir olmuştur.

Bu hükümdardan sonra bu devlet de çöküntüye uğrayıp 1220 yılında Sultan Altamış tarafından kesin bir biçimde mahvedilmiştir.

Doğu Hindistan'ın ucunda Bengale uzun bir müddet kuzeybatının yenileşme hareketlerinden uzak kalmıştır. Bu kısım On üçüncü Yüzyıl'a kadar müslüman istilasını görmedi. Ayrıca Hindistan'ın bütün diğer kısımları Hinduizm'i kabul ettikleri devire kadar Buda dinine de bağlı kaldılar. 810'dan 1060 yılına kadar Bengale Pala Sülalesi tarafından yönetildi. Sonra bunların yerine Sena Sülalesi geçti. Bu Sülale de 1202 yılına kadar saltanat sürdü. Senalar zamanında Bengale'de çevresindeki memleketlerin dini değişmelerinden etkili oldu. Yani orada da Budizm düşmeye başlayıp Hinduizm kazandı ve halkın dini oldu. Sonra Müslümanlık buraya da girdi.

1202'de Gurlular'dan Bahtiyar, Behar ve Bengale'yi elegeçirip oralarda bir müslüman devlet kurdu.

ARAP İSTİLASI

Hazret-i Ömer zamanında Sind ağızlarının Araplar tarafından denizden elegeçirildiğine dair Arap tarihçileri arasında bir söylenti varsa da, bu bir-iki korsan gemisinin gelip oradan kız aşırmasından ibaret olmalıdır. Buranın kızları güzelliklerinden dolayı Araplar tarafından pek sevilirdi.

Irak'ı, İran'ı, Kabil'i alan Araplar M.S. 664'de Sind'in kenarına geldiler. Bu ordudan ayrılan bir grup Mühelleb'in komutasında Sind'i geçip Multan'a vardı. Birtakım esirler alıp geri döndü.

Bir müddet sonra ikinci bir Arap ordusu İran'ın güneyinden gelip Sind'in ağızlarına dayandı. Orada bulunan Hintli hükümdar Araplar'ın önünde bozguna uğradı. Ülkesi akrabası tarafından elegeçirildi.

Halife Velid zamanında birkaç Arap gemisi yine Sind'e geldi. Araplar halka teslim olmalarını teklif ettiler. Aldıran olmadı. Bunun üzerine Araplar 1000 piyade ve 3 bin atlıdan meydana gelen bir kuvvet gönderdiler. Böylece bu kuvvet mahvoldu. Sonra Basra Valisi Haccac 701

yılında Şiraz'da 6 bin kişilik bir kuvvet toplayıp bu kuvveti akrabasından Muhammed İbn Kasım yönetiminde gönderdi. Bu komutan henüz 20 yaşındaydı. Sind'in limanı olan Dival'ı halkı kurtuluşu kale üzerindeki bir bayraklarında buluyorlardı. Muhammed ibn Kasım casuslarıyla bunu öğrendi. Yanında mancınık vardı. Mancınığını bayrağa çevirip onu düşürdü. Bu durum halkın cesaretini kırdı. Cahil halk şehri savunmadı. Şehir böylece Araplar'ın eline geçti.

Muhammed İbn Kasım halkı sünnet ettirdi. Direnenler olduğunu görünce kızıp 17 yaşından yukarı olanları öldürttü. Çocuklar ve kadınlar esir edildi. Hintli hükümdar Tahir adında biriydi. Bu hükümdarın adının böyle Arap adı olması gariptir. Arap tarihçiler adetleri gereği bu Hintlinin adını bozup bu biçime sokmuş olmalıdırlar. İbn Kasım ilerleyip Haydarabad'ı da ele geçirdi. Daha bir iki kale aldıysa da önüne büyük bir ordu çıktı. Bu orduyla savaşamayıp etrafına hendek kazdı. Gelecek yardımı bekledi. 2 bin atlıdan oluşan yardım gelince tekrar ilerledi. Orada Raca'nın 50 bin kişilik bir ordusu vardı. Raca'yı çok kolay bir savaştan sonra bozguna uğratıp öldürdü. Raca'nın oğlu kaçıyordu; fakat Raca'nın cesur karısı bozulan ordunun sağ kalan askerlerini toplayıp başkent Alur'u savundu. Uzun müddet saldırılara karşı direndi ise de sonunda kalede kıtlık başladı. Bunun üzerine halk cevhar yaptı. Yani çocukları ve kadınları ateşte yaktılar. Kalan erkekler yıkandılar, kale kapılarını açıp kılıç elde Araplar'ın üzerine saldırdılar. Dövüşe dövüşe öldüler. Kasım Alur'u aldı. Oradan Multan üzerine yürüdü. Onu da elegeçirdi. Oralarda da halka eziyetler yaptı.

Kasım Kanoç Devleti'ni de ele geçirmek niyetindeydi; fakat zaman bulamadı. Çünkü Tahir'in iki kızı vardı. Bu kızlar pek güzeldi. Kasım bunları yanına almıştı. Halife'ye gönderecekti. Halife bu kızların güzelliklerini işitmiş, komutandan istiyordu. Kasım kızları gönderdi. Halife'nin huzuruna çıkınca kızlardan büyük olanı ağlayarak «Muhammed İbn Kasım tarafından saldırıya uğradığından kendisine layık olmadığını» anlattı.

Kızın güzelliğine hayran kalan ve İbn Kasım'ın işine gazaplanan Halife derhal Kasım'ın öldürülüp bir tulumun içine dikilerek kendisine gönderilmesini emretti. Emir gitti, Muhammed İbn Kasım'ın ölüsü geldi. Halife kıza gösterdi. Kasım'ın ölüsünü gören kız keyiflenip güldü ve «Muhammed İbn Kasım'ın masum olduğunu, bu işi sırf babasının intikamı için yaptığını» söyledi.

Bu olay üzerine Arap ordusunun istilası durmuştur. Komutanlık Temim'e verilmiştir. Temim ve ailesi 36 yıl kalmışlarsa da Racputlar tarafından Hindistan'dan kovulmuşlardır.

Hindistan'da Arap istilası böyle başlamış, bu biçimde sona ermiştir. Görülüyor ki Araplar Hindistan'ın kuzeybatı kısmına biraz girmişler, orada da pek az kalabilmişlerdir. Araplar'ın Hindistan'ı istilası işte bundan ibarettir.

Bu istilacı Araplar, Cümna ile Ganj arasındaki bölgeye Hindistan demişler ve bu ad sonra bütün yarımadaya verilmiştir.

Araplar zamanında buralara Türk urukları gelip yerleşmişler, o ülkeye bir Türk çehresi vermişlerdir.

GAZNELİLER

Şimdi de Hindistan'a yine Türk, fakat bu sefer Müslüman Türk istilası başlar.

Samanlılar'dan Abdülmelik zamanında Horasan'da Samanlılar'ın valisi olan Alp Tekin Abdülmelik öldüğü zaman yerine geçecek olan oğlu Mansur aleyhine görüş bildirmişti. Mansur davayı kazanıp hükümdar olunca Alp Tekin çekilip Gazne'ye gelmiş, orada devletini kurmuştu. Gazne sarp bir yerde olduğu gibi, kalın ve sağlam bir kalesi, geniş bir hendeği, bir iç kalesi de vardı. Bu kale o kadar sağlamdı ki, bu Müslüman Türkler, «Madem ki Gazne'yi yarattın, cehennemi yaratmaya ne ihtiyaç vardı Tanrı?» derlerdi ve bu söz mesel olmuştu.

Onuncu Yüzyıl'ın sonu ile On birinci Yüzyıl'ın başlangıçlarında Alp Tekinliler'in yerine Sevük Tekin geçmiş ve kuvvetlenmişti. Sevük Tekin (976-997) Afganistan'ın fethini tamamladı, Kabil'i aldı. 1900 metre yüksekliğinde olan Kabil; Hindikuş geçitlerini, Kandehar'ı, Siyistan'ı muhafaza eden bir yerdir. O zaman Lahor'da bir Raca devleti vardı. Bu Raca'nın adı Ceypal'dır. Sevük Tekin Pencab'ı aldı. Bu iki devlet birbirine sınırdaş oldu.

Araplar'dan sonra uzun zaman Hintliler dış saldırılardan korunmuşlardır. Şimdi Raca Sevük Tekin'den korunmaya başladı. Hindistan için bu Türk devletinin tehlike olduğunu anladı. Türkler Hindistan'a akınlar yapıp duruyorlardı. Bunun üzerine Raca büyük bir orduyla yürüdü. Afganistan'a girdi (979). Peşaver'den Kabil'e giden ovanın sonunda Lamgan'da iki ordu karşılaştı. Savaş hazırlıkları yapılıyordu. Büyük bir fırtına çıktı. Hintliler bundan korkup barış istediler. Hintlilerin 50 fil ve birçok para vermeleri şartıyla barış yapıldı. Raca filleri verdi. Ordular ayrılıp çekildiler; fakat sonra Raca paraları vermedi. Sevük Tekin elçiler gönderdi. Raca bu sefer de elçileri hapse attı. Bunun üzerine Sevük Tekin ordusunu topladı. Ceypal da Delhi, Acmir, Kalincar ve Kanoç racalarıyla ittifak etti. 100 bin atlısı, birçok piyadesi ve filleri olan bir ordu ile ilerliyordu. Tekrar Lamgan'da karşılaşıldı. Türk'ün askerî disiplini önünde Hint ordusu darmadağın oldu. Türkler Hintlileri Sind kıyılarına kadar izlediler. Fakat Samanlıların çökmelerine sebep olan olaylar dolayısıyla oralarda 10 bin kişilik bir atlı kuvveti bıraktıktan sonra dönmeye mecbur oldular.

997'de Sevük Tekin öldü. Yerine geçen oğlu Gazneli Mahmut Han iki üç yıl sonra Altuntaş ve Arslan Han adındaki değerli komutanlarıyla gelip Lahor Racası Ceypal'ı, ordusunun çokluğuna ve 300 fili olmasına rağmen, bozguna uğrattı. Hintlilerden 5 bin kişi kılıçtan geçirildi, Ceypal devlet adamları ve komutanları ile birlikte esir düştü. Türkler büyük ve zengin bir ganimet elde ettiler.

Bu ganimetler içinde Raca'nın şahsına ait 16 inci gerdanlık vardı ki, değeri 180 bin dinar idi. Bizim altın para ile 100 bin lira eder. Gazneli Delhi Racalığı'na kadar ilerledi. Ceypal'ı, vergi vermesi şartıyla serbest bıraktı; fakat Ceypal saltanatı oğlu Anundpal (Anang Pal)'a terke mecbur oldu. Odun yaktırıp üstüne çıktı. Kendisini tanrılarına kurban ederek yaktı.

Mahmut Han Hindistan'a tekrar girdiği zaman Araplar'dan bir emir vardı. o da Multan'da egemenlik süren Ebuil-Fütuh idi.

Mahmut Han 1006'da Hindistan'a girdi. Multan'ı ele geçirdi.

1009'da hemen bütün Hind Racaları birleşip Gazneli Mahmut'un üzerine yürümek amacıyla Lahor Racası Anundpal (Anangpal)in oğlu Pal komutasında Pişaver ovasında toplandılar. Bu savaş Brahma'nın islam aleyhine bir cihadı halindeydi. İki ordu karşılaştı. 40 gün savaşmadan durdular. Bu sırada Hintliler'e bir düziye yardım geliyordu. Mahmut Han yanlarına hendekler açarak ordusunu güvenlik altına aldı, cephesini de bin yaycı ile savunuyordu. Nihayet Hintliler hücum ettiler. Türk ordusu az zamanda 5 bin kişi şehit verdi. Mahmut Han'ın mahvolması kesindi. Tam bu sırada ateşli silahlar kullanan Türklerin bu silahlarının sesi ve ateşi Hint ordusunun komutanının bindiği fili ürküttü. Diğer filler de ürktüler ve Hint ordusunda bir düzensizliğe sebep oldular. Bunu gören Mahmut Han hemen saldırıya geçerek Hinduları perişan etti.

Türk atlısı iki gün iki gece bunları takip etti. 20 bin Hintli'yi kılıçtan geçirdi. Savaşta ölenler bu sayının dışındadır. İşte bu zafer Kuzey Hindistan'ı Türkler'e vermiştir. Mahmut Han meşhur «Behim Nagfar» (Behim Nagar?) kalesini aldı. Bu kalede önemli bir servet ve hazine vardı. Bu hazineler taşınmakla bitmedi. Bu hazinelerle Gazne'ye dönüldü. Orada üç gün şenlik yapıp hazineler altın ve gümüş masalar üzerine koyarak halka seyrettirdi, bir kısmını Gazneli ve yoksullara dağıttı.

1010 ve 1011 yıllarında Mahmut Han tekrar Hindistan'a seferler yaptı.

Bundan sonra Furistan ve Keşmir'i aldı. Böylece Keşmir kendisine Ganj yolunu açmış oldu.

1018 yılında Mahmut Han Türkistan, Maveraünnehir ve Horasan'dan topladığı 30 bin piyade ve 100 bin atlı ile Kanoç üzerine yürüdü, Kanoç Gazne'den üç aylık bir yoldu. Geçilecek yedi ırmak, birçok dağ vardı. Önüne durmak isteyen Hintlileri süpüre süpüre Kanoç'a vardı. Kanoç pek sağlam bir durumdaydı. Racası Koraa idi. Kendi ordusunun Gazneliler karşısında zayıf olduğunu gören Raca, bütün ailesi ve maiyeti ile beraber Gazneli Mahmut'a gitti ve barış rica etti. Mahmut han ona sulh ve aman verdi.

Kanoç'dan Duab şehri olan Mirok'a geldi. Oranın racası bir miktar muhafız koyup çekilmişti. Orayı da aldı. Şehir yağma edildi. Yılda 50 fil ve 250 bin rupiyelik bir cizye konuldu. Cana dokunulmadı. Buradan Cümna üzerindeki Maven kalesine vardı. Burdaki Hint ordusunun da büyük kısmı ırmağa döküldü. Kalenin komutanı kılıcıyla karısını, çocuklarını kestikten sonra, kendisini de öldürdü. Bu kalede 70 fil ele geçti. Buradan da Cümna üzerinde bulunan ve kutsal şehir olan Mathura (Mitha)ya geldi. Burayı da kolayca ele geçirip yağmaladı. Buradaki hazineler de pek zengindi. Yalnızca Pagod'da saf altından yapılmış, gözleri yakuttan beş büyük put vardı. Bu putlardan her biri 50 bin dinar kıymetindeydi.

Diğer bir putun üzerinde 40 miskal ağırlığında bir gök yakut (safir) buldu. Bu heykel eritildiği zaman 98.000 miskal halis altın verdi. Aynı

zamanda 100'den fazla gümüş put bulundu. Bunları da külçe yapıp yüzden fazla develere yükledi.

Mahmut Han güzelliklerinden dolayı pagodları yıkmadı.

Buradan sonra birtakım kaleleri daha kuşatıp ele geçirdi.

Kısacası birçok ganimet ve esirlerle Gazne'ye döndü. Ganimetin haddi, hesabı yoktu. Mücevherlerden ve öteki değerli eşyalardan başka yalnız altın ve gümüş külçeleri 20 milyon dirhem kıymetindeydi. Yani bizim altın para ile 500 bin liradan fazla eder. Keza beraberinde 350 fil ve 50 bin esir götürdü.

Bu paraların büyük bir kısmı Gazne'nin imarına, süslenmesine sarfedildi. Orada camiler, medreseler, hamamlar, saraylar, çarşılar, su yolları gibi işler yapıldı. Bu inşaat arasında özellikle bir cami vardır ki taşları bütün mermer ve granitten yapılmıştır. Bu cami olağanüstü biçimde süslendi. adı «Aruset'ü's Sema»dır. Tuhaf! Bizim yobaz zihniyetine göre bu caminin adı olan «Göklerin Gelini» dinsizce bir addır. Bu adam ise dine olağanüstü saygılıydı. Mahmut Han'ın Hint'den getirdiği servetle yaptığı medrese de çok önemlidir. Bu medreseye gelirler sağladı ve hocalar atadı. Çok değerli kitapları olan gayet zengin bir kütüphane de yaptı.

Araplar hacıları soyuyor ve kesiyordu. Hicaz yolları kapalıydı. Bu zafer üzerine Mahmut Han oralara da bir ordu gönderip Arap hırsızlarını cezalandırdı. Hacılar güvenlik içinde Mekke'ye gidip geldiler.

Hint racalarından birkaçı birleşip Sultan Mahmut Han'ın koruması altında olan Kanoç Racası'nı öldürdüler. Racaları cezalandırılması için Mahmut Han Cümna üzerine yürüdü. Racalar kaçtılar. Yine birtakım ganimet ve birkaç yüz fil ile döndü.

Mahmut Han bir yıl sonra Keşmir'e girdi. Lokot denilen kaleyi, pek sağlam olduğundan, alamadı. Oradan Lahor üzerine varıp onu aldı ve talan etti. Lahor'a bir vali atadı. Bir yıl sonra ise Allahabad üzerine yürüdü. Guvalyar ve Kalingar kalelerini kuşattı ise de, çok sağlam olduğu için, alamadı; fakat kendisine fil ve para verilmek üzere barış yaptı.

Bu seferden döndüğü zaman Mahmut Han ordusunu saymış, vilayetlere dağıtılmış olan askerlerden başka 100 bin piyadesi, 55 bin seçme atlısı bin 300 fili olduğu ortaya çıkmıştı.

1024'de bir kaya tepesinde pek müstahkem bir kartal yuvası halinde olan Kalincar kalesini kuşatma altına aldı. Kalenin Racası Mahmut Han'ın koruması altına girmeyi kabul etti.

1025'de yeniden Hint kafirleri üzerine sefer açtı. Hint'e olan bu seferi on altıncı seferidir. Bu seferden maksadı Gücerat'ta Umman Denizi sahilinde Katyavar'da bulunan Sumnat (Sumenat: Urduca yüz menat, yani yüz put demektir) Pagodu'nu yıkmaktı. Çünkü bu tapınağın din adamları halkı Mahmut Han aleyhine kışkırtıyorlardı. Önüne çıkan Hintlileri bozguna uğratarak ve kaleler alarak Patan'a geldi. Kaleyi kuşattı. Kuşatmanın üçüncü günü Hintliler'e birçok yardım geldi. Hintliler galip geliyorlardı. Mahmut'un askerlerine ümitsizlik ve gevşeklik çöktü.

Durumu gören Mahmut Han büyük bir gayrete gerek olduğunu anlayıp atından indi. Secdeye kapandı. Dua etti. Sonra en ünlü komutan-

larından birinin elini tuttu. Zaferi temin edecek veya hiç olmazsa şehit olma şerefini verecek bir saldırı yapmak için kendisiyle beraber gelmesini söyledi, hücum etti. Bu örnek Türk ordusunu gayrete getirdi. Bir anda 5 bin kafiri yere serdiler. Hint ordusu kaçan kaçana oldu. Bu durumu gören Sumnat muhafızları da kaçtılar. Bu büyük adam büyük anı görmüş, büyük bir girişimle büyük gücünü göstermiş ve böylece durumu kurtarmıştır. Büyük insanlar işte böyle büyük anlarda büyüklüklerini ispat ederler.

Mahmut Han kaleye girdi. Doğru tapınağa gitti. Orada 56 direk üstünde duran bir kubbesi olan bir salona girdi. Bu direkler altın kaplı ve mücevherlerle süslüydü. Asılı olan lambanın ışıkları bu elmaslarda pırıltılar yapıyordu. Duvar diplerinde de sıra sıra, her büyüklük ve şekilde binlerce altın ve gümüş putlar duruyordu. Tapınağın ortasında da boyu beş metre boyunda dev bir put vardı. Hintlilerin en meşhur putu olan bu putun adı «Menat» idi. Bu heykel büyük mermer kitlesinden yapılmıştı ve alt kısmı toprağa gömülüydü. Mahmut Han gürzü ile vurup heykelin yüzünü kırdı. Diğer kısımlarını da parçalattı. Bunun parçalarını Gazneye götürüp yaptırdığı caminin eşiğine koydurdu. Brahmanlar bu putun kırılmaması için pek çok rupiye vermek istemişler ve yalvarmışlarsa da put kırılmıştı. Oysa putun içi hesapsız mücevherlerle dolu imiş, put kırılınca bunlar meydana çıktı. Demek Brahmanlar putun muhafazasını dini duygudan çok dünya malı için istiyorlarmış. Burada halkı Pagod'a davet için mevcut olan bir çanı asan som altın bir zincir de vardı. 2 bin Brahman, 500 rakkase, 3 bin muzıkacı, 300 berber ve Pagodun sakiniydiler.

Kısacası bu Pagod'dan alınan hazinenin kıymeti 20 milyon altın dinar idi ki bizim altın para ile 12 milyon 500 bin lira eder.

Orada kesilen Hinduların sayısı da 50 bin kişidir.

Mahmut Han'ın bu işleri sırf dini tutuculuk ile yaptığını söylemek Avrupa tarihçilerinin adetiyse de bu tapınağın yağmalanmasının ve tahrip edilmesinin oradaki Mahmut Han aleyhinde tahrikler yapmış olmalarından ileri geldiğini görüyoruz.

Mahmut Han buradan Kündiya kalesine gidip onu da savaşarak aldı. Gücerat'ın merkezi olan Tarvalla'ya geldi. Burası pek verimli ve havası güzel olduğundan başkentini Gazne'den buraya nakletmek, bir donanma yapıp Seylan Adası'nı da almak istedi. Ancak devlet adamları ve asker anayurdu olan Gazne'yi bırakmak istemediler. Bunun üzerine Gücerat'a bir yerli raca atayıp döndü. Çölden geçiyordu. Kılavuz olarak aldığı bir Brahman orduyu kasıtlı olarak üç gün çölde dolaştırdı. Su ve ot bulamadılar. Fakat bin müşkilattan sonra çölü geçip sağ salim ordusuyla beraber Gazne'ye geldi.

1027'de Hint'e son seferini yaptı. Bu seferi «Cat»lar üzerine idi. Multan'da 1400 kayık yaptırıp herbirine 20 yaycı koydu ve onlara neftler de verdi. Catlar çoluk çocuklarını kıymetli eşyalarıyla beraber Sind'in bir adasına gönderdiler. Mükemmel silahlı 4 bin kayık ile Türk ordusunu karşıladılar.

Avrupa kitapları bütün bu konularda Müslüman ordusu ve Müslüman saldırılarından söz ederler. Bu deyim çok yanlıştır. Müslüman yeri-

ne Arap, Türk, Acem demek gerekir. Onların bütün muhakemelerinin ölçüsünün esası Hıristiyanlık duygu ve düşüncesiyle bir Hıristiyanlık, bir de Müslümanlık dünyası düşünmeleridir. Biz bu sebeple burada doğru deyim olarak Türk diyoruz. Bu iki donanma arasında kanlı bir savaş oldu. Mahmut Han gemilerinin başlarına birer demir kazık yaptırmıştı. Bu gemiler başlarını Hintliler'in gemilerine vuruyor, onları deliyordu.

Hindular bunu bilmediklerinden ona göre hazırlanamamışlardı. Hint gemilerinin bir kısmı battı, bir kısmını da Türkler yaktılar. Hintlilerden yüzerek adalara kaçanları da okla, kılıçla öldürdüler. Geri kalanını da esir ettiler. Mahmut Han tekrar zaferler Gazne'ye döndü.

Dönüşünde İran Selçuklularını (ilk Selçuklular) yendi. Deylemiler'den Irak-Acem, Rey ve İsfahan'ı aldı. Oğlunu Rey'e vali atadı. Buradan dönüşünde hastalandı. Hasta halinde bazı işleri düzeltmek için Belh'e gitti. 1030 yılında Gazne'ye döndüyse de 29 Nisan'da 63 yaşında öldü. 24 yıl saltanat sürdü.

Mahmut Han pek cesur, politikaya yatkın, pek adaletli ve şair bir hükümdardır. Gazneliler zamanında Lahor Gazne'den sonra ikinci bir bilim ve kültür merkeziydi.

İşte bu savaşlarda Mahmut Han'a karşı Hindistan'ın savunmasının tarihî vazifesi Kanoç, Delhi, Malva, Kalincar Racputlarına düşmüştür.

Yerine geçen oğlu Mesut da Hindistan'a akınlar yaptı; fakat bu sırada Selçuklular Horasan ve Gazne'yi ele geçirdiklerinden dönmek zorunda kaldı. Onları püskürttüyse de daha sonra kesin biçimde mağlup olup Hindistan'a çekilmek istedi. Giderken esirleri ile askeri hazinesini yağmalayıp kendisini hapsettiler.

Artık Gazneliler'de anarşi başladı. Aile birbirini yedi. Bunlardan Mevdud zamanında Delhi Racası diğer racalarla birleşip isyan etti. Bundan cesaret alan Pencab'lılar da ayaklandılar ve Lahor'u kuşattılar. Lahor kuşatması yedi ay sürdü. Türkler sonra bir huruç hareketi ile Hintliler'i doğradılar.

Yine bunlardan İbrahim Hindistan'a başarılı iki akın yaptı. Ganj vilayetlerine kadar girdi. İkinci akın 1079'da başladı. Lahor bu akınların hareket üssü oldu ve artık Gazneliler'in ikinci başkenti yerine geçti. İbrahim'in generallerinden Tuğrul Hacib Lahor'dan Hindistan'a birtakım akınlar yaptı. Gazneliler'den Behram-şah, Lahor valisinin isyanı dolayısıyla Hindistan üzerine yürüdü. İki ordu Multan'da savaşa tutuştular. Vali kaçtı. Kaçarken atıyla bataklığa saplanıp kaldı.

Gurlular Gazne'yi Gazneliler'in elinden alınca Behremşah yalnız Lahor'da egemenlik sürebildi. Öldüğü zaman yerine Lahor tahtına oğlu II. Hüsrev geçti. Zamanında Gurlular gelip Lahor'u kuşattılar. Fakat kale pek sağlam olduğundan iki defa kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldılar. Üçüncü kuşatmada ise (1186) Gurlular'dan Muhammed ansızın gelip bastırarak Lahor'u elegeçirdi. Hüsrev ile beraber bütün ailesini kesti. 210 yıl süren Sevük Tekin yani Gazneliler Sülalesi bu suretle bitip yerine Gazne ve Kabil'de olduğu gibi Hindistan'da Gurlular Sülalesi geçti.

GURLULAR[10]

Muhammed Gur Gazne'den kalkıp orduya komutan yaptığı Tacüddin Yıldız ve Kütbüd-din Aybek gibi değerli generallerle beraber Lahor üzerine yürüdü. Gazneliler Sülalesi'nin sonu Lahor'da kalmıştı. Pişaver ve Hayber geçitlerinden geçip Hindistan'a girdi. 1176 yılında Hüsrevşah'dan Multan'ı ele geçirdi. Bir müddet Sind ve Pencab'ın küçük hanlıklarıyla uğraştı.

Nihayet 1181 yılında Yılduz Gücerat'ta büyük bir zafer kazanıp Lahor'u ele geçirerek oranın hükümdarı Hüsrev oğlu Tacüddin Melikşah'ı esir etti. Büyük Gazneli Mahmut Han'ın son nesli olan bu kişi Gazne'ye nakledilip orada idam edildi.

İzzüddin Muhammed Gur[11]un komutanı Tacüddin Yılduz 1191 yılında Tansavara'da Acmir ve Delhi Mihraceleri tarafından büyük bir mağlubiyete uğratıldı. Hindistan'dan çekilmeye mecbur oldu; fakat bir yıl sonra Türk, Afgan ve Acem'den oluşan 120 bin kişilik çok güçlü bir atlı kuvvetiyle tekrar Hindistan'a girdi. Hintliler üç misli bir orduyla kendisini karşıladılar. Muhamed Han manevra taktiği ile Hintlileri bozdu. Delhi Racası birçok komutanlarla beraber savaş meydanın da yaralanarak öldü. Acmir Racası esir düşüp idam edildi. Sarsutti, Samana, Koram, Hassi kaleleri galiplerin eline düştü. Acmir hücumla alınıp halkı kısmen öldürüldü, kısmen de esir edilip götürüldü. Delhi boyun eğdi ve ağır bir cizye ile kurtuldu. Galip ordu büyük bir ganimetle Gazne'ye döndü. Muhammed Gur, Kuram'da Kutbüddin Ayber adındaki kölesi ile generalini büyük bir kuvvetle bıraktı. Bu kişi 1193'de Delhi'yi ele geçirip merkez yaptı. Bir yıl sonra Cümna'ya geçip «Kale» kalesini aldı, Kanoç üzerine giden Muhammed Gur ile birleşti. Kanoç ve Benares maharacaları direnmek istedilerse de bozuldular. Bunların hazineleri Hassi kalesindeydi, Gurluların eline düştü. Muhammed Gur Benares şehrine girip orada pagodların bin kadar putlarını kırdı. Aldığı ganimetleri 4 bin deve ile gönderdi. Yeni Aybek'i yerinde bırakıp kendisi Gazne'ye döndü.

Bu söylentiler «Ayn Ekberi» adlı eserde başka biçimde yer alır.

Bu sırada Hint İmparatoru yani Maharacası Yiyaşandıra idi. Bu kişi Kanoç Racası'dır. Bütün racalar ona boyun eğer ve saygı gösterirlerdi. Hizmetinde birçok Türk de vardı. Aybek bu Maharaca'yı yendi.

Muhammed Gur Havarezm ve Semerkant devletleriyle yaptığı savaşlara bir türlü son verip Hindistan seferlerine devam edemiyordu. Sonunda da bunlara mağlup oldu. Askeri dağıldı. Halkı kendisini Gazne'ye sokmadı. Fakat Aybek'in yardımıyla Hindistan'daki başkentine geldi. 13 Mart 1206'da bir suikast sonucu öldürüldü.

10- Avrupa yazarları bunlara ve bunlardan sonrakilere ta Babürlüler'e kadar Patan yahut Afgan imparatorluğu diyorlar. Bu deyim doğru değildir. Çünkü Gurlular, Hallaciler (Halciler) Türktür.

11- Bu kişi Gazne'nin pek yakınında «Yeni Gazne» şehrini kurmuştur. Bu sebeple bu iki şehre birden Gazneyn (Gaznin) derler. Bu kelimeyi Avrupa yazarları «Gaznin» telaffuz ederlerse de Arapça iki demek olan «Gazneyn» biçiminde okumak gerekir.

Mahmut'tan sonra Hindistan'da Müslümanlığı yayan bu kişidir.

Arapça tarihlerin «Kabil Türkleri»[12] dedikleri Gurlular da artık anarşi içinde düştüler.

Bu sırada Cengiz Han ortaya çıktı.

Gurlular'dan Sultan Gıyasüd-din ölünce Aybek bağımsızlığını ilan etti (1206). Hindistan'daki fetihlerini ileri götürdü. Gücerat ve Acmir'i aldı. Kendisine Lahor ve Gazne Hükümdarı unvanını verdi. Biraz sonra Gazne'yi İldeniz'e vererek İmparatorluğu aralarında paylaştı. İldeniz de Muhammed Gur'un kölelerindendir. Aybek «Delhi Hükümdarı» unvanını aldı.

İşte bu suretle tıpkı Mısır'daki gibi Hindistan'da «Türk Kölemenleri» kurulmuştur. Gazneliler Lahor'da oturarak basit bir Pencab Racası olmuşlardır. Gurlular Delhi'yi başkent yapıp merkezi bir yerde durmuşlar ve gerçek Hint İmparatoru olmuşlardır.

HİNDİSTAN TÜRK KÖLEMENLERİ DEVLETİ

Bu andan itibaren «Delhi Hükümdarlığı» kurulmuştur. Gurlular Hindistan'da yalnız bir ordu halinde idiler. Askerlerini Türk dünyasının her tarafından satın aldıkları köleler ile yapıyorlardı. Bu köleler Hindistan'a bir düzüye akıyordu. Bu Türk Kölemenler (Memlukler) çarçabuk önemli askerî mevkiler alıyorlardı. Çünkü cesur, kahraman idiler. Az zaman içinde tahta da çıkıyorlardı. İşte bu kölemenler yani Gurlular'ın vali yaptıkları köleler bu devleti kurmuşlardır. Artık Müslüman ve Türk, bazen de Müslüman ve Afgan olmak üzere bir Delhi Devleti vardır. Bu devlette birtakım sülaleler egemenlik sürmüştür. Frenklerin «Büyük Moğol» dedikleri Babürlüler de bu sülalelerden biridir. Delhi Devleti Hicri On üçüncü Yüzyılın başlarından On altıncı Yüzyılın ortalarına kadar yaşamıştır.

Hindistan'ın İngilizler'e kadar olan ve bu andan itibaren başlayan tarihinde iki şık vardır: Ya «Delhi Devleti» adında bir devlet kabul edilecek, ondan birtakım saltanat hanedanının egemenlik sürdüğü tarzında görüş ileri sürülecek, yahut da Delhi'de önce «Türk Kölemenler» Devleti, ondan sonra Kılciler, Tuğluklar, Afgan veya Cüdi Devleti, Timur istilası, nihayet Babürlüler İmparatorlukları olarak bir takım ayrı ayrı devletler şekli kabul edilecektir.

Şimdiye kadar bu olaylar böyle tasnif edilmemişti. Fakat bunları tasnif etmek de gerekiyordu. Biz tasnif ettik ve iki tarz bulduk. Eserimizde takip edeceğimiz tarz ise ikinci tarzdır ki, bize daha akla yatkın gelmiştir. Birinci tarz geçerli olamaz. Çünkü o biçimde olayları yürüten tarihçiler bile aynı zamanda belli başlı bir büyük Moğol Devleti'nden de söz ederler. Delhi Hükümdarlığı adı ise bu sülalelerin veya bizim daha doğru bulduğumuz tarza göre bu devletlerin hepsinin de Delhi'yi başkent yapmış olmalarından meydana gelmiştir.

Bu halde Hindistan Türk kölemenleri'ne geçiyoruz. Bunların birincisi Aybek'tir.

Aybek'in olaylarını anlatmıştık. Zamanında devletinin sınırı şöyle idi:

Doğu'da Cümna ırmağı, güneyde Vindiya Dağları, kuzeydoğuda Himalaya etekleri, Kuzeybatıda Hindikuş Dağları ve Kafiristan, batıda Süleyman Dağları.

Aybek 1210 yılında attan düşüp öldü. Büyük zaferlerinden başka ülkesini bayındır duruma getirmiş bir kişidir. Hesapsız anıtlar ve hayır kurumları meydana getirmiştir. Aybek Delhi'de «Cuma Mecsid», «Kutub Menar» minaresini, Acmir'de kendi adındaki büyük cami yaptırmıştır.

Bunlar en güzel anıtlardır. Yerine Lahor ve Delhi tahtına oğlu Aram-şah geçti; fakat aynı yılda yerini Aybek'in kızını verdiği kölesi, yani kendi enistesi «Altamış»a vermek zorunda kaldı (1211).

Bu esnada Hindistan'ın servetine koşup gelen birçok Türk urukları buralarda yerleştiler. Bunlardan biri de meşhur bir uruk olan Kalaçlar (Halci, Kılci)dır. Bunların başkanı birçok yerler ele geçirip Behar'a girmiş, Bengale'nin kuzey kısmını da eline geçirmiş, «Lehnuvani» (Laknavti?) de bir devlet kurmuştur. Bu sülale Babür Şah'a kadar devam etmiştir.

Altamış (Şemsüd-din İletmiş) pek iktidarlı bir kişi idi. Devleti yükseltti. Bu kişi, bağımsızlığını ilan etmiş olan valileri tepeledi. Yönetimi düzeltince Behar ve Bengale'yi ele geçirdi. Sind vilayetlerini egemenliği altına aldı. «Sevanlık» (Sıvalık)ı elegeçirdi. 1233'de Malva'yı, Öceyin'i aldı. Bu ikinci şehirde meşhur «Mahaküli» pagodunu yıktı. Buranın putunu, bu pagodu yaptıran raca Vikramaditya'nın heykelini Delhi'ye götürüp camiin kapısınının önünde kırdırdı. Sonra Multan üzerine yürüdü; fakat yolda hastalanıp Delhi'ye döndü ve öldü (1236).

25 yıl saltanat sürmüş, memleketini güzelleştirmiş, halkını mutlu etmiştir. Büyük bayındırlık işleri yapmış ve pek güzel anıtlar meydana getirmiştir.

İletmiş Han'ın çok eserleri vardır. Birçok yollar yaptırmış, kanallar açtırmış, camiler, medreseler, hastahaneler inşa etmiştir. Zamanında Delhi doğunun en mutlu ve en zengin bir şehri, ticaret merkezi olmuş, her taraftan oraya tacirler gelmiştir. Yine onun zamanındadır ki, İslamiyeti yaymak için seyyahlar Hindistan'ın her tarafında, Hind-i Cini'de, Sund Adaları'nda dolaşmışlardır.

İletmiş (Altamış)in kendisine yaptırdığı ve halen duran türbesi en güzel bir eser, en yüksek bir sanat örneğidir.

Bu kişi sarayını, şair bilgin ve yazarlara açmış onlara pek büyük bağışlarda ve bol ikramlarda bulunmuştur.

Zamanında onu örnek alan valiler de vilayetlerde birçok hayır kurumları yapmışlardır.

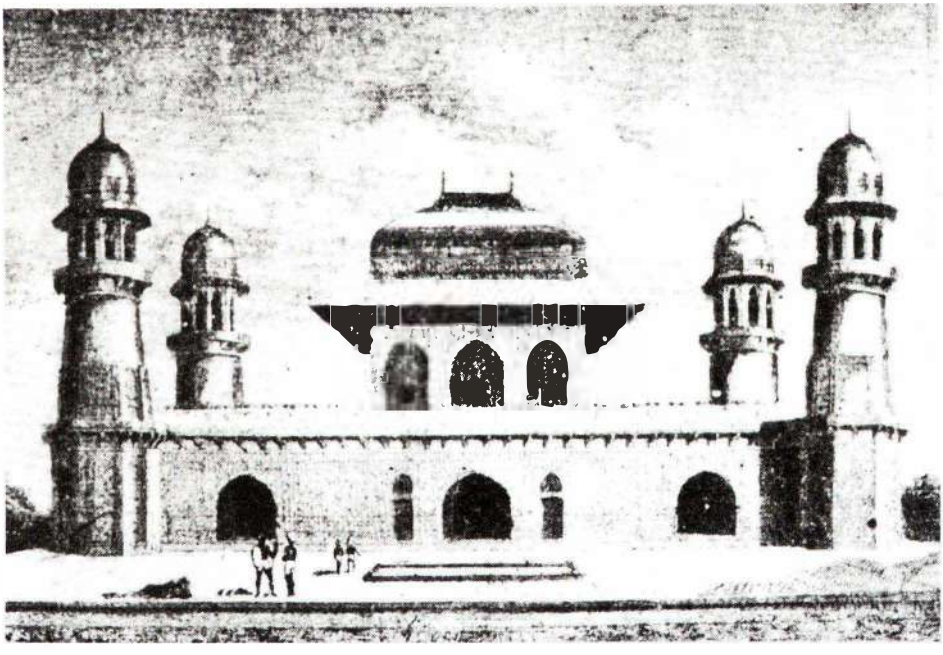
İletmiş zamanında devletin sınırı pek büyüyüp şu yerleri içine alıyordu: Bengale, Benares, Behar, Delhi, Ağra, Pencab, Gücerat, Sind kıtaları ve Lahor, Multan ve Mansura şehirleri, Güvalpur, Çipur, Malva, Mührat, Berar.

Cengiz Han bunun zamanında Hindistan'a gelmiştir. Fakat Çin'i ele geçirmek fikri Hindistan'ı onun elinden kurtarmıştır. Yine onun zamanında Celaleddin-i Havarezmşah Hindistan'a sığınmıştır.

Aybek ile İletmiş (Altamış) devirleri Hindistan'ın altın devirlerindendir.

Yerine oğlu Rüknüd-din Firuz-şah geçti. Bu kadınlaşmış hükümdar sefahatından dolayı ancak iki yıl üç ay tahtta kalabilmiştir. Tahtan indirilip öldürülmüştür. Yerine bacısı Melike Doran Sultan Raziye tahta geçirildi. Pek yetenekli ve adaletli bir kadındı. Her gün işlere bakar, devlet adamlarını, iyi ve hayırlı iş sahiplerini huzuruna kabul ederdi. Zamanı halkı için çok mutlu bir devre olmuştur. Ancak bir Habeş köleyi orduya başkomutan ataması herkesi kendi aleyhine çevirdi. İsyanlar çıktı.

Bunları bastırdı; fakat biraz sonra genel bir isyan oldu. İsyanbaşı olan Serhend Vilayeti Valisi Raziye'nin ordularını bozup kendisini yakaladı ve onu nikahı altına aldı. Bu evlenmeyi haber alan Delhi halkı toplanıp Raziye'nin küçük kardeşi Muizüd'din Behramşah'ı tahta çıkardı. Bir kısım valiler ve beyler ve Alaüddin Mesud'u tahta geçirdiler. İletmiş Han ölür ölmez anarşi başlamıştı. Bu anarşi bu sefer büsbütün alevlendi. Raziye direnmeye devam ettiyse de mağlup ve esir düştü. İdam edildi (1240). Üç yıl altı ay saltanat sürdü.

Delhi'de Cuma Camii (Cuma Mescidi)

Behramşah devlet adamlarının elinde esir gibiydi. Delhi üzerine yürüyen Serhend Valisi ve Lahor üzerine yürüyen Moğollar ile uğraştı. 1242'de Delhi Hükümdarı Muizüddin Behramşah'ın himayesinde olan Lahor Hükümdarı Melik İhtiyarüddin Karakuş savaşa hazırlanmış değildi. Behram-şah da yardım göndermediğinden Moğollar başkent olan Lahor'u mancınık ile bombardıman ettiler. Karakuş bir gece kuşatma hattını yarıp kaçtı. Bunun üzerine şehir savaş sonunda Moğollar'ın eline düştü. Bunlar Lahor'u yağmaladılar. Bu savaş sırasında Aksungur, Lahor'lu Seneşal ve Dündar Muhammed şehri büyük kahramanlıklarla savundular. İki yıl içinde bu da tahtan indirildi.

Behram'dan sonra anarşi alabildiğine gelişti. Cengizliler'de Hindistan'ın Pencab kısmına akınlar yaptılar. Şerefüddin'e göre Turmuş Şirin Han Doab'a kadar girmiş, Delhi civarına kadar ilerlemiştir.

Behramşah'ın yerine geçirilen Firuz-şah oğlu Alaüddin Mesud-şah önce memleketi iyi yönetti, Moğollar'ı birkaç defa bozguna uğrattı. Ancak sonraları işi sefahata vurdu. Bu sebeple az zamanda tahtan indirildi. Yerine 1244 yılında amcazadesi Behraiç Valisi Mahmud Nasirüddin geçirildi. Onu tahta çıkaran Balaban'dır. Nasirüdddin, İletmiş'in ölümünden yani on yıldır süren anarşiyi bastırdı. Değerli bir hükümdardır. Evvelce hapsedilmişti. Hapishanedeyken hükümdarın verdiği parayı bile kabul etmeyip kalemi ile geçinmiştir. Hükümdar olunca da yine geçimini yine kalemi ile sağlamıştır. Evi, sofrası fakir işiydi. Hükümdarların adetini bırakıp yalnız bir nikahlı kadın ile oturdu. İşi gücü bilginleri ve halkı korumaktı. Fakir babasıydı. Çalışkan ve enerji sahibiydi. Racalarla birçok savaş yaptı. Bu savaşları kazandı. Galip geldiği zaman kan akıtmaz, herkese iyi, tatlı muamele ederdi. Yalnız «Gıyek» (Gig)lere karşı şiddet göstermiştir ki, bu dağlılar hiç durmaz akınlar yaparlardı. Maiyetini kabahatlerinden dolayı daima affederdi. Kısacası, Veziri Balaban ile memleketi pek güzel bir surette yönettiler.

Saltanatının sonlarına doğru kendisine Kulahu Han'dan elçi geldi. Bu elçiyi büyük tören ve debdebe ile karşıladı.

1266 yılında öldü.

Oğlu olmadığından Kurultay onun yetenekli ve başarılı veziri ve eniştesi Balaban'ı hükümdar yaptı ve ona Gıyasüddin Balaban unvanını verdi. Asıl adı Aluğ (Uluğ) Han'dır. Eski metinlerde «Balban» olarak yazılan adının «Balaban» olması gerekir. Nitekim Moğol Tarihi'ni yazan Hovord «Balaban» diyor. Bu kişi Altamış'ın (İletmiş'in) akrabasındandı. Ve Celaleddin-i Havarezmşah'ı kovalayarak Hindistan'a gelen Cengiz Han kuvvetlerini uzaklaştıran komutandır. Altamış'ın kırk Türk kölesi Altamış öldüğü zaman devleti taksim etmeye yemin etmişlerdi. Balaban da bunlardan biriydi. Hükümdar olunca Balaban bu yeminleştiği adamların kimini zehirle, kimini kılıçla temizledi. Hatta bunlar arasında olan yeğeni kahraman Şir'i de öldürdü. Bundan sonra saraydaki oyuncuları, faizcileri, tıfılları, zevk için yaşayanları, dalkavukları kovdu. Devlet işinde büyük bir başarı ve adalet gösterdi. İletmiş zamanını yaşatmaya başladı. Aynı zamanda cömert idi de. Cengizliler'in önünden kaçan birçok hükümdar, prens onun sarayına sığındı. Bu hükümdarlar yirmiden fazla idi. Bunların arasında Maveraünnehir, İran, Anadolu ve Suriye'den gelenler de vardı. Bunları beslerdi ve derecelerine göre törenlerde tahtın sağ veya soluna oturturdu. Delhi'ye bilginler ve filozoflar da doldular. Delhi büyük bir şöhret oldı. Bilginler her akşam veliahdın yanında toplanırlardı. İkinci Oğlu Kara'nın yanında ise çalgıcılar, dalkavuklar, soytarılar rağbet görürler, onun yanına dolarlardı.

Hükümdar debdebeye de meraklı idi. Fillerini pek süsledi. Hassası bin Türk askeriydi. Bunların elbisesi sırma içinde, atları en güzel İran atı, dizginleri gümüş kaplı idi. Sokağa çıktığı zaman 50 kişi elde yalın kılıç önünden gidip yol açarlardı. Bayramlar'da, Nevruz'da, bir de kendi doğum gününde şerilikler yaptırırdı.

Buna rağmen sefahatın, fuhuşun aleyhindeydi. Şarabı yasak edip bu konuda şiddetli bir ceza koydu.

Bu kişi devletini genişletmekten çok kuvvetlendirmeye önem veriyordu. Kendisini Gücerat ve Malva'nın zaptına teşvik eden devlet adamlarına, «Böyle savaşlarla zayıflamanın zamanı değildir. Kuzeyde Cengizliler var, onlara karşı kuvvetli bulunmak gerekir» derdi.

Zamanında savaş olmamıştır. Bir, iki ufak isyan olmuş, asiler imha edilmek suretiyle cezalandırılmışlardır. Yalnız bir isyanda 100 bin kişiyi kılıçtan geçirmiştir. Bengale Valisi Tuğrul hükümdarın öldüğünü haber alıp Kırmızı Çetr'i, yani hükümdarlığı yakalamaya kalktı. Biraz sonra ölüm haberinin yanlış olduğunu öğrendiyse de isyanda devam etti. Balaban Han iki ordu gönderdi. Tuğrul ikisini de bozdu. Nihayet Balaban bizzat bir ordu ile yürüdü. Ganj'ı geçip Bengale'ye girdi. Tuğrul hazineleriyle Orissa'ya çekildi. Balaban'ın bir müfrezesi Tuğrul'u takip etti. Bu müfreze bir ırmağı geçmekte olan Tuğrul'u bir okla öldürdü. Tuğrul'un bütün ailesi ve yardakları kesildi. Balaban esirlerin hepsini de kestirdi. Müftüler önüne durdular. Belgale'ye oğlu Kara'yı vali yaptı. Şiddeti ve saltanatı soyuna bırakmak istemesi yüzünden beyler ve valiler isyan ettiler. İsyanı bastırma hazırlıklarını yürütürken 1288 yılında 80 yaşında öldü. 22 yıl saltanat sürdü.

«Münhac-ı Sürrac» adındaki eser bu sırada Bamyan'da Hasan Karluk'un oğlu Melik Nasirüd-din Muhammed'in egemenlik sürdüğünü, bunun Delhi Devleti'nin en yiğit beylerinden Uluğ Han-ı Azam ile izdivaç meselesi için savaştığını, Uluğ Han'ın cevabını Celaleddin adında Kılcilerden bir Türk ile gönderdiğini, Multan'da egemenlik süren Melik İzzüd-din Balaban'ın bu elçiyi tutukladığını, mektuba el koyduğunu nihayet bu elçinin zorla Kulahu'ya gönderildiğini, Tebriz'de Kulahu'nun huzuruna çıkarıldığını bildirmektedir. Bu söylentiye bakarak tarihçi Kenedi, «Bu bilgilerden anlaşılan birşey varsa o da o zaman Hindistan'da birçok Türk devletlerinin mevcut olduğunu, bu hükümdarların etrafında işlemeli elbiseli Türk köleler ve hassa askerleri olmasıdır. Zaten hükümdarların adları bile Türkçe'dir» diyor.

Yerine torunu, yani Kara'nın oğlu Muizüd-din Keykubad geçti. Kara hükümdar olmak istemedi. Keykubad son derece ayyaş, zayıf, etkisiz bir adamdı. Bereket versin işleri bir becerikli vezire bıraktı. Üç yıl saltanattan sonra tahttan indirilip boğazlandı. Genç oğlu hükümdar yapıldıysa da o da kısa süre içinde öldürüldü.

Tahtı Afgan Kılciler [Hallaci, Kalaç, Hılci) uruğundan ve Keykubad ile oğlunu boğazlayan Firuz yakaladı. Firuz «Celalüd-din» unvanını aldı (1290).

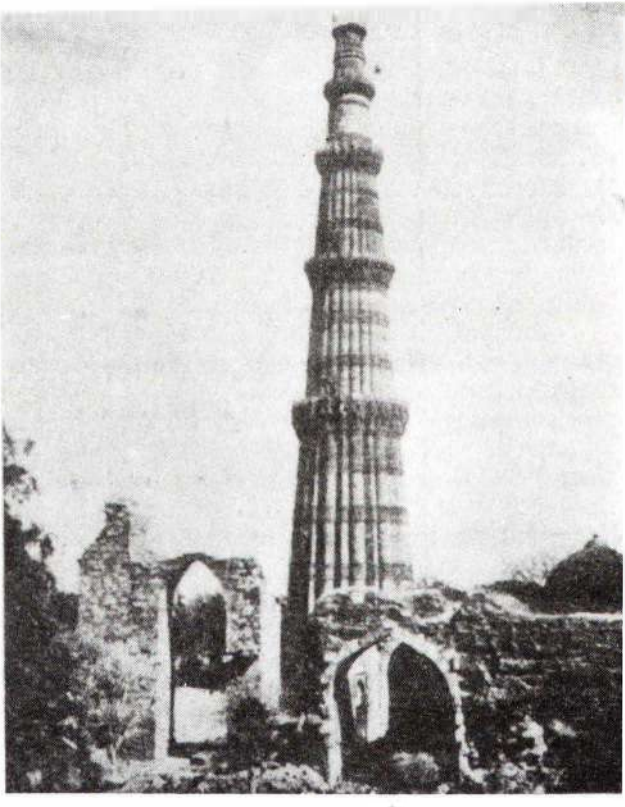
Bunların zamanında yönetim biçimi şöyleydi: Valiler bağımsız gibi bir durumda olup Delhi'deki hükümdara bağlı idiler. Şekil adeta bir konfederasyon gibiydi. Ordu askerî bir soylu sınıfın elindeydi. Hükümdar demir pençeli ise Valileri yönetimi altında tutuyor, değil ise valiler isyan ediyor, biri saltanatı ele geçiriyordu. İktidarı elinde tutan hükümdarlar zamanında asayiş iyi ve memleket halkı mutlu idi; fakat böylesi olmayınca anarşi başlıyor, valiler birbirini yiyiyorlardı. Valiler gibi çeşitli Türk uruklar da birbiriyle vuruşuyorlardı.

Yine de birbirine rakip olan Türkler Hintlilere karşı birleşirlerdi. Hintliler de bu sırada aralarındaki rekabetten Türklerle mecburen iyi

yaşarlardı. Türkler bütün Hindistan'ı müslüman etmek gayesini gütmüşlerdir.

Bu kölemenler de tıpkı Mısır'dakiler gibi kahraman ve aynı zamanda pek uygarlık yaratıcısı kişilerdi. Mısır'dakiler nasıl Kahire'yi hayret edilecek güzellikle camilerle doldurmuşlarsa, onlar da Hindistan'ı öyle süslemişlerdir.

Bu Türkler'in Hindistan'da bıraktıkları iz silinmez bir haldedir. Zamanlarında Delhi Doğu'nun en zengin ve bayındır bir şehriydi. Delhi'de göz kamaştıran bir debdebe vardı. Pek süslü olan saraylar, büyük haşmetler, süsler, eğlenceler içindeydiler. Şairler, yazarlar bu saraylarda toplanır, büyük ilgi görürlerdi. Bunların bıraktıkları eserler burada yüksek bir Türk uygarlığının yaşamış olduğunun şahididir. Bu müslümanlar önce Hintlilerle pek karışmamış, yabancı kalmışlardır. Bunlar yüzyıllar boyunca sürekli olarak kuzeyden gelen Türk akınlarıyla tazelenip kuvvetlenmişlerdir. Yoksa Hintliler tarafından Hindulaştırılıp biterlerdi. Bu sebeple bugünkü Hint Müslümanlarını Türk saymak yanlış olmaz.

Delhi'de Kutub Menâr

Aybek'in kurduğu bu devlet 1527 tarihine kadar sürmüştür.

Bu sıralarda Cengizliler'den Çin İmparatoru Kubilay Kaan Gani boyunun büyük bir kısmını ele geçirmiştir.

KILCİLER

(Hallaciler, Kalaçlar)

Celalüd-din Firuz olayı ile Kılciler Devleti kurulmuştur. Bu kabile Afganistan'da oturan bir Türk uruğudur. Bunlardan bir kısmı da İran'da

idi. Orada «İran Türk Devletleri» sırasında Afgan denilen sülaleyi kurmuşlardır. Bunları İran konusunda 3'üncü ciltte gördük. Afganistan'da Kılciler (Halalciler) halen mevcuttur. Bunlar halis Türktürler. Ancak bugün Türkçe'yi unutmuşlardır; fakat Türk olduklarını hâlâ unutmamışlardır.

Bu bilgilerden sonra, tarih yazarlarının halen yaptıkları gibi, bunları Afgan sülalesinden saymak doğru olamaz.

Celalüd-din Firuz Han Hallac uruğu başkanı Muhammed Bahtiyar'ın torunu ve uruğun başkanı idi. Tahta çıktığı zaman 70 yaşındaydı. Bu kişi «çetr-i hümayun» rengini kırmızıdan beyaz'a değiştirdi. Delhi halkından şüphelenip başkenti «Kilogürri»ye taşıdı. Orayı tahkim edip bahçelerle süsledi. Devlet adamları da bahçeler, saraylar yaptılar. Bu yeni başkent çok ünlü bir yer oldu. Firuz, akıllı, adaletli, sakin bir kişi idi. Yavaş yavaş herkes kendisini sevdi; fakat merhametinden kötüler, hırsızlar azdı. Bu kişi, «Ben kan dökmeden mezara gireceğim» diyordu. Bu gevşeklikten isyanlar başgösterdi. Hırsızlar yolları kesti. Dekkan'a sefere gönderdiği yeğeni ve nimet-didesi Alaüd-din Muhammed de dolaplar çevirip zavallı ihtiyarı boğazladı. Daha sonra ihtiyarın oğlu Rüknüd-din'i de ortadan kaldırdı. Ve yerine Alaüd-din Muhammed geçti (1295).

8 yıl saltanat sürdü.

Alaüd-din'in ilk seferi amcası Firuz zamanındadır. Onun zamanında Alaüd-din ordu komutanıydı. İlk seferinden birçok kaleler ele geçirerek ve birçok hazinelere sahip olarak dönmüştür. Bu sefere «Ava çıkıyorum» diye 8 bin seçme atlı ile çıkmış, birçok racalıklardan geçmiş, onlarla vuruşmaktan çekinmemiş, hükümdarlıktan bıkıp kaçtığını, Dekkan'ın en önemli racası olan Raca Telingana'ya hizmet sunmaya gittiği sözlerini yaymış, iki ay gittikten sonra Ram-Deo Raca'yı başkentinde ansızın bastırmış, Raca'yı bozmuş, bozulan Raca kaleye kapanmış, derhal askerinin Delhi Devleti'nin öncüsü olduğunu ve asıl ordunun pek yakında geleceğini yaymış, bu haberle çevre racalar kendi savunmaları için çalışıp yardıma gelmemiş, o da her yeri talan etmiştir.

Raca görüşmeler yapıp kaleyi boşaltacağı zaman, oğlu büyük bir ordu ile yardımına gelmiştir. Bunun üzerine yeni bir savaş başlamıştır. Hintliler galip gelmek üzereydiler; fakat Alaüd-din kalenin etrafından bin atlı bırakmıştı. Tatarları vasıtasıyla bu birliğin komutanına savaş olduğunu haber verdi. Komutan da atlıları ile savaş meydanına dört nala atıldı. Atlarının ayaklarından müthiş bir toz kalktı. Bu toz bu müfrezenin azlığını göstermedi. Hintliler büyük bir ordunun geldiğini zannettiler. Müthiş bir hezimetle kaçtılar. Türkler kaleye girdiler. Nihayet 600 mond halis altın, birçok inci, elmas ve diğer kıymetli taşlar, bin mond gümüş, 4 bin top ipek, daha birtakım kıymetli şeyler vermeleri şartıyla memleketi boşaltmaya razı oldu. Bu malları alıp çekildi.

Maveraünnehir Hanı Pencab ve Multan'ı istila için 100 bin kişilik bir ordu gönderdi. Bunlara karşı Alaüd-din kardeşi Eliş'i yolladı. İki ordu Lahor civarında karşılaştılar. Maveraünnehir ordusu bozuldu. Maveraünnehirliler bir yıl sonra tekrar büyük bir ordu ile geldiler. Rastgeldiklerini silip süpürerek Delhi ovalarına kadar ilerlediler. Alaüd-din bizzat

bunların üzerine gitti. 30 bin atlısı 2 bin 700 fili, hesapsız piyadesi vardı. Sağ kanat komutanın ustalığı ve cesareti sayesinde bu savaşı da kazandı. Bu zafer kesin ve pek büyüktür. Kaçakları kovalayıp iyice doğradılar.

1300'de Alaüd-din'in komutanları Gücerat'ı fethettiler, Gücerat'ın başkenti Nehervala'yı da aldılar. Buranın racası Deoghar Racalığı'na kaçtı. Fakat karıları, bütün ailesi, filleri, hazinesi fatihlerin eline geçti. Oradan Kambaat kalesi üzerine yürüdüler. Kalede birçok tacir vardı. Bu tacirler birçok mal vererek kurtuldular.

İki yıl sonra Alaüd-din Acmir'in müstahkem kalesi olan Rantanpur kalesini kuşattı. Kısa süren kuşatmadan sonra kaleyi ele geçirip racasını, ailesini, muhafızlarını kılıçtan geçtirdi.

1303'de altı ay kuşatmadan sonra Çitur'u da aldı. Buranın valiliğini oğlu Hızır'a verdi. Aynı yılda Bengale yoluyla Varangol (Varangel) (Haydarabad) üzerine bir ordu gönderdi. Burası Telengana (Andra)nın yurduydu. Ancak bu sefer başarılı olmadı. Ordusu kayıplar vererek döndü. Tam bu sırada Maveraünnehir Türkleri Delhi kapılarında göründüler. Delhi'yi kuşattılar. Kalenin muhafızları azdı. Muhtemelen aralarında çıkan bir nifaktan ansızın kaleyi kuşatanlar çekildiler; fakat bir yıl sonra tekrar geldiler. Bu sefer Pencab'da mağlup olup 7 bin kişi kaybettiler. Komutanları da esir oldu. Zincire bağlanıp Delhi'ye götürüldü. Orada fillere çiğnetildi.

1305'de bu mağlubiyetin intikamını almak için Maveraünnehir Hükümdarı büyük bir orduyla gelip Multan'ı aldı, Servanlık'a girdi. Fakat orada mağlup ve perişan edildi. Kaçanları çöllerde öldü. Esir edilenleri de Delhi'de öldürüldü.

Maveraünnehir Türklerini bu da korkutamadı. Büyük bir ordu iletekrar geldiler. Bu sefer de Pencab Valisi Tuğluk tarafından perişan edildiler. Bu kişi Delhi'ye birçok esir gönderdi. Bu esirler de fillere ezdirildi.

Artık Maveraünnehililer çok zaman Hindistan'a saldırmaktan vazgeçtiler. Tuğluk bu sefer onların memleketlerine, yani Kabil, Gazne, Kandehar üzerine yürüdü. Bu şehirleri vergiye bağladı.

Deoghar Racası Ram-Deo vergiye vermediğinden Alaüd-din, en seçkin komutanı Kafur'u anlaşmanın uygulanması için büyük bir kuvvetle gönderdi. Karşı duramayacağını anlayan Raca oğlunu yerine bırakıp kendisi çok değerli armağanlarla Kafur'un yanına gitti. Yeni bir anlaşma yapıldı. Kafur'la beraber Raca Hükümdar'a saygı sunmak üzere Delhi'ye gitti. Orada büyük törenle karşılandı. Yerinde bırakıldıktan başka kendisine daha birtakım yerler ve «Rac-ı Racan» (Racalar racası) unvanı da verildi. Hükümdar Raca'ya dönüş masraflarını bağışladı.

1309'da Melik Kafur'u Raca Telegana'yı itaat altına almak için Dekkan üzerine gönderdi. Raca kaçtı. Diğer racalar kalelere kapandılar. Kafur, kaleleri kuşatmaya başladı. Ele geçirdiği kalelerden filler, mücevherler, altın, gümüş ve pagodlardan altın ve gümüş putlar, mücevherler aldı. Racalarını vergiye bağladı. Karnatik ülkesinin başkentinde bir cami yaptırdı. Orada hükümdarın adına hutbe okuttu. Sonra Delhi'ye döndü. beraberinde Hükümdar'a 312 fil, 20 bin at, 93 bin mond altın,

inci ve mücevher dolu birçok sandık ve diğer birçok kıymetli şeyler getirdi. Askerleri de altın ile dolu döndüler. Bu askerler gümüşleri ağır diye yollara attılar. Pagodlarda ve zenginlerin evlerindeki tabaklar, kaplar bütün som altın idi. Alaüd-din bu hazinelerden çoğunu bilginlere, devlet adamlarına, hizmetçilerine dağıttı.

Bombay ve Devletabad'ı da ele geçirdi.

Alaüd-din artık büyük fetihler yapmış, zengin olmuştu. Bu da onu kibirlendirdi. Huyu değişti, zalim oldu. Ordusuna ve şahsına hizmet etmiş olan birtakım Türkleri hizmetinden çıkardı. Bunlar Delhi'de sefalet içinde kaldılar. Nihayet bu adamlar bir suikast düzenlediler. Suikast duyuldu. Alaüd-din bu adamları bir günde kestirdi. Öldürülenlerin sayısı 15 bin idi. Karıları ve çocukları köle edildi.

Tarihini önemli kişilerinden olan Alaüd-din hükümdarlığından önce zalim, serseri, çapkın, adi, fakat devlet yönetmesini bilen bir adamdı. Hükümdar olmak için ve olduktan sonra itidal ve dürüstlük göstermiştir. Hükümdar olup herşeyi eline geçirip zenginleşince eski huylarını saklamaya gerek görmemiş, kanlı bir zalim, bir koyukara haksız, sefil bir çapkın olmuştur. Durmayıp içiyordu. Makam hırsıyla yanıp tutuşmuş, makamına geçmesi ihtimali bulunanları çılgınca imha ile meşgul olmuştur.

Bu adam okuma-yazma bilmezdi.Buna rağmen içkinin etkisiyle yeni bir din kurmayı, kendisini yeni bir peygamber yapmayı kuruyordu. Diğer bir fikri de Hindistan'a bir vekil bırakıp Büyük İskender gibi dünyayı fethe çıkmaktı. Bu gaye ile kendisine «İkinci İskender» adını da verdi. Bu adını paralara bastırdı.

Delhi kadısı canını dişine takıp bunların olmayacağını, böyle şeylerden vazgeçmesini Alaüd-din'e söyledi. Kızıl zalim bu nasihatlere kızıp kadıya birşey yapmadı.

Bir gün ava çıkmıştı. Yoruldu. Dinleniyordu. Kayını «Akid» kendisine uydurduğu adamlarıyla «Alaüd-din'i oka tuttu ve öldürdü.

Bu zalim saltanatı süresince binlerce cana, hiçbir insaf duygusu duymaksızın, kıyıyordu. Birçok isyanları da başarıyla bastırıyordu. Adamlarıyla da kendisini muhafaza ediyor, korkmuyordu. Fakat bu şiddete rağmen yine suikastçılar çıkıyordu. Sonunda onu hem de muhafızları arasında dinlenirken vurdular.

Yerine Akit hükümdar oldu. Herkes Akid'in hükümdarlığını kabul etti.

Tarihin, olayın cilveleri çoktur. Meğer Alaüd-din ölmemiş imiş. Suikastçılar onu okla vurdukları zaman yere serilmişti. Kafasını kesmek istediler. Fakat ölümünü kesin ve şüphesiz sanıp kafasını kesmeye gerek görmeyerek bıraktılar. Aynı zamanda ak çetr'i de almayı unuttular. Biraz sonra kendine gelen Alaüd-din ayağa kalkmış, yaralarını sarmış, çetr-i alıp meydana çıkmış, bunu gören Akit kaçmış, kendi yine hükümdar tanınmıştır. Bu sefer de herkes onu kabul etmiştir. Hem de kaçan Akit'i yakalatıp kafasını kesmişlerdir. İnsanlar böyledir. Yaraları iyi olunca gidip Rantanpur kalesini kuşattı. Bu sefer de gaybubetinden istifade ile Ud ve Badayun valileri olan diğer iki yeğeni isyan etti. Onları da bozguna uğratıp ikisini de işkence yaparak öldürdü.

Tuhaftır ki şiddetli cezalandırmalar, işkencelerle öldürmeler, böyle türlü misaller ve ibretler bile insanları durduramıyor. Bu sefer de yine akrabasından Altamış başkentte isyan etti ve tahta oturdu. Alaüd-din bu isyanı bastırdı. Suikastçıları ve bütün bunlara katılanların cesetlerini kanlarında yüzdürdü. Bu vesileyle şüphe ettiği ve hiçbir günahı olmayanları da, paralarına tamah ettiği zenginleri de kestirdi.

Bu kadar cana, kana malolan bu isyanlar Alaüd-din'in uslanması yolunda etkisiz kaldı. Devlet adamlarını toplayıp bir meclis kurdu. İsyanları tekrar etmemesi için çareler araştırdı, bu konuda görüşmeler yaptı. Yeni ve daha sıkı bir politika takip etti. Adliyeyi şiddetle kontrol etti ve avucu içine aldı. Büyük bir çeşit gizli polis teşkilatı kurdu. Devlet adamlarının ve komutanların özgeçmişlerini ve durumlarını öğrendi. Aile sırlarına varıncaya kadar inceledi. Şiddetli kanunlar yaptı. Bu arada eşkiyalığa da dikkat edip bunu da bitirdi. Şarabı ve her çeşit içkiyi yasakladı. İçkiye ceza olarak ölüm koydu. Kendisi de örnek olmak üzere içkilerini sokağa döktürdü. Herkes de böyle yaptı. Lağımlar şarapla doldu. Yönetimin en küçük ayrıntısı ile ilgilendi.

İşte bütün bunları yapan Alaüd-din diyordu ki: «Dinin devlet ile hiçbir ilgisi yoktur. Din şahısların özel hayatının tesellisidir. Hikmet sahibi bir hükümdarın isteği bir veya birçok meclislerin değişen duygularına çok daha fazla tercih edilir». Onun bu sözlerinde hem yüksek, hem alçak fikirler vardır. Aynı zamanda cehaletin fenalığını hissedip onunla uğraşmış, kendisi de Acemce yazıyı öğrenmiş bu dilde birçok yazarın kitabını okumuştur. Nihayet o raddeye varmıştır ki bilimsel sohbetlere, tartışmalara katılmıştır. Edebiyatı himaye etti. Yazarlara paralar verdi. Her tarafta camiler, saraylar, medreseler, hamamlar ve birçok genel kurumlar yaptırdı. Yönetimin çok düzenli bir biçimde olmasını sağladı. Asayiş yolunda devam etti. Kısacası devlet yönetiminde, bilimde ve bayındırlık işlerinde de olağanüstü başarılı oldu.

Kanunlarının çoğu bozuktu. Bu kanunların ruhu yalnız şiddet idi. Onun zamanında kimse hürriyetine sahip değildi. Ağızlarını bıçak açmıyordu. Bu kanunlara göre zenginlik bile bir cürüm idi. Alaüd-din bizzat kendi keyfine göre nakdi veya bedeni cezalar veriyordu. Ticaret malarına keyfi narhlar koyuyordu. Kısacası kanunlar onun keyfinden ibaretti. Yani zalimce idi.

Bununla beraber o devre düşünmek gerekir. O zamanki sistemler böyleydi. Bütün bunlara rağmen Alaüddin kahraman, büyük ve önemli bir yönetici, pek yetenekli ve güçlü bir hükümdardı. Büyük bir ad bırakdı.

Son devresinde ise herşeyi Kafur'un eline vermiştir. Kafar Alaüddin'e körü körüne itaat eden ve bütün zalimce ve gaddarca emirlerini hiç düşünüp tartmadan bir asker gibi uygulayan biriydi. Bu durum devlet adamlarını kendisinden soğuttu. Oğlu ve veliahdı Hızır'ı davet etti. Kendisinin sağlığı da bozuldu. Son demlerinde her zalimin olduğu gibi bu da kara düşüncelere, elemli azaplara düştü.

1312'de Kafur dördüncü defa olmak üzere Dekkan'a girmişti. Bu seferin gayesi bazı racalardan cizye almak, bazılarını da cezalandırmaktı. Bağımsızlık peşinde olan racalardan birini öldürdü, ülkesini ele geçirdi.

İş henüz bitmemişti. Alaüd-din kendisini acele çağırdı. Çünkü vehim içinde olan hükümdar kendi makamını tehlikede görüyordu. Hızır ile kardeşini ve anasını hapsetti. Gücerat Valisi Alp (Alb, Albı?) Han'ı idam etti. Bunun üzerine Gücerat isyan etti. Raca Hirpal-Deo Dekkan'ı isyana davet etti. Birtakım kale muhafızlarını esir aldı. Bu durumlar Alaüddin'i gazaplandırdı. Sinirleri bozuldu, hastalığı arttı ve nihayet 1316'da öldü. Ölmese de duruma göre artık işi bitecekti. Ölüp kurtuldu.

Kafur'un Dekkan seferleri tarihçe önemlidir. Çünkü şimdiye kadar fatih Dekkan'a girememişti.

20 yıl saltanat sürmüştür. Zamanında Delhi Devleti parlak bir devir yaşamıştır. Müslüman fetihlerini Dekan'a ilk götüren bu kişidir. Alayüd-din Delhi Devleti'nin maksadı gereği Hindu devletlerle savaşıp İslamiyet'i yaymaya çalışmıştır. Başarılı savaşlar yaptı. Dekkan, Kireşne ülkelerini ele geçirmiştir. Gücerat ile Delhi arasında sıkışıp kalan Racputları mahvedip başkentleri Çitur'u aldı.

Bu kişi cebren saltanatı almış, kendi uruğunu iş başına getirmiş olduğundan diğer beylerin isyan edeceklerini biliyordu. Bu sebeple millî Hint hükümdarlarının yardımlarına koşmak politikasını da takip etti. Hatta bunlardan birinin kızını da aldı. Bu amaçla paralarının bir tarafına «Lailaheillallah» sözünü ve halife unvanın, diğer tarafına da Hint millî hükümdarlarının unvanın yazdırdı. Bundan başka İslamiyet ve Buda dini arasında ortak nokta bulmaya çalıştı. Demek bu işlere Ekber Han'dan evvel bu kişi teşebbüs etti. Avrupa dinî tutuculuk içinde tutuşurken bir Türk hükümdarının iki dini birleştirmek derecesinde dinde hür davrandığını burada görüyoruz.

Yerine en küçük oğlu Ömer «Şehabüd-din» unvanıyla geçti (1315). Ömer yedi yaşındaydı. Kafur vasi oldu. Kafur Hızır'ı, gözlerine mil çektirdikten sonra, hapishaneye kapadı. Alaüd-din'in diğer oğlu Mübarek'in idamını emretti; ancak Mübarek Kafur'u yakalıp öldürdü. Böylece Kafur da Alaüd-din'den 35 gün sonra dünyadan gitti.

Mübarek, Kutbüd-din Mübarek şah unvanıyla hükümdar oldu (1316-1320). Bu adam pek pis bir adamdı. Her fenalık kendisinde vardı. Hasan adında bir çocuğa aşık idi. Nihayet Hasan Mübarek'i öldürdü.

5 yıl saltanat sürdü.

Hasan «Nasirüd-din» unvanıyla tahta çıktı. Bütün Alaüd-din ailesini öldürdü.

Ömer ve Mübarek'in anaları Hintli olduğundan, zamanlarında sarayda, devlette Hintli beyler etkinlik kazanmışlardır. Korunmaları için Hintli taburlar atadıklarından dolayı bu onların Hintli devlet adamlarının avucuna düşmelerine sebep olmuştur. Türkler buna kızıyorlardı. Türk uruklarından birinin reisi ve Lahor Valisi olan Gıyasüd-din Tuğluk, ordusunun başında Multan'dan çıkıp, Delhi üzerine yürüdü. Delhi'yi alıp Hasan'ı öldürdü. «Gıyasüd-din Tuğluk-şah» unvanıyla tahta oturdu (1320). Hintli devlet adamları ve askerleri kovdu. Türkler bunları yabancı sayıyorlardı. Bununla da Hallaciler (Kalaçlar, Kılciler) sülalesi bitti. Kılcilerden 31 hükümdar geldi.

TUĞLUKLAR

Tuğluk, yeni bir sülale ve bizim kabul ettiğimiz tarzca yeni bir devlet kurdu. Bunlar da Türk'tür. Tuğluk bizim lehçece «tuğlu» yani tuğu olan demektir. Arapça kitaplar bunlara «Tuğlukiye» demişlerdir. Bazı Avrupa eserleri «Tağlak» suretinde de yazmaktadırlar.

Bunların birinci hükümdarı sülaleyi kuran Gıyasüd-din Tuğluk»tur.

Gıyasüd-din Tuğluk Balaban Uluğ Han'ın nökerlerinden Tuğluk uruğu reisi Tuğluk'un oğludur. Erdem sahibi, cesur ve kahraman bir kişidir. O sıralarda Türk İslam Devleti zayıflamış, Racputlar birleşip İslam Devleti'ni mahvetmeyi tasarlıyorlardı. Başkentteki Hint taburları da bu işe fırsat veriyorlardı. Bu kahraman ve iktidarlı hükümdar bunların önünü aldı.

Saltanatının beşinci yılında oğlu tarafından babasına yaptırılan sarayda otururken tavan düşüp altında kalmış ve ölmüştür. Babasını öldürüp yerine geçmek için oğlunun mahsus olarak tavanı iğreti yaptırdığı söylentisi yaygındır.

Ancak beş yıl saltanatta kalmıştır. Öyle olduğu halde yaptığı işler pek çok ve büyüktür. Durmaz, dinlenmez çalışır bir adamdı. Anarşiyi giderdi. Oğlu Muhammed'i Dekkan'da sünni ve şii arasında olan fitneyi bastırmaya gönderdiği zaman kendisi de devletin hayatı için bir tehlike olan Racputlar üzerine yürüdü. Bunları eski sınırları içine sokmuş, Bengale'yi itaat altına aldı.

1325 yılında öldü.

Yerine II. Sultan Muhammed geçti. Bu devrede «Patan İmparatorluğu» adını taşıyan Delhi Devleti bunun zamanında çökmeye başlamıştır. Önce Dekkan'ı bir denizden diğerine kadar tamamen aldı. Bu suretle şimdiye kadar Delhi Devleti'ne ilhak edilemeyen yerler de alınmış oldu. Bir süre sonra doğu ve güney vilayetleri isyan edip birkaç defa bağımlılık ve bağımsız olduktan sonra nihayet kesin biçimde bağımsızlık kazandılar. Delhi Devleti arazisi Delhi civarına münhasır kaldı. Bu çöküşün birinci sebebi vergilerin ağırlığıdır. Bu kişi maliyeyi düzeltmek, gereksiz harcamaları önlemek amacıyla ağır olan vergileri üç misli daha artırdı. Bu tedbir maliyeyi alt-üst etti. Ayrıca gümüş paraları çekip yerine altın kıymeti vererek bakır para koyması, altını ortadan kaldırması, Horasan ve Mavaraünnehir'in fethi için 370 bin atlı ve Çin ile Hindistan arasındaki dağlık arazinin ele geçirilmesi için 100 bin atlı göndermesi, bu askerlerin çoğunun açlıktan, hastalıktan, düşman kılıcından mahvolup gitmesi, gerek Türk ve gerek Hindulardan bir kısım insanları öldürmesi de diğer nedenlerdendir.

1338'de Dekkan'da isyan çıktı. Orada sünni ve şii vardı. Şiiler çoğunluktaydı. Bunlar Hindular'la birleşir, sünniler aleyhine hareket ederlerdi. Bu asileri cezalandırmak için sefere çıktı. «Deoghar» (Decir, Devariji, Deoriji) kalesine gelince buranın çok sıkı bir biçimde korunduğunu ve arazisinin verimli olduğunu görüp tarımı geliştirmek ve müstahkem bir yere sığınmak maksadıyla başkenti Delhi'den buraya taşıdı. Bütün Delhi halkını da eşyasıyla beraber götürdü. Buraya «Devlet-abad» adını verdi. Halk göç dolayısıyla açlıktan ve hastalıktan

kırıldı. Tarım gelişmedi, geriledi. Bu başkenti taşıma işi devlete büyük zararlara sebep oldu.

İki yıl sonra bir isyanı bastırmak için Delhi civarına geldi. Ordu doğduğu yerleri görünce dağıldı. Askerler ormanlara kaçtılar. Bunun üzerine geçici olarak iki yıl Delhi'de oturmaya karar verdi ve böylece askerini toplayabildi. İki yıl sonra yine Delhi'ye bıraktı. Fakat Devletabad'da ev, dükkan ve gerekli olan şeyler yoktu. Halk perişan oldu. Nihayet mecbur olup Delhi'ye gitmek istiyenlere izin verdi. Binlerce kişi yola çıktı. Ama bunlar yolda öldüler, bir kısmı da Delhi'de kıtlıktan mahvoldu. Kalanlar da Ganj sahillerine gidip yerleştiler.

Dekkan'da «Müslümanlar çoğaldıkları ve Hintlilerin hepsini kesecekleri» söylentisi çıktı. Muhammed Hintlileri zorla Müslüman yapmaya kalkıştı. Bunun üzerine halk isyan etti. Her taraf asilerin eline geçti. Yalnız Devlet-abad kaldı. Komutanlar bulundukları yerlerde bağımsızlıklarını ilan ettiler. Delhi, Dekkan, Bengale, Od, Malva ve Gücerat'ta Türk-Müslüman devletleri kuruldu.

Muhammed bu sırada M (1351) öldü. Beyler tarafından yerine Gıyasüd-din Tuğluk'un yeğeni II. Firuz geçirildi.

Muhammed Acem şiirine dalmış, «yeni cain» sanatına vurgun bir adamdı. Birçok cami anıt yaptırdı. Buna rağmen zalim ve yırtıcı bir insandı. Bu suretle İmparatorluğu harap olmaya sürükledi.

Saltanatı uzun süren Firuz, halkın iyiliğini ister, barışsever, iktidarlı ve kahraman bir hükümdardı. Yönetimi düzeltti, anarşiyi bastırdı. Memleketi bayındır duruma getirdi. Zamanında Delhi olağanüstü güzel, bayındır ve zengin oldu. Birçok anıt bıraktı. Beş hastahane, 100 saray, 10 hamam, 100 türbe, birçok köprü, 150 kuyu, büyük ark ve sulama kanalları, birçok bahçe ve parklar yaptırdı. Delhi'ye yakın bir yerde «Firuz-abad» şehrini yaptırdı.

1349'da 100 mil boyunda bir kanal ile Satlaç ve İcer çayları arasını birleştirdi.

1351'de Cümna'ya yedi kol açtırdı.

1357'de 50 bin işçi ile bir dağı deldirip Serhend ve Mansurpur şehirlerine su götürerek oraları kuraklıktan kurtardı. Kısacası bunlar gibi daha birçok bayındırlık işleriyle memleketi güzelleştirdi.

Zamanında Behar ile Bengale aşağı yukarı bağımsız oldular. Bağlılıkları yılda bir miktar vergi vermekten ibaret kaldı.

1386 yılında tahtı oğlu Muhammed'e terketti.

III. Muhammed iyi bir yönetici değildi. Beyler kendisini istemeyip indirdiler. Yine tahta Firuz'u çıkardılar. Biraz sonra tahtı bu sefer torunu II. Tuğluk'a terk edip yine çekildi. Ve kısa bir süre sonra 1387 öldü. 90 yıl yaşadı, 39 yıl saltanat sürdü.

II. Tuğluk zayıf bir adamdı. Beş ay içinde öldürüldü. Yerine kardeşi Ebubekir geçirildi. Bir buçuk yıl sonra Ebubekir tahtı amacası Muhammed'e terke mecbur oldu. Bu da anarşi içinde altı buçuk yıl hükümdarlık yaptıktan sonra gidip yerine oğlu Hümayun «Alaüd-din İskender» unvanıyla geçti. Hümayun 45 gün içinde bir hastalıkla öldü. Yerine Muhammed'in diğer oğlu III. Mahmud geçti. Bunun zamanında taht için kavgalar oldu. Anarşi ortalığı tuttu. III. Firuz'un torunu Nusret Han da

hükümdarlığını ilan etti. İki hükümdar Delhi sokaklarında vuruştular. Bu vuruşmuşlar sürdü. Nihayet vezirlerden biri hükümdarlardan birini defedip bu karışık işe bir çözüm buldu.

III. Mahmud zamanında Gücerat valisi Muzaffer Şah, Çunpur Hakimi Şemsüddin bağımsızlık kazandılar. Multan Valisi Hızır Han da isyan ettiyse de yakalanıp hapsedildi; fakat hapishaneden kaçtı. Aksak Timur gelince ona sığındı.

İşte bu sırada Aksak Timur 90 bin kişilik bir ordunun başında Sind'i geçti (24 Eylül 1398).

AKSAK TİMUR İSTİLASI

Aksak Timur Han Afganistan, İran ve Mezopotamya'yı aldıktan sonra tabiatiyle Hindistan'a gidecekti. Kendisini «Bütün Türklerin ve Bütün İranlıların Hanı» ilan eden Timur Han'ın Delhi'deki Türkleri de itaatı altına alması tabii idi.

Timur Han Multan'da Pir Muhammed ile birleşip Ganj boylarına kadar girdi. Ama gezinmekle kaldı ve girdiği gibi çıktı. Bu gezintiyi pek hızlı yaptı. Bu, bir akındır. Bu istila, adeta bir şimşek çakması gibi olmuştur. Gittiği zaman Hindistan'da adının dehşetinden başka birşey bırakmamıştır. Bu olaya bakılırsa galiba torunu (oğlu) Pir Muhammed'i kurtarmak için Hindistan'a gelmiştir. Bir söylentiye göre Pir Muhamed öncü olarak gelmiştir. Pir Muhammed Multan'ı almış, sonra mağlup olmuştur. Oysa bizzat kendisi kafirler aleyhine cihat edip «Gazi» unvanını almak için Hindistan seferini yaptığını söylemektedir.

Timur'un Hindistan'a oturmak maksadıyla gelmediği muhakkaktır. Onun anılarından öğrendiğimize göre, Hindistan fethine gideceği zaman beyleri kendisine «Hindistan'ı fethedebiliriz; orada yerleşir kalırsak ırkımız bozulur, çocuklarımız o iklimin yerli halkı gibi olur. Bir iki nesil sonra kuvvet ve kahramanlıkları azalır» demişlerdir. O da şu cevabı vermiştir: «Benim Hindistan'a sefer edişim, kafirlerle cenk etmek, onları Müslüman yapmak, tapınaklarını putlarını kırmak, gazi olmak içindir».

Zannederim ki Timur yalnız bu fikirle Hindistan'a gitmedi. Birkaç sebep onu oraları istilaya yöneltmiştir. Bunların biri Hindistan'ın servetidir. Delhi halen önemli anıtlarla dolu, hazineleri pek bol bir şehirdir. Hindistan'ın pagodlarında, putlarında, hâlâ önemli bir servet vardı. Diğeri, bu işe memur ettiği oğlu, bu işi başaramadıktan başka, kendisine yardım edilmesi de gerekmiştir. Bu sebeple Timur Han bizzat Hindistan üzerine yürümüştür. Kafirleri Müslüman etmek davasına ise pek inanılmamalıdır. Bu zaten Timur'un dilinde tesbih olan bir şeydi. Din adına yürüyordu. Ancak şurası garip ki, Hindistan'da onun önüne duracak olanlar Hindular'dan çok Müslümanlar'dı. Zaten Timur doğuda, batıda, kuzeyde, güneyde asıl Müslümanlar'ı kırıyordu. Sibirya, İran, Suriye ve Anadolu seferleri hep Müslümanlar aleyhine yapılmıştır. O, bu din meselesini elinde bayrak gibi tutup, o asrın müslüman zihniyetine göre hareketini meşrulaştırıyor ve bütün Müslümanlar'ı memnun ediyordu. Bu durum göz önüne alınacak olursa din Timur'a göre askerleri gayrete getirme vasıtasından ibaretti.

Timur diğer fatihler gibi yapmayıp çöle daldı ve onu geçerek Hindistan'a girdi. Diğer fatihler ırmak boylarını takip etmişlerdi. Aksak Timur ise yanında bol zahire alarak çölü geçti.

Timur'un bu akınında savaşlar oldu, şehirler yağmalandı, yakalıp yıkıldı. İnsanlar öldürüldü. Her taraftan Timur'un önünden kaçanlar sürülerini yanlarına alarak Patner (Behatnir) kalesine sığındılar. Kaçanlar o kadar çoktu ki, kale bunları alamıyordu. Bu kalenin Raca'sının adı Dalçand'dı. Kalenin çevresi çöldü. Timur az bir atlı ile gelmişti. Askeri hafif atlı, daha doğru deyimle atlı piyade idi. Yanında topları yoktu. Buna rağmen kaleyi ele geçiriverdi. Raca teslim olunca affedildi. Pir Muhammed'e karşı silah kullananlardan burada bulunanlar yakalanıp idam edildi, karıları ve çocukları esir alındı. İş bununla bitiyordu; fakat idamları gören halk korkup kapıları kapattı. Bunun üzerine Timur Hücum emrini verdi. Askerleri duvarlara çıkıyorlardı. Hindular şehri ateşe verdiler. Önce kadınlarını ve çocuklarını kestiler, sonra Timur'un askerleriyle kanlı bir savaşa tutuştular. Timur askerinden pek çoğunu kaybetti. Buna kızan Timur şehrin yerinde kül yığınından başka birşey bırakmadı.

Bu olay hakkında Timur Han, Hatıralarında: «Kaledeki Hindliler ve Müslümanlar artık umut olmadığını anladılar. Kafirler kadınlarını ve çocuklarını evlerine kapattılar. Evleri ateşe verip aileleriyle yaktılar. Kendilerine Müslüman diyenler de çoluk çocuklarını kılıçla öldürdükten sonra savaşa girişiler. Az zaman içinde kaledekileri kılıçtan geçirdik. Bir saat zarfından 10 bin kelle kesildi. İslam kılıcı kafir kanıyla yıkandı. Bütün eşyalar, yılardan beri yığılan hazineler ve erzak askerime ganimet oldu.»

«Zafer-name» ise şöyle diyor: «Kafirler çevreyi ateşe verdiler. Çoluk çocuklarını ateşe atıp yaktılar. Kendilerine Müslüman adını veren bir grup da koyun imiş gibi karılarının ve çocuklarının başlarını kestiler. Zafer kazanıldı. 10 bin kafir kesildi. Evler tutuşturulup her yer yakıldı, yıkıldı. Ortada bir yığın külden başka birşey kalmadı.»

Timur buradan yine yoluna devam etti. Kaleler aldı, insanları öldürdü. Sazlıklara girip «Cat» denilen eşkıyayı tepeledi.

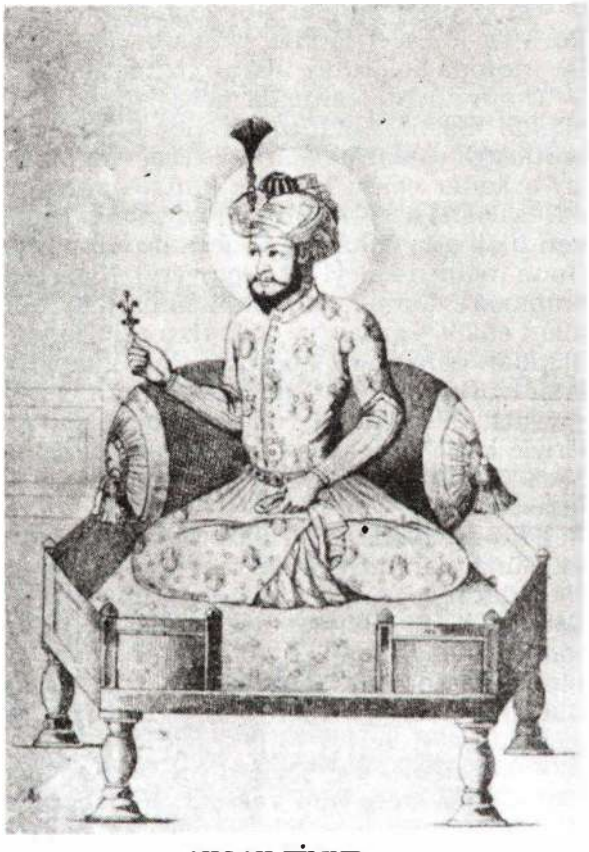
Cat'lara Aksak Timur, «Adları müslüman, işleri haydutluktur» diyor. Tarihçi Kenedi'ye göre bunlar Milad'dan çok önce Hindistan'a gelip yerleşmiş Türkler olduğu zannedilmektedir ve Hintlileşmiş, puta tapan olmuşlardır.

Bundan sonra Lahor'u yağmalayan askerleri ile birleşti. Bu sefer bütün ordusuyla Delhi üzerine yürüdü. Her yerde geldiğini haber alan halk herşeyi bırakıp önüne çıkan ilk yere kaçışıyorlardu. Assendi, Tuğlukpur, Panipat'ı da yakıp yıktı, talan etti. Atlarına ot bulmak için Cümna'yı geçip Luni kalesini de hücumla aldı. Halkın tamamını kılıçtan geçirdi. Yalnız Müslümanlara dokunmadı. Yağmadan sonra kaleyi kül haline getirdi. Sonra Cümna boyunu tutup Delhi'ye geldi (1398). Yanında birçok esir vardı. Saldırıya geçmeden önce bir yenilgi durumunda düşmana katılırlar ihtimaliyle, Hintlilerden 15 yaşından yukarı bütün erkekleri kestirdi. Bu kıyımda 100 bin Hintli boğazlandı.

Bu esirlerin kesilmesi olayını Aksak Timur kendisi şöyle anlatır:

«Meclis kurdum. Meclis'de Emir Cihanşah, Emir Süleymanşah ve diğer tecrübe sahibi beyler vardı. Buna dediler ki: «Hindistan'a girdiğimiz günden beri 100 bin kişiden fazla Hintli kafir esir aldık. Bunların hepsi de ordumuzdadır. Düşman kuvveti birkaç gün önce bize saldırdığı zaman sevindiler. Düşmanda başarı gördükleri anda kurtulmak, bize hücum etmek, düşman saflarına katılmak, bizi yağmalamak üzere zincirlerini kırmaya hazırlandılar. Ben de bu esirleri ne yapmak lazım olduğunu beylere sordum. Beyler: 'Büyük savaş günü bu esirleri ordugahta bırakmak doğru değildir. Bunların serbest bırakılması ise her türlü kurala aykırıdır. Bundan dolayı bunları öldürmekten başka çare yoktur.' Bu sözleri savaş kurallarına uygun görüp tavsiye edenlerle herkesin esirlerini öldürmesini emrettim. Esirini öldürmeyenin öldürüleceğini ve malının haber verene verileceğini de duyurdum. Herkes esirin öldürdü. Bugün 100 bin kafir öldürülmüştür.

Danışmanlarımdan Mevlana Masirüd-din

AKSAK TİMUR

Elindeki çiçek 1'inci ciltteki resminde de vardır. Berlin Müzesi'ne Turfan'dan getirilen resimlerde de vardır. Türklüğe ait eski süslerde vardır. Bu çiçekleri Hindistan'da Dekkan kadınlarının işlemlerinde de gördüm. Bu suretle bunun Türklüğe ait önemli birşey olduğuna inandım. Bu konuda derin araştırma yapmak gerekir. Burada dikkate değer başka bir şey de, bu resimdeki Timur'un çehresi 1'inci ciltteki resmine tamamen benzemektedir. 1'inci cildimizdeki resimde oturduğu taht Müze Müdürü muhterem Halil Bey'in de doğruladığı gibi bizim Topkapı Sarayı'ndaki Şah İsmail Safevi'ye ait hattır. Hatta ayağını koyduğu iskemle de halen bu saraydadır. Anlaşılan, bu taht Hint'e aittir. Timur onu Hint'ten getirmiş, sonra ahfadı İran'da saltanattan düşünce taht Şah İsmail Safevi'ye geçmiş, ondan da bizim Yavuz Selim Han'ın eline düşmüştür. Bu suretle önemli bir tarihî noktayı açıklamış oluyoruz

Ömer, ömründe bir serçe öldürmemişken o da esiri bulunan 15 Hindu'yu öldürdü.

«Ordumdaki bilginleri, din adamlarını çağırıp nerede görevlendirilmek istediklerini sordum. Bu adamlar birçok büyük savaşta bulunmuşlardı; fakat Hinduların fillerinden korkmuşlardı. O ordu ağırlığındaki bütün manda ve öküzlerini getirttim. Bu hayvanların ayaklarını başlarına ve boyunlarına bağlatıp savaş hatlarına dizdim».

Delhi'de Sultan Mahmut'un 40 bin piyade ve 12 bin atlısı vardı. En büyük kuvveti 125 filden kurulu bir hat idi. Fillerin üstünde ağaçtan kuleler, kulelerin içlerinde yaycı ve sapancılar (sapan ile taş atanlar) vardı. Bu askerin başkomutanı Mallu Han idi. Sultan Mahmut Delhi kalesinin önünde saflarını dizdi. Filleri koydu. Timur'un askerleri filleri bilmiyorlardı, önce korktular. Timur da ihtiyat gösterip çevresine hendek kazdırdı ve engeller yaptı. Hendeğin önüne mandalar koydu.

İlk saldırıya geçen Mahmut oldu. Mahmud'un askerleri büyük kahramanlıklar gösterdiler. Fakat fil hattı yarıldı. Türkistan kahramanlarının karşısındaki Hindistan'ın filleri ve Hint'te oturup bir derece bozulmuş olan Türkler bile işe yaramadı. Bunun üzerine Hintliler kaleye doğru kaçıştılar. Timurlular büyük bir kasaplık yaptılar. o gece Sultan Mahmut Gücerat'a çekildi. Delhi, cana dokunmamak şartıyla kapılarını açtı (17 Aralık 1393, çarşamba). Timur kimseye dokunulmamasını emretti. Buna rağmen disiplinsiz askeri şehri yağmaladı. Kadınlara, kızlara tecavüz ettiler. Bunu gören Hintliler de ayaklandılar. Birçoğu evlerine ateşe verip çoluk çocuklarıyla beraber ateşe atıldılar. Diğerlerini de Timur askeri boğazladı. Hintliler silahlarını atıp boğazlarını fatihlerin kılıcına tutuyorlardı. Hintliler düşmanlarına karşı bire on nisbetinde idiler. Eğer kahraman ve etkili olsalardı sokaklara, evlere dağılmış olan Timur askerini bitirebilirlerdi. Kısacası kılıçtan arta kalanları da esir edildi. O kadar çok esir edildi ki, askerin en son neferine 20 köle düştü. 50-60 köle alanlar olduğu gibi, birçoğunun 100 esiri oldu. Hele aldıkları ganimetin miktarı hesapsız idi. İnciler, yakutlar, elmaslar, altın eşyalar ev eşyası ve daha birçok mal ganimet olarak alındı. Savaştan önce kestikleri yüz bin esir yerine yeniden bir o kadar daha esir aldılar. sanatkarlar da esir olarak alındı. Timur bilhassa taş ustalarına özenli davranılmasını istedi. Timur Han Delhi'nin anıtlarını görünce Semerkant'ta da böyle anıtlar meydana getirmek hevesine düştü. Bu sebeple ustaları topladı. Bunları Semerkant'ta götürüp orada Delhi camii planında bir cami yaptırdı.

Timur Han Delhi Camiinde kendisini «Hindistan İmparatoru» ilan etti. Namına hutbe okuttu. Tahtta bulunan Sülaleyi indirip imha etmemiştir.

Delhi'nin Timur tarafından ele geçirilmesi Hindistan tarihinde çok önemli olaydır. Delhi o zaman Siyi, Eski Delhi ve Cihanpenah adlarında üç kısımdan oluşuyordu. Bu şehrin harabesinden çoğu şimdiki Delhi'nin güneyinde ve seyyahlara ziyaretgahtır. Orada pek önemli ve İslami abideler vardır. Bunlardan biri «Kutub Menar» denilen Altamış Direği görülecek bir eserdir. Bu «direk» büyük caminin minaresinde kullanılmıştır. Gerek bu direk, gerek o güzel 66 renkli salon, Hüsrev ve Ni-

zamüd-din'in türbeleri o dönem Türklerinin güzel sanatlara olan düşkünlükleri ve yeteneklerinin mimarlıktaki yüksek kudretlerinin belgeleridir.

Bu devredeki sanatı ve uygarığı o devrin Türk hükümdarlarını anlamak için insan gidip «Tuğluk-abad»daki harabeleri ziyaret etmelidir. Bunların saraylarının süslerinde tavus kuşu ve keçi resimleri görülmektedir.

Timur oradan Firuz-abad'a geldi. Marvat (Marata?) başkanı gelip bağlılığını bildirdi ve iki ak papağan sundu. Papağanlar Sultan Tuğluk'dan beri hükümdarlıktan hükümdarlığa geçiyordu ve o zamandan beri 74 yıl olmuştu.

Timur oradan Duab'a geçti. Delhi'nin kuzeydoğusunda bulunan Mirat'ı kuşattı. Burası bir Afgan'ın elindeydi. Bunlar Timur'a şiddetle karşı koydular. kale sonunda savaşla alındı, muhafızları kılıçtan geçirildi. Kadınlar ve çocuklar da esir edildi. Orada Servanlık Dağları'nın kenarını takip ederek ve kaleler alarak Ganj sahillerine ulaştı. Ganj'ı geçip Tuğlukpur'a geldi. Bu kale civarında bir donanma tarafından hucuma uğradı. Önemsiz bu savaşta da Timur galip geldi. Mübarek Han büyük bir ordu ile geldiyse de onu da bozguna uğrattı. Ve büyük bir ganimet aldı. «Küpila» geçidini pek büyük bir Hint ordusu tutmuştu. Aksak Timur yalnız 500 kişi ile bunların üzerine yürüdü. Fakat çekilmeye mecbur oldu. Timur'un Hindistan'da tek yenilgisi yalnız budur. Bu vartadan kurtulması Pir Muhammed'in bir ordu ile yetişmesi sayesinde mümkün olmuştur. Pir Muhammed hücum edip Hintliler'i bozmuştur. Timur tekrar ilerledi. Hintlileri kutsal ırmağın kaynaklarının birleştiği yerde hendek içine girmiş olarak buldu. Hücum edip bu orduyu da parça parça etti.

Artık dönmeye karar verip Ganj'ı tekrar geçti (13 Ocak 1399). Servanlık Dağları'na girdi. Orada bir Raca tarafından hücuma uğradı. Hindu'ları yine bozdu; fakat Hintliler sık bir ormanlığa çekilip tekrar direnişe geçtiler. Timur ordusu meşalelerle yol açtı. Ve ovaya vardı. Sonra Timur yine dağlara, ormanlara girdi. Bu dağlık ve ormanlık araziyi ancak bir ayda aşabildi ve bu sırada tam 27 savaş vermeye mecbur oldu. Nihayet Sind kıyılarına vardı. Sind'i aşarak Hindistan'a dalması ile Sind'i Semerkant'a gitmek üzere tekrar geçmesi arasında 5 ay, 17 gün geçmiştir. Timur Hindistan'ı öyle yakıp yıkmış, öyle soymuştur ki, anlatılması çok zordur. Yalnız şunu söyleyelim Timur'un çekildiği günden ta 50 yıl sonrasına kadar Hindistan'da eski paralar ortalıkta hiç görülmemiş ve yeni basılanlar da altın mevcut olmadığından, bakırdan yapılmıştır.

Timur Han Hindistan'a valiler atamadığı gibi orada askerde bırakmamıştır. Yalnız Pencab'ı muhafaza etmiştir. orası da soyunun egemenliğinde kalmamıştır. Bununla beraber ölünceye kadar (1405) bütün Hindistan'da hutbe kendinin, sonra da yıllarca soyunun adına okunmuş, paralar onun adına basılmıştır. İşte bu iki nokta daha sonra Babür Han'a Hindistan üzerinde hak iddiasına dayanak olmuştur.

Hint Türk-Müslüman devri tarihinin en karanlık kısmı Aksak Timur'un Hindistan'dan gitmesinden Panipat (Paniput) savaşına kadar

olan zaman, yani 1299-1526 arasında zaman dilimidir. Delhi'nin yağması, halkın bir kısmının esir edilmesi, diğer kısmının dağılıp bir daha Delhi'ye gelmemesi Hindistan'ı fakir ve zayıf bir duruma düşürdü. Delhi İmparatorluğu ufak bir prenslik durumuna düştü. Bundan en büyük zarar görenler Müslümanlar oldu. Bu iş Racputlar'a o kadar etkilememiştir. Timur güya Hint kafirleri aleyhine cihat etmişti; fakat yıktığı, bitirdiği Müslümanlar'dı. Onun Orta Asya, Doğu Türkistan, İran ve Türkiye'de de yaptığı hep aynı iştir. Yani her yerde Müslüman ve Türk kesmiştir.

Timur'un dönüşünde iki ay sonra Hindistan'da Timur'un dolaştığı yerlerde veba hastalığı ortaya çıkmış olması da felaketi son haddine götürmüştür. Kısacası denilebilir ki, o sırada iki veba birbiri arkasından Hindistan'da kara bir eylem yapmıştır.

TUĞLUKLULAR
(İkinci Defa)

Timur çekilir çekilmez Hindistan eski şeklini aldı. Anadolu'dan çekilmesi nasıl orada «Tevaif-i Müluk» ortaya çıkarmış, nasıl büyük bir anarşi meydana getirmiş ise Hindistan'da da öyle olmuştur. Her yeri biri kapıp hükümdar oldu. Bunlar arasında Delhi «Nuskri»(?) adında birinin eline geçti; fakat derhal Mahmud'un veziri İkbal Han tarafından kaldırılıp Mahmut hükümdar yapıldıysa da, az zaman sonra İkbal bizzat hükümdar oldu. Delhi'nin kaçan halkı geri gelmeye başladı. Lahor, Devalpur ve Multan Han'ın elinde kaldı. Hızır Han «Muzaffer-şah» unvanıyla ve Timur'un korumasıyla Malva'da saltanat sürüyordu. Kanoç, Ud, Kerre ve İkonpur Hoca Cihan'ın elindeydi. Bu da padişah unvanını aldı. Gücerat ve Malva'da da bağımsız devletler meydana geldi. Aynı zamanda bütün valiler hükümdarlık peşindeydiler. İkbal Han bunların bir kısmını buyruğu altına aldı.

Kısacası Timur'dan sonra Hindistan'da belli başlı beş devlet kuruldu. Bunlardan Caonpur Hanlığı bu istila zamanında II. Mahmud'un bir veziri tarafından kurulmuştu. Ud ve Benares bunlara katıldılar.

Bu hanlar başkentlerini güzel anıtlarla süslediler. Atala Camii (1408), «Laldervaze» (Yakut kapı), «Cami Mescid» (1450) sayılı anıtlardandır. Delhi hanları 1477'de bunların ülkelerini ele geçirdiler.

Bu devlet 1394-1477 arasında, yani 73 yıl yaşadı.

Bu devletlerden Malva Devleti 1410-1534 arasında, yani 133 yıl egemenlik sürdü ve Gücerat Hanlığı tarafından ortadan kaldırıldı. Başkentleri Mandu şehriydi.

Yine bu devletlerden olan Gücerat Hanlığı Portekizliler ile uğraşmıştır. Başkentleri Ahmed-abad'dır. Bunlar donanmalarıyla Türk donanmasını birleştirip Umman Denizi'ni Portekizliler'e kapamak istemişlerse de Fransesko Dalmada tarafından mağlup edilmişlerdir.

Yine bunlardan Dekkan Devleti 1347'de Bahmani (Behmeni) Afgan Sülalesi tarafından kurulmuştur. Diğerleri gibi Gur İmparatorluğu enkazından meydana gelen bu devlet bunların hepsinden büyüktü. Başkenti «Kulbarga» idi. Bu kent Haydarabad'ın yanındadır. Şimdiki Ni-

zam Devleti'nin ülkesiyle Behrar ve Mahrat memleketlerini içine alıyordu. Bu devlet, Varangal ve Vijayanagar puta tapan devletlerine karşı uzun bir cihat açtı. 1424'de bunlardan I. Ahmet Varangal'ı alıp yıktı. II. Muhammed (1463-1472) zamanında bu devlet en yüksek noktasına erişti. Bu kişiden sonra devlet derebeyliklere ayrıldı. Bunların beş tanesi birer devlet halinde olup sarayın önemli beş devlet adamı tarafından kuruldu. Bu devlet adamlarından biri Gürcü, biri Hintli, biri Acem idi. Bir tanesi de Türkiye Osmanlı Sülalesinden II. Murat Han'ın küçük oğlu Yusuf Adil idi. Bu kişinin devletinin adı Bicapur Devleti'dir. Yusuf Adil hayatının yarısını İran'da geçirmiş, başından pek çok şey geçmişti. Devletini kurunca Dekkan'a İran fikirlerini, edebiyatını, özellikle şiiliği sokmaya çalıştı. Şiiliği resmi mezhep yaptı. Bu kişi İran edebiyatını çılgıncasına seviyordu. Oğlu İsmail de kendi yolunda yürüdü. İsmail 1519 yılında Bicapur'da İran Şahı'nın elçisini büyük bir debdebe ile kabul etti.

İkbal Han Mahmud Han'ı Gücerat'dan Delhi'ye çağırıp kendine maaş verdi. Hızır Han Timur Han'dan yüz bulmuş, büyük bir hayale düşmüş, Delhi'yi hileyle almak istemişse de başarılı olamamıştır. İkbal Han Hızır Hanla yaptığı bir savaşta öldü. Yerine Mahmud Han'ı tekrar hükümdar yaptılar.

Mahmud Han'ın zamanı görülmemiş fenalıklar, felaketlerle geçti. Bu da 1413'de öldü. Bu suretle İkinci Tuğluk Devleti de yıkıldı (1412).

LUDİ'LER

Beyler hükümdarlığı «Devlet Han Ludi»ye verdiler. Ludi bir Afgan kabilesidir. Bu suretle Devlet Türkler'den Afganlar'a geçti. Bir yıl sonra Hızır Han gelip kanlı bir savaş ile Devlet Han'ı bozdu. Devlet Han hükümdarlığı Hızır Han'a terke mecbur oldu. Bu suretle Lahor, Delhi, Multan bir devlet yönetimine girdi ve devlet az zaman içinde Afganlar'dan Seyyid'lere geçmiş oldu (1414).

SEYDİ'LER

Hızır 1425 Seyyid idi. Bu suretle Seydi Sülalesi'ni kurmuş oldu. Babası, III. Firuz zamanında Multan'da valilik yapmıştı. Bunlar şii idiler. Hindu'larla hoş geçinir, sünnilere zulmederlerdi. Hızır Delhi'yi zulüm altında inletti. Bu kişi Timur'a minnetdarlığı yüzünden ve saygı göstererek padişah unvanını almadı. Timur öldükten sonra bile hutbeyi Timur'un oğlu Şahruh adına okutmuştur. Hutbede Şahruh'un adına kendi adı da ilave edilirdi. Semerkant'a cizye bile gönderdi.

Hızır 1425'te öldü. Yönetiminde başarısız bir adamdı. Yerine oğlu II. Mübarek-şah (Mebruk Şah) geçti. Bu sırada Delhi Devleti'nin başlıca iki düşmanı vardı. Bunların biri Yukarı Pencab hükümdarı Cusrat Hoha, diğeri Kabil'de saltanat süren Timur oğlu Şahruh'un beylerinden Şeyh Ali idi. Mübarek-şah 13 yıl hükümdarlık ettikten sonra bir gün bir veziri tarafından öldürüldü. Bu vezir Hızır Han'ın torunu ve Ferid'in oğlu Muhammed'i, V. Muhammed adıyla tahta geçirdi. Mübarek'in egemen-

liği ancak Delhi çevresinde geçer oldu. Bu Muhammed de zayıf ve yönetim işlerinde başarısız bir adamdı. Devlet adamlarının elinde oyuncak oldu. Beyler ve valiler birer bağımsız sultanlar haline geçtiler. 12 yıl saltanattan sonra tahtan indirilip yerine oğlu II. Alaüd'din Muhammed (Alemşah) geçirildi. Bu kişi kendi zayıflığını ve devletin fena durumunu biliyordu. Tahtı Afganlar'dan Ludi kabilesinden Pencab Valisi Behlül Ludi'ye verdi (1451).

Buradan da anlaşılıyor ki Seydiler bu tarihe kadar devam ettiler. Yerlerine yine Ludiler yani Afganlar geçti.

LUDİ'LER
(İkinci Defa)

Behlül'ün büyükbabası zekâsı sayesinde Firuz zamanında Multan'a vali olmuştu. Amcası İslam Han da Serhend Valiliğini ele geçirmişti. İslam Han ölürken yerine Behlül'ü aday göstermişti. Bu suretle Serhend'i almış, ona Peru[illegible]alpur'u da ülkesine katmıştı. Sonunda Delhi'yi de aldı. Beyl[illegible] altına alarak anarşiyi bastırdı. 1474'de Cunpur hükümdarı Hüseyin Şah'ı bozup Behar'a kaçırdı. Sakin, sessiz, erdem sahibi, cesur, [illegible]limli, hürriyetsever ve iktidarı güçlü bir kişi idi. Aydınlarla bilimsel sohbetleri pek severdi. Kısacası devlet Delhi şehrine sıkışıp kalmışken onu hemen hemen eski sınırlarına kadar büyülttü.

1488'de 80 yaşında öldü. 37 yıl saltanat sürdü. Askeri tamamen Türk idi. Ancak Türklere güvenirdi. Zamanı Civanpur Devleti ile savaş ederek geçti. Doğu Devleti denen bu devletle Delhi Devleti arasında sınır Ganj ırmağıydı. Bu savaşların sonucunda Civanpur Devletinin mağlup hükümdarlarının akrabasından Barbak adında bir hükümdar yapıldı. Yerine oğlu I. İskender-şah geçti.

Bu kişi eski devletin birçok yerlerini geri aldı. 1501'de başkenti Ağra'ya götürdü. Bu sayede Ağra çok bayındır bir kent oldu. Ve Ağra büyüye büyüye Delhi ile birleşip muazzam bir şehir meydana getirdi. İşte bunun zamanında Portekiz gemileri Kap Burnu'nu dolaşarak Hindistan'a geldiler. Portekizliler ilk defa Dekkan sahiline çıkmışlardır. Bu kişi de Behlül gibi Türkistan ve Afganistan'dan adamlar getirtip ordusunu tazelemiş ve kuvvetlendirmiştir. Bu yeni ordu ile Bengale ve Dekkan'ın güney kısımlarını ele geçirmiş, devletin sınırını Hint Okyanusu'na götürmüştür. Behlül'den kendisine büyük ve kuvvetli bir devlet kalmış, kendisi onu daha da büyültmüş, güçlü ve başarılı bir hükümdardır. Delhi Devletine mutlu bir devir yaşamıştır. Kahraman, adaletli, şiire ve müziğe meraklı, bilimi seven, bilginleri koruyan bir kişiyidi. Bu davranışları ve iyi ahlakı ile kendisini herkese sevdirdi. 1517 yılında öldü. Zamanında Malva, Gücerat ve Bengale'de bir kuvvetli müslüman devleti vardı.

Yerine geçen oğlu II. İbrahim zamanında İmparatorluk yeniden anarşiye düşüp parçalandı. Kardeşi Cunpur (Cuvanpur, Civanpur) valisi Celal Han isyan etti. Sonra İskender'in oğlu Muhammed de isyan etti. Ordu üçe ayrılıp her bölümü bunlardan birine hizmet etti ve birbiriyle

çarpıştı.

Bunlardan Celal Han yapılan bir savaşta öldü. Bu sefer Pencab'da egemenlik süren ve yine Ludi Sülalesinden olan Devlet Han isyan çıkardı. II. İbrahim Han'ın bu isyana karşı koyabilmek için doğu sınırlarını güven altına alması gerekti. Bu maksatla Racputlar'ın en etkili racası olan Racpur Racası Rana Senke (Rana Senka) ile bir anlaşma yaptı. Bu sayede bütün kuvvetlerini Pencab ve Lahor üzerine gönderdi. Oysa İbrahim'in en büyük düşmanlarından biri Rana Senke idi. İbrahim Senke (Sanka)ye birkaç defe mağlup olmuştu.

İbrahim kendini beğenmiş, zalim ve fena bir hükümdardı. 20 yıldan beri saltanat sürüyordu. Devlet çürümüş ve kof duruma gelmişti. Racput devletleri ise kuvvetlenmişlerdi. Devlet birtakım vali, cakirdar ve zemindarların elindeydi. Durum böyleyken yine Delhi Devleti Dekkan, Malva ve Gücerat müslüman devletleriyle uğraşıyordu. Ludiler işbaşına bütün kendi akrabalarını ve kabilelerini geçirmişlerdi. Türkler ise bana çok kızıyorlardı.

İşte tam bu sırada ve İbrahim Han'ın Devlet Han'ı cezalandırmak için uğraştığı hengamede meşhur ve tarihin harikası Babür Han Hint sınırlarında ortaya çıktı.

İbrahim herkesten şüphe ediyor, en değerli devlet adamlarını insafsızca doğruyordu. Bu maksatla Devlet Han'ı da Ağra'ya çağırmıştı. Devlet Han kendisi gitmeyip oğlu Dilaver'i göndermişti. Dilaver kaçıp canını kurtarabildi. Babasına tedbirli olmazsa İbrahim tarafından acımasızca öldürüleceğini bildirdi. Bunun üzerine Devlet Han Dilaver Han'ı Babür'e gönderip onu Hindistan'ı zapta teşvik etti. Babür bu çağrıyı kabul etti. Can kaygusuna düşenler bazen böyle şeyler yaparlar. Bir adamın devleti aleyhine düşman çağırması en ağır bir alçaklık olmakla beraber onu bu yola mecbur edenlerde de bir sorumluluk payı vardır. İyileri böyleleri bu gibi yollara yöneltmemelidir. Vatanları için pek faydalı olacak nice adamların böyle sebeplerle zararlı insanlar olduklarını tarih birçok örneklerle bize gösteriyor.

Tehlike büyüktü. Buna karşı durmak için Devlet Han'ı buyruk altına almak gerekiyordu. Oysa İbrahim'in amcası Alemşah da isyan etti. Alemşah Babür Han'a sığındı. O da onu korumasına aldı. Babür Rana Sanka ile de uyuşup İbrahim aleyhine bir anlaşma yaptı. Böylece İbrahim bu iki kuvvetli hükümdarın ortasında ve iki ateş arasında kalmış oldu. Aynı zamanda İbrahim Han Devletşah ve Alemşah ile yaptığı savaşlar dolayısıyla zayıflamış bir durumdaydı.

Devletşah İbrahim'in saldırılarını uzaklaştırmaya çalışırken Lahor'u İbrahim'e terk etti (1526). Alemşah ise Babür Şah'dan yardım görmesine rağmen İbrahim'e mağlup oldu ve esir düştü.

Nihayet Babür Han Hindistan'a dalıp (1525) Cümna ırmağının yukarı kısmındaki geniş ovada yapılan meşhur «Panipat Savaşı»nda İbrahim'i bozguna uğrattı, İbrahim savaşta ölüp hem canını, hem tahtını ikisini birden kaybetti.

İşte bu suretle Delhi Devleti, Ludi Sülalesi'nden Aksak Timur soyuna geçti.

«Tarih-i Davudi» sahibi Abdullah'a göre İbrahim'in zamanı Hindis-

tan'ın en bolluk zamanıdır.

Vaktiyle yine bu ovada, yani Tansurvara'da Gazneli Mahmut Han Hintlileri bozup Hindistan'ı ele geçirmişti. Sonra Nadir Şah da aynı ovada Babür soyunu bozacaktır. Bununla ilgili açıklamaları 5'inci ciltte İran Türk Şahları konusunda sunmuştuk.

Babür'ün kuvveti azdı. Buna rağmen ona savaşı kazandıran toplar oldu. Babür Han gelinceye kadar Hindular ve Hindistan Türk ve Müslümanları top nedir bilmiyorlardı.

İşte böylece Hindistan'da Ludi Devlet veya Sülalesi de bitip Hint Türk tarihinin önemli bir bölümü doğdu. Bu bölüm Timur soyu elinde Hindistan Türk İmparatorluğu'dur.

HİNDİSTAN BÜYÜK TÜRK İMPARATORLUĞU
(BABÜRLÜLER İMPARATORLUĞU)

Bu devlete Avrupalı yazarlar «Büyük Moğol İmparatorluğu» derler. İngilizler ve Almanlar «Gros Mongol veya Moğol» Fransızlar «Grand Mongol» yani «Büyük Moğol Devleti» demektedirler. Bir kısım yazarlar da «Timurlular» derler. Hatta «Çağataylılar», «Çağatay Türkleri» diyenler de vardır. Aynı zamanda bu devletin merkezi Delhi'de olduğundan ta Muhammed Gur ve Kölemenler zamanından beri gelen devletin yerinde ve bir uzantısı olduğundan, ona «Delhi Devleti ve Padişahlığı» adı da verilmektedir. Ayrıca bu devlete «Hindistan Müslüman İmparatorluğu» adı da verilmiştir.

Bu deyimler ve adlar yanlıştır. Çünkü önce bunlar Moğol değildir. Türktür. Nitekim Aksak Timur konusunda 1'inci ciltte gösterdik. Aksak Timur Türkçe konuştuğu ve yazdığı gibi bu devleti kuran Babür de önemli bir Türk şairidir. Onun ana dilinin ne olduğuna «Mecmua-i Eş'ari» ile «Babür-name»si delildir. Yine pek tuhaf ki Avrupalılar, onları takliden bizde de Babür'e ve devletine Moğol diyorlar. Babür ise eserinde, «Ben Türk'üm!» diye bağırıyor. Hele Emir Beyane'ye yazdığı Farsça şiir Türklükle nasıl övündüğünü gösterir. Bu şiiri ileride göreceğiz. Keza yine Babür-name'nin bir yerinde Moğollardan birinin hıyanetinden söz ederken, «Bu kötü hareket onun şahsına değil, onun Moğol cibiliyetine atfedilmelidir» diyor.

Aynı zamanda yine Moğollar hakkında, «Bu kötüler bir düşmanı mağlup ederlerse hemen onun malını yağmalamaya koşarlar. Eğer kendileri mağlup olurlarsa bu sefer de kendi arkadaşlarını talan ederler ve savuşurlar» diyor. Yine onlar için, «Eğer Moğol milleti melek milleti bile olsa fena millettir. Moğol adı altınla yazılsa yine çirkin olur. Bir Moğol'un tarlasından bir başak buğday bile koparma! Moğol tohumu o kadar fenadır ki ne eksen fena olur» diye yazıyor.

Moğol olan, kendini Moğol sayması gereken bir adam bu deyim kullanabilir mi? Bu sözleri söyler mi? Bu da onun Türk olduğuna kuvvetli bir delildir. Hal böyleyken ona nasıl Moğol diyorlar bilmem?!... O Türklüğü seviyor, Moğolluktan iğreniyor.

Avrupalılar'ın bu Moğol deyimi belki de Hintliler'in her beyaz yüzlüye Moğol demelerinden ileri gelmiştir. Hintliler Acemlere bile Moğol derler. Aynı zamanda Moğol, Türk kelimelerini birbirinden farksız ve hatta ikisini de Türk kelimesi makamında kullanmışlardır. Bu eserleri her oku-

yan bu noktayı hemen anlar. Yine meşhur eserinde bu devlete «Büyük Moğol İmparatorluğu» dediği halde, bu eserin üçüncü bölümünde «Bu devletin imparatorları gerçekte Türk'tür» diyor. Ve kitabının bir yerinde de, «Moğol kelimesi birçok yüzyılar Hindistan'da yabancı manasına kullanılmıştır» diyor. Bu söz büyük bir gerçektir. Moğolluk ve Türklük meselesini pek güzel açıklar ve bizim davamızı ispat eder. Hatta Dekkan'da «Brehmeni» adında bir saltanat sülalesi kuran Hüseyin'in beyleri ve askeri Arap ve Habeş olduğu halde, Müslüman tarihlerinde bunlara bile Moğol denmiştir. Kont Dönoer de bu konuda şöyle diyor: «Babür'ün devletine, Moğol Devleti denmiştir. Sonra kuzeyden gelen herkese, ister Moğol olsun, ister olmasın Moğol denmiştir.» Bunun sebebi Moğol ve Türk kelimelerinin farksız olarak kullanılmasından ibarettir. Moğol denilen Türkler'e Hintliler «Tağhanay» de demişlerdir ki bu bir aşağılamadır.

Bu Moğol deyiminin böylesine yaygınlaşmasına sebep belki de bu hükümdar kendilerine Moğol demiş olmalarıdır. Çünkü şan ve şöhreti dünyayı tutmuş olan Cengiz Han'dan sonra hükümdar olup şan ve şerefini yükseltmek arzusunda olanlar mutlaka ailesini ona mensup göstermek ihtiyacındaydılar ve gösteriyorlardı.

Bu imparatorluğun Türk olduğuna diğer bir delil de bu işleri görenlerin, bu devleti yönetenlerin Türk olmasıdır. Pringl Kenedi'nin, «Kısacası, Hindistan İmparatorluğu'nun beşiği Afganistan ve daha çok Türkistan'dır» demesi de bu gerçeği açıklığa kavuşturur. Biz bunu daha da açıklamak için Afganistan halkının çoğunun bugün bile Türk, Afganistan'dan o zaman Hindistan'a gelenler de büyük çoğunlukla Türk olduğu gerçeğini hatırlatırız.

Bunun daha tuhafı bazı yazarların bu devlete Moğol Devleti deyip, devleti kuran Babür'e de Türk demeleridir. Buna örnek olarak Rene Grosse'yi gösterebiliriz.

Bunlara Timurlular da denemez. Bu ad Orta Asya'da, İran ve Horasan'da Timur soyunun devlet ve sülaleriyle karıştırılan bir addır. Zaten Timur'un adı Aksak Timur olduğundan da bu ad yanlıştır. Hiç olmazsa Aksak Timurlular demek daha doğru olabilirdi.

«Hindistan Müslüman İmparatoruğu» da sırf dini bir ad olup milliyet ifade edemediğinden revaç bulamayacak yanlış bir terimdir.

«Delhi Devleti» de eskiden beri mevcut veya başka sülalelere de ait olduğundan doğru olamaz. Hem de bu adı vermek karışıklığa sebep olur.

Bizce en doğru ad, devleti kuran Babür'e dayanılarak «Babürlüler Devleti»dir. Aynı zamanda bu adı «Hindistan Türk İmparatoruğu» şekline koymak da uygun olur. Ancak Müslümanlık devrinde de Hindistan'da birkaç Türk İmparatoruğu olması yine bu ad'a gerekli açıklığı veremez. Bu devlet, diğer Türk-Müslüman devletlerinden büyük olduğundan buna bir de «Büyük» kelimesinin eklemek daha uygun olur. Bu halde unvan «Hindistan Müslüman Büyük Türk İmparatorluğu» olur. Bunu da uzun bir ad olduğundan makbul saymak mümkün olamaz.

Bu incelemeden sonra biz bunu kısaltarak «Hindistan Büyük Türk İmparatorluğu» şekline soktuk. kitabımızda bu şekli uyguladık. Bunun-

la beraber bu devlete en güzel ad «Babürlüler Devleti» olduğu fikrindeyiz. Bir taraftan da Babür'ün ayrıcalıklı bir tarihi şahsiyet olması da bu adı daha çok geçerli yapmaktadır. Bu hem kısa, hem gereken manayı ifade eden tam bir addır. Hatta buna Hindistan kelimesinin bile eklenmesine gerek yoktur. Çünkü Babürlüler Devleti Hindistan'dadır. Kısacası kitabımız için bu iki son adı kabul ettik.

Gazneli Mahmud tarafından 1000 yıllarında Pencab'da başlayan Türk İslam cihadı On altıncı Yüzyıl sonlarında Maysur sınırı üzerinde en üst noktasını bulmuştu. Artık Hilal Himalaya'nın karlarından «Karnat» sahillerine kadar parlıyordu. İşte böyle bir durumda Babür Han Hindistan'a girip bu imparatorluğu kurdu.

BABÜR HAN

Alışılmış adı «Babür Şah», «Babür Mirza», «Babür Padişah»tır. Lakabı ile «Gazi Tahirüd-din Muhammed Babür» padişahtır. Eski Türkçe, Arapça ve Acemce kitaplarda «Baber» şeklindedir. Doğrusu Babür'dür. Bu da Babür'ün bizzat yazdığı şiirlerinde «Babür»ü tasavvur, tefahür, beladur ile; «Babür'dedir»i efsürdedir, pejmürdedir, mürdedir, bürdedir ile kafiye yapması sayesinde anlaşılır ki, hepsinde de -bür- hecesi olduğundan, onun da isminin «Babür» şeklinde olduğu kesin olarak ortaya çıkar. Babür Türkçe'de arslan ile kaplan arasında yırtıcı, kaplandan daha çevik ve atik bir hayvana denir. «Bobür» suretinde Rusçaya da geçmiştir. Derisi değerlidir. Kürk yapılır.

Babür Aksak Timur Han soyundandır. Babası Fargana Hanı Ömer Şeyh Mirza, Timur'un üçüncü oğlu Miranşah'ın oğlu Muhammed Mirza oğlu Ebu Said Mirza'nın oğludur. Ebu Said Mirza İran'daki Türkler'le uğraşmış, bu savaşlardan birinde Erdebil'de yaralanarak ölmüştür. Bu savaşta Ebu Said ordusu büyük kayıplara uğramış, bu felaket Batı Asya'da önemli bir etki yapmış, çok zaman «Irak Felaketi» diye dillerde dolaşmıştır. Babür'ün anası Cengiz neslinden Moğolistan hükümdarı Yunus Han'ın soyundandır. O zamanın usulüne göre, özellikle Türk hukukunca bu mensubiyetler Babür'e han olmak için sahayı tamamen açıyorlardı.

Babür H. 1443 yılında Endican'da doğmuştur. Ömer Şeyh Mirza babasından miras olarak Fargana (Endican) tahtını kazanmıştı. Bu devletin başkenti Endican'dır.

Babür'ün neler yarattığını anlamak için önce Fargana'nın ve civarının ne halde olduğunu bilmek gerekir. Burası yazın çok sıcak, kışın çok soğuktur. Etrafı tepeleri karlı dağlarla kuşatılmıştır. Bu dağlardan çaylar akar, gelir. Arazi tarıma elverişli olup tahıl ve meyvesi boldur. Güneyi ve güneybatısı Maveraünnehir'dir. Buralarda en eski yüzyıllardan beri Türk urukları göçebe olarak yaşıyorlardı. Bunların büyük bir kısmı da Kenedi'ye göre az çok İran kanı taşıyan kavimler ile karışarak şehirlerde oturmaya başlamışlardı. Bu bölgenin kuzey ve kuzeydoğusu kıpçak (bozkır) idi. Aksak Timur Altınordu'yu mahvetmiş, bunların birinde kuvvetli Özbekler türemişti. Bu Özbekler gerek İran'ın, gerek Babür'ün soyunun en müthiş düşmanları idiler. Fargana'nın

doğusunda da yine göçebe Türkler ve devletleri vardı. Güney ve güneydoğu Hindukuş Dağları'dır. Bu dağlarda az ve vahşi bir nüfus vardı. Daha güneyde Herat yani Horasan ve Kabil devletleri bulunuyordu. Herat bu sırada parlak bir Müslüman Türk uygarlığı merkezi idi. Bu iklimde ancak kuvvetli yaşayabilir. Zayıflar yok olmaya mahkumdur. Bu halk pek kuvvetlidir.

1494 yılında babası öldüğü zaman Babür Fargana tahtına oturdu. O zaman 12 yaşındaydı. Babası Ahsi şehrine gömüldü. Bu çocuğa her taraftan, herkes hücum etti. Herkes Hanlığın bir parçasını kapmaya çalıştı. Bunlardan amcası ve Semerkant hükümdarı Sultan Ali Mirza Fargana üzerine yürüdü. Doğudan dayısı Muhammed Hün da Babür'e saldırdı. Kaşgar hükümdarı Ebabekir Mirza da hücum etti.

1497'de Babür Sogd'u ülkesine kattı; fakat 1501'de Buhara'nın Şeybaniler Sülalesinden Şeybani Han'a mağlup oldu ve nesi varsa nesi yoksa hepsini birden kaybetti. On milyonluk bir devlete sahip iken adi bir eşkıya sergerdesi, bir serseri menzilesine indi. Artık asıl vatandaşları olan Farganalılara da güvenemiyordu. Böyle açıkta kalınca kendisine bir taht aradı. Afganistan'a gidip Kabil'i (Kapul suretinde de telaffuz edilir) ele geçirdi (1504). Semerkand'da ortaya çıkan anarşiden yararlanarak yurdunu almak için gittiyse de başarılı olamadı. Bunun üzerine umudunu kesti ve gözünü Hindistan'a dikti. Üç yıl sonra Kandehar'ı aldı. Artık Hindistan'ı fethetmeyi tasarlıyordu.

Babür'ün Hindistan zaptını nasıl akıl ettiği hakkında Batılı yazarlar şöyle derler: «Fargana Hanı iken 1501, Şeyban Han'a mağlup olup tacını, tahtını herşeyini kabederek birkaç kişiyle kaçtı. Dekkan'da bir eve sığındı. Ev sahibi olan kadının kardeşi Aksak Timur Han'ın Hint seferinde bulunmuştu. Babür'e Hindistan'ın zenginliğini anlattı. Babür bu sözler üzerine Hindistan'a göz dikti.»

Bu fikir tarihçiler arasında genel gibidir. Ancak ileride «Babürname»de görüleceği üzere bence bu bilgiler hiçtir. Babür bilgindir ve tarih bilen bir kişidir. Gaznelilerin, Gurlular'ın, kendisinden beş göbek yukarı olan ceddi Aksak Timur'un olaylarını onların Hindistan'da buldukları serveti biliyordu. Bir cahil askerin sözüyle Babür Hindistan'ı fethetti demek ona hakarettir. Bunlar ve Şiybani Han tarafından ülkesinin ele geçirilmesi, onlar sebebiyle oralarda barınamaması, sonra Kabil'i alıp orada devlet kurması Hint fetihlerinin sebepleridir. Zaten Kabil'e sahip olanın Hindistan üzerine yürümesi tabii bir durumdur.

Babür önce oraların durumunu öğrenmek için keşif mahiyetinde birkaç akın yaptı. Aynı zamanda bu akınlarla askerine Hint'in servetini gösteriyordu.

O zaman Hindistan şöyleydi: Aksak Timur'dan beri Delhi Devleti bitik bir haldeydi. Orada egemen olan Afgan İskender Ludi'nin oğlu İbrahim güçsüz ve haksızlıklar yapan bir adamdı. Valiler, beyler bağımsız bir hale geçmişlerdi. Bengale'de bir yüzyıldan beri egemenlik süren Patan'lar yarı bağımsız idiler. Behar, Malva ve Gücerat da öyleydiler. Marvar Racası'nın yönetimi altında dehşetli bir Racputlar birliği meydana gelmiş, Delhi Devleti'ni tehdit ediyordu. Bu durum Babür'ün Hindistan'ı ele geçirmesini kolaylaştırdı.

İbrahim aleyhine isyanlar oldu. Racputlar ittifakının başında olan Rana-Sanka (Rana Senka) Babür Han'a İbrahim aleyhine ittifak teklif etti. Bu ittifaka göre Sanka güneyden Ağra, Babür kuzeyden Delhi üzerine yürüyeceklerdi.

1524'de Babür'un Hint fetihleri düşüncesine bir neden ortaya çıktı. Ludi Sülalesi'nden Delhi hükümdarı II. İbrahim'in amcası Alemşah ile arası açıldı. Alemşah Kabil'e gelip Babür Han'dan yardım istedi. Babür Alemşah'a hükümetini iade etmek maksadıyla Pencab'a girdi.

1525 yılında Babür beşinci ve sonuncu defa olmak üzere Sind'i geçti. Pencab'ı kısmen kılıçla, kısmen güzel tedbirler ve politika ile ele geçirdi. Hint Müslümanları gelip ordusuna katılıyorlardı. Babür Rana Senka'ya Delhi üzerine hareket etmesini, kendisinden yardım göreceğini bildirdi. Rana Senka o zaman Hindistan'ın en önemli kuvvetiydi. İttifak ettiler. İşte böyle müthiş iki adamın yani Babür ile Rana Senka'nın arasında olan İbrahim Şah sıkı bir cendereye girmiş gibiydi.

Babür Han'ın hepsi hepsi 13 bin askeri vardı; fakat bu askerlerin hepsi kanca, ırkca askerdi. Yani Türk idiler. Babür'ün kuvvetli bir topçu kuvveti de vardı. «Alaüddin İskender Ludi oğlu İbrahim Hüseyin» 100 bin kişilik bir ordu ve bin savaş fili ile Babür'ü karşıladı. 21 Nisan 1526'da «Panipal» (Panipat) Ovasında savaşa tutuştular. Babür fil sadmesini kırmak için ordusunun önüne arabalar dizip bunları zincirlerle birbirlerine bağladı ve aralarına toplar koydu. Osmanlılar'ın On altıncı Yüzyıl'daki büyük ve yetenekli topçularının uyguladıkları usullerce yönetilen bu toplar düşman saflarına dehşet saldılar. İbrahim 25 bin kişi ile ölüp savaş meydanında kaldı. Diğerleri çil yavrusu gibi dağıldılar.

Babür'ün ufak bir kuvvetle koca bir ülkeyi zaptetmesinin sebebi onun olağanüstü becerisi, savaş yönetim bilgisi, askerliği, topları, aynı zamanda Hindistan'daki anarşi ve boğuşmadır. Onun içindir ki bugün bir ülkeyi ele geçirmek isteyen devletler anarşi zamanını beklerler veya önce orada anarşi çıkarıp sonra ordularıyla girerler. Bu, tarihin tesbit ettiği bir kuraldır. Vatandaşlarımıza derstir. Kısacası Babür de öyle yaptı, Hindistan'da anarşi çıkmasını bekledi, onu körükledi ve daha sonra ordusuyla girdi.

Babür bu galebe üzerine vakit kaybetmeden yürüyüp Delhi'yi eline geçirdi. Orada büyük bir camide kendisini «Hint hükümdarı» ilan etti. Öncü birliklerine komuta eden oğlu Hümayun ileri atılıp, İmparatoruğun ikinci başkenti olan Ağra'yı, Doab'ın Allah-abad ve diğer şehirlerini ele geçirdi. Güvalyar Hükümdarı Tatar Han Babür'ün himayesi altına girdi; fakat, sonra caydı. Bunun üzerine bu meşhur kale hile ile alındı.

Govalyar Racası Rana'nın karıları, çocukları ve saygın beylerinden bazıları İbrahim'in yanında rehine olarak bulunuyorlardı. Ağra'daydılar; bozgunluk üzerine kaçmışlardı. Hümayun bunları yakaladı. Esirleri askere soydurmadı. Kadınlar minnettarlıklarını göstermek için Hümayun'a birtakım mücevherler armağan ettiler. Bunların içinde tek taş bir pırlanta vardı ki, bir buçuk yüzyıl sonra bir Fransız seyyahı bu elmasa 880 bin İngiliz lirası kıymet takdir etmiştir. Bu elmas bu tarihten sonra Hindistan Büyük Türk İmparatorluğu'nun tacında uzun müddet par-

layıp durmuş, bu tacın en kıymetli süsü olmuştur.

Elde edilen ganimetler pek büyüktü. Babür bunları beylerine, askerlerine bölüştürdü. Bu hususta o kadar cömertlik etti, askerleri kendisine «Kalender» lakabını verdiler.

Bu zafer yeterli değildi. İleride fethedilecek çok yer, ele geçirilecek birçok hanlık ve merkezi Hint'in Racputları vardı. Asıl savaş bundan sonra başlıyor demekti. Bunların en kuvvetlisi Muvar ülkesinde saltanat idi. Bu da Çitor Ranası Rana Senka (Sanka, Sangha) idi. Bu kişi pek yetenekli gün görmüş, yiğit bir racaydı. Gücü kudreti pek çoktu. Her yeri ele geçire geçire Ağra kapılarına kadar dayanmıştı. Zaten tehlikenin mahiyetini anlayıp diğer racaları da çağırdı. Müslümanlardan da kendisine uyanlar oldu. Bu suretle 100 bin kişilik bir ordu yapıp Ağra'da bulunan Babür üzerine yürüdü. Evvelce Sanka'nın Babür'le anlaşma yapmak istemiş olması Müslümanları birbirine vurdurmak maksadındandı. Yoksa Babür'ü istediği yoktu. Fakat İbrahim bozulunca elbette iş daha fena oldu.

Babür de onu istemiyordu. Ağra'ya kadar dayanan, bundan dolayı saltanatı için tehlike olan Rana Senka Hindistan'da milli bir devlet kurmak fikrindeydi. Babür'e bu zaferi bu milli devleti sağlayacaktı. Babür mağlup olursa pılıyı pırtıyı toplayıp Hindistan'ı bırakarak gidecekti. Vaziyet çok ciddi idi. Babür hasmının kahramanlıkta, savaş yönetmekte kendisinden aşağı olmadığını da biliyordu. Babür ona zaman vermeden hazırlığını bitirip Rana Senka üzerine yürüdü. Ağra'nın yedi-sekiz kilometre yakınında Rana Senka'nın iraulu (öncüleri) ile temasa geldi. Rana Senka Babür'ü öncü savaşlarıyla oyalayıp zayıflatmak istiyordu. Babür ise onu savaşa mecbur etmek istiyor, bu maksatla atlı birliklerini üzerine gönderiyordu. Fakat bu birlikler mağlup oluyorlardı. Biyane Kalesi'nin askerleri de Rana'ya hücum ettiler, fakat bunlar da yenik düştüler. Rana, bunlara rağmen, bir türlü savaşa girmiyordu. Babür'ün ordusunda çıkacağını haber aldığı isyanı bekliyordu. Babür şimdi «Fethpur Sikri» denilen sikride karargah kurdu. Babür bu durumun devamlılığının fenalığını anlayıp egemen bir yere koyduğu toplarının ateşiyle savaş açtı. 10 saat süren bu savaşta muntazam piyadeleri ve topları sayesinde Rana Senka'nın 150 bin kişilik ordusunu, geri çekilme yolarını da kesmek şartıyla, perişan etti. Rana Senka çok güç durumda kaldı ve canını zor kurtarabildi. Bu seferde de topları Babür'e zaferi sağladılar.

Rana Senka kederinden öldü. Artık Babür'e Hindistan'da önemli bir rakip kalmadı.

Babür müttefiklerin kuvvetlerinin ezilmesi işini tamamlanmak için Çanderi kalesi üzerine yürüdü. Bu kale Racputlar'dan birine ait idi. Kale düştüğü zaman hayatta kalmış olan muhafızları «Coher» milli kurbanını yaparak karılarını, çocuklarını öldürdükten sonra birbirini boğazladılar. Babür'ün askerleri kaleye girdikleri zaman cenazelerden başka bir şey bulamadı (1528). Bu savaşın ayrıntıları ileride «Babürname» özetinde görülecektir. Bundan sonra Babür Han daha birtakım yerler alıp devletler mahvetti.

Beş yıllık bir çarpışma ve iki kesin savaş ile Babür Hint Türk

İmparatorluğu'nu kurmuş oldu.

Gurlular'dan beri Hindistan'da bir Müslüman imparatorluğu vardı; fakat hükümdarları büyük bir hanedana sahip olmadığından devamlı bir sülale yoktu. Memleket ihtilal içindeydi. Biri gelip hükümdarı öldürüp yerine geçiyordu. Babür'ün kurduğu sülale bu anarşiyi kaldırdı. Artık meşrutiyyet, hukuk ve kanun ilkeleri egemen oldu. İrsi, birlik halinde ve merkezileşmiş bir devlet kuruldu. Babür'ün soyluluğuna karşı kimsenin bir diyeceği yoktu. Böylece taht davası kalmadı. Bu saltanat durumu o derece kuvvetliydi ki, birkaç yüzyıl sonra bile Hint askerleri İngilizler'e karşı, isyan ettikleri zaman, isyanlarını meşru yapmak için başlarına Babür soyunun son hükümdarını geçirmişlerdir. Hint «Türk hukuku» meydana geldi.

Babür Delhi ve Ağra'yı ele geçirip Hindistan Türk İmparatorluğunu kurduğu zaman Hindistan'da yollar yoktu. Yol yapmak sistemi Roma İmparatorluğu'na aittir. Hindistan'da tatbik edilmemiş bir usuldür. Babür Hindistan'da şehirler arasında yollar yaptırdı. O zamana kadar Müslümanlar büyük şehirlerde ve Hintlilerin müslüman oldukları mahallerde otururlardı. Başka yerlerde valilerle bir miktar asker ve tahsildarlardan başka müslüman yoktu.

Babür'e kadar olan bu devrededir ki Hindu hars ve dininin merkezi olan Benares büyük bir şöhret kazanmıştı. Hindu metafiziği ve kanunları bugünkü mertebesini o devrede buldu. Bunlar üzerine Müslümanlığın etkisi sıfır derecesindedir. Yani bu kadar uzun bir Müslümanlık egemenliği Hindu düşüncesi, din ve sosyolojisi üzerine hiçbir etki yapmamıştı. Sadece bir kısım Hintli Müslüman olmuş, Hindu kalanlar ise aynı eski hallerini sürdürmüşlerdi.

Irmaklar üzerinde de köprüler yoktu. Bunlardan atlarla yüzerek veya sandallarla geçerlerdi. Su taşkınları çok olduğu zaman memleketin her tarafının birbiriyle ulaşımı kesilirdi.

Bu sırada Hindistan'da Delhi'den başka daha dört müslüman devlet vardı. Bunlar Cuvanpur, Bengale, Malva ve Gücerat'tır. Delhi kuvvetli olursa Cuvanpur Hükümeti batar, Delhi zayıflarsa Cuvanpur meydana gelirdi. Bengale Devleti Hindistan'a Müslümanlığın girdiğinden beri mevcuttu. Pencab, Delhi, Cuvanpur, Bengale arazisi Sind ırmağından başlayarak Bengale Körfezi'ne kadar birbirine bitişik olarak devam ederlerdi. Pencab ile Delhi'nin güneyinde Racputana vardır. Racputana'nın güneyinde de Malva ve Gücerat bulunmaktadır. Bu son iki yer Hindistan'a olan her istilaya maruz kalmıştır. Gücerat sahilde olduğundan daha çok Araplar ile temasta idi.

Racputana ülkesi bu Müslüman devletler arasındaydı. Müslüman istilası başladığı zaman Delhi de, Kanoç da Racputlar elindeydi. Müslümanlıktan sonra bir daha Racputlar Ganj kıyılarına ve Ganj'ın bir ayağı olan Cümna üzerine, Delhi'ye gelememişlerdir. Racputana kuzey ve güney olmak üzere iki kısımdır. Kuzey kısım çoğunlukla kumluk, güney kısım ise dağlık ve ormanlık olup biraz da tarıma elverişli arazisi vardır. Racputana'da başlıca devlet Çitur idi. Merkez sonraları Çitur'dan Adaypur'a geçti. Halen Adaypur Maharacası Hindistan'ın en önemli Racput hükümetidir.

Babür 26 Aralık 1530'de 50 yaşında sıtmadan öldü. Cesedi vasiyet üzerine Kabil'e götürülüp bir su kenarına defnedildi. Ölümü hatıralarında hurafe biçiminde tasvir edilmiştir; fakat bu masal yüksek insani his, oğul sevgisi, fedakarlık duygularıyla doludur. Yerine oğlu Hümayun geçti.

Babür'ün Hindistan İmparatorluğu 4 yıldır. Kabil'de tahta çıktığı zaman dikkate alınırsa hükümdarlık süresi 26 yıl eder. Buna 10 daha ilave edilirse hükümdarlığı Fargana'dan beri başlamış olur. Bu halde bütün saltanatı 36 yıldır. Yazdığı «Babür-name» Türk Çağatay edebiyatının kalsik kitaplarındandır. Acemce bildiği halde bu eseri Türkçe yazmıştır. Bu da milli duygusundan ileri gelmiştir. Olayları her gün not etmiş, sonra kitap haline koymuştur. Bu eser 1529'da yazılmıştır.

50 yıl kadar yaşamış, bunun hemen 40 yılı savaş meydanlarında geçmiştir.

Babür Han ender yetişmiş ve yetişecek bir şahsiyet, eşsiz bir Türk hakanıdır.

Babür Han Endican'da doğmuştur. Burası Fargana'nın başkenti babası Fargana Hanı idi. Fargana Hanlığı 4 bin kişilik bir ordu besleyebiliyordu. Endican İklimce pek güzeldir. Hele ilkbaharı pek hoştur. Her taraf menekşe, gül ve lalelerle dolar. Babür böyle çiçekler içinde büyümüştür.

Babür Han'ın gençliği çapkınlık ve gençlik serüvenleri doludur. Yıllar geçtikçe olgun ve pek bilgili bir kişi olmuş, fakat zevk ve eğlence ömrünün son yıllarına kadar bırakmamıştır. Buna rağmen işten, çalışmaktan, gayretten, büyük işler görmekten bir an geri kalmamıştır.

Babür ırkının kahramanlığına, usul ve düzen ruhuna sahipti. İnce yapılı, pek zeki, filozof bakışlı, soylu ve centilmen tavırlı, nazik bir kişiydi. Babayiğit, savaş bilimine ve politikaya pek vakıf, edebiyat ve güzel sanatlara düşkün, rahat davranışlı, neşeli ve bilgin bir devlet adamıydı. İyi adam seçmek, insanların kıymet, yetenek ve heves derecelerini anlamak ve becerilerine göre onları kullanmak, baş olmak için gerekli olan bütün incelikleri bilme konusunda dahi idi. Erdemlerin, becerilerin, hemen hepsine sahipti. Güzel biniciydi. Güzelkılıç kulanır. İyi ok atar, iyi yüzer, av yapar, kısacası spor için bir insana, savaş için bir cengavere gerekli olan herşeyi bilirdi. Askerliği adeta bugünkü gibidir. Gideceği yeri önce keşfettirir; coğrafyasını çıkartır ve casuslar gönderip durumunu öğrenirdi. Hele savaş anlayışı tamamen bugünkü gibiydi. Öyle bir yüzyılda dini müneccimliğe metelik vermemiştir.

Babür her felakete karşı dayanaklı, sabit, değiştirilemez bir karar sahibi idi. Şahsen kahraman, tedbirli, hürendiş, ikram edici gerektiğinde ödül ve ceza vermesini bilir, savaşta gayet becerikli, askerine güven vermesini bilen ve komutanlık becerilerine sahip olan, her ayrıntıya önem veren ihtiyatlı bir yöneticiydi. Sohbeti hoş, şaka yapmayı seven bir adamdı. Yenetekli insanları tanır, onları himaye eder, şiir ve müziği de aş derecesinde severdi. Bu suretle etrafına en değerli adamları toplamış, onlara kendisini pek sevdirmişti. İşte işbaşında bulunanlar için önemli beceriler bunlardır.

Babür kellelerden kule yapmış, eliyle adam öldürmüş ve esir kes-

miştir. Bu sebeple Babür'e zalim denebilir; fakat asla böyle değildir. Bunlar o yüzyıllarda kötü şeyler değil, aksine beceri sayılıyordu. Bütün dünyada, özellike Asya'da genel adetti. Aksine bağışlayıcı, adaletli ve vicdanlı bir adamdı. Hele onu çağdaşı olan hükümdarlara, mesela Buhara'nın Şeybani Muhammed'iyle, İran'ın Şah İsmail'iyle, Delhi'nin İbrahim Ludi'siyle mukayese edersek, Babür'ü büyük bir merhamet anıtı gibi görüyoruz. Babür kendisini zehirlettiren İbrahim Ludi'nin anasını idam etmesi gerekirken ve bunda pek haklı iken, aksine onu hapise atmakla yetinmişti. Hele cinayetin dehşeti ve o yüzyılın alışkanlıkları gözönüne alınca bunun büyük bir iyi yüreklilik olduğu derhal anlaşılır.

Çocuk sevmesine gelince bu da o zaman oralarda genel adetlerdendi. Nitekim Babür eserinde kendi aşkından sözettiği gibi, beylerinden çocuk sevenlerden de sözetmektedir.

Babür çok evlenmiş; fakat asla kadın etkisi altına girmemiştir.

Şaraba düşkündü. Çok içti. En çok sevdiği eğlencesi bir bahçede su kenarında dostları ile beraber olmaktı. Fakat gerekince derhal sarhoşluğu terk etmesini de bildi.

Babür'ün zekası o kadar yüksekti ki, adeta eşsizdi denebilir. O zamanlar yıldız falıyla hareket etmek çok moda idi ve herkesin inandığı bir şeydi. Kendisi de bir savaşta da bunu yapmıştı. Sonra buna bizzat hatıralarında «Saçma şeydir!» diyor ve artık önem vermiyor. Böyle bir çevrede bu işin saçmalığını bilebilmek yüksek bir zeka, yüksek bir cesaret eseridir.

Babür korkaklardan iğrenmektedir. Türklüğün bu belirgin karakteri onda tam olarak vardır. Şeybani Han'a savunmadan teslim olan akrabasından Sultan Ali Mirza için şöyle diyor: «Geçici hayatı korumakta fazla gayret göstermesinden dolayı arkasında rezilane bir ad bırakmıştır. Bir kadının sözlerine uyarak adını, kendilerine şanlı adlar bırakanların listesinden silmiştir.» Bu sözlerin aşağı kısmı da onun kadın sözüne bir değer vermediğini göstermektedir.

Babür pek cömerttir. Bundan dolayı kendisine «Kalender» lakabı verilmiştir.

Babür'ün esaslı karakteri iyi yürekli, yüksek ruhlu, centilmen ve nazik, dostluğundan vefakâr olmasıdır.

Babür hatıralarını yazdı. Bu kitap gerçekleri ve samimiyet ifade eder. Bu eser doğunun meydana getirdiği en aydınlatıcı, en kıymetli bir eseridir. Büyüklüğe bakınız ki Babür, eserinde kusurlarını bile yazmıştır. Hatta sarhoşluğunu, bir genç çocuğa aşık olduğunu bile kaydetmiştir. Bu itiraf ünlü Fransız düşünür Jan Jak Ruso'nun ki kadar açık ve samimi olup onda Ruso'nun büyüklüğünü de gösterir.

Babür kitabında kendisini asla methetmemiş, kendini büyük ve yüksek göstermek için hiçbir gayrette bulunmamıştır. Yiğitliğini, zaferini, becerisini nasıl açıkça ve korkusuz hikaye etmişse, başarısızlıklarını, haksızlığını, sefahatlerini de gizlemeden eksiksiz yazmıştır. Hem kusurunu söylemek erdemini, hem de büyüklüğünü korkmayıp yazmak cesaretini göstermiştir. Bu ikincisi de Babür'ün bir başka üstün yanını ortaya çıkarır. Suni alçak gönüllülüklerden de arınmış olan bu eser tam

bir tarafsızlık ile yazılmıştır. Bu eser pek yararlı pek güzel bir eserdir. Türk hanedanlarının ruhsal durumlarını ve onların niçin Asya tarihini baştan aşağı doldurduklarını, bizzat Babür'ün dünyanın en büyük imparatorluklarından birini niçin kurduğunu gösterir. Babür eserde her beş-on sayfada bir beyit veya kıt'a yazmıştır. Bu eserde sağduyu, zeka, iyi bir huy, yorulmaz bir faaliyet, had derecesinde dindarlık; fakat tutucu olmamak, hür, ince, doğru, her şeyden bağımsız açık bir fikir görünür.

Eserin asıl adı «Babüriyye» olup «Babür-name» veya «Babür'ün Hatıratı» denilen bu eser Avrupa'nın hemen her diline tercüme edilmiştir. Farsça tercümesi de vardır. Bu devreye ait en doğru belgedir. Eser uydurma değil, bizzat kendi tarafından yazılmıştır. Bunda hiçbir yazar şüphe etmemiştir. O serüveni başından geçirmeyen asla böyle yazamaz.

Kendisi bizzat pek büyük ve ince bir şairdir. Hindistan tahtının üstünde otururken doğduğu Fargana'nın özlemini çekmiş, onu şiirleriyle anlatmıştır. Şiirleri «Mecmua-i Eş'ar-ı Babar Padişah» unvanıyla el yazması olarak Paris'te «Bibliyotek Nasyonal» (Millî Kütüphane)dir. Bunu Rus Türkoğlarından Semaitlof Petrograd'da bastırmıştır. Bu basılmış nüshayı Moskova'da buldum. Sinop'ta kurduğum kütüphanedir.

Babari adında bir yazı da icat etmiştir.

Babür'ün babası ölürken üç oğul ve beş kız bırakmıştır. Oğlanların büyüğü Zahirüd-din Muhammed Babür Han'dır. Babür'ün ikinci kardeşi Cihangir Mirza'dır ki, kendisinden iki yaş küçük olup anası Moğol Kuman beylerinden birinin soyundan Fatma Sultan'dır. Üçüncü kardeşi Nasir Mirza'dır ki, anası Endican'lı Ümid adında bir cariyedir. Babür'den dört yaş küçüktü. Kızkardeşlerinin adları şunlardır: Hanzade Begüm (Begim), Mihrbanu Begüm, Yadigar Sultan Begüm, Rukiye Sultan Begüm. Sonuncu Karagöz Begüm şöhretiyle anılırdı.

Kendisi Hümayun, Kamran, Hindal ve Askeri adında dört oğul bırakmıştır.

Babür zamanında Orta Asya ufak ufak devletcikler halinde birçok hanın elindeydi. Bu hanlar her gün birbiriyle boğuşurlardı. Hanlar ve bu küçük devletlerin halkının büyük bir bölümü sefahata düşmüşlerdi. Gece gündüz şarap içerler, afyon yutar ve eğlence düzenlerlerdi. Livata az-çok adetti. Hamse, Mesnevi, Şehname en çok okunan eserlerdi.

Yine Babür zamanında Orta Asya'da bazı çeşitli Moğol urukları görülür. Demek Moğollar az miktarda Orta Asya'ya gelmişler, tutunamayıp çabuk kaybolmuşlardır.

Babür'ü Maveraünnehir halkı hiç sevmemiştir. Sebebi de sünni olduğu halde Şah İsmail ile birleşmesidir. Bunda Babür elbette haklıdır. Çünkü en can düşmanı olan Muhammed Şeybani'ye karşı şii Şah İsmail gibi kuvvetli bir müttefike ihtiyacı vardı.

Babür Türkiye'den topçu ustası ve mimarlar getirtmiştir. Bu mimarlar, Mimar Sinan'ın çıraklarıdır. Türkiye'den gelen topçu uzmanlarındarı ordusu pek çok yararlanmış ve bu topçular onun savaşları kazanmasında önemli rol oynamışlardır. Babür Han, «Babür-name»sinde topçu ustasından söz etmiş, fakat mimarlar hakkında birşey söyleme-

miştir. Mimarları bize haber veren «Tezkire't'ül Bünyan»dır. Bu eserin 13'üncü sayafasında şunlar yazılıdır: «Mimar Sinan'ın yetiştirdiği mimarların miktarı 40'dan fazla olup bunlardan birkaçı Hint hükümdarı Babür'ün daveti üzerine Hindistan'a giderek hepsi bugün hâlâ Delhi, Ağra, Lahor ve Keşmir kalelerini bina ve inşa eyledikleri gibi bunlardan Mimar Yusuf Moğol hükümdarlarının pek meşhur olan Ali Saraylarını yapmıştır.» Mimarlar Osmanlı Türk mimirasini Hindistan'a götürüp ora Hindu ve Türk Müslüman Mimarisiyle karıştırarak yeni bir Türk mimarisi meydana getirmişlerdir.

Babür Ağra'yı başkent yapmıştır.

Babür o kadar büyüktür ki, tarifi, ne kadar gayret edilse, daima eksik ve sönük kalır. Onun olayları, seçkin, eşsiz ve dahi şahsiyetini kendi ağzından dinlemek en uygunudur. Ben itiraf edeyim. Babür'ü inceleyip öğrendiğim zaman onun yüce, ince ruhuna aşık olmuşumdur. Tanrı böylelerini çok miktarda yaratmaz.

Onun yaptıklarını, o zamanın tarihini unutulmaktan kurtaran, bize kadar getiren, Türklüğe şeref veren, menkıbeleriyle, yücelikleriyle Türk nesillerinin göğsünü kabaratacak olayları kağıda geçiren «Babürname»yi buraya kitabımızın hacmi ve tarzı nisbetinde -en esaslı bölümleri almak şartıyla- bir özetini yaparak ekliyorum. Bunu okuyunca bu olaylar pek açık olarak anlaşılır.

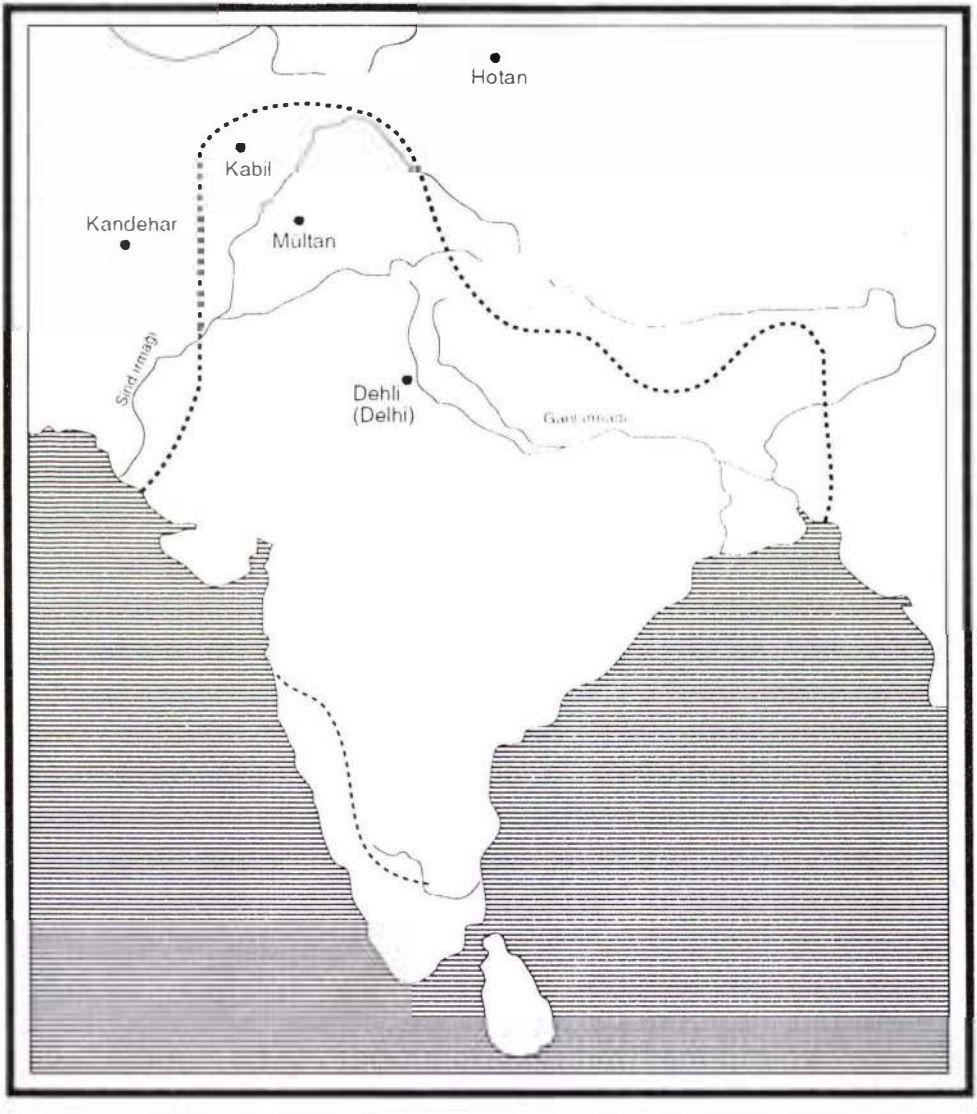
Hem de eserde Türklükle ilgili olan birtakım önemli bilgiler de bulunduğundan okuyucularımız aynı zamanda ondan da istifade ederler. Eserin kendisi büyük bir eserdir. İçinde politik, sosyal, tarihî, ahlakî, edebî kısacası her noktadan pek güzel bilgiler vardır. Hepsini birden kitabımıza sığdırmak mümkün değildir. Bir tarih kitabı için gereksiz sayılabilir.

Bu eser Türk dili tarihi ve edebiyatı noktasından da pek önemlidir. Bazı güzel kelimeleri de aynen aldık. Ancak pek üzüldüğüm şey eserin Türkçe orijinal metnini bulamayıp Fransızca tercümesinden özetlemiş olmamdır. Buna çok acımaktayım. Eserin Türkçe'sini evvelce Kahire'de bulmuş; fakat o zaman bunu özetleyememiş, ileriki günlere bırakmıştım. Bunu bulduramadım. Nüshaları bitmiş. Nihayet Fransızca'sından tercüme zorunluluğu ortaya çıktı. Bu da benim için elem verici oldu.

Eserin aslını bulsaydım, Fransızcasıyla mukayese yapsaydım, «Şecere-i Türk»den aldığım konularda yaptığı gibi bundan da o eski Türkçe kelime, lugat ve deyim, darbımeseller ve beyitleri aynı şiveyle alsaydım çok iyi ve gönlüm hoş olacaktı. Bu yönlerden de büyük bir kâr olurdu. Yani eseri dil ve edebiyat yönünden de ele alabilecek ve okuyucuları yararlandırıcaktık. Böylece birtakım kıymetli ve gerekli eski Türkçe kelimelerin yayılmasına da aracı olabilecektik.

Bu özetlemede de sözü Babür-name'de olduğu gibi yine Babür'ün ağzından söylettik. Bazen tarafımdan söylenen cümleler vardır. Bunları (...) işareti içine aldım.

HİNDİSTAN TÜRK İMPARATORLUĞU

BABÜR-NAME
(ÖZET)

1495 (H.900) OLAYLARI: Semerkant Hanı Sultan Mahmut Mirza'nın bir elçisi görünürde Sultanın oğlunun evlenmesi nedeni ile bana altın ve gümüşten yapılmış badem hediyesi getirmişti. Gerçekte bende İşik (Eşik) Ağası bulunan (mabeyinci) beylerinden Hasan Yakub'u Sultan Mahmud Mirza tarafına geçirmek için ayartmaya gelmişti. Hasan Yakub beni atıp yerime Cinangir Mirza'yı oturtmak fikriyle çalışmaya başladı. Bunu gören bana bağlı beyler büyükannem İhsan Devlet Begüm'ün etrafında toplandılar. Anam pratik bir hanımdı. Birçok önemli işler onun görüşü alınmadan yapılmazdı. Anam, ben ve bu beyler Hasan Yakub'un işini bitirmeyi zorlaştırıp tatbikata başladık. Avda olan Hasan Yakub işten haberli olarak Semerkant'a kaçtı. Arkasından bir atlı birliği gönderdim. Hasan Yakub bu atlı birliğini gece uyurken bastıysa da kendi askerinin attığı bir okla öldü. Biraz sonra Sultan Mahmud Mirza da hastalanıp öldü. Artık yemeklerime bir zehir konmasın diye çok dikkat ediyordum.

Babamın kapısından bir kabahati üzerine kovulmuş olan İbrahim Saru «Asfera'da isyan ederek Semerkant Hani Bay-Sungur Mirza Han adına hutbe okuttuğundan gidip isyanı bastırdım, bu şehrin kuşatılmasında lağım yapıp barutla müstahkem mevkileri attırdım. Oradan gidip Hucend'i de ele geçirdim.

Fargana ile Kaşgar arasındaki dağlarda yaşayan adi öküz yerine kutas yetiştiren ve zengin olduğu halde vergi vermeyen «Çekrek» (Çekerek) uruğunu vurup 25 bin koyun ve 500 at aldım. Bunları askerime dağıttıktan sonra Oratipa üzerine sefer ettim; fakat zahiresizlikten geri döndüm.

1496 (H.901) OLAYLARI: Sultan Hüseyin Mirza Hisar şehrini kuşattı. Açtırdığı lağımlara karşılık lağımlar yapıldı. Kuşatılmış olanlar dumanla ve su bastırarak kuşatanları çalıştıkları yerden kaçırdılar. Kuşatanlar top kullanıp burçları yıkarlardı; fakat bu saldırıdan bir sonuç ortaya çıkmadı. Sonunda iki taraf uyuşarak kuşatmayı kaldırıldı. Sonra Semerkant Hanı Bay-sungur Mirza Buhara üzerine yürüdü. Orada bozguna uğrayınca bu sefer Buhara Hanı Sultan Ali Mirza Semerkant üzerine yürüdü. Bunu haber alarak hemen atlanıp ordumla yola çıktım. Öteden beri Semerkant'ı ele geçirmek arzusundaydım. Bu da fırsattı. Hisar Hanı Sultan Mesud Mirza da Semerkant'ı ele geçirmek istiyordu. O da ordusuyla yürüdü. Semerkant önünde birleştik, şehri kuşattık. Kuşatma dört ay sürdü. Bir netice vermeyince barış yapıp hepimiz yerli yerimize döndük. (Demek Babür Han bu sefer Semerkant'ı ele geçiremedi.)

1497 (H. 902) OLAYLARI: Buhara Hanı Sultan Ali Mirza ile yaptığım bir anlaşma gereğince Semerkant üzerine yürüdüm. Yaz sırasında Endican'dan hareket ettim. Ufak bir akıncı kuvvetiyle Şiraz'ı

ele geçirdim. (Bu Şiraz İran'daki Şiraz olmayıp Türkistan'da idi.) Sonra da Semerkant'ı kuşattım.

1498 (H. 903) OLAYLARI: H. 903 yılı girmişti. Semerkant'lılar bir huruç hareketi yaptılar. Bunları bozup birçok esir aldım. Kuşatma uzun sürdü, kış gelmeye başladı. Yakın bir yerde kışla kurdum. Bay-sungur Mirza Han o zaman Türkistan Hanı olan Şeybani Han'dan yardım istedi. Şeybani Han acele yetişti. Askerlerim kısmen dağılmıştı. Buna rağmen saf düzüp savaşa hazırlandım. Bunu gören Şeybani Han korkup memleketine çekildi. Semerkant yedi aydır kuşatma altındaydı. Şehirde kıtlık müthişti. Bay-sungur Mirza Şeybani Han'dan da yarar olmadığını görüp üzüntüye düşmüştü. Açlıktan ölüm halinde olan iki-üç yüz akrabası ile Kunduz'a Hüsrev-şah'ın yanına kaçtı. Tirmiz çevresinde Ceyhun Irmağı'nı Amu suyunu geçerken Tirmiz Valisi Seyyid Hüseyin Ekber Bay-sungur üzerine hücum etti. Bay-sungur Mirza ırmağı geçmişti. Diğerleri ve bütün eşya Seyyid Ekber Hüseyin'in eline düştü. Semerkant bana teslim oldu.

Semerkant'a Türkler Simerkant derler. Kalesini Aksak Timur Han yaptırmıştı. O zamanlar ele geçirilmesi mümkün olmadığından adına «Mahfuza» da derlerdi. kalesinin çevresi 10 bin 600 adım idi.

«Sahih-i Buhari» sahibi Hoca İsmail Hartengi Semerkant'a üç fersah mesafede olan Hartenk kasabasından otururdu ve mezarı oradadır.

Dünyada hiçbir yer yoktur ki, Maveraünnehir kadar çok ve büyük elmalar yetiştirmiş olsun.

Semerkant'ta Aksak Timur «Gök Saray» adında bir saray yaptırmıştır. Sonraları hükümdar olanlar oraya gelir, «Ak-keçe»ye otururdu. Ayrıı zamanda padişahlık davasına kalkanların orada gözüne mil çekilir, yahut kafası kesilirdi. Bu son şıkkı anlatmak ve akla getirmek masadı ile «Gök Saray'a çıktı» deyimi meydana gelmiştir. Gök Saray dört kattır. Timur Han Semerkant'ta üç de önemli bahçe yaptırmıştı. Benim zamanımda bu bahçeler harap bir haldeydi. Semerkant'ta Uluğ Bey'in de önemli ve güzel cami ve medreseleri, bir de üç kat bir rasathane olan kulesi vardır.

İlhan Kulahu zamanında Hoca Nasir-i Tusi Meragada bir rasathane yaptırıp İlhanılar Cetveli adıyla bir takvim yapmıştır. Uluğ Bey ise Gürgani Cetveli'ni yapmış ve bu cetvel bütün dünyaya yayılmıştır.

Zamanımda Semerkant'ta her sanat ehli için ayrı ayrı birer çarşı vardır. Mesela kasaplar çarşısında bir terzi veya kunduracı bulunmazdı. Dünyanın en iyi kağıdı Semerkant'ta yapılır. Kadifesi de meşhur olup bundan da bütün dünyaya ihracat yapılır. Cehrin çevresi bütün çayırlık ve çimenliktir. Meyvesi güzel ve boldur. Buhara'nın erikleri ve hele şarabı pek meşhurdur.

Uluğ Bey Mirza'yı oğlu Abdüllatif Mirza öldürmüştü.

Uluğ Bey'in babası Şahruh Mirza'dır. Uluğ Bey Mirza da denilen bu kişi M. 1451 (H. 833) de Baba Hüseyin adında biri tarafından bir gece bir okla öldürülmüştür. Abdüllatif tahtta ancak altı ay kalmıştır. Abdüllatifften sonra yerine Abdüh Mirza geçmiştir. Onun yerine Sultan Ebu Said Mirza, onun yerine Sultan Ahmed Mirza, sonra Sultan Mah-

mud Mirza, sonra Bay-sungur Mirza Semerkant tahtına geçmiştir. Semerkant'ı aldım; Semerkant ve çevresi bir müddettir pek çok talana uğradığından hiçbir şey yoktu. Açlıktan beylerim ve askerlerim kaçmaya başladılar. Yanımda yalnız bin kişi kaldı. Kaçaklar Uzun Hasan ve Tenbel'in yönetimleri altında toplanıp Endican'a yürüdüler. Üzerlerine en değerli ve sadık beylerimden Tolun Hoca'yı gönderdim. Kaçaklar ansızın basıp Tolun Hoca'yı yakaladılar ve öldürdüler. Bunlar Endican'da Cihangir Mirza'yı tahta çıkarmak istiyorlardı. Uzun Hasan yanına Cihangir Mirza'yı alıp Endivan'ı kuşattılar. İçerde tarafımdan vali olan Hoca Gazi vardı. Gerek Hoca Gazi, gerek anam ve büyükannem bana mektuplar yağdırıp yardım istediler. Hareketim, hastalığım sebebiyle gecikti. Nihayet yola çıktımsa da Endican'ın teslim olduğu haberini aldım. Pek ağır bir surette hasta olduğum haberi Endican'daki beylerden Dost Tağa'ya yeminle söylenmiş, o da şehir direnebilirken, bu haber üzerine şehri teslim etmişti.

Semerkant'tan çıkınca orayı da kaybettim. Şimdi ortada kalmıştım. Semerkant'ı ele geçirmek bana mutluluk getireceğine felaket oldu. Hükümdar oldum olalı böyle bir kara gün görmemiştim. Hucend'i gelip amcam Taşkent (Taşkent'e «Şaş» ve «Cac» da derler) Hanı'ndan yardım istedim. Amcam bir orduyla gelip benimle birleşti; fakat kaçaklar Taşkent Hanı'nı ve maiyetini para ile elde ettiler. Han dönüp Taşkent'e gitti. Beylerimin ve askerlerimin çoğunun ailesi Endican'daydı. Bu sebeple bunlar da 800 kişi kadar oldukları halde Endican'a gitmek üzere beni bıraktılar. İyiden kötüden yalnız iki yüz ve ya üç yüz kişiyle kaldım. Kederimden pek çok ağladım. Hucend'e döndüm. Kaçaklar bana büyükannemi, annemi ve yanımdaki adamlardan bazılarının karılarını gönderdiler. Sultan Mahmut Han'dan yardım istedim. Onun gönderdiği 5 bin kişilik kadar bir kuvvetle Semerkant üzerine yürüdümse de geri dönmeye mecbur oldum.

(Babür Han duramıyordu. Saltanat sürmek istiyordu. Kalkıp Taşkent'e gitti.)

Han'a rica edip bin kişi kadar bir yardımcı kuvvet alarak Endican üzerine yürüdüm; fakat yolda bu fikirden vazgeçip Hucend'e geldim. Bu sıralarda buralarda tuman adıyla bir para vardı. Hucend dar bir yerdi. İki yüz kişilik bir kuvvet bile besleyemezdi. Mahmut Hüseyin Gürgan Doğlat'tan Peşakir köyünü istedim ve aldım. Önemsiz bazı akınlar yaptım. Semerkant ve Endican'ı baskınla almaya çalıştımsa da başarılı olamadım. Bu işler sırasında bütün askerim ancak 200 kişiydi ve nihayetinde Peşakir'i de terk etmek zorunda kaldım. Hucend'de durmak istemiyordum. Gidecek başka bir yer de yoktu. Bütün umudum kırıldı. Bu sırada Ali Dost Tagay adam gönderip affını istedi ve Merginan'ı vereceğini bildirdi. Derhal Merginan'a gidip yerleştim. Uzun Hasan ve Ahmed Tenbel, Cihangir Mirza'yı beraber alıp Endican'dan Merginan'ı kuşatmaya geldiler, fakat yaklaşamadılar. Yalnız yolları tuttular. Kasım Bey Endican çevresindeki urukların bana boyun eğmelerini sağladı. Kuşatanların askerleri kaçıp benim tarafıma geçmeye başladılar. Bunun üzerine Uzun Hasan kuşatmayı kaldırıp Endican'a çekilmeye başladı; fakat orada bırakmış olduğu kayını Nasr Bey Endivan'ı ka-

patıp Uzun Hasan'ı içeri almadı. Uzun Hasan Ahsi üzerine çekilmeye mecbur oldu. Derhal gidip Endican'ı teslim aldım (1499-H. 904). Sultan Ahmed Tenbel Uzun Hasan'dan ayrılıp Cihangir Mirza ile Oş şehrine gitmişti. Halk kendisini kabul etmeyip kovdu. Bana oraya gitmem için haber gönderdiler. Önce Ahşi'ye gittim. Uzun Hasan teslim olmak zorunda kaldı. Ayaklanmanın elebaşısı ve benim kara günlerimin sebebi olduğu halde Uzun Hasan'ı affettim.

(Buralarda Moğol'lardan birinin hıyanetinden, fenalıklarından bahsederken, «Bu kötü hareket onun şahsına değil, onun Moğol cibiliyetine atfedilmelidir» diyor.)

Moğol'lar isyan ettiler. Tembel de onlara katıldı. Bu isyanı bastırmak için Kasım Bey'i gönderdim. Kasım fena halde bozuldu. Tembel Endican'ı kuşatmak üzere geldiyse de başarılı olamayıp Oş'a döndü. Her tarafa adamlar gönderip atlısı ile her türlü donanımı ile iyi bir ordu toplayarak Oş üzerine yürüdüm (1500, H. 905). Düşman kaçıp Endican üzerine gitti. Oş'tan Özkend'e vardım. Madu kalesini ele geçirdim. Yüz kadar esir aldım. Tembel Endican'dan da çekildi. Tembel'i takibe koyuldum. Nihayet yakalayıp Tembel'in ordusunu fena halde bozguna uğratım. Tembel kaçtı. Bu benim ilk gerçek savaşım oldu. Kış gelmiş olduğundan Endican'a döndüm. Tembel'in askeri kısmen dağıldı. Tembel Taşkent Hanı'ndan yardım aldı ve Endican üzerine yürüdü. Derhal orduyu alıp Tembel'e karşı gittim. Tembel Arhıyan Kalesine kapandı. Orada beylerimden Ali Dost Bey'in ısrarı üzerine Tembel ile barış yaptım. Bu barışın şartlarından biri de iki ordunun birlikte Semerkant'ı ele geçirmeleri, Semerkant'ın bana, Endican'ın Cinangir Mirza'ya kalmasıydı. Endican'a döndüm. Bu sefer de Ali Dost Bey sadık beylerden bazılarına çok kötü davranmaya, onlara hükümdar tavırları takınmaya başladı. Ses çıkaramıyor, susup, sabrediyordum. Bu sırada Ayşe Sultan Begüm'le evlendimse de bu kadını sevemedim. Başkasını sevdim. O zamana kadar böyle birşey bilmezdim. Onu pek sevdim, aşkı o zaman anladım, onun için şiir söyledim. Sevgilim yanıma geldikçe utanıp ona bakamazdım. Onunla konuşamazdım. Bu aralık Semerkant üzerine yürüdüm; fakat benim uzaklaşmamdan yararlanıp Oş'ı elimden aldılar. Bununla beraber Semerkant üzerine olan hareketime devam ettim. Her tarafın beyleri dört bir yandan gelip bana katıldılar. Bunlar arasında Semerkant beyleri de vardı. Bu sırada Şeybani Han'ın Buhara ve Semerkant'ı ele geçirdiği haberi geldi. Semerkant'ta Sultan Ali Mirza'nın anası Zühre Bigi Ağa kendisiyle evlenmek, Semerkant'ı oğluna bırakmak şartıyla bu şehri Şeybani Han'a teslim etmişti.

1501 (H. 906) OLAYLARI: H. 906 yılı girmişti. Yeniden şehirsiz, yersiz, yurtsuz kalmıştım. askerim iki yüz kişiden ibaretti. Bununla beraber bütün emelim Semerkant'ı ele geçirmekti. Çünkü bu müşkül durumdan kurtulmak ancak böyle mümkün olabilirdi. Derhal Semerkant üzerine yürüyüp bir gece merdivenle kaleye girdim ve şehri ele geçirdim. Halk olayı öğrenince memnun olup sopa ve taşla Özbekler'e (yani Şeybani Han'ın muhafızlarına) hücum ettiler. Dört-beş yüz kadarını öldürdüler. «Bostan Saray'a yerleştim. Semerkat'tan sonra diğer bir takım

kaleler de bana teslim oldular. Şimdi kara günler gitmiş, mutlu günler başlamıştı. Bu sırada 19 yaşındaydım. İk karım Ayşe Sultan Begüm'den bir kızım oldu. Askerim çoğaldı. Bu sırada Ali Şir Nevai Bey sağdı. Ona Türkçe bir şiirle bir mektup gönderdim. Şeybani Han'la Serpul'da gerçek bir savaş yaptım. Sağ kolunun tolgama (çevirme hareketi)si ile Şeybani Han beni bozdu. Dar kaçıp Semerkant'a kapandım. Şeybani Han gelip Semerkant'ı kuşattı. Semerkant kalesi pek iyiydi. Üzerinde bir kısmında, atla gezilebilirdi. Nihayet açlık yüzünden çaresiz kaldım. Bir gece ailemle kaleden çıkıp kaçtım. Semerkant Şeybani Han'ın eline düştü. kaçarken ablam Hanzade Begüm de Şeybani Han'ın eline düştü. Taşkent'te Şah Begüm ile amcam Han'ı ve kardeşlerimi ziyarete gittim. Taşkent'ten Dehket'e geldim. Bir köylünün evine indim. Köylünün anası 111 yaşındaydı. Aksak Timur Han Hindistan seferine giderken bu kadının bir kardeşi onun ordusundaymış, kadın kardeşinin Hindistan hikayelerini bana anlattı. (Bu hikayeler önemsizdir. O yüzden buraya almadım.)

Yine yersiz evsiz, dağdan dağa bir serseri gibi dolaşıyordum. Düşündüm, bir çare bulamadım. Yine Taşkent yolunu tuttum, Han'ın yanına gittim. Orada adamlarım dağıldı. Pek sıkıldım. Hıtay'a, Turfan'a, Moğolistan'a gitmeyi kurdum. Taşkent Hanı, Tembel aleyhine eyleme geçti. Bir ordu verip beni de savaşa götürdü. Ben düşmanı arkasından vurmakla görevlendirildim. Oş'a geldiğim zaman halk memnun oldu. Endican'dan birçok adam gelip bana katıldı. Fargana'nın eski halkı olan İzkent halkı da egemenliğimi tanıdılar. Merginan halkı da valiyi kovup beni tanıdı. Böylece Hucend ırmağının ötesindeki bütün arazi - Endican dışında- bana geçti.

Tembel bir hendek kazıp ordusunu bunun içine yerleştirdi. Han'la aralarında sonuçsuz çarpışmalar oldu.

Bu sırada Endican'ı da elde etmek için Endican hocalarına, halkın ileri gelenlerine haber göndermeyi düşündüm. Bir gece Endican'a 2 mil mesafeye kadar yaklaştım. Adamlar gönderdim. At üstünde bekliyordum. Birden davul sesleri işitildi. Bu sesleri işiten asker kaçtı. Yalnız dört kişi kaldı. Bunlar düşmana karşı ilerlediler. Üzerimize bir atlı geldi. Atlıyı devirdim. Arkadaşlarım savaşmanın imkanı olmadığını, her şeyden evvel kaçakları toplamak gerektiğini söylediler. Kaçaklara yetiştik, kırbaçlarla çevirmek istedikse de mümkün olmadı. Düşman bizim dört kişi olduğumuzu anlayınca arkamıza düşmüştü. Oysa parola yanlışlığından kendi askerimizin bir kısmı düşman zannedilmiş, bu firar olayı meydana gelmişti. Endican'a yaklaştığımız sırada Tembel'e rastladık. Bunu gören maiyetim tekrar kaçtı. Yanımda kalan üç kişi ve Tembel ile karşı karşıya kaldım. Tembel ile vuruşmaya başladım. Bir iki ok attım. Tembel'in tolgasından vurdumsa da O'na birşey olmadı. Diğer bir ok atayım derken Tembel bir kılıçla benim başıma vurdu. Tolgam kırılmadıysa da sersemledim ve başım berelendi. Kılıcımı çekmek istedim. Oysa kılıcımı çoktandır temizlememiştim. Pastan kınına yapışmış, çıkmadı. Bu sırada üzerime üşüştüler. Bir kılıç ta sadokuma (sadağıma) geldi. Arkadaşlarımla kaçmaya başladık. Önümüze geçilmez bir ark rastgeldi. Neyse bir geçit bulup arkı geçtik. Askerimi geride

bırakıp 15 kişiyle ilerlemiştim. Geride askerimden birçok kahraman bu savaşta ölmüştür. Kendim de kalçamdan yaralandım. Taşkent Han'ı Endican'a yetişti. Kuş-Tiğirmiş (Değişmiş)e ordu kurdu. Han'ın ordugahına gittim. Han benim ele geçirdiğim yerleri Küçük Han'a vereceğini söyledi. Küçük Han'la görüştüm. Yaram yüzünden değnekle gezebiliyordum.

Dönüşümde Küçük Han, cerrahı «Abike Bahşı»yı bana yaramı tedavi etmesi için gönderdi. Moğollar cerraha «bahşı» derler. Han'lar Endican'ı kuşattılarsa da Tembel'in ricası üzerine Şeybani Han'ın geleceğini işiten hanlar kuşatmayı kaldırıp gittiler. Ben Ahsi'de idim. Tecrübesizlikten tedbirsiz durdum. Tembel bir gece ansızın kaleye girdi.

(Babür Han bu devrelerinde çoğunlukla başarısızlık içindedir. Her başarısızlığında tecrübesizliğimden oldu diyor. Kah yıldızlardan hüküm çıkararak fırsat kaçırıp bozulmuş, kah verdiği ve verilen sözü, ettiği ve edilen yemini tutmak yüzünden mağlup olmuştur. Sonra anlamıştır ki, yıldızdan hüküm çıkarmak boşmuş, düşman sözüne inanmamalıymış. Bunları itiraf ediyor.)

Kalede müthiş bir sokak savaşı yapıldı. Bu savaşlarda türlü ölüm tehlikeleri ile karşı karşıya kaldım. Bir asker pek yakından bana bir ok atıp savuştu. Üzerimde bir kalmu zırhı vardı. Ok zırhın iki yaprağını kesti. Kapıyı tutmuş olan düşmanı birçok savaştan sonra bozup kapıyı ele geçirdim. Düşman 3 bin, biz ise 200 kişi idik. Öle öle 8 kişi kalarak kaçtı. Arkamızdan bir düşman birliği yetişti. Arkadaşlarım birer yedek at alarak iki kişi birlikte kaçmamızı söylediler. Bunu mertliğime yediremedim. Arkadaşlarımı gönderdim, onları yalnız bırakmak adiliğini gösterdim. (Teklif edenler de, edilenler de kahraman, civanmert.) Arkadaşlarımın atları kesilerek birer birer yolda kaldılar. Yalnız kaldım. Yolda atım kesildikçe yanımdakilerden her biri kendi atını bana vermişti. Nihayet iki düşman atlısı yaklaştı. Bunlar bana bağlı olduklarından söz ettiler. Beni Tembel'e götürmek istediler. Ben de bana bağlı iseniz benimle beraber gelin dedim. Yemin ettirdikten sonra onları yanıma aldım; fakat güvenemeyip önüme kattım. Bir dağ tepesine sığındık. Oraya Kaderbirdi adında biri geldi. Bu adamlar ondan at istediler. O da at tedariki için gitti. Biz ve atlarımız aç ve halsizdik. Arkadaşlarıma güvenemiyor, uyuyamıyordum. Mevsim kıştı. Arkamda bir kuzu derisi gocuk vardı. Oysa arkadaşlarım Kadirbirdi ile sözleşmişler, Tembel'e de adam göndermişlerdi. Şehrin civarındaki bahçelerden birine gittik. Bir kulübeye girip ateş yaktım ve uyudum. Şehrin daruğası (askerî amiri) Yusuf geldi. Fena halde korkup ölüme hazırlandım. Müsaade alıp abdest aldım, namaz kıldım. O kadar yorgundum ki uykudan kendimi alamadım; fakat derhal yine uyandım. Yusuf ve arkadaşları beni bağlamak için yaklaştılar. Onlara hanginizin yaklaşmaya cesareti var dedim. Bu sırada bahçenin duvarının dışından bir takım atlının atlarının ayak sesleri işitildi. Yusuf: «Seni yakalamak için Sultan Ahmet Tembel'in gönderdiği askerdir» dedi. Büsbütün umutsuzlandım. Askerler bahçenin kapısını bulamayıp duvarın bir yerini yıkarak içeri girdiler. Oysa tesadüf bunlar benim adamlarım imiş. 20 kişi kadardılar. Yusuf ile hain arkadaşlarının ellerini, ayaklarını bağlattım. Bu adamlar

beni arıyorlarmış. Hanlar Endican'a girmişlerdi. Bir tehlike ile karşı karşıya kalmamak için derhal hareket edilmesini söylediler ve yola koyulduk. Endican'da hanların yanına vardık.

1503 (H. 909) OLAYLARI: H. 909'da Fargana'yı bırakıp Horasan'a gittim. Yanıma toplanan adam 300 kişi olmuştu. Bunların elbise olarak üstlerinde çul, silah olarak yalnızca sopa vardı. Sefaletleri o derecedeydi ki, ancak iki çadıra sahip idiler. Çadırımda anam duruyordu. Ben bir «alaçuk» (çadırımsı bir şey) altına giriyordum. Nihayet Ecer kalesine varıp aileleri bu emin yere bıraktık. Hisar ve Kunduz'da Hüsrev-şah egemenlik sürüyordu. Halk ise beni istiyor, bana haber gönderiyordu. Kardeşim Cihangir Mirza ile aramda rekabet vardı. Bazı adamlar Mirza'yı kandırıp benden ayırdılar ve Horasan'a götürdüler.

Durum çok fenaydı. Oralar diğer kuvvetli hanların tehdidi altındaydı. Alileri ve adamlarımdan açlıktan halsiz düşenleri Ecer'de bırakıp ordumla çıktım. Hüsrev-şah'ın Moğol'ları takım takım yanıma geldiler.

Bu sırada Şeybani Han'ın Endican'ı ele geçirdiği, Hisar ve Kunduz üzerine yürüdüğü haberi geldi. Hüsrev-şah aciz kalıp adamlarıyla Kabil yolunu tuttu. Hüsrev-şah'ın Moğollarından bu sefer de 4 bin aile başkanları ile birlikte gelip bana katıldı. Bunun üzerine aciz kalan Hüsrev-şah adam gönderip benim hizmetine girmeye talip oldu. Kızıl-su'yu geçtim. Hüsrev'şah gelip attan indi ve önümde üç defa yere kapandı, birçok defa olcaştı. Üç defa sağlımı sordu. Diğer şehzadelerin önünde de aynı şeyi yaptı. O kadar ki yorgunluktan az daha düşecekti. Yıllardan beri büyük bir egemenlik süren bu adam şimdi bir duman gibi savrulup gitmişti. Hüsrev'i yanıma oturttum. Konuşmamız bir-iki «keri» devam etti. Bir keri 24 dakikadır. Hüsrev'in askerleri onun gözü önünde bana katıldılar. İşte bir gün içinde Hüsrev'in yanında kimse kalmadı. Hüsrev'i yanına adam katarak Horasan'a yolladım. Mücevherlerinin alınmasını, hatta öldürülmesini söyleyenler olduysa da dokunmadım. Hüsrev mücevherlerini katırlara, develere yükleyip gitti.

Ben de Kabil'e gitmek üzere yola çıktım. «Aya Kuruğu»nda ordu kurdum. (Kuruk, Türkçe park demektir. Bizim şivece «koru»dur. İstanbul'da eskiden kullanılırdı. Bu halde Türkçede «park»ın karşılığı vardır.) Hüsrevşah hıyanet edip ailemi ele geçirmek istedi. Bunu anlayan adamlarım Hüsrev'i yakmak istedilerse de kaçtı. Ailem yolda başka bir baskına uğrayıp soyuldu. Nihayet gelip Aya Kuruk'ta bana ulaştılar. Oradan kalkıp Kabil'i kuşattık. Kale teslim oldu. Bu suretle Gazne egemenliğim altına geçti. Afganistan Kabil'in güneyindedir. (Bu halde Kabil Afanistan'a ait değildir. Bugün ise Afganistan Emirliği'nin başkentidir.) Kaşgar, Fargana, Buhara, Belh ve Semerkant'tan kervanlar Kabil'e, Horasan'dan gelenler Kandehar'a inerler. Kısacası buralar ve Horasan ile Hindistan arasındaki yol Kabil ile Kandehar'dan geçer. Kabil sarp bir yerdir. (Babür burada yolları, Hindukuş dağının geçidlerini tarif ediyor. Kabil'den Hindistan'a dört yol olduğunu, bu yollardan geçenlerin Sind ırmağının üç sığı geçidini geçtiklerini, başka yerinde ise kayıkla geçmek gerektiğini söylüyor.) Kabil'in halkı bir çok çeşittir. Ovalarda, dere boylarında Türkler ve Araplar vardır. Şehirlerde çoğunluğu

Sartlar oluşturur. Diğer köylerde «Peşay», Parçı, Tacik, Bereki ve Afganlar vardır. Bunların bir kısmı Moğolca konuşur. Bütün Kabil ülkesinde 12 kadar dil vardır. Kabil Hanlığı 14 tumandır. Tuman Buhara ve Semerkant'ta büyük bir merkeze ait araziye denir. Buna Endican, Kaşgar ve Hindistan'da Pargana «Arcın» derler. Tuman'dan küçük bölünmelere «bölük» derler. Aynı yılda Behar Hanını yenip Lahor ve Dibalpur'u aldım. Kabil'in sıcak bölümünde güzel portakal, nar ve limon olur. Lahor'dan muz getirip Kabil'de diktim. Bu muz ağaçları meyve verdi. Şekerkamışı da diktim, oldu. Bunlardan Bedehşan ve Buhara'ya gönderdim. Kabil'in çeşitli yerlerinde şarap olur. Puta tapanlar çok şarap içerler. Hatta bir yere giderken tuluma şarap doldurup boyunlarına asarlar ve su yerine içerler. Müslümanlar yası tutarken kara giyerler. Kabil'in «Gurbend» denilen tumanı Gur memleketine giden geçitten adını alır. Buranın en yüksek yerlerinde her çeşit meyve ve üzüm vardır. Şarap yaparlar. Aşağısı Türk ve Aymakların toplandıkları yerdir. Bu dağların eteklerinde her renkte lale vardır. Bu defa saydık 33 çeşit renk vardı. Bir tanesi kırmızı gül kokusundadır. «Yüz yapraklı lale» denilen bir başka çeşidi de vardır.

Kabil şehrinin kuzey batısında bir dağ vardır ki, daima karlıdır. Kabil'in yanında olan «Karabağ Gelan»ı satın aldım. Ortasından yılanvari bir kıvrımla bir su geçer. Bunu düz bir kanal içine aldım.

Gazne Tumanı Sevük Tekin ve oğullarının başkentidir. Buna Gaznin, Yabul da derler. Bu sebeple oralara Jabulistan adı da verilir. Bazı coğrafyacılar Kandehar'ı Jabulistan'dan sayarlar. Gazne'nin üzümü Kabilinkinden iyidir. Kavunu da çoktur. Elması pek iyidir. Hindistan'a gönderilir. Kök boya ürünü çok olup bu da Hindistan'a gönderilir. Halk bundan çok yararlanır. Gazne halkı sağlam ve sünni Müslümandır. Sultan Mahmud'un türbesi Gazne'nin varoşlarından «Ravza» denilen yerdedir. Oğlu Sultan Mesud ve Sultan İbrahim'in türbeleri de Gazne'dedir.

Gazne önemi pek az olan bir yerdir. Horasan ve Hindistan'a sahip olmuş birtakım hükümdarların burayı başkent yapmaları şaşılacak şeydir. Burada büyük setler yapılmış, sular toplanmıştır. Bunlarla bahçeler sulanırdı. Alaüd-din Cihansüz Guri Gazne'yi ele geçirdiği zaman Gazneliler'in kabirlerini yıktığı, şehri yaktığı ve halkı öldürdüğü gibi bu setleri de yıkmıştır. Bu setti Hindistan'ı ele geçirdiğim yıl para gönderip onarılmasını sağladım. Gazne, kışının şiddetiyle meşhurdur.

Ala-say denilen bölükteki «Küre» (Güre) geçidinde ağ ile çok kuş tutarlar. Çünkü kuşlar bu geçitten geçerler. Buranın narları, hele hele şarabı çok meşhurdur.

Bütün Kabilistan Hanlığı'nın vergisi 8 Şahruh lakı (lak-i şahruhi)dir. (40 bin Türk altın lirası eder). Dağlık yerleri iki kısımdır. Bir kısmı tamamen Semerkant, Fargana ve Moğolistan'ın yaylaklarına benzer. Bunların bir kısmında Hindistan'ın papağanları, tavusları, maymunları gelir, gezerler. Bunlardan başka yerli birçok kuş ve çeşitli hayvanlar da vardır. Geyikleri pek çoktur.

Kabil Hanlığı'nın etrafı bir dağ çerçevesiyle kuşatılmıştır. Yazın Kabil'de çok kuş tutulur. Burada pek çok balıkçıl kuşu vardır ki, başa

takılan tüyler bu hayvanındır. Bu tüyler Horasan ve Irak'a gönderilip satılır. Burada sırf kuşçulukla geçinen 300 aile vardır. Bunları Timur Bey'in oğullarından biri buraya getirmiştir.

Kabil'i aldığımdan birkaç gün sonra Mukim Kandehara, babası ve kardeşleri yanına gitmek istedi. Anlaşma gereğince gönderdim. Bana sığınmış olan Mirza ve beylere memleketi bölüştürme ile meşguldüm. Beyleri hep bir tutuyordum. Endican'lılar bundan dolayı bana kızıyorlardı. Bu sırada «babüri» (babarei) denilen yazıyı icat ettim. Sultan Mesud döküntülerini vergi ödemedikleri için gidip yola getirdim.

Biraz sonra Hindistan üzerine yürüdüm. Badam-çeşme, Çığdalik yolunu tutup ordumla Adinopur'a vardım. Böyle sıcak memleket hiç görmemiştim. Büsbütün yeni bir dünya gördüm. Ot, ağaç, hayvan, görenek, herşey başka idi. «Köş-könbez»e, oradan «Germ-çeşme»ye geldim. «Hayber»i geçerek «Camrud»a vardım. «Çogi» ve Hinduların kutsal yeri olan «Guriketri»yi işittim. Bunlar çok uzak yerlerden buraya gelip saç ve sakallarını tıraş ederlermiş. Burada Sind ırmağının nasıl geçileceğini görüşüp tartıştık. Beyler ırmağın geçilmemesini, önce kuzeyindeki «Kühad» denilen arazinin zaptedilmesini söylediler. Kabul ettim. Kühad'da pekçok yiyecek bulduk. «Henfu» yoluyla «Benkeş»e doğru yollandık. İki tarafı dağ bir ovaya girdik. Dağların tepesine çıkmış olan Afganlar savaş çığlıkları attılar. Bu sefer sırasında kılavuzum olan Melik Ebu Said Kemeri Afganistan'ı pek iyi biliyordu. Afganlar'a hücum ettim. Epeyce kestik. Afganlılar başa çıkamayacaklarını anlayınca ağızlarına görenekleri uyarınca bir miktar ot aldılar. Bu, «Senin öküzünüm» demektir. Böylece yanıma geldiler. Bunların kafalarını kestirip kafalarından bir «kelle-minar» (piramit) yaptırdım. Ertesi günü «Henfu»ya geldik. Burada da Afganlar savaşmak istediklerinden onları da bozguna uğrattım. 200 kadar kelle getirildi. Bunlardan da bir piramit yaptım. Buradan «Til»e geldim. Buranın Afganlarına da hücum ettim. Birkaç gün sonra uzun bir geçidi geçip «Banu»ya geldik. Geçitte ve inerken insan, deve ve atlar çok zahmet çektiler. Özüklerimizin çoğu kaldı. Oysa iyi yol bize birkaç mil yakındaydı. askerimin çoğu kılavuzumuzun kötü niyetli olduğu şüphesine düştü. Banu düz, verimli bir ovadır. Sind ve «Çupara» bunun güneyindedir. Burada birtakım Afgan aşiretleri tarımla uğraşır. Bunlar bir dağa sığındılar. Bir birlikle Cihangir Mirza'yı üzerlerine gönderdim. Derhal asiler tepelendi. kesilen kelleler getirildi. Banu'da kellerden bir piramit yaptırdım. Askerler çok kumaş aldılar. Buradan Deş üzerine vardım. Afganlıları bir dağda bozdum. Sonra Afganlar bize bir gece saldırısı yaptılar; fakat üstün gelemediler. Çünkü büyük ihtiyatla, öncülerle, nöbetçilerle yürüyor ve oturuyorduk. Daima savaşa hazır bir halde duruyorduk. Birkaç subayı sırf bu işi denetlemekle görevlendirmiştim. Geceleri daima dolaşırlar, biri nöbet yerinde bulunmazsa burnu yarılır (bu deyim eserin aslından incelenip araştırılmalıdır.) bunlar safların çevresinde dolaştırılıdı. Ordu altı kolorduya ayrılmıştı. Her kolordu nöbetle bir gün bir gece dümdarlık vazifesini yapardı. (Dümdarlık: Artçılık.)

Bir yaylaya geldik. Su yoktu; fakat bir veya yarım arşın kazınca su çıkıyordu. Bu durum Hindistan'ın bütün ırmaklarının yataklarında

vardır. Pek mükemmel bir şey.

Deşt'e geldik. Deşt'ten pek çok hayvan ve kumaş yağmaladık. Arkada kalan hayvanlar da yetişti. Afgan tacirlerinin bir kervanını yakalayıp pamuklu kumaş, ilaç, şeker, kıymetli ve adi atlar aldık. Oradan «Gomal» ırmağı kenarına geldik. Yağan yağmurlardan sular yükselmişti. Gomal'ı geçit yerinden geçtik. Bir dağın böğründe sarp bir yere Afganlılar sığınmışlardı. Doludizgin bir saldırı yaptık. Bozuldular. Çok esir alındıysa da hepsini bırakıp burada kelleden kule yapmadım. «Mehter-i Süleyman» denilen dağı takip ederek «Bila» denilen köye vardık. Burası Multan'a ait olup Sind ırmağı kenarındadır. Ordu suya varıp ırmağı geçerek Ada'ya çıktı. Fakat sular birkaç kişiyi alıp götürdü. Öbür yakada Afganlar vardı. Bir atlı atını yüzdürerek Sind'i geçip onlara hücum etti. Bu kahramanın önünde dikiş tutturamayıp kaçtılar. Orayı böylece ele geçirmiş olduk. Bunun üzerine birtakım askerler daha karşı yakaya geçtiler. Birçok ganimet aldılar. Sind boyunda koyun yok, öküz çok. Orduda öküz pek boldu. Sind'i takip ederek yolumuza devam ettik. Üçüncü günü Sind'den ayrıldık. Bu sırada yirmi kadar esir getirdiler. Bunlar Sive (yahut Sivey) daruğası Fazıl Gönlütaş (Köklütaş?)ın ve Şah Bey'in hizmetinde olan kimselerdi. Bizim kim olduğumuzu öğrenmek için gelmişlerdi. Benim onların efendileriyle bir düşmanlığım olmadığından kendilerini salıverdim. «Çibuyali» suyuna geldik. Evvelce bol ot ve arpa vardı. Şimdi yoktu. Atlar zayıflamaya başladılar. Sind'e akan bu suyu geçtik. Gece o kadar yağmur yağdı ki, çadırların içinde su topukları aştı. Burada beni indirip yerime kardeşimi geçirmek için bir teşebbüs oldu. Bunu bana bizzat kardeşim Cihangir Mirza haber verdi. Bu işte Hüsrev-şah'ın bana katılan adamlarının parmağı vardı. Yine yola düştük; fakat atlar yürüyemiyordu. Birçok seçme askerler yaya yürümeye mecbur oldular. En iyi subaylarımdan olan Şah Mahmud Oğlakçı bile yaya olarak yola devam etti. Atlının bu teşkilat bozukluğu Gazne'ye kadar sürdü. Üç-dört gün sonra «Ab-üstade»ye vardık. Sakin su demek olan bu göl Gazne'nin güney batısındadır.

Bu suyun diğer ucu görülemiyor. Ufukta su ve gök birbirine karışmaktadır. Uzaklarda bulunan dağlar ve tepeler yerle bulutlar arasında asılmışa benziyordu. Sanki bu hayali garip dağlar fezada serap içinde dalgalanıyordu. Bu gölden iki mil uzaktaydık, tuhaf bir işarete şahit olduk. Fecr'e benzeyen kıpkızıl bir renk gökle su arasında zaman zaman görünüyor, sonra kayboluyordu. Bu durum gölün kıyısına gelinceye kadar devam etti. Göle gelince anladık ki bu «Bağlankaz» denilen bir nevi kırmızımtırak kazlardan ileri geliyordu. Bu kuşlar onbin, yirmi bin değil, sayısız sürüler halindeydiler. Kırmızı kanatları, havaya sürekli olarak vurarak açılıyor ve kapanıp kayboluyordu. Gölün kıyılarında bu kazların hesapsız yumurtaları bulunuyordu. Burada sayısız türlü türlü kuş vardı. (Bu şairlere özgü bir tasvirdir. Babür'ün böyle ince, yüksek ruhu ve tasvir kudreti vardır.) Bu yumurtalardan toplamak için gelmiş olan iki Afgan bizi görür görmez suya atıldılar. Askerlerden birkaç kişi bunları yakalayıp bana getirdiler. Su içinde uzun mesafelere kadar gidildiği halde, ancak atların karnına kadar çıkıyordu. Bu göle bakan «Kettevaz» ırmağının kenarına ordu kur-

duk. Her zaman kuru olan bu ırmak yağmurlarla pek derindi. Bir taraftan öbür tarafa varagele kurduk. Eşyayı bununla, hayvanları yüzdürerek öbür yakaya geçirdik. Nihayet Gazne'ye vardık. Biraz kaldıktan sonra Kabil'e gittik.

Bedehşan halkı Özbekler'e karşı isyan etmişti. Şeybani Han Kunduz'u Kanber Ali Bey'e verip Havarezm'e gitmişti. Komutanlardan Nasr Mirza bu durumdan yararlanarak orayı ele geçirdi ve han olmak için bir bahaneyle benden ayrıldı. Bu sırada Hüsrev-şah ve Ahmed Kasım Ecer'den Horasan'a kaçtılar. Bediüzzaman Mirza ile Zünnun Bey'e rast gelip beraber Herat'a giderek Sultan Hüseyin Mirza'ya sığındılar. Oysa bunlar daima bu kişiye düşmanlık etmişlerdi. Onları bu sefil duruma ben koymuşumdur. Sultan Hüseyin bu adamlara güzel muamele etti. Hüsrev-şah izin alıp ülkesine gitti. Yanında ancak üç-dört yüz kişisi vardı. Bu askerle ülkesini Afganlılar'ın elinden kurtarmak istiyordu. «Dehane» de Nasr Mirza ile buluştu. Uyuşamadılar. Çünkü Nasr Mirza memleketi kendi adına ele geçirmek istiyordu. İki taraf savaş düzeni aldılarsa da Nasr Mirza çekilip Bedehşan'a doğru gitti. Hüsrev-şah Kunduz kalesini kuşatmak maksadıyla yola düştü.

Şeybani Han Hisar'a geldi. Oranın kuşatmasına bir miktar asker bırakıp Kunduz'a gitti. Oradan acele Havarezm'e döndü. Kunduz'da Merv'li Kanber Bey komutandı. İşte bu sırada Hüsrev-şah Kunduz'un önüne geldi. Muhafızlar yardım aldıktan sonra çıkıp Hüsrev'i bozdular ve esir ettiler. Kaleye götürüp öldürdüler. Başı Havarezm'e, Şeybani Han'a gönderildi. Hüsrev'in maiyetinden bana gelenler aleyhime çalışıyorlardı. Hüsrev'in ölümü ateşe dökülen su gibi bu kaynamayı bitirdi.

1505-1506 (H. 911) OLAYLARI: Anam Kutluk Nigar Hanım öldü. Anamın yası bitmeden diğer ölenler de oldu. Bir müddet yas töreni yapıldıktan, yoksullara yiyecek dağıtıldıktan, Kur'an ve dualar okutulduktan sonra Kandehar üzerine yürüdüm. Yolda bir hummaya tutuldum. Dört-beş gün dalgın kaldıktan sonra iyi oldum. Büyük bir zelzele oldu. Köy yıkıldı. İnsanlar enkaz altında kaldı. Bu sırada Tanburcu Nurullah ile diğer biri yanımda yanyana oturmuş çalıyorlardı. Zelzeleden birbirine çarptılar. «Keylat» (Gilat)a geldik. Derhal hücum ettik. Şiddetli bir savaştan sonra Keylat'ı aldım. Buraya komutan koymaksızın Kabil'e döndüm.

Türkmen Hezareler(*) soygunculuk yapıyorlardı. «Bostan-Saray» adıyla şehirde Uluğ Bey Mirza'nın yaptırmış olduğu saraya yerleştim. Sonra bu Türkmenler üzerine yürüdüm. Yolda semiz bir deve getirdiler. Kestik. Bir kısmını kebap olarak, bir kısmını da suda pişirerek yedik. Bu kadar lezzetli deve eti yenmemişti. Koyun etinden farkedilemiyordu. Hezarelerin kışlağına varıp kendilerini bozduk ve mallarını yağmaladık. Bu sırada siyatik (bacak ağrısı)dan muztarip oldum. Bu bitmeden sağ yanağımda bir «dabgulu» (çıban) çıktı.

(*) **Hezare:** Afganistan'da kavim. Şii mezhebine bağlıdırlar ve Farsça konuşurlar. Türk-Moğol soyundan geldikleri söylenir. Bölgenin ilk yerlileri Guriler'le karıştılar. Fars dilini onlardan aldılar. (Toker Yayın Komisyonu.)

Cihangir Mirza Kabil'e bana özür dilemek için gelmişti. Kendisini maiyetine aldığı adamlardan bazısı isyana teşvik ediyordu. Cihangir Mirza artık benimle eskisi gibi değildi. Bir sabah erkenden savuşup Gazne'ye gitti. Açıktan isyan ve hücuma başladı. Bu sırada da Aksak Timur'un yerinde oturan ve pek kuvvetli bir hükümdar olan Sultan Hüseyin Mirza Şeybani Han'a karşı bütün bey ve oğullarını topluyor, beni de davet ediyordu.

Bu yıl içinde Şeybani Han Havarezm'de Hüseyin Sufi'yi kuşatmıştı. On ay süren bu kuşatmada önemli savaşlar oldu. Havarezm cengaverleri pek büyük kahramanlıklar yapıp asla zayıflamadılar. Okçuları öyle gayretler ve kuvvetler gösterdiler ki, oklarının kalkanları, zırhları, hatta bazen iki kat zırhı deldiği bile oluyordu. Şeybani Han burayı ele geçirip Semerkant'a döndü.

Sultan Hüseyin Mirza Şeybani Han üzerine yürüdü; fakat yolda öldü.

Hüseyin Mirza 1438-1439'de (H. 842) Şahruh Mirza zamanında Herat'ta doğmuştu. Baykara'nın oğlu Mansur'un oğlu idi. Baykara'nın babası Ömer Şeyh, onun da babası Aksak Timur'dur. Hüseyin Mirza'nın anası Aksak Timur'un torunu Firuze Begüm'dür. Hüseyin Mirza'nın Aka Begüm adındaki kızıyla evlenen Sultan Ahmed Mirza «Kiçik (Küçük) Mirza» adında bir çocuk sahibi oldular. Bu kişi politikayı istemeyip öğrenim ile meşgul ve önemli bir şair ve bilgin oldu.

Sultan Hüseyin Mirza kısa görüşlü bir adamdı. Vücudu arslan yapılıydı. Belinden aşağısı inceydi. Yaşlı ve ak sakallıydı; fakat ipekten kırmızı ve yeşil gibi göz çarpar renklerde elbise, başına siyah kalpak giyerdi. (Babür «kalpak» tabirini aynen kullanıyor ve buna Türkmen serpuşudur diyor.) Kanuna riayet ederdi. Birini öldüren bir oğlunu mahkemeye götürmeleri için öldürülenin ebeveynine teslim etmiştir. Horasan'da kırk yıl hükümdarlık etmiştir. Çok içerdi. Pek kahramandı. Kılıç elde cenk ederdi. Timur soyundan bunun kadar güzel kılıç kullanan olmamıştır. Şairdi. Türkçe şiir söylerdi. «Hasan» mahlasıyla Türkçe bir divan yazmıştır. Bu kişinin güvercin beslemek ve onlarla eğlenmek, horoz döğüştürmek adeti vardı. Karısı kendisine çok zulmederdi. Onu bıktırmıştı. Allah kimseye böyle bir bela vermesin. Bir defa bir çayı yüzerek geçip Özbekleri tepelemiş, bir defa da 60 kişiyle 3 bin kişilik bir orduya hücum edip bozmuştur. Ülkesi Horasan'da doğuda Belh, batıda Bistam ve Damgan, kuzeyde Havarezm, güneyde Kandehar ve Siyistan'dır. Herat gibi önemli bir şehri aldıktan sonra artık gece-gündüz zevk ile zaman geçirmiştir. Oğullarından Şah Garib Mirza Türkçe bir divan yazmıştır. «Garib» onun şairlik adıdır.

Ali Şir Nevai, Hüseyin Baykara'nın beylerindendir. Bu kişi Sultan Hüseyin Mirza'nın beyi olmaktan çok dostuydu. İkisi çocukluklarında okul arkadaşı idiler. Daima samimi kalmışlardır. Nevai'yi Sultan Ebu Said Mirza Herat'dan kovmuş, o da Semerkant'a gitmişti. Birkaç yıl orada kaldı.

Mir Ali Şir Nevai, Herat'ta vali ve aynı zamanda «Vefai» mahlasıyla şair olan Ahmed Hacı Bey ile beraber Herat'tan Semerkant'a gitmişti. Sultan Hüseyin Mirza hükümdar olunca Nevai Herat'a tekrar dön-

müştür. Nevai davranışlarında pek nazik idi. Bu naziklik, onun doğuşunda vardı. Kıyassız, eşsiz, kıymetli bir adamdı. Türkçe şiir yazıldığından beri kimse onunki kadar güzel ve çok şiir yazamamıştır. Altı «Kitab-ı Mesnevi» yazdı. Beşi Nizami'nin «Hamse»sine, biri Ferideddin-i Attar'ın «Mantıkü'l-Tayyar»ına naziredir. Bu sonuncu kitab «Lisanü'l-Tayyar» adını taşır. Keza dört gazel mecmuasının yazarıdır. Bunların adları şunlardır:

1- Garaibü'l-Sagir (Çocukluk Garibeleri)
2- Nevadirü'l-Şebab (Gençlik Nadireleri)
3- Bedayiü'l-Vasat (Orta Yaş Bediaları)
4- Favaidü'l-Ekber (İhtiyarlık Faydaları)

Bunlardan başka birçok rübaisi vardır. Daha birçok eserleri varsa da bunlar kadar güzel değildir. Mesela Mevlana Cami'yi takliden yazdığı İnşa kitabı bunlar arasındadır. Birçok insanlara yazdığı birçok mektuplarını bu eserine eklemiştir. Bir de «Mizanü'l-Evazan» adında bir eser yazmıştır. Bu aruz kitabı eleştirilebilir. Rübailerin 24 türünden dördünde hata etmiştir. Bazı vezinlerin türlerinde de aldanmıştır.

Nevai'nin bir Farsça divanı vardır. Onda «Fani» mahlasını almıştır. Bundaki bir-iki kıymetli şiirden başka diğerleri genellikle kıymetsiz ve zayıftır.

Muzikte mahirdir. Çok güzel şeyler bestelemiştir.

Eserleri Herat'ta yayınlanmışsa da şivesi Endican şivesidir.

Diğer insanlar Nevai gibi bir hami asla görmemiş ve bulmamışlardır. Bu zatın himayesi sayesindedir ki, Üstad Kul Muhamed, Neyzen Şeyhi, Rebabcı Hüseyin o büyük şöhretlerini kazanmışlardır. Ressam (minyatürcü) üstad Behzad ve Şah Muzaffer onun olağanüstü himaye ve teşviki ile meydana gelmişlerdir.

Nevai ne evlendi, ne çocuğu, ne ailesi oldu. Hayatını bekar yaşamanın olağanüstü şartları içinde geçirdi. Mühürdar olarak başladı, bey oldu. Bir müddet Esterabad'da da valilik yaptı. Sonra politikadan vazgeçip kendini bilime verdi. Bir gün Esterabad'dan dönen Sultan Hüseyin Mirza'yı karşılamaya gitmişti. Önünde yere kapandı. Derhal kendisine birşey olup kalkamadı. Zorla kaldırdılar. Hekimler hastalığı anlayamadılar. Ertesi günü öldü. Onun şu beyti bu haline uyar:

Bu derdile ki ölürmin, maraz çü zahir emes
Tabibler bu belaga ni çare kılgaylar

Yani: Bu dert ile ölürüm. Marazın ne olduğu belli değildir. Hekimler bu belaya ne çare bulabilirler!

Yine Hüseyin Baykara'nın beylerinden Şihum (Şeyhum) Bey de şairdi. Bir divanı vardır. Bu kişinin şiirleri insana korku verir.

Sultan Ali Mirza'nın Derviş Ali adında bir hafız katibi vardı. Baba Ali adında gayet cesur bir mabeyincisi de vardı. Bu kişi önce Şir Ali Nevai'nin teveccühünü kazanmıştı. Hüseyin Mirza onu da bey yapmıştır. Benim en saygıdeğer beyim olan Yunus Ali, Baba Ali'nin oğludur. Ha-

san Ali Celayir adındaki Kuşbeyi de şair olup mahlası «Tufeyli»dir. Bu kişi kasidede birinci olup o zaman onun kadar güzel kaside yazan yoktu. H. 917'de Semerkant'ı aldığım zaman benim hizmetime girdi. Benim adıma da güzel kasideler yazmıştır. Çocuk severdi.

Hoca Abdullah Mir-Varid müzikçi olup zamanında onun kadar güzel kanun çalan yoktu. Telleri vurmak için bir usul icat etmiş ve bu usulü yayılmıştır. Çok hünerli bir kişiydi. Aynı zamanda hattat olup gayet güzel talik yazı yazardı. Hem de başarılı bir şairdi. Mahlası «Beyani»dir. Sohbeti pek tatlıydı. Hadsiz bir sefahate düşkündü. Bu sebeple çıbanlar döküp felce uğramıştır. (Bu tarife göre hastalığının frengi olması gerekir. Buna göre de o zaman oralarda frengi mevcut demektir.)

Yine beylerinden Seyyid Hasan Oğlakçı şair ve gökbilim bilgini idi. Emir Hamza Masallarına dair uzun ve hayali bir tarih yazmakla ömrünü geçirmiştir. (Bu eserin Türkçe bir nüshası Paris Bibliyotek Nasyonalindedir.)

Sultan Hüseyin Mirza'nın vezirlerinden başvezir olan ve «Mirek» (Meyrek) lakabını taşıyan Pervaneci (mabeyinci) Mecdüd-din Muhammed hazineyi zenginleştirmiş, memleketi zenginleştirmiş, halkı mutlu etmiştir. Ali Şir Nevai ve bütün beyler bunun düşmanı idi.

Sultan Hüseyin Mirza zamanında Herat ve Horasan'ın nüfusu pek artmış, halk çok mutlu olmuştur.

Mevlana Abdürrahman Cami bile Sultan Hüseyin Mirza zamanının meşhurlarındandır. Önemli bir din bilgini, önemli bir şairdir. Tarifine kelimelerim yetişmez. Bu kişiye zamanında kimse rakip olamamıştır.

Yine Horasan Şeyhülislamı Seyfüddin Ahmed meşhurlardandır. Bu kişi Mevlana Sa'deddin Teftazani ailesindendir. Bu aile daima Horasan'a şeyhülislam yetiştirmiştir. Bu kişi din bilginlerinden ve yazar idi. Pek dindardı. Şah İsmail Herat'ı ele geçirince bu bilgini öldürmüştür. Bununla Teftazani sülalesi sönmüştür. Keza Mevlana Şeyh Hüseyin felsefe, mantık ve belagatta meşhurdur. Az söz ile çok mana ifade eder ve bir belig (güzel konuşan)dır. Yine Mevlana-zade Molla Osman Bey önemli bilginlerden olup 14 yaşında ders vermeye başlamış, hafızası pek kuvvetli bir kişidir. Kendisine Molla Mader-zad (Anadan doğma molla) lakabını vermişlerdi. Yine Mir Cemaleddin Muhaddis hadis ilminde yeganeydi. Keza Mir Ataullah Meşhedi Arap edebiyatında meşhurdur. «Kafiye» üzerine acemce muteber bir kitap yazmıştır. Bir de vezin üzerine «Bedayi-ül-Sanat» adında güzel bir eseri vardır. Yine Kazi İhtiyar denilen bilgin Acemce pek güzel bir hukuk kitabı yazmıştır. Bu kişi benimle «baberi» (babüri) harflerinden sözetti. Benden bu yazıyı aralıklı harflerle yazmamı istedi. Yazdım. Hemen orada bu yazıyı yazdı ve okudu.

Sultan Hüseyin Mirza'nın şairlerine gelince: En başta Mevlana Abdurrahman Cami vardır. Ondan sonra Şeyhüm Süheyla, Hüseyin Ali Tufeyli Celayir gelir. Bunlardan Sultan Hüseyin Mirza'nın beyleri ve adamları sırasında sözettik. Şairlerden aynı zamanda Asaf Asafi vardır. Asafi mahlasıdır. Bu kişi güzel gazeller yazmıştır. Gazelleri bir divan halinde toplanmıştır. Horasan'a gittiğim zaman bu kişi benim hizmetime girmiştir. Heratlı Binai güzel gazeller yazmış, bir divan toplamıştır. Mes-

nevisi de vardır. Bu kişi müzik bilmezdi. Ali Şir Nevai onu alaylı bir şekilde hicvederdi. Bir kış mevsiminde Ali Şir Nevai kışı geçirmek üzere Merv'e gitti. Binai o kış Herat'ta çalışıp müzik öğrendi ve havalar bestelemeye başladı. Yazın Nevai Herat'a gelince Binai onun yanında şarkı söyledi. Nevai şaşıp Binai'yi çok çok övdü. Bu kişinin pek güzel besteleri vardır. Bir tanesi «Dokuz Renk» adıyla anılır. Dokuz Renk rast faslındadır. Nevai'ye pek muhalifti. Bu sebeple çok zulüm gördü. Nihayetinde dayanamayıp Irak ve Azarbaycan'a gitti. Orada himaye görüp rahat etmişse de hamisi Yakub Bey ölünce tekrar Herat'a dönmüştür. Bu kişinin parlak ve yakıcı fikri hiç sönmemiştir. Bu durumunu daha iyi anlatabilmek için şu olayı açıklayayım:

Binai her gün Ali Şir Nevai ile satranç oynuyordu. Bir gün oyun esnasında Nevai ayağını uzattı. Ayağı Binai'nin kıçına dokundu. Derhal Nevai şaka olarak, «Herat'ta garip bir rezalettir. Bir şairin kıçına dokunmaksızın ayağını uzatamıyorsun» dedi. Binai de ona hemen şu cevabı verdi: «Ayağını topladığın zamanda da yine bir şairin kıçına dokunacaktır.»

O zaman Ali Şir Bey birçok keşifler sahibi ve o kadar saygı görüyordu ki, iyi birşey keşfeden herkes keşfine Ali Şir adını verirdi. Keşif bu adla daha geçerli, daha değerli olurdu. Aynı zaman da o birşey yapsa moda olurdu. Bir defa Ali Şir Bey'in kulağı ağrımış, başına bir mendil bağlamıştı. Kadınlar başlarına sıkı bir mavi mendil bağladılar ve adına Ali Şir tarzı dediler.

Bir divan sahibi Seyfi Buhari adında bir şair vardır. Bu kişi Kur'anı okumayı öğreten Acemce bir kitap yazmıştır. Pek sorhoştu, fakat yumruğunun kuvveti meşhurdu. «Cam»lı Abdullah (Abdüh-i Cami) mesnevi yazmıştır. Bu kişinin mahlası «Hatefi» olup Abdurrahman Cami'nin akrabasındandır. Mesnevi'si Nizami'nin «Heft-Peyker»ine naziredir. «Timur-Name» adında bir eseri de vardır. Mesnevilerinden en meşhuru «Mecnun ü Leyla»dır.

Aynı zamanda muammalarıyla meşhur olan Mir Hüseyin Muammai, muamma üzerine kitap yazan Mola Muhammed Bedehşani, kasideleri kıymetli olan Fargana'lı Yusuf Bedii, gazelleri çok güzel olan ve bir divanı da bulunan Ahi vardır.

Şair Muhammed Salih pek tatlı gazeller yazmıştır. Bu kişinin güzel Türkçe şiirleri ve Türkçe bir mesnevisi de vardır.

Yine şair Şah Hasan Kami güzel şiirler yazmıştır. Özellikle gazelde başarılı olmuştur. Yanılmıyorsam bir divanı vardır.

Hilali adındaki şair gazelleri doğru, uslubu renkli bir şairdir. Bir divanı, hafif vezinde ve «Şah ve Derviş» adında bir mesnevisi vardır. İyi beyitleri olmasına rağmen mesnevisinin esası boş, dokusu pek bozuktur. Hilali büyük bir hafızaya sahiptir. Ezberinde 40 bin kadar beyit olduğunu söylerler.

Aynı zamanda bir divanı olan Ehli de kıymetli şiirleri olan bir şairdir.

Sultan Hüseyin Mirza zamanının hattatları pek çoktur. Bunların en önemlilerinden Sultan Ali Meşhedi talik ve nesihde meşhurdur. Sultan Hüseyin Mirza ve Ali Şir Bey'in birçok kitabını bu kişi yazmıştır.

Ressamlar arasında Behzad'ı zikretmelidir. Bu kişi pek ince hüner

sahibi bir santkardır. Yine iyi bir ressam olan Şah Muzaffer aynı mistik hayata ait edebî eser sahibidir.

Müzik sanatçıları arasında şunlar vardır:

Kanunda eşsiz olan Hoca Abdullah Mirvarid, rebab ve gicek (gitara gibi bir çalgı) çalmakta usta olan Kul Muhammed vardır. Bu kişi üç kiriş ilave ederek giceği mükemmelleştirmiştir. Beste yapanlar ve saz çalanlar arasında birinci yeri işgal eder. Bir peşrev bestelemiştir. Aynı zamanda bunlardan Şeyhi flütçü (belki neyzen) olup rebab ve giceği de pek güzel çalardı. On iki yaşından beri flüt çalmakta ki ustalığı ile şöhret almıştı. Müzik bilimine pek vakıftı. İşittiği havaların mahiyetini anlar ve bestecisini bilirdi. Fakat pek az şey bestelemiştir. Gicek çalan Şah-kulu büyük bir şöhret kazanmış, peşrevler ve birçok havalar bestelemiştir. Rebabçı Hüseyin hem güzel rebab çalar, hem aynı zamanda kendi bestelerinden şarkı okurdu. İki telli bir rebab çalmak ustalığına da sahipti. En büyük bestecilerden Gulam Şadi aynı zamanda çalgı da çalardı. Ancak bu konuda çok yetenekli sayılmazdı. Fakat beste yapma işinde zamanında ona yetişen olmamıştır. Pek çok şey bestelemiştir. Bu kişiyi Şeybani Han Kazan Hanı Muhammed Emin Han'a göndermiştir. O zamandan beri kendisinden haber alınamamıştır. Yine bu meyanda çalgı çalmayan fakat güzel beste yapan Mir Gazev, pek güzel besteleri olan Binai vardır. Eşsiz bir güreşçi olan Pehlivan Muhammed Ebu Said aynı zamanda şair ve besteci idi. Bu kişinin çahargahtan pek güzel bir bestesi vardır.

Sultan Hüseyin Herat'da yaptırmış olduğu medreseye gömüldü.

1506-1507 (H. 912) OLAYLARI: Özbekleri püskürtmek için Horasan üzerine sefer ettim. Kabil'den hareketimin sebebini Sultan Hüseyin Mirza'ya bildirdim. Cihangir Mirza'nın Aymaklar'ı kendisine uydurması ihtimalinden korkuyordum. Bu sırada Şeybani Han Belh'i kuşatıyordu. Belh'i savunan Sultan Kalıncak'tı. Nasr Mirza (Babür'ün kardeşi) Özbekleri bozdu. Bu zafer haberini «Kahmered»de bana getirdiler. Bu sırada Horasan'dan Sultan Hüseyin Mirza'nın öldüğünü bildiren mektuplar aldım. Bu haber beni Horasan üzerine yürümekten alı koymadı. Çünkü bundan sülalemin şerefi ve başka önemli sebepler vardı. Ben yola devam ederken Özbekler «San» ve «Çarik»i yağmalıyorlardı. Üzerlerine Kasım Bey'i gönderdim. Onları iyice kırdı; birçok baş getirdi. Aymaklar bana gelip, özürlerini sundular. Cihangir Mirza bunlara adamlar göndermişti. Bu adamlar ise Aymaklar ile beraber bana geldiler. Mirza'da çaresiz kalıp bana geldi. Sultan Hüseyin Mirza'nın oğulları Belh'i kuşatan Şeybani Han üzerine yürüyorlardı. Beni de çağırdılar. Gidip onlarla birleştim. Bediüzzaman Mirza'nın(*) görüşme salonu hizmetini gören çadırına girerken benim olcaşmam, onun kalkıp «irek» (hükümdarlara özgü yüksekçe yer)in sonuna kadar gelmesi, orada kucaklaşmamız kararlaştırıldı.

(*) Bediüzzaman Mirzai Timuri: Hüseyin Baykara'nın oğlu. Babasının ölümünden sonra kardeşi Muzaffer'in yardımıyla tahta oturdu (1505-1506). 1506'da Şeybek Han'a yenilince Şah İsmail'e sığındı. Yavuz Sultan Selim'in ilk İran seferinde (1514) Osmanlılar'a katıldı ve savaşta öldü. (Toker Yayın Komisyonu.)

Bu geniş çadırda 16 tane dinlenme yatağı kurulmuştu. Yemek çıkardılar. Her ne kadar bir eğlence değil idiyse de şarap ve şarabı içmek için altın ve gümüş kupalar getirdiler. Atalarımız eskiden Cengiz Han'ın kurduğu göreneklere noktası noktasına uyarlardı. İkinci görüşmemde Bediüzzaman Mirza beni birinci defaki kadar saygı ile kabul etmedi. Kendisine adam gönderip saygısızlığını bildirdim. Hatasını anlayıp bana istediğim töreni yaptı.

Üçüncü ziyaretimde öğleden sonra bir büyük ziyafet oldu. O zamana kadar şarap içmemiştim. Ziyafet pek güzeldi. Büyük bir süsle sofralar kurulmuştu. Tavuk, kaz şiş kebapları ve her çeşit yemek vardı.

Bunlar burada üç dört aydır zevk ediyorlardı. Oysa Belh dayanamayıp Özbekler'in eline düştü. Belh'i aldıktan sonra Şeybani Han Semerkant'a çekildi. Mirzalar kışı geçirip ilkbaharda düşman üzerine yürümeye karar verdiler. Bana da Horasan çevresinde kışlamayı teklif ve bu konuda dayattılar. Buna önemli itirazım vardı. Kabil ve Gazne ateş içindeydi. Türk, Moğol, Aymak, Ahşam, Hezare ve Afganlar her taraftan oraya toplanıyorlardı. Horasan'la Kabil arasında en kısa yol dağ yolu olup bir aylık mesafedeydi. O da eğer dağlar kardan geçit verirse mümkündü. Ovadan gidilirse 40-50 gün sürüyordu. Memleket henüz bana gönülden bağlı değildi. Bu sebeple adamlarım Horasan'da kışlamayı uygun görmüyorlardı. Bu sebepleri Mirzalara anlattımsa da kesinlikle kalmam konusunda ısrar ettiler. Nihayet mecbur oldum.

Herat dünyada eşsiz bir şehirdir. Sultan Hüseyin Mirza masraf vesair ne gerekmişse yapmış, bu şehri olağanüstü bir biçimde süslemişti. Herat'ta kalmaya karar verdim. Gittik. Bediüzzaman ve Muzaffer Mirza'lar da Herat'a gittiler. Begüm'ler (sülale hanımları) Mirza'nın medresesindeydiler. Bir gün ziyaretlerine gittim. Önce Payende Sultan Begüm'ü önünde olcaşıp, öptüm. Sonra diğer begümlere de aynı töreni yaptım. Ali Şir Bey'in köşküne yerleştim. Bediüzzaman Mirza «Bağ-i Cihan-ara»da, Muzaffer Mirza «Bağ-i Sefid» de oturuyorlardı. Bir gün Muzaffer Mirza'ya gittim. Beni «Saray-ı Şadi» ye götürdü. Bu saray Babür Mirza tarafından yaptırılmıştır. Orada şarap içildi. Bu saray küçük olup iki «aşiyan» (kat)ı vardır. Pek dilber bir saraydır. İçinde güzel nakışlar, duvarlarında savaşları gösterir resimler vardır. Şarap içmeye başladılar. Şarapları rakı gibi berrak yapılmıştı. Şimdiye kadar sarhoş olacak kadar şarap içmemiştim. Sarhoşluğu sarhoş olarak öğrenmek istiyordum. Ben de içtim. Babamın ölümünden beri kendimi Hoca Kazi'nin etkinliğine terketmiştim. O beni içkiden men etmişti. Herat bir lüks şehriydi. Zevk için her şey orada bulunuyordu. Bediüzzaman ağabeydir. Onun önünde elinden kadehi alıp içmeyi reddetmiştim. Şimdi onun inisi (küçük kardeşi) olan Muzaffer'in evinde Muzaffer'in elinden içersem Bediüzzaman'a saygısızlık olacaktır. Bunu kendilerine söyledim. Bu seferlik vazgeçtiler. İlk fırsatta Bediüzzaman Mirza'nın bana içirmesine karar verdiler. Çalgıcılar ve hanendeler vardı. Horasanlılar nazik bir hataya alışkındırlar. Yusuf Ali Gönlütaş (Köklütaş) sarhoşluk oynadı. «Canik» Türkçe şarkılar söyledi. Küçükler oynatıldı. Türlü zevk ve eğlenceler yapıldı. Sonra herkes dağıldı. Ben orada kaldım. Kasım Bey bana şarap içirmek isteyen Mirzaları azarladı. Artık bir daha böyle bir teklif yap-

madılar. Bediüzzaman da beni davet etti. Orada kebap edilmiş kaz yedik. Ben kesemediğimden Bediüzzaman Mirza kazı kesip parçaladı. Böyle şeylerde pek becerikli olan Bediüzzaman Mirza yemekten sonra bana pek süslü bir hançerle bir kürk ve bir güzel at armağan etti.

Yirmi gün kaldığım Herat'ta her gün geziyordum. Çamaşırhaneyi, Ali Şir Bey'in bahçesini, kağıt değirmenini, taht sarayını, pulgahı, Kühdistan'ı, güzel manzaralı bahçeyi, Çamaşırhane caddesini, Hatire-i Sultan Ahmed Mirza'yı, Taht-ı Sefer'i, Taht-ı Nevai'yi, diğer tahtları, Balıklı Havuz'u, Sak-ı Süleyman'ı, Billur Sarayı'ı, Mirza'nın medrese ve türbelerini, Gevher-şad Begüm'ün medrese ve türbelerini ve büyük camiini, Kargalar Bahçesi'ni, Yeni Bahçe'yi, Zübeyde Bahçesi'ni, Irak Kapısı dışındaki Ak Saray'ı, Puran Türbesi'ni (Herat'ta kutsal bir şahıs), Yaycılar Sofası'nı, Malan Köprüsü'nü, Ak Bahçe'yi, dünyaya ziynet veren Sevinç Sarayı'nı, 12 Burc'u, Büyük Havuz'u Şah Kapısı'nı, Güzel Kapı'yı, Kıpçak Kapısı'nı, hükümdarların Ulu Camii'ni, «Ünsiye» adıyla tanınan Ali Şir'in meskenini, türbesini, Kudsiyye denilen büyük camiini, Halasiyye denilen medresesini, İhlasiyye denilen tekkesini, hamamlarını, biri Şifaiyye, diğeri Sefaiyye adında olan hastahanelerini gördüm.

Habibe Sultan Begüm kızı ve Sultan Ahmed Mirza'nın kızlarının en küçüğü olan Masume Sultan Begüm'ü beraberinde Horasan'a getirmişti. Habibe Sultan Begüm'ün yanına gittim. Masume beni gördü. Bana aşık oldu. Benimle beraber Kabil'e gelmesini kararlaştırdık. Kabil'e gittim. Pek çok kar yağdı. Kar yolları kapatıp at özengisini geçtiğinden, hatta terkiye kadar çıktığından pek sıkıntı çektik. Atlar bu karda on, on beş adım atınca yoruluyorlardı. At değiştiriliyordu. Hepimiz sırayla karları dövüp sıkıştırarak yol yapıyorduk. Bin tehlike ve zorluklar içinde Bamyan'a geldik. Orada rastgeldiğimiz Hezare Türkmenlerini yağmaladık. Bu sırada Hezarelerin geçidi tutup benim öncülerim üzerine ok atarak geçirmedikleri haberi geldi. Derhal yetiştim. İleri atladım. Askerleri teşvik ettim. Ne benim, ne atımın zırhı yoktu. Silahım da yoktu. Yalnız oklarımla sadakım vardı. İlerledim. Nihayet askerim de ilerledi. Hezareleri püskürtüp dağın tepesine çıktı. Bir kısmını öldürüp, bir kısmını kadınları ve çocuklarıyla beraber esir aldık ve mallarını yağmaladık. Ele geçenler arasında on beş kadar asi yağmacı vardı. Hepsini öldürecektim. Kasım Bey merhamet edip bırakmış. Kötüye iyilik etmek, iyiye kötülük etmek gibidir.

Biz Hezare Türkmenleri (demek Hezareler Türk'tür) arasından geçerken, Hüseyin Mirza Duğlat ile Sultan Sancar Barlas ve diğer birtakımlarının Kabil'de bırakılan Moğolları kendilerine celbedip Mirza Han'ı hükümdar ilan ettiklerini ve Kabil'i kuşattıklarını öğrendik. Beylerimden bazıları kaleye kapanıp kendilerini savunuyorlardı.

Kuşatanlar ise benim Herat'ta yakalanıp hapsedildiğim lafını yayıyorlardı. Savunmada bulunan beylere bir mektup gönderdim. Bu mektupta geçeceğim boğazı ve habersiz kuşatanların üzerine düşeceğimi, «Minar-dağı geçince ateş yakacağımı, onların da işten haberli olduklarını bildirmek için ateş yakmalarını ve derhal bir huruç hareketi yapmalarını yazdım.

Dediğim yere vardık. Ateş yaktık. Kaleden de ateş yaktılar. Düşman

kısmen Uluğ Bey Mirza'nın yaptırmış olduğu Cennet Bahçesi'yle diğer ufak bir bahçedeydi. Öncü kuvvetlerim püskürtülüp geri geldi. Yürüdük. Kuşatanlar kaçtılar. Kabil'e girdik. Bunların takibine gönderdiğim adamlar Karga-bulak'ta Han Mirza'yı yakaladılar. Diğerleri de yakalandı. Hepsini affettim. Kabil'in Gülbahar tarafından 34 çeşit lale vardır.

1507-1508 (H.913) OLAYLARI: Kılciler'in cezalandırılmasına çıktık. Bir ovaya düştük. Yol yok, kılavuz da yoktu. Zifiri karanlıktı. Kutup Yıldızı'nı sağıma alarak öne düştüm. Doğru Kaya köyüne geldik. Oradan yola düşüp Kılçiler'in bulundukları yere geldik; 6 bin kişi kadar olan kuvvetim dolu dizgin Afganlar üzerine hücum etti. (Babür Şah bunlara bazen Kılci, bazen Afgan diyor. Afganlı demiyor. İran konusunda söylediğimiz gibi Afgan sülalesinin Kılci (Hallaci, Hılci) Türkler olduğunu Babür Şah da bu suretle tasdik etmektedir.) Elimize 50 bin kadar koyun geçti. Bunları derleyip toplamak için attan iniyorduk. Kılciler çeşitli gruplar halinde gelip saf oldular. Savaştık. Bozguna uğradılar. Ölen Afganların kafalarından piramitler yapıldı. Bir av düzenlettim. Dağdaki hayvanları çember içine aldık. Pek çok av vurduk.

Bu yılın sonlarında Şeybani Han Horasan'ı ele geçirmek için Semerkant'tan hareket etti. Bu sırada Herat'ta, Kandehar'da, Baba-Haki'de, Siyistan'da Türk hanlar vardı. Bunlar arasında çekişmeler, anlaşmazlıklar sürüyordu. Birlik olamıyorlardı. Herat'taki Zünnun Argun Han'a şeyhler, «Biz yıldızları inceledik. Yıldızlar senin 'Allah'ın Arslanı' adını almanı, Özbekler'i yeneceğini söylüyorlar» dediler. O da inandı. Boynuna bir ipek mendil bağlayıp Allah'a şürketti. Bu söz üzerine hiçbir önlem almadı ve hazırlık yapmadı. Düşmanı görmek için karakollar bile dikmedi. Kaleyi tahkim etmedi. Fakat bir gün Şeybani Han Herat'ın önüne çıkageldi. Herkes şaşırdı. Şeybani Han'ın ordusu 50 bin kişilikti. Şeybani Han hiçbir savaş yapmaksızın Herat'ı aldı. Zünnun'u yakalayıp kafasını kesti. (Din adına yapılan ahmaklıkların nelere sebebiyet verdiğine bu da iyi bir örnek.) Bütün prensler ve prensesler Alakürkan (Alagürgan) Sarayındaydılar. Herat'a toplandılar. Mirzalar çoluk çocuklarını bile almadan kaçtılar. Bu aileler ve servetleri Özbekler'in eline düştü.

Herat'ı alan Şeybani Han hükümdar ailesine ve halka pek fena muamele etti. Şairlere, bilginlere bile fena muameleler yaptı. Muzaffer Mirza'nın karısı Han zade Hanım'ı şer'i şartlara, mühletlere falan bakmadan kendisine nikahladı. Haddi olmadığı halde meşhur bilginlerin yazılarını, Behzad'ın minyatürlerini tashih etti. Kendisi soğuk şiirler yazdı. Her gün Kur'an okuyor, beş vakit namaz kılıyordu. Fakat buna rağmen her fenalığı da yapıyordu.

Beş altı gün Herat'ta kaldıktan sonra ordusunun komutanlığını Timur Sultan ile Ubeyd Sultan'a verip Meşhed'de oturan Abdülmuhsin Mirza ve Köpek Mirza aleyhine gönderdi. Meşhed'de savaş çıktı. Abdülmuhsin Mirza düşman tarafından kuşatıldı. İnisini (küçük kardeşini) kurtarmak için Köpek Mirza bir avuç adamın başında saldırdıysa da o da kuşatıldı. Yakalandılar ve öldürüldüler.

Diğer hanlar bundan telaşa düştüler. Kandehar Mirzaları benden

yardım istediler. Bu sırada evvelce söylediğim ve kararlaştırdığımız gibi yengem Habibe Sultan Begüm, kızı Hatice Sultan Begüm Herat'a geliyorlardı. Gazne'de karşılaştık. Hüsrev Köklütaş, Sultan Kulı Çanak Herat'tan kaçmışlardı. Prensesler ile beraber yanıma kadar geldiler. Bunlarla birleşmek üzere ordumla yola çıktım. Kandehar'ın doğusunda bulunan Kaylat'a geldim. Burada Hint tüccarları vardı. Bize armağan adıyla bir miktar vergi verdiler. Beni davet eden Mirzalara gelmeleri haberini gönderdim. Bu sefer fikirlerini değiştirmiş idiler. Bana hakaret dolu mektuplar yazdılar.

Hatta o kadar terbiyesizlik ettiler ki, bunlardan Şah Bey mührünü bana gönderdiği mektubun arkasına ve orta yerine bastı. Bir emir, diğer bir emire, yahut daha çok bir büyük bey bir küçük beye yazarsa böyle yaparlar. İşte bu hakaret ve kabalıklarıdır ki, ailelerinin mahvına sebep oldu.

Üzerlerine yürüdüm. Kandehar önüne geldik. Tufan Argın bize kaçmıştı. Tufan üzerlerine hücum etti. Baş kesip getirdi. Düşman saf olmuş bekliyordu. Benim askerimin hepsi 2 bin kişiydi. Yolda açlıktan sıkıntı çektiğimizden azık aramak için askerin yarısı şehre dağılmıştı. Öğle vakti savaş başladı. Dağılan asker hala gelmemişti. Askerim azdı; ama bunları güzel bir savaş tekniği ile yerleştirmiş ve pek düzenli bir disiplin koymuştum. Şimdiye kadar hiçbir zaman böyle talimli askerim olmamıştı.

Seçme silah erleri onar, ellişer adetli bölüklere ayırmıştım. Herbirinin komutanları vardı. Bunlar sağ ve sol idiler. Ne yapacaklarına dair emirlerini de almışlardı. Bunlar emre ihtiyaçları olmaksızın savaşıyorlardı. Ordumun çeşitli birlikleri düşman üzerine at salmak için «tavaçı» (komutan)nın emrini beklemiyorlardı. Barangar, öng kol, öng yan hepsi de aynı şey olan deyimlerse de ben en ufak bir karışıklığı bile gidermek için bu kelimelerin hepsini ayrı bir şey için terim yaptım. Sağ ve sola meymene ve meysere, keza barangar ve cevangar, merkeze gul demek adettir. Ben şöyle yaptım. Sağ, sol ve merkez tamamıyla ayrı ayrı kıtalar olduğundan sağ kanata barangar (berangar) sol kanata cevangar dedim. Merkezde «hassa tabin» vardır. Buna Türkçe «boy» da derler. «Boy» çocuk demektir; yakin manasına alınmalıdır. Bunun sağ ve solu sade öng ve sol adını alabilir. Ong (ön) (sağ) kol, sol kol, Öng (Sağ) yan sol yan deyimlerini kullandım. ('yan' Fransızların 'Flanc' deyimine tam karşılıktır.)

Sol kanatta Mirza Han, Şirim Tagay, Sultan Ali Cura diğerleri, sol kanatta Kasım Bey, Langrı-birdi, Kanber Ali, Elçi Boğa, «Mirşah Küçin İraul», «Seyyid Kasım İşik Ağa», «Şir Kulı Karaul» diğerleri; merkezde ve sağ kolda ben, Kasım Köklütaş, Sultan Muhammed Dultay, Şah Muhammed Pervaneci, Kul Bayezid Bekaul, Kemal Şerbetçi; sol kolda Ali Dost, Nasr Mirim, Can Ali Veli Hizançı, Maksud Suçu, Baba Şeyh bulunuyordu. Bütün bu subaylar daha henüz emir derecesine terfi etmemişlerdi.

Ordunun ilerisinde ilk hatta Şiri Bey, Canım Kur Beyi, Köpek Kulı, Baba Ebul Hasan Kurçı, Ali Seyyid Hoşkeldi, Amaçı Mündi, Şah-nazar Sevindük vardı.

Düşman ordusu ikiye ayrılmıştı. 5 bin kadar silahlı askere sahip oldukları tahmin ediliyordum. Bizim sol kanata şiddetli bir hücum yaptılar. Kasım bey benden yardım istedi. Az olduğumuzdan gönderemedim. Biz de hücum ettik. Düşman ilk safımıza öyle hücum etti ki, bunları merkezimiz üzerine kaçmaya mecbur ettik. Atlarını çevirip geliyorlardı. Biz ilerlemeye başladık. Bunu görünce atlarını durdurdular. Bu sırada bir adam bağırarak atından inip bana ok atmaya hazırlanıyordu. Üstüne yürüdüm. Korkup atına binerek kaçtı. Bu adam Şah Bey idi.

Düşman saflarından Türkmenler sarıkları elde ayrılıp bize geldiler. Sarıkların elde olması itaat işaretidir. Sağ kanadım düşmanı önüne katıp sürmeye başladı. Sol kanadım geriliyordu. Sayıca düşmandan pek aşağıydı. Bereket versin bu kanatta düşman ile aramızda dört-beş su vardı. Bizimkiler geçit yerlerini tutup düşmanı geçirmediler. Bu kanallar sayesinde saldırılara karşı durabildiler. Argun tarafında Helvacı Tarhan su ortasında Kanber Ali ve Tangrı-birdi ile bir kılıç savaşına tutuştu. Düşmanı her yerden püskürttük. Düşman çözüldü, kaldı. Kandehar'a vardık. Kaçanların çoğu yakalandı. Bir çoğu da aman diledi. Şehre girip hazinenin olduğu yere vardım. Hazineyi koruma görevini Tagay-şah Bahçı'ya verdim (Bahçı, katip de demektir). Bu şehirde bu kadar tenge (para) olduğu işitilmemişti. Paraları develere yükletip gönderdik.

Kahdehar'dan hareket edip Kuşhane Çayırı'na geldik. Her taraf düşmanın bıraktığı cins atlar, develer, koyunlar, kumaşlar, torbalar dolusu paralar içinde yüzüyordu.

Kabil'e döndüm. Yolda Karabağ'da durup aldığımız para ve ganimetleri paylaştık. Kabil'e gelince Masume Begüm ile evlendim.

Ben dönünce Şeybani Han Kandehar'ı aldı. Şeybani Han Herat'tan acele çıkıp hızla Kandehar'a gelmişti. Beni orada yakalamak istiyordu. Pek akıllı ve tecrübeli olan Kasım Bey böyle bir ihtimali hesaplamıştı. Bu sebeple benim ganimetlerle beraber Kabil'e gitmem için pek çok ısrar etmişti.

Bu haber üzerine bütün beyleri toplayıp durumu tartıştım. Herkes dedi ki: «Şeybani Han'ın talihi yerindedir, gücü olağanüstü artmıştır. Timur Bey'in soyunun yerlerinin hepsini o almıştır. Tecrübeli bir düşmandır. Bütün Türkler, Tacikler onunla birleşmişlerdir. Biz çok zayıfız. Yapılacak şey güvenli bir sığınak aramaktır. Ya Bedehşan'a veya Hindistan'a sefer etmeliyiz.»

Hindistan seferini tercih edip Kabil'den çıktık. «Kuruk-say» (Kuruçay) Boğazı'nı geçtik. Kabil ile Lamgan arasında oturanlar daima hırsız ve yağmacıdırlar. Ben zaten Kabil'i terke mecbur olduğum için pek kederli ve hiddetliydim. Hızır-hayr, Hayr-ilçi ve Hükyan denilen bu Afganlar bizim yolumuza durmak istediler. Cığdalık Boğazı'na hakim olan dağı tahkim ettiler ve oraları tuttular. Davulları çalıp kılıçları çektiler. Bunlara hücum ettik. Dayanamayıp kaçtılar. Bir kısım tutsak alındı. Bunları ibret olsun diye kazıklattım. Pirinç ekilen tarafı tutup yürüdük. Askere pirinç bulduk; fakat putperestlerle savaşmaya mecbur olduk. Onları bozup pirinç aldık. İşte buralardaydı ki Mukim'in kızı Mah-çocuk Kasım

Bey ile nikahlandı.

Baran ırmağının kollarından olan Çağan-saray Suyu üzerinde Atar, Küner ve Nurgil civarındaydık. Bu sırada Şeybani Han'ın Kahdehar'ın iç kalesini alamadan ve Kahdehar'ı boşaltarak geri döndüğü, bir iki gün sonra tekrar ve ansızın hücum edip iç kalenin bazı yerlerini barutla havaya uçurduğu, kaleyi almak üzere olduğu, Muhammed Ali Piyade ve diğerlerinin kaleden aşağı atlayarak kaçtıkları, artık kuşatılanlar teslim olmak üzereyken Şeybani Han'ın tekrar çekildiği haberini aldık. Bunun üzerine Kabil'e döndük.

Bugüne kadar Timur Bey soyu hükümdar halde «Mirza» unvanıyla yetiniyorlardı. Bundan böyle bana «padişah» denilmesini istedim.

Bu yılın 4 zika'desinde bir salı gecesi Kabil'de oğlum Hümayun dünyaya geldi. Şair Mevlana Seydi «Sultan Hümayun Han» (913) cümlesini tarih düşürdü.

1508-1509 YILI OLAYLARI:

Bu yılın ilkbaharında Mühmend denilen Afganlar üzerine sefer ettim. Dönüşte Koç Bey, Baba Cura ve daha birkaçı kaçmak istediler. Yakalattım; fakat Kasım Bey'in şefaatiyle affettim.

Moğollar, Türkmenler isyan ettiler. (Burada 10 yıllık olayları Babürname'de yazılmamıştır.)

1519 YILI OLAYLARI:

Bacur kalesini zor ile almak istiyordum. «Dilezek» Afganlarından birini teslim olması için oranın sultanına gönderdim. Turalar hazırlattım. Tura bir seyyar kule gibi kalkandır. Merdivenler ile gerekli başka şeyler de hazırlandı. Hücum yapıldı. Molla Türk Ali kılıç ile saldırıp birkaç kafa kesti. Bacurlular tüfek görmemişlerdi. Tüfek gürültüsüne alay eder tavırlarla mukabele ediyorlardı. Hiç korkmuyorlardı. O gün Üstad Ali Kulı tüfekle beş adamı yere yıktı. Diğer tüfekçiler de her biri birkaç adam vurdular. Kurşunlar zırhları, kalkanları deliyordu.

KESİLEN KAFALARDAN KULE YAPTIRDIM..

Bunu gördükten sonra artık kuşatma altında olanlar başlarını kaldıramaz oldular. Üstad Ali «frengi»yi (bir çeşit top) kullandı. Burçlardan birinde gedik açıp, ele geçirdik. Diğer taraftan da merdivenlerle kaleyi aşıp şehre girdik. Bunlar şii idiler. Halkı kılıçtan geçirdim, kadınlarla çocuklarını tutsak aldım. Burada 3 bin adam öldürülmüştür. Vali atadıktan sonra ilerledim. Bacur ovasında «Baba-kara» peykarına vardım.

Burada da kesilen kafalardan bir kule yaptım. Kührac halkına ordunun ihtiyacı için 4 bin eşek yükü tahıl vergisi saldım. Orduyu Hindu Bey komutasında Pencküra'ya gönderdim. Birçok hayvan ve tahıl alıp getirdiler.

Hümayun'dan sonra aynı karımdan başka çocuklarım olduysa da yaşamadılar. Sonra bir oğlum oldu. Anam adını Hindal koydu. Yusuf Zey Afganlarının hanının kızını istedim. Tavus Han prensesi bana getirdi.

Ovanın tahılı bitti. Askeri beslemek güçleşti. Bu sebeple döndük. Yolda Afgan-birdi'yi haber alması için, gönderdim. Haber alamadı. Yalnız bir Afgan'ın kafasını kesip getirdi.

Hindistan seferi için çıkmıştık; fakat bu işi yapamadan dönüyorduk. Sind kıyılarına doğru yürüdük. Orada deniz aygırı avı yaptık. İleriye gönderdiğimiz adamlar bir geçit buldular. Buradan ırmağı geçtik. Behre taraflarında halk bir takım temsilciler ve arağanlar gönderip itaat etti. Lenger Han'ı bunlarla birlikte gönderdim. Timur Bey'in Hindistan'ı zaptından beri buralar onun nesilleri elindeydi. Halka buraların çoktan beri Türklerin elinde olduğunu bildirdim. Mallarını yağma ettirmedim. Hindistan'ı zapta azmettiğimden bu halk benim için gerekliydi. Buralarda çayırlar, çimenler, hayvanlar vardı. Savaş safı dizip Behre üzerine yürüdüm.

Burası Delhi hükümdarı İskender Behlül adına yönetiliyordu. Vali kaçtı. Halkı çağırıp kendilerinden vergi aldım. Yağma yaptırmadım. Türklerin oturdukları yerleri kendi mülkümden saydığımdan oraları yağma ettirmiyordum. Onlara hiçbir fena şey yaptırmıyordum. Bu ilke herkesçe biliniyordu. Yine bu düşünceyle babası Sultan İskender'in yerine Hindistan tahtına geçmiş olan Sultan İbrahim'e bir elçi gönderdim. Bu elçi önceleri bize ait olan yerleri istemekle görevlendirilmişti. Hindistan halkı özellikle Afganlar zekaları basit insanlardır. Devlet Han elçilerini Lahor'da alıkoydu. Ne kadar bekledilerse de İbrahim Han'dan yanıt alamayıp geri döndüler.

Bu sırada Şeybak Piyade Kabil'den gelip Hindal'ın doğduğu haberini getirdi. Hindistan'ın fethine tam bu sırada hazırlanıyordum. Bunu hayır falı sayıp adını Hindal (Hind-al) koydum.

Ertesi günü Tangrı-Kulı ve diğer beylerle gezmeye çıkıp bir kayığa bindik. Rakı (ark) içtim. Bu içkiden bize fenalık geldiğinden onu bırakıp macun yemeye karar verdik. Herkes içti. Karanlıkta ve sarhoş olarak ordugaha döndük. Orada da içtik. Kimi rakı, kimi şarap içti, kimi de macun yedi. Rakı ve şarap taraftarları macun taraftarlarıyla asla uyuşamadıklarından kavga çıktı. Nihayet herkes dağıldı.

Çet, Kücur tarafları Geger milletinindir. O zaman hanları Tatar, Geger ve Hati Geger idi. Ben buralardayken av bahaneyisle çıkıp ansızın Tatar'ı bastırdı. Öldürüp ülkesini ve haremini ele geçirdi.

Ertesi günü yine kayığa binip rakı içtik. İyice sarhoş olduk. Kayıktan çıkıp atlara bindik ve dört nala gidiyorduk. Elimde bir meşale vardı. Kah sağa, kah sola yakılıyordum. Sabahleyin böyle meşale ile geldiğimi söylediler.

Haberim yoktu. Çadıra gelince kusmuştum. Ertesi gün ırmağı kayıkla geçip şeker kamışı tarlalarını, değirmenleri gezdik. Yine macun yedik.

Lenger Han'a Hoşab'ı, önünde tuğ dikmek yetkisini verdim. Behre'nin Türk ve sipahilerini Hindu Bey'in maiyetine atadım. Atlılar

arasında Minuçehr Han Bey, Nazar Ali Türk gibileri vardı.

Bu memleketin yönetimini düzelttikten sonra Kabil'e döndüm. Yolda öyle bir yağmur yağdı ki, kepenek (keçe yağmurluk. Bizde de kelime aynen mevcuttur.)i olmayanlar ıslandı. Hati Geger zulmetmekte olduğundan bir hafif atlı birliği ile gidip onu cezalandırdım.

Hezare'ler Hümayun'a verilmişti. Adamları daruğa görevini yerine getirmek için Nilab (Neylab) ve Karluk'a geldi.

Behre ile Sind arasındaki Karluk-Hezare'lerin bulundukları yerleri Muhamed Ali Cenk-Cenk'e bağışlayıp kendisine tuğ taşımak hakkını, bir de benim siyah kadife başlıklı kalmuk zırhımı verdim.

İlkbaharda Pişaver civarının bahçeleri gibi güzel hiçbir yer yoktur. Her yer türlü renkte çiçek içindedir.

Sürhab'ı geçip Kerek'de konak kurup uyuduk. (Bu ada bakarak Suriye ve Mısır Türkleri tarihinde pek meşhur olan ve bu gün Mavera'yı Şeri'a, eskiden Kerek denilen memleketin bu adının Türkler tarafından verildiğine hükmolunabilir. Kelimenin aslını bilmiyorum.) Karatav'a vardığımız zaman Şah Bey Argun'un Kızıl adında bir adamı geldi. Şah Bey'in Kühan'ı talan ettiğini bildirdi.

Kabil'e geldik. «Kutluk Kadem» köprüsünü geçerken daha henüz kimsenin geldiğimizden haberi yoktu. Hümayun ile Kamran uşaklarının kucağında getirildiler. Herkes haber alıp beni karşıladı.

CUMA GÜNÜ YAPTIĞI ŞARAP ŞARAP TOPLANTISI

Cuma günü Kabil'de şarap içmek için bir toplantı yaptım.

Dost Bey öldü. Kahraman bir adamdı. Büyük kahramanlıklar gösterdiği pek çok olay vardır. Pek kederlendim. Bir defa Ahsi'yi tahliye ediyordum. Baki Hayyiz ile kılıçla vuruştu. Baki'nin lakabı Hayyiz idi ama bu hali onun pek sert olmasını engeleyememişti. (Hayyiz post demektir.) En müskil vaziyetlerde yanımda kimse kalmadığı halde benden ayrılmamış, doğüşmüş, vücudunu bana siper etmiştir.

Bu sırada Sultan Begüm Kabil'e geldi. Kendisine «Bağ-ı Halvet» köşkünü tahsis ettim. Ziyaretine gittim. Ona ablammış gibi davranarak saygı gösterdim, önünde olcaştım (dizini bükmek). O da öyle yaptı. Sonra ikimizde ilerleyip kucaklaştık.

Bir gün çınarlar bahçesinde yaptırmış olduğum resim köşkünde beyleri topladım. İçtiler. Ben hastalık sebebiyle henüz içmiyordum.

Bu sırada Aymaklar'a göçmeleri için izin verdim. Semerkant'tan gönderilmiş olan Hafız Mir Katib'e divanımdan bir nüshasını teslim ederek Polad Sultan'a gönderdim.

Gerdiz arazisindeki Afganlar vergi vermiyorlardı. Kervanları soyuyorlardı. Üzerlerine gittim. Kasım İşik Ağa'nın emri altında ileriye bir kısım gönderdim. Kırk elli Afgan yakaladık. Hüseyin Hasan yalnız başına içlerine girdi. Vuruştu. Diğer beyler yardımına gitmediler. Zavallı vuruldu. Beyleri bundan dolayı azarlayıp «sakallarını tıraş ederek şehir şehir gezdireceğimi» söyledim. Afganların hepsini kestik. Başlarından bir kule yaptırdım.

Dönüşte Muhammed Ağa'nın köyünde kaldık. Orada macun yedim ve dereye balık otu atıp birkaç balık yakaladım. Kabil'e geldik.

Perşembe günü Hoca Seyyaran'ı ziyarete gittik. Akşam Mama Hatun'a indik. (Erzurum civarında da Mama Hatun vardır. «Mama» kelimesi hakkında araştırma yapmak gerekir.) Bir gece eğlencesi yaptık. Kutluk Hoca Gönlütaş (Köklütaş) sakalı akpak olmuş, pek ihtiyarlamış, artık cengaverliği bırakıp derviş olmuştu; fakat yine bizimle içiyordu. Sal eğlencesi yaptık. Çin fağfuru kasem suya düştü. Bana tıpkı onun gibi yedi renkli bir kase verdiler.

Tülük Gönlütaş (Köklütaş) ın adamlarından Barlas Caki kendi vilayetine Özbek izcilerinin geldikleri haberini getirdi.

«Kırk Ark»lara vardık. Ramazanın sonuncu günüydü. Sala bindim. Akşam oldu. Yeni ay görüldü. «Dere-i nur» şarabı getirilmişti. İçtik. İçimizde biri vardı, şarap içmiyordu. Ben gençliğimden beri içmeyene içmesi için ısrar etmemeyi kendime ilke yapmıştım. Zorlamadım. Ertesi günü yola düştük. Akşamki sarhoşluğun verdiği kötü sonucu gidermek için macun aldım.

Sultan Seyyid Han'ın Bedehşan üzerine yürüdüğü haberini aldım ve Hayber Geçidi'ni geçtik. Vergi vermeyen bir iki Afgan kabilesini cezalandırdık. Barık-ab'da konakladık. Meyveleri bol «turak»lar vardı. Bize bir tabak «ilgeran» verdiler. Pek güzeldi. Şerefine şarap içtik. Nihayet bir gece yarısı Kabil'e geldik.

Ertesi gün Kaşgar'a Sultan Seyyid Han'a göndermiş olduğum Elçi Kulı Bey geldi.

Menekşe bahçesine gidip havuzun kenarında içtik. Gece hamama gittim. Geceyi orada geçirdim. Ertesi gün Terdi Bey Haksar'ın yanına gittim. Kendisine yüz kadar Şahruhi (para verdim. «Şarap aldır, içelim!» dedim. Bir küp şarap aldırdı. İçmeye başladık. Terdi Bey bana «Hülhül Enige sizinle beraber şarap içmek istiyor» dedi. Ben, «Bir kadının şarap içtiğini hiç görmemiştim. Pekiyi, getiriniz» dedim. Şahi adında bir kalenderle tahtülarz kanalın müfettişlerinden rebab çalmasını bilen birini de çağırttım. Çok iyi eğlendik. (Görülüyor ki, bu sıralarda Babür Han gece gündüz sarhoştur, eğlence içindedir. Rakı, şarap, macun, hepsi vardır. O etrafındakileri, bazan da etrafındakiler onu baştan çıkarmaktadır. Etrafındakiler ona kadın da getiriyorlar.)

1519-1520 YILI OLAYLARI: Seyyid Kasım'ın Bülbül Köşkü'ne gidip içtik. Cuma günü Çehel Kulübe ile Baran Deresi arasında av yaptık. Oranın halkı bana 60 miskal altın armağan etti. 40 yaşımda şaraba tövbe etmeye niyet etmiştim. Kırk yaşıma gelmeye bir yıl daha vardı. Bu sebeple pek çok içiyordum. (Hep bahçelerde, havuz kenarlarında, güzel bir meyva ağacı görünce dayanamayıp, onun altında oturarak, bilhassa portakal ağaçları, söğüt ağaçları altında içiyor. Hele sallarda gezerek içmeyi pek seviyordu. Bu yıl da gece gündüz içmek, av, balık avı ve eğlenmekle geçmiştir.)

1525-1526 YILI OLAYLARI: Hicri 1 safer 932 yılında Hindistan'a sefer etmek için yola çıktım. (Bu, Babür'ün Hindistan'a beşinci ve so-

nuncu seferidir.) Yedi sekiz ay önce Sultan Seyyid Han'ın yanına memuriyetle gönderdiğim Abdülmüluk Küri, yanında Sultan'ın Yengi (Yeni) Bey Könlütaş adında bir adamıyla beraber geldi. Mektuplar ve hediyeler getirdiler. Nur Bey'in kardeşlerinden biri 20 bin şahrihi değerinde bir para getirdi. Bir kısmı «eşrefi», bir kısmı «tenge» olan bu para Lahor'un vegisiydi. Bunun büyük bir kısmını derhal Belh tarafına gönderdim. Bağ-ı Vefa'da konaklayıp Hümayun Mirza'nın askeriyle gelmesini bekledim. Bağ-ı Vefa eşsiz güzel bir bahçedir. Burada her gece içtik, eğlendik. Sabah içme ve eğlentilerini saymıyorum. Bir gün sal ile ordudan ileriye gittik. İçtik. Şiir kudreti olanlardan herkesin Muhammed Salih'in şiirine nazire yapmasını teklif ettik. Ben güldürücü ve hünerli bir nazire yaptım; fakat sonradan çok güzel sözler söylemeye yeteneği olan bir dili böyle çirkin kelimelerle rezil etmenin günah olduğunu düşündüm. Ondan sonra bir daha böyle şiirler yazmadım. (Babür'ün bu sözleri Türkçe'ye olan fazla sevgi ve saygısını göstermektedir.) Bu esnada nezleye tutuldum. Öksürmeye başladım. Her öksürdükçe kan tükürüyordum. Ateşim vardı, geçmiyordu.

Sonunda iyileştim. Yola devam ettik. Hindistan'dan haber gelip Devlet Han ile Gazi Han'ın 25 bin kişi kadar bir kuvvetin başında Lahor üzerine yürüdükleri anlaşıldı. Acele birini gönderip ben gelmeden önce savaşmalarını tenbih ettim.

Ayın 28'inci günü Sind ırmağı kenarına geldik. Sind'i, sonra Kiçe-kut (Harru) suyunu geçtik. Orada orduyu denetledim. 12 bin kişiydi. Lahor'dakilerle birleşmeden savaşa girmek istemiyordum. Siyalkut'a geldiğimiz zaman Lahor beylerine adam gönderip düşmanın durumundan haber almalarını emrettim. Bir tacir gelip şu haberi verdi:

Özbek Han ve sultanları birleşip Belh'i kuşatmışlardı. Alim Han (ileride bahsinde Alem Han, Alem Şah diye kaydettiğimiz bu adama «Babür-name» de Alim Han denmektedir) sıcağa ve hiçbir şeye bakmaksızın Hindistan tarafından yürüyordu. Sultan İbrahim ile savaştı.

Ben de Belh'in yardımına gidiyordum. Alim Han cebri yürüyüşle Delhi üzerine yürümüş, Hindistan'daki beyler her taraftan emri altına girmişti. Bütün kuvveti 40 bin kişiye kadar çıktı. Bu kuvvetle Delhi'yi muhasaraya gitti. Fakat kaleyi alamadığı gibi, ciddi bir zarar bile veremedi. Sultan İbrahim bir ordu gönderdi. Alim Han bu ordunun geldiğini haber alınca kuşatmayı kaldırıp bu orduya karşı gitti. Bir sabaha karşı düşman ordusunun çadırlarına ateş verdiler ve sonra yağmaya koyuldular. Sabah olunca İbrahim Han bunların az bir şey olduklarını görüp toplandı. Bir fil ile hücum etti. Yağmacılar kaçtılar. Alim Han da kaçtı. Cümna ırmağını gerisin geriye geçti. Panipur şehrine geldi.

İlerleyip Miluat'a geldim. Kaleyi kuşatmaya başladım. Gazi Han kalede değildi. Dağlara çekilmişti. Affedersem geleceğini ve kaleyi teslim edeceğini bildiriyordu. Devlet Han geldi. benimle savaşmak için beline bağladığı iki kılıcı boynuna asmalarını emrettim.

Gazi Han firar etti denmesine rağmen kalediydi. Benim de en başlıca amacım onu yakalamaktı. Kaleden aileler çıkıyordu. Gazi Han'ı ve mücevherlerini kaçırtmamak için kapıya subaylar gönderdim. Şehri yağma etirdim. Sonra ben de girdim. Gazi Han'ın kütüphanesini gezdim.

Kıymetli kitaplar vardı. Bir kısmını Hümayun'a, bir kısmını Kamran'a gönderdim. Gazi Han ana, baba, çoluk, çocuk herşeyini bırakarak kaçmıştı. Takibine adamlar gönderip her ne pahasına olursa olsun yakalamalarını emrettim.

Sultan Behlül Ludi Afgan-oğlu Sultan İskender oğlu Sultan İbrahim üzerine yürüdüm. Bu kişi Hindistan saltanatının sahibi idi. Başkenti Delhi idi. 100 bin asker yapabilirdi. Filleri 100'den aşağı değildi.

İlerledik. Yağmurlar yağdı. Çok fakir Hintiller aç ve çıplak öldüler.

Sultan İbrahim'in üzerimize geldiği haberini aldım. Firuz Hisar'ı yönünden de üzerimize geliyorlardı. İki taraftan da bilgi almak üzere adamlar gönderdim. Bunlar görevlerini başarıyla yapıp geri geldiler.

Bütün sağ kanatın komutasını Hümayun Mirza'ya verdim. Yanına da birtakım beyleri kattım. Bu kol Hamide Han'a karşı hareket edecektir. Beyban gelip bana saygılarını sundu. Bu Afganlar pek kabadır. Ailemizin prensleri bile yanımda oturmaya cesaret edemezken, Beyban (Biban) oturmayı istemek cesaretinde bulundu. Fakat böyle terbiyesizliğe kim kulak asar?

Hümayun Mirza Hamide Han'a karşı yürümeye başladı. Öncü olarak gönderdiği 150 kişi düşmanla tutuştu. Derhal Hümayun'un asıl kuvvetleri de gözüktü. Bunu gören düşman kaçtı. Hümayun 100 tutsak ile yedi, sekiz fil aldı. Örnek olması için Cerrah Usta Ali Kulı'ya tutsakları öldürmesini emrettim. Tutsaklar öldürüldü.

İşte Hümayun'un ilk seferi böyle bir zafer oldu. Bu da hayır falıydı.

Düşman takip edildi. Firuz Hisarı'na kadar gidilip şehir yağmalandı. Ödül olarak buraları Hümayun'a verdim. O zaman Hümayun 18 yaşındaydı. İlk defa yüzüne ustura sürdü.

Dil (bilgi) almak için Sultan İbrahim'in karargahına adamlar yolladım. Haberler aldım. Bana doğru geliyordu. Bende hareket ettim. Çün (Cümna) ırmağı kenarına geldim. Düşmanın durumu hakkında bilgi aldım. İki kısımdılar. Sol kanadımla İbrahim'i ansızın bastırdım. Tutsaklar ve filler aldık. Ders olması için tutsakları kestik.

Sağ, sol kollar ve merkezi yerli yerine koydum. Arabalar getirttim. Bunları Rum halkı (Osmanlı Türkleri) usulü üzere zincir yerine deriden ipler vasıtasıyla birbirine bağlattım. Arabalar arasına yerleştirdiğim tüfekçilerin güvenli biçimde ateş edebilmeleri için de tertibat aldım. Beş altı gün çalıştım. Bütün hazırlıklar bittikten sonra bütün beyleri ve güzel fikirler verebilecek olan tecrübeli ve iktidarlı cenk adamlarını topladım. Bir meclis kurduk. Ordunun bir kanadını Paniput şehrinin evlerine, diğer ucunu arabalardan yaptığım engele dayandırmaya karar verdik. Araba sırasının arkasına tüfekçiler ve piyadeler kondu. Cephede siperler, solda hendek ve ağaç dalları vardı. İki üç aylık yoldan gelmiştik.

Semerkant'ı tahliye edip Hisar'a çekildiğim yıl bütün Özbek han ve sultanları aleyhime ittifak ederek bana saldırmak için Derbend'i geçtilerdi. (Bu Derbend, Hisar ile Keş arasında bir geçittir.) Askerlerimin ve hizmetimde olan Moğollarımın bütün ailelerini varoşa doldurup sokakları engellerle tahkim etmiştim. Birşey yapamayıp dönmüşlerdi. Bu hanlar ve sultanlar savaş bilimine alışkın değildiler. Bu günkü

düşmanlarımız onlar gibi değildir. İşler tahmin ettiğim gibi cereyan etti. Bizimkiler düşman ordugahına gidip onları oka tuttular ve baş kesip getirdiler. Düşman mevkiinden kımıldamadı. Nihayet dört beş bin kişiyle bir gece baskını yapmaya karar verdim. Bu hareketi iyi yapamadılar. Şafak söktüğü zaman bunlar düşman karargahınının pek yakınında bulundular. Bunu gören düşman kösleri çalıp sıra dizdi ve bu sıraları fillerle takviye etti. Bizimkiler savaşarak çokluk bir düşmanın içinden bir kayıp vermeksizin ve çok düzenli bir biçimde geri çekildiler.

8 Receb Cuma günü düşman saf düzüp üzerimize yürümeye başladı. Biz de silahlanıp atlara bindik. Sağ kolda birtakım beylerle Hümayun, sol kolda birtakım beylerle Muhamed Sultan Mirza vardı. Merkezin sağ birliklerinde Çin-demir ve diğer beyler, sol birliklerinde Halife başkaları, öncü kuvvetlerin başında da Hüsrev Könlütaş (Gönlütaş, Köklütaş), Muhammed Ali Cenkcenk vardı. İhtiyat kuvveti komutanı da Abdülaziz M'r-ahur idi. Sağ kanadın ucuna Veli Kızıl ve Babakeşka, Moğolları'yla beraberdi. Bunlar yan manevrasını yapmaya memurdurlar. Sol kanadın ucunda aynı memuriyetle Kara Kuzı, Tangrı-kulı Yeşgi Moğol ve başkaları vardı. Düşman tam yerine geldiği zaman bu iki uç sağdan, soldan düşmanın arkalarına sarkacaklardı.

Gelen düşman ordusu iyice gözüktüğü zaman gördüm ki benim sağ kanadıma yüklenmek niyetindedir. Yedek kuvvetleri oraya gönderdim. Düşman hızla geliyordu. Benim aldığım tedbirlerin sağda kuvvetli olduğunu görünce duraksadı. Ne ilerledi, ne de geri gitti. Derhal iki uçlarındaki birliklerime hücum edip düşmanın arkalarını tutmaları, sağ ve sol kanadıma düşmana cepheden saldırmaları emrini verdim. Uçlardaki birlikler düşmanın arkasını alıp şiddetle taarruz etiler. İki kanatta da savaş kızıştı. Tam bu sırada merkezden de hücum ettirdim. Merkezin solundaki araba üstüne yerleştirilmiş olan toplar öldürücü bir ateş açtılar. Düşman her taraftan kuşatılmıştı. Düşmanı ok tufanı altına aldık. Düşman kanatlarıma bir-iki hücum yaptıysa da kanatlarım ok darbeleri altında bunları merkezleri üzerine püskürttüler. Düşmanın safları karıştı. Hücum sabahleyin güneş bir mızrak boyu yükseldiği zaman başlamıştı. Öğlene kadar sürdü. O zaman artık düşman bozulmuş bulunuyordu. Yarım günde böyle çokluk bir orduyu yere serdik. İbrahim'in cesedi yanında beş-altı bin adam daha yatıyordu. Bundan başka savaş meydanının diğer kısımlardaki kayıplarla birlikte bütün ölüler on beş, on altı bin kadardı. Ağra'ya geldiğimiz zaman yerliler bu savaşta kırk, elli bin kişinin öldüğünü söylediler.

Mağlup orduyu takip ettik. Birçok esir aldık. Sürüyle filler ve filleri yöneten askerleri getirdiler. İbrahim'in karargahından geçip Karasu kenarında durdum. İbrahim'in cesedini bulup başını keserek bana getirdiler. Derhal Hümayun'u Ağra'yı alıp hazinelerini yağma etmesi için gönderdim. Diğer müfrezeyi de Delhi'ye girip şehri ve hazineleri ele geçirmek için ileriye hareket ettirdim. Ben de ilerledim. Ertesi günü Cümna kenarında biraz atları dinlendirdim. Delhi'nin karşısına geldim. Sultan Gıyasüd-din ve Sultan Alaüddin Kılcı'nin türbelerini ve bunların yaptırdıkları imaret ve minareleri, Güneş Havuzu ile İhtiyat Havuzu'nu ve başka yerleri ziyaret edip ordugaha döndüm. Orada bir gemiye binip

rakı içtik. Delhi'ye girildi. Adıma hutbe okundu. Hazineler ele geçirildi. Fakirlere sadaka verildi.

Ağra üzerine yürüdüm. Tuğlak-abad (Tuğluk-abad) şehrini ziyaret ettim. (Bu şehir Cümna kenarında ve bugün harabe halindedir.)

Gualyar Racası Hindu Biker Macit babasının yerine geçmişti. Bunlar bir yüzyıldan beri burada egemenlik sürüyorlardı. Sultan İbrahim'in bozguna uğraması sırasında Biker Macit de cehenneme gitti. Hümayun Ağra'ya girdiği zaman ailesi, çocukları oradaydılar. Kaçmak istedilerse de tutuklandılar. Kendilerini talan etmediğinden Hümayun'a birçok mücevher verdiler. Bunların içerisinde Sultan Alaüddin'e ait meşhur bir elmas vardı. Bu, o kadar eşsiz ve güzeldi ki, elmastan anlayan biri bütün dünyanın bir günlük masrafını karşılayabilecek kadar değeri var diyordu. Sekiz miskal ağırlığındaydı. Hümayun bunu bana verdiyse de ben de tekrar ona verdim. Ağra'da Sultan İbrahim'in sarayına yerleştim.

Kabil'i aldığımdan beri Hindistan'ı ele geçirmek emeli bir gün bile benden gitmemişti. Yalnız beylerimin korkaklığı, kardeşlerimle aramda olan ittifaksızlık bir türlü fırsat vermemişti. Yedi sekiz yıl içinde ordumun başında olarak beş defa Hindistan'a girdim. Beşincisinde Allah bana bu geniş Hindistan İmparatorluğu'nu verdi.

Peygamberden beri buraya üç fatih alabilmiştir. Birincisi Sultan Mahmut, ikincisi Sultan Şehabüddin Guri, üçüncüsü ben; fakat onlarınki ile benim durumum birbirine benzemez. Sultan Mahmut Hindistan'ı ele geçireceği zaman bütün Horasan'a sahipti. Semerkant hükümdarı kendisine bağlı idi. Askeri 100 binden aşağı değildi. Karşısında düşman olarak adi racalar vardı. Bu racalar bağımsız devletler olup bir hükümdarın egemenliği altında toplanmış değillerdi. Şehabüddin Horasan'a sahip değildi; fakat Horasan, ağabeyi Sultan Gıyasüd-din Guri'nindi. Bu da «rey» ve «raca»ları dağınık biçimde karşısında bulmuştur. Oysa benim 2 bin kişim vardı. Beşinci defa girişimde ordum 12 bin kişiydi. Ailem, hizmetçilerim, tacirler bu hesaba dahildir. Bedehşan, Kunduz, Kabil ve Kandehar egemenliğim altındaydı. Ama oralardan bir yardım görmek mümkün olmadığı gibi, onlardan düşmana en yakın olanlarına ben yardım ediyordum. Bütün Maveraün-nehir Özbek Han ve beyleri elinde olup 100 bin asker yapabiliyorlardı ve bunlar benim baba düşmanımdılar.

Behre ile Behar arasındaki bütün Hindistan Afgan boyunduruğu altındaydı. Bunların hükümdarı İbrahim 500 bin kişilik bir ordu yapabilirdi. Gerçi o zaman birçok beyi ona isyan etmişti ama yine ordusu 100 bin kişilikti. Arkamda Özbekler yani 100 bin kişilik bir düşmanı bırakıp geldim. Ben bu şartlar altında burayı ele geçirdim.

Hindistan çok nüfuslu, zengin bir memlekettir. Ben ele geçirdiğim zaman orada beş Müslüman, iki putperest hükümdar vardı. Bu iki önemli hükümdardan başka daha küçük büyük birçok «ray» (veya «rey») ve raca vardı. Bunların birincisi Afganların devletidir. Bunun başkenti Delhi olup Behre ile Behar arasındaki bütün araziye sahiptir.

İkincisi Gücaret'ta saltanat süren Sultan Muzaffer'in devletidir. Bunun ailesi Tang adını taşıyordu. Bu kişi bilgin bir adamdı.

Üçüncü devlet Dekkan'da Behmeni'lerin devletidir.

Dördüncüsü ise Malva (Mandu adını da taşır) Hılci ailesinin devletidir. Rana Senka adında bir puta tapan bunları bozup ülkelerinin çoğunu ellerinden almıştı. Bunların merkezi Bengale (Bangal), hükümdarları Nusret şah idi. Burada hükümdarlık nadiren babadan oğula geçir, çoğunlukla hükümdarı öldürmek için fırsat bulan her adam hükümdar olur. Bengale halkı «Biz tahta bağlıyız kim oraya otururşa onu efendi tanırız» derler. Hükümdarı öldüren bir Habeşli bile burada hükümdar oldu, hükümdarlığını halk da, herkes de tanıdı.

İki puta tapan devletten biri Bicnagar Racası Rana Sanka (Senka)nın devletidir. Bu racalık son zamanlarda çok ülke ele geçirerek büyük bir değer kazanmıştı.

Sind'i geçer gezmez herşey değişir. Artık herşey Hindistan'a özgüdür. Hindistan iklim ve herşeyi ile büsbütün başka bir memlekettir. Düzdür. Bahçelerinin etrafında duvar yoktur. Irmaklar derindir. Bu memlekette vahşi halde filler vardır. Bu hayvanlar her söyleneni anlar, her emredileni yaparlar. Dişleriyle duvar veya ağacı devirebilirler. Fiillerin birkaç becerileri vardır. Akış ne kadar fazla olursa olsun suları sırtlarında ağır yükle bile geçerler. 500 kişinin çekebileceği topları üç-dört fil çeker. Ancak mideleri pek geniştir. Bir tanesi yedi devenin yiyeceğini yer.

Hindistan'da üç mevsim vardır: 4 ay yaz, 4 ay yağmur mevsimi, 4 ay kıştır. Bizim memlekette gece ve gündüz 24 kısma ayrılır. Her parça bir saattır. Bir saat da 60 dakikaya ayrılır. Bir dakika altı Fatiha ve Bismillah'tır. Hintliler gece ve gündüzü 60 kısma ayırırlar. Her kısma «geri» diyorlar. Onlarca gece ve gündüz 4 eşit kısma ayrılır. Bu kısımların her birine «Pahar» diyorlar. «Pahar», Acemlerin «pas»ına uymaktadır. «Pasban» (bekçi) bu pas'dan gelir. Bu pahar ve geri'leri göstermek için özel aletleri vardır. Her geri de 60 kısma ayrılmıştır. Bu kısımların her birine «pal» derler. Bir pal'lık bir zamanda 60 defa göz açılıp kapanabilir. Benim de kontrol ettiğim gibi bir pal sekiz Kulhüvallah ve Bismillah'tır.

Hintlilerin vezinleri (tartı, ağırlık birimleri) pek güzeldir ve şöyledir: 8 rati 1 maşa, 4 maşa 1 teng (tank), 5 maşa 1 miskal, 12 maşa 1 tula, 14 tula 1 ser, 40 ser 1 batman, yahut 1 mani, 100 mani 1 minasa'dır.

Teng (tank) değerli taşlar ve inci için kullanılır.

Paraları şöyledir: 1 lik (lak) 100.000, 100 lak 1 keror, 100 keror 1 arb, 100 arb 1 karb, 100 karb 1 nil, 100 nil 1 padam, 100 padam 1 sang'dır. Paranın böyle büyük miktarlarda söylenmesi Hindistan'ın zenginliğini gösterir.

Burada bizdeki gibi uruk değil, sınıf bölünmesi vardır. Yalnız göçebelerde uruk bölünmesi bulunur. Sanat baba oğula geçer.

Hindistan güzel bir memleketse de Hinliler yüceliklere ve erkeklik gibi duygulara sahip değildirler. Zekaları, yetenekleri yoktur. Fikirlerinde olduğu gibi pratik işlerinde de usul, kural, ilke bilmezler. İyi atları, iyi etleri, lezzetli üzüm, kavun ve meyveleri yoktur. Buzları, soğuk suları da yoktur.

Mum, şamdan, meşale hamam, medrese bilmezler. Mum yerine bir demir saçayak üzerine bir fitil bağlayıp üzerine zeytin yağı döker, yakarlar. Yağ bittikçe yeniden üzerine yağ dökerler. Bunları insanlar ellerinde

tutarlar. Bu adamlara «deloti» derler. Zenginlerin evlerinde bunlardan 100-200 tane vardır. Bunlar pis insanlardır. Köylüler ve aşağı tabaka insanlar çıplak dolaşırlar.

Sarayları güzel ve zarif değildir. Elbise diye giydikleri şey göbekten aşağısını örten kısa bir bez parçasından ibarettir. Buna «langota» derler. Bacakları arasında da bir bez bağlarlar. Kadınlar bir de «lang» denilen bir bezin bir kısmını gövdelerine, diğer kısmını başlarına örterler. Hindistan'da külçe ve para halinde çok altın vardır.

Yamur mevsimi pek latiftir. O zaman en kuru yerlerde dahi çaylar, dereler hasıl olur. Sıcaklık ılıman olur. Ancak pek nemlidir. Bu mevsimde bizim yaylar bozulur, kullanılamaz duruma gelir. Demir zırhlar ve başka eşya da böyledir. Yaz ve kış mevsimleri de iyidir. Ancak kuzey rüzgarı dehşetli tozlar kaldırır. Bu en çok yağmur mevsimi başlamazdan biraz önce olur. Yılda dört beş kere tekrarlanır. O sırada tozdan hiçbir şey fark edilemez. Bu rüzgara «Andehi» (Andhı) derler.

Bu memleketin işçisi çoktur. Sebebi sanatın babadan oğula kalmasıdır. Ağra, Sigri, Byana, Dulpur, Gualyar ve Köl'de yaptırdığım inşaatta günde 1491 taşçı çalıştırıyordum.

Behre'den Behar'a kadar egemenliğim altında olan Hindistan arazisi 52 kerar gelir getiriyordu.

Bütün hazineleri toplayıp Hümayun'a beylere, askerlere varıncaya kadar herkese, orduyla gelmiş olan bilginlere, tüccarlara miktarınca bölüştürüp verdim. Hatta buraya gelmeyip memlekette kalmış olanlara da pay ayırdım. Semerkand, Horasan, Kaşgar ve Irak'da bulunan akrabalarıma da armağanlar gönderdim. Semerkant, Horasan, Mekke ve Medine şeyhlerine de armağanlar gönderdim. Kabil'de «Versek» de kadın, erkek, hür, esir bir can kalmadı ki bir «babüri» almış olmasın.

Ben Hindistan'ı ele geçirince bir takımları kalelere sığınıp beni tanımadılar. Ganj'ın ötesindeki ülke Afgan asilerinin elindeydi. Bunlar Kanoç çevresine geldiler. Deryal Han'ın oğlu Bahadır Hanı «Sultan Muhammed» unvanıyla hükümdar ilan ettiler.

Halk bizden kaçtı. Kendimiz için de hayvanlarımız için de yiyecek bulamıyorduk. Eşkıyalık, hırsızlık başlamıştı. Yollar çekilmez hale gelmişti. Sıcak o yıl pek şiddetli oldu. Bizimkiler dayanamadılar. Beyler Hindistan'ı bırakıp dönmek istediler. Tuhafı şu ki Kabil'den çıkarken bir takım beyleri özellikle seçip yanıma almıştım. Bunların ateşe, suya bile benimle atılacaklarını sanıyordum. Ben arkadaşlarımla önce konuşup anlaşmadan hiçbir şey yapmayan bir kişiyim. Bu konuda ısrarlar arttı. Bir meclis kurdum. Onlara, «Hepimizin bu kadar zahmetler ve ölüm tehlikeleri karşılığı olarak aldığımız bu geniş ülkeyi ne sebeple, ne mecburiyetle terk edeceğiz. Kabil'e gidersek orada yeniden yoksulluğun her türlüsüne düşeceğiz. Beni sevenler bir daha böyle söz söylemesinler. Beni takip edecek kudreti kendilerinde görmeyenler gitsinler» dedim. Sustular.

Birtakım valiler, asi beyler gelip bana itaat ettiler. Bunlara yerler ve memuriyetler verdim.

Biban (Beyban), Sultan İbrahim'in ordusunun dökuntüsünü başına toplamış, Sümbül kalesini kuşatmıştı. Bir birlik gönderdim. Bu birlik

Ganj'ı Ahar denilen geçit yerinden geçti. Biban'ı bozguna uğratıp kaçırdı.

Ona birtakım söz veren ve tehdit eden bir mektup gönderdim. O mektupta bir dörtlük yazdım. (Tercümesini ileride vereceğiz.)

Biyana (Biyane) kalesi Hindistan'ın en önemli bir mevkiidir.

Daha Kabil'deyken Odinpur Racası Rana Senka bana elçi gönderip Delhi çevresine gelirsem kendisinin de Ağra üzerine yürüyeceğini bildirmişti. Oysa bu kafir ben gelince yerinden kımıldamadı bile. Purab'da beyler isyan halindeydiler. Bunlar 50 bin kişiye komuta ediyorlardı. Kanoç'u aldılar. Rana Senka da Kandar'ı aldı. Hazırdı. Türk ve Hint beylerini toplayıp bir görüşme yaptım. Rana Senka daha uzak olduğundan önce diğerleriyle meşgul olmaya karar verdik.

Atlanacağım sırada Hümayun: «Hükümdar niye yorulacak? Bu işi ben göreyim» dedi, herkes kabul etti. Yola çıktılar.

Hindistan'da ırmaklardan başka akarsu olmadığından bu memlekete kanallar yaparak hayat vermek, bahçeler yapmak istiyordum. Bir büyük kuyu kazdırdım. Bunun suyu ile hamamlar yaptım. Bir büyük havuz yaptırdım. Ağaçlar diktirmeye başladım. Sarayın içini düzelttim. Bahçeleri karmakarışık olan bu memlekette manzarası güzel, bahçeler yaptım. Bu bahçelerde sırayla, bütün güzellikleriyle ve tam bir sanatla güller ve nergisler sıralandılar.

Hindistan'da üç şey bizi rahatsız ediyordu. Sıcak, toz, sert rüzgar. Bu üç belaya hamamlarla çare bulduk. Toz, rüzgar bizi hamamda bulamıyordu. Hamam serin oluyordu. Hintliler böyle şeyler görmediklerinden inşaat ve bayındır yaptığım her yere «Kabil» adını verdiler. Ağra'da sarayın yanına büyük ve önemli bir sührenc yaptırdım. Bunun katları ve odaları vardır. İçinde birkaç dolap olup bunları öküzler döndürür. Bunlarla su kale duvarları üzerine bile çıkarılır. Buraya ufak bir cami yapıldı; fakat güzel değildir. Mimarisi Hindu mimarisidir.

Hümayun asilere yaklaştığı zaman asiler korkup gelişigüzel bir biçimde kaçtılar. Hümayun hızla ilerleyip birkaç yer ele geçirdi.

Aynı yılda Ubeyd Han Buhara'dan ilerleyip Merv üzerine yürüdü. Merv, sonra Sürah, Tus, Meşhed kalelerini aldı. Tus'u sekiz ay kuşatmadan sonra anlaşma ve barışla almışsa da yeminini bozup halkı esir etmiştir.

1526-1527 YILI OLAYLARI: Biyane ve diğer kalelerin işini bitirmek için Usta Ali Kulı'ya büyük bir top dökmesini emrettim. Dökeceği zaman beni de çağırdı. Maden sekiz fırından su gibi kalıba aktı.

Hindistan'da en itibarlı beylere «A'zam-ı hümuyun», «han-ı hanan», «Han-ı cihan» gibi unvanlar vermek âdettir. Ben de birkaçına böyle unvanlar verdim.

Safer ayının 7'inci günü bahçede havuzun kenarında bir alem yaptım. Şarap içmek için Feth Han Servani'yi de davet ettim. Ona kadehi verdiğim zaman benim kendi sarıklarımdan birini ve bir hılat da verdim.

Hümayun'a haber gönderip acele ordusuyla gelmesini, çünkü Rana Senka'nın yakınımıza geldiğini, hepsinden önce onun işinin bitirilmesi

gerektiğini bildirdim.

Biyane üzerine bir ordu gönderdim. Bu ordu 300 kadar Türk ve 2 bin kadar Hindistan askerinden oluşmuştu. Biyane'de Nizam Han 4 bin atlı Afgan ile 10 bin piyadeye sahipti. Bizimkilerin azlığını öğrenip bütün kuvvetleriyle dışarı çıktı. Bizimkileri bozguna uğratıp kaçırdı. Bunun üzerine kendisine başka yerler verdim. Bu suretle Biyane alındı. Puta tapanlar ilerlediklerinden bunların kendi yakınlarına geldiğini gören kalelerin beyleri bana teslim oldular. Tatar Han'ın elinden de, hile ile kaleye girilerek, Goalyar alındı.

Irak'a Tahmasb'a gönderdiğim elçi yanında Türkmen Süleyman ile gelip bana armağanlar getirdi. Bu armağanlar arasında iki Çerkes kızı da vardı. (Çerkes kızlarını Türklerde her yerde görmekteyiz.)

Ben İbrahim'in aşçılarını getirtmiştim. Bunlar 60 kişiydi. Dört tanesini kendi hizmetime almıştım. Bunu haber alan İbrahim Sultan'ın anası Ahmed Çaşnıgir'i çağırır, onunla konuşur. Çaşnıgir bizim «bekavul» karşılığıdır. Sonra bir genç esir cariye ile Ahmed'e bir kağıt içinde zehir gönderir. O da bunu aşçılara verir. Şükür ki zehir tencereye konmayıp, yemeğin üstüne konmuş. Aşçı benim tabağımdaki yemeğe ekip üzerine yağ dökmüş; fakat telaş ve heyecan içinde zehirin yarısını ocağa düşürmüş. Yemekte tavşan, kızarmış havuç vardı. Birkaç lokma yer yemez bulantı geldi. Kendimi tutmak istedim, olmadı. Derhal kalkıp gittim ve birkaç defa kustum. İçime şüphe düştü. Aşçının durumunun incelenmesini, kustuğum şeylerin bir köpeğe yedirilmesini emrettim. Köpek hastalandı. Bu yemekten yiyen bir-iki uşak da kustular. Birinin hali pek fena olduysa da ölmedi. İncelemekle görevli olan Sultan Muhammed Bahşı işi olduğu gibi öğrendi. Divan günü olan pazartesi için bütün beyleri, ulları meclis salonunda topladım. İkisi kadın, ikisi erkek olan suçluları getirtip konuşturdum. Çaşnıgir Zabiti parça parça ettirdim. Aşçının diri diri derisini yüzdürdüm. Kadınların biri file çiğnetildi. Diğeri tüfekle öldürüldü. Adam gönderip İbrahim'in karısının bütün mal ve cariyelerini aldırttım. Kendisinin korumasına Abdürrahim Şikaul'u memur ettim. (Şikaul, Türkçe'de elçileri huzura sokan memura denir.)

Hümayun Cunpur'u aldı. Nasr Han'ı vurmak için Gazipur üzerine yürüdü. Bir takım asi beyler gelip «Sekiz Cennet Bahçesi»de bana boyun eğdiler.

Bugünlerde Mehdi Hoca Biyane'den mektup mektup üstüne gönderip Rana Senka'nın Hasan Han ile birleştiğini ve yaklaştığını haber veriyordu.

Hazırlandım. Yağmurlar yağdığından eğlenceler yapıyorduk. Hümayun da bu eğlencelerde bulunuyordu.

Usta Ali Kulı'nin döktüğü topla nişan atıldı. Mermi bin 600 hatve gitti. Ustada ödül verdim.

Ayın 9'unda cihad için hareket ettim. Şehirden dışarda ordu kurup bütün orduyu toplamaya başladım. Hindistan askerine güvenim azdı. Burda, Rana Senka'nın Biyane yakınlarına geldiği haberini aldım. Rana Senka Biyane'yi kuşattı.

Bizimkileri bozguna uğrattı. Oradan gelenler kafirlerin kahra-

manlıklarını, savaşa olan isteklerini söyleye söyleye bitiremediler.

Hareket edip Sigri Gölü kenarına ordu kurdum. Bir büyük orduya su yetiştirebilecek yer yalnız burasıydı. Biyane'de bizimkilere haber gönderip acele gelerek bana katılmalarını bildirdim. Keşif için, haber toplaması için bir müfreze de gönderdim. Biyane'dekiler geldiler. Keşif kolu düşmanın yakınlarda ordu kurmuş olduğu haberini getirdi.

Öncülerim düşmana tesadüf etti. Bu öncüler ancak bin 500 kişiydi. Azlıklarına bakmayıp cesaretle savaştılar. Çok esir verip sarsıldılar. Çarpışmayı haber alır almaz yardım gönderdim. Yardım yetişmeden kaçmaya mecbur oldular. Yetişen yardım kuvvetleri ise bunları durduramadı. Düşman ilerlemekte olduğundan zırhlarımızı giydik. Atlarımıza zırhlarını giydirdik. İyice hazırlandıktan sonra ileriye atıldık. Arabaları da beraber aldık. Kafirler kayboldular. Bir gölün kenarına gelip ordu kurduk. Arabaları zincirle birbirine bağladık. Rumlu (Türkiyeli) Mustafa[13] bu arabaları Türkiye usulü bağladı. Bu adam çok beceriklidir. Usta Ali Kulı büsbütün aksi bir usul uyguladığından Mustafa'yı sağ kanata, Hümayun'un önüne koydum. Araba olmayan yere hendek kazdırdım.

Düşmanın ansızın gelmesi, Beyane'deki kahramanlıklarının oradan gelenler tarafından övülmesi orduda karamsarlık duygusuna sebep oldu. Araba olmayan yerlere de ağaçtan sehpalar yaptırıp bunları da deriden iplerle bağlattım. Bütün bunların yapılması 25 gün sürdü.

Askerler yukarıda söylediğim sebeplerden dolayı kararsızdılar. Bu sırada Kabil'den Müneccim Muhammed Şerif geldi. Bu adam yaramaz tabiatlı bir adamdır. Yardımından vazgeçtim. Her rastgeldiğine, «Bugünlerde Merih batı tarafındadır. Bu yönden gelen her kim savaşırsa mağlup olacaktır» diyordu. Herkesin cesareti büsbütün kırılıyordu. Ben ise direnmek için gerekli bütün tertipleri almakla meşgul oluyordum. Bize bir zarar verememeleri için Mevat'ı bir müfreze gönderip harap ettirdim ve halkını tutsak aldırdım. İçkiye ait ne varsa hepsini kırdırıp bu eşyanın altınlarını dervişlerle, yoksullara dağıttırdım. Tıraş olmayıp artık sakal bırakmaya da karar verdim. O akşam 300 kadar bey de içmemeye karar verdi. Mevcut şaraplarımızı yere döktürdüm. Bir kısmına da sirke yapılması için tuz attırdım. Müslümanlardan Tamga vergisi (damga vergisi)ni kaldırmaya niyet etmiştim. Onu da yaptım. Her tarafa, Müslümanlara mektuplar yazdım. Bu mektuplarda, «Cihad'a başladık. Kafirlerle karşı karşıya geldik. Ben şaraba tövbe ettim. Subaylarım da aynı yolu tutup debdebeli toplantılarımızı düğün yıldızları gibi süsleyen sürahi, kadeh, altın ve gümüş eşyayı kırıp bin parça ettiler. Yakında putları da öyle yapacaklar. Parçalarını fakirlere verdiler.

Memleketimde kimse de şarap içmesin. Ne şarap yapsın, ne satsın, ne satın alsın. Nefsani heveslerimize olan bu zaferimizden dolayı Tanrı'ya şükür için bağışlar dağıttım. Tamga vergisini Müslümanlardan kaldırdım. Bu büyük bir miktar idi. Her ne kadar benden önce vardıysa da Şeriat'a ters düşüyordu» dedim.

13- O yüzyılda Türkiye Türkleri şimdiki (1924-1926'lardaki) İngilizler gibiydiler. Doğuya onlardan usta, mimar, öğretmen, subay, komutan ve kaptan giderdi. Hindistan'a da pek çok gitmiştir.

Son olaylar büyük küçük hepimizde tereddüt, üzüntü doğurdu. Vezirler, beyler, herkes susmuş, korku içindeydiler. Askerin maneviyatını kuvvetlendirmeyi düşünmüyorlardı. Bizzat orduma düşen korkuyu görünce, beyleri, savaş erlerini toplayıp onlara şunları söyledim:

«Madem ki hayata sahip olunmuştur, o halde ölünecektir. Herkes ölüp bu geçici ve ölümlü dünyadan gidecek. Yaman at bile tirilkendin yahşi at bile ölgen yahşirak. (Kötü ad ile yaşamaktansa iyi ad ile ölmek daha iyidir). Zaferle ölürsem iyidir. Madem ki vücudum ölüme mahkumdur, her şeyden önce iyi bir ad bırakmak gerekir. Tanrı bize böyle bir nasib verdi. Mağlup olur isek şehidiz. Galip gelirsek kutsal dava başarılı olur. Şimdi böyle bir ölümün önünden kaçmamaya and içelim!»

Herkes Kur'an'a el basarak yemin etti. Tasarılarım çok başarılı sonuçlandı.

Çevrede işler fena gidiyordu. Kalelerdeki askerleri yanıma topladığımdan eski asi beyler bu kaleleri aldılar. Hergün fena bir haber geliyordu. Hintli askerlerim kaçmaya başladılar. Bunlardan bir kısmı düşman tarafına geçti. Ben bunlara önem vermedim.

Arabalarım, hareketli sehpalarını ve hazırlığım bitince yola düştüm. Hareketim Nevruz günüydü. Savaş düzeninde yürüdüm. Arabalar ve sehpalar önde, tüfekçiler bunların arkasındaydı. Piyadeye arabalarından ayrılmaması emrini verdim. Bütün cepheleri dolaştım. Askerin moralini ve cesaretini kuvvetlendirdim. Her kanata ve merkeze neler yapacaklarına, nereleri tutacaklarına dair emirler verdim.

İlerlememizden haberi olan kafirler de ilerlediler. Biz atlardan inip arabalar ve hendekler ile savaş düzenine girdik. O günü savaşmak istemediğimden yalnız hafif silahlı birlikler çıkardım. Bunlar düşmanla çarpışıp onu bozguna uğrattı. ve esir aldılar. Esirlerin başlarını kesip getirdiler.

Ordu bundan ferahlandı ve askerler birbirini kutladı. Ordunun bütün çevresine hendekler yaptık.

Ertesi günü, yani Cemazielah'ir 13'üncü Cumartesi günü savaş düzeni durumunda ve arabalar önde ilerledik. Önceden seçtiğimiz bir yere geldiğimiz zaman düşman ordusu gözüktü. Bundan sonraki ayrıntıları zafer mektubum tamamıyla içine aldığından onu buraya belirtmiyorum. Mektubu Şeyh Zeyn yazmıştır. (Mektup Acemce'dir):

«... İşte bu mutlu olay nasıl oldu, bakın: Kahramanlarımız Müslüman, kafir herkesi egemenliğimiz altına aldılar. Yalnız kafir Rana Senka şeytan misali başını kaldırdı. Doğru yoldan çıkanların reisi oldu. Bu melun kafirler Hindistan'da son derece kuvvet buldular. Küfür bayrağı İslam toprağının 200 kadar şehri üzerinede dalgalandı. Camiler ve türbeler harap ediliyordu. Bu şehirlerdeki Müslüman kadın ve çocuklar köle yapılıyordı. 100 bin atlı kuvveti vardı. Şimdiye kadar Rana Senka'ya asla yardım etmemiş olan Hint büyükler İslamiyet'e karşı olan düşmanlıkları dolayısıyla gelip Rana Senka'nın ordusuna katıldılar. 10 bağımsız kafir hükümdarı ona katıldı. Buna birçok Müslümanlar da büyük kuvvetlerle katıldılar. Hepsi 200 bin kişiden az değildi. Bu kafir, İslam'a karşı isyan bayrağı açıp, İslam'ın esasını tahrip edilmesi görevini üstlendi.

«Ordunun arslanları bu kör Deccal'ın tepesine düştüler.

«13 Cemazielsani 933 H.de Cumartesi İslam ordusu Biyane'ye bağlı olan Kanuva çevresinde ordu kurmuştu. Kafirlerin birçok filleri vardı. Adi Hindular «Vak'a-yı fil» dostları gibi bunlara pek güveniyorlardı. Ölüm akşamı gibi hepsi iğrençtir. Onlar geceden daha karadırlar. Yıldızlardan çokturlar. Hepsi yakıcı ateş gibidirler. Lakin kinle dolmuş başları duman gibi göğe doğru uzanır. Binlerce saflarla ilerleyen piyade ve süvarileri sağdan soldan üşüşen karınca gibidir denebilir.

«İslam ordusunun arslanları kahramanlık bağında büyüyen ağaçlar, çamlar gibi saf saf durup tolgalarının uçlarını yükselttiler. Safları İskender'in setti gibi dikildi. Öyle bir duvar yaptılar ki, Şeriat'ın çizdiği hat gibi kuvvetli odu. Bayrakları göğü halıyla döşüyor gibiydi.

«Dikkatli olmanın gerektirdiği her şeyi yapmak için Rum (Türkiye) cengaverlerinin usullerini taklid ederek her kazaya çare olmak üzere zincirlerle arabaları birbirine bağlayıp bir sıra yapıldı ve bunun arkasına tüfekçiler ve topçular konuldu Nizamüddin Ali Halife bu düzeni sağlamakta büyük bir iktidar ve gayret gösterdi.

«Devletin direği olan bu kişinin bütün tasavvurları yapıldı. (Şu Babür ne büyük adamdır. Her şeyde, her işte büyüktür. Bütün dünyaya gönderdiği beyannamede bile bu işi ben yaptım demiyor, yapanı söylüyor, o kişiyi övüyor, takdir ediyor. Bu büyük bir erdemdir. Babür bunu daima yapmıştır.)

«Bütün eylemi hükümdar tarafından onaylandı. (Bu arada Babür uzun uzadıysa sol ve sağ kanatlarıyla merkezdeki komutanları anlatıyor ve onları övüyor. Bunların muhteşem unvanları vardır. Oğlu Muhamed Hümayun sağ kanattadır.) Sağ kanat tolgama (yan hareket) hareketine başlarında Mü'min Etege olan bir Moğol birliği, sol kanat tolgama hareketine hassa müfrezenin başında Rüstem Türkmen Başlığ görevlendirildi.

«Her şey yerli yerine gelip durduktan sonra kimsenin yerinden kımıldamaması ve benden emir almadan cenk etmemesi emrini verdim. Bu işler bittikten sonra düşmanla karşı karşıya geldik. Kanatlarda savaş başladı. Başlayan savaş öyle kızıştı ki yer titredi, gök en yüksek yerlerine kadar çınladı. Sefil kafirlerin son kanadı İslam'ın sağ kanadına bir hücüm yaptı. Kardeşim Çin-Timur Sultanı onların yardımına yolladım. Kafirleri ezip merkezlerine kadar püskürttü. Merkezde bulunan Mustafa Rumi eşsiz bir ustalıkla arabaların arkasından tüfek ateşiyle kafirlerin saflarını kırdı. Kafirler buraya birbiri arkasına geliyorlardı. Biz de bütün yardımlarımızı buraya gönderdik. Kafirlerin sağ kanadı da sol kanadımızın üzerine çeşitli saldırılar yaptı. Sol kanat kahramanlarımız bunları ok ile öldürüyorlar, kalanlarını kaçırıyorlardı.

«Bu sırada Mümin Etege ve Rüstem Türkmen'e kafirlerin arkalarına düşmeleri emrini verdim.

«Askerlerim ya zafer, ya şehadet diye savaştılar. Savaş uzadı ve sonuçsuz kaldı. Bunu görünce araba arkasında kalan özel hassamın genç savaşçılarını merkezin sağ ve solundan, aralarında tüfekçiler için mesafe bırakmak üzere, araba hattından çıkıp, hücum etmelerini emrettim. Şafak yüzünü gösterir gibi arabaların arkasından çıktılar. Kafirleri yere

serdiler. Kanlar savaş alanını şafak gibi kırmızıya boyadı. Yüzyılın acaibinden olan Üstad Ali Kulı adamlarıyla merkezin önündeydi. Büyük bir değer gösterdi. Düşman hatlarının demir çevrilmiş kalesine attığı gülleler öyle büyük idi ki, yüksek tepeli muhkem bir dağa atsaydı, (bir yük yumağı gibi) hallaç atar (Ayet) gibi, onu temelinden yıkardı. Toplarının ateşi kafirleri yıktı. Hükümdar'ın bulunduğu yerdeki tüfekçiler savaş alanının ortasına durup aldıkları emir gereğince pek çok kafir kırdılar. Piyade tehlikelerin en büyüğüne koşarak, kahramanlığın en şerefli arslanları arasında parlak bir şan kazandı.

«Bu sırada merkezdeki arabaları ileri sürmeyi emrettim. Şahs-ı Mukaddes Hümayun da düşman ordusu istikametinde ilerledi. Bunu gören bütün ordu, sağdan, soldan dalgalanıp harekete geldi. Bu deniz timsahları işe girişti. Savaş alanını kaplayan kalın bulut kılıçların parıltılarıyla yol yol parladı ve yıldırımlar yağdırdı. Güneşi bir aynanın sırtı gibi kararttı. Vuran, vurulan, galip mağlup, öyle birbirine karıştı ki biri diğerinden ayırt edilemiyordu. Hengamenin sihirbazı bütün gözleri öyle boyadı ki, artık gözleri kuyruklu yıldız yerine ok görüyorlardı. Kanın ıslaklığı balığa (Arz'ı boynunuzunda tutan balık) kadar indi. Tozlar Ay'ın üstüne kadar çıktı.

«Din kahramanları öyle saldırdılar ki, Divan-ı Ulvi'nin evliyasının alkışları onlara kadar geldi. Arş-ı Ala'da duran melekler onların başlarının etrafında kelebek gibi uçuştular. Birinci namaz ile ikinci namaz arasında savaşın şiddeti öyle arttı ki, İslam ordusunun sağ ve sol kanatları düşmanı ordusunun iki kanadını da merkezi üzerine attılar. İslam ordusunda zafer işareti görülünce hayatlarını pahalıya satmak isteyen melun kafirler sağdan ve soldan merkezimiz üzerine saldırdılar. Kahramanlarımız bunları tepelediler. Bunu gören Hindular umutlarını kesip tarağın dişleri arasında yünün dağıldığı gibi her yana dağıldılar. Çoğu savaş alanında ölü kaldı. Bir kısmı can kaygusuyla çöle kaçtı ve orada öldü. Kellelerinden kuleler yaptık. Birçok raca savaş alınında öldü. Birçoğu cehennem yolunu tuttu. Bu çamur meskenden gayyanın dibine gittiler. Cehennem misali olan savaş alanına gelen yollar can çekişen yaralılarla doldu. İslam ordusu ne tarafa gitse bir şöhretli ölü olmayan bir ufak yer görmedi. Leş kitleleri dağlar gibi yığıldı.

«Sırtlarını çevirip kaçtılar. (25 Cimazielahir 933)»

Bu zafer üzerine «Gazi» unvanını aldım.

Düşmanı bozduktan sonra takibine koyulup, müthiş kestik. Düşmanın mühim kısmı iki «kerve» mesafeye çekilmişti. Takibine bir birlik gönderdim. Kendim gitmeliymişim. Bunun sorumluluğu benimdir. Bizzat yürümeye mecbur oldum; fakat gece bastığından ordugaha döndüm. Kötü haberler veren Müneccim Muhammed Şerif bana hoşgeldin'e geldi. Azarlayıp bütün gönlümdekileri döktüm. Bir kafir kadar değeri yoksa da, onunla ilişkilerimin eskiliğine hürmeten bağışlarda bulunup benim ülkemde oturmasını yasaklayarak gönderdim. (Ne büyük adam! Buna bile iyi davranıyor. Nefse hakimiyet erdeminin parlak bir misali.)

Yola düştük. Üçüncü merhalede Biyane'ye geldik. Oraya kadar da yerler kafir leşiyle doluydu.

Kafirlerin bütün memleketini ele geçirmek için beyleri toplayıp bir meclis yaptım; fakat susuzluk ve sıcaktan dolayı bu fikirden vazgeçtik.

Mevat hükümeti, Hasan Han Mevatî elindeydi. Ailesi bir-iki yüzyıldır burada bağımsız idi. Delhi hükümdarları bunları egemenlikleri altına alamamışlardı. Bağlı oluşları addan ibaretti. Bu Hasan Han bana çok fena işler yapmıştı. Bu ülkeyi almaya azmedip yürüdüm. Hasan Han bana karşı Aluvar'ı tahkim etmişti. Oraya gittim. Aman dilediler.

Zaferden önce herkese savaş bitince istedikleri yere gitmelerine müsaade edeceğime dair yemin etmiştim. Hümayun'un birliklerinde olan Bedehşan'lılar şimdiye kadar iki aydan çok süren bir seferde bulunmamışlardı. Artık kuvvetlerini kaybetmişlerdi. Hem de Kabil pek boş kalmıştı. Onlarla beraber Hümayun'u gönderdim. Hümayun'u yola koydum. Ben dönüp Tuda'ya genel karargaha geldim. 23 Recep'de Ağra'ya döndüm.

Öncede dediğim gibi bazı Müslüman yerli beyler ve hanlar Rana Senka'ya katılmışlardı. Bunların bir kısmı kaleleri ele geçirmişti. Bu kaleler tekrar alındı. Evvelce hazineleri bölüştürmüştüm. Şimdi de ülkeleri ve kaleleri bölüştürdüm ve teslim ettim.

Yağmur mevsimi geldiği için, iyi mevsim geldiği zaman bana katılmak üzere beyleri ülkelerine gönderdim.

Hümayun'un Delhi'de bazı evlere zorla girip hazineleri aldığını haber aldım. Böyle bir şeyi ondan asla beklemezdim. Pek kızdım ve kendisini fena azarlayan bir mektup yazdım.

İkinci defa olmak üzere Şahzade Tahmasb'a armağanlarla elçi gönderdim. Sigri'de «Zafer Bahçesi» adında bir bahçe yaptırdım.

1527-1528 YILI OLAYLARI: Köl kalesini ziyaret ettim. Köl'e taarruz eden racaları buradaki muhafızları perişan etmişlerdi. Oradan Ganj'ı geçip Sümbül kalesine vardım. Oradan Ağra'ya döndüm.

Üstat Ali Kulı büyük bir top yapıp onunla bir gülle attı. Gülle çok uzak mesafeye gitti ama top da parçalanıp birçok adamı devirdi. Bunlardan sekizi öldü.

14 Rebi'ülevvel'de cihada devam için Çanderi üzerine yürüdüm.

Şeyh Bayezid açığa vurmuyorsa da aleyhimdeydi. Muhammed Ali Cenkcenk'i Şeyh Bayezid üzerine yolladım. Ve, «Size katılıp cihada gelirse çok güzel, ancak gelmezse önce onun işini bitirin dedim.

Çin-Timur Sultan'a 6 bin kişi kadar verip Çanderi üzerine ileri sevk ettim. Keçua'ya geldim. Şehrin yanına bir set yapılıp büyük bir göl meydana getirilmiştir. Yolları araba ve top geçebilecek şekilde düzelttirdim. Çanderi'ye yaklaştık. Behçet Han Havuzu'nun kenarına ordu kurdum. Kaleyi kuşatıp topları yerleştirdim. Turaları, merdivenleri hazırlattım. Burası Müslüman hanlardan çıkıp Rana Senka'nın eline geçmişti. Rana Senka burayı kafirlerin en saygınlarından Mednirao'ya vermişti. Şimdi kalede bu kafir 5 bin kişiyle duruyordu.

Savaşa başlayacağım sırada mektuplar gelip Dağu'ya gönderdiğim ordunun ihtiyatsızlık ettiği, düzensiz bir halde giderken ansızın bastırılarak perişan edildiği, bu bozgunlar üzerine bunların Kanoç kalesine çekildikleri haberi geldi. Buna bakmadan Hücum emrini verdim.

Her taraftan hücum edildi. Kafirler bozuldular. İç kaleye çekildiler. Ertesi günü iç kaleye hücum ettik. Üstad Ali'nin yanına gittim. Birkaç gülle attı; fakat kale taştan ve muhkem olduğundan güllelerin hiç etkisi olmadı. Kale'nin dağın eteğine inen ve duvarla korunan bir yolu vardı. Burası kalenin zayıf yeriydi. Hücum genel bir durum aldı. Savaş özellikle bu yol üzerinde hararetlendi. Düşman üzerimize kaleden taş ve alevli maddeler atıyordu. Askerlerim bunlara önem vermeyip merdivenlerle bu yolun duvarlarına çıktılar. Kafirler kaçtı. Burayı alan askerlerim iç kale duvarlarına da çıkıp içeri girdiler. İçeri girer girmez tamamıyla çıplak olan kafirler silah elde bunların üzerine atıldılar. Girenleri dışarı kaçırdılar. Epeyce kayıp verdik. Kafirler karılarını öldürdükten sonra kendileri de ölmeye karar verip zırh falan giymemiş, çırılçıplak savaşa atılmışlardı. Tekrar hücum ettik. Bunları her taraftan kaçırdık. Bunlardan 300 kişi Mednirao'nun yanına gidip orada birbirlerini öldürdüler. Birbirlerini şöyle öldürüyorlardı. Biri yalın kılıcını kaldırıyor, diğerleri sırayla birer birer gelip boyunlarını kılıca karşı tutuyordu.

Kısacası böylece önemli bir kale üç-beş saat içinde bayrağımı açmaya gerek kalmadan hafif bir savaş sonucu elimize düştü. Çanderi suları bol bir vilayetin merkezidir.

Kale'nin üstündeki dağın tepesinde kafirlerin kafalarından bir kule yaptık.

Buradan kafir memleketleri ve kafir Salahüd-din'e ait olan Raysıng, Bilsah, Sarungpur, sonra Çittur ve Sanka üzerine yürümek istiyordum. Fakat doğudaki bozgunluk üzerine, önce onları cezalandırmak gerekiyordu. Bu sebeple döndüm. Knar (Günar) geçidine geldim. Oraya kayıkların getirilmesini emretmiştim. Suyu geçiyordum. Tam bu sırada Şemsabad'ın da kuvvetle düşman tarafından zaptedildiği haberini aldım. Hızla Kanoç üzerine yürüdüm. En becerikli adamlarımı keşfe ileri gönderdim. Bunlar şu haberi getirdiler: Benim geldiğimi haber alan Biban, Bayezid ve Maruf toplanıp Ganj'ı geçerek ırmağın doğu yakasında Kanoç'un karşısında toplanmışlar, bana ırmağı geçirmemek istiyorlardı. Gelip Ganj'ın sol yakasında mevki aldım. Adamlarım kırk kadar kayık yakalayıp getirdiler. Köprü kurmaya teşebbüs ettim. Üstad Ali Kuli topunu kurup ateş etti. Mustafa Rumi de bir adaya toplarını geçirip o da bu adadan ateş açtı. Bir istihkam da yaptık. Oradan şiddetli tüfek ateşi açtık. Bizimkiler beşer, onar kayığa binip karşıya gidiyor, savaşıyorlardı. Bu sırada köprü de yapıldı. Üstat Ali, Sanka'ya karşı kullandığı «Galip Topu» adındaki o savaşta gazi unvanını da alan topunu yine kullandı. Günde 8-16 gülle atıyordu. Bundan büyük bir topu da kullandı. Ancak büyük top birinci ateşte parçalandı.

Köprü bitmişti. Geçmeye hazırlanıyordum. Oysa düşman daha zaman olduğu kanısındaydı, bize gülüyordu. Bir kısım piyade ve Lahorlular hafif bir savaş sonucu köprüyü geçtiler. Merkeze aldığım hassamdan askerler, sol kanat cengaverleri ve piyade tüfekçileri de geçtiler. İyice silahlanmış Afganlar fiilleriyle ilerleyip bunların üzerine çullandılar. Bir elde sol kanadımı kaçırdılar. Fakat merkez ve sağ kanat yerinde iyice tutundular. Hücum edenleri çekilmeye mecbur ettiler. Savaş ikindiye kadar sürdü. Gece köprüyü geçenlerin hepsi yeniden geri geldi.

Tekrar geçiyorduk. Düşman kaçmıştı. Derhal Çin-Timur Sultan'ı seçme cengaverlerle takiplerine gönderdim. Ben de ırmağı geçtim. Develeri bir geçit yerinden geçirdik.

Çin-Timur Sultan'dan adam geldi. Düşmanın Seru suyunun öbür yakasında mevki tuttuğunu bildiriyor, yardım istiyordu. Kazak'ın yönetimi altında bir birlik gönderdim. Gugra ile Seru'nun şubelerinden biri üzerinde, Od çevresinde ordu kurdum. Çin-Timur Sultan Şeyh Bayezid'in peşinden koştu.

1528-1529 YILI OLAYLARI: Herat'dan tarihçi Hond-mir, Muammacı Mevlana Şahab, Kanuncu Mir İbrahim saygılarını sunmak için bana geldiler. Goalyar'ı ziyaret için Cümna'yı geçip Agra'ya geldim. Goalyar kitaplarda Kalpur yazılıdır. Goalyar'da Raca Mansıng ile oğlu Raca Beyker Macit'in saraylarını gezdim. Bunlar garip inşaattır. Simetrik değildir. Ancak tamamıyla yontma taştırlar. Raca saraylarının hepsinden güzeli Mansıng'ın sarayıdır. Bir yüzü hepsinden güzeldir. Badana ile beyazlatılmıştır. Dört kattır. Yanlarında kubbeler vardır. Beş büyük kubbe bakırla kaplanmıştır. Bu bakırlar da altın levhalarla kaplanmıştır. Duvarların dışarı-yüzleri yeşil çinilerle süslenmiştir. Bu çinilerle memleketin ağaçları resmedilmiştir. Bir kapısında, sırtında iki filci birden bulunan, bir fil heykeli vardır. Bu heykel güzel yapılmıştır. Bu sebeple oraya «Fil Kapısı» derler. Sarayda Hindistan sanatının en seçmeleri bol bol uygulanmışsa da odalarda hava az olmak gibi büyük bir kusur vardır. Bu baba, oğul sarayları arasında gizli bir yol vardır. Sonra Rahimdad tarafından yapılmış olan medreseyi gezdim. Mevcut havuza gittim. Onun yanında yüksek bir pagod, daha ötede Sultan Şemsüddin İletmiş'in yaptırdığı geniş cami vardır. (Bu kişinin adı çeşitli kitaplarda İletmiş, Altalmış, İltemiş biçimlerinde yazılıdır. Burada da «İltemiş» biçimindedir. Doğrusu hangisidir ve anlamı nedir bulamadım.)

Aduva'da bir taş üzerinde 630 tarihi ve Sultan Semşüddin İltemiş adı yazılıdır. Burada vadiyi kapayan dağın yamacında kayaya hakkedilmiş irili ufaklı birçok putlar vardır. Bir tanesi pek büyüktür. (23 metre kadar yüksekliktedir.) Bütün bu heykeller çıplak olup hayanın örtülmesini, emrettiği yerleri göstermektedir. Bu putları yıktırdım. Bu sırada racalar kalelerini bana verip kendilerine başka saraylar verilmek üzere himaye ve boyunduruğumu kabul etmek için elçiler gönderiyorlardı. Onlarla görüşüyordum.

Goalyar pagodlarını gezdim. Bu tapınakların bazısı iki, bazısı üç katlıdır Bazısı medrese biçimindedir. Putların bulunduğu salon kubbeli ve yüksektir. Medreseler gibi odaların her birinin de bir kubbesi vardır. Gezdikten sonra geç zaman ordugahıma döndüm.

Ertesi günü bir çağlayanı seyre gittim. Orada oturup bir macun yedim. Çalgı çaldırıp şarkı söylettim.

Herat'a Horasan halkı için bir mektup gönderdim. Aynı zamanda Ahmed-i Afşar'a da kopuz çalan Feridun'u göndermesi için bir mektup gönderdim. İlk defa olmak üzere aynı gün bir tertib simab (cıva) yedim. (?)

Kabil'den mektup geldi. İyi haberler getirdi. Şah Tahmasb Özbekler

aleyhine yürümüş, Damgan'da Özbek «Reniş»i yakalayıp adamları ile birlikte öldürmüş. Uteyd Han bu Kızılbaş hareketini haber alınca Herat kuşatmasını kaldırıp Merv'e gitmiş, Semerkant ve civar sultanlarına haberler göndermiş, bütün Maveraünnehir onun yardımına koşmuş, Hümayun'un bir oğlu dünyaya gelmiş, Kamran amcası Sultan Ali Mirza'nın kızıyla Kabil'de evlenmiş.

Ayın 23'üncü Cuma günü öyle bir bağırsak hastalığına tutuldum ki, camide namaz kılmak için çok zahmet çektim. Kütüphaneme çekildim. Ancak bir müddet sonradır ki Cuma namazı törenini yapabildim.

Bahr-i remi'den şiir yazdım. Ve her gün 10 beyitten aşağı yazmamaya karar verdim. Bir günde 52 beyit yazdım. (Son zamanlarında Babür ikide bir hastalanmıştır. Kulak ağrısı, bağırsak iltihabı çekmiş, pek çok ateşli bir hastalığa uğramış, tarifine bakılırsa sıtma çekmiştir. Ağzından kan da geldiği vardır. Buna ve ateşe göre vereme de hükmedilebilir.)

Dağılmış olan orduyu toplanmalarını, başlarına geçeceğimi bildirdim. Gelen bir Tatar'dan Tahmasb'ın Özbekler üzerine olan harekatının ayrıntılarını aldık. Tahmasb 40 bin kişiyle Rum halkı tarzında tüfek ve arabalı toplarla Irak'dan yürümüş, hızla Bistam ve Damgan'a gelmiş, Özbekler'i öldürmüş, oradan Köpek Bi (Köpek Bey)in oğlu Kanber Ali Bi (Bey)i bozmuş, burıları Ubeyd Han'ın yanına kaçırmış, Ubeyd Han vaziyetini vahim görüp Merv'e giderek Hisar, Semerkant ve Taşkent hanlarını Merv'e çağırmış, onlar da kuvvetleriyle acele Merv'e toplanmışlar. Hepsi 105 bin kişi olmuşlar. Bunlar Ubeyd Han'ın Herat'da az kuvvetle bulunduğunu haber alan Tahmasb'ın Herat üzerine yürüyeceğini, yolda Merv toplantısını haber alıp «Zadegan Ölengi»nde kuvvetli bir şekilde istihkam yaptığını öğrenmişler. Bunun üzerine Özbekler Han ve Sultanların bütün kuvvetlerinin Meşhed'e yerleşmesini, seçme 20 bin kişinin gidip Kızılbaş ordugahının karşısında mevzi tutmasını, Kızılbaş'ın ordugahının dışarısında kımıldatılmamasını, güneş Akrep burcuna gelince Bahşı'ların ya da taşıyla sihir yapmasını, bu suretle kızılbaşları bitirip esir edeceklerini kararlaştırmışlar.

Bu karar üzerine Özbekler Merv'den hareket etmişler. Tahmasb da Meşhed'den çıkmış, iki ordu Cam'da bir birine rastlamış, Kızılbaşlılar Rumiler (Türkiye Türkleri) usulü üzerine 2 bin arabadan bir sıra yapıp arkasına 6 bin tüfekli koymuşlar. Özbekler bozulmuş. Sultanların çoğu esir edilip öldürülmüş. Özbekler 50 bin, Türkmenler 20 bin adam kaybetmişler.

Ben de derhal Hümayun'la Kamran'a mektuplar yazıp gönderdim. Belh, Hisar, Semerkant ve Herat üzerine yürümesini emrettim. Hümayun'a Semerkant'ı alırsa merkezini oraya nakletmesini, Kamran Belh'i önemsiz bulursa onu bana yollamasını, burada onu kaybettiğim yere sayacağımı bildirdim ve ona yine dedim ki: Sen biiirsin ki, ilkem altı pay sana, beş pay Kamran'adır. Daima sen de bu esası tut! Bundan ayrılma. Kamran'la iyi geçin! Büyükler yüksek duygu sahibi olurlar. Ona gelince, o iyi huylu, seçme tabiatlı bir gençtir. Elbette sana saygıda ve yardımda kusur etmez. Senden bir şikayetim var. İki üç yıldır senden bana adam gelmedi. Sana gönderdiğim tatarlar da geri gelmedi. İşler böyle mi, değil mi? Evet, yahut hayır!.. Mektuplarında bana daima

yalnız olmak isterim diyorsun. Yalnız olmak bir hükümdar için fena şeydir. Bana yazdığın mektupları bir kere okumuyorsun. Mektupların pek güçlükle anlaşıldıktan başka kitabetin (yazı dilin) de bozuktur. Kimse nesir olarak böyle muammalar görmemiştir. İmlan kötü değilse de, pek muntazam da değildir. Bundan böyle açık ve sade yazmaya alış! Şimdi büyük bir işe gireceksin. Beylerinle müşavere etmeden birşey yapma! Onların görüşlerinden dışarı çıkma! Onlar dirayetli ve pratik insanlardır. Beni memnun etmek istersen inzivayı, herkesi kendinden kaçıracak olan bu vahşiliği bırak!

Kardeşini ve beyleri günde iki defa yanına çağır ve onlarla konuş! Kabil bana aittir, kimse onu sahiplenmeyi arzu etmesin! Kuvvetlerini daima yanında toplu bulundurmayı ihmal etme! Beyan Şeyh'e ağızdan birçok şey söyledim. Onları sana söyleyecek. Allah'a ısmarladık. Görüşürüz.» (Şu mektupta da Babür'ün büyüklüğü görülüyor. Nasihatleri cidden yüksektir. Hele öyle bir zamanda sade yazı yazmayı, istişare etmeyi tavsiye ediyor.)

Mirzaları, sultanları, Türk beyleri, Hindu beyleri toplayıp bir meclis yaptım. Bu yıl devletin mutluluğunun gerektirdiği tarafa sefer etmeye karar verdik. Ganj'ın öbür tarafındaki beylere «Askeri»ye katılmalarını bildirdim. Askeri'ye kemerli bir hançer, bir bayrak, bir tuğ, kös, iyi atlar, 10 fil, bir sürü deve, bir sürü katır verdim. Kendisini divanda şeref yerine oturttum. Mollalarına düğmeli kaput bağışladım.

Ağra ile Kabil arasındaki yolu ölçtürttüm. Her dokuz kerüh'a (kervah) bir direk diktirdim. Her 18 kerveh'e bir durak yeri yaptırıp, oraya altı at, arpa vesaire koydurdum. Durak yerine azık tedarik etmesi için bunların yakınlarında birer de konaklama yeri yaptırdım. Bu suretle mümkün olmayan yerlerde en yakın olan beyin buraya levazım vermesini emrettim.

Kerühler fersah kadar yapıldı. 1 fersah 4.000 adım eder. Hinduların kerüh dediği budur. Bir kadem birbuçuk «keri»dir. Her keri 6 tutam, her tutam 4 iliktir. Her ilik bir buğday tanesinin 6 genişliğindedir. 1 tunab 40 keri sayıldı.

Cuma ertesi günü büyük bir şölen düzenledim. Bu şölende Kızılbaşların, Özbek'lerin, Hindular'ın elçileri hazır bulundular. Kızılbaşlar sağımda 80 keri kadar uzaklıkta özel olarak kurdurduğum çadırda, Özbek elçileri aynı suretle solumda idiler. Benim çadırımda sağımda bir keri uzaklıkta bazı beyler, Semerkant'tan gelen hafız ve mollalar, solumda yine aynı uzaklıkta bazı beyler vardı.

Yemekten önce ziyafette hazır olan sultanlar, hanlar, ayan ve beyler armağanlarını altın, gümüş para ve bakır, her nevi kıymetli eşya olarak getirdiler. Önüme bir küçük yün halı serdiler. altın ve gümüş paraları onun üzerine koydular. Yanına da eşyaları koydular. Bundan sonra önümüzdeki adada develerle filleri birbiriyle döğüştürdüler. Sonra koç döğüştürüldü. Sonunda pehlivanlar güreşti. Sonra mükemmel bir yemek yendi. Yemekten sonra hılatlar verdim. Küçüm Han'ın elçisi, Hasan Çelebi'nin inisi (kardeşi) düğmeli kürkler aldılar. Bunlara altın paralar da verdim. Kızım Masume ile oğlum Hindal'ın maiyetlerine de bağışlarda bulundum. Sonra ellerinde çemberlerle oynayan Hindular

hünerler yaptılar. Sonra «patar» (rakkase, dansöz)lar oynadılar. Şölenin sonunda yığılmış olan kalabalığın üzerine para saçtırdım. Anlatılması mümkün olmayan bir çığlık ve gürültü yükseldi. Ertesi günü kayıkla «Sekiz Cennet Bağı»na gittim.

Dulpur'a yaptırmakta olduğum havuzu ve kuyuları görmeye gittim. Kuyular, 26 ark, direkler, kayaya oyulmuş olan kanallar bitmiş. Su çekmeye başlandı.

Bengale hakkında iyi bilgiler aldım. İtaatları yolundaydı. Beylerle tekrar görüştüm. Bengale'lilerin itaat üzere olduklarını, doğu taraflarının fakir olup orduyu besleyemeyeceğini, batı yönünün hem yakın, hem zengin olduğunu bildirdiler. Seferin batıya yapılmasına karar verdik.

Bu sırada Beluc'lar (Beluci'ler, Belucistanlılar)ın tekrar toprağımıza akın edip birkaç vilayeti yağmaladıkları haberini aldık. Üzerlerine bir birlik gönderdim.

Cümna'yı geçip Dulpur'da Tilofer Bağı'na geldim. Orada bahçeler ve bir hamam yaptırdım. İskender'in oğlu Mahmud'un Behar'ı aldığı haberi geldi. Bu haber üzerine ordu ile hareket edip Ağra'ya geldim. Kabil'den mektup geldi. Hümayun Sultan Üveys ile birleşip 50 bin kişinin başında Semerkant üzerine yürümüş, Hisar'ı almış.

Purab'a hareket ettim. Cümna'yı geçip Zerefşan Bahçesi'ne geldim. Bengale elçisi İsmail Meta gelip beni Hintliler tarzında selamladı. Yani bir ok atımı uzaklığa gelip beni selamladı ve çekildi. Usulden olan kaftan giydirilip hüzuruma getirildi. Bizim usul üzere üç defa olcaştı. Bana yaklaşıp Nusret-şah'tan getirdiği mektubu verdi. Sonra bana armağanlar sunup gitti.

Hümayun'a çocuğu olmasından, Kamran'a evlenmesinden dolayı kutlamalarımla birlikte armağanlar gönderdim. Hindal'a kemeri murassa bir hançer, murassa bir hokka, sedef ve inci ile süslü bir iskemle, «Baberi» (Babüri) denilen yazının elifbasını, bu yazı ile yazılmış şiirler gönderdim. Hümayun'a, Kamran'a Hindistan'a geldiğimden beri yazdığım ve tercüme ettiğim şiirlerin birer kopyasını da gönderdim.

Kabil'e mektuplar yazdım. Hindal'ı saraya davet ettim. Kamran'a Acem Şahı ile iyi ilişkilerde bulunmasını bildirdim. Ailemi yanıma getireceğimi yazdım. Mektup şudur:

«... Benim gibi bir adam kavun ve üzümleri gönlünden giderebilir mi? Son günlerde bana bir kavun getirildi. Onu keserken, yerken pek müteessir olup ağladım. Bana Kabil'de işlerin fenalığını yazıyorsun. Bir yerde ki yedi-sekiz kişi hükümdarlık eder, orada asayiş olur mu? Bu sebeple küçük bacılarımın ve karılarımın Hindistan'a gönderilmesini yazdım. Aynı zamanda Kabil vilayetinin malikane-i şahanem olduğunu ilan ettim. Bunu Hümayun ve Kamran'a gönderdiğim mektuplarda izah ettim. Bundan böyle oraların fenalığına sebep kalmasın. Eğer asayiş düzelmez, köylüler mutlu olmaz, mağazalar yapılmaz, hazine dolmazsa bu, yönetim temsilcisinin yeteneksizliğindendir. Malların üzerine vergi koyup bunu büyük camiin tamirine tahsis etmelidir. Kervansarayları, hamamları da acele tamir etmeli, Tuğla sarayın inşasını da tamamlanmalı. Yeni hızla Küçük Kabil'in su mahzeniyle meşgul olmalı. Gazne'yi de ta-

mir etmeli. Tutum-dere suyunu getirdiğim havuzu yapmıştım. Manzarası geniş olduğundan oraya «Nazargah» adını verdim. oraya daha ağaçlar dikip manzaralı ve etrafı güzel çiçek dikili çimenlikler yapınız. Bacılarımı, karılarımı hemen gönderiniz. İçmemekten perişanım. Bu kıt'a vaziyetimin güçlüğünü anlatır:

Mey terkini kılgalı peraşandür min
Bilmek kılur işimni ve hayrandür min,
İl barça peşiman ve tevbe kılur min,
Hem tevbe kılub min ve hem peşimandur min.

Yani: İçkiyi terkedeli perişanım, ne edeceğimi bilmiyor ve hayranım. Herkes pişman olup tövbe kılmış, bense tövbe edip pişman olmuşumdur.

Gerçek şudur ki, son iki yıldır içmeye çok arzum vardı. Öyle ki içemediğime vücudumdaki bütün yaşlarla ağlıyordum. Bu yıl, Allah'a çok şükür, böyle bir hevesim kalmadı. Siz de artık tevbe ediniz. Eğlenceler ve şarap bütün safasını iyi arkadaşlarla verir. Kiminle içebileceksin? ilh...»

Yola çıkıp Ganj kıyısına geldik. Askerî ordusuyla gelip katıldı. Bu sırada keşşaflarımdan (keşif kollarımdan) Afganların Sultan Mahmud'un emri altında 100 bin kişilik bir ordu yaptıkları, Sultan Mahmut'un Ganj boyunu takip ettiği haberi geldi. Sultan Mahmut Çınar üzerine yürüyordu. Evvelce bana bağlı olan bir takım han ve beyler de ona katılmışlardı. Burada Hoca Yahya'nın Hoca Gülan benden yazmakta olduğum hatıratımın bir kopyasını istedi. Verdim. Bu sırada casuslarım gelip Sultan Mahmud ordusunda ayrılık çıkarak dağıldıkları haberini getirdiler. Atla gezdim. Sonra Ganj'ı yüzerek geçtim. Bir kıyıdan diğerine otuz üç kol salmak lazım geldi. Karşı yakaya gelince dönüp yüzerek yine öteki kenara geldim. Şimdiye kadar Ganj'dan maada bütün rastgeldiğim ırmakları böyle geçmiştim.

Çarşamba günü orduyu 400 kayıkla Cümna'dan geçirdim.

Bir keşif birliği Sultan Mahmut'a rastgeldi. Mahmut'un yanında her ne kadar 200 kişi vardıysa da bizimkileri görür görmez iki fiilini boğazlayıp kaçtı. Askerinden iki kişi esir edilip bana getirildi.

Pazar günü Arra Parganası'na geldim. Herid ordusunun yüz, yüzelli kayıkla Seru'nun Ganj'a karıştığı noktada olduğu haberini aldım. Bunlara haber gönderip yolumu kapamak gibi küstahlıkta bulunmamalarını, sonra harap olacaklarını bildirdim.

Seru ve Ganj ırmakları arasındaki araziyi keşf için Halife'yi gönderdim. Ben de Lotüs yatağını görmeye gittim. Bu güzel çiçek nilüferdir. Hindistanca adı «Gül-gagari»dir. Tohumları fıstık gibi oluyor. Tohumuna «duda» derler. Irmağı geçmek ve savaşmak için tertipler. Topları yerleştirdim.

Pazar günü sabahleyin erkenden ordu ile Ganj'ı geçtik. Savaş alanının bir keruh (kerve) uzaklığına geldik. Üstat Ali ve Mustafa Rumi taş güllelerle ikişer düşman kayığı batırdılar. Büyük topu harb meydanına getirtip yerleştirttim. O gece uyuduğum kayığa sudan biri

çıkmak istemiş, bekçiler bağırmışlar, herif kaçmış. Evvelce de birkaç Hintli beni öldürmek için gelmişler; fakat yakalanmışlardı. Ogan-birdi (Tanrıverdi) bir Bengale birliğine rastgelip onu bozdu. Düşmandan kayıklar ele geçirip ırmağı geçtiler. Askerî'den gelen bir tatar onun da ırmağı geçtiğini, yarın düşman üzerine yürüyeceğini bildirdi. Düşman ateşi bizim topu kırdı. Düşman atlısı Askerî yönetimindeki Hücum kolumuza karşı gitti. Askerî'ye yardıma gitmek üzere tekrar bir birlik geçirdim. Kayıkları muhafızaya memur olan İsen-Timur Sultan 30-40 kadar adamıyla bir kayığa binip atlarını sudan çekerek geçti. Arkalarından diğer bir kayık da yola düştü. Bunu gören Bengale'liler üzerlerine kuvvetli bir piyade kıtası gönderdiler. Bizimkilerden altı-yedi asker atlarına binip bu piyadeye karşı gitti. Bunlar kılıçla vuruşmaya başladılar. Bu suretle İsen-Timur Sultan'a atlara binmeleri için zaman kazandırdılar. İsen Sultan 30 kişisi ile atlara atlayıp düşmana saldırdı ve onu tam bir bozguna uğrattı. İsen-Timur Sultan bu olayda büyük kahramanlık göstermiştir. O ırmağı, ilk geçmiş, sonra bir avuç adamla zaman kaybetmeden, adetçe pek üstün bir düşmana saldırmıştır. Bunlardan sonra Lahorlular Hindistanlılar kendi usullerine yani bazısı bir oduna yapışarak, bazısı kamış demetlerine binerek geçtiler.

Bu geçme hareketini gören ve topların karşısında bulunan Bengale kayıkları kaçtılar.

Geçenlere derhal toplanmaları ve düşmanın böğrüne hücum etmeleri emrini verdim. Bunu gören düşman muntazam saflar halinde ve piyadesi önde hücum kolumuza karşı ilerledi. Bizimkiler saldırıp düşman kıtasını devirdiler, esirler alıp düşman atlısını savaş alanından kaçırttılar. Ben de ırmağı geçip düşman ordugahını tetkik ederek, ordunun diğer kısmının geçmesini de emrettim. Birçok Afgan bana sığındı. Demek ki seferin maksadı hasıl olmuştu. Yağmur mevsimi de yaklaşmıştı. Mongir Prens'e teklif ettiğim üç şartı kabul ettiğine dair ondan da adam geldiğinden barışı kabul ettim.

Behar ve Bengale işleri bittiğinden Biban ve Şeyh Bayezid'i cezalandırmak için hareket ettim. Düşman üzerine bir birlik gönderdim. Ansızın bir bora ve tufanvari bir yağmur bastırdı. Dikili bir çadır kalmadı. Ben çadırımda yazı yazmakla meşguldüm. Çadır başıma yıkıldı. Kitabım ve kağıtlar dağıldı ve ıslandı. Güçlükle topladık. Fırtına durunce «töşek-hane» (döşek-hane)yi kurdurdum. Güçlükle ateş ve mum yaktırdım. Sabaha kadar uyumayıp kağıtlarımı kurutmaya çalıştım.

Bir müddet sonra kalkıp Çupara'yı geçtik. Od üzerine hareket ettik. Lukno'nun düşman eline düştüğü haberini aldık. Fakat benim geldiğimi haber alan düşman (Biban ve Şey Bayezid) Dilmut'a doğru çekilmişler. Üzerlerine bir birlik gönderdim. O akşam ırmakta meşaleler ışığıyla balıklar suyun yüzüne geldiler. Elimle birçok balık topladım.

Gündüz toplanıp birlikte macun yedik. Pehlivan güreştirdik.

Ganj'ı geçip ordu (ordugah) kurdum. Yolunu şaşıran askerlere toplanmaya vakit vermek için bir gün orada kaldım ve macun yedim. Yola düzüldük. Adampur Pargana'sına geldik. Düşmandan iyi haber alamadığımızdan bilgi toplamak için bir birlik çıkardım. Baki Bey'in bir hizmetçisi gelip, Biban'la Şey Bayezid'in bir pişdarını bozduğu haberini

getirdi. Gelen diğer bir haber hafif atlının düşmanı takip etmekte olduğunu bildirdi. Agra'ya döndüm.

Belh'den bahçevan getirtip kavun diktirmiştim. Ağra'ya döndüğümüz zaman yetiştirdikleri kavunlardan getirdiler. Mükemmeldi. «Sekiz Cennet Bağı»na üzüm de diktirmiştim. Bunlar da çok güzeldi. Böylece Hindistan'da kavun ve üzüm bulduğuma pek memnun oldum.

Hümayun'un anası «Mahım» Agra'ya vasıl oldu.

Şeyh Şerif Karabağı yayınladığı bir beyanname de beni zalimlikle suçluyormuş; beyannameyi bazı şehirlere göndermiş. Bunu Kabil'den gelenlerden haber aldım. Bu beyannameye Lahor imamlarından bu hususta zorla aldığı bir fetva da ekliymiş. Bu adam demek isyan çıkarmak istiyordu. Efendisi Abdülaziz de aleyhimde söylüyor ve emirlerimi dinlemiyordu. Lahor imamlarını, Abdülaziz'i getirtmek için adam gönderdim.

1529-1530 YILI OLAYLARI: 13 Muharrem Salı günü isyan emaresi gösteren Rahim-dad için Şeyh Muhammed rica etti, Kudsi bir kişi olduğundan ona saygıdan dolayı Rahimdad'ı affettim»

«Babür-name» burada böyle birden biter. Ondan sonra bir parça vardır ki, H. 1527 yılına ait olayları ve Babür Şah'ın Rana Senka üzerine olan galebesini tasvir eder. Metinde bu savaşın ayrıntıları Şeyh Zeyn'in debdebeli uslubiyle Farsça olarak yazılan bir mektuptadır. Oysa bu galebe bu parçada Babür'ün sade kalemi ve tumturaksız uslubu ile tasvir edilmiştir. Bunun bazı yerleri daha ayrıntılıdır. Metindeki anlaşılmaz yerler burada daha açıktır. Yani bu kısımlar metnin o kısımlarını düzeltmekte ve ona daha bazı ayrıntı eklemektedir. Buradaki son kısımlar o Acemce mektubun son kısımlarına uymaktadır.

Bu parçalardan metinde bulunmayan kısımları alıyorum:

«Bir yıl vardı ki Muhammed Hümayun Bedeşan'a çekilmiş, hiçbir göze gözükmüyordu. Beni hatırlayıp Bedeşan vilayetini Süleyman Mirza'ya bırakarak Kabil'e geldi. Bayramda Kandehar'dan Kabil'e gelen Kamran ile buluştu. Beni görmekte acele eden Muhammed Hümayun Hindal Mirza'yı Kabil'den Bedehşan'a gönderdi. Bana gelmek için yola düştü. Birkaç gün içinde Agra'ya yetişti. Geldiği zaman anası ile kendisinden sözediyorduk. Gelişi ile kalplerimizde gül goncaları açılır gibi açtı, gözlerimizi meşaleler gibi parlattı. Şerefine ziyafetler verdim. Bir müddet beraber ve büyük bir samiyet içinde zaman geçirdik. Gerçek şudur ki, sohbeti tarif edilmez derecede tatlı, kendisi tamamıyle olgun bir insan halindedir.

Hümayun Bedehşan'ı bırakınca Kaşgar Hanları sülalesinden Sultan Said Han benimle akrabalığı olmasına rağmen Reşid Han'ı Yarkend'de bırakıp Bedehşan üzerine yürüdü. Oysa Hindal Mirza kaleye girmişti. Onu üç ay kuşattı.; fakat birşey yapamayıp döndü. Hoca Halife'yi vaziyeti kurtarmak için göndermek istedim. Bunu kötüye yorumlayıp bu görevi kabul etmedi. Hümayun'a oraya şahsen nasıl gideceğini sordum. «Kendi arzumla asla senden ayrılmam. Bunun için bana kesin emir vermelisiniz» dedi. Bedehşah'ı Süleyman Mirza'ya verdim. Hindal memleketi Süleyman Mirza'ya teslim edip Hindistan'a geldi.

Sümbül Hümayun'un idi. Orada altı ay oturduysa da hummadan

kurtulmadı. Tedavisi için kayıkla Delhi'ye, oradan Ağra'ya naklettirdim. Tedaviye rağmen hali fenalaştı. Hocalar, en kıymetli şemiyi feda edersem iyi olacağını söylediler. Ben de kendimi feda edeceğimi bildirdim. «Böyle deme! Dünyaya ait kıymetli bir şeyi, mesela Sultan İbrahim'i mağlup edip ondan alarak Hümayun'a verdiğin elması sadaka olarak ver!» dediler. Onlara dedim ki, «Oğluma bedel olacak bir hazine var mıdır?!» Hemen Hümayun'un odasına girip başından başlayarak etrafına üç kere döndüm. Dönerken «Bütün ıstıraplarını üzerime alıyorum» dedim. O sırada bana bir ağırlık, ona hafiflik geldi. İyileşerek kalktı. Bense fenalık duymaya başladım. Derhal yatağımın başına devlet adamlarını çağırıp boyun eğme işareti olarak onların elini Hümayun'un eline koydum. Halefim olduğunu ilan ettim. Hümayun'u tahta oturttum. Hazır bulunanlar ona bağlılık yemeni ettiler.»

Bu, Babür'ün kaleminden çıkan son yazıdır. Aşağıdaki parça -ki metnin sonundadır.- Babür'ün hurafe çeşidinden görünen bu sahneden biraz sonra öldüğünü göstermektedir.

«6 Cemaziyelevvel 1530'da yaptığı Çıhar Bağ'da bulunan padişah, hastalınıp bu aldatıcı dünyaya veda etti. Ölümüne kasideler, terkipler yazıldı, tarihler düşürüldü.

Bu ulu hükümdarın becerilerini sözle, yazı ile saymak mümkün değildir. Kısaca, onun esas olarak 8 becerisi vardı: Yüksek bir muhakeme, soylu bir hırs, fethetme tekniği, yönetme tekniği, milletini mutlu etmek sanatı, Müslümanları tatlılıkla yönetmek hüneri, askerlerin gönüllerini barıştırmak yeteneği, adalete bağlılık.

İster Türkçe'de, ister Farça'da eşsiz bir şair ve nesir yazarı idi. Onun Türkçe bir Divan'ı vardır ki, yeni fikirlerle doludur. Aynı zamanda «Mübiin» adında bir mesnevi mecmuası vardır. İfadenin bütün inceliğine sahip yazarlar arasında onunki kadar güzel uslubu olan bir tane yoktur. «Validiyye» unvanı altında Hoca Ahrar'ın yazdığı kitabı manzum olarak yazmıştır. «Babüriyye» denilen kitaba gelince (Bu eser «Babürname» diye şöhret almıştır. Frenkler «Hatırat-ı Babür» diyorlar. Oysa asıl adı «Babüriyye»dir.) Türkçe bilmeyenlerin anlayabilmesi için Bayram Han'ın oğlu Mirza Han tarafından Acemce'ye tercüme edilmiştir. Bu hükümdar musıkiye de vakıf idi. Kur'anı Kerimi okuma ile bu okumayı öğreten bilimle ilgili ve kafiye üzerine kitaplar yazdı. Bunlar arasında özellikle pek mükemmel olan «Mufassal» adlısını belirtmeliyiz.

Babür'un Hümayun Mirza, Kamran Mirza, Askerî Mirza ve Hindal Mirza adında dört oğlu; Gül-renk Begüm ve Gül-beden Begüm ve Masume adında üç kızı vardı.

Babür'ün asla ayrılmadığı değerli adamlardan bazısı şunlardır: Felsefede rakipsiz olan Ebu'l-bekaa, şiir ve nesirde eşsiz olan Şeyh Zeyn-i Sadr, yine Şair Şeyh Ebu'l-vahid Farıkî, Mir Ali Şir'in arkadaşlarından Sultan Muhammed Köse.

Hükümdar bunlara pek müstesna bir biçimde uyardı. Aynı zamanda mahlası «Fakirî» olan Mevlana Şihab Muammai, Horasan'dan getirttiği pek usta bir hekim olan Mevlana Yusuf, Türkçe ve Acemce şiir yazan Sürh Vedai, «Mahzenü'l-Esra»ın vezni üzere bir mesnevi mecmuasını hükümdara ithaf eden Mevlana Bekaai, vezirlerinden en yeteneklisi ve

kendisinin en samimi gizliliklerinden, aynı zamanda hekim olan Hoca Nizmüddin Ali Halife, «Habibü's-Siyer», «Hülasatül Ahbar», «Düsturü'l Envar» ve başkaları gibi pek büyük bir şöhret kazanmış olan eserlerin yazarı olan ve pek müstesna bir yeteneği sahibi bulunan Hond Mir, beylerden Hoca Gülan Bey, mühürdarı Kiçik Hoca.»

ŞAİR BABÜR

Birçok becerileriyle büyük bir dahi olan Babür Han olağanüstü bir şair de olduğundan burada onu şairliği ve şiir noktasından da inceleyeceğim. İtiraf ederim ki, tarihi simalar arasında beni en çok çeken Babür'dür. Adeta onun aşığıyım Bu incelemeyi yapmama, Babür'e eserimde büyük sayfalar ayırmama belki bu da sebepdir.

Burada Babür'ün hükümdarlığını, komutanlığını, her sıfat, unvan ve becerisini bırakıyorum. Basit bir ferd, bir şair olarak alıyorum. Ve bundan dolayı bu konunun başlığını «Şair Babür» koyuyorum. Burada «Mecmua-ı Eşar-i Babür Padişah» şiir sanatı noktasından ve bolca örnekler de alarak inceliyorum.

İşte «Şiir-bilig» eserim için hazırladığım bu incelemeyi buraya aynen alıyorum:

BABÜR PADİŞAH: Türkçe «Babür», arslanla kaplan arasında cesur ve atik bir hayvanın adıdır. «Baber» diye yazıp aşağılık modamıza uygun olarak Farsça bir kelime gibi «Baber» suretinde okumaktayız. Bu kelimeyi «Babür» suretinde yazıp uzatmadan okumalıyız. Babür Şah kendi şiirlerinde bizzat öyle okumuştur. Bir gazelinde «Babür'dedir»i esferdedir, peymürdedir, mürdedir ile kafiyelemiştir:

Ta üzüldi könglüm ol ay kaddidin esferdedür
Kim üzülgey gonce gülning şahıdın pejmürdedir
Köksüm içre tihbetih kannı bağır kılmang hayal
Kim anın aşkın yolıda birteh itgen gerdedür.
Hüsn körmes közlerim könglümdağı aşk istemes
Guyiya kim közlerimdür kör vü könglüm mürdedür
Ten hicabın ref' kıl ger yar visalin isteseng
Ay köngül bil ki arada hayıl uşbu perdedür
Bar mu irkin aşk ilida geldi alem ehlide
Munça çağlığ hasret ü endûh kim Babürdedir.

-Mecmû'a-i Eş'âr-ı Babür Padişah-

Aynı zamanda diğer bir şiirinde Babür «tefahur», «beladur» ile kafiyelemiştir.

Ayrıca diğer bir şiirinde Babür adını «tasavvur»la kafiyelemiştir.

Bunlar Babür'deki son hecenin «-ber» değil, «-bür» olduğuna kesin

deliller olduğu gibi Ruslar'ın Türkler'in «babür» dedikleri kıymetli kürkler yapılan deriye «bubor» demeleri de bunu doğrular.

Babür Orta Asya'daki saltanatı kaybettikten sonra yalnız başına denecek bir halde Afganistan'a gidip bir devlet yaratmış, Hindistan'ı ele geçirmiş ve Hindistan'a İngilizler gelinceye kadar dört yüzyıl sürmüş olan büyük Türk İmparatorluğu'nu kurmuştur. Aksak Timur sülalesindendir.

1482 (H. 887)de Fergana'da doğmuş, 1530 (H. 937)de ölmüş, hekim, bilgin, yazar ve şair, özellikle tasvirde kudretli, hicvi sever bir şair, pek büyük bir Türk hükümdarıdır. Zeka ve dehasının şöhreti bütün dünyayı tutmuştur. «Babür-name» adıyla kendi zamanını ve olaylarını yazdığı bir eseriyle ve «Mübeyyen»(*) adında dini mesnevisi, divanı ve Mecmua-ı Eş'ar-ı Babür Padişah» adında bir şiir mecmuası vardır. Mübeyyin'in üçüncü kısmı 1857'de Berezin tarafından yayınlanmıştır. Babür Padişahın Hindistan'a ele geçirdikten sonra yazdığı Eşar Mecmuası'nı 1910'da Denison Ros yayınlamıştır. Babür'ün Türkistan ve Afganistan hayatına ait olup oralardayken, yani Hindistan'a girmeden önce yazdığı şiirleri de Hindistan'a ait olanlarla beraber ve «Mecmua-i Eş'ar-i Babür Padişah» adıyla İskender Samayloviç 1917'de Petrograd'da yayınlamıştır.

Elimizde 1917 'de Petrograd'da basılmış olan «Mecmuâ-i Eş'âr Babür Padişah» var. Bu basılı eser 90 büyük sayfadan oluşmuştur.

Sonunda Rusça bir açıklama ve eser hakkında incelemeli bazı düşüncelerle eserin el yazmasından alınma uç fotoğraf vardır. Resimli, tezhipli ve güzel bir talik ile yazılmış olan yazma nüsha Paris Millî Kütüphanesinde (Bibliothéque nationale) olup şekline nazaran 16'ıncı veya 17'nci yüzyıllarda yazılmış olmalıdır. Bu nüshayı kopya eden kişi Mehmed Baki adında biridir. Bu eserin Babür'ün el yazısıyla olan aslı Rampur Küabınını kütüphanesindedir.

Elimizdeki basılı eser iki kısımdır:

1- 1-64 sayfalar Babür Padişah'ın Türkistan ve Afganistan'dayken söylediği şiirlerdir.

2- 65-90 sayfalar Babür Padişah'ın Hindistan'dayken söylediği şiirlerdir.

Bu eserlerde şiirler, divanlarda olduğu gibi kafiyelerin alfabe sırasıyla tertip edilmeyip Samayloviç'e göre söylendiği tarih sırasıyla baştan aşağı yazılmıştır. Samayloviç «Babür-name» de tarihleri tesbit edilmiş olan gazellere göre bu iddia ispat edilmektedir görüşündedir. Kısacası elimizdeki eser Paris nüshasından basılı bir divan'dır. İçinde 267 nazım vardır. Babür'ün şiirleri Türkçe ise de birkaç Acemce ve bir de Orduca şiiri de vardır. Babür ilk gazelini Türkçe olarak 1502'de söylemiştir ki, o zaman 23 yaşındadır. Samayloviç 20 yaşında olduğunu söylüyor. Elimizdeki basılı nüsha da aslı olan Paris el yazması nüshasındaki imla aynen muhafaza edilerek yazılmıştır.

(*) Bazı kaynaklarda yanlış olarak «Mübîn» şeklinde kayıtlı olan eserin asıl adı «MÜBEYYEN»dir. (Toker Yayın Komisyonu.)

Bu 266 nazım şekil itibarıyla şöyle taksim olunur:

1- 89 gazel[14]
2- 108 rubâî (muhtelif şekilde)
3- 58 beyit (ferd)
4- 2 mesnevi.
(En büyüğü Hoca Abdullah Ahrar'ın Farsça tasavvufî eserinin Türkçe'ye tercümesidir ki Babür bunun adını «Risale-i Validiyye» koymuştur. 486 mısralıdır. En küçüğü ise 84 mısralıdır.)
5- 9 mesnevi tarzı nazım (en küçüğü 8 mısralı, en büyüğü 26 mısralı olup azdan çoğa şöyle gider: İki tane 8, bir tane 10, iki tane 12, iki tane 14, bir tane 16, birtane 24 mısralı.)
Bu şiirlerin vezinleri aruz veznidir. Babür'ün şiirlerinin vezinleri pek az kullanılmışları geçmek şartıyla şunlardır:

14- Bunlara Samayloviç tamamen gazel diyorsa da bir kısmı kasidedir. Samayloviç'in rakamlar ile başka konularda da yanlışlıkları vardır.

Vezinlerin sayısı	Vezin	Her vezinde ki şiir sayısı (toplam)	Her vezinde ki gazel sayısı	Her vezinde ki mesnevî sayısı	Her vezinde ki mesnevî tarzı sayısı	Her vezinde ki rübâi sayısı	Her vezinde ki tüyüğ sayısı	Her vezinde ki beyit sayısı
1	fâ'ilatün mefa'ilün fe'ilat (fa'ilün)	4	3	—	—	—	—	1
2	fâ'ilatün fâ'ilatün fâ'ilatün fâ'ilün	52	39	—	—	1	—	12
3	fâ'ilatün fâ'ilatün fâ'ilat (fâ'ilün)	12	—	—	—	5	4	3
4	fâ'ilatün fe'ilatün fe'ilât (fe'ilün)	6	2	2	1	—	—	1
5	mefâ'ilün fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün)	11	7	—	—	—	—	4
6	mef'ûl fâ'ilat mefâ'il	7	4	—	2	1	—	—
7	mef'ûl fâ'ilatün mef'ûl f'ilâtün	5	2	—	—	—	—	2
8	müfte'ilün fâ'ilat müfte'ilün fi'	30	19	—	—	—	—	11
9	mefa'il mefa'il fe'ülün	12	3	—	2	—	—	7
10	mef'ûl mefâ'il mefâ'il fe'ûlün	5	5	—	—	—	—	—
11	mef'ûl mefa'ilün fe'ûlün	9	3	—	6	—	—	—

Demek bu cetvele göre, Babür Padişah en çok 11 türlü vezin kullanmış, bunlardan da en çok ve düzenlediğimiz sıra üzerine altdaki vezinleri kullanmıştır:

fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün	(52 defa)
müfte'ilün fâ'ilât müfte'ilün fi,	(30 defa)
fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilât (fâ'ilün)	(12 defa)
mefâ'il mefâ'il fe'ûlün	(12 defa)
mefâ'ilün fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün	(11 defa)

Ve yine bu cetvele göre gazellerini bu on bir vezinden biri müstesna olmak üzere diğer on vezinle söylemiştir. Bunlardan da gazel için en çok kullandığı «fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün»dür. İkinci derecede çok kullandığı müfte'ilün fâ'ilât müfte'ilün fi»dir.

Ve yine bu cetvelin gösterdiği üzere mesnevîleri yani mesnevîlerinin ikisi de «fâ'ilâtün fe'ilâtün fe'ilât (fe'ilün)» vezniyle yazılmıştır.

Mesnevi tarzındaki şiirlerinde ise en çok «mef'ûl mefâ'ilün fe'ûlün» veznini kullanmıştır.

Rübaileri en çok «fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilât (fâ'ilün)» vezniyle vezinlemiştir.

Tuyuğları da en çok rübailerin bu vezniyle vezinlenmiştir.

Beyitlerinin vezni en çok şu üç vezindir:
1- Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün
2- Müfte'ûlün fâ'ilât müfte'ilün fi,
3- Mefâ'il mefâ'il fe'ûlün.

Şiirler mısra sayısı itibarıyla şöyledir.

Şiir şekli	Gazeller	Mesneviler	Mesnevi tarzı
En az sayı	8	84	8
En çok sayı	24	486	26
8 mısralı	4	—	2
10 mısralı	55	—	1
12 mısralı	19	—	1
14 mısralı	9	—	1
16 mısralı	2	—	1
20 mısralı	1	—	—
24 mısralı	1	—	2
26 mısralı	1	—	2

Bu cetvele göre gazeller en çok sırayla 10, 12, 14 mısralı yazılmıştır.

Yine bu cetvelin bildirdiği üzere mesnevi tarzı nazımların en çok 8, 24 mısralı olduğunu görüyoruz.

Rübailerinin içinde Samayloviç'in «tuyuğ» (bizim şivece «duyuk») de-

diği şiirler ve yine bu rübaîler arasında terane dediği şiirler de vardır. Aynı zamanda «dü-beyit» dediği rübailer de var. Tuyuğ rübailerinden bazısına kıta,[15] bazısına tecnis adlarını da vermiştir. Rübailerin bazan dört mısrasını da aynı kafiye ile kafiyelemiştir. Çoğunlukla üçüncü mısra kafiyesiz olup diğerleri bir kafiyededir. Bu kişi gazellerin bazısına «gazel-i müsecca» demiştir. Beyitlere ise tamamen «ferd» deyip bunları da tecnisli ferd, kafiyeli ferd, kafiyesiz ferd diye üçe ayırmıştır. Beyitler çoğunlukla kafiyelidir.

Babür'ün şiirlerinin kafiyeleri düzgündür. Çok redif kullanmıştır. İmalesi çokcadır. Mevzu itibarıyla mesnevileri dindarane olup gazelleri, mesnevi tarzı şiirleri, rübaileri, beyitleri yani hemen bütün şiirleri garamiyatta (lirizme) aittir. ancak bunlar arasında bir hekimane gazel, münacat olan bir rübai ve bir tuyuğ, vatan sevgisi gösteren üç rübai, kahramanlık, öğünme ve aynı zamanda Türklüğünü gösteren biri Türkçe ve diğeri Farsça üç rübai vardır.

Şiirlerinin hemen hepsi lirik şiirler olduklarından onun şiirlerini şiir şekli ile konularını birbirine tesbit ederek bir ayrım yapmak, böylece hangi konuya göre hangi şekil şiiri kullandığını anlamak mümkün değildir. Aynı zamanda konuyu vezinlerle tesbit etmek suretiyle bir ayrım yapıp hangi konuya hangi veznin daha uygun geleceğini çıkarmak da mümkün olamaz.

Şiirlerinde Babür'ün kullandığı deyimler yay kaş, serv-i kaamet, ay yüz, gonça dudak, serv-i revan, tir-i müjgan, iki taraflı zülf, ok, gül, sümbül, lale, yasemin, reyhan, gül-ü har, andelib-ü bülbül, aşk, maşuka cefasından şikayet sevgilinin vefasızlığından şikayet, mihr-i vefa istemek, hicran, gam, içki heves ve meyli, saki, ayağ'dır.

Babür Padişah'ın şiirleri baştan aşağı okunduğu zaman görülüyor ki, onda yüksek, canlı, ince, şuh bir ruh vardır. Bütün hayatında aşkı terennüm etmiştir.

Sevgiye olduğu gibi içkiye de büyük bir düşkünlüğü vardır. Onda kahraman ruhu, vatan sevgisi dinç ve yüce bir halde kendini göstermektedir.

Vatanından ayrı düşmesi kendisine pek acı gelmiştir. Şiirlerinde birçok yerde kendisine «garip» diyor, ah ederken ve kendisine acındırmak istediği zaman, hemen garipliğini ileri sürüyor.

Şivesi Çağatay Endican şivesidir. Dili düzgün, kelimeler yakışıklı, dile ve kulağa kolay ve tatlı, şiirleri selis, meramını ifadede pek kuvvetlidir. İfadesi hem tatlı, hem oynaktır.

Cinas yapmayı, kelime oyunu sever ve bunlarda pek başarılı olmuştur. Bu konuda eşsiz dense yeridir. Kafiye'den başka mısraların iç kafiyesine de özenmiş, bu suretle de şiirlerini başarı ile bezemiştir. Hele şiirlerinde taklit yoktur. Aksine kendine orijinal, işitilmemiş ve pek güzel teşbihler yapar.

Babür'ün şiirleriyle onun zamanında Arapça ve Acemce kelimelerin dilimize bol bol girmiş bir halde olduğu görülüyor.

15- Kıta demesinin sebebi yalnız ikinci ve üçüncü mısraların kafiyeli olmasıdır. Bu durumda rübailikten çıkar.

BABÜR'DEN ÖRNEKLER:

GAZEL[16]

Canımdin özge yar-ı vefadar tapmadım
Könglümdin özge mahrem-i esrar tapmadım.
Canımdin özge can-i efkar körmedim
Könglüm kibi könglüni giriftar tapmadım.
O sürül közige ta ki köngül boldı mübtela
Hergiz bu tilini yine hüşyar tapmadım.
Naçar firkati bile huy itmişem ni'tey?
Çün vaslıga özümni sezavar tapmadım.
Bari baray işikige bu nevbet ay köngül!
Nice ki barıb işikige yar tapmadım.
Babur özüngni örketekör yarsız ki min
İstep cihannı münci kılıp yar tapmadım.

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Canımdan başka vefalı bir yar bulmadım.
Gönlümden başka sırlarımı saklayan bulamadım.
Canım kadar başka bir dil-i efkar görmedim.
Gönlüm gibi gönlü giriftar bulamadım.
Mestedici gözüne ta ki gönül oldu mübtela
Asla bu deliyi (divaneyi) yine aklı başında bulmadım.
Çaresiz ayrılığıyla huy etmişim ni'deyim?
Çünkü vaslına kendimi sezaver bulmadım.
Bari varayım eşiğine bu defa ey gönül!
Nasıl ki varip eşiğine yar bulmadım.
Babur! Kendini öğrete- gör yarsız ben,
İsteyip cihanı bunca kılıp yar bulmadım.

GAZEL

Közümde muttasıl ol iğme kaş kerak bolsa.
Kaşımda köz yaruğu ol kümeş kerak bolsa.
Sücud vaktida mihrab bolmasun her giz
Ki baş koyarda o şal iğme kaş kerak bolsa
Habib aşkıda başdin geç ay göngül yoksa
Bu yolga koyma ayak sana baş kerak bolsa
.....

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Gözümde muttasıl o eğme kaş (yay kaş) gerek olsa
Kaşımda göz nuru o güneş gerek olsa

16- Bütün şiirler aslındaki imlaya uygun olarak yazılmıştır. Nokta ve virgüller tarafımızdan konulmuştur. Bu gazel mecmuanın başında ilk şiirdir.

Secde vaktinde mihrap olmasın asla
Ki baş koyar da işbu eğme kaş gerek olsa.
Habip aşkında baştan geç ey gönül, yoksa,
Bu yola koyma ayak sana baş gerek olsa.
.....

Burada «baş» ve ayak» ile tezat yapmıştır.

GAZEL

Yine köz öyida ma'va kılıb sin
Köngül kaşanesida ca kılıp sin
Yine sevday-ı zülfüngdin nigara!
Mini aşüfte ve şayde kılıb sin.
Gamining yok, can eger birsem gammıngda,
Ö züngni munca bi-perva kılıb sin.
Kaşıngdin mini ok-dik taşlar uçün,
Yengi ay din kaşıng ya kılıb sin.
Közündin yaşınub ay bahr-i eltaf!
Közümming yaşnı derya kılıb sin.
Sağınmas cennet-i ma'vanı Babur
Aning könglida ta ma'va kılıb sin.

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Yine göz evinde sığınacak yer bulursun.
Gönül kaşanesinde yer kılarsın.
Yine zülfünün sevdasından nigara.
Beni aşüfte ve şeyda kılarsın.
Gamın yok, can eğer versem gamında,
Kendini bu kadar pervasız kılarsın.
Kaşından beni okla vurmak için,
Yeni ay gibi kaşını yay kılarsın.
Gözünden saklanıp ey bahr-i eltaf (lütufların denizi)
Gözümün yaşını derya kılarsın.
Sakınmaz cennet-i ma'vayı Babür,
Onun gönlünde ma'va kılarsın (sığınak bulursun.)

Bu gazelde göz evinde ma-va kılmak, yeni ay gibi kaşı yay kılmak, kaşıyla ok atmak gibi güzel deyimler olduğu gibi «gam» kelimesiyle oynamıştır.

GAZEL

Eğerçi sin sizin sabr eylamak ey yar maşkil'dür,
Sening birle çıkışmaklık dağı biyar müşkil-dür.
Mizacıng nazik ve sin tünd, min bir bi-edeb tilbe,
Senga halimni kılmak ay peri izhar mülkil-dür.
Ne asığı nale vü feryad-ı huvab alud bahtımdin

Bu ünler birle çün kılmak anı bi-dar müşkildür.
Menga asan dürür bolsa eğer yüz ming tümen düşmen,
Vela bolmak cihanda ay göngül bi-yar müşkil-dür.
Visalin kim tilersin nazını hoş narinkul Babür!
Ki alem bağıda tapmak gül-i bi-har müşkil-dür.

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Sensiz sabretmek ey yar herne kadar müşkilse de,
Seninle çıkışmak (başa çıkmak) dahi çok müşkildir.
Mizacın nazik ve sen haşin, ben bir edebsiz ahmağım,
Sana halimi izhar kılmak, ey peri, müşkildir.
Ne aysık-ı nale ve feryad-ı huvvab alur bahtımdan
Bu sesler ile onu bi-dar kılmak müşkildir.
Bana asandır eğer yüzbin tümen düşman olsa,
Lakin cihanda, ey gönül, yarsız kalmak müşkildir.
Madem ki kavuşmayı dilersin, nazını çek Babür,
Ki, alem bağında dikensiz gül bulmak müşkildir.

Bu gazel güzellik örneğidir. Sensiz sabreylemek güç ama seninle çıkışmak da güçtür sözü pek hoştur.

Aynı zamanda yarsız durmanın yüz bin düşman askerinden güç geldiğini ifade, hem kahramanlık övgüsü hem söze kuvvet verir bir şeydir.

Bunlar lirizme aittir. Aşağıdaki gazel hakimane ve dünyadan şikayete dairdir.

GAZEL

Ölüm uygusuga barıb cihandin boldum asude;
Mini istasangiz ay dostlar körgaysız uykuda
Ni kim takdir bolsa ol bolur tahkik bilgaysız,
İrür cenk ü cidal, renc ü riyazet barça beyhude
Özüngni şad tutgıl gam yime dünya uçün zinhar
Ki bir dem gam yimekke arzımsa düyay-ı fersüde.
.....

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Ölüm uykusuna varıp cihandan oldum asude,
Beni isterseniz ey dostlar görürsünüz uykuda,
Ne takdir ise o olur biliniz,
Cenk ve cidal, renc-ü riyazet (sıkıntı ve kanaatkarlık) hep beyhude.
Kendini şad tut, gam yeme dünya için zinhar
Ki bir dem gam yemeğe değmez dünyay-ı fersude.

Gazellerinden matla'lar ve bazı beyitler:

I

Kim körar hurşidni ol mah-sima bolmasa,
Kim sürar (sorar) şekerni ol şekerha bolmasa.
Kül tikandür közlerimga ol yüzi küldin yırak
Serv okdür bağrıma ol serv bala bolmasa.

.....

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Kim görür güneşi ol mah-sima (ay yülü) olmasa,
Kim sorar şekeri o şekerin kıymetini gideren dudak olmasa.
Gül gözlerime dikendir o yüzü gülden uzakta
Servi oktur bağrıma o serv bala olmasa.

Burada da umumileşmiş güzel deyimler ve tezatlar vardır. Birinci mısra, hele parlaktır. O mah-sima olmasa güneş görülmezmiş!..

II

Açılıb iki saçı yüzüga yayılmışlar
Yaruk cihannı gözümge karangu kılmışlar,
Çağır, bağır kanidur barça aşk ehliga
Zahi alar ki bu meydin de mi ayılmışlar?

.....

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Açılıp iki saçı yüzüne yayılmışlar,
Aydınlık dünyayı gözüme karanlık kılmışlar.
Çağır, bağır, nerdedir, bütün aşk ehline?
Yazık ki onlar bu meyden de mi ayılmışlar?

Bu tasvirler hayran olanacak tasvirlerdir. Pek tatlıdır. Sağların yar yüzünü örtüp nurlu cihanı karanlık kılması, o yüzü gülden uzak olmanın göze diken olması, servibalasız serv'in bağra ok olması hem hoş, hem işitilmemiş deyimlerdir. Aynı zamanda şiirde tatlı tezadlar da vardır. «Yazık ki onlar bu meyden de mi ayılmışlar?» mısraı olağanüstüdür.

Hutı benefşe, hurı lale, zülfü reyhandür
Bahar-ı hüsnda yüzü aceb gülistandür.
İngi mingi ay ve dağı yüzi, sözi gül ve mül;
Karnı revan ve teni can ve irni mercandür

Kaşida cin[16], közüda kin ve ankebin lebida
Sözida zehir velaykin tilida dermandür.

.....

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Boyu benevşe (menekşe), yanağı lale, zülfü reyhandır.
Güzel baharda yüzü gülistandır.
Yeni Ay ve yüzü sözü gül ve mül.
Boyu revan ve teni can ve alt dudağı mercandır.
Kaşı çatık, gözü kin, dudağı ankebin
Sözü de zehir, velakin dili de dermandır.

Buradaki teşbihler kendisinden sonra gelen ve bu teşbihleri kullanan şairlerinkinden daha güzeldir.

Sevgilinin sözünün zehir, fakat dilinin de derman olması cidden çok hoştur.

IV

Ni vefa ömrümda ol can ve cihandin körgamin
Kim vefa candin körüpdur kim min andin körgamin
Közi yolıdin ol peri-hüsnün nazar eylar idim
Kan yaşım ol yalnı tutdı imdi kandin körgmin.

.....

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Ömrümde ol can ve cihandan vefa görmem.
Candan vefa görürler ben ondan görmem.
Göz yolundan ol perinin hüsnüne bakardım.
Kan yaşım o yolu tuttu, şimdi kandan görmem.

İkinci beyitteki ifade ne kadar kuvvetli! Kan yaşın göz görecek yolu kan yapıp göstermemesi işitilmemiş bir tasvirdir.

V

Köngülda ol ay kaşı güya hayaldür,
Ya ay başida kökte körünkan hilaldür
Ni nevi' ohşasun yüziga afitab kim
Anın zevali bardır ve bu bi-zevaldür.

.....

16- Çin olacaktır. Bu eserin aslında Çağatay şivesi ile çʼler c yazılmıştır. Bu halde «Çin» Farsça olup «çatık» demektir.

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Gönülde o ay kaşı güya hayaldir,
Ya ay başında gökte görünen hilaldir.
Yüzünü güneş nasıl okşasın ki
Onun zevali vardır ve bu bi-zevaldir (zevalsizdir)

VI

Hazan yafrağı beneklığ gül yüzüng hicrida sargardım
Körüb rahm eylagil ay lale-ruh bu çevhre-i zerdim!
Sin ay gül! Koymadıng serkeşliğingi servdin hergiz
Ayağıngga tüşüb berk hazandin munca yalbardım.

.....

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Gül yüzünün hicri ile hazan yaprağı gibi sarardım
Görüp rahm eyle ey lale-ruh (laleye benzer) bu sarı çehremi,
Sen ey gül! servi gibi asla serkeşliği bırakmadın.
Halbuki ayağına hazan yaprağı gibi düşüp bunca yalvardım

VII

Hicr öltürdi mini, anglasam irdi munca
Dostlar yardin ayrılmas irdim ölkünce
Zahida! Düzah otındin mini ni korkutasin,
Hicr onı kaşida körmasmin anı uçkunce!
Ol kuyaş mihrini bir zerre menga körküzmas,
Köküb eşk töküb bolsam eger gerdunce.

.....

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Beni hicr öldürdü. Bunu anlasaydım,
Dostlar ölünceye kadar yardan ayrılmazdım.
Ey zahid! Beni cehennem ateşinden nasıl korkutursun,
Ben onu hicr ateşi yanında kıvılcım (kadar) görmez miyim?
Gerdun kadar göz yaşı yıldızları döksem de.

VIII

Teklif her nice surette bolsa andin artuksin,
Sini can dirlar amma bi-teklif-i candin artuksin.

.....

Burada da teklif ve can kelimeleriyle oynamıştır.

IX

Mindin özge hastalarga la'lidin derman birür
Min birürmin can ve ol ömr-i özgelerga can birür.
Aşıkı min, ol kılur ağyara mahbubluk
Derd-mendi min, vela ol özgega derınan birür

.....

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Benden başka hastalara dudağından derman verir.
Ben can veririm, o başka ömürlere can verir.
Aşıkı ben, o ise ağyara mahbubluk eder.
Dertlisi ben, lakin o başkalarına derınan verir.

Buradaki «can», «hasta» ve «derman» kelimeleriyle ve anlamlarıyla yaptığı oyun övgüye değer.

X

Meger oykuda yüzüng körgay irdim
Vela hicringde közdin uçtı oyku.

.....

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Meğerse uykuda yüzünü görürdüm,
Lakin hicrinde gözden uyku kaçtı.

Bu da bir tezada örnek olabilir.

XI

Çarhnıng min körmagan cevr ü cefası kaldımu?
Hasta könglüm çikmagan dert ü belası kaldımu?

.....

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Çarkın (feleğin) benim görmediğim cevr-ü cefası kaldı mı?
Hasta gönlümün çekmedik dert ve belası kaldı mı?

XII

Kaşı ve kurı ve ağzın ol mah
Körsetmes maga nilayin ah?
Tuttum saçını yüzün köray dib

Tün uzun ve min garib gümrah
Kurı bile iki zülf ve ağzı
Canımga bela bolup Allah!

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre

Kaşını, boyunu, ağzını o ay yüzlü
Bana göstermezse neyleyim ah?
Tuttum saçını yüzünü göreyim diye
Gece uzun ve ben yolunu kaybetmiş bir garip
Boyu ile iki zülfü ve ağzı
Canıma bela olmaktadır Allah!

XIII

Bahar eyyamıdur, dağı yiğitlikning avanıdur;
Kitür saki şerab-nab kim işret zemanıdur.
Gehi sahra ezari lale şeklidin idür gülgün
Gehi sahnı- çemen gül -çehresidin ergüvanidür.

.....

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Bahar eyyamıdır, ve yiğitlik zamanıdır.
Getir saki şarap ki işret zamanıdır.
Gah sahra ile şeklindeki yanaktan gülgundur,
Gah çimen sahnesi gül çehresinden erguvandır.

Bahara olan aşkını, onunla gelen sevincini ve bu güzellikte şarap içme hevesini anlatmaktadır.

XIV

Özni, köngül, iyş ile tutmak kirak,
Bizni unutkannı unutmak kirak
İyş ü tarab gülbiniga su birüb
Gussa nihalini kurutmak kirak
Her nimega gam yima, gam köbdurur,
İyş bile özni avutmak kirak.

.....

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre

Kendini, gönül, işy (işret) ile tutmak gerek,
Bizi unutanı unutmak gerek.
İyş ü tarab gülbenine su verip
Tasa nihalini kurutmak gerek
Her şey'e gam yeme, gam çoktur,
İyş ile kendini avutmak gerek.

Burada işret hevesi, gamdan serbet kalmak arzusu vardır. Bu gazelin ikinci beyitindeki işret ve musıki gülfidanına su vererek tasa dalını kurutmak tezadını yapmıştır.

XV

Tüşimda çün kuyaşdin arzıngni kördüm ötrüdin
Tilarmin ta kıyamet açmagay min közni uykudin

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Düşümde güneş gibi arzını gördüğüm için
Kıyamete kadar gözümü uykudan açmamayı dilerim.

İkinci mısraı ile manaya verdiği kuvvet olağan üstüdür.

XVI

Yaz boldı ve boldı (oldu) yine cennet gibi yazı (kır)
Hoş ol kişi kim aşk ile otkay (geçirir) kış ve yazı.

Burada da «yazı» kelimesiyle oynamış ve cinas yapmıştır.

XVII

Dimanıg okını tenimga belay-ı can kıldı:
Hayatsız bedenimga okı revan kıldı.
Hayat suyunı koy kim lebidin aldım kam.
Bar ay Hızır ki maga ömr-i cavidan kıldı.

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Oku tenime belay-ı can olarak geldi demeyin!
Hayatsız bedenime oku revan gelmiştir.
Hayat suyunu bırak çünkü lebinden kam aldım.
Var ey Hızır, ki bana ömr-i cavidan gelmiştir.

Burada da birinci beyitte okla kendisine ölüm değil, can geldiğini bildirmek suretiyle tatlı bir tezat yapıyor. İkinci beyitteki ifadede ise büyüklük, azamet, genişlik ve kesinlik pek güzeldir.

MESNEVİ TARZI ŞİİRLER

1

Her ni ki köngülde irdi didim
İmdi sindin budur ümidim:
Her işda şitab kılmagay sin!
Bu tavr itab kılmagay sin!
Ger yahşi ve ger yaman kılur sin,
Didim saga (sana) imdi sin bilür sin!
Ta dehr durur selamet olgıl!
Hoşluk bile ta kıyamet olgıl!
.....

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Gönlünde her ne var idiyse dedim.
Şimdi senden budur ümidim:
Her işte acele etmeyesin!
Bu türlü itap etmeyesin!
İster iyi, ister fena yap
Ben sana zaten sen bilirsin dedim.
Dünya durdukça selamette ol,
Ta Kıyamet'e kadar hoş ol!

Buradaki anlatımda, yalınlık ve doğallık oldukça büyüktür.

2

.....
Öpsem ayağıng koyub yüzümni
Sürtüb anga her zaman gözümni
Boynunga kolum hamail itsam,
Servingni özümga mail itsam!

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Öpsem ayağını, koyup da yüzümü
Sürterek ona her zaman gözümü,
Boynuna kolumu hamail etsem
Servini kendime, mail etsem!

Burada birinci beyitte yine yüz, göz ve ayakla tezat yapmıştır. Ayağa yüz, göz sürmek her Türk'ün gönlünü alan tatlı bir ifadedir.

İkinci beyitin birinci mısrasındaki kolu boyuna hamail yapmak, servi boyu kendine mail duruma getirmek işitilmemiş ve pek güzel teşbihlerdir.

RÜBAİLER

1

Körgali hüsnüngni zar ü mübtela boldım saga.
Ni belalığ kün idi kim aşina boldım saga!
Her nice didim ki kün kündin uzaysindin köngül
Dehge kün kündin betrak mübtela boldım saga!

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Hüsnünü göreli zar ü mübtela oldum sana,
Ne belalı gün imiş ki aşina oldum sana.
Günden güne gönül senden uzar diye nasıl dedim,
Günden güne daha ziyade mübtela oldum sana.

2

Ya kalır ü gazab bile mini tofrak kıl!
Ya bahr-ı inayetingda müstağrak kıl!
Yarab! Sagadür yüzüm kara, huvah ak kıl!
Her nevi' sining rızang irür andak kıl!

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Ya gazabınla kahret beni toprak kıl,
Ya bahr-i inayetine beni müstağrak kıl!
Yarab! Sana karşı yüzüm karadır, iste de ak kıl,
Senin rızan ne türlü ise öyle kıl!

Bu rübai güzel bir münacat örneğidir. Ve dört mısra da kafiyelidir.

3

Yad itmas imiş kişini gurbetta kişi.
Şad itmas imiş köngülni mihnetda kişi.
Könglüm bu gariblıkda şad olmadı ah
Gurbetda sivünmas imiş elbette kişi.

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Yad etmez imiş kişiyi gurbette kişi.
Şad etmez imiş gönülü mihnette kişi
Gönlüm bu gariblikte şad olmadı ah
Gurbette sevinmezmiş elbette kişi.

Bu şiir vatan sevgisini, yurt özlemini gösteren bir rübaidir.

4

Közüm ivi yüzidin musavver boldı,
Bu veche bile köngül münevver boldı,
Yüz şükr ki Babür kibi aşıklıkda
Her ni tilab idim müyesser boldı.

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Gözümün evi yüzünden musavver oldu,
Bu suretle gönül münevver oldu,
Yüz şükür ki Babür gibi aşıklıkta
Her ne dilemişse müyesser oldu.

Birinci mısradaki sevgilisinin yüzünün Babür'ün gözü içindeki tasviri hemen görülmemiş bir tasvirdir.

5

Mini bi-hal eylegan yar aydürür
Kim anıng visali minga yaraydürür.
Ger visali bolmasa kitar yirim
Ya Horasan, ya Hıta (Hıtay, Çin), ya Réydürür (Rey'dir).

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Beni halsiz eylenen yar Ay'dır.
Ki, ona kavuşmak bana yarar (yarayışlı olur).
Eğer sevgiliye kavuşamazsam gidecek yerim
Ya Horasan, ya Hıtay, ya Rey'dir.

6

Yüz şükr di Babür ki kerim ü gaffar
Birdi singa Sind ü Hind ü mülk-i biyar
Isıklığıga ger singa yoktur takat
Savuk yüzini köray disang Gazni bar[17]

17- Delhi'yi ele geçirdikten sonra Babür'ün beyleri ve askerleri sıcağa dayanamıyor, Kabil'e dönmek istiyorlardı. Babür beyleri toplayıp onları kalmaya ikna etmişti. Bununla beraber bir kısmı yine gitmek istiyordu. En büyük beylerden Hoca Han da Kabil'e gitmek taraftarıydı. Babür nihayet Hoca Han'ı gönderdi. Hoca Han giderken Delhi kalesinin duvarına mealen şu beyti yazmıştır:

«Eğer sağ ve salim geçersem Sind'i
Bed-nam olayım arzu edersem Hind'i.»

İşte Babür bu beyite karşıdır ki bu kıtayı yazıp Hoca Han'a göndermiştir.

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre

Yüz şükür et Babür, ki Kerim-ü Gaffar (Allah)
Verdi sana Sind ve Hind ve birçok mülk.
Sıcaklığına eğer takatin yoksa senin
Soğuk yüzünü görmek istersen Gazne var.

7

Ay bad-ı saba! Eyle Horasanga güzar!
Mindin diğil ol yar-ı perişanga haber!
Nice sefer öz könglüng üçün kılgaysin
İmdi bizning üçün eyla bu yanga sefer!

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Ey saba rüzgarı! Horasan'a doğru es,
Benden o yar-ı perişana haber götür!
Nice seferleri kendi gönlün için yaparsın,
Şimdi bizim için o yana sefer eyle!

Bu rübainin ifadesi düzgün ve manası pek hoştur. Birçok Doğu şairleri saba ile selam, haber yollamışlarsa da, son iki mısradaki ifadeyi yapamamışlardır. Ne eşsiz ve ne güzel isteğini anlatış biçimi! Babür bunda vatan sevgisi, vatan hasreti de göstermektedir.

8

İslam üçün avare yazı boldum.
Küffar ve Hinduga harb sazı boldum.
Azm eylab idim özni şehid olmakga
Minnet'Allah ki gazi boldum.

Bu rübaisiyle Babür, İslam'a ettiği hizmeti, Hindistan'daki kahramanlıkları, cesaret ve azmini, sonra şükrünü söylüyor.

9

Mey terkini kılgalı perişandür min
Bilman kılur işimni hayrandür min
İl barça peşiman bolur tevbe kılur
Min tevbe kılıb min ve peşimandır min.

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:
İçkiyi terk edeli perişanım.
İşimi gücümü bilmem ve hayranım (şaşkınım)
Herkes pişman olup tövbe eder,
Ben tövbe edip pişmanım.

Bu rübai içki düşkünlüğünü gösterir; fakat son iki mısradaki tezat olağanüstüdür.

10

Könglümde ot ve iki közümda su dür.
Min hastaga rahm kıl ki halim bu dür
Gam kündüzi ve firak şay.....
Tün kün minga ni karar ve ni uyku dür.

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Gönlümdeki ateş, iki gözümdeki sudur.
Ben hastaya rahm et, halim budur.
Gam gündüzü ve firak akşamı böyle
Gece gündüz bende ne karar, ve ne uyku bırakmaz.

11

Biterk setize mekin ey Mir Biyane!
Çala ki vü merdarki-i Türk iyanet
Ger zud niya'i vü nasihetnigni küş
Anca ki iyanet çe hacet be biyanet[18]

Tercümesi:

Ey Beyane Beyi! Türk ile cenk etme! Türk'ün mertliği, kahramanlığı apaçık ortadır. Eğer çabuk gelmez ve nasihat dinlemezsen o kadar ortadadır ki açıklamaya gerek yoktur.

(Beyane Hindistan'da bir kaledir. Bir şehrin adıyle «beyane hacet yoktur» cümlesindeki «beyan» arasında cinas yapmıştır. Bu şiir de yüksek kahramanlık, milliyet ruhu, sanatlı ve pek hoş kelime oyunları vardır.)

RÜBAİ (TERANE)

12

Aşkıngda köngül harabdür min ni kılay?
Hicringda közüm pir abdür min ni kılay?
Cismim arabic ve tabdür min ni kılay?
Canımda köb ıztırab min ni kılay?

18- Bu Farsça rübainin buraya alınmasının sebebi Babür'ün Moğol olmayıp Türk olduğunu kendisinin söylediğini ve Türklerin kahramanlığını Beyane emirine bildirerek övündüğünü göstermesindendir. Ayrıca, şiirin son mısrası Farsça bir meseldir.

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Aşkınla gönül harapdır ben ne edeyim?
Hicrinle gözüm pir abdır ben ne edeyim?
Cismim bükülmüştür ben ne edeyim?
Canımda çok ıstırap vardır ben ne edeyim?

«TUYUĞ»LAR

I

Karim ni firak mihneti ya kıldı
Könglüm gam ve endüh otıga yakıldı.
Halimni sabaga eytib irdim ey gül!
Bilman senga şerh kılmadı yakıldı?

Bizim yazı ve konuşma dilimize göre:

Firak mihneti boyumu yay kıldı.
Gönlüm gam ve enduh ateşine yakıldı.
Ey gül! Halimi sabaya söylemiştim,
Bilmem sana şerh kıldı veya kılmadı?

Bu «ya kıldı» kafiyelerinde büyük bir maharet, cinas ve sanat göstermiştir.

II

Kış boldı ve boldı barça tam ve taş kar
Cemiyyeti bar kişiga bardür hoş kar
Bu kışda yaman yol ve perişan halim,
Barıb, mini yahşılık sarıga baş kar.

Burada taş ve hoş kelimelerini kafiye yaparak eski Türk kafiyesini kullanmıştır.

BEYİTLER

I

Sining üçün vatanım kuh ü deşt bolgusıdür
Anıng üçün ki vefasız gazal körünasin.

II

Sığmas idim tonumga (elbiseme) ferahdin min hazin
Bi-mihr kılsa i'tayi libasdin.

III

Halimni singa ayıtıb hicr otıga ortandim
Ey yar yaman kıldım her ni ki didim yandım.

Kafiye tertibi noktasından Babür'de -azsa da- aşağıdaki biçimde gazeller vardır:

..... a
..... a
..... b
..... b
..... —
..... a
..... —
..... b
..... —
..... a
..... —
..... b
..... —

HÜMAYUN HAN

Resmi unvanlarıyla adı «Nasirüddin Muhammed Hümayun Bahadır Şah» dır. H. 912'de Kabil'de doğmuştur. 1530 (H. 932)de 22 yaşında tahta geçti. Tahta çıktığı zaman durum şöyleydi:

Ordu Hindistan'ın ikliminden memnun değildi. Kabil'i veyahut geldikleri yer olan Türkistan'ı istiyorlardı. Bunları tutan Babür idi. Askerler ganimet için gelmişler, ganimete de doymuşlardı. Artık durmak için sebep kalmamıştı. Babür'ün getirdiği ordu azdı. Hintliler ise pek çoktular. Bereket versin ki Hintliler birleşemiyorlardı. Yoksa derhal Türkleri Hindistan'dan çıkarırlardı. Nitekim bu iş İngilizler Hindistan'ı ele geçirdikleri zaman da böyle oldu. Bu gün de İngilizler'in orada durabilmesi bu yüzdendir.(*) Zaten Hindular ekonomik, toplumsal ve dinî işlerine dokunmadıkça kendilerine hükmedenin şahsiyet ve milliyetine kayıtsız idiler. Racputlar ise azalmış, kuvvetleri kırılmış, hükümleri Racputana Çölleri'nde geçerli kalmıştı. Türklerin de çöllerde gözü yoktu. eskiden beri Hindistan'da yerleşen Türkler iklim dolayısıyle ve haremlerine aldıkları yerli kadınlar ile olan birleşmeden dolayı bozulup o gürbüz, iri Türkler cılız, küçük insanlar olmuşlar, cengaverliklerini de kaybetmişlerdi. Babür'ün getirdiği Türklerin miktarı ise taze bir kuvvet verecek derecede değildi. Yeni Türklerle ırkı tazelemek, kuvvetlendirmek gerekiyordu. Kenedi diyor ki: «Türk, kendisine dürüstlük ve şehvete meyl gibi ne kabahat atfedilirse edilsin, varlığının her zerresine kadar mert ve yiğittir. Hintliler bunların yerini tutamıyorlardı.»

Tahta çıkar çıkmaz ilk işi kardeşlerine «cagir» (vilayet)ler dağıtmak oldu. Kabil, Kandehar, Gazne ve Pencab'ı Mirza Kamran'a, Sümbül'ü Mirza Askerî'ye, Sambehal ve Elever (Arapça harfli eserlerde imlası «Elur»dur. Avrupalılar Oluvar yazıyorlar) yani Mevat'ı Mirza Hindal'a, Bedehşan'ı Ebu Said oğlu Sultan Mahmud oğlu Mirza Süleyman'a verdi.

Bu işi görünce Ludi'lerden Mahmud aleyhine yürüdü. Çünkü bu adam Babür Han aleyhine yapılan Racalar ittifakına girmişti. Onu Loknov savaşında bozguna uğrattı (1531).

Hümayun'un kardeşleri rahat durmadılar. Aleyhine hareket ve isyanlar yaptılar. Bunlardan Hümayun'a en zahmet veren Kamran oldu. Kamran önce Hindistan üzerine yürüdü. Görünüşte savaşmak için gelmiyordu; fakat gerçekte fırsat bekleyerek mümkün olan şeyi yapmak niyetindeydi. Lahor'u ele geçirdi. Bu nokta önemliydi.

(*) Eserin yazıldığı tarihlerde Hindistan'ın İngiliz sömürgesi olduğu hatırlanmalıdır. (Toker Yayın Komisyonu.)

Hümayün Han'ın batı ile bağlantısını kesiyordu. Babür Han ölüm döşeğinde Hümayun'a kardeşleriyle birlik halinde yaşamasını nasihat ettiğinden Hümayun buna ses çıkarmadı. Bu suretle Kamran'ın bir müddet ağzı kapandı.

Hümayun'un beylerinden ve Aksak Timur neslinden Zaman Mirza ile Muhammed Sultan Mirza da tahta geçmek için entrikalar yapıyorlardı. Bunlar saraydan kaçıp isyanlar düzenlediler, gürültüleri Hümayun'un Hindistan'dan Şir Şah tarafından kovulmasına kadar sürdü. Ludi sülalesinden Sultan Muhammed isyan edip Cıvanpur'u ele geçirdiyse de az zamanda mağlup edildi. Behar'a kaçıp orada öldü. Bu olaydan sonra Ludi sülalesi gürültü çıkaramamıştır.

Hümayun bir gün Cümna (Arapça harfli kitaplarda Cemna şeklinde yazılıdır. Avrupalıların eserlerinde Cumna olarak geçer)'da kıyakla geziniyordu. Kayığa altın doldurtup maiyetine yağma ettirdi. O güne «keşti-i zer» (altın kayığı) adını verdiler.

Tahta geçmesinden altı ay sonra Kalincar kalesini ele geçirmek için asker gönderdiyse de kalenin sahibi 16 batman altın, daha birtakım değerli armağanlar verdi ve itaat etmiş olduğundan savaşa gerek kalmadı. Bu sıralarda birkaç kale daha aldı.

1538'de Delhi'ye yakın bir yerde yeni bir şehir yapıp adına «Dinpenah» dedi.

Bu tarihten 2 yıl sonra İran'ın Safeviler'inden Tahmasb'ın kardeşi Sam Mirza Kandehar'ı kuşattı. Ancak Kamran Lahor'dan asker gönderip İran askerini fena halde bozguna uğrattı.

Bu sırada Sultan Hüseyin Mirza oğlu Bediüzzaman oğlu Muhammed Zaman Mirza (bazı eserler buna Muhammed Ferman Mirza derler) isyan ve bağımsızlığını ilan ettiyse de Hümayun Han'ın gönderdiği askere mağlup olup Gücerat hükümdarı ve o zamanın en kuvvetli hükümdarlarından olan Sultan Bahadır Şah'a sığındı. Hümayun Muhammed Zaman'ı istediyse de Bahadır vermedi. Bunun üzerine Hümayun Han Gücerat'a savaş ilan edip Bahadır Han'ın üzerine yürüdü. Bahadır Han'ın topçu komutanı «Rumi Han» direnmenin mümkün olmayıp müstahkem bir ordugah yapılmasını tavsiye etti. Ordugah yapıldı. Hümayun bu ordugahı ele geçiremediyse de Bahadır'ın askeri aç kaldı. Bunun üzerine Bahadır kaçtı. Askerleri dağıldı. Türkiye'li subay olan Rumi Han da Hümayun'un maiyetine girdi. Bu savaş Mündsar'da oldu. Bu olaydan sonra Hümayun Gücerat'ın merkezi olan Ahmedabad'da dahil olduğu halde bütün Gücerat'ı ele geçirmişti. Sultan Bahadır hiçbir yerde barınamayıp Portekizlilerin elinde bulunan Gerdao limanına (bazı kitaplara göre Diu kalesine) kaçtı ise de orada onlar tarafından öldürüldü.

Bahadır Şah'ın akıbeti hakkında Babür ve Hümayun üzerine mükemmel bir tarih yazan İngiliz tarihçisi «Erskayn»ın tarihinden şunu naklediyoruz:

«Portekiz'liler Gücerat Hükümdarı'nın son zamanlarındaki gailelerden istifade ederek, Hükümdar'dan müsaade almaksızın sahilde bir kale inşa etmişlerdi. Bahadır Şah Diu'da bulunduğu sırada bu konuya dair Diu limanındaki Portekiz filosunun komutan gemisinde bulunan Portekiz Hıdiv'i ile konuşmak istedi. Kendisi kalbinde hiçbir kötülük

taşımadığından Portekizliler'den de bir ters hareket ummuyordu. Yahut onlar tarafından aldatılarak bu gibi işlerde alışılagelmiş olan adet ve törene de uymaya gerek görmeksizin, akşama doğru filikaya binip, maiyetinde ancak bir-iki kişi olduğu halde amiral gemisine gitti. Asıl maksat resmî bir ziyaret, bir hatır sormak idi de deniliyor. Çünkü kendisine Portekiz Valisi'nin hasta olduğu söylenilmişti. Fakat gemide valiye görünce Bahadır bu sözün bir bahane, bir hile olduğunu anladı. Oraya bu suretle getirilmesine canı sıkıldı. Konuşurken bir hademe gelip valinin kulağına birşeyler fısıldadı. Bunun üzerine Bahadır büsbütün sıkıldı ve şüpheleri arttı. Kendisini bozmadıysa da görüşme tatsız ve zorunlu bir şekil almıştı. Nihayet vali kalktı, Bahadır'a hediyeler göstermek için bir-iki dakika salonu terketmek üzere izin isteyip çıktı. Bu durum Bahadır'ı büsbütün şüpheye düşürdüğünden hediyelerin arkasından gönderilmesini söylerek kalktı ve acele filikasına girdi. Gemiden açıldıysa da tam bu sırada kendi filikasıyla gelmekte olan Diu kalesi valisi Emanuel dö Suza'ya tesadüf etti. Vali filikasını Bahadır'ın filikasına yanaştırıp onu yeni yapılan kaleyi gezmeye davet etti. Rumi Han Sefer (Türkiye donanmasına mensup Sefer Reis'dir) Bahadır'ın filikasındaydı. Bahadır'a hıyanet ve hile ihtimaline karşı, bu teklifi reddetmesini söyledi. Bahadır Suza'yı kendi filikasına davet etti. Portekiz vali kendi filikasından Bahadır'ın filikasına geçerken kaza sonucu denize düştü. Bahadır Şah'ın maiyeti valiyi denizden çıkarıp filikaya aldılar. Tabii bu durum büyük bir telaşı yarattı ve limanda yatan Portekiz donanmasından görüldü; fakat sebebi bilinemedi. Vatandaşlarının canına kasdolunuyor zannettiler. Birçok Portekiz filikası Bahadır'ın filikasına hücum edip Portekizlilerden bazıları Bahadır'ın filikasına atladılar. Kimsenin kimseden haberi olmadığından hemen silahlar çekilip kavgaya girişildi. Bu hücumla şüphesi büsbütün artan Bahadır bu kadar çok bir kuvvet önünde birşey yapamayıp denize atladı. Rumi Sefer Han da atladı. Bahadır sahile doğru yüzerken bir Portekiz filikası yaklaştı; bir subay küreği uzattı, o da tuttu. Bir Portekiz askeri mızrakla Bahadır'ın yüzüne vurdu. Diğer askerler de mızraklarıyla vurdular. Birçok mızrak yiyen Bahadır Han suya batıp boğuldu. Rumi Sefer Han evvelce büyük bir iyilik etmiş olduğu bir Portekiz'li tarafından kurtarıldı. Diu Kalesi Komutanı Dö Suza da Bahadır'ın sandalında kavganın başlangıcında vurulup denize düşmüştü. Onun da Bahadır'ın da cesedi bulunamadı.»

Bahadır'ın ordusunun bir kısmı Çampanir kalesine kapanmıştı. Hümayun Şah bu kaleyi kuşattı. Kuşatma dört ay sürdü. Nihayetinde bir gece merdivenlerle kale duvarlarına çıkalarak kale ele geçirildi. Bu sırada Hümayun büyük bir cesaret ve kahramanlık göstermiştir. Kale'nin 50-60 metrelik dik bir cephesi uçurum gibiydi. Oraya duvarın taşları arasına kargıları sokup onların üzerlerine basarak çıkmaktan başka çare yoktu. Hümayun da buradan bu suretle 41'inci nefer olarak çıktı. Sabah oluncaya dek 300 kadar fedai asker bu suretle kaleye girdi. Oysa kaledikler bu taraftan emindiler. Kale ele geçirildi. Muhafızlar kılıçtan geçirildi. Hümayun'un böyle insanları doğradığı yalnız bu olayda oldu. O, daima insani bir surette hareket etmiştir.

Sonra Malva'nın dağlık kısımları ele geçirdi.

Bundan sonra Hümayun rahata, tenperverliğe başladı. Bu da rakiplerinin ekmeğine yağ sürdü. Bu rakiplerinin en önemlisi Şir Şah'dır.

Hümayun birçok zorluklara rağmen ülkesini az zamanda Kandehar'dan Behar'a kadar genişletti. Fakat ona Şir Şah adında başka bir düşman ortaya çıktı. Bu kişi onun başarılarını bitirecek, kardeşlerinin, hısımlarının isyanını gölgede bırakacak bir güçteydi.

Şir kuvvet bulunca isyan etti. Benares'e egemen olan Çinar (Avrupalıların kitaplarında Çünar) kalesine yerleşti. Çinar da Hümayun'un hücumlarını püskürttü. Sonra Künka (Ganj) ırmağı üzerinde Hümayun'u bozdu. Gücerat ve Malva Hanları üzerine yürümek luzumundan dolayı Hümayun Han Çinar kuşatmasını kaldırıp Gücerat içlerinde meşgul iken Şir Han fırsattan istifade edip Bengale Hükümdarı'nı tahtından indirdi ve Behar ile Od'a sahip oldu.

Artık Şir Han pek kuvvetli bir düşman oldu. Hümayun Han Gücerat'tan acele dönmüş, Şir Han'ı Bengale'nin içerlerine kadar kaçırıp kovaladı. Yüksek yaylalara alışkın olan Hümayun'un askerleri Bengale'nin sıcaklarına dayanamadıklarından Hümayun Han geri dönmeye mecbur oldu. O geri dönünce Şir Han da gelip elinden kaçırdığı yerleri tekrar aldı.

Hümayun Han Ganj üzerinde Bukşar'da Şir Han ile savaşa tutuşmuşsa da yenildi (1535). Nihayet 5 yıl sonra Kanoç'da Şir Şah'a tekrar fena halde mağlup oldu. Kardeşleri de her taraftan Hümayun'un üzerine çullanıyorlardı. Özellikle kardeşi Askeri kendisine büyük bir bela olmuştu. Hümayun ordusunu, toplarını, hazinelerini, kısacası her şeyini kaybetti. Umutsuz ve yakalanmak tehlikesi altında kalıp Hindistan'dan kaçtı. Bir avuç maiyeti ile Afganistan dağlarına çekildi. Bütün ülkesi Şir Şah'ın eline geçti (1540).

Burada Şir Şah hakkında ayrıca bilgi vereceğiz ki, bununla mühim bir simayı, yani hem Şir Şah'ı daha iyi öğreneceğiz, hem de Hümayun'un bu olayları daha açık olarak anlaşılacaktır:

Şir Şah'ın büyükbabası İbrahim «Sur» kabilesine mensup bir Afgan'dır. Ludi Hanedanı'nın kurucusu olan Behlul Ludi'nin «Ruh» memleketi Afganlara minnet borcu vardı. Çünkü bunlar Cuvanpur'a karşı olan savaşında kendisine yardım etmişlerdi. İbrahim de zaten Ruh mıntıkasından gelmişti. Asıl vatanı kuzeydoğu Hindistan'ı Afganistan'dan ayıran Süleyman sıradağlarından «Şarıh-ı Gari» denilen yerdir. Şir Şah saf Afgan kanındandı. Babası Hasan da, anası da Afgan idiler. Bu durum onların Hindistan'da kısa bir süreden beri ikamet etmekte bulunmaları Şir Şah'ın gösterdiği yeteneğin ve başarının sırrını açıklar. Behlul Ludi zamanında doğmuş olduğundan Hümayun'u Hindistan'dan çıkardığı zaman elli yaşlarında olması gerekir. Önceleri adi bir neferdi. Ludi'ler zamanında yüksele yüksele vali ve komutan oldu. Asıl adı Ferit idi. Şir Şah lakabı Behar hükümdarlarından Sultan Mahmud tarafından verilmişti. Çünkü Babür Han zamanında Ferit bu hükümdarın huzurunda bir kaplanı kendi kılıcıyla öldürmüştü. Gençliğinde babası Hindu bir odalıktan olan üvey kardeşlerine yüz verdiğinden Ferit baba yurdundan Cuvanpur (Cıvanpur)a geldi. Orada Arapça ve dinî bilimleri öğrendi. İmparator olunca Delhi'de bilim adamlarına çok saygı gösterdi.

Bir aralık Ferit'e Cuvanpur Hükümdarı tarafından iki «pargana» yani kazanın yönetimi verildi.

Ferit, yani Şir Şah bu kazaları yönetirken arazi vergisinde öyle güzel bir usul tatbik etmiştir ki, zamanımıza kadar bazı değişikliklerle devam etmiştir. Arazi vergisinden başka vergilerden aracıları yani mültezimleri kaldırmıştır. Yani Şir Şah Hindistan'da en akıllıca bir vergi uygulamakla tanınmıştır. Sonra asayişsizliği önlemekte, halka yapılan zulmü aldırmakta büyük başarılar göstermiştir. Şir Şah kardeşleriyle pek çok uğraşmış, kendi vilayetini rahata erdirmiş, mevkiini kuvvetlendirmiş, sonra Agra'da Babür'ün hizmetine girip asker olmuş, uzun müddet onunla seferlerde bulunmuştur. Şir Şah bu sırada Türklerin askerî düzenlerini ve savaş usullerini tetkik etmiş, hatta sonunda, «Eğer talih bana yaver olursa ben bu Türkleri Hindistan'dan çıkarırım!» demiştir.

Babür Han Şir Şah'a iktidar ve kahramanlığından dolayı saygı gösterirdi. Fakat söylediği sözler Babür'ün kulağına vardı. Şir Şah acele kaçtı.

Bu sırada yani Babür'ün saltanatı sonlarında Celal Han Ludi, Behar arazisinin büyük kısmına egemendi ve merkezi Patan şehriydi. Onunla Bengale Padişahı arasında ara-sıra savaşlar oluyordu. Demek Celal Han'ın iki düşmanı vardı. Türkler kuzeyden ve batıdan, Bengaleliler güneyden ve doğudan onu sıkıştırıyorlardı. Celal Han Ludi Şir Şah'ın yardımıyla Bengale Hükümdarı'nı mağlup etti. Fakat Şir Şah ganimetleri hep kendisine aldığından Celal Şah ile arasında birçok savaş oldu. Nihayet Celal Şah Bengale'ye kaçıp Şir Şah Behar Hükümdarı oldu. Evlenme sayesinde yani Tac Han'ın odalığını alarak Çunar (Çinar)'ı da ele geçirdi. Çunar Ganj ırmağı üzerinde tek önemli ve çok sağlam askerî bir mevki olduğundan buradan etraftaki bütün araziyi de ele geçirdi. Bir aralık Hümayun Çunar'ı kuşattı ise de Şir Şah yalandan itaat göstererek kaleyi elinde bıraktırmayı başardı. Bundan başka Şir Şah gerek haydut Hindu racalarından, gerek Bengale'lilerden öyle müstahkem kaleler aldı ki, bunların hepsi de ileride Hümayun veyahut başka bir hükümdar ile arasında çıkacak savaşlarında son derece askerî kıymet ve önemde idi. Hümayun bu hususta göterdiği kayıtsızlığın cezasını çekti.

Evvelce söylediğimiz gibi Agra'da Şir Şah'a dair aldığı fena haberler üzerine Malva ve Gücerat'taki zaferlerini terkedip dömeye mecbur kaldı. Hümayun Agra'daki hoşnutsuzluğu bastırdıktan sonra yavaş yavaş Ganj'ın sağ kıyısından indi ve altı aylık bir kuşatmadan sonra Çunar'ı ele geçirdi. Hümayun zamanını Çunar kuşatmasıyla geçirirken, Şir Şah da Bengale'yi ele geçiriyordu. Bengale arazisine girmek için tek yol - ırmak yolu hariç olmak üzere- «Rac-Mahal» ile Ganj arasındaki dar geçittir. Bu geçit dar ve dik olduğundan kolayca müdafaa edilebilir. «Mahrata» eşkıyasının hafif atlı çeteleri tepeler üzerinden Bengale'yi aşabilirler; fakat o zamanki Hindistan Delhi ordusu gibi çadırları, birçok ağırlıkları, beylerin ve imparatorun harem dairelerini, tahtlarını bulunduran ağır ordular bu tepeleri aşamayıp Bengale arazisine ancak Rac-Mahal geçidinden geçebilirlerdi. İşte bu sebeple Şir Şah bu geçidi iyice tahkim etmişti.

Şir Şah istila ordusunu bizzat komuta etmiyordu. Bu orduya Havas

Han adında bir beyi komutan yapmıştı. Bir aralık Şir Han Behar'ı Hümayun'a terk etmek, kendisine Bengale bırakılmak ve vergi vermek üzere Hümayun ile barış görüşmelerine giriştiyse de Hümayun Han diğer bir Afgan beyinin teklifini daha iyi bulup Şir Şah'ın teklifini reddetti. İhtimal Hümayun'un devlet adamları ona Şir Şah'ın bu gibi tekliflerine güvenmemek gerektiğini anlatabilmişlerdi.

«Tarih-i Şir-Şahi» yazarı Abbas Han diyor ki:

«Şir Şah teklifinin Hümayun Şah tarafından reddini duyunca Hümayun'un kendi değerini bilmediğinden şikayet etti. Bu Türklerin Hindistan'ı Afganlar'dan ele geçirmeleri ancak Afganların aralarındaki ayrılıkların sonucu olduğunu ve Afganlar'ın birleşerek Türkler'e galebe edeceklerini söyledi.»

Oysa Afganlar vaadlerinde durmamakla meşhur olup Şir Şah da özellikle tam bir Afgan olduğundan ve vadinde evvelce de durmamış bulunduğundan Hümayun'dan şikayetine yalnızca gülmelidir.

Hümayun'un ordusu Ganj yakasından aşağı indi. Şir Şah bu defa hazinesini gayet sağlam olan Ruhtas kalesine koymuştu. Kendisi de hafif atlıları ile beraber bu kale ile Ganj arasındaki dağlık arazideydi. İşte burada Ganj ırmağı Bengale arazisine dahil olur. Maiyetinde Gur'ı fetheden ordunun bir kısmı bulunan oğlu Celal Han Rac-Mahal yahut «Garhi» denilen müstahkem geçitte bulunuyordu. Behar ovasına dökülüp gelen Hümayun'un istila ordusuna oralarda ciddi bir direniş gösterilmedi. Bu ordu Rac-Mahal boğazında ilk sarsıntıyla karşılaştı. Celal Han orada kendi askerini kayba uğratmadan hayli direndi. Sonra Hümayun geçidi geçip Bengale toprağına girdi. Biraz evvel Afganlar'ın zaptetmiş olduğu Gur Hümayun'un eline geçti. Bu aralık yağmur mevsiminin en dehşetli zamanıydı. Hümayun'un ordusunun bir kısmı Agra'ya döndü, diğer kısmı üç ay Gur'da kaldı. Hümayun Şah da bu kısımla kaldı. Gelecek hakkında kesin sonucu yaratan bu üç ay içinde hiç kimsenin Hümayun Şah'ın huzuruna çıkmasına müsaade olunmadı. Bunun sebebini tarihler söylemiyor. Kenedi, «Belki afyon alışkanlığı, belki harem gailesi, belki de Doğu'ya özgü uyuşukluk ve müthiş yağmur mevsimidir» diyor. Fakat «Babür-name»de gördüğümüz gibi Hümayun küçüklüğünde de insandan kaçar, inzivayı severdi. Hatta babası bu haline kızar, böyle iş hükümdar olacaklara yakışmaz, derdi. Diyebiliriz ki Hümayun'da bu durumu yaratan bir sinir hastalığı vardı. Kuvvetli sebep budur. Yoksa sefere engel olabilen yağmur neden kimseyi kabul etmemesine de sebep olsun!

Hümayun Şah'ın bu boş günlerinde Şir Şah atıl değildi. Şimdi Hindistan'da seyahat edenler Hümayun Şah zamanında da şimdiki gibi rahat yollar bulunduğunu zannetmemelidir. İngiltere Hükümeti tarafından yapılmış olan yollar o zaman Behar ve Bengale'de mevcut değildi. Hindistan'ın doğu tarafında yağmur mevsiminde memleketin büyük parçaları adeta yüzlerce, binlerce mil alanlarda sığ göller haline gelir, kasabalar, köyler bunların içinde ve yüksek yerlerde seyrek adalar halinde kalırdı. Irmaklar istisna edildiği takdirde memlekette adam ve hayvan sırtında girmekten başka çare ve nakliye vasıtası yoktu. Bundan dolayı Gur'daki Hümayun ordusunun durumu pek az bir müddet

içinde vahim bir şekil aldı. Erzak azaldı. Hastalık çoğaldı. Hükümet merkezinden hiçbir haber gelmiyordu. Yollar tamamıyla düşman veya seller sebebiyle kapanmıştı. Gelen haberler de tatsız idi. Hümayun'un Agra'da bıraktığı kardeşi Hindal isyan ederek kendisini imparator ilan etmişti. Şir Şah Benares şehrini kuşatmış, sonra da ele geçirmişti. Çunar'ı kuşatıyordu. Ayrıca Cuvanpur'u tehdit ediyordu. Şir Şah Cuvanpur üzerine giderken bir meydan savaşında Hümayun'a karşı ilk başarısını kazanmıştı. Şir Şah diyordu ki:

«Bir horoz bir kere iyice dayak yerse bir daha döğüşe çıkamaz!»

Nihayet Hümayun Han Ağra'ya dönmeye karar verdi. Gur'u, yanına küçük bir fırka vererek komutanına bıraktı. Zorlukla yol alıp birçok ırmak geçerek «Munghir» (Muhghayr) karşısında bir noktaya geldi. Buradan geçerken bir düziye Şir Şah birliklerinin takibine ve saldırı hareketlerine hedef oldu. Şir Şah Hümayun'un ordusunu yıpratmaktan hiç geri kalmıyordu. Eğer Hümayun kuzey ve doğu sahilinde yoluna devam etseydi kendisini bu durumlardan kurtarabilirdi. Çünkü Şir Şah'ın askerleri hala Delhi ordusunun korkusundan dağ tepelerinden ayrılmaya cesaret edemiyorlardı. Nihayet Hümayun Çaosa kariyesi yakınında Karunassa ırmağı kıyısında durdu. İsyankar tavırlarını terketmesi için kardeşi Hindal'a nasihat etmek üzere Şeyh Behlül'ü göndermişti. Bu kişi gayet bilgin ve erdem sahibi bir şahıstı. Bengale'den ayrılmadan önce Şeyh'in Hindal tarafından öldürüldüğünü işitmişti. Bengale'de geri çekilme Hümayun Şah'ın kardeşi Askerî hakkında söylenen bir hikaye, Hümayun Şah ordusunun bu sırada nasıl asabiyetsiz, ülküsüz bir ücretli asker seviyesine inmiş olduğunu gösterir. Askerî geri çekilme sırasında ordudaydı ve onun maiyetindeki birlik ordunun en iyi ve güvenilir kısmını teşkil ediyordu.

Hümayun Şah Askerî'ye, eğer orduyu bu tehlikeli vaziyetten kurtarmayı başarırsa, istediği mükafatı vereceğini vaad eti. Askerî de büyük bir para, kıymetli kumaşlar, birkaç esir ve hadımağaları istedi. Subaylar da kendilerinin ve askerlerinin maaşlarının artırılmasını istediler.

Hindal'ın Agra'daki bu asice saltanatı pek kısa sürdü. Tarihçi «Erskayn» Hindal'ın asiliğine, Şeyh Behlul'ün öldürülmesine karşı en şiddetli belirtilerin Babür Şah'ın harem dairesinden ortaya çıktığını söylüyor:

«Hindal anası Dildar Ağa-Şah'ın sarayına gidince anasını yas elbisesi içinde buldu. Hindal anasına kendisini tahta çıktığı bu mutlu gününde yas elbisesine bürünmesinden dolayı sitem edince bu kadın gözyaşı dökerek oğluna etrafında olup biten işlerde sevinilecek değil, üzülmesi gerekecek ve yas tutulacak şeyler gördüğünü, bugün kendisinin tabutu üzerinde ağlıyor gibi olduğunu, gençlik ve tecrübesizlik sebebiyle fena nasihatçilere uyduğunu, harap olma yoluna girdiğini söyledikten sonra şöyle dedi: 'Kabahatlerine bir de masum kanı katdın, kutsal Şeyh'i katlettin. Haydi defol, sarayımı vücudunla kirletme!' Hindal kederli anasını teselli için son derece uğraştı ve onu kendisiyle beraber Delhi'ye götürmek istedi.»

Hindal Delhi'ye hareket etti; fakat oraya vardığında bu şehri Hümayun Şah adına savunulur durumda buldu. Kardeşi Kamran şehir savu-

nucularına yardım etmek üzere davet olunmuştu. Kamran'ın yaklaşması üzerine Hindal geri çekilmek zorunda kaldı. Kamran kendisini şiddetle takip ettiğinden nihayet teslim olmak mecburiyetini de hissetti. Kamran Hümayun'u hükümdar tanımakta devam ederek Agra üzerine yürüdü ve Hümayun Şah Karunassa (Karvenassa) ırmağı kenarına göndermek üzere asker toplamaya başladı. Gerçekten Hümayun yardıma pek muhtaç bir haldeydi. Biraz sonra Kamran bu asker toplama işine son verdi. Çünkü Hümayun Şah mağlup olursa kendisi için daha faydalı olacağını düşündü. Basiretsizce bir fikre düşmüştü. Şir Şah yalnız Hümayun'un düşmanı olmayıp bütün Türk Milleti'nin düşmanıydı.

O sırada (1539) Şir Şah ordusunu Hümayun Şah ordusuyla karşı karşıya getirmeye cesaret etti. Her iki taraf da mevzilerini kuvvetlendirdi. Fakat bir kere Şir Şah'ın askerinden büyük kısmı alışkın oldukları kendi memleketlerinde savaşacaklardı. Sonra onlar uzun tecrübelerle erzak ve hayvanlarına yem bulmanın usulünü öğrenmişlerdi. Oysa Türkler buraya yabancı ve garip idiler. Erzak ve hayvan yemi bulmak usulünü hiç bilmiyorlardı. Hümayun'un askeri Bahadır Şah'ın Mündasur'da düştüğü kötü duruma düştü. Karunassa ırmağı Hindularca uğrusuz sayılır. Hindular bu ırmağı geçmemek için Ganj'ın aşağı ve yukarı taraflarını dolanırlar. Hümayun ordusu her ne kadar Hindu değilse de yine hurafelere oldukça açık idiler. Özellikle bu elem verici, müthiş durumda bu çeşit batıl fikir ve inanışların pek etkili olduğu şüphesidir. Askerler ırmağın uğursuzluğuna kanaat edip maneviyatlarını kaybettiler. Aynı zamanda Şir Han eski kurnazlık usullerine başvurmuştu. Hümayun Şah'la bir ateşkes devresine girildi. Artık iki düşman tarafın barış yapacağına herkes inandı. Dindarlık ve erdemiyle meşhur Şeyh Halil son şartları kararlaştırmak üzere Şir Han'ın yanına gönderildi. Sonra ne olduğu Abas Han'ın «Tarih-i Şir-Şahi»sinde şöylece yazılıdır:

«Şeyh Halil kendisine refakat eden Hümayun Şah adamlarıyla beraber Şir Şah'la uzun bir surette ve ciddiyetle ve kuvvetle barış tavsiye etti. Görüşme sırasında Şeyh Halil'in ağzından şu sözler çıktı: 'Eğer barış yapmaya razı değilsen, haydi ne yaparsan yap! Savaş ilan et ve savaş!' Şir Han da cevap verdi: 'Söylediğin sözü hayra yorumladım. İnşallah savaşmayacağım!' Bu görüşmeden sonra Şir Şah Şeyh Halil'e birçok para, hılat, çok miktarda «mulda» ve Bengale kumaşları verdi. Hediye ve iltifatlarla onun kalbini kendisine çekti. Şir Şah sonra Şeyh Halil'i yalnızca huzuruna çağırarak Afganlar'ın Şeyh Mübarek (Ferid Şakir Gani)e olan saygılarından söz ettikten sonra Hümayun ile savaşmak mı barış yapmak mı gerektiği konusunda fikrini sorarak bilginlerden, erdem sahibi kişilerden fikrini sorarak: Takva sahiplerinden her işi danışmak gerekir. Sizde bu üç sıfat toplanmış. Benim için hangi halin hayırlı olduğunu bana açıkça söyleyiniz!' dedi. Şeyh Halil bir hayli tereddüdden sonra cevap verdi: 'Benim nasihatimi, görüşümü sormakla beni iki türlü zor duruma soktunuz. Evvela ben buraya Hükümdar tarafından elçi olarak gönderilmiş olduğumdan, onun çıkarlarından başka birşey söylemek bana yakışmaz. İkinci olarak, şimdi siz benden nasihat istiyorsunuz. Demişlerdir ki «Düşmanın bile senden nasihat isterse gerçeği söyle». Eğer şimdi size gerçek fikrimin tersine nasihat verirsem yalancıcasına

hareket etmiş olacağım. Nesillerden beri Afganlar ecdadıma saygı gösterdiler. Demek ki, burada doğruyu söylemek mecburiyetindeyim. Hümayun Şah ile barış yapmaktan çok savaşmak sizin için faydalıdır. Çünkü onun ordusu tamamıyla düzenini kaybetmiştir. Ne atı, ne başka hayvanı vardır. Kendi kardeşleri ona karşı isyan etmiştir. O şimdi sizinle zorunlu olarak barış yapmak istiyor. Sonra barışa uymayacaktır. Bu fırsattan istifade ediniz, çünkü bir daha elinize geçmez.»

Aferin koca din bilgini! Alınız, bunların koca bir alçaklık örneklerini daha. Hem de bu da diğer meslektaşları gibi doğruluk kisvesiyle bu casusluğu bu alçaklığı işliyor.

«Şir Şah savaş ile barış arasında tereddüt ediyordu; fakat Şeyh'in bu cevabı üzerine savaşa karar verdi. İşte bu hain din bilgini birçok kanın dökülmesine de sebep oldu. Evvelce Havas Hanı çağırtmıştı, o gelince güya Maharata'lar hücuma gelmişler gibi bütün orduya silah başı etmesini emretti. Ordu hareket edip eski mevkiinden dört küs uzaklaştıktan sonra, casuslardan Maharata'ların döndüklerinin öğrenildiğini söyleyerek, kendisi de geri döndü.

Ertesi günü ordusunu tekrar savaş düzenine koyup hareket etti. Yine biraz yürüdükten sonra Maharata'ların halen gelmediğini söyledi. Gece yarısından sonra komutanlarını toplayarak onlara dedi ki: «Ben hükümdara barış vaadetmiştim. Fakat düşündüm ki, şimdiye kadar ona ettiğim bütün iyi hizmetler hiçbir fayda vermedi. Sultan Mahmud'un mağlubiyetinde Hümayun'a bütün bağlılığımla hizmet ettim. O benden Çunar kalesini istedi. Ben reddedince kuvvetle almaya kalkıştı; fakat Muhammed Zaman Mirza'nın hapisten kaçtığını duyunca geri dönmeye mecbur oldu. Bundan başka Gücerat Şah'ı Sultan Bahadır Delhi havalisini ele geçirmeye geliyordu. Bu da Hümayun Şah'ı dönmeye mecbur eden sebeplerdendir. Gücerat savaşı devam ettiği müddetçe oğlum Kutb Hanı onun maiyetinde hizmet ettirdim. Ben o sırada Cuvanpur ve başka yerleri zaptedebilirken yine böyle bir iş yapmadım. Çünkü hükümdar büyük ve kuvvetlidir. Ve benim de kuvvetim varsa da sadakatsızlık ve fenalık etmek istemedim.

Hümayun Şah Gücerat'tan dönünce ordusunu hazırladı, bağlılık ve hizmetimi gözönünde tutmayıp beni uzaklaştırmak için bütün kuvvetini sarf etti. Ancak talihi yaver gitmediği için maksadına ulaşamadı. Her suretle itaat gösterdim, fayda vermedi. Vaadini bozup Bengale'ye hücum edince artık lütfundan, doğruluğundan bütün umudumu kestim. Ondan kötü davranışlar gördüğümden savaş ilan ettim. Valilerini uzaklaştırdım, memleketi talan ettim. Oralarda tek bir Türk bırakmadım. Şimdi ben ne umutla Hümayun Şah ile barış yapayım? Bugün barış yapıp dostluk gösteriyor, çünkü ordusu çok fena heldedir, hiçbir şeyleri yoktur. Bana Hümayun Şah hile etmektedir. Sonra barışa bağlı kalmayacaktır. Agra'da kardeşlerinin isyanını bastırıp ordusunu tekrar tertib ettikten sonra üstüme gelip beni yok edecektir. Çok defa tecrübe ettim ki, Afganlar savaşta Türklerden cesurdur. Türkler bu memleketi Afganlar arasında mevcut ayrılık ve ikilik yüzünden ele geçirmişlerdir. Eğer Afgan kardeşlerim razı olurlarsa ben Hümayun Şah ile barışı bozup talihimi deneyeceğim!»

Bu ustaca nutka reisler Afgan milletinin arasından artık ayrılığın kalkmış olduğunu, savaşta son derece sebat edeceklerini, barışın bozulmasının çok akıllıca bir hareket olduğunu söyleyerek cevap verdiler.

Yukarıda hücum edeceği söylenilen Maharata bir Hindu beyi olup Havas Han'a karşı Hümayun Şah ile birlikte hareket etmişti. Afganlılar birdenbire hücum ettiler.

Hümayun'un askerleri, hiçbir şeyden haberleri olmadığından şaşırıp kaldılar. Zaten Hümayun için başarı umudu yoktu. Hele Hümayun Şah'ın tuttuğu tarz, muhtemel olan en küçük umudu bile yok etti. Tarihçilerin dediği gibi kahramanlıkta arslan, gençliğine ve askerine mağrur biri olduğu için düşmanına mukabele maksadıyla tedbir bile almadı, onu çok aşağı gördü. Afganlar gayet düzenli biçimde hücuma devam ettiler. Bütün Hümayun ordusu bir anda perişanlığa düştü. Ağırlık, hazine, hükümdarın ki dahil olmak üzere harem takımları galibin eline düştü. Esir olan kadınlara gereken bütün saygı gösterildi. Hükümdar'ın haremleri pek az sonra Ağra'ya gönderildi. Hümayun savaşta hafifçe yaralanmıştı ve arzusuna karşı gelinerek zorla savaş meydanından kaçırıldı. Atıyla Kenka ırmağına saldırdı. Hayvan boğuldu, orada su taşımakta olan Nizam Şua adında bir saka Hümayun'u kurtardı. Bu adam su tulumunu şişirdi Humayun'un önüne attı. Bununla Hümayun karşı yakaya çıktı. Birçok zorluk aşdıktan ve birçok defa esir edilmek tehlikesi atlattıktan sonra Hükümdar Agra'ya varabildi. Agra vardıktan sonra sakayı getirtti. Ve ona nasıl bir ödül istediğini sordu. Nizam Şua bir gün için Hindistan Hükümdarı olmak istediğini söyledi. Hümayun onu törenle tahta oruttu. Kendisine bağlılığını bildirdi. Nizam bu birgün içinde deriden para kestirmiştir. Bu paralardan halen Hindistan'da örnekler vardır.

Orada her iki kardeşi yani Kamran ile Hindal tarafından bağlılıkla ve hükümdar olarak karşılandı. Fakat Hümayun askerinin en seçme kısmını savaş meydanında bırakmıştı. Bu uğrusuz Çausa meydan savaşında sekiz bin görgülü, yetişken Türk askerinin öldüğü veya esir düştüğü rivayet olunuyor. Bengale'de bırakılmış olan asker de umutsuz biçimde düşman tarfından sarılmıştı. Bu birlik bir müddet kendilerinden pek çok bir düşmana karşı büyük kahramanlık ve cesaretle direndi, fakat nihayet erafa dağıldı.

Söylentiye göre bu birlikten yalnız tek bir subay Hümayun'a gelebilmiştir. Savaş akşamında Şir Şah maiyetine, «Rüyasında Peygamber'in Hümayun'u huzuruna çağırıp başındaki tacı alarak kendisinin başına koyduğunu, adaletle memleketi yönetmesini tavsiye eylediğini gördüğünü» söylemiştir. Yine söylentiye göre Şir Şah ancak Afgan beylerinin baskıları sonucunda kendisini hükümdar ilan edip adına hutbe okutmuş, şerefine davullar çalınmış, ordugahta dokuz gün dokuz gece şenlik edilmiştir.

Bu şenlikler Şir Şah'ı ciddi meşguliyetlerinden asla alıkoyamadı. Ordusunu Ganj sahilinden yukarı Kalpi'ye kadar sevketti. Malva ve Gücerat'a mektuplar ve asker gönderdi. Şir Şah'ın hükümdarlığını ilan etti. Memleketteki bütün Tükleri defetmeleri her tarafa emrolundu.

Bu tedbirler hemen başarılı olmadıysa da herhalde faydalı oldu. Bu

sayede ilerideki savaşta güneyden ve batıdan Hümayun'a yardım gelmedi. Hümayun'un Han-ı Hanan'ı olup Hümayun'a yıllarca önce Şir Şah'ı ezmesini tavsiye eden kişi Şir Şah tarafından Munghir'de esir edildi sonra da Afgan milletine mensup olmasına rağmen öldürüldü. Bu kişi Babür Han'ı Kabil'den Hindistan'a getirmekle, orada yerleşmesine sebep olmakla suçlanmıştı.

Hümayun Ağra'ya kardeşi Askerî ile gelmişti. Orada diğer iki kardeşi ile de buluştular. Hindal Hümayun Şah tarafından millet huzurunda sorguya çekildi; fakat affolundu. Kamran Hümayun'a Ağra'da kalmasını, kendisinin ordunun başında Afganlar üzerine hücum etmesini rica etti. Hümayun buna izin vermedi. Kamran'ın Lahor'a dönüp gitmesine de müsaade etmedi. Kamran Agra'nın havasına alışamayarak hastalandı. Hümayun kardeşine Lahor'a gitmesine müsaadeye mecbur oldu. Fakat önceki savaşlarda bulunmamış olan taze Türk askeri de Kamran'la beraber gitti. Hümayun tarafında artık para canlısı olmuş, rahat ve sefahate alışmış, ahlakı bozulmuş, komutanlarına güvenleri kalmamış yorgun bir ordu vardı. Afganlar ise son derece şevkli, kazandıkları zaferlerden cesaret almış bir haldeydiler. Afganistan'da bu zaferleri duyan kabileler akın akın gelip Şir Şah'ın ordusunu kabartmaya başladılar.

Son savaş Kanoç civarında oldu. Hümayun ordusu Ganj'ın doğu tarafına geçti, orada Afganlar'la karşılaştı. Hümayun'un amcası oğlu ve «Tarih-i Raşid»in yazarı olan Mirza Haydar Türk ordugahını ve meydana gelen savaşı pek mükemmel surette yazmaktadır. İmparator'un ordusunda birtakım ağır toplar mevcut olduğu halde bunların hiçbir faydası görülmedi. Bu ordunun ağırlıkları, eşyası pek fazla, savaşçı olmayanlar ise son derece çoktu. Bu kuvvet Babür Han'ın Paniput savaşını kazanmış olan tahammüllü, çevik, hafif Türk kuvvetinin tamamıyla tersiydi. Savaş en şiddetli yağmurlar sırasında meydana gelmiş, disiplinden yoksun olan bu ordudan birçok asker zahmete katlanamayarak orduyu bırakıp gitmişti.

Mirza Haydar savaşı şöyle anlatıyor:

«H. 947'de (1540) Muharrem ayının üçüncü günü savaş planımızı uygulamak üzere atlandık ve ona göre düzenimizi yaptık. Karar verilmiş olduğu gibi, arabalar, havan topları ve küçük toplar merkeze yerleştirildi. Topların komutası Üstad Ali Kulı Han'ın oğlu Muhammed Han Rumi ile, Üstat Ahmet Rumi ve Hüseyin Halife'ye verildi. Bunlar arabalarla hayvanları yerlerine yerleştirdiler ve arabalarına zincir çektiler. Diğer birliklerde öyle namlı beyler yoktu. Mevcut olanların ancak adı beydi. Bunlar memleketin her yerini ellerine geçirmişlerdi. Ama tedbir, bilgi gayret ve şeref gibi soyluluk gereği olan duygulara sahip değillerdi.

«Hümayun Şah beni (yazarı) sol tarafında görevlendirmişti. Böylece benim sağ kanadım Hümayun Şah'ın sol kanadında idi. Aynı mevkie seçkin askerlerinden bir birlik de koymuştu. Sol tarafımda benim maiyetim yer almıştı. Yanımda savaşa alışıp yetişmiş, cenk usullerini çok iyi bilen 400 kişilik maiyetim vardı. Bunlardan ellisi zırhlı atlar üstündeydiler. Benimle ırmak arasında hepsi tuğ sahibi yirmi yedi beyin askeri vardı. Sol kanatın diğer kısımları da bulunuyordu. Savaş günü Şir

Han birliklerini düzenleyip meydana geldiği zaman bu yirmi yedi beyin bayrağından hiçbiri görünmedi; çünkü bu büyük beyler düşman görüp üzerlerine hücum eder korkusuyla bayraklarını saklamışlardı. Bu beylerin askerlikleri, kahramanlıkları bu hareketlerinden anlaşılabilir!

«Şir Han her biri biner kişilik beş birlik ile meydana geldi. Pişdar olarak da üçbin kişi vardı. Afganların kuvvetini 15 bin kişiden az tahmin ettim. Oysa Çağatay ordusu 40 bin kişi olup hepsi kıpçak atlarına binmişler, demir zırh giymişlerdi.

«Türk ordusu deniz gibi dalgalanıyordu. Fakat beylerin cesaret ve fikirleri yukarıda tarif ettiğim haldeydi. Şir Han ordusu siperlerinden dışarı çıkınca dört birliğe eşit görünen iki cauk (cauk, fırka demektir) arkada saf tutup, üç birliği hasma karşı olmak üzere ilerledi. Bir tarafta ben seçtiğim yeri almak üzere merkeze rehberlik etmekteydim. Seçtiğim yere gelince orayı işgal etmeyi başaramadık. Çünkü zengin olsun, fakir olsun Türk ordusunda her bey ve vezir askerden hariç hademeye sahiptiler. 100 kişi askeri olan bir beyin 500 hademe ve etrafı vardı ki, bunların savaş gününde hiç bir faydası olmaz, kendileri de düzenlerini koruyamazlardı. Nerede bir savaş olursa orada bu hademeler emir ve inzibattan çıkıp perişanlığa sebep olurlar. Bir kere efendilerini kaybedince korkup ortalığı karıştırarak kaçarlar. Sözün kısası bizim için mevkiini elde bulundurmak mümkün olmadı. Böylece düşman bizim arkamıza geçip merkezimizin top arabaları arasına gerilmiş zincirin üzerine sürdü. Asker zincirlere doğru itilip sıkıştı. Arkada kalanlar o kadar tazyik gördüler ki zincirlerden içeri geçtiler; zincirlerde görevli olanlar da bunların önünde gerilere sürüldüler. Bu suretle bütün savaş düzeni yok oldu. İşte merkezin bu hali böyleydi.

«Sağ kanatta Şir Han safı düzeninde ilerledi; fakat henüz tek bir ok atılmadan oradaki hademe ve etraf takımı da rüzgar önüne düşmüş çer çöp gibi kaçtı. Savaş saflarını kırıp hep birlikte merkez üzerine yığıldılar. Komutanların ileri göndermiş oldukları uşaklar da top arabaları hattına koştu ve bütün ordu bozuldu. Efendi uşağından, uşak efendisinden ayrıldı. Merkezin böyle perişan olduğu sırada sağ kanattan gelen bütün kaçaklar da merkez üstüne düştüler. İşte böylece düşman henüz bir ok atmaksızın bütün ordumuzu mağlup ve perişan etti. Ben Çağatay ordusunu, uşaklar ve işçileri hesaba katmaksızın 40 bin asker tahmin etmiştim. Bu kuvvet 10 bin kişinin önünde kaçtı ve Şir Han galip geldi. Ne dosttan, ne düşmandan bir tek adam yaralanmadı. Tek top atılmadı. «Gardon» denilen savaş arabaları da işe yaramadı.»

Bu hengamede Hümayun Şah bir fil üzerine binerek büyük zorlukla ırmağı geçti. Agra'ya kaçtı, fakat artık saltanatı sona ermişti.

1540 yılının ortalarında olan bu mağlubiyet Babür'ün Panipat zaferinden 15 yıl sonra olmuştur. Bu kısa müddet zarfında Babürlüler Hükümeti muazzam bir şekilde büyüyüp güç kazanmıştı. Sonunda ciddi bir direniş karşısında mahvoluvermişti. Hümayun Şah da Şir Şah da Kanoç hezimetini Tanrı'nın takdirine atfettiler. Şir Şah gördüğü rüyada Hümayun'la iki ordunun arasında görüşmüşler, Hümayun onu yere atmış, sonra Hümayun Şir Şah'ı yerden kaldırmaya çalışmışsa da başarılı olamamış imiş. Şir Şah bunu Hindistan toprağının kendinde

kalacağına işaret saymıştır. Diğer taraftan Hümayun Han ise mağlubiyetini, düşmana olağanüstü kuvvetlerin ve yaratıkların yardım ettiğine bağlamıştır. Ve o kadar korkmuştur ki, bir daha asla Şir Şah'a karşılık vermeye teşebüs etmeyip Afganlar'ın yaklaştığını işitince Agra'dan Delhi'ye, oradan Lahor'a çekilmiştir. Orada kardeşi Kamran'la buluştu. Orada da rahat edemedi. Afganlar her taraftan akıp gelen milletdaşlarıyla kuvvetlenip bir düziye ilerliyorlardı. Kamran Mirza'nın komutan ve askerlerinden bir kısmı Afganlar'la savaşmaya hevesliydiler. Kamran ise Hindistan'dan bıkmıştı. Serin Kabil yaylalarında rakipsiz olarak padişahlık etmeyi tercih ediyordu. Zaten Hindistan için sonucu şüpheli bir savaşa girse bile zaferin neticesi ancak kardeşini yine kendisine hükümdar yapmaktan ibaretti. Kamran kardeşi Askerîyi yanına alıp Kabil'e hareket etti. Hümayun da diğer kardeşi Hindal ile güneybatıya doğru yola çıktı. Mirza Haydar o sırada Lahor'dan Keşmir'e gitti. Kaşgar Han'ı Seyyid Han komutasında olarak birkaç yıl önce Haydar Mirza buraya bir akına gelmişti. Oranın güzelliğine bayıldığı gibi zaptının da kolay olacağı dikkatini çekmişti. Bu sırada iç kavgalar da vardı. Birbiriyle çarpışan guruplardan biri tarafından davet olunduğundan pek az olan maiyetiyle oraya gidip kan dökülmeksizin Keşmir'e sahip oldu. 1551 yılında öldürülünceye kadar orada başarılı biçimde egemenlik sürdü.

Hümayun o sırada Argunlar'ın egemenliği altında bulunan Sind ülkesine yönelmişti. Ya orayı ele geçirmeyi, yahut burasını bir atlama taşı yaparak Gücerat'ı zaptetmeyi düşünüyordu. Başarılı olamadı. Hümayun'un bu serseri biçimde seyahat ve teşebbüsleri Kanoç hezimetinden itibaren İran'da bulunduğu zamana kadar yanında özel işlerine bakan Cevher adında biri tarafından ayrıntılı biçimde yazılmıştır. Cevher'in eseri süslü kelimelerle muğlak bir hale konmamış ve Hind Müslümanlar'ına ait ender tarihlerden biri olup tarihî gerçekler onda sade ve açık bir dil ile tasvir edilmiştir. Hümayun Aşağı Sind'in en mühim şehirlerinden biri olan Behakar'ı kuşatarak almak istediyse de bunda da başarılı olamadı. Maiyeti kendisini terk etmeye başladı.

Hindal'ın yanına gitti. Kardeşinin mürşitlerinden birinin kızı ve pek güzel olan Hamide Banu Begüm'ü görüp aşık oldu. Kardeşinin engellemesine rağmen onunla evlendi. Yeni karısıyla Lahor'a döndü. Bu imparatoriçe Meryem Mekani adını aldı.

Hindal da Hümayun'u terk edip Kandehar'a gitti.

Çudpur Racası Hümayun'la uyuşmayı teklif etti. Maksadı kendisini yakalayıp Şir Han'a teslim etmekti. Hümayun zamanında haber alıp çöle kaçtı. Bin zahmet, bin tehlikeden sonra yorgun argın, halde Amarkot'a geldi.

Amarkot Racası Hümayun'u iyi karşıladı. Ona Tatta üzerine beraber yürümeyi teklif etti. Beraber sefere çıktılar. İmparatoriçe Hamide Banu Begüm kardeşi Hoca Muazzam ile beraber Amarkot'ta kaldı. Birkaç gün sonra bir oğul doğurdu (15 Ekim 1542). Bu haberi alan Hümayun bu çocuğun adını Ebul-Feth Celalüddin Ekber koydu. Ana tarafından atası Şeyh Ali Ekber-i Cami idi. Hamide Banu Begüm'ün babası evliya derecesinde sayılan Şeyh Ahmed-i Cam'dır. Ekber adı atasından gelse ge-

rektir. Ekber, demek ki, ana tarafından Cami adındaki bilgin sülaledendir.

Demek meşhur Ekber Han'ın doğduğu yer Cesalmir çölünde Amarkot vahasıdır. Bu vaha bu şerefi kazanmıştır. Sebebini ileride göreceğiz.

Beyler kendisini kutladılar. Bu sırada Hümayun Cevher'e yanında hazineden ne kaldığını sordu. Cevher de iki yüz eşrefi, bir top kumaş ile bir misk çıkını olduğunu söyledi. Hümayun emanet olan iki yüz altının sahibine verilmesini emretti. Sonra bir çini tabak getirip miski tabağın içinde kırdı ve parçalarını etraftaki beylerine dağıttı. İşte Şahane Kalender Babür Şah'ın oğlu nihayet böyle bir sefalete düşmüştü! Miski dağıtırken şunları söyledi: «Size yapabildiğim yegane hediyedir. Umarım ki, bu çadırın havasına bu miskin kokusu nasıl yayıldıysa, oğlumun şöhreti de bir gün böyle dünyaya yayılsın.» Bu törenden sonra kösler ve zurnalar çalınıp Ekber'in doğuşu ilan edildi. Bu sırada beylerden biri «Cun» köyünü işgal etti. Hümayun karargahını oraya kurdu. Birkaç gün sonra Hamide Banu Begüm çocuğu Ekber ile beraber geldi. Her gün Şeyh Hüseyin Argun ile ufak tefek çarpışmalar oluyordu. Bunlardan birinde Hümayun Han'ın nedimlerinden Şeyh Ali öldü. Bu kişi Tatta Şeyhülislamı olup evliya tanınırdı. Hükümdar Şeyh Ali'nin ölümüne üzüldü. Biraz sonra da Hümayun'un müttefiki olan Raca'nın orduları perişan edildi. Raca kaçtı. Hümayun'la araları da açıldı. Bunun üzerine Hümayun çok üzülerek, her şeyi bırakıp Mekke'ye gitmeye karar verdi. Böyle yapsaydı Babür'ün kurduğu saltanat o zaman biter giderdi. Bu sırada, çöldeyken Kanoç savaşındaki mağlubiyetinden sonra ayrı düşmüş ve birçok felakete uğramış olan beylerden Bayram Bey yetişti, geldi. Bu kişi hükümdarı Mekke fikrinden vazgeçirip Kandehar üzerine sefere ikna etti. Bayram'ın sayesinde Şah Hüseyin Argun ile barış yapıp ondan sefer için gerekli malzemeleri aldı.

Ekber Şah'ın ilk devrinde Babürlüler Devleti'nin en önemli devlet adamı olmaya aday bulunan, sonra Bayram Han adını alan bu İran'lı bey[19] Hümayun ile oğlunun en sadık yardımcısı idi. Kanoç hezimeti akabinde Bayram Bey Hindu racaya sığınmışsa da, Raca, Şir Han'ın gazabından korkarak onu Şir Han'a teslim etmişti. Şir Şah Bayram Bey'in yeteneklerini takdir ettiğinden ona iyi davranmış, Malva seferinde beraberinde bulundurmuştu. Fakat bir gün Şir Şah'la konuşurken hiç çekinmeden insanın kalbindeki gerçek sevginin ve bağlılığın asla değişmeyeceğini söylediğinden Şir Şah Bayram'ın ne demek istediğini anlamış ve hizmetlerine rağmen onu terfi ettirmemişti.

Bayram Han Afgan ordugahından bin bir zorlukla kaçmayı başardı, fakat yakalandı. Kendisiyle beraber gayet güzel çehreli, güzel ve kahraman vücudlu Kasım Han adında bir Türk Bey'i vardı. Bu bey Afganlar tarafından Bayram Han zannedildi. Bayram gerçeği söyleyerek arkadaşını kurtarmak istedi. Ancak yüce duygulara sahip olan Türk beyi büyük bir kahramanlık ve can cömertliği gösterip Bayram Han'ı işaret ederek Afganlar'a şöyle dedi:

19- Buna kitaplar İranlı diyorlarsa da Acem cinsi değil, İran Türklerinden olması gerekir. Çünkü Acemler bir Türk adı olan Bayram adını taşımazlar. Zaten Kont Dö Nuer de Bayram'ın Türk olduğunu kaydeder.

- Şu sadık hizmetkarıma bakınız, beni kurtarmak için nasıl canını tehlikeye atıyor. Rica ederim ona bir fenalık yapmayın, bırakın gitsin!

Bu hileden hiç şüphelenmeyen Afganlar ise Bayram'ı bıraktılar. Kasım Han'ı Şir Şah'ın huzuruna götürdüler. Kasım orada idam edildi. Şir Şah birçok becerilere sahipti. Fakat bu beceriler içinde yüce duygular ve tam bir bağlılıktan eser yoktu.

Hümayun kardeşleriyle bir uzlaşma yapmak için Kahdehar'a doğru yola koyuldu.

Hümayun'un üç kardeşi babalarının nasihatlerinin unutup kardeşleri ve imparatorları aleyhine birçok isyan çıkardı ve onu düşürdü. Sebep oldukları karışıklıklardan ve bu uçurumdan tabiatiyle kendileri de zararlı çıktılar. Artık Hindistan taraflarında tutunamayıp Kabil yönlerine çekilmişlerdi.

Bunları ayıplamamalı. Bunlar da, Hümayun da dahil olmak üzere o yüzyılda herkes böyleydi. O zamanlarda görev, ortak çıkar ile devlet ve millet çıkarı yoktu. Büyük, küçük her şahıs yalnız kendi çıkarına bakıyordu. Bu sebeple birleşiyor veya arkadaş ve amirlerine hıyanet ediyor, diğer tarafa geçiyordu. Herkes büyük mevki ve özellikle yağma ve ganimet gözlüyordu. Bu maksatla Türkler Afganlar ile Afganlar Türkler'le bile birleşiyorlardı. En önemli etken kişilerin çıkarları idi.

Kamran bin zahmetle Kabil'e gelmiş, orada bağımsızlığını ilan etmişti. Askerî Kamran'a bağlandı. Hindal Kandehar'da bağımsızlığını ilan ettiyse de Kamran tarafından yakalanıp Kabil'e getirildi. Kahdehar bölüşmede Askerî'ye düştü.

Hümayun eğer bu durum içinde oraya varsaydı o da Hindal gibi olurdu. Fakat Hümayun Askerî'nin kendisini yakalamak niyetinde olduğunu haber aldı. Bunun üzerine geri döndü. Askerî Hümayun'dan bir haber almak için adam göndermişti. İşte bu adam görevini yapacak yerde Hümayun'a gelip işi anlatmıştır. Hümayun acele kaçmaktan başka çare olmadığını anlayıp derhal ata bindi ve batıya doğru yol alıp çöle daldı. Karısı, Bayram Bey ve birçok beyler kendisini takip ettiler. Çok sıcak olduğundan Ekber diğer kalanlarla ordugahta bırakıldı. Hümayun henüz gitmişti ki, Askerî ordusuyla yetişti. Ordugahı yağmaladı. Ekber'i alıp Kandehar'a götürerek karısına baktırdı.

Bu sırada Hümayun çok meşakkat ve sefalete uğradı. Çoğunlukla maiyetine yedirmek için pek az yemek bulabiliyordu. Zaten atları ve nakliye hayvanları da yoktu. Hepsinden kötüsü bu seyahatlerin büyük kısmı Sind ırmağına yakın kumluk çöllerde geçiyordu. Hümayun ile yanındakiler zaman zaman susuzluktan helak olmak raddesini gelmekteydiler.

Kısacası Hümayun serserice dolaşan bir şövalye durumuna düşmüştü. Olağanüstü sergüzeştler içinde kaldı. Kardeşleri hem Afganistan'ı elinden aldılar, hem de kendisini Afganistan'dan kaçırdılar. Babür'ün dehasıyla kurulan koca İmparatorluk Hümayun'un kayıtsızlığı ve zevki ve beceriksizliğiyle yok olup gitti. Hümayun İran sınırına gelip Siyistan'a girdi.

Şir Şah Kanoç zaferinden sonra Ağra üzerine yürüdü. Az bir müddet içinde Ağra, Delhi ve Lahor'u ele geçirdi.

Şir Şah şimdi Malva'yı da ele geçirmiş, Hindistan'ın büyük bir kısmının hükümdarı olmuştu. Ancak Racputlar onun hükümdarlığını kabul ve tasdik etmemişlerdi. Şir Şah üzerlerine gidip onları cezalandırdı. Özellikle Müslümanlar'a çok zulüm eden Racput reisi Puran-Malı'ı ezdi ve harap etti. 1544'de Şir Şah Marvar üzerine yürüdü. Burada da Racputlar'ı ezdi.

1545'de bir kale kuşatmasında bir humbaranın patlamasıyla yandı. Biraz sonra bundan öldü. Ölümü Kanoç savaşından beş yıl sonradır.

Şir Şah Hindistan'ın en büyük hükümdarlarından sayılır. Bu beş yıl zarfında hiç durmadan çalışmış, vergi işlerini düzenlemiş, eşkiyalığı bastırmıştır.

Şimdi Hümayun'un hayatının ikinci devresi başlamıştır. Bu devre İran'a girdiği zamandan Hindistan'a tekrar sahip olduğu zamana kadardır.

Hümayun Siyistan'dan Şah Tahmasb'a Bayram Bey'le bir mektup gönderdi. O mektupta şu şiir vardır ve Türkçe tercümesi şöyledir:

Ey Zümrüd-ü Anka gibi yüksek olan himmetim
Kanaatım Kaf kulesinin mesken etmiştir.
Buğdayı gösterip arpa satan sefillerin zamanı
Benim tab'amın tortusunu çavdar kaani' etmiştir.
Düşmanım arslandır bir müddetten beri bana arkasını çevirmiş idi,
Adavet ve kinden bana yer göstermiştir.
Şah'dan öyle iltimas ederim ki bana şunu yapsın:
Öyle ki Hazret-i Ali «Erzen» çölünde Selman-ı Pak'e yapmıştır.

Bu şiir Tahmasb'ın hoşuna gitmiş, Hümayun'u başkentine çağırmış, olağanüstü tören ve şenliklerle karşılamıştır. Üç gün davul çaldırmıştır. Bunlara sebep Hümayun'u şii yapacağı umuduydu. Bir de bu törende uyruğuna Hint Hükümdarı'nın kendisine sığındığını göstermekti. Şah Tahmasb Hümayun'a hılat ve bir Acem külahı verdi. Bu külahın üzerinde 12 İmam'ın (Şii alameti olan İsnaaşer) işaretleri vardı. Hümayun külahı giymedi. Bu sefer Tahmasb ona haber gönderip şii olursa yardım edeceğini, olmazsa kendisini ateşte yakacağını bildirdi. Hümayun şiiliği kabul eder göründü. Buna inandılar. Tahmasb Hümayun'u sağ tarafına oturttu. Ona ziyafetler verdi.

Tahmasb kendisini Hümayun'dan büyük göstermek için gereksiz ve soğuk şeyler de yapıyordu. Bir defa Hümayun'u huzuruna kabul ettiği zaman kendisi gayet ufak bir halıya oturmuştu. Maksadı Hümayun'u kendi oturduğu halıya oturtmamaktı. Halıda Hümayun'a teklif edilecek yer kalmamıştı. Hümayun'un yanında olan ve bu hali gören bir Türk kızıp sadakındaki sırmalı ipek kumaşı çekerek yırttı. Hümayun'un oturması için Şah Tahmasb'ın yanına serdi. Şu Türk'ün yaptığı dillere destan olacak şeydir. Bu olay Türklerdeki haysiyet duygusunun yüksekliğini gösteren şeylerdendir.

Sonra Tahmasb Hümayun'a iyi muamele etti. Bunda Bayram Han'ın etkisi vardı. Çünkü Bayram Han şii idi. Hümayun'un şiiliği kabul etmiş gibi görünmesinde onun da rolü vardır.

Tahmasb sonunda Kahdehar'ı ele geçirdi. İran'a bağlı bir eyalet halinde Hümayun tarafından yönetilmek üzere ona verdi. Aynı zamanda durum müsaade ederse Hümayun'un hesabına Kabil ve Hindistan'ı almak şartıyla Hümayun'a 12 bin kişilik bir ordu verdi. Bu orduda genç oğlu Murad Mirza'yı da görevlendirdi. Tahmasb Bayram'a da Han unvanını verdi. Hümayun Han 1544'de bu askerle İran'dan hareket etti. Kahdehar'a geldi.

Hümayun İran'da altı ay kaldı. Onun Kahdehar üzerine yürüdüğünü haber alan Askerî bütün aileyi ve yanında bulunan Ekber'i Kabil'e gönderdi.

Hümayun İran'da iken Kamran Mirza Gazne'yi Mirza Askerî'ye vermiş, Bedehşan'ı Sülayman Mirza'dan alıp onu Kahdehar kalesine hapsetmişti.

İran ordusu beş ay kuşatmadan sonra Kahdehar'ı ele geçirdi. Kale'nin sahibi Mirza Askerî'yi yakaladı. Askerî'yi Babür'ün bacısı İhtiyar Hanzade'nin şefaatıyla affetti. Kandehar Acemler'in oldu. Acemler kalede yerleştiler. Hümayun'un askeri dışarıda kaldı. Kış geldi. Bunlar kalede yer istediler. Acemler vermediler. Hümayun büyük bir hiddetle ani bir darbe vurup kaleyi ele geçirdi ve Acemler'i dışarı attı. Tahmasb'ın oğlu Murad da ölmüştü. Acemler İran'a çekildiler. Şimdi Hümayun Kamran'dan kuvvetliydi. Kamran'ın beyleri onu bırakıp Hümayun tarafına geçiyorlardı. Hümayun Kabil üzerine yürümek ve Kamran'ı cezalandırmak için hazırlanıyordu. Bunları gören Kamran kendisini kaybetti. Hümayun ilerlemeye başladı. Yolda Kamran'dan kaçmış olan Hindal ile Nasır'a rastgeldi. Onlar da Hümayun'a katıldılar. Bu haberleri alan Kamran zaman kaybetmeden bir gece kaçtı. Gazne'ye gitti. Hümayun 1546'da (H. 952'de) Kabil'e girdi. Oğlu Ekber'i orada buldu. Üç yıldır görmediği oğluna kavuşması, Kabil'i zaptı sevincini bir kat daha artırdı. Ekber'in anası Kahdehar'dan gelince Ekber Kabil'de büyük bir düğünle sünnet edildi.

Süleyman Mirza Kahdehar hapishanesinden kaçıp Bedehşan'ı ele geçirdi. Hümayun Han Bedehşan'ı kurtarmak üzere hareket etti. Bunu fırsat bilen Kamran gelip Kabil'i tekrar aldı Bundan haberdar olan Hümayun Bedahşan'ı Mirza Süleyman'a, Kahdehar'ı Mirza Hindal'a verdi. Bu işlerin asıl sebebi olan Mirza Nasır'ı idam etti. Bundan sonra Kabil üzerine yürüdü. Mirza Kamran'la savaşlar yaptı. Kabil'i yeniden aldı. Kabil'in kuşatması sırasında Hümayun'un oğlu Ekber'i kale duvarından oklara karşı tutarlardı. Bu suretle Hümayun askerine ateş ettirmemek, ok attırmamak isterlerdi. Çocuğa bir şey olmadı (1550). Hümayun Kabil'de bir yıl rahat kaldı.

Biraz sonra Kamran'la Askerî ittifak edip Hümayun'un üzerine yürüdüler. Hümayun bu sırada Bedehşan beyleriyle daha sıkı hısım olmak için Mirza Sülayman Bedehşani'nin kızıyla evlendi. Kardeşleriyle arasında birçok savaş oldu. Sonunda iki Mirza da yenik düştü. Mirza Askerî tutuldu, Kamran «Sultan Adem Kekeri» (Kekri, Kekeri orduca çınar demektir) 'ye sığındı. Kekeri (Gahar) Hümayun'la aralarında bir savaşa boşuna kan dökülmesine sebep olmaması için Kamran'ı Hümayun Han'a teslim etti. Hümayun Kamran'ı afediyordu. Beyler razı ol-

madılar. Kamran'ın gözlerini akıtıp Askeri Mirza ile beraber ikisini de Mekke'ye gönderdiler. Bu iki Türe'den (prensten) Askeri Mekke yolunda, Kamran Mekke'de ölmüşlerdir. Kamran 1554 yılında kör edilmiş, 1557 yılında ölmüştür. Kamran bir aralık Türkiye'ye sığınmıştı. Bu iki adamın Türk tahtı için olan hırslarını Arap kumları yutup eritmiştir. Hindal da bu harblerin birinde, Kamran Hümayun'un ordugahını bir gece bastığı zaman, öldürülmüştür.

Bu gece baskınında Ekber ordugahta bulunmuş, bu gece çarpışmasının ortasında kalmış ancak sağ salim kurtulmuştu. Hümayun oğlunu bu olayın ödülü olarak Hindal'a varis yaptı. Hindal'ın kızı Ruki'ye ile de nişanladı. Hindal'ın malikanesi olan Gaznin (Gazneyn)i de verdi.

Bu savaşlarda daima Hindal Hümayun'la, Askeri Kamran'la beraber olmuşlardır. Kısacası beş yıl uğraşarak Hümayun Afganistan'ı almış, kardeş belasından kurtulmuştur. Bu işi 1550 yılında tamamlamıştır.

Artık engeller gitmiş, serbest kalmış, Hindistan'ın fethine sıra gelmişti. Hazırlığını gördü. Tabii artık Hümayun'un kardeşleri yoktu. Pencab'dan Keşmir üzerine yürümeye kalktı; fakat böyle bir sefer mevcut şartlar altında kendisi için bir tehlike idi. Bereket versin hareket günü adamları Keşmir yerine Kabil'e doğru döndüler. O da mecburen Kabil'e geldi. Kabil'e geldiğinden biraz sonra karısı Mah-Cumak Begüm bir oğul doğurdu. Adını Muhamed Hekim koydu.

Hümayun'un Hindistan'dan kovulmasıyla Hindistan'a tekrar girmesi arasında 15 yıl geçmişti.

Bu sırada Hindistan da durum şöyledir: Şir Şah ölmüş, varisleri birbirine girmiş, İmparatorluk üçe ayrılmıştı. Şir Şah'ın oğlu Selim Şah babası gibi sert idi; fakat onun gibi zeki değildi. Tıpkı Sultan İbrahim gibi etrafındaki Afgan beylerinin etkisini kırmakla uğraşıyordu. Tabi kendi bastığı dalı kesiyordu. Onların etkisini kırmak, kendi etkisini kırmak demekti. Netice İbrahim'de de, Selim'de de aynı olmuştu. Selim Adil Şah'ı öldürmek istemiş, beylerin çoğu Adil Şah tarafına geçmişlerdir; fakat yapılan savaşı Selim kazanmıştı. Selim kuzeyden tekrar bir istila olamaması için Lahor'u yıkmak fikrindeydi.

Selim de 1553'de ölmüş, onun ölümüyle Sur hükümdarları da iyice zayıflamıştı. Afganlılar her zamanki karışıklıkların ve anlaşmazlıkların içine düşmüşlerdi. Her taraf bir beyin ve valinin elindeydi. Hepsi de bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Bu birçok hükümdar birbirini yiyordu. Asıl hükümdar mevkiinde adı Müberek Han olan bir adam bulunuyordu. Bunun unvanı Sultan Muhammed Ali Şah idi. Fakat Delhi ve Agra bile bunun elinde değildi. Yalnız adı hükümdardı. Bir de şu vardı ki, bu Afganlar pespaye türediler idi. Halk kendilerine saygı göstermiyordu. Oysa Babürlüler atalarından beri soylu idiler. Hele Aksak Timur'un, özellikle Cengiz'in nesli olmak o zaman bütün Asya'da büyük bir şeref, tahta geçmek için büyük bir liyakat sayılıyordu. Aksak Timur Hindistan'ı fethetmiş, soyuna bu hakları vermişti. Ludi'ler ve Seyyidler zamanında bu sülalelerin hükümdarları ancak kendilerinin Timur-oğulları'nın vekilleri oldukların iddia edebilirlerdi. Ve o sıfatla hükümdarlık yapmışlardı.

Bunları gören ve bu durumu takip eden Hümayun Han zamanın geldiğini anlayarak 1554'de karılarını, Muhammed Hekim'i Men'am Han'ın koruması altında bırakıp Ekber'i yanına alarak 15 bin atlı ile Peşaver'e geldi. Atak civarından Sind'i geçti. Pencab'a girip Doab üzerine yürüdü. Ebu'l-Fazl'a göre Hümayun'un ordusu 3 bin kişiydi. Hümayun'un yakınlaştığı haberini alan Tatar Han Ruhtas kalesini boşalttı. Bu kale zaptolunmaz diye ün almıştı. Bu suretle Hümayun kolayca bütün Pencab'a sahip oldu. Halk Patan'lardan zulüm görüyordu. Hümayun'u sevinçle karşıladılar. Burada Hümayun'un ordusu büyüdü.

Hümayun Kandehar'a vali olarak Bayram Han'ı bırakmıştı. Bayram Han hakkında kendisine jurnaller veriliyordu. Bu sebeple kaleyi Acemler'e teslim eder diye korkuyordu. Bu iş için Kahdehar'a gitti. Bayram Hümayun'u büyük debdebe ile karşıladı. Böylece bağlılığını gösterdi. Hümayun'un şüphesi gitti. Bayram'ı yine orada bırakıyordu. Bayram ise Hind seferine kendisini de götürmesini rica etti. Bu söylentiye göre Bayram'ı bunlara rağmen azletmiştir. Bayram kendisi hakında muameleden küskün olup Hümayun'a tam Hindistan fethini yapılacağı böyle önemli bir anda yetenekli devlet adamlarının gönüllerinin kırılmasının akıl işi olmadığını bildirmiştir. Kısacası beraber yola çıktıklar. Hümayun 3 bin kişiyle ilerde bulunuyordu. Bayram asıl kuvvetlerle beraberdi. Lahor bir darbeye maruz kalmadan ele geçirildi.

Bu başarı üzerine Hümayun Hükümdar'ın tekrar zevke dalıp durması mümkündür. Fakat Bayram Han varılacak gayeyi ona göstermiş, işlerin başına geçmişti. Bayram, seçme askerden meydana gelmiş bir orduyla Hükümdar'ın önüne geçerek Lahor'u bıraktı. Güneydoğu'ya Satlaç ırmağına doğru yürüdü. Bu suretle savaşı, itaata girmiş olan Pencab'dan Hindistan'ın göbeğine götürdü. Afganlar her yerde önünden kaçtılar. «Koca sarıklılar» dedikleri Türkleri görür görmez çil yavrusu gibi dağılıyorlardı. Serhend vilayetine kadar olan yerleri de hiç bir direnme ile karşılaşmadan aldı. Ordusu azdı. Tatar Han kuvvetli bir ordu ile zaten kendine karşı ilerliyordu. Askerleri sızıltı çıkardılar. Bayram Han dinlemeyip ırmağı geçti. Maçivara (Maçiora, Mancivara)'da Tatar Han'la karşılaştılar. O akşam üzeri Türkler Afganlar'a hücum ettiler. Büyük bir cenk oldu. Patan'lar tarafından işgal olunan bu köyün evlerinin kamıştan üstleri tutuştu. Bu ateşin ışığıyla düşmanı gören Bayram Han askeri onları ok ve fitilli tüfenk ateşiyle mahvettiler. Düşman onları göremiyor, hiçbir şey yapamıyordu. Bu müthiş kıyım bütün gece devam etti. Sabah olunca Tatar Han'ın askerlerinin alabildiğine kaçtıkları görüldü. Derhal Hükümdar'a zaferi bildirmek için adamlar çıkarıldı ve ordunun diğer kısmının yardımına koşması bildirildi.

Bayram Han bu küçük ordusuyla cesurca ilerledi. Mancivara'da tahkimat yapıp bir hendekli ordugah kurdu. Birkaç gün sonra 80 bin kişilik bir ordu ile Sur'lardan İskender Şah yetişti. Bayram Han'ın karşısında ordu kurdu. Bayram Han yardım gelinceye kadar sebat etmeye karar verdi. Yardım ancak on dört gün sonra gelebildi. Çünkü Hümayun Lahor'da hastalanmıştı. İskender'in askeri bunlardan dört defa fazlaydı. Bu sebeple Bayram Han hücum etmeyip ustaca çıkışlar yaparak düşmanı müstahkem mevkii üzerine çekmeye çalıştı. Terdi Bey

(Tardı) ile olan bir çarpışmada İskender'in kardeşi öldü. Buna çok kızan İskender 22 Haziran 1555 günü bir şiddetli hücum yaptı. Bu hücumu Bayram Han tarafından yönetilen sağ kanata yapmıştı. Bayram Han şiddetle mukavemet ederken sol kanat hücum eden düşmana karşı cesaretle saldırdı. Bu saldırıdan şaşıran düşman yağmur ve fırtınadan da ortalığı göremeyip savaş düzenini kaybetti, bozuldu. Hümayun Hükümdar bol bir ganimetle dolu olan düşman karargahını ele geçirdi.

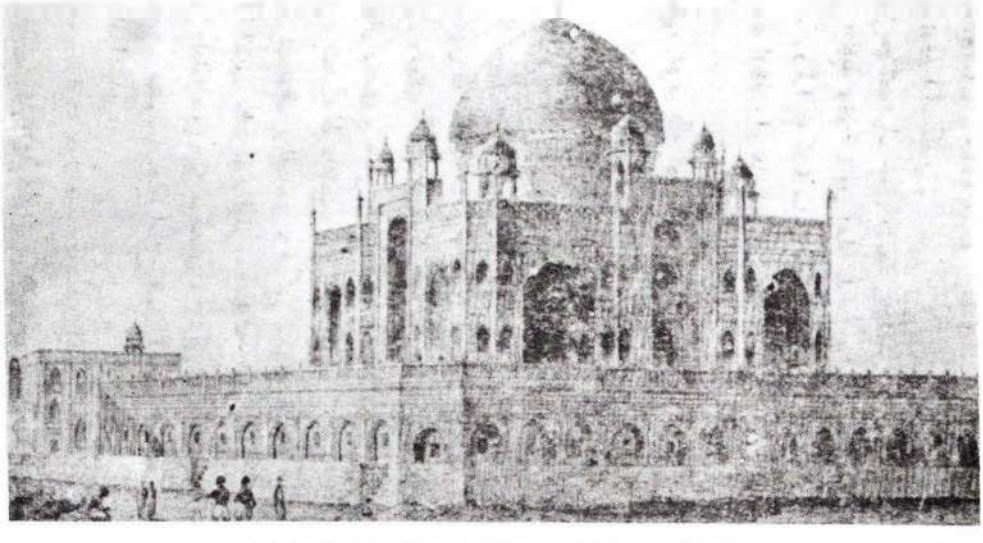
Savaştan sonra şeref ve ödüller dağıtılırken savaşı sen veya ben kazandım diye komutanlar birbiriyle kavga ettiler. Kavganın önünü almak için Hükümdar zaferi Ekber'e atfedip kendisine bir hılat-ı fahire, murassa bir tac, ganimetten büyük bir pay verdi. Ve onu velihat yaptı.

Bu savaş Hindistan'ın talihini kesin biçimde tayin etmiş, Delhi tahtı artık daimi surette Afganlılar'ın elinden çıkmıştır.

Hümayun ordusunun bir kısmı Ebul-Maali komutasında dağlara sığınan İskender'in ordusunu yok etmek için kovaladı. Diğer bir kısmı Delhi'ye girdi. Delhi Patan'lar tarafından boşaltılmıştı. Duab da Hümayun'un egemenliği altına geçti.

İşte bu suretle onbeş yıl mahrumiyetten sonra Hümayun Han tekrar Hindistan tahtına çıkmıştır. Babasının İmparatorluğunu yeniden kurmak için memleketi birer birer ve kılıç öcüyle almak gerekmiştir.

Pencab'a gözde olan beylerinden Abdül-Maali'yi atadı. Kendisi zevke daldı. Bu adam inatçı ve hodbin idi. Onun yüzünden Pencab'da ayaklanmalar çıkmaya başladı. Hümayun Han bu adamı görevden alıp yerine oğlu Ekber'i atadı. Bayram Han'ı da Ekber'e atalık yaptı. Bütün yetkileri Bayram Han'a verdi. Bayram Han askeri itaat altına aldı, Pencab'ta düzeni sağladı.

Delhi Civarında Hümayun Han'ın türbesi

Artık Hümayun zevk ve rahat içinde şişmanladı. O kadar ki, güçlükle ve bir bastona dayanarak yürüyebiliyordu. Bir gün kütüphanesine gitti. Dönüşte kütüphanenin mermer merdivenlerini inerken müezzin ezan okumaya başladı. Hümayun saygı gereği diz çöktü. Sonra kalkmak için bastonuna dayandı. Baston kaydı. Merdivenin ikinci basamağından yere düştü. Düştüğü yerin yüksekliği 20 kadem idi. Birkaç gün sonra öldü.

Afganlar henüz tamamen yok edilemedikleri sırada dünyadan ayrılırken 50 yaşındaydı (24 Ocak 1556). Böyle arkasında henüz yok edilmemiş bir düşman, henüz çocuk bir oğul bırakmışsa da iç ve dış fenalıkları gidermeye muktedir, pek değerli bir Bayram Han da bırakmıştır.

Hümayun Han'ın üçüncü devresi yani ikinci defa Hindistan Hükümdarlığı pek az sürmüştür.

Delhi'de türbesine gömüldü. Bu türbe pek güzeldir. Doğu'nun insanı şaşırtan yapılarından biridir.

26 yıl saltanat sürdü. Fakat Hindistan'daki bilfiil saltanatı ancak 10 yıldır (1530- 1540).

Yerine oğlu Ekber geçti.

Hümayun hayatında çok büyük zorluklarla karşılaşmış, büyük felaketler görmüş bir hükümdardır. Fakat bu felaketlerden asla yılmamış, umutsuzluğa düşmemiş, çalışıp çabalamış, sonra yine tahta sahip olmuştur. Bu bir azim eseridir.

Bu böyle olmakla beraber Hümayun'un belirgin sıfatı bütün ömründe yarınını asla düşünmemesidir. Bu durumu genel kanate göre, afyon kullanmasından ileri geliyordu. Oysa bence asıl seciyesi olan lakaydlığı, zevki ve rahatı sevmesindendir. Acı tecrübeler geçirmiş, gayretli dersler görmüş ise de, bunlardan hiç istifade etmememiştir. Zevke o kadar düşkündü ki, devlet parçalanır, batarken bile zevkten ayrılamamıştır. Babası Babür ve Türk hükümdarlarının çoğu yiğitlikle anılırlarsa da bunlardan hiçbiri şahsi cesarette, ihtimal, Hümayun kadar olamamıştır. Gözüpek idi. En tehlikeli ve ölümlü yerlere atılırdı. Sıkışık zamanlarda en önde bulunurdu. Bununla beraber hiçbir zaman iyi komutan değildi. Kısacası pek cesur bir askerdi. Şahsi cesaretinin en güzel örneği Çampanir kalesine tırmanmasıdır.

Hümayun pek saf bir insandı. Herkes kendisini her zaman aldatırdı. Hayatında bu kadar aldandığı halde, tedbirli olmayı, güvensiz olmayı asla öğrenememiştir. Etrafındaki adamlara verdiği mevkileri, gösterdiği güvenleri kötüye kullanmalarına göz yummuştur. Özellikle hiç uslanmayan kardeşlerine karşı daima yumuşak davranmıştır.

Debdebeye, törene son derece düşkündü. Mesela sarayında yedi gezegene tahsis edilmiş yedi salon vardı. Haftanın her gününde bunlardan birinde divan kurardı. Bu salonların her biri ayrı bir renkte idi. Hangi renkteki salonda divan kurulmuş ise, kendisi ve huzura girenler de o renkte elbise giyerlerdi.

İmparatorluğu kaybetmesinin başlıca sebebi dört kardeşinin birbirine karşı durması, Hümayun'un saflığı ve lakaydlığıdır. Gökbilimine çok meraklıydı.

Hümayun'un en önemli hasleti zalim ve merhametsiz olmamasıdır. O yüzyılın durumunu usül ve adetini dikkate alırsak Hümayun'u olağanüstü biçimde takdir etmemiz gerekir. O zamanlar savaşlardan sonra büyük zulümler ve hunharlıklar yapmak ayıp sayılmayan adetlerdendi.

İran'da şiiliği kabul etmiş görünmesi, bu sayede Acemler'den yardım alması, tekrar imparatorluğu elde etmesi diplomatlığını gösterir. Fakat bu işteki beceri ve başarı kendisinden çok Bayram Han'ın hakkıdır zannederim.

Hümayun için bazıları şii oldu derlerse de, daima sünni kalmıştır. Ancak tutucu değildi.

Bu başarıları belki de sırf kendi şahsi becerileriyle meydana getirmiş olan Bayram Han'a büyük takdirler kaydetmek ve bu konuları yazan her tarihçi için borçtur.

EKBER HAN

Resmi adı Ebul-Feth Celalüddin Muhammed Ekber Şah'dır.

Babası öldüğü zaman Ekber 13 yaşında ve Pencab'da idi. 14 Şubat 1556'da Pencab'da Kulanır ordugahında tahta çıktı. Hindistan'ın yeniden fethinde sivrilmiş bir şahsiyet olan Tardi Bey ile hutbeyi okudu ve hükümdarlık nişanlarını Kamran'ın oğlu Mirza Ebul-Kasım ile Ekber'e gönderdi.

Ekber Han kırmızı bir çadır olan «körenş» (huzur) çadırında ayakta durdu. Devletin ileri gelenleri etrafında yer aldılar. Arkasına üzerlerine keçi derisi geçirilmiş olan birçok yastıklar kondu. Bu, tahttır. Hükümdar'ın başı üzerinde «Çöniri» tuğlar (Yak öküzü kuyruğu) ve hükümdara özgü çetr (şemsiye) tutuluyordu. Beline kılıç kuşatıldı. Sarığına turna tüyünden sorguç takıldı. Tahta oturtuldu. Devlet adamları ve komutanlar kutladılar. Herkes Hükümdar'a yaklaşıyor, biri can ve bedeniyle ona ait olduğunu göstermek için kılıcının sapını, diğeri bir ipek kumaş üzerine bağlılığını göstermek için para takdim ediyordu. Bir diğeri de güzel meyveler veriyordu. Bu da bütün malının ona ait olduğunu işaret ediyordu.

Çadırın içinde bunlar olurken dışarıda Hükümdar'a özgü nekkare yani gümüş kus çalınıyor, «Allaah-ü Ekber» diye bağırılıyor, ortalık çınlıyordu.

Bu tören Hindistan'da pek eski zamanlardan beri böyledir.

Bayram Han vasiliğinde devam etti. İlk bağlılık yeminini Bayram Han yaptı. Yemini, ölen hükümdarın ve kendi öz evladının başı üzerine etti. Bayram Han'a «Han-ı Hanan» (başvekil) mansıbı verildi ve «Han Baba» unvanını aldı. Bayram Han bu suretle yeniden çalışmak, yeteneklerini, becerilerini göstermek görevini almış oldu.

Ekber Han'a babasından kalan arazi bir Pencab ve Duab'dan ibaretti; fakat Ekber'in dehası Bayram'ın yetenekleri, yönetimi ve tecrübesi parlak bir ufuk açmıştı. Duab Ganj ile Cümna ırmakları arasındaki arazidir. Behar'dan Adalet Şah Sur'un pek güçlü generali Hemu (Arab harfli doğu eserlerine göre Himyiv Bakkal'dır) Delhi üzerine yürüyüp şehri

aldı (M. 1556). Delhi valisi Tardi Bey düşmanın geldiğini haber alınca başkenti boşaltmak istedi. Beyler savaşmak şıkkını tercih ettiler. Savaş yapıldı. Mağlup olarak Delhi'yi boşaltılar. O zaman yazılmış kitaplardan biri Hemu ile bazı Türk Beyleri arasında gizli bir uzlaşma olduğunu söylemektedir. Hemu «Vikramacit» Racası ünvanını takındı. Bu kişi Afganlar'a hizmet eden bir Hintli idi. Bit pazarında adi bir dükkanda koltukçuluk ediyordu. Din ve ırk farkına rağmen Afganlar'ın gözüne girip Pazar müftüsü olmuş, sonra siyasî ve askerî görevler de elde etmişti. Sonunda Adalet Şah'ın sağ kolu gibi olmuştu. Onun adına zafer kazanmış, kaleler ele geçirmişti. Bağımsızlık sevdasında olan Afgan beylerini tepelemiş, savaşlar için gerekli olan paraları, askerleri hazırlamış, sonunda Bengale'yi de ele geçirmişti. Yine Afganlar ve Sur ailesi adına Bengale'den gelip Babür soyu aleyhine hareket ederek Delhi'yi almıştı.

Ekber Han

Bu durum Ekber Şah tarafını büyük bir telaşa ve umutsuzluğa düşürdü. Ekber Han'ın 20 bin kişilik bir ordusu, Hemu'nun 100 bin atlısı ve bin 500 fili vardı. Savaş meslici kuruldu. Beylerin çoğunluğu Pencab'ı bırakıp acele Sind'in arkasına çekilmek, Afganistan dağlarında yeniden kuvvet toplayıp Hindistan'ı fethetmek görüşünü ileri sürdüler. Yalnız Bayram Han böyle bir utançlı geri çekilmeyi işitmek bi-

le istemedi. Ekber de daima olduğu gibi Bayram Han'ın fikrini kabul edip savaşa hazırlandı.

Bayram Han Tardi Bey'i sevmezdi. Birbirlerine rakip idiler. Tardi Bey Babür'ün gençlik arkadaşıydı. Hümayun'a karşı önce bu sadakatsizliklerde bulunmuşsa da sonra Hindistan'ın fethinde ona büyük hizmetler de etmişti. Bayram Han Türk olmakla beraber şii idi. Gençliğini İran'da geçirmişti. Tardi Bey ise sünni idi. Beraber çalışamıyorlardı. Bayram Han Delhi'den kaçmasını fırsat bilip bir muhakeme bile ettirmeksizin Tardi Bey'i idam ettirdi. Bu işi Ekber Han'a bile haber vermeden, onun avda bulunmasından istifade ederek, yapmıştır. Bu idam hayırlı sonuç vermiştir. Çünkü herkes iş ve icraatından sorumlu olacağını, hata ve kahabati başı ile ödeyeceğini anladı. Disiplinden çıkmış olan ordu düzenli bir ordu haline girdi.

Bayram Han Özbek Ali Kuli Han Şeybani'yi 10 bin atlı ile ileri gönderdi. Bu kişi Kandehar'ın zaptında başarılı olmuştu. Ali Kulı Hemu'nun hücmunu haber alır almaz Tardi Bey'in yardımına koştu, fakat geldiği zaman Delhi'yi boşaltmış, düşman tarafından işgal edilmiş buldu. Oradan Ekber Şah'ın yanına geldi. Bu kişi o ufak ordusuyla düşmanı Panipat (Orduca eserlerde Panipit yazılıdır) civarında buldu. Hemu'nun öncü kuvvetlerine hücum etti. Düşmanın bütün toplarını ele geçirdi. Bu toplar asıl orduların çarpışmasında çok işe yaradı.

Bayram ve Ekber, İskender Sur aleyhine bir kuvvet gönderdikten sonra bütün kuvvetleriyle Ali Kulı Han'ı takviyeye koştular.

Panipat (Paniput) Delhi'nin kuzeybatısında Pencab'dan Hint'e giden bütün orduların geçtiği gayet düz, birkaç dikenden başka birşeyi olmayan, Hindistan'a giden orduların indikleri ve Hindistan'ın talihini belirleyen savaşların meydanı olan bir yerdir.

Hemu da Delhi'de Ekber Han'ın kendisini kovmaya geldiğini öğrenip bütün kuvvetlerini toplamıştı.

Savaştan üç gün önce Bayram Han askere şu nutku verdi:

«Bu, Hükümdarımızın saltanatının başlangıcıdır. Bu kafirler Hükümdar ordusunu biraz önce bozup kaçırdılar, şimdi de bizim üstümüze geliyorlar. Eğer bu savaşta mağlup olursanız vatanı buradan beş yüz küs (bin mil) uzakta olan sizler bir yerde sığınacak köşe bulamazsınız!»

Bayram Han bu nutkuna armağanlar ve daha çok armağan verme vaadleri de ilave etti.

Savaş, Panipat'ın güney kısmında yapıldı. Hemu ordusunu gece savaş düzenine sokup yitirdiği toplarını telafi için birinci safın bazı yerlerine filler koydu. Bunlarla düşmanın müthiş atlısının korkutacağını zannediyordu. Ertesi günü savaş başladı. Türkler şevk ve heyecanla savaşa tutuştular. Düşman da öyleydi. Hemu'nun filleri şiddetli bir hücumla Ekber Han'ın ordusunu gerilemeye mecbur ettiler. Ekber'in iki kanadı mağlup olmuştu. Yalnız merkez yerinde ve iyi bir halde duruyordu. Hemu bizzat kükremiş filleriyle merkezi de söküp atmak istedi. Her işi iyi gider ve kendisi bir filin sırtında savaşı yönetirken gözüne bir ok gelip fena halde yaralandı. Ağrısına dayanamayıp kendisini kaybederek filin «hoda» (sandık gibi olup filin eyeridir) sına düştü. Bu olay Hemu'nun öldüğü biçiminde yorumlandı. Bu haber bütün orduya yayıldı. Komutan-

larının öldüğünü duyan askerler kaçışmaya başladılar Hemu'nun filinin «kornak» (fili yönetmek üzere elinde bir kanca ile filin boynuna oturan adamı) Hemu'yu kurtarmaya çalışıyordu. Kendisine bir sargı salındığını görüp teslim olacağım diye bağırdı ve filini durdurdu. Hemu esir düştü. Hemu'yu esir alan Şah Kulı Han Marum idi. Kaçanların, kovanların çığlıkları, hayhuyları arasında Hemu Ekber Han'ın huzuruna getirildi.

Han-ı Hanan Padişah'a bu zaferin ilk zaferi olduğunu söyleyerek kafiri, yani esirin kafasını kendi eliyle kesip gazi unvanına layık olmasını teklif etti. Ekber Han, mağlup ve yaralı bir esiri kesemiyecek kadar yüksek bir yüreğe sahipti. Bu adiliği yapmadı. Bayram Han kendisi bu yaralı kafayı bir vuruşta düşürdü.

Hükümdar başarılı bir surette Delhi'ye girdi (1557). Yanında ganimet aldığı 1500 fil vardı. Agra ve bütün şehirler mukavemetsiz itaat ettiler.

İşte bu zaferle birlikte Ekber Han Hindistan tahtına sağlam bir biçimde oturmuş oldu.

Adil Şah bu savaşta hazır değildi. Behar'da kalmıştı. Bir müddet sonra Bengal Hükümdarı ile yaptığı bir savaşta öldü.

Biraz sonra İskender'in dağdan inip tekrar Pencab ovasında ilerlediği, ora valisini Pencab'ın başkenti Lahor'a kadar sürdüğü öğrenildi. Ekber Han derhal ordusuyla Satlec'i geçip İskender üzerine yürüdü. Bu ordu ile açık meydanda boy ölçüşemiyeceğini bilen İskender Pencab'da Mankut kalesine kapandı. Bu kale pek çok para can sarfiyle meydana gelmiş, Hindistan'ın en müstahkem bir kalesiydi. Savaşarak almak mümkün değildi. Yalnız açlık tehlikesi ile teslim olmaya mecbur edebilirdi. Gerçekten altı ay sonra İskender, oğluna iyi bir görev verilmek, kendisi Behar'da inzivada yaşamak şart ve suretiyle, kaleyi teslim etti. İskender Behar'a gönderildi. Orada birkaç yıl sonra bir savaşta öldü. Bundan sonra artık Delhi'de bir Afgan sülale, hatta Afganlar'da bu tahta çıkmak teşebbüsü bile görülmememiştir.

İkinci Panipat Zaferi'nden sonra Hindistan'a Müslüman kuvveti Afganistan'dan, Afgan kabilelerinden hiç alınmayıp münhasıran daha yukarılardan, Maveraünnehir ve Orta Asya'daki Türk vatanından alınmış, ordu insan yönünden oradan beslenmiştir.

Mankut kalesinin kuşatması sırasında Ekber'in anası ve sütannesi ile beraber sütbabası Şemsüddin Muhammed Ataga Han geldiler. Ekber Han buna sevindi. Anasını pek seviyordu. Hamide Banu Begüm buna layıktı. Soylu, duygulu, ileri görüşlü, sıcak duygulu bir hanımdı.

Şemsüddin Ataga Kamran'ın ordusunda bir asker olarak başlamış, Kanoç bozgunluğundan Ganj'ı geçerken boğulmakta olan Hümayun'un hayatını kurtarmış, bu suretle Hümayun'un maiyyetine girmiş, Ekber doğunca karısı Ekber'in sütninesi olup «Cici Anaga» unvanını almıştı. Türkçe «anaga» sütnine, «ataga» sütbaba demektir. Bu deyimle «cici» kelimesinin bize nerelerden geldiğini görüyoruz. Bunu Cengizliler konusunda da gördük. Şemsüddin, «han» rütbesini de almıştır. Şemsüddin'in damadı Aziz de Ekber'in çocukluk ve oyun arkadaşı olup «Koka» (Köke) lakabını almıştır. Bu süt kardeşi demektir. Bir de Ekber'in Mahum Anaga adında diğer bir süt annesi ve onun da Edhem adında bir oğlu vardı. (Mahum, bizim şivece «Mahım»dır.)

Hümayun Han Mirza Askeri'nin önünden çöle kaçıp Ekber'i karargahda bıraktığı zaman Ekber ile bu Şemsüddin ve karısı Cici Anaga kalmışlar ve ona pek iyi bakmışlardı. Ekber Han'ın amcası Kamran Ekber'i Kabil kalesi üzerinde mermilere karşı tutturduğu zaman Mahum Anaga koşup kendi vücudunu Ekber'e siper etmişti. Bunun ödülü olmak üzere Ekber Han Mahum Anaga'yı sarayına vekilharc olarak atadı. Mahum bundan cesaret alıp genç Ekber üzerinde nüfuz sahibi olmaya başladı.

Her kudreti elinde tutan Bayram Han ise etkinliği bakımından pek kıskanç ve rakibi derhal yok eden biriydi. Mahum Anaga onun Tardi Bey'e nasıl merhametsizce kıydığını görmüştü. Mankut kalesi kuşatması sırasında Ekber Han zaman geçirmek için karargahta bir fil döğüşü emretti. Bu, tesadüfen, Bayram Han'ın çadırının yanında oldu. Bayram Han rahatsızdı. Bundan şüphelendi. Kendisine bir suikast yapılacağını sanıp Mahum Anaga'dan açıklama istedi. Hükümdar bizzat hiçbir şey olmadığına dair güvence verdiyse de inanmadı. Mahum Anaga'ya karşı umutsuluk besledi. Şemsüddin bütün ailesiyle Bayram Han'a gelip yeminler ederek şüphesini gidermeye çalıştı.

Kinini gidermek için Ekber Han, Bayram Han'a Hümayun Han'ın bir yeğeninin kızı olan Selime Sultan Begüm'ü verdi Ekber «Atalık»ının düğününde de bizzat bulundu. Bu kızı zaten Hümayun «Han-ı Hanan»a söz vermişti.

Bayram Han nedimlerinden 25 kişiye «Penc-Hezari» rütbesini verdi. Hizmetlerinin karşılığını göremeyen diğer bir kısım kişiler buna kızdılar. Penc-Hezari 5 bin kişinin komutanıdır. Orduda yüksek bir rütbedir. Tutucu bir Şii Şeyh Geday'ı da «sadr» (yüksek derece hakim) yaptı. Çoğunluk sünni olduğundan bu atama pek hoş karşılanmadı. Mahum Anaga'nın oğlu Edhem Han'ı Racputlar'ı cezalandırmak bahanesiyle sürüp Saray'dan uzaklaştırdı.

Bir gün Hükümdar'ın fiillerinden biri Bayram Han'ın ordusunda bir fili sakatladı. Bayram Han Ekber Han'ın «baş-kornak»ını derhal öldürdü, Kornak tamamıyla suçsuzdu. Bir gün de bir fil kükreyip Cümna'ya girdi. Tesadüfen Bayram Han kayıkla oradan geçiyordu. Fil az kaldı kayığı deviriyordu. Bayram Han'ın vesvesesi bilindiğinden filin kornağı Han-ı Hanan'a götürüldü. Kornak yargılanmadan kafası kestirildi.

Kandehar'da Molla Pir Muhammed adında bir sünni molla Bayram Han'ın maiyetine girmişti. Bu adamı, fakir iken, kendisine başvekilharç yaptı. Çünkü Pir Muhammed'i planlarına alet etmeyi kurmuştu. Saray için bir darbeye gerek duyduğunda, bu adam çok işine yarayacaktı. Pir Muhamd Tardi Bey'in idamında da rol oynamıştı. Kendisine düşmanlık eden Musahib Bey'i de onun vasıtasıyla ortadan kaldırmştı. Ali Kuli Han'ın bir postacısını da ona yok ettirmişti. Pir Muhamed Kibirli, mağrur bir adamdı Her vesileyle kuvvetin kendisinde olup Bayram Han bir addan ibaretmiş gibi tavır takınır, küstahlık ederdi. Gerçekten devletin önemli işleri hep bunun elinden geçiyordu. Kendisini Bayram'dan üstün görmeye başlamıştı. Hatta bir gün Bayram Han'ı evinin kapısında bekletmişti. Küstah, zalim bir insandı. Bunun bu hali Bayram Han'ın düşmanlarının dikkatini çekti. Pir Muhammed vasıtasıyla

Bayram Han üzerinde etkili olmayı ve olayların gelişmesini beklemeyi düşündüler. Pir Muhammed bunların tekliflerini kabul etti.

Pir Muhammed günlerce gözükmediğinden Bayram Han ondan şüphelenip sağlığını öğrenmek bahanesiyle evine gitti. Pir Muhammed ne kadar mazeret beyan ettiyse de Bayram Han'ın şüphesini gideremedi. Birkaç gün sonra Bayram Han Pir Muhammed'i azletti. Şeyh Geday'ın dolapları üzerine Pir'i Mekke'ye Hac'ca göndermek üzere Beyane kalesine hapsettirdi. Hapse giderken de yolda Bayram Han'ın adamları tarafından basılıp soyuldu ve güçlükle kaçabilip bir yere saklandı.

Bu olay Bayram Han aleyhindeki hoşnutsuzluğu son dereceye çıkardı. Bizzat Ekber Han da atalığının bu keyfi hareketine kızdı. Pir Muhammed Ekber Han'ın hocalarından olmuştu. Bayram aleyhine bu entrikaları çoktan beri gizlice düzmekte olan Mahum Begüm istediğini yapmak fırsatının geldiğini gördü. Ekber Han İskenderabad'da avda iken birden annesinin ağır hasta olduğu, oğlunu görmek istediği haberini aldı.

Bu, Ekber'i vasisinden ayırmak için yapılmış bir düzendi. Bu güzel düzeni Mahum Anaga yapmıştı. Mahum bu suretle iktidarı Ekber'e verdiği gibi aynı zamanda Bayram'ın Ekber'e rakip çıkarmaması için Kamran'ın oğlu Mirza Ebul-Kasım'ı da getirtmişti. Mahum bu planı akrabasından ve dostu Şehabüddin Ahmet Han ile beraber yapmıştı. Şehabüddin Tardi Bey'in idamından sonra Delhi valisi olmuştu. Delhi'yi savunma durumunda tuttu. Hükümdar Delhi'ye yaklaşırken adet gereğince Şehabüddin karşılamaya çıktı ve iltifat gördü.

Artık orada elbirliğiyle Hükümdar'a telkinlere de başladılar. Mahum Anaga Ekber Han'a, «Bayram Han yönetim dizginini elinde tuttukça kendisinin bağımsız sayılamayacağını» bildirdi. Bu gezinin kendisi tarafından düzenlendiğini öğrenirse, kendisinin de Bayram'ın inkitamından kurtulamayacağını, eğer dediklerini yapmazsa kendisine Hac'ca gitmeye müsaade etmesini de Hükümdar'a söyledi. Bu entrikacı kadın hassas noktaya basmıştı.

Ekber Han işin önemini o kadar takdir edememişti. Bayram Han'a şöyle yazıyordu: «Sana sormadan Delhi'ye gelmem nökerlerim hakında şüphe etmeye sebep olmuş görünüyor. Ancak emin ol! Bütün vicdan rahatlığı ile bana hizmette devam edebilirsin.»

Bayram Han bu olaydan kendisi için o kadar kötü bir şey beklemedi. Hükümdar'a bir mahremi ile şu cevabı gönderdi: «Senin kulunun bağlılığı yüksek kişiliğinizin arzusu hilafına birşey yapmaya engeldir. Çünkü görevlerini sadıkhane yapanlar iltifat ve sevgiye layıktırlar.»

Nihayet Hükümdar Han-ı Hanan aleyhine o kadar doldurulmuştu ki, artık işin önemini anlamıştı. Bu sefer buna cevap vermeye bile tenezzül etmedi. Gerçekten Bayram Han, Hükümdar'a danışmadan pek çok iş yapıyordu.

Ekber de tabii buna kızdı. Fakat değerli Bayram, işleri başarıyla yapabilmek için bunda haklıydı. Ekber burasını anlamadı. Ekber Han artık işlerin en yüksek derecesinden yönetimini Şehabüddin Han ile Mahum Anaga'ya verdi. Bayram Han'ın gözden düştüğünü duyan devlet adamları ve beyler Delhi'ye koşup yeni vezirlere bağlılıklarını sundular.

Bayram Han mevkii ve iktidarı elinden alındığını anladı. Mekke'ye gitmeye karar verdi. Aynı zamanda isyanlar çıkartarak geri çağırılması gereğini hasıl edeceğini umut ediyordu. Agra'dan çıkıp Beyane'ye geldi. Tehlikeli birkaç esiri serbest bırakıp Saray'a yolladı. Kendisi Aluvar'a geldi. Bu haber gelir gelmez Mahum Anaga, Hükümdar'a Pencab'a yürüyüp Bayram'ın isyan çıkarmasına meydan vermesini tavsiye etti.

Ekber Han Bayram'a Abdüllatif'i gönderip ona, «Senin namusuna, bağlılığına güvenerek bugüne kadar bütün işleri sana bırakıp yalnız eğlenceleri düşündüm. Şimdi devlet yönetimini bizzat elime almaya karar verdim. Sen çok zamandan beri niyet ettiğin Hac'ca gitmelisin. Sana cagir veriyorum. Adamların buranın hasılatını sana göndererek senin masraflarına baksın» dedi. Aynı zamanda bundan sonra bütün emirlerin kendi tarafından verileceğini de ilan etti.

Bunun üzerine Bayram Aluvar'dan Nagor'a gidip bayrak, kûs ve başka işaret ve nişanlarını Hükümdar'a iade etti. Bunlar Bayram Han'ın seferini ciddi surette ispat ettiğinden Ekber Han Delhi'ye döndü.

Bayram Han'ın düşüşünü haber alan Pir Muhammed saklandığı Güccerat'tan çıkıp derhal Saray'a geldi ve «han» rütbesini aldı. İhtiyat olarak buna bir miktar ordu verilip Bayram'ın hareketini gözetmek üzere gönderildi. Bayram Han öldürüleceğinden korkup isyan etti. Kabe'ye gitmekten vazgeçip silah gücüyle mevkiini tekrar almak için Pencab'a gitti. Fakat kendisine gerektiği kadar yardımcı bulamadı. Az sayıda bir askerle Şemsüddin Muhammed Han'ın ordusuyla çarpışıp mağlup oldu, Himalaya eteklerine kaçtı. Orada Ekber Han bizzat onun takibine koyuldu.

Bayram'ın ahlakını pek iyi gösteren tarihçi Nizameddin şu hikayeyi naklediyor:

«Birtakım askerler tepelere hücum ettiler. O yeri kuşatıp savunucuların birçoğunu kılıçtan geçirdiler. Bu savaşta Sultan Hüseyin Celayin yaralanarak öldü. Başını Han-ı Hanan'ın huzuruna getirdikleri vakit son derece teessür ve heyecana gelerek «Ah benim canım o kadar değerli bir şey değildir ki, bunun gibi bir kişi o canın savunması yolunda hayatını feda etsin!» dedi.

Savaşta bir dostunun ölmesi kendisini çok üzdü. Bayram Han arkadaşlarından birini Hükümdar'a gönderip şu sözü söyletti: «Hareketimden samimi bir surette pişmanım. Bu hareket tamamen benim hatam sonucu ortaya çıkmamıştır. Hükümdar beni affederse geçmişi unutup geleceğim.» Hükümdar ona Şeyhülislam'ı gönderdi. Affettiğini, gelmesini bildirdi. Ancak Bayram Han inanamayıp şu cevabı verdi: «Ben türlü cezaya layık oldum. Utancımdan başım eğilmiştir. Hükümdar'ın affına inanıyorum. Fakat devlet adamlarından korkuyorum.» Aynı zamanda halefi Mena'm Han'ın kendisine birşey yapmayacağına dair açıkça yemin etmesini istedi. Bu da yapıldığından Mena'm Han'la beraber Hükümdar'ın karargahına geldi. Usul gereğince bütün devlet adamları ve büyükler tören elbiseleriyle kendisini karşılamaya gittiler. Ekber Han'ın çadırına yaklaştığı zaman sarığını boynuna dolayıp yalvarmaya başladı, tahtın önüne gelince yere kapanıp alnını yerdeki halıya koydu ve ağlayıp gözlerinden yaş akıttı. Ekber tahtındn kalkıp

atalığına kalkmasını, eskisi gibi sağındaki mevkiine oturmasını emretti. Nihayet Bayram Han Mekke'ye gitti. Fakat yolda evvelce babasını öldürttüğü Mübarek Han Afgani tarafından öldürüldü.

Ekber Han devlete olağanüstü hizmetler etmiş olan Bayram Han'ın ölümüne pek acıyıp dört yaşındaki oğluna Mirza Han adını verdi. Onu büyüttü, Mah-Banu ile evlendirdi. Ekber, Bayram'ın karısı ve kendi akrabasından da olan Selime Sultan Begüm ile de evlendi. Mallarını ise Mahum Anaga aldı. Zavallı Bayram bir kadının entrikasıyla gitti. Ufak şeyler yekdiğerine şüpheler vererek büyük ve hiç yoktan böyle şeylere sebep olur. Bir tarafın şüphesi, diğerinin can korkusu bu sonucu doğurdu. Tezvirat böyle işler yapar. Zavallı! Bu devlete pek büyük hizmetler etmişti. Pek değerliydi. Aynı zamanda büyük bir şair idi.

Bu açgözlü ve entrikacı kadın bununla da kanaat etmiyordu. Çünkü kendi başını da yiyecek, durabilir mi? Böyleleri bir-iki rakibi devirse de sonunda mutlaka kendi belasını bulur. O, vezirlik makamını da avucunun içine almak istiyordu. Hindistan'da da kadınlık Avrupa'daki gibi olmadığından, açıktan işlere karışamıyordu. Fakat Hükümdar'ın mahremi olup gizlice işleri eline aldı. Bunun etkisi de derhal göründü: Bütün görevleri adamlarına, dostlarına verdi. Bu da işlerde ve yönetimde kendisini gösterdi. Tecrübeli, iktidarlı bir adamın şiddetli yönetimi yerine bir kadının cahil ve dalkavuk yönetimi başladı. Mahum Anaga devletin geleceğini dikkate almıyordu, kendi çıkarlarına bakıyordu. Burada dursa ya! Yok, ona bu da yetmedi. Hükümdar'ı elinde oynatmak istiyordu. Hükümdar'ı mümkün olduğu kadar uzun müddet yönetmeyi düşünüyordu. Mahum oğlunu vurgun vurmak, kendisine dayanak olmak için Malva'ya vali olarak atadı ise de Patan'lardan Malva'da hanlığını ilan etmiş olan Baz Bahadur Mahum'un oğluna yol vermedi. Fakat Bahadur bozguna uğradı. Bahadur'un sesinin güzelliğiyle bütün Hindistan'da meşhur olan karısı Rupmani ile hareminden birçok kadın ile hazineler Mahum'un oğlunun eline düştü. Galipler kaleye girdiler.

Bu kolay başarı Mahum'un oğlunu şımarttı. Bol ganimetten Hükümdar'ın hakkı olan kısmı bile göndermedikten başka, süt kardeşinin bir valisi olarak iş görecek yerde, bağımsız bir hükümdar gibi hareket etmeye başladı. Buna kızan Ekber Han bir ordunun başında bizzat bu küstahın üzerine yürüdü. Mahum Begüm bir gizli adamla oğlunu bu hareketten haberdar etti. Buna rağmen Hükümdar Ekber Han küstah valiyi ansızın bastırdı. Mahum'un oğlu «Gağrum» denilen bir başka önemli kalenin zaptına gitmişti. Agra'dan hareket etmiş ve Gağrum'u almış olan Hükümdar'a rastgeldi. Derhal güzel bir tedbir olarak atından inip Hükümdar'a gereken saygıyı gösterdi. Ekber Han memnun olup Sarangpur'a giderek valinin sarayına inmek iltifatında bulundu. Vali Hükümdar Ekber Han'a armağanlar sundu.

Burada Hükümdar Vali'ye iyi muamele etmiyordu. Fakat annesi gibi entrikacı olan Vali ona hizmet ediyordu. İçinde garezini saklıyordu. Ekber Han sarayın düz damı üzerine yalnız bir yatak konmasını, orada uyuyacağını emretti. Vali kendi muhafızlarına bu damın çıkılacak yerlerini tutturdu. Güya Hükümdar'ı muhafaza ediyordu. Hükümdar acele geldiği için kendi maiyeti yetişememişti. Mahum'un oğlu Ekber Han'ın

ganimetlere bakmak üzere hareme gitmeyeceğini, orada öldürebileceğini hesap ediyordu.

Ertesi günü bütün saray, harem ve Mahum Anaga geldi. Mahum bu sefer oğlunu Hükümdar Ekber Han'a bağlı olmaya ve aldığı ganimetlerin hepsini vermeye zorladı. Ekber kadınların, mücevherlerin, eşyanın en güzellerini seçip kalan kısmını süt kardeşini bıraktı.

Ekber Han döner dönmez onun elinden zorla aldığı iki güzel kadını, Vali ile annesi ortak hareket ederek ordugahtan kaçırdılar. Vali bunun karargah kaldırılırken ortaya çıkacak düzensizlikten dolayı belli olmayacağını zannediyordu. Ekber Han bu olayı haber alıp atlılar göndererk kadınları geri aldı. Kızlar gelir gelmez Mahum Anaga Ekber Han'ın işin nasıl cereyan ettiğini öğrenememesi için zavallı günahsız kızları öldürttü. Kadın müthiştir. Ekber Han daha gözlerindeki perdeyi kaldırmamıştı. Bu sebeple cinayete önem vermedi.

Büyük ganimetlerle Agra'ya doğru dönerken bir aralık Ekber Han ilerlemişti. Beş yavrusu ile bir dişi kaplan yolunun üzerine çıktı. Ekber hemen atını sürüp hayvanın üstüne vardı. Kaplanı kılıcıyla öldürdü. Maiyetinde olanlar bu müthiş durumu ve genç Hükümdar'ın soğukkanlılıkla durduğunu görünce bir kahraman karşısında bulunduklarını, onun asilerini böyle tepeleyeceğini anladılar. Gerçekten Ekber Han böyle birçok kahramanlıklar gösterecektir.

Aynı yılda (1561) Agra'ya geldiği zaman Şemsüddin Ataga Han büyük armağanlarla geldi, büyük iltifatlar gördü. Bayram Han'ın ölümünden sonra bu kişi Pencab Valisi olmuştu.

Ekber Han Mahum'un oğlunu getirtip yerine Pir Muhammed'i vali yaptı. Ekber daha birtakım danışmanlar gerektiğinden Şemsüddin'i «vekil» yaptı. O zamanlar Hindistan'da bu devlette vezir makamında «vekil» unvanı vardır. Mahum Anaga'nın temsilcisi olan Menam Han ikinci dereceye düştü. Şemsüddin işleri eline aldı. Fakat tehlikeye düştü. Çünkü Mahum Anaga ve onun maiyetinin düşmanlığını kazandı. Bu iki Takım arasındaki ilişkiler günden güne gerginleşti. Ancak artık Ekber Han, Mahum'u eskisi gibi dinlemediğinden Mahum takımı bir şey yapamadı. Mahumlular bu sefer kuvvete başvurdular. İlk kuvvet işine Mahum'un oğlu girişti.

Sadr-ı azam Şemsüddin bir gece Menam Han, Şehabüd-din ve diğer ileri gelenlerle devlet işlerine dair meclis kurmuştu. Mahum'un oğlu birkaç kişiyle içeri girip Şehabüddin'i öldürdü. Kanlı hançeri elinde Hükümdar'ın dairesine koştu. Ekber Han gürültüden uyanıp ne olduğunu öğrenmek için haremden çıkmıştı. Harem dairesinin yanlarında bir köşede süt kardeşine rast geldi. Mahum'un oğlu İmparator'un üzerine atıldı. Ekber'i sıkı sıkıya kucaklayıp dinlemeden kendisini mahkum etmemesini rica etti. Ekber silkinip kurtuldu, Mahum'un oğlunun suratına öyle bir yumruk attı ki, herif baygın bir halde yere yuvarlandı. Öfke içinde adamlarına dönüp Mahum'un oğlunu bağlamalarını ve başı aşağı atmalarını emretti. Emir uygulandı, fakat korkmuş, şaşırmış olan bu adamlar yukarıdan aşağıya iyi atamadıklarından bu katil ölmedi. Ekber Han yarı ölü halde olan bu adamı saçlarından tutturup yeniden attırdı.

Mahum Anaga yatakta hasta idi. Olayı haber alır almaz acele Saray'a koştu. Oğlunu affettirmek istiyordu. Ekber kadını nazik bir biçimde kabul etti. Oğlunun akıbetini anlattıktan sonra kendisine iltifat etti ve sonra gönderdi.

Mahum Anaga sevgili oğlunun ölümüne, tasarılarının gerçekleşmemesine dayanamayıp kırk gün sonra kederinden öldü. Ekber Han süt annesinin cenazesinde bulundu. Ana-oğul Delhi'de bir yere gömüldüler. Ekber Han gençliğini korumuş olan süt annesine güzel bir türbe yaptırdı. Bu türbe üç buçuk yüzyıldan beri mükemmel bir halde durmaktadır. Mevki ve hükümranlık hırsı insana neler yaparmış!.. Şu kadın da bu hırsla nice cinayetler işlediği, devlete nice zararlar verdiği gibi sonunda oğlunun başını da, kendi başını da yemiştir...

EKBER HAN

Olay bu surette bittikten sonra Ekber Han kan dökmeyip suikastçıları affetti.

Menam Han ile diğerleri ve Mahum'un oğluna bu işi yaptıranlar korkularından kaçtılar. Hükümdar Ekber Han bunları getirtip yine mevkilerine oturttu. İki taraf arasındaki kan davasını güzel tedbirlerle sona erdirdi.

Bu iş bitince Hükümdar Ekber Han'ın maiyeti arasında yeni bir şahsi kavga çıktı. Bu da devleti yeniden tehlikeye attı. Turan'da babasıyla geçinemeyen Aksak Timur sülalesinden Mirza Şerefeddin Ekber Han'ın yanına gelmiş, Mahum Anaga'nın sevgisini ve güvenini kazanıp «penc hezare» olmuştu. Hükümdar da ona bacısı Baca Banu Begüm'ü, Acmir ve Nogar vilayetlerini vermişti. Bu kişi Mirtha (Miretha) kalesinin kuşatılasında ve zaptında kendini göstermişti. Mekke'den dönen babası apansızın Agra'ya geldi ve Ekber Han tarafından yarı hükümdar gibi törenle kabul edildi. Oğluysa kin beslediği babası gelince saraydan kaçıp kendi vilayetine gitti. Bayram Han'ın yeğeni Hüseyin Kulı Han kendisini tutup getirmek üzere gönderildi. Mirza Şerefeddin Mekke'den dönen ve saraya giden Şah Ebul-Muali'ye rast geldi. Bu kişi Hümayun'un nedimlerinden ve Ekber tarafından gözden düşürülmüş biriydi. Aralarında bir

isyan düzenlediler. Ebul-Muali gidip Kabil'den tahta geçirmek için Ekber'in kardeşi Mirza Muhammed Hakim'i getirecek, Mirza Şerefeddin Hüseyin de genel bir isyan çıkaracaktı.

Babür ve Hümayun ile Hindistan'a birçok Timur soyundan kişiler gelmişti. Ekber'in maiyetinde de bunların birçoğu vardı. Bunlar kendilerini haysiyetçe şeref bakımından hükümdara eşit tutarlardı. Bu sebeple tahtı yakalamak için bir düziye isyan çıkarırlardı. Timurlular'a ait Hindistan tarihinde bunlara «Mirzalar» denilir.

Hüseyin Kulı Han bu planı haber alıp üzerine kardeşini yolladı. Bu kişi İskender ve Ahmed beylerle birleşip ilerledi. Ebul-Muali'yi yakalayacaklardı. Fakat hıyanetle iki general Ebul-Muali'ye teslim edilip orduları Ebul-Muali'nin pususuna düşürüldü ve askerinin bir kısmı onun tarafına geçti. Bu suretle devlet ordusu fena halde perişan oldu. İskender ve Ahmed hain askerlerinin elinde savaş meydanında ölü kaldılar.

Bu haberi alan Ekber Han kuvvetli bir ordu gönderdi. Bunun önünde tutunamayacağını anlayan Ebul-Muali Kabil'e gidip türe (prens) Muhammed Hakim'in anası Mah Cucak Begüm'ü kendi davasına kazanmaya çalıştı. Begüm'e ilk önce bir mektup gönderip kocası Hümayun'a bağlılığını, oğlunu Delhi tahtına geçireceğini bildirdi. Muhammed Hakim bu sırada ancak 10 yaşındaydı. Begüm Ebul-Muali'yi kabul etti. Kızını yani Muhammed Hakim'in kız kardeşini de verip kendisine damad ve mahrem yaptı. Ebul-Muali ona çok yardım etti. Fakat biraz sonra Ebul-Muali Begüm'ü kendi eliyle hançerleyip öldürerek bunun karşılığını verecektir.

Hümayun yeniden Hint tahtına gelince Mah Cucak Begüm çocuklarıyla beraber Kabil'de kalmıştı. Orada oğlu Muhammed Hakim hükümdardı. Fakat egemenlik kendi elindeydi. Bu kadın entrikalar yapıyor, valileri görevden alıyor veya öldürtüyordu. Nihayet Ekber'in valisi Gani Han'ı Kabilden kovmuş, Kabil'i de eline geçirmişti. Ekber Han bu karışıklıkların önünü almak için eski vali Menam Han'ı Kabil'e göndermişse de, bu kadın Kabil'den çekilmiş ve Menam'ı bozmuştu. Menam Han rezilane Delhi'ye kaçmış, Begüm ise ordusunun başında başarılı bir biçimde Kabil'e girmiştir. Biraz sonra mahremi Şah Veli Ataga'yı öldürtüp yerine bir başkasını koymuş, onu da öldürmek üzereyken Ebul-Muali tarafından öldürülmüştür. Zalim bir kadındı. Mah Cucak Kıpçak uruğundan olup kocası üzerinde öyle etkisi vardı ki, Hümayun onun kararı olmaksızın hiçbir şey yapmazdı.

Bu cinayetten sonra Ebul-Muali Muhammed Hakim'i egemenliği altına alıp hükümdar durumuna geldi. Biraz sonra Ebul-Muali de Begüm'ün intikamı için öldürüldü. Yani Bedehşan Hükümdarı Mirza Süleyman görünüşte Mirza Muhammed Hakim'i Ebul-Muali'nin boyunduruğundan kurtarmak, gerçekte Kabil'i kendi egemenliği altına almak için Kabil'e yürüdü. Ebul-Muali bir orduyla karşısına çıktıysa da askerleri kendisini terkettiler. Firara mecbur oldu, fakat yakalandı. Mirza Ebul-Muali'yi boğdurdu (1563).

Muhammed Hakim Pişaver'e gelip Ekber Han'dan yardım istedi. Ekber bir ordu gönderip Celalabad'ı ele geçirdi. Mirza Süleyman Bedehşan'a kaçtı. Han-ı Hanan Muhammed Kulı Han adında bir Türk

genç Muhammed Hakim'e vasi olarak Kabil'de bırakıldı. Muhammed Hakim vasilik altında kalmak istemediğinden biraz sonra Muhammed Kulı Hindistan'a döndü (1564).

Delhi'de Ebul-Muali ve Şerefeddin Hüseyin isyanıyla ilgili olarak bir olay çıktı. Az kalsın Hind İmparatorluğu tehlikeye düşüyordu. Bereket versin ki talihi Hükümdar Ekber Han'ı korudu. Mirza Şerefeddin saraydan kaçarken sadık bir esirini fırsat bulunca Ekber'i öldürmesi için orada bırakmıştı. Bir gün Ekber Han avdan dönüyor, atla çarşıdan geçiyordu. Bu esir Mahum Anaga Medresesi'nin damından Ekber'in üzerine bir ok attı. Ok Hükümdar'ın koluna geldi ve hafif bir yara açtı. Ekber oku kendi eliyle çekip çıkardı ve Saray'a doğru yoluna devam etti.

Biraz sonra Ekber daha büyük bir tehlike geçirdi. Ekber'in annesinin kardeşi yani dayısı Hoca Muazzam kötü davranışlarıyla Ekber Han'ı birçok defa öfkelendirmişti. Bu kişi karısı Zülva Ağa ile ardı arası kesilmeksizin kavga ediyordu ve onu ölümle tehdit ediyordu. Karısının anası Hümayun'un haremlerindendi. Kadın Ekber Han'dan kızını himaye etmesini rica etti. İmparator bir gün bir av münasebetiyle dayısına gitti. Karı-kocanını arasını bulmaya çalıştı. Bu arabuluculuk kavgayı bitirecek yerde erkeğin gazabını artırdı. Hoca Muazzam kadını öldürüp kanlı bıçağı Hükümdar Ekber Han ile maiyetinin önüne attı. Bu olaya çok kızan Ekber yalnız başına eve doğru yürüdü ve içeri girmek istedi. Muazzam'ın esirleri kılıçlarını çekip Ekber'in üstüne yürüdüler. Eğer maiyetindekiler Ekber'i tam zamanında tutmasaydılar ve korumasaydılar büyük bir tehlike hazırdı. Dayısını dövdürdü, beyleriyle beraber elleri ve ayakları bağlı olarak Cumna'ya attırıp boğdurdu. Fakat dayısı boğulmadı. Her batıp çıktıkça Ekber'e ağız dolusu küfretti. Artık kendinden geçmiş ve deli olmuştu. Sudan çıkarılıp bir kaleye kapatıldı. Orada öldü.

Artık Ekber Han tecrübelerle pişmişti.

CUNPUR İSYANI

Mahum Anaga'nın ölümünün üzerinden iki yıl geçmişti. Ekber Han 25 yaşına gelmişti. Artık bütün işleri eline almış bulunuyordu. Bu zamana kadar hükümet işlerinden çok av, bilginlerle sohbet, evliya türbelerini ziyaret gibi şeylerle meşgul oluyordu. Devletin ileri gelenleri tabiatıyla görevlerinden çok şahsi çıkarlarını düşünmeye başlamışlardı. Devletin ileri gelenlerinin bir kısmı Babür Han ile zaferlerde çalışmış, bir kısmı Hümayun Han'ın yolsuzluklarına, devletin yeniden kuruluşuna katılmış kimselerdi. Bu hizmetlerinden dolayı tabiatiyle mevkilerini yüksek, kendilerinde herkesten farklı bir ayrıcalık buluyordu. Bunların bir kısmı da Hanedan sülalesinden idi. Bunlar Avrupa'nın baronları, hatta şövalyeleri gibi olup ortaklaşa bir çıkarla birbirine ve hepsi de imparatora bağlıydılar. Bunlar yine tıpkı onlar gibi cengaver, ganimete, debdebe ve sefahate düşkün idiler. Askerliklerine rağmen, aynı zamanda fikri eğitimleri de vardı. Değerli askerler sınırların savunmasına atanıyorlardı. Fakat esaslı bir gaye güderek teşkilat henüz yapılamadığından bunlar daha çok şahsi fikir, gaye ve çıkarlara yöneli-

yorlardı. Valiler netice itibarıyle bağımsız gibi hareket ediyor, hatta bağımsızlık fikrine düşüyorlardı. Bunların kontrolleri de mümkün olmuyordu.

«Patan» (Afgan)lar Malva'da isyan edip vali Pir Muhammed'i bozguna uğratmışlardı. Kaçarken ırmaktan geçen Pir Muhammed'in atını bir deve ısırmış, atı ürktüğü için Pir Muhammed suya düşmüş ve boğulmuştu. Pek çok zulümler yapmış olan Pir Muhammed gitmiş; fakat Malva da elden çıkmıştı. Memleketin bir kısmının elden gitmesine, düşmanın zaman ve fırsat bulmasına müsaade edecek yapıda olmayan Ekber Han oralardan kaçan beyleri zindana attı, Özbekler'den kahraman Abdullah Han'ı büyük yetkiyle gönderdi. Bu kişi Baz Bahadur'u bozguna uğratıp Malva'yı aldı. Sefere katılmış olan beyler kendi «cagir»lerine gittiler. Abdullah Han Mandu'da vali olarak kaldı (1562).

Bu sıralarda iki-üç yıl içinde Ekber Şah hükümetinin esas ilkelerini düşünüp kararlaştırmıştır. Daha yirmibeş yaşındayken Ekber Han yalnız Müslümanlar'ın hükümdarı halinde kalmayıp gerek Müslümanlar'ın ve gerek Hindular'ın Hükümdarı, hamisi durumuna gelmişti. Bu hayret edilecek bir durumdu. Gerek önceki yönetimler, gerek Bayram Han zamanında Hindular -yalnız para lazım olunca müracaat edilen, kendi hallerine bırakılan- hakir bir topluluk sayılıyorlardı. Ekber Şah onları İmparatorluğun siyasi kadrosuna dahil etti. Bu mahiyette bir siyaset, tabii, Müslüman halkın, özellikle haricden gelmiş olan Türkler'in hoşnutsuzluğuna sebep oldu. Hatta bu yüzden Ekber Şah zamanında birçok isyan da meydana gelecektir. Ekber'in yakın hısımlarının isyanı şahsi çıkarları yüzünden idiyse de, Türk beylerinin isyanları Türk aristokrasisi nüfuzunun Hindular'a eşitlik verilmekle kırıldığı fikrinden ileri geliyordu. Abdullah Han bir müddet sonra bağımsızlık sevdasına düştü. Ekber Padişah «filli av» bahanesiyle oraya vardı. Bu haberi alan Abdullah kaçtı. Hükümdar boyun eğmesi için haber gönderiyse de asi itaat etmedi. Bizzat üzerine vardı. Birtakım çarpışmalar oldu. Bu çarpışmalarda adamlarının en önemlilerini kaybettiğinden Abdullah Han ümitsizliğe düşüp herşeyini, hatta ailesini bıraktı ve yalnız oğlunu alıp Gücerat'a kaçtı. Ekber Han Gücerat Hükümdarı Cengiz Han'a haber gönderip kaçağı ya teslim etmesini, ya da himaye etmemesini bildirdi. O da teslim etmediyse de himaye de etmediğinden Abdullah Malva'ya dönmek zorunda kaldı. Orada da sıkıştırıldığından Cunpur'a hemşehrisi Ali Kulı Han'ın yanına gitti. Orada öldü.

Ekber Han'ın bu şiddetli takibi Özbekler'e olan düşmanlığından dolayıdır. Özbekler kızdılar. Ekber Han da bu beyleri uzak vilayetler valiliğinden alıp büyük görevlerle Saray'da gözününde tutmayı daha uygun buldu. Bunlarsa gelmeyip Cunpur'da Han-ı Zaman unvanını taşıyan Özbek Ali Kulı Han ile birleşerek isyan bayrağını açtılar. Bu isyancı derebeylerinin başı ve dimağı Özbek Ali Kulı Han adında biriydi. Bu kişi Hümayun'un Afgan seferlerinde bulunmuştu. Ve ikinci Paniput zaferinin ancak onun yüzünden kazanıldığı söylenilmekteydi. Bayram Han'ın hükümet naipliği sırasında Saray'da bir aşk rezaleti çıkmasına sebep olmuş, o zaman çok etkili olan Pir Muhamed'in husumetini celbetmişti. Evvelce «Ruhıkend» cagir'ine sahip iken Pir Muhammed'in etkisiyle bu-

radan mahrum edilip daima isyan halinde bulunan Cuvanpur, Behar Afganlar'ı üzerine sefere çıkmakla görevlendirilmişti. Bu seferi Han-ı Zaman başarıyla bitirmiş, ölünceye kadar o vilayetlerde gerçek egemenlik ve irade onun elinde kalmıştı. Kardeşi Bahadur, amcazadesi İskender, amcası İbrahim de onunla isyana katılmışlardı. Bir söylentiye göre bunların isyanlarının sebebi Ekber Şah tarafından Abdullah adındaki bir Özbek generale reva görülen muameleydi. General Abdullah aldığı ganimetleri Ekber'e göndermememişti. Asıl ayaklanma şu suretle oldu. Ekber Şah başkatibi olan Mir Münşi'yi İskender'i saraya getirmek üzere görevlendirdi. O zaman Acudahiya'da bulunan İskender Mir Münşi'yi önce amcası İbrahim'e, sonra da Han-ı Zaman'a götürdü. Han-ı Zaman Cuvanpur'da idi. Orada Mir Münşi'yi rehine olmak üzere elinde bulundurarak açıkça ihtilale karar verildi. Bunlar Hükümdar'a sadık olan «cagirdar»ları bozdular. Cagirdarlar durum hakkında Ekber Han'a rapor gönderdiler ve kuvvet istediler.

Bu isyanların belli başlı bir sebebi de Ekber'in bütün yönetimi merkezi bir hale sokmaya çalışmasıydı. Oysa beyler Hükümdar etkinliğinin Delhi ve Agra civarından ileri gidemediğini görmeye, kendileri bağımsız gibi yaşamaya alışmışlardı.

Ekber, Han-ı Hanan'ı bir kuvvetle ileri gönderip kendisi de birkaç gün sonra yola çıktı. Öncülerle birleşti. Ganj'ı geçip hızla yürüdü. asiler önünden kaçtılar. Cunpur'a kadar kaleleri aldı. Hükümdar asilerin üzerine bir ordu gönderip bu orduya Menam Han'ı başkomutan yaptı. Menam Han Ali Kulı Han'ın eski dostuydu. İşi barış yoluyla düzeltmek istedi. Menam Han harekatı durdurdu. Böylece dört-beş ay geçti. Nihayet asiler başları açık, kefen ve kılıçları boyunlarına asılı olarak geldiler. Hükümdar Menam Han'a, «Bunları sana bağışlıyorum; fakat zannetmem ki sadık kalsınlar» dedi. Cagirlerine gitmeyip vekil göndermelerine müsaade etti.

1565'te H. 972'de Ekber Han Agra'nın etrafına taştan bir kale yaptırdı. Bu duvar 30 arşın eninde, 20 arşın yüksekliğindedir.

Memlekete bir sessizlik ve düzen gelmişse de biraz sonra Ali Kulı Han pişman olup tekrar Cunpur'a giderek isyan etti. Bu haberi alan Hükümdar Ekber Han Han-ı Hanan'a kızıp, «Bunların bağlılığına inanılamayacağını söyledim. Daha ben dönmeden isyan ettiler» dedi. Ve kuvvetli ordusuyla üzerlerine yürüdü. Ali Kulı barınamayıp Saru ırmağından dağlara kaçtı. Ekber Han asileri iyice sıkıştırdı. Ali Kulı tekrar Han-ı Hanan'a başvurup af istedi. Tekrar affolundular. Ortalık sakinleşti. Ekber Han Agra'ya döndü (1566).

Bir yıl sonra yine isyan başgösterdi. Ali Kulı Han hutbeyi Mirza Muhamed Hakim adına okuttu. Mirza Muhammed Hakim kaynatası Bedehşan Padişahı Mirza Süleyman vasıtasıyla Kabil'e sahip olmuştu. Sonunda Ekber Han'a sığınmış, onun gönderdiği orduyla ondan da kurtulmuştu. Bu sefer Lahor'u alıp isyan eden Özbekler vasıtasıyla Delhi tahtına çıkmayı kurdu. Ekber Han'a da isyan etti.

Ekber Han, Ali Kulı Han, kardeşi Bahadur Han ve diğer asi Özbekler üzerine yürüyüp onları sıkıştırmaya başladı. Kara kalesine vardı. Bir file binip bin 500 seçme askerle Ganj'ı geçti. Allahabad civarında Manik-

pur'a vardı. Asiler oradaydılar. Hükümdar'ın geldiğinden haberleri yoktu. Bu askeri birkaç cagirdarın (mahalli yöneticilerinden bir kısmına verilen isim) askeri zannettiler. Sabah olup Ekber Han'ın nekkarelerini işitince şaşırdılar. Ekber Han zaman vermeyip bunlara hücum etti. Sağ, sol kanatlara komutanlarını atadı, kendisi merkezin yönetimini eline aldı. Balsundar adında bir file bindi. Cenk kızışınca Ekber ata binmiştir. Asiler bütün kuvvetleriyle umutsuz bir hücum yaptılarsa da püskürtüldüler. Kaçanlardan birinin atı Ali Kulı Han'ın atına şiddetle çarpıp Ali Kulı'nın sarığını devirdi. Askerler bunu uğursuzluğa bağladılar. Maneviyatları bozuldu. Maneviyatı düzeltmek için asilerden Bahadur Han şiddetli bir hücumla Ekber Han'ın iraul komutanı Baba Han üzerine saldırdı. Onu Mecnun Han komutasında sol kanat üzerine attı ve ısrarla takip ederken sol kanatla iraul arasına düşmüş oldu. Bir ok atı devirdi. Yere düştü. Bunun üzerine askeri bozuldu. Nazar Bahadur onu esir edip terkisine bindirdi ve imparator'a götürdü. Ekber Han, ona niçin isyan ettiğini sordu. Bir cevap veremedi. Yalnız, «Hamd olsun Allah'a, bir defa daha Hükümdar'ın yüzünü bana gösterdi!» dedi. İyi bir ikiyüzlü kişi imiş! Yahut öyle şaşırmış ki kendisini kaybetmiş!.. Ekber Han muhafaza edilmesini emrettiyse de, beyler izin almaksızın esiri öldürdüler. Biraz sonra da Ali Kulı Han'ın kellesini getirdiler. Ekber Han filleri hücum ettirdiği sırada Ali Kulı Han'a bir ok gelmiş, oku çıkarmaya çalışıyordu. Bu sırada bir ok da atına geldi. At ve Ali Kulı yere devrildi. Bir fil Ali Kulı'nın üzerine yürüdü. Ali Kulı kurnak'a: «Ben yüksek rütbeliyim. Beni Hükümdar'a diri götürürsen çok para alırsın» dedi. Kurnak kulak vermeyip filini sürdü. Onu file çiğnetip öldürdü. Bir asker de başını kesip Hükümdar'a götürdü. Ekber Han bir Türk başına bir altın mihir, bir Hindu başına bir rupiye söz vermişti. Ali Kulı Han'ın kellesi tanındı. Bu sırada orada bulunan ve Ali Kulı'nın sevdiği bir kölesi olan bir Hintli başı görür görmez, ağlayarak gidip, başı bağrına bastı. Bu da kellenin Ali Kulı olduğunu doğruladı. Şu Hintli kölenin bağlılığı olağanüstüdür. Öyle bir anda, öyle bir yerde, hele ölmüş bir efendiye böyle bir sevgi göstermek her yiğidin harcı değildir ve pek saf bir yüreğin işidir. Ali Kulı ile Bahadur'un kelleleri Agra, Delhi ve Multan'da gezdirildikten sonra ders olmak üzere kazıklara dikildi (1566). Muhamed Hakim Lahor'dan hızla Kabil'e kaçtı. Bazı esirler fillere çiğnetilerek idam edildi. Bu bir hunharlıktır. Fakat o zaman düşünülürse, hatta bu olay o zaman Avrupa'da çıkıp bastırılan isyanlardır ki, köylü savaşlarındaki yapılan hunharlıklar ile karşılaştırılırsa Ekber'e pek merhametli, şefkatli ve medeni demek gerekir.

Bu zaferden sonra Hükümdar Ekber Han Benares'e gitti. Orası Hükümdar'a kapısını kapatmıştı. Şehri talan ettirdi.

Asilerden yalnız İskender kurtulmuştu. Hükümdar Todar-Mal Racası'yla birtakım generalleri üzerine gönderdi. Bunlar da İskender'i sıkıştırdılar. Fakat İskender bunların elinde de kaçtı.

Ekber Han intikamcı değildir. Daima olduğu gibi bu sefer de asilerle birleşen büyük ve küçük herkesi affetti. İki kellenin düşmesini yeterli gördü. Bundan fazlasını beyler yapmışlardır.

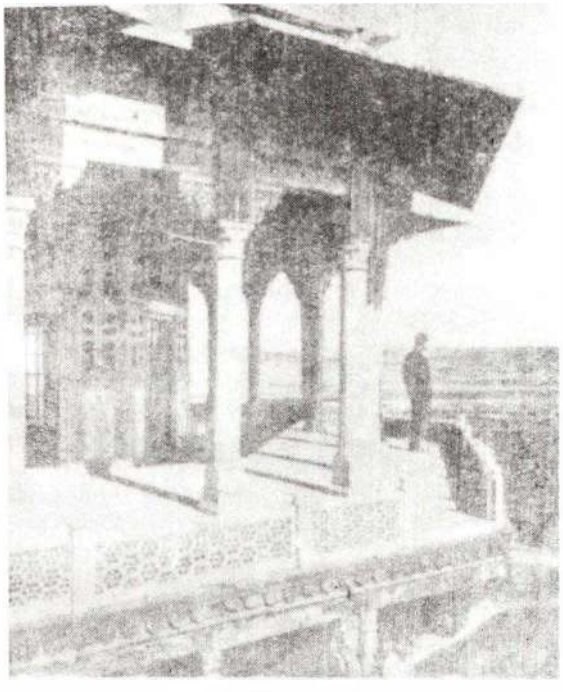
Ali Kulı Han değerli, fakat ele avuca sığmaz, ateşli biriydi. Sadr-ı

azam olsaydı şüphesiz isyan etmez, güzel hizmetler görürdü. Ancak Ekber'i de avucunun içine almaya, onu gölgede bırakmaya çalışırdı. Alırsa iyi, alamazsa Ekber'i ya tahtan indirir ya da öldürüp yerine bir başkasını geçirirdi. İşte bu düşünceler ve olaylar iledir ki, Ekber Han devletine birçok hizmet etmiş değerli adamlarına merhametsizce kıymıştır. Bunda haklıdır. Ancak değerli devlet adamlarını bu duruma düşürmemek büyük bir yönetim becerisi ve büyük bir iştir. İsyanların büyümesine asla zaman ve fırsat vermemiş, bizzat koşup asileri tepelemiştir. Bu savaşlarda da büyük kahramanlıklar göstermiştir. Hümayun da böyle yapsaydı başına o felaket gelmezdi.

Bu isyanlar 1565 ile 1567 arasında iki yıl sürmüştür.

EKBER HAN'IN DEVLETİNİ BÜYÜLTMESİ

Şimdiye kadar Ekber Han 12 yıl hükümdarlık yapmış, bunun yarısı Bayram Han'ın vâsiliği, yarısı da kadınların hükmü, parti kavgaları ve isyanlarla geçmişti. Bu on iki yıllık süre Ekber'in çıraklık devresidir. Olaylar kendisini yetiştirmiş, pişirmiştir. Son yıllarda artık herşeye egemen bir hükümdar olacağını, kahramanlıklar, enerji ve yönetimde yetenekli olduğunu çeşitli olaylarla göstermişti. Olaylar kendisine devlet adamlarına ve hatta akrabalarına bile güvenilemiyeceğini ispat etmişti.

Agra'da Ekber Şah'ın mermer sarayında bir bölüm

Artık ülkesini büyültmek ve düzeni sağlamak gerekiyordu. Bunun için Türklerin isyanlarına gem vurmak her şeyden önce gereken bir ihtiyaçtı. Bunu sağlayabilmek için Hintliler'i kendisine çekmek onları bu konuda kullanmak çarelerini araştırdı.

Ekber Şah, birkaç yıldan beri Hintliler'den dostlar, danışmanlar ve komutanlar edinmişti. Aydın insanlarla görüşmek kendisinde bir ihtiyaç olduğundan, şiir ve müziği sevdiğinden Hindular'dan da böylelerini etrafına topluyordu. Kısaca Kalpi Brahmanlarından şair Maheşdas'ı yanına almıştı. Bu kişi Ekber'in sevgisini ve dostluğunu kazanmış, «Kab-Ray» (Şairler şahı) un-

vanını almıştır. Aynı zamanda Miyan Tansin'i sarayına aldı. Bu kişinin «Hindi» adındaki şiirleri pek meşhur olmuştur. Hala bunların bazıları Ganj yakalarında söylenmektedir. Bu şiirlerin bir kısmı Ekber'in telkini ile yazılmıştır. Ekber'in hizmetindeki Hintliler'in en meşhuru Todar-Mal'dir. Bu kişi de kahraman bir asker olduğu gibi mükemmel bir yönetici ve maliyeci idi. Ekber Han ondaki yetenekleri görüp anlamış, kendisini kah komutan, kah vali olarak kullanmış, nihayet Divan'da görevlendirmişti. Bu kişi 1575'te Delhi İmparatorluğu'nda idari ve mali bir teşkilat yapmıştır. Kont Dönuar'in dediği gibi o, bugün dahi birçok Avrupalı devlet adamına model olabilecek bir teşkilat ile kendisine, Ekber'e, Delhi Devleti'ne ölmez bir şan ve şeref kazandırmıştır.

Amber sülalesinden meşhur raca Behari-Mal da gelip Ekber Han'ın üzengisini öptü. Ekber onu da hizmetine aldı. Behari-Mal Hükümdar'ın ordugahına ilk geldiği zaman Ekber Han bir file binmiş, fil kükremişti. Hükümdar onu bir demir kargı ile durdurmak için uğraşıyordu. Durum tehlikeliydi. Cebaret ve beceri istiyordu. Herkes kaçışıyordu. Ekber sonunda fili yenmiş, fil dermansız kalıp çökmüş, Ekber Han filin sırtından yere sıçrayıp misafirlerine güler yüzle hoşgeldin demiştir. Onlar da kendisini kutlamışlardır. Zayıf bir söylentiye göre Ekber'i bu tehlikeden Behari-Mal'ın adamları kurtarmıştır. Misafirlerini kırmızı çadırına davet etti. Bu Racput tehlikeyi küçümsemeye her şeyden fazla kıymet verirdi. Ekber'i pek sevdi. Zaten Hintliler Ekber'in 4 bin Hintli üzerine -askeri hücum edemeyince- beş-on kişiyle saldırıp kalkanına yedi tane ok saplandığını, Hinduları bozguna uğrattığını da biliyorlardı. Aralarında dostluk başladı. Sonra Behari-Mal Hükümdar'ın hizmetine girmek, kızını Ekber Han'a vermek istedi. Ekber Han kabul etti ve derhal evlendi. İşte Ekber'in büyük oğlu, daha sonra Cihangir adıyla hükümdar olan Selim'in annesi bu kadındır. Ekber Han Behari-Mal'a «penc hezari» rütbesi verdi. Oğullarına ve torunlarına da rütbeler verildi.

Ekber, Özbekler'i, asi beyleri temizlemiş, Hindular'dan bu adamları kazanmıştı. artık ülkesini genişletecekti. Birçok arazi vardı ki, Delhi'ye ait olmuşken, birkaç defa alınıp verilmiş iken, sonunda elden çıkmıştı. Hem de sınır dışındaki Racputlar'ın yurtları Delhi için birer fersat ocağı halindeydi. Türkler Hindistan'a geldiklerinden beri özellikle Babürlüler zamanında bu Racputlar'ın tutuğu yol şuydu: Kendilerinde kuvvet görünce doğrudan doğruya Delhi ile uğraşmak, bu mümkün olmayınca Türk ve Müslüman asileri kendi dağlarında saklamak, imkan ortaya çıkınca onları yine Delhi Devleti üzerine sevketmek, perişan olup kaçan Racputlar'a yurtlarına sığınmak hakkı tanımak, bazen Delhi ülkesine akınlar yapıp ticareti durdurmak ve asayişi bozmak idi. üzerlerine varılırsa dağlarının geçilmez boğazlarını tutarlardı.

Buralar yolların geçtiği yerlerdi. Bu suretle kervanların, hatta orduların seyrini tehlike altında bulunduruyorlardı. Devletin selameti için bu yuvaları bozmak, bu ocakları söndürmek gerekliydi. Yani Racputana'yı ele geçirmek gereği apaçık ortada duruyordu. Racputana, Ordu dilince, «racaların bulunduğu yer» demektir. Buranın da anahtarı Mevar idi. İmparatorluğun ve vilayetlerin haberleşme ve ulaşımının sağlanması için hepsinden önce Mevar'ı ele geçirmek gerekliydi. Mevar

Ranası Oday Sıng en soylu ve en kuvvetli bir raca idi. Ailesinin asla bir müslüman kanıyla karışmamasıyla öğünürdü. Hayatı Delhi'ye düşmanlıktan ibaretti. Arazisi kısmen sarp dağları içine alıyor, güzel sulama kanallarıyla sulanmış pek verimli, birçok müstahkem kaleleri olan bir yerdi. En meşhur kalesi Çitor idi. Bu kale Orduca «Çiture» diye yazılıp, söylenir. Onun birçok müttefik Racputlar'ı da vardı. Askeri de iyi disiplin altındaydı. Ekber savaş ilanı için akla yatkın bir sebep istiyordu. O da vardı. Mirzalar isyan ettikleri zaman bu Raca onlara yardım etmişti.

Mirzalar isyanını bastırdıktan sonra Mevar üzerine döndü. Mevar'ın altını üstüne getirmek için manivelayı Çitor'un altına koymak gerekliydi. Çitor bu Racputluğun ağırlık merkezi, hem de bir kartal yuvasıydı. Pek yüksek, taşlık, müthiş boğazlarla çıkılabilen, kalesi de pek müstahkem olan bir yerdi. Bizzat kalede hem kaynaklar, hem de yağmur suları için sarnıçlar vardı. Güzel sarayları, türbeleri olan bu kalenin muhafızları da seçme cengaverlerdendi. Bu kaleyi bir defa Alaüddin Kılcı uzun bir kuşatmasından sonra Seylan Kralı'nın kızı güzel Padmani'nin elinden zaptedip, 30 bin Hintliyi kılıçtan geçirmişti (1303). Bu olaya dair şiirler yazılmıştır. Bir defa da Bahadur Şah Çitor'u ele geçirmişti (1534).

Çitor'da Racputlar'dan Sesudiye ailesi egemenlik sürüyordu. Bunların şöhretleri büyüktü. Müslümanlar memleketlerini birçok defa çiğnemiş, bunlar dağlara çekilmiş, Müslümanlar gidince tekrar yerlerine gelmişlerdi.

Ekber'in adeti savaşa büyük bir av ile başlamaktı. Yine öyle yaptı. Bütün askerleri toplattı (20 Eylül 1567). Rana Oday Sıng'ın oğlu Ekber Han'ın yanındaydı. Kaçıp babasına haber verdi. Bu suretle Raca savunma hazırlıklarını yaptı. Ekber Han ordusuyla hareket edip bir-iki kale aldı. Malva sınırına geldiği zaman bütün Mirzalar kaçıp Gücerat Hükümdarı Cengiz Han'a sığındılar. Mandal kalesini de aldıktan sonra ancak üç-dört bin atlı ile Çitor'a vardı. Bundan maksadı Rana'yı meydan savaşına çekmekti. Oysa Rana korkaktı. Korkup çete savaşına pek uygun olan Aravali Boğazı'na gitmiş, kalenin savunmasını 5 bin seçme Racput ile Cağmal (Caymal)a bırakmıştı. Bu başkomutan Cağmal kahraman kişiydi. Ekber Han kalenin önüne geldiği zaman (1567) müthiş bir kara bulut oraları kapladı. Şimşekler çaktı, sel gibi yağmurlar yağdı. Fırtınalar Ekber'in harekatını güçleştirdi. Neyse birkaç gün sonra Hava açıldı. Çadırlar kuruldu. Ertesi günü Ekber Han yanına mühendisler alıp bir ata binerek kalenin etrafını dolaştı. Ölçüler aldırıp hesaplar yaptırdı. Bu hesaplar üzerine planını çizip askerini, beylerini etrafa yerleştirdi. Bu suretle kaleyi kuşatmaya başladı. Kuşatmanın tamam olabilmesi için tam bir ay çalışılmıştır. Talan etmek ve bazı keleleri ele geçirmek için civara kuvvetler gönderildi. Ebul-fazl «Ekber-name»sinde şöyle diyor: «Bir çok gayretler edildi. Birçok kahramanlar büyük fedakarlıklar yaptılar. Fakat mermiler ancak kale duvarlarına dokunuyor, hiçbir hasar yapamıyordu. Oysa kaleden gelen mermiler kuşatanları kırıyordu. Çok insan ve at telef oldu.»

Ekber Han şiddetli emirler veriyor, asker itaat ediyor, cesaret gösteri-

yordu. Fakat bu cesaret akıllı bir cesaret değil, düşüncesiz ve gereksiz bir gösterişten ibaret kalıyordu. Birşey yapamadığını gören Hükümdar Ekber Han hücumları üç noktaya topladı. Birisinin komutasını bizzat aldı. Yanında bir raca da vardı. Diğer bir racayı da diğer bir noktaya gönderdi. Büyük topların gelmesini beklememişti. Orada toplar döktürdü; fakat o toplar da kaleye birşey yapamadı.

Bu sefer askerleri boşu boşuna öldürtmemek için hendekler kazdırıp siperler yaptırdı. Büyük üstüvaneler yaptırıp üzerlerini manda derisiyle örttürdü ve içlerine toprak doldurttu. Bunlara «sabat» (sepet) diyorlardı. İstihkamcılar bu üstüvaneleri önlerinde yuvarlayarak düşman ateşinden korunuyorlardı. Bu suretle çalıştılar, duvarların diplerine kadar hendekler ve siperler kazdılar. Nihayet duvarların diplerine dört köşeli delikler kazıp lağımlar koydular.

Bununla beraber bu işler uzun bir zamanda yapılabildi ve bu netice birçok can pahasına elde edilebildi. Yalnız bu işte 5 bin kişi kullanılıyordu. Bunlardan her gün 200 kişi ölüyordu. Bu ölenler gönüllülerdi.

Hükümdar'ın komuta ettiği yerde bulunan hendek o kadar derindi ki, elinde mızrağı bir asker bir file binip içinde dolaşabilir, 10 atlı yanyana durabilirdi. Bütün bu işler üç haftada bitirilebildi. Günde 200 kişi öldüğüne göre de 3 bin 200 kişi kayıp verilmiş demektir.

Hücum düzeni alındı: Hendeklere sık bir surette seçme askerler kondu. Birbirine yakın yapılmış olan iki lağım ateşlendi. Lağımın biri patlamadıysa da diğeri yeter derecede bir gedik açtı ve üzerindeki muhafızları parçaladı. Hendekteki askerler gediğe saldırdılar. Kaledekiler de önlerine durdular. Müthiş bir boğuşma başladı. Bu sırada diğer lağım da patladı. Oysa Ekber Han ikisinin birden patlaması için bunların bir fitille ateşlenmesini söylemişti; fakat ateşleyen adam fitilleri ayrı ayrı yapmıştı. Taş, toprak, Türk, Racput parçaları havada uçtu. Sonra bu uçan şeyler Türk ve Racput safları üzerine düşüp yüzlerce adamı ezdi. Taşlar Hükümdar'ın çevresinde de sevdiği bazı adamları öldürdü.

Ekber Han ortaya yeni zorluklar çıktıkça tedbir bulma özelliği artan bir adamdı. En ufak ayrıntıyı bile gözden geçiriyordu. Koşuyor, yorulmuşları kuvvetlendiriyor, tereddüde düşmüşleri cesaretlendiriyordu. Birkaç defa yanındakiler vuruldukları halde Ekber'in kendisine birşey olmamıştı. Her tehlikeli yere gidiyor, vurulmuyordu. Bir defa yanında bulunan Alem Han'a bir kurşun gelmiş, zırhını delmişse de kendisine birşey yapmamıştı. Bu suretle askerlerinin arasında «Ekber Han'a kurşun işlemez, kimin yanında bulunursa ona da kurşun birşey yapmaz» diye bir inanç doğmuştu. Bir defa düşmandan birisinin ateşinin hiç boşa gitmeyip daima bir askerini devirdiğini görmüş, derhal bir tüfek alıp bu nişancıya atarak onu devirmişti. Bu adam nişancılar komutanı İsmail Han idi.

Todar-Mal ile Kasım Han sabatlarında iki gün iki geceden beri hiç ara vermeden büyük bir gayretle çalıştılar. Ne birşey yediler, ne de dinlendiler. Askerler büyük bir gayretle çalışıyorlardı. Çünkü sabatın yukarı açısında duran ve hücumu yöneten Hükümdar Ekber Han'ı görü-

yorlardı ki, yanına düşen mermilere hiç aldırmıyor, bazen da bir tüfek alıp pek usta atıcı olan düşmanı vuruyordu.

Nihayet hendekler önünde yükseltilen siperlerin boyu kale duvarını geçti. Yeniden yapılan ve atılan lağımlarla kalenin daha birçok yerlerinde gedikler açıldı. İşte o zaman Ekber Han 24 Şubat gecesi genel bir hücum emri verdi. Asker hendeklerden çıkıp gediklere saldırdı. Racputlar çok dikkatli idiler, bunları inatçı bir direnişle karşıladılar. Galebe iki taraf arasında dolaşıyordu. Racputlar gediklere pamuk çuvalları, yağlı şeyler dolduruyorlardı. Hücum edildiği vakit bunlara ateş veriyorlardı.

Ekber Han meşalelerin ışığında cüsseli, iyi bir zırh giymiş, savunmayı ve gediklerin tamirini yönetmekte olan bir adam gördü. Derhal «Singram»ını eline aldı. «Arslan öldüren» demek olan singram sevdiği bir tüfeğin adıdır. Nişan alıp bu adamı devirdi. Tam alnında vurmuştu. Vurulan bu adam Çitor'un arslanı Cağmal idi.

Bu haber yayılır yayılmaz muhafızların maneviyatı bozulup kale duvarlarını bırakarak dağıldılar. Ses, seda kesildi. Haykırmalardan, bağrışmalardan top ve silah seslerinden eser kalmamıştı. Kalede tam bir sessizlik başladı. Biraz sonra kalenin ortasında görünen meşalelerden gece aydınlandı. Ekber Han bunun ne olduğunu sordu. Kayını «Cuhar» (cevher, cüher) olduğunu söyledi ve «sakın!» dedi.

Cuhar Hindular'ın üzüntülü durumlarında kendilerinin ve tanrılarının şerefine takdim ettikleri yüce kurbandır. Cuhar'da kadınlar düşman eline düşmemek için kokulu yağlar sürünürler, kendi istekleri ile tutuşturulmuş odun kitlesinin üzerine çıkarlar. Kadınlar böyle yaptıktan sonra erkekler safran sarısında bir renkte elbise giyip «bira» (bebra) denilen son yemeklerini yer, sonra ölümlerini beklerler; yahut da ölmek için kılıç elde düşman üzerine atılırlar.

Demek şimdi bir umutsuz ve yüce huruç hareketini karşılamaya hazır olmak gerekiyordu. Ekber Han askerini hazır bulundurdu. Sabaha kadar bekledi, hücum olmadı. askerine kaleye girmek emrini verdi. Atman Şuku adındaki filine binip askerin başında gedikten girerek sokaklarda ilerledi. Her yer ıssızdı. Tam şehrin ortasına gelince Hindular gözüktü. iki taraf birbiri ile amansız bir savaşa tutuştu. Boğuşma Hindular bitince sona erdi. Ekber Han askerini kırdırmak için 300 fil saldırdı. Cenk filleri dehşetli bir kıyım yaptı. en müthiş kasaplık Rana'nın sarayında, Siva tapınağında, Ranpura kapısında oldu. Her mahalleyi almak için yeni bir cenk yapmak, her parmak boyu toprağı fethetmek için kandan seller akıtmak gerekiyordu. Çünkü çarşılar, evler, sokaklar birer istihkam haline konmuştu.

Savaş üçüncü günün akşımanı kadar sürdü. Hintliler arslanlar gibi döğüşmüşlerdir. Bir Hintli bir file hücum edip, bir eliyle filin dişinden tutmuş, diğer eliyle hançerini file saplamış, «İşte hükümdarına benim selamım!» diye bağırmıştır. Güneş kapısının komutanının ölümünden sonra komutayı eline almış ve büyük kahramanlıklar yapmış olan 16 yaşında Bata adındaki kahramanın cesedini bir fil dişine takmış, oraya gelen Ekber Han'a takdim etmiştir. Bu tasvire göre tabii herkes Hintlilerin ne büyük kahramanlıklar yaptığını onaylar.

Aynı zamanda üstün gelenlerin de ne kadar kahraman olduklarını

düşünmek gerekir.

Kısacası çeşitli Racputlar'a mensup 9 kraliçe, 9 prenses kızları ve oğullarıyla beraber, daha birçok kadın cuhar'da ölmüşler. 8 bin asker ve 30 bin halk kılıçtan geçmiştir. Racputlar'ın tarihlerine göre bu sekiz bin kişi cuhar ile ölmüştür. Halktan ölenler de otuz bin değil, üç bindir. Binalar ve tapınaklar yıkılıp şehir çöl haline getirilmiştir.

Bunlar Racputlar'ın kaymağı, en kıymetlileriydiler.

Bu korkunç boğuşma sonundaki manzara ve sonuç şöyleydi: Yerlerde cesetler, kızıl kanlardan lekeli, kanlı levhalar, delik deşik bir kale, bunun duvarları üstünde Raca'nın güneş resimli bayrağı yerinde dalgalanan Ekber Hükümdar'ın Yeşil Sancağı, kalede Hindu halk ve asker yerine Türk ordusu.

Ekber Şah bu kuşatmayı soğukkanlılık, ustalıkla ve savaş tekniğine uygun olarak yapmıştır. O zamana göre bir kuşatma için en teknik usuller uygulanmıştır.

Ekber Han bu kaleye Asaf Han'ı vali atadı.

Bu önemli kalenin düşüşü racaların, diğer asilerin bütün umutlarını kırmış, Ekber Han'ın mutlu geleceğinin Fatiha'sı olmuştur.

Aynı yılda Ekber Han Gümti (Gumtı) ırmağı üzerine meşhur Cunpur Köprüsünü yaptırdı. Bu köprü hâlâ mevcuttur.

Mevar Ranası teslim olmamıştı.

Ekber Han Acmir'e meşhur Çesti Şeyhi'nin türbesinin ziyaretine, üzerinde basit elbiseyle yaya olarak gitti. Çünkü bu savaşı kazanırsa bu ziyareti yapacağını adamıştı. Ekber bu yaşlarında böyle dindardı. Ekber Han çok zaman bu ziyareti adet etmiş ve yapmıştır.

Acmir'den döndü.

Rantanpur (Rantümbhür) aleyhine Eşref Han yönetiminde bir ordu gönderdi. Bu sırada Mirzaların Gücerat'tan kaçıp devletin arazisinden bazı yerleri işgal ve Odcain'i kuşattıkları haberi gelince, Hükümdar Ekber Han, Eşref Han'ı bunların üzerine gönderdi. Mirzalar gelen ordudan haberdar olunca çekilip Mandu'ya gittiler.

Rantanpur üzerine bizzat gitmeye karar verdi. İşe önce Delhi'de babasının mezarını ziyaretle başladı. Biliyordu ki, babalarının bu yer aleyhindeki hareketleri hiç bir sonuç vermemişti.

9 Şubat 1569'da Ekber Han'ın ordusu Rantanpur kalesinin önüne geldi. Bu kale çok yüksek bir tepedeydi. Kuşatılması için büyük güçlükler vardı. Kalenin yanında ve top menzili kadar uzaklıkta daha yüksek bir tepe vardı. Fakat buraya çıkılması da çok zordu. O zamanın bir tarihçisi tepenin dikliğini açıklarken «Bir karıncanın ayağı bile kayardı» diyor. Ekber Han ne yapıp yaptı bu tepeye toplar çıkardı. Bu toplarla kaleyi başarılı bir biçimde dövdü. Raca'nın sarayını harap etti. Raca Sürcanhara durumun umutsuz olduğunu anlayıp oğullarını Ekber Han'a gönderdi. Kendisi askeriyle serbestçe çıkmak, boşaltma işinin üç günde bitirmek şartıyla kaleyi teslim edeceğini bildirdi. Kendisi de gelip kalenin altın ve gümüş anahtarlarını bizzat teslim ederek boyun eğdi. Ekber Han, Raca'ya ve oğullarına başka ve zengin malikaneler verdi. Bu suretle Ekber düşmanını kendisine dost yaptı.

Sonra Kalincar'a bir kuvvet gönderdi. Bu kale de önemli kalelerden-

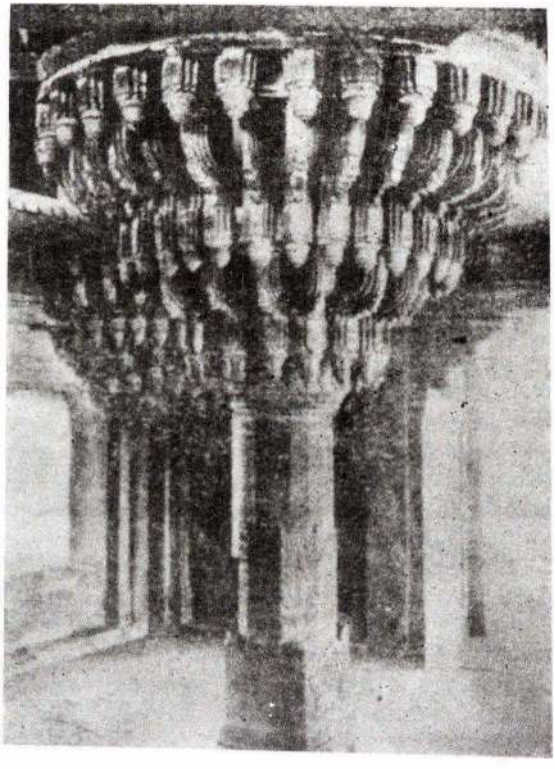
di. Racası kaleyi teslim ettiği gibi Ekber Han'a da bir kurul gönderdi (1570).

Bu önemli olaylardan sonra Codpur ve Bikanir racaları korkup Ekber Han'a bağlılıklarını bildirdiler. Bikanir Racası Kalyan-Mal kızını da Ekber'e verdi. 1573'de binbir zorlukla ve Nizamüddin kavlince karıncanın yol bulamayacağı, yılanın sürünemiyeceği kadar sık ormanlardan geçilerek Himalaya eteklerindeki Nagarkut kalesi de kanlı savaşlarla fetholundu. Bu savaşta Ekber Şah toplarını pek iyi kullanmıştır. Bir top mermisiyle 80 kişi telef edildiğini Nizamüddin yazıyor. Ordu komutanı Hüseyin Kulı Han'dı. Kale fethedilince orada bir cami yapıldı. Hafız Muhammed Bakır tarafından Ekber Şah adına hutbe okundu. Ekber Şah'ın adı hutbede zikrolunurken hatibin başından altın saçıldı. Bundan sonra ciddi Hindu seferi 1577'de Rana-Kika aleyhine yapıldı. Bu defa Ekber Şah ordusunun komutanı Amber Racası Behari-Mal'ın torunu Mansıng idi. Bu adam o tarihte Ekber Şah'ın en büyük ve meşhur komutanlarından biri olmuştu. Sefer Batı Racputana'ya oldu. Bu sefer hakkında Ekber Şah sarayınını en fazla dikkate değer simalarından biri olan tarihçi Bedvani tarafından açıklamalar yapılmış ve ayrıntılar verilmiştir. Bedvani'nin eserinde Ekber Şah'ın mezhebi bidatlerine, vekillerine karşı gayet şiddetli suçlamalar vardır. Fakat bazen da o zamanki usul üzere dalkavukça övgüler görülür. Yazar bu seferde bizzat bulunmuştur. Bedvani o zamanın tutucu din adamlarından ve saray vaizlerindendi. Kendi söylediğine göre göğsünde kafirlerle cihat aşkı olduğundan Hükümdar'dan zorlukla izin alıp orduya karışmıştır.

Ekber Han artık tasarılarının birinci kısmını tamamlamıştı. Racaları itaatı altına aldıktan sonra onlara dost muamelesi etmiş, yardımlarda bulunmuştur. Racalara ait belgelerde Ekber Şah için «büyük ve adaletli hükümdar» denildiği görülür. Ekber Han, Racputlar'a kendisini o kadar sevdirmiştir ki, artık Racputlar Ekber'e hizmeti, onun bayrağı altında ölmeyi kendilerine şeref bilmişlerdir. Ekber için büyük savaşlar yapmışlardır. Ekber'in kuzeyde Gücerat, güneyde Dekkan'ı zaptında pek çok yardımlarda bulunmuşlardır.

Kont Noer şöyle diyor: Babür Han Rana Senka'yı bozduğu zaman kendisine «Gazi» unvanını vermişti. Bu, dini bir unvan idi. O, bununla müslümanları memnun etmiş, tabii Hindular'a kin telkin etmişti. Ekber Han ise kendisine «Gazi» unvanını vermedi. Bu suretle Hindular'ın şereflerini yaralamadı. Pek güzel bir siyaset yaptı. Zafer sevinci gösterisini akıllıca bir siyasete feda etti. O, bu suretle din ile siyaseti karıştırmayacağını, tersine ayırdığını gösteriyordu. Bu ve bu gibi hareketleriyle bütün Hindular'ın sevgi ve yardımını sağlamıştır. Yalnız Ekber Padişah bu sefer bittikten sonra çadırının kurulduğu yere 35 kadem yüksekliğinde ak mermerden, içindeki merdivenden tepesine çıkılan ve tepesinde bir fener bulunan bir pramit diktirdi. Bu piramit halen durmakta olup yalnız feneri yoktur. Bugün orada rastgelinen bir Hintli'ye «bu nedir» diye sorulsa «Ekber'in feneri» der. Bir de Delhi'de sarayın kapısında bu zaferin, hem de hemen hiç görülmüş bir şey olarak, mağluplarının şerefine taştan ve üzerinde birer asker bulunan iki bü-

yük fil heykeli yaptırmıştır. Askerlerden biri Cağmal, diğeri Pata'dır. Bu iki kahraman bilindiği gibi Çitor'da dövüşerek helak olmuş Hindular'dır. Ekber Han'da ki bu soylu duygu yu, yüksek yüreği takdir etmemek elde değildir. Böyle bir cömertlik ve kıymetbilirlik kaç fatihe nasip olmuştur? Ekber'in yüksek kişiliğini gözönüne alınca bunda elbet daha çok siyasi bir gaye aramak akla uygundur. Fakat her ne olursa onun yüceliğine bir halel düşmez. Belki de bazı fatihler böyle fikirlere düşmüşlerdir. Fakat mağluplarına çok eziyet etmiş ve ancak sonra kılıçları altında doğranmışlara karşı kibir veya kinleri -insanda mevcut tabii hisler halinde- böyle bir harekete engel olmuştur. İşte Ekber böyle tabii duyguların üstüne çıkan bir yüksek yaradılıştır.

«Divan-ı Hass»da bir direk başlığı

Maalesef Ondokuzuncu Yüzyıl'ın sonlarında Maharat'lar Delhi'yi ele geçirdikleri zaman, çok şeyleri harap ettikleri gibi, bu iki güzel heykeli de yok etmişlerdir. Fakat sonra İngilizler bu filleri harabelerin altında bulmuşlar, genel bahçeye koymuşlardır. Bugün bu filler güzel şekilleri ve hatta renkleriyle canlı filler gibi orada durmaktadırlar.

Malva bu suretle elde edildikten sonra Gücerat yolu açılmış oldu. Gücerat'ın eski adı Suracetra'dır ve «güzel memleket» demektir. Toprağı verimlidir. Ayrıca burada deniz ticareti de yapılmaktadır. Burası serbest düşünce ve hürriyet içinde gelişmiş bir memlekettir. Budistler Barhmanlar tarafından şiddetli zulümler gördükleri ve Hindistan'ın dışarısına sürüldükleri zaman Gücerat onlara sığınak olmuştur. Budistler orada Abu Dağı'nda meşhur tapınaklarını yapmışlardır.

Gücerat'ta birtakım bağımsız Racputlar vardı. Orada 1025'de Gazneli Mahmut Han ile İslam istilası başlamıştı. Racputlar Müslüman uyruğu altına girmişlerdi. Nihayet Alaüddin Kılci bu fetihleri tamamlamıştı. On-

dan sonra Gücerat Racputları Delhi Sultanları tarafından atanmaya başlamışlardı.

Gücerat valilerinden Zafer Han adında biri II. Muhammed Tuğluk Şah'dan «Azim-i Hümayun» unvanıyla hükümdarlık alameti olarak kırmızı çadır almıştı. 1408'de Delhi Hükümdarı II. Firuz Şah zamanında meydana gelen kargaşalıklardan istifade ederek Muzaffer Şah ünvanıyla bağımsızlığını ilan etmiş ve bir sülale kurmuştu. Bu sülale 1572'ye kadar sürmüş, oralarda İslamiyet'i yaymakla uğraşmıştır. Bunlardan Muzaffer Şah'ın torunu ve halefi Ahmed Şah'dır. Bu kişi meşhur Ahmedabad şehrini kurdurmuştur. Bu şehirde, kurucusunun yaptırdığı meşhur «Cuma mescidi» ile mermerlerinde fildişi kakma olarak işlenmiş olan «Fildişi Camii», güzel türbeleri, çeşmeleri, kervansarayları, cennet gibi bahçeleri ve havuzları, «Cain»in mağara tarzındaki tapınakları vardır. Şehrin etrafında önemli bir kalesi ve bu kalenin 18 kapısı vardır. Maharatlar bu şehri de harap etmişlerdir.

Gücerat'ta saray entrikaları, kadın parmağı, enük yönetimi, hançer, zehir alabildiğine gitmiştir. Bunlardan Hümayun Han zamanına tesadüf eden Bahadur Şah Malva ve Dekkan işlerine karışmış ve başarılı olmuştur. Malva Hükümdarı II. Mahmud'u bozmuş, Çitor'u zaptetmiştir. Bundan dolayı Hümayun Han Gücerat'ı zaptetmiş, Gücerat 9 ay Delhi'nin egemenliği altında kalmıştır. İşte bu, Ekber Han'a Gücerat için bir hak veriyordu.

Aynı zamanda Gücerat anarşiye düşmüştü. Üç kardeş birbiri arkasına öldürülüyor, tahta geçiriliyordu. Atalıklar, devlet adamları ve uşaklar kendi etkinlikleri için hükümdarı öldürüyorlardı. Nihayet Natu adında bir çocuğun II. Mahmud'un oğlu olduğu bir eski Hindli köle olan Atalık İtimad Han'ın Kur'an'a yemin ederek bildirmesi üzerine, bu çocuk Muzaffer adıyla tahta çıkarılmıştı. Bu da anarşiyi artırmıştı. Eski bir Türk köle iken Çampanir Hükümdarı olmuş, Mirzaları himaye etmiş olan Cengiz Han Atalık itimad'ı Muzaffer'den çevirip kendi tarafına almışsa da, biraz sonra iki rakibi tarafından öldürülmüştür. Mirzalar Odcain'den Eşref Han'ın önünden kaçtıktan sonra gelip fırsattan istifade ederek Cengiz Han'ın yerlerini almışlardır.

Atalık İtimad hilekarlığı sayesinde eski hükümdarı Muzaffer'in sevgisini kazandı. Bu suretle yönetimi eline aldı. Biraz sonra Muzaffer Ahmedabad'dan kovuldu. Mirzalarla uyuşmaya çalıştığı gibi, gizlice Delhi sarayıyla da haberleşiyor, Ekber'i Gücerat'ı ele geçirmeye teşvik ediyordu.

Değerli bir tarihçi ve önemli bir devlet adamı olan «Mirat-ı Ahmedi» yazarı Ali Muhamed Han Gücerat'ın o zamanki durumunu anlatırken şöyle diyor: «Aydın ve gözlemci olanlar pek iyi bilirler ki, bütün devletlerin çöküş sebepleri dünya yaratıldığından beri vardır ve devlet adamlarının birbiriyle uğraşmasıdır. Hele halk da bunlara iştirak ederse... Gücerat da böyle oldu. Talih bu ülkenin yok olmasına karar verdiği zaman vezirleri görevlerini unutup birbirleriyle savaşa tutuştular...»

1572'de Ekber Han Acmir'e gelip adeti üzere Türbe'yi ziyaret ettikten sonra Han-ı Hanan Mir Muhammed'i 10 bin atlı ile öncü olarak gönderdi. Nagor'da bütün ordularını toplayıp komutanlığını bizzat kendisi aldı. Yolda Racputlar ile ufak tefek birkaç çarpışma yaptı. Han-ı Hanan'ı Si-

ruhi'ye elçi olarak gönderdi. Han-ı Hanan konuştuğu Hint heyetinden ayrılırken bir hançerle vurularak önemli biçimde yaralandı. Bunun intikamı alınmak için Siruhi'ye hücum etti. Halk özellikle Siva Tapınağı'nda öldürüldü.

Bikanir Racası'nın oğlu Rayrasıng'ı yolları açmak, Cudpur Hindularını orduya katmak için ileri gönderdi. Bu suretle ciddi bir direnişe rastgelinmedi.

Muzaffer Han Şir Han Fuladi ile kaçmış, sonra Şir Han'dan da ayrılmış, serseri gibi dolaşıyordu. Ekber Han Muzaffer Han'ın yakalanmasını emretti. Arayanlar bir gün bir buğday tarlasının yanında kırmızı «çetr-i padişahi»yi görüp kendisini yakaladılar. Ekber Han'a götürdüler. Hükümdar bu gence acıyıp canına kıymadı, onu Agra'ya saraya gönderdi. Bunun üzerine Gücerat beyleri de gelip itaat ettiler. Hükümdar Ekber Han, bunları iyi kabul etti, ancak hilekar İtimad Han'a iltifat etmedi. Yoluna devam edip Ahmedabad'a girdi, adına hutbe okuttu. O zaman 300 mahallesi olan bu büyük Ahmedabad'da Anadolu, Suriye, İran ve Maveraünnehir tacirleri vardı. Bunlar Ekber Han'ı barış taraftarı olduğundan coşku ile karşılaşmışlardı. Ekber 1572 tarihinde Kabbi'de ilk defa deniz görmüştür.

Gücerat'ta Timur sülalesinden Muhammed Mirza'nın oğulları İbrahim Hüseyin, Muhammed Hüseyin Mirza'lar isyan çıkardılar. Oradan Mirzaların şiddetle takibi için kuvvetler gönderdi. Mirzalar Sürat kalesine sığındılar. Sürat kalesi üzerine tecrübeli komutanlar yönetiminde bir kuvvet gönderdi. sürat (Curt) Tapti ırmağı üzerindedir. Muhammed Hüseyin Mirza'nın isyanlar çıkarmak üzere memleketin içerlerine gitmek niyetinde olduğunu öğrenince Sürat'a yolladığı kuvvete yanına gelmesi için emir gönderdi ve kendisi ufak bir kuvvetle Muhammed Hüseyin Mirza üzerine yürüdü. Yanında ancak 2 bin kişi vardı. Çok hızlı ilerledi. 40 kişiyle Mahitdiri suyu kıyısına geldiği zaman bir Brahman'dan İbrahim Hüseyin Mirza'nın büyük kuvvetlerle Sarnal şehrinde sık bir «çengelistan» (ormanlık)da bulunduğunu öğrendi. Hindistan'da ormanlara «çengel», «çengelistan» derler. Yanındakiler korkup gizlenmek istedilerse de, o sırada Sürat'dan getirttiği birliklerin ileri kolları gözüktü. Bu suretle yanında ancak 100-150 savaşçı oldu. Bunlar İmparatorluğun en ünlü savaşçılarıydı. Azlığa bakmayıp hücum emrini verdi. Kahraman Mansıng öncü komutanlığı şerefinin kendisine verilmesini rica etti. Bu ufak kuvvetle suyu geçtiler. İbrahim Hüseyin Mirza bin atlı ile bir tepeye çıkmış, hücumu bekliyordu. Bir tane de topu vardı. Bir söylentiye göre İbrahim'in 20 bin kişisi vardı. Yolların taşlarla dolu ve hendeklerle bozulmuş olmasına rağmen Ekber Han zayıf bir direnişten sonra kaleye girdi. Sokaklar Mirza'nın develeri, atları, yükleriyle doluydu. Bunlar arasından geçip bir başka kapıdan çıktı. Mirza'nın ilk safı üzerine atıldı. Kıpçaklara at oynatan, ufak kuvvetlerle büyük kuvvetlere saldırıp onları eğri kılıçlarıyla doğrayan, düşmanlarını atlarının ayakları altında çiğneten eski zamanların Türkleri gibi Ekber Han, damarlarındaki kan kaynamış, atını bir bu tarafa, bir ömür tarafa döndürüp kılıç çalmaya başlamıştı. Ancak okçular Mirzalar tarafından püskürtüldü. Raca Behari-Mal'ın oğlu Behupatsıng bütün kuvvetiyle

düşman üzerine atıldıysa da iyi vurulmuş bir kılıç ile yere serildi. Atı sahipsiz kalınca kaçtı. Bunu gören askerler dağıldılar. Artık kuvveti zafer kazandığını zannedip son hızla bir hücum yaptı. Göğüs göğüse, boğaz boğaza gelindi. Vura vura kargıları, kılıçları kırılmış olan iki askerin atlarından atlayıp yerde hançerle birbirini vurdukları görülüyordu. Askerlerin sayısı azdı. Savaş artık teke tek bir güreşe benziyordu. Büyükler, komutanlar da askerler gibi vuruşuyorlardı. yanında Bhagüvan-Das bulunan Ekber'e üç atlı hücum etti. Ekber Han ile Bhaguvan-Das bunlara şiddetle saldırdılar. Raca bunlardan birinin kargısını savuşturup kargı ile onu tepeledi. Ekber de diğer ikisini saldırdı. Bu iki atlı korkup kaçtı.

Bunu gören Ekber Han'ın askerleri kesin bir hücum yaptılar. Dehşetli bir kılıç şakırtısı, zırh sesleri, kargı vızlaması işitildi. Mirza askeri yüz döndürdü, kaçan kaçana oldu.

Bu pek kanlı ve korkunç hengame iki saat sürmüştür. Gece bastırdığından uzun süre takip yapılamamıştır. Sarnal'e döndüler. Padişah bu eşsiz kahramanlara hilat-ı fahireler, cagirler verdi.

Bundan sonra Surat'ı kuşattılar ve 47 günlük bir kuşatmadan sonra azıksızlıktan bu önemli kale de teslim oldu (1573).

Bu kuşatma sırasında Ekber Han Portekizliler'le ilişkilere girmiştir. Bu, onlarla ikinci ilişkisidir. Birincisinde Portekiz misyonerleriyle görüşmüştü. Bu sefer kale kuşatma altındayken bu Portekizli Hıristiyanlar çıkagelmişlerdir. Bunların niyeti kaledekilere yardım etmekti. Durumu görünce Hükümdar'ı selamlamaya geldiklerini söylediler. Ekber Han bunların niyetini biliyordu. Fakat kendilerine iyi muamele edip Avrupa'daki gelişmeler üzerine konuştu ve kendilerine armağanlar vererek gönderdi.

Mirzalar yeni isyanlar çıkarıyorlardı. Bir kısmı Patan'ı kuşatmak istiyordu. Oraya yardım gönderdi. Bu kuvvetler Mirzalar'la çarpışıp onları hezimete uğrattılar. Hüseyin Mirza bozulmuş kaçmış, serseri dolaşıyordu. Biraz sonra öldü. Mesud Mirza yakalanmış ve göz kapakları dikelerek Ekber Han'a gönderilmişse de. Hükümdar onu affedip göz kapaklarındaki dikişi söktürmüştür. Mesud ile beraber gönderilen esirler eşek, domuz, köpek derilerine dikilmişlerdi.

Ekber Han, Gücerat'tan döndüğü zaman bütün kaleler alınmış, ortalığa sessizlik gelmişti. Biraz sonra yine isyanlar başladı. Eski isyancılar yine sığındıkları yerlerden çıkmışlardı. Kaleleri kuşatıyor, Hükümdar Ekber Han'ın görevlilerini kovuyorlardı. Hatta bir kısmı Ahmedabad üzerine yürüyordu. Dekkan'a kaçmış ve fırsat beklemekte olan Muhammed Hüseyin Mirza ve Şah Mirza da Surat'a gelmişler, fakat çekilmeye mecbur olmuşlardı. Hüseyin Mirza vali Kutbüddin Han'ın bazı adamlarını da elde ederek önemli bir liman olan «Kambay»ı da savaşmadan almıştı.

Limanın valisi Hüseyin Han Ahmedabad'a kaçabildi. Asiler üzerine yürüyen Han-ı Zaman etrafına hendekler kazmıştı. Gelip Han-ı Zaman'ı ordugahı ile kuşattılar. Asiler köyleri yakıyor, pazarları soyuyor. insanları öldürüyorlardı. İş fenalaşmıştı. Hızla ve kesinlikle hareket etmek gerekiyordu. Hükümdar bütün kuvvetlerini topladı. Bütün beylere, cagir-

darlara askerleriyle Gücerat asileri üzerine yürümeleri için fermanlar gönderdi. Ordu çabuk toplanamıyordu. Komutanlar sefere hazırlanmak için cagirdarları olan araziden para ve erzak toplamak için zaman kaybediyorlardı. Ekber Han Bhaguvan-Das'ı haremle beraber ileri gönderdi. Kendisi de 1573 Ağustos'unda, arasında birçok ünlü generalerin de bulunduğu 500 kişiyle toplanma mahaline hareket eti. Tez yürüyüşlü tatarlara özgü olan hafif ayaklı dişi develere bindiler. Adeti üzere Acmir'e gelip «Çeşti»nin türbesinde iki gün dua ve ibadetle meşgul oldu. Oradan yola çıktı. Çoğu atlarını yedeklerine almışlardı. Yanlarında hiçbir eşya yoktu. Misli görülmemiş bir hızla yani Sikri'den Patan'a 9 gün, 9 gecede geldiler. Bu iki nokta arasındaki uzaklık 800 mildir. Ekber de diğerleri gibi yolda bulabildikleri şeyleri yemişlerdir. Ekber Han hiç yorulmuyordu. Ancak diğerleri ona yetişemedikleri zaman duruyordu. Orada askerlerinden 3 bin kişi buldu. Artık yardıma falan bakmayıp dinlenmeden Akmedabad'ı kuşatmadan kurtarmak üzere yola çıktı. Mirzalar ve asi Güceratlılar burada birleşmişlerdi. Bu kuşatmayı yapanlar 20 bin kişiydiler. Yolda bir savaş verip Şir Han Fuladi, taraftarlarından Rolya'yı bozdu. Kuşatılmış bulunan Gücerat Valisi'ne yakında yardım geleceğini bildirmek için Asaf Han'ı gönderdi. Kuşatma yapanlara hiç sızdırmadan Ahmedabad önüne geldi. Padişah'ın nekkare ve köslerini işitmeyince hiçbirisinin birşeyden haberleri olmadı. Hüseyin Mirza bu sesleri işitince bir subaya, «Bu nasıl şey?» diye sordu. Subay da, «Ekber Şah geldi» dedi. Hüseyin Mirza, «Ya ben Hükümdar fillerini görmüyorum» deyince subay «Filler 9 günde buraya gelmezler, Ekber gelmiştir» cevabını verdi.

Derhal saf dizildi. Savaş başladı. Ekber Hükümdar Bayram Han'ın oğlu ve en büyük komutanlardan olmuş olan Abdürrahim Mirza'yı merkeze atayıp kendisi daha kötü durumda olan yerlere yetişmek, kesin darbeyi vurmak üzere yanına seçme 100 zırhlı cenkçi aldı. Savaş uzun sürdü sonuçsuz bir halde kaldı. Hatta bazı noktalarda Ekber'in askeri zayıfladı. Nizamüddin şöyle diyor: «O vakit Ekber Han 100 kişi ile kükremiş bir arslan gibi düşmanın yoğun topluluğu üzerine saldırdı.» Bunuğun üzerine Allah-ü Ekber! sesleri ortalığı çınlattı. Hücum ederken Allah-ü Ekber diye bağırırlardı. Mirza ve Güceratlılar bu hücumun önünde büküldüler. Ekber Han bu savaşta en ileri hatta bulunmuş, büyük kahramanlıklar göstermiştir. Muhammed Hüseyin Mirza vurulup atından yıkıldı ve esir edildi. Tam bir zafer kazanıldı.

Ekber Han, huzuruna getirilen Mirza'ya tatlı sözler söyledi. Raysıng'ın koruması altına verildi. Mirza'nın süt kardeşi «Mardazmay Şah» getirildiği zaman ise kendi kargısıyle onu öldürdü. Çünkü bu adam Sarnal'da Bhaguvan-Das'ın kardeşini öldürmüştü. Sevgili kayınbiraderine olan sevgisini göstermek için bunu yaptı. Hüseyin Mirza çok yaşatılmadı. Çünkü asi birlikler bir aralık Mirza'nın bindirildiği file yaklaşmışlardı. Bunu gören Racputlar Mirza'yı yere alıp mızrakla öldürdüler.

Asker dağılmış, kimi dinleniyor, kimi su içiyor, kimi atını suluyor, kimi yağma ile uğraşıyor, kimi de yara almış olan arkadaşlarına bakıyordu.

Ekber Han da şiddetli yorgunluğu gidermek için ırmağın kenarında bir halı üzerinde yatmıştı. Bu sırada yeni bir düşmanın gelmekte olduğu haberi verildi. Bu gelen İhtiyarül-Mülk idi. Ahmedabad civarındaydı.

Mirza'nın bozguna uğradığı haberini alıp koşmuştu. Ekber'in adamları şaşırıp bütün soğukkanlılıklarını kaybettiler. En kahramanları bile bir an için afalladı. Ekber Han'ın yanında bulunan trampetçi şaşkınlığından bir yerini kımıldatamıyordu. Hükümdar Ekber Han ona kargısının sapının topuzuyla vurmayınca aklı başına gelmedi. O zaman şiddetle yardım çağırmaya başladı. Bu suretle Hükümdar etrafına ufak bir kuvvet toplandı.

Ekber Han yaycıları ile savaş açtı. Düşman üzerine ok yağdırdı. Sonra ufak atlı kuvvetiyle hücum etti. Bu hücumla düşman saflarına öyle bir düzensizlik verdi ki, Ekber'in askeri düşmanın kaçan askerinin sadaklarından ok alıp düşmana atıyorlardı. İhtiyarül Mülk de vuruldu. Bir Türk asker onun kellesini Hükümdar Ekber'e getirdi. Bu savaş ta 2 bin düşman ölmüştü. Adet olduğu gibi, ölülerin kellesinden bir kule yapıldı.[20]

Muhammed Hüseyin Mirza bu ikinci savaş sırasında kaçmasın diye muhafızları tarafından öldürüldü. Bu suretle Ekber pek önemli rakibinden kurtuldu (1573).

Birkaç gün istirahatden sonra Ekber Han Agra civarındaki sevdiği ikametgahına döndü. Sikri'ye yaklaştığı zaman savaş atına binip kargısını eline aldı.

Kır renkte olan bu atın kuyruğu ve yelesi kına yakılmış, kırmızıydı. Önünde sapları yaldızlı kargıları olan hassası, ve yanında silah arkadaşları yürüyordu. Başkentte kalmış olan devlet adamları ve saray ileri gelenleri kendisini karşıladılar. Cumna Camii'nin cümle kapısı üzerinde muzikayı hümuyunun çaldığı havalarla alkış tufanı birbirine karışıyordu.

Bu zaferler dolayısıyla Ekber Han Sikri'ye bundan böyle «Feth-pur» (Fetihpur) adını verdi.

Bu olaydan üç yıl sonra Gücerat'ta yine bazı karışıklıklar olduysa da Todar-Mal ile Gücerat valisi Vezir Han tarafından bastırıldı.

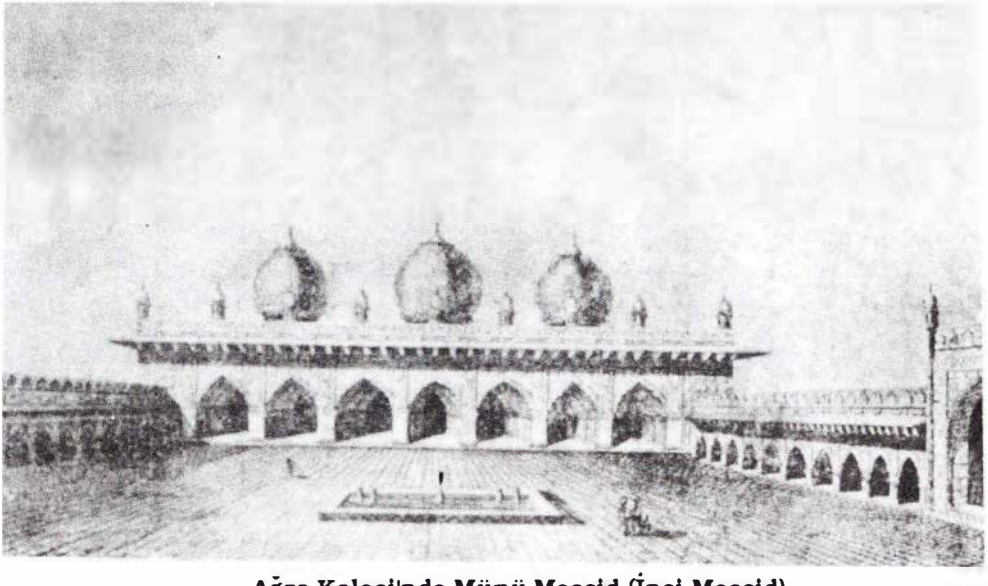
20- Bazıları var ki bu kaleleri vahşilik sayıp Ekber, Babür ve Aksak Timur'a sövüp sayarlar. Eğer bu kuleleri yapmak (kelle-minar) için insan kesilseydi ben de buna karşı çıkardım. Oysa bunlar büyük çoğunlukla savaş meydanında düşenlerin kafalarından yapılmıştır. Esirlerden nadiren yapılmıştır. Burası kötü, fakat pek azdır. «Babür-name»de gördüğümüz gibi bu iş ibret olsun içindir. Gerçekte başkaları isyana, savaşa cesaret edemesin diye yapılmışlardır. Bu suretle kimbilir daha ne kadar can heba olmaktan kurtulmuştur. Manzara gerçekten fena ise de hayatını kaybetmiş kafaları boşuna toprak altına sokup çürütmektense, onları kule gibi dizip, başka kafaların kopmaması için nasihat, ders engel gibi kullanmak herhalde daha medenidir. Nitekim tıb insanların sağlığını korumak, onları ölümden kurtarmak için nice zavallı insanların kadavralarını parça parça ediyor. Makul düşünenler elbet bunu tercih ederler. Yalnız duygu ile yaşayanlar tabir başka türlü düşünüyor.

BENGALE İŞLERİ

Zengin, güzel bir kıtadır. Lejandlar yeridir. Eski halkı Arya'lar olup sessiz-sakin insanlardı, günlerinden memnun, yarını düşünmezlerdi. Nazik, kadınlaşmış, savaşı sevmezlerdi. Bir düşünceleri, bilimi, şiiri, birşeyleri yoktu. Bunlarda diğer Hindular'ın gerçek hayatı unutturan vecdleri, varlıkların yüce meselelerinin rüyalı düşünceleri görülmezdi. Diğer Hindistan halkı bunların zaaflarını bilir, bunlara saygı ile bakmazdı. Oranın fatihi olan Müslümanlar'ın bakışıda aynıydı. Arazisi 204 bin İngiliz milkaresidir. Bir çok ırmaklarla sulanmıştır. Daima yataklarını değiştirip mil bırakan bu ırmaklar pirinç ve diğer tahıl tarımını pek uygun bir duruma getirmektedir. Halkı 20 milyondur.

Bengale'nin eski tarihi hakkında yeterli belgeler yoktur. Müslüman Türkler buralara geldikleri zaman Bengale'nin son hükümdarı Laksimanya idi. 1198'de Delhi Hükümdarı Kutbüddin'in kahraman generali Muhammed Bahtiyar Kılci buraya Türk tuğunu dikmiştir. Bu kişi Aksak Timur ve Ekber Han'lar gibi pek uzun kollu idi. Bu, Türklerde kahramanlık işareti idi ve pek makbul sayılırdı.

Bu birinci devir 1338'e kadar sürmüştür. Ondan sonra Bengale'de bağımsız Müslüman devletleri meydana gelmiştir. Bu devre Behram Han'ın silahdarı Fahrüddin Ebul-Muzaffer Mübarek Şah ile başlar. Aksak Timur istilasından Şir Şah'a kadar devam eder. Bu bağımsız hükümdarlar birbirlerine girmişlerdir.

Ağra Kalesi'nde Münü Mescid (İnci Mescid)

Hatta baba oğula, oğul babaya karşı savaşmıştır. Bu devre bu suretle devam etmiştir. Bir düziye hükümdar sülaleri değişmiştir. Birinci sülaleden sonra İlyas Sülalesi tahta geçmiştir. Bunların yerine bir Hindli zemindar -ki Kanes Racası'dır- geçip egemenlik sürdü. Bunlar Barbak Şah tarafından sarayına alınmış enük (hadım)ler idi. Tahtı ele geçirdiler. Bu hadımağası hükümdarlar pek açgözlü ve zalim idiler. Memleketi kana boyadılar, baskıcı yönetimleriyle halkı canından bezdirdiler. Alaüddin Hüseyin Şah gelip bunları tepeledi. Hüseyni Sülalesi'ni kurdu. Bunlardan Üçüncü Mahmut Şah'ı da Şir Şah kaçırdı. Hümayun bu kişiyi yanına alıp korudu. Bu suretle Şir Şah sülalesi kuruldu. Bunlardan birkaç hükümdar geldi. Sonra Kara-Rani denilen Afgan uruğu sahneye girdi. Süleyman Kararani ağabeyisi Tac Han'ı gönderip Gaur'da yerleşti ve kardeşiyle beraber Bengale hükümetini eline aldı. Tac Han'dan sonra (1564) Süleyman «Hazret-i Ali» ünvanını aldı. Bu unvan «Alihazret» suretinde bugün hâlâ Afganistan ve İran'da vardır. Bu kişi Bengale ve Behar devletlerine birden sahip olup merkezini ırmağın öbür tarafında olan Tanda'ya nakletti. Süleyman, çevrede pek etkili olan Han-ı Zaman Ali Kulı ile hoş geçindi. Fakat Han-ı Zaman düştüğü zaman Zemaniye kalesini ele geçiremedi. Süleyman'ın Han-ı Cihan Ludi Afgan adında bir veziri vardı. Bu vezir becerikli ve başarılı bir adamdı. Onun vasıtasıyla Delhi Devleti ile hoş geçinirdi. Çünkü Süleyman iki baskı arasındaydı. Bunun biri güneyde Orissa Racası, diğeri kuzeybatıda Delhi Devleti idi. Bu baskıdan kurtulma çaresini Delhi sarayı ile hoş geçinmekte buldu.

Çitor kuşatması sırasında Süleyman Han-ı Hanan Menam Han ile her zamanki törenle ve büyük bir debdebe ile görüştü. Menam Han bin kişiyle onu karşıladı. Bu görüşmede hutbenin Ekber Han adına okunması, para basılması kararlaştırıldı. Bu suretle ele geçirdiği devleti ve kılıçla aldığı ülkeleri güvence altında tuttu. Delhi'nin bir «hidiv»i makamına geçti. Bengale Devleti'nde memnun olmayanlar bu anlaşmayı benimsemediklerini gösterdiler. Sebebi de bu bahaneyle suyu bulandırıp balık avlamaktı. Yani bunu yasalara uygun bir dava yapıp isyan çıkarmak, ülkeyi ele geçirmekti. Zaten bu işler çoğunlukla böyle yapılır. Dönerken Menam Han'ı öldürmekle işe başlayacaklardı. Neyse Süleyman vaktinde haber alıp Men'am Han'a haber ulaştırdı. Menam Han selametle memleketine döndü.

Bu savunma ittifakı ile serbestleyen Süleyman Orissa'ya karşı olan fetih tasarısını uygulamaya başladı. Kara Pahar lakabını taşıyan muzaffer komutanı Racu düşman ordularını bozdu. Bu kişi Puri'de Çagannat Tapınağını yağmalayıp cami yaptı. Bu ülke, racası savaşta öldürüldü ve böylece Süleyman'ın eline geçti. Bu kişi memleketine barış Hindular'a mezhep hürriyeti sağladı. Zamanında Bengale, Behar ve Orissa'da mutluluk arttı. Ömrünü bu suretle Hindular'la savaş içinde geçirdi.

Süleyman 1572'de öldü. Memleket baştan aşağı değişti. Yerine geçen oğlu Bayezid Delhi Devleti'ne düşman bir vaziyet aldı. Hutbeyi kendi adına okuttu. İktidar, zayıf akılda olanları ve zayıf karakterleri sarhoş eder, azdırır, gemi azıya aldırır. Bu da öyle olmuştu. Güya bağımsız olacaktı. Delhi'ye karşı böyle yaptığı gibi babasından kalan eski devlet

adamlarına da hakaretler etti. Beyler az bir zaman içinde bir suikast düzenleyip Bayezıd'ı Kansu (Hansu) adındaki damadına öldürttüler. Katili hükümdar yapacaklardı. Ancak Süleyman'ın küçük oğlu Davud'a atalıklık etmiş olan Han-ı Cihan Ludi Afgan ne yapıp yaparak devlet adamlarını Davud'u tahta geçirmeye ikna etti. Kansu'yu öldürdüler.

Bengale hakkında böyle bir giriş yapmaya gerek vardı. Bengale ne demek olduğunu böylece öğrendikten sonra şimdi de, Ekber Han zamanına ve onunla ilişkilerine geçiyoruz.

Güney Behar'da bulunan Kucar Han Bayezıd'ın bir oğluna taraftar çıktı. Aynı zamanda Ekber Han da Han-ı Hanan'a bu çekişmeli araziyi ele geçirmesi için ferman gönderdi. Han-ı Hanan, Kucar Han ile görüşmeye girişti. Ludi ise Kucar'dan daha fazla şeyler verdi. Onunla barış yapıldı. Han-ı Hanan çekiliyordu. O sırada Davud ile Ludi'nin bazı araziyi istila ettiği haberini aldı. Ludi Zemaniye kalesini aldı ve yıktı. Bu zaferden keyiflenen Ludi, Ganj'ın öbür tarafına beş-altı bin kişi gönderip oraları kana ve ateşe boğdu. Halk bundan isyan etti ve Delhi askerlerinin yardımıyla bu beş-altı bin kişiyi kesip doğrayarak. Ganj'a döküp boğarak bitirdi. Ekber Han bu sırada Surat'ta uğraşıyordu. Bengale işleri hakkında raporlar alıyor, emirler veriyordu. Menam Han Ludi'ye birşey yapamadı. Barış ile işi bitirmek istedi. Ludi bu teklifi hakaretle reddetti.

İyi bir mal olmayan Davud bu sırada Tac Han'ın oğlu ve Ludi'nin damadı Yusuf'u kendisine rakip gördüğünden öldürdü. Bu haberi alan Ludi kızıp Davud ile ilişkilerini kesti ve Han-ı Hanan ile tekrar anlaşmaya girişti. Ekber Han'a boyun eğdi ve armağanlar gönderdi. Bu işi bitirdikten sonra Davud'un üzerine yürümek istedi. Fakat bazı komutanları kendisini terk ettiler, askerinin bir kısmı isyan etti. Sadık askeri ile Güney Behar'da Röhtas kalesine çekilmeye mecbur oldu. Davud'a karşı Menam Han'dan yardım istedi. O da bir birlik gönderdi.

Han-ı Hanan bu işi kendisinin başaracağına inanmıyor, Ekber Han'dan bir düziye yardım istiyordu. Hükümdar Ekber Han ona bir miktar yardım ve bazı beylerini gönderdi. Bir fermanla tereddüt etmeyip ilerlemesini, o vilayetleri ele geçirmesini emretti. Büyük hazırlıklar görüldü. Ekber Han atalığının tereddüdünü bildiğinden Raca Todar-Mal'ı da gönderdi. Ona durum, kuvvet ve maneviyat hakkında incelemeler yaptırdı. Raca iyi raporlar gönderdi. Fakat Gücerat'ın ikinci isyanı üzerine hareket kaldı. Bu sırada Ekber Han Raca'ya Agra tersanesinde 100 yelkenli gemi yaptırttı. Ekber Han, işte Bengale savaşına bu gemilerle gidecektir.

Gücerat işi bitince İmparator başkente dönüp Bengale seferine hazırlanmaya başladı. Hazırlık bitince başkomutan Menam Han üç kol halinde doğuya doğru ilerledi. Raca bazı beylere Ganj'ı geçmeye müsaade etti. Bunlar müstahkem bir yere yerleşmiş olan bir düşman birliğine rastgeldilerse de, düşman kaçtı.

Az sonra Menam Han'a bir atlı gelip Ludi'nin Davud ile uyuştuğunu, Davud'un ordusunun komutanlığını elinde bulundurduğunu ve kendilerini bozduğunu haber verdi. İş güçleşmişti Çünkü herkes Ludi'nin değerini biliyordu.

Ludi'nin Kutlu Han adında bir düşmanı vardı. Bu kişi diğer karşıtları ile birleşti. Hayatı kendini övme ve şevetten ibaret olan Davud'u kandırdılar. Ona zaten kızgın olan Ludi'nin bu kadar kuvvet eline geçince, kendisini tahttan indirip yerini geçeceğini söylediler. Davud, Ludi ile vekilini bir savaş meclisi yapmak üzere davet etti. Gelir gelmez Kutlu ve adamları bunların üzerlerine hücum edip generallerin kılıçlarını taşıyan köleleri parçalayıp Ludi'yi ve vekilini yakaladılar, zincire vurdular.

Değerli Ludi memleketinin düştüğü tehlike karşısında herşeyi unutmuş, vatanı göreve sarılmıştır. Davud ise onu bu vaziyette ve tehlike karşısında iken hile ile yakalayıp öldürtmüştür. Dünya böyledir. Kimi Davud gibi yüksek ve vatani duygulardan yoksun olur, tehlikeli bir anda, düşman karşısında, görev başında kendi şahsı için canlara kıyar, vatani tehlikeleri bile düşünmez; kimi Ludi gibi vatan düşüncesi huzurunda herşeyi unutur, bile bile hayatını tehlikeye kor, görev başına koşar. Şu iş feci, çirkin, alçak bir iştir. Eğer sahiden Ludi'de Davud'u öldürmek ve yerine geçmek niyeti bile olsaydı, Davud'un yaptığı iş yine namuslu bir adamın yapacağı bir iş değildir. Zavallı değerli Ludi, vatan ve görev duygusuna kurban gitmiştir. Celladın bıçağı altında Ludi'nin son sözleri bile küfür, lanet olmayıp akıllıca düşünceler ve öğütler olmuştur. Davud'a şöyle demiştir: «Ailemin namusunu ayak altına verme! Beni öldürdüğün zaman tereddüt etmeyip Türkler'e derhal hücum etmelisin. Eğer Türkler'e hücum etmezsen, onlar sana hücum ederler. Sonra kendinizi...»

Böyle işlerin başka yansımaları, başka sonuçları olmasaydı, kendilerine çalışanlar için yaptıkları şeyler güzel olurdu. Fakat bunların tabii sonuçları vardır. Bu sonuçlardan olarak Ludi'nin idamı orduda birliğin bozulmasına yol açtı. Eğer Menam Han o anda hücum etseydi kolay bir zafer kazanırdı. Bir adamın şahsi rekabetle öldürülmesi bir orduyu mahvedecekti. Bereket versin Menam Han pek ihtiyatla ilerlemekten başka birşey yapamadı. Fırsatı kaçırdı.

Ekber Han bunları görüp güzel bir fırsatın kaçtığına yanıp kendisinin bulunması gerektiğine inandı. Zaten Gücerat işlerini bitirmiş, serbest kalmıştı. Önce adeti olduğu üzere Acmir ziyaretini yaptı. Oradan yola düştü. Yoldayken yine Menam Han'dan rapor aldı. Menam Han Patna'nın zaptının mümkün olmadığını, kalenin şiddetle direndiğini ve ırmaktan erzak aldığını, Hükümdar Ekber Han'ın bizzat gelmesi gerektiğini bildiriyordu.

Ekber Han 1574'te oğulları, hareminden bir kısım güzeller ve komutanları ile 10 kadar gemiye bindi. Kendisinden bir azaul orduyu karadan yola çıkardı. Yağmurlar mevsimi başlamıştı. Fırtınalar oluyordu. Yolda bazı gemileri kaybetti. Yine yoldayken Afganlardan en tehlikeli bir reis olan İsa Han'ın Patna'da bir huruc hareketinde ve savaşında bozguna uğrayıp öldüğü haberini aldı. Menam Han yağmur dolayısıyla silahların bozulduğunu, yeni silah ve at gönderilmesini rica ediyordu. Derhal gönderildi. Nihayet Ekber Han Patna'ya ulaştı.

Davud'dan Menam Han'ın boyun eğmeyi teklif eden bir mektubuna cevap geldi. Davud onu oyalamak istiyordu. Ekber Han: «İntikam benim karakterimde yoktur. Senin samimiyetinin tek delili huzuruma gelip

tahtımın ayağı önünde alnını koymandır. Yoksa Patna'daki bütün askerini kılıçtan geçiririm. Yahut iki ordu arasında ikimiz istediğin silahı beğenmen şartıyla savaşalım. Buna cesaretin yoksa iki ordudan birer kahraman çıksınlar... Cesaret yoksa iki fil döğüştürelim» cevabını verdi.

3 bin kişi gönderip Patna'nın karşısındaki Hacıpur'u kolayca zaptetti.

Davud bir gece bir gemiyle kaçtı; aynı gece Kucar (Gucar) Han da ordu ve fillerle kaçtı. Kaçaklar aceleyle gemilere çok dolmuşlardı. Az kaldı gemiler batıyordu. Ekber Han olaydan haberli olup bir file bindi ve takip emrini verdiyse de Menam Han'ın ısrarıyla sabah olmasını bekledi. Sabahleyin Patna'ya girdi. takibe başladı. Gerek kalede, gerek takipde pek çok ganimetler, altın ve mücevher gibi şeyler aldılar. Sadece alınan filler 265 tane idi. Ekber Han yağmurlara rağmen Bengale'de takibe devam kararı verip Menam Han'ın cagirini hazine-i hassa'ya alarak, onu Bengale valisi yaptı. Ve kendisine seçme 20 bin asker verdi. Raca Todar-Mal'ı da genelkurmayına atadı. Ekber Han bu Raca'ya büyük bir ayrıcalık tanıdı. Bu ayrıcalık onun sancak ve nekkare taşımasıydı. Kendisi Cunpur'a dönüp Behar'ın güneyinde Rohtos'a kuvvetli bir ordu gönderdi.

Davud'u takip eden ordu kaleleri birbiri ardından adeta savaşmadan aldı. Garhı'yı da aldılar. Bu kalenin zaptı düşman ordusu için büyük bir kayıp verdi. Nihayet Bengale'nin başkenti olan Tanda'yı da aldılar. Davud buradan da kaçtı. Menam Han Davud'un yeni bir direnişe geçmemesi için her tarafa kuvvetler gönderip etrafı temizletti. Fakat bu sırada Davud'un yeğeni Cüneyd Kararani Ekber Han'ın sarayından kaçıp isyan etmeye başladı. Davud ile birleşmek istemişse de Todar-Mal bu birleşmeye engel oldu.

İşler yolundaydı. Ancak fatih asker sessizliğe ve zevke kapıldı. Disiplin kayboldu. Asker için barış zamanında bile tehlikeli olan bu durum, savaş sırasında pek korkunçtur. Bunların komutanı Muhammed Kulı Han da öldü. Artık asker çığırından çıktı. Bunu haber alan Davud üzerlerine vardı. Todar-Mal, Menam Han'ı çağırdı. Ekber Han'a da Menam'ı göndermesini yazdı. Ekber Han, Menam Han'a bizzat gitmesini bildirdiği gibi rahata varmalarından dolayı da kendisini azarladı. Menam Han iyi bir ordu ile varıp diğer ordu ile birleşti. Sonra Davud ile şimdiki Midnapur mıntıkasında Moğulmarı'da karşılaştı. İki taraf da kuvvetliydi.

İlk Han-ı Alem Çalma Bey hücumu açtı. Büyük bir hamleyle düşman üzerine atıldı. Fakat atlar düşmanın hayvan derileriyle örtülü ve tuğlarla bezenmiş fillerinden ürktü. Birtakım düşman Çalma Bey'i kuşattı. Çalma Bey, atı yaralanıp, düştü. Büyük bir cesaretle yanından başıboş geçen bir ata atlamak istedi. Derhal bir fil gelip kendisini yere yıktı. Afganlar başına üşüşüp işini bitirdiler. Bunun üzerine düşman ikinci safı da yarıp kaçırdı. Ta Menam Han'ın bulunduğu merkeze kadar girdi. Menam Han kılıçsızdı. Davud'un generali Kucar Han, Han-ı Hanan'a hücum etti. O kılıçla, Menam Han kırbaçla vuruyordu. Birkaç kişi yetişip ihtiyar Menam'ı kurtardı. Başından, vücudundan aldığı yaralarla kanlar aka aka kaçanlar arasında üç mil kadar geriye götürdüler.

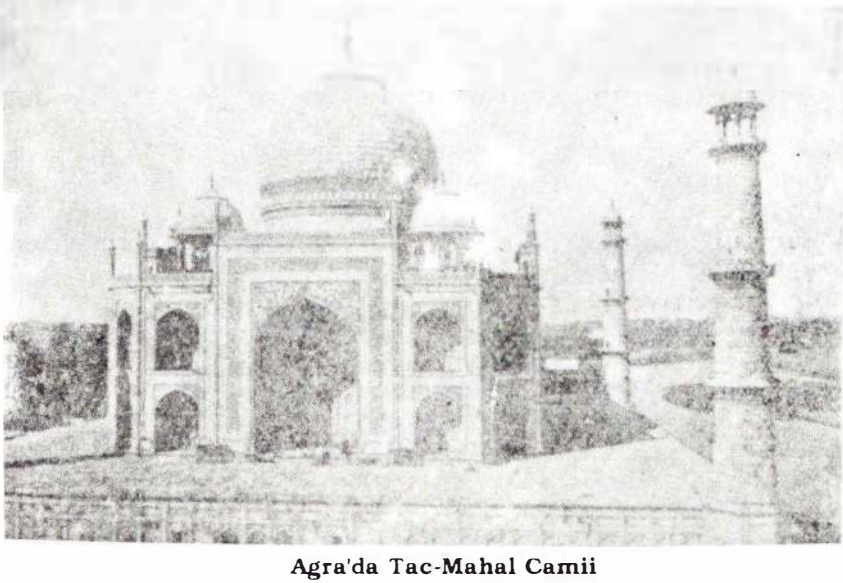
Her ne kadar kanatlar savaşı sürdürüyorlarsa da artık savaş kaybedilmiş gibiydi. Neyse Afganlar yağmaya daldılar. Bunu gören ve sol kanata komuta eden Todar-Mal üzengilerine basıp doğruldu ve «Han-ı Hanan kaçmış veya ölmüş, ne olacak! Devlet vardır ve bizimdir» deyip düşmana saldırdı. Bir taraftan da merkeze yağmagerler üzerine birkaç kıta gönderildi. Kucar Han bir okla öldü. Bu sırada Menam Han'ın sancaklarının da gelmekte olduğu görüldü. Davud artık dikiş tutturamayıp kaçtı.

Bu «Tak-aroy» savaşı, önce bir savaş hilesiyle Davud tarafından kazanılmışken, sonunda Ekber Han'ın ordusuna büyük bir zafer olmuştur. Bu zaferle Bengale'nin kaderi belirlenmiştir.

Menam Han kellelerden sekiz kule yaptırdı. Kendisi yaralarının tedavisiyle meşgul oldu. Todar-Mal ve diğer beyler Davud'u takibe koyuldular. Davud Orissa'nın göbeğindeki Kanak'a canını zor attı.

Yolda asker serkeşlik etti. Todar-Mal, askerleri bir türlü yola getiremeyip Menam Han'ı çağırdı. Menam Han ise para ve armağan ile yola getirdi. Kanak'a kadar ilerlediler. Davud, çaresiz kalıp, boyun eğmeye mecbur oldu.

Davud kaleden büyük bir törenle çıktı. Menam Han da büyük bir törenle onu karşılamaya gitti. Han-ı Hanan yarı yola kadar gidip Davud'u karşıladı. Yerlerine gelince Davud kılıcını belinden çıkarıp Han-ı Hanan'a, o da alıp bir hizmetçiye verdi. Davud'u elinden tutup yanına oturttu. Yemekler yenip şerbetler içildikten sonra barış görüşmelerine başlandı. Davud en kutsal yeminlerle bir daha düşmanlık etmeyeceğini bildirdi. Han-ı Hanan bir kılıç alıp kendi eliyle Davud'a kuşattı.

Agra'da Tac-Mahal Camii

«Artık Ekber Han'ın bir uyruğu oldun. Sana Orissa'yı verdiririm. Hükümdar bunu kabul eder» dedi. Kısacası 18 Nisan 1575 tarihinde bu suretle Katak Anlaşması yapıldı. Todar-Mal bunların hepsinin yalan olduğunu, Davud'un yeniden isyan edeceğini söylediyse de dinletemedi ve kızıp barış görüşmelerine katılmadığı gibi hiddet içinde saraya döndü.

Anlaşma yapıldıktan sonra Menam Han Tanda'ya döndü. Merkezi, eski merkez olan Gaur'a nakletti. Fakat orada askerler, komutanlar sıtmadan kırılmaya başladılar. Vaziyeti Menam Han'a söylemeye cesaret edemiyorlardı. Sonunda işi kendisi de anlayıp Tanda'ya döndü. Ancak, orada öldü (1575).

Menam Hümayun Han zamanından kalma devlet adamlarındandır. En ince kamışlar gibi hafif rüzgara eğilen, üstüne hiçbir sorumluluk almayan , tehlikeli veya önemli gördüğü hiçbir işe karışmayan, iktidarsız, uğraşma değil, barış taraftarı ve böyle işlerde vasıtalığı seven bir adamdı. Herkesi memnun etmek isterdi. Fakat kimseyi memnun edemezdi. Buna rağmen en önemli bir makamda bulundu. Zaten çok defa bu karakterde olanlar bu önemli makamlara çıkarlar. Menam'ın mevki sahibi olmasının sebebi kuvvetin her dediğine itaatı, kuvvete bağlılığı, rekabet uyandıracak hiçbir şeye yanaşmayıp buna büyük bir dikkatle özen göstermesidir. Bir de babasına pek düşkün olan ve her savaştan önce Acmir'de türbesini ziyaret eden Ekber Han'ın onu babasının canlı bir yadigarı gibi görmesidir. Menam'ın bir başka özelliği vardır. Bu kişi yanına verilen danışmanları dinlerdi. Ekber'e pek bağlı idi. Asla hırsı yoktu. Ekber Han bunları bilirdi.

Menam Han ölür ölmez ordu karışmaya başladı. Toplanan savaş meclisi geçici olarak Şahım Han Celayir'i başkomutan atadı. Bedauni'nin (yahut Bedoni) deyimine göre bu atama «ağaç olmayan bir yerde hurma ağacının ağaç yerine geçmesi» gibidir. Koca yazar Arap'ın hurmasını ne kadar aşağılık görüyor. Bol bol gülünecek bir deyim!

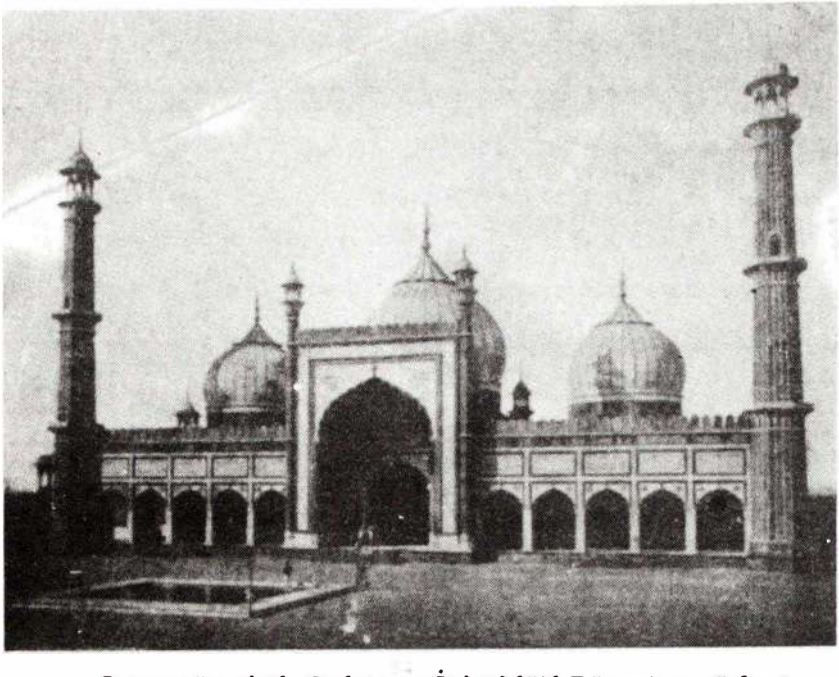
Ekber Han Pencab Valisi ve Han-ı Cihan Hüseyin Kulı'yı «emirülümera» (başkomutan) atayıp Bengale'ye gönderdi. Menam Han'ın vefatı üzerine Afganlar isyan etmiş, Bengale yeniden karışmıştı. Davud, Ekber Han'ın askerlerini kovup, öldürüp kolay kolay ve birbiri ardınca kaleleri alıyordu.

Bengale'deki Delhi Devleti beyleri kendi aralarında kavgalı; fakat Ekber Han aleyhinde bir idiler. Sünniler'le Kızılbaşlar arasında da nefret vardı. Hüseyin Kulı Kızılbaş'tı. Bu kişinin bütün teşebbüsleri, maiyetinin bilerek yaptıkları ihmal ile, sonuçsuz kalıyordu. Davud Garhı'yı, hatta Tanda'yı da aldı. Fakat Han-ı Cihan ilerleyince «Ağ-Mahal» (Rac-Mahal)e çekildi.

Han-ı Cihan beylerin düşmanlığı sebebiyle birşey yapamayacağını anlayıp Ekber Han'a durumu bildirdi. Behar'dan askerler çekilmişti. O kısımlar da isyan ettiler. Artık Ekber Han bizzat gitmeye karar verip yola çıktı (12 Temmuz 1576). Daha başkentten uzaklaşmamıştı. Hüseyin Kulı'dan gelen bir adam Davud'un başını getirip Padişah'ın ayağı ucuna koydu. Ve getirdiği habere göre Ağ-Mahal'de bir savaş olmuş, Hüseyin Kulı üstün gelmiş, Kalapahar ağır surette yaralanarak kaçmış, Cüneyd ordusunun gerisinde başına gelen bir top mermisiyle yaralanmış ve

baldırı parça parça olmuş, gazabını dindirmek için Todar-Mal Davud'u şiddetle kovalamış, Davud atıyla bir bataklığa saplanmış, esir edilip Han-ı Cihan'n huzurun getirilmişti. Han-ı Cihan ona, «Yeminini ve anlaşmayı ne yaptın?» demiş, o da «Ben barışı Han-ı Hanan ile yaptım. Atından in, dostça yeni bir anlaşma yapalım» gibi adi bir cevap vermişti. Han-ı Cihan da onun vücudunu kafasının ağırlığından kurtarıp yeminine bağlı kalmayan başı Ekber Han'a göndermiş, bedenini Tanda'da darağacına astırmıştı.

İşte bu suretle 1580 tarihlerinde Bengale fetihleri tamalanmış, dört yüzyıldır süren Bengale Türk ve Afgan bağımsız hükümdarlar saltanatı sonuna ermiştir. Bundan sonra Bengale Delhi'nin valilerle yönetilen bir eyaleti olmuştur. Bu Afganlar Kılciler'den olduğundan Türk'türler. Nitekim İran konusunda bunu gösterdik. Adeta Türkiye'nin Osmanlı Sülalesi zamanındaki sipahiler teşkilatı gibi bir teşkilatları vardı. Bunların birincisi olan Bahtiyar Kılci ve halefleri bazı araziyi hazine-i hassalarına alırlar, diğer vilayetleri timar, zeamet halinde generallere verirlerdi. Generaller askere sahiptiler ve araziyi subayları arasında bölüştürürlerdi. Bunlar tarım yapmaz, toprağı Hindular'a ektirirlerdi. Hindular'a adalet sınırları için davranırlardı

Cumna üzerinde Sadrazam İ'timâdü'd Dünya'nın türbesi

Ekber Han Cumna ile Ganj'ın birleştiği noktaya bir kale yaptı adına «Allahabad» dedi. Bu şehir hâlâ mevcuttur. Hindular buraya eski adı olan «Piryag» derler ki, onlarca Benares'den bile kutsaldır.

Bengale'nin fethinde Çağatay Türklerinden «Kakşal» uruğu büyük rol oynamıştır. Sonra bu uruk Ekber Han'a isyan etmiştir. Bir süre sonra Hüseyin Han, Hükümdar Ekber Han'ın gözünden düşmüş, huzura çıkmaz olmuştu. Bunun üzerine bir kalender olmak istemiş, bütün malını sadaka halinde dağıtmıştı. Hükümdar Ekber Han bu durumu işitince pişman olarak Himalaya eteklerindeki eski parganasını ona verdi. Buradan Hüseyin Han tekrar Aşağı Himalaya'ya akınlara başladı, galiba orada altın ve gümüş madenleri bulunduğuna dair söylentiler kendisini celbetmişti. Bu akınlarda aşağı bölgelerde Türkler tarafından inşa edilmiş kalelerden bazılarının komutanlarına kaba ve sert muamele ettiğinden, bunlar Hüseyin Han'ın isyan halinde olduğunu Ekber Han'a bildirdiler. Hüseyin Han racalardan biriyle yaptığı savaşta tehlikeli bir yara almıştı. Ağra'ya bu halde getirildi. Orada birkaç gün oldukça acı çektikten sonra öldü. Zavallı o kadar fakirdi ki, cenazesini kaldırmaya yetecek kadar parası bile çıkmadı. Bedauni (Bedvani) onun hakkında çok övücü sözler sarfeder. Bu da iki sebepten ileri gelir: Evvela o da Bedauni gibi son derece sağlam bir Sünni idi. İkincisi Hindular'la daima cihadı severdi. Bundan başka Bedauni'ye karşı epeyce cömert davranmıştı.

Uzun zamandır asi Afganlar'ın elinde bulunan Rhutasfar Ekber tarafından şiddetli savaşlarla ele geçirildi. Afgan reisi Kalapahar bu savaşların birinde yaralanarak öldü. Yine o sıralarda Ekber Şah Mekke ile Medine'ye hacılar göndermeye teşebbüs etti. Hindistan İslamiyet'in kurumlaşmasından beri buralardan Mekke'ye ve Medine'ye hacılar giderdi. Bunların bazısı karadan, ihtimal çok miktarı da denizden giderlerdi. Onaltıncı Yüzyıl'da karayolu Şii İran'dan geçiyordu. Bu sebeple Sünniler bu yoldan hoşlanmazlardı. Hindistan'ın batı sahillinde gemilerle hareket edenler, seyyahatlerinden emin olamıyorlardı. Hacıları götüren gemiler bu sahillerde ticaretle uğraşan gemiler olduğundan bunlar, ya Basra Körfezi'ne girer, ya Afrika sahili buyunca seyreder, sonra Kızıldeniz'e girerlerdi. Bazen de Şab Kızıldeniz'e bile girmezlerdi. Hindistan'ın batı sahili sularına Portekizliler egemendiler. Bunlar da hacıların selametle Mekke ve Medine'ye gitmelerine yeni bir engel olmuşlardı. Portekizliler tutucu katolik olduklarından Müslümanlar'ın hacca gitmelerine engel olurlardı. Ekber Şah buna çare bulmak için Hac ziyaretleri için tedbir almaya ve teşkilat kurmaya başladı. «Mir-Hac» (Hac Beyi) atadı. Hac kervanı hakkında tüzükler yaptı, Portekizliler'le bu konuda görüşmelere girişti. Bu tedbirlerin sonucu olarak Ekber Han'ın sarayından Mekke ve Medine'ye giden bazı devlet adamları oraya sağsalim vardılar. Bundan başka Mekke'deki «Emanat-ı Mukaddese»den birinin de salimen Ekber Şah'ın sarayına geldiğini okuyoruz; fakat durum yine de tam bir memnunluk verecek şekilde değildi. Bütün Onaltıncı Yüzyıl'da, hatta daha sonraki zamanlara kadar Portekizliler, hacılara karşı isterlerse müsaade, istemezlerse engel olabilecek durumdaydılar.

Bengale'de yeniden isyanlar oldu. Sebebi Hüseyin Kulı Han'ın yerine

vali olarak atanan Muzaffer Hüseyin Han'ın halkı ezen yönetimidir. Bu adam yönetim ve vergi işlerinde sertliğiyle yalnız Bengale Afganlar'ını değil, orada yerleşmiş olan Türkler'i de darıltmıştı. Beylerden birini falakaya çektiği gibi, o taraftaki Türklerin en soylu beylerini ve uruğu Kakşal'lara da zerre kadar saygı göstermedi. Sonunda isyan çıktı ve Muzaffer Han Tandah kalesine kaçmaya mecbur oldu. Kakşallar onu, dokunmayacaklarına söz vererek, kaleden çıkardılar. Fakat sonra iskenceyle öldürdüler. Ekber Şah tarafından tutuklu olarak Bengale'ye gönderilen Mirzalar'dan biri ismen isyanın komutanı makamına geçti. İhtilalcilerin başarıları devam etmedi. Birtakım Müslüman generallerle Rac Todar-Mal merkezden isyanı bastırmak için gönderildiler. Birtakım savaşlardan sonra isyan başları ya maktül düştüler, yahut hastalıktan öldüler, yahut da güneye, Orissa'nın girilmesi güç, vahşi dağlarına kaçtılar. Ekber Şah'ın bundan sonraki saltanatında Bengale'de fazla bir gürültü olmadı.

1581'de Mirza Muhammed Hakim'in Hindistan'a saldırısı Ekber Şah'a oldukça zahmet vermişti. Mirza Lahor'a kadar ilerleyip orayı kuşattığı zaman kaleye Mansıng ile babası komuta ediyorlardı. Muhamed Hakim Mirza kale önüne henüz gelmeden Mansıng ile yaptığı bir çarha savaşında Mirza'nın generallerinden biri ölmüştü. Bu beyin evrakı arasında Hükümdar Ekber Han'ın sarayındaki üç beye yazılmış üç mektup ele geçmişti. Mansıng bu mektupları Ekber Şah'a göndermişti. Ekber Şah bir müddet bunlara dair hiç ağız açmamıştı. Ekber Şah Lahor üzerine giderken Paniput'da çadır kurmuştu. Mirza Muhammed Hakim'in divanı yani Maliye Nazırı. Mirza'nın maiyetinden kaçtığını söylerek, ordugaha geldi. Üç mektuptan birinin muhatabı olan Şah Mansur'u bularak onunla Ekber Şah'a hizmet sundu. Bu olayın devamanı Nizamüddin şöyle anlatıyor:

«Hoca Şah Mansur, Maliye Nazırı'nın geldiğini Ekber Şah'a haber verince Hükümdar'ın şüphesi uyandı. Bu gelişten bir maksat olduğunu düşündü. Zaten Mansur'dan şüphe ediyordu. Bu sefer şüphesi büsbütün arttı. Mansur'a Mirza'nın mektuplarını gösterdi. Mansur masum olduğunu iddia etti, fakat fayda vermedi. Mansur'u huzurundan kovdu. Ekber «Şahabad»a geldiği zaman Melik Ali'den şu mealde bir mektup aldı: 'Keşif kollarım Serhend Sarayı'na ulaşınca orada ayakları şişmiş bir hizmetkâra tesadüf ettiler. Bu adam, askere (Ben Hoca Şah Mansur'un adamlarından Şeref Bey'in hizmetkarıyım. Bu mektuplar Hoca Şah Mansur'a verilecektir. Benim ayaklarım çok fena, mektupları kendisine verir misiniz?) dedi.'

«Mektuplardan biri Şeref Bey'den Hoca Mansur'a ve memleketin idari işlerine aitti. Diğeri bir şahıstan diğerine yazılıyor ve Mirza Muhammed Hakim'in maliye memurlarının etraftan vergi topladıklarını bildiriyordu.

«Beylerden bir çoğu Şah Mansur'u çekemiyorlardı. Onların da telkinleri ile Ekber Şah Mansur'un asılarak idamı emrini verdi. Asıldı.»

Oysa bir müddet sonra Ekber Han, bütün bu işlerin hile ve mektupların sahte olduğunu anladı. Sebep, Şah Mansur'un Ekber Şah'ın maliye işlerini pek tutumlu ve çok bağlı olarak yerine getirmesiydi. Ekber Şah yaptığına son derecede pişman olduysa da son pişmanlık, tabii, za-

vallı bedbahta hayatını iade edemedi. Devlet adamlarından olup doğru ve devlete, millete gerçek suretti hizmet etmek de, üzüntüyle belirtelim ki, böyle sonlar hazırlar. Çünkü doğruların zamanında kötüler meydan bulamadıklarından iyiyi ne yapıp yaparak ortadan kaldırırlar.

Mirza Muhammed Hakim Hükümdar'ın ordusuna karşı durmayı başaramıyarak geri çekildi. Ekber Han, ordusu prens Murad'ın ismi komutasında olarak Mirza'yı takip etti ve Kabil'i ele geçirdi. 1582 sonbaharında Ekber Şah da Kabil'e geldi. Ekber çocukken babasıyla Hindistan fethine gittiğinden beri burasını ilk defa olarak ziyaret ediyordu. Bu sefer sırasında Ekber Han, Sind üzerinde Atuk'da bir kale yaptırdı. Burası ırmağın yukarı kısmına egemen olduğundan çok önemli bir mevki idi.

1584'de Mirza Muhammed Hakim öldü. Bu da Aksak Timurlular mirzalarının çoğu gibi içkiye çok düşkün olduğundan ihtimal ölümü bu yüzden erken olmuştur.

Bunun ölümü üzerine Ekber'in iki sadık Racput'u, Mansıng ile Bhaguvan-Das Kabil'i almaya gönderildiler ve aldılar. Bhaguvan-Das Kabil'e vali oldu. İşte Kabil'e bir Hindu'nun vali olması tarihte ilk olaydır. Ve sonra da pek görülmeyecektir. Mirza'nın ölümünden önce Bedehşan'da hayli entrikalar olmuştu. İhtiyar büyükbaba Süleyman Babür'ün eski düşmanları Özbekler'le birleşmiş, Şahruh da az çok Mirza'dan yardım görmüştü. Fakat sonunda Süleyman da, Şahruh da Ekber'in hizmetine girdi ve kızlarından birini alıp en ileri gelen generallerden oldu.

Anlaşıldığına göre Bedehşan hiçbir zaman Ekber Şah taraafından tamamiyle geri alınamamıştır. Özbekler, Orta Asya yaylalarında tıkılıp kalmaya kanaat edemiyen bu cengaver ve sert bozkır evlatları Ekber Şah'a bütün hayatında daimi bir istila korkusu oldular.

Bundan dolayı büyük bir değişikliğe de sebep olmuşlardır. Yani Ekber Şah saltanat merkezini Agra'dan Lahor'a nakletmeye, 14 yıl orada kalmaya mecbur oldu (1584-1595). Bu son yılda Özbekler'in şevket sahibi hanı Abdullah Han öldü. İşte onun ölümünden sonradır ki, Özbek korkusu, yani Buhara Hanlığı'ndan korku kalmadı. Ekber de yine Ağra'ya geldi.

SİND İŞLERİ

Güney Afganistan ile «Sind» diye anılan arazi hakkında Ekber saltanatı zamanında söylenecek söz azdır.

Ekber'in saltanatının ilk devresinde (1571) Sind'in Müslüman hükümdarlarının merkezi olan «Bahar» uzun bir kuşatmadan sonra Ekber'in eline geçti. 1591'de Bayram Han'ın oğlu o zaman Han-ı Hanan ünvanını almış olan Mirza Abdürrahim Hün Güney Sind'in mahalli beyleriyle şiddetli savaşlar yaptı. Başlıca hasmı olan Canı Bey ona karşı hem karada, hem sandallar içinde vuruştu. Nihayet asiler teslim oldular. Sind -hiç olmazsa ismen- Ekber'in egemenliği altına geçti.

Güney Afganistan'da Ekber'in merkezi şehri olan Kahdehar'da ise ne İran tarafından, ne de mahalli isyan suretiyle ciddi bir gürültü ortaya

çıkmadı.

Ekber'in Kabil'i feth, yahut Kabil'i Hindistan İmparatorluğu toprağına bağlamasının ilk sonucu şimdi kuzeybatı sınırı dediğimiz yerde ortaya çıkan şiddetli bir savaş oldu. İngiliz Hükümeti'nin de uzun tecrübelerle anlamış olduğu gibi, buranın dağlı halkı kendi vatanları olan tepeler arasında, çok tehlikeli, çok müthiş düşmandırlar. Son derece demokrat olup öz yurtlarına son derece sevgileri vardır. En yararlı savunmayı bahşeden sarp dağlarında her saldırıya karşı savunarak kendilerini civardaki devletlerin egemenliği altına koymak için yapılan her teşebbüse karşı daima şeddetli savunmada bulunmuşlardır.

Bu sırada özel bir sebep bütün sınır boyunu tutuşturdu. Birkaç yıldan beri Bayezid adında bir adam oralarda özel bir şekilde bir Müslümanlık va'z eyliyordu. Bunda bir taraftan komünizm (maddecilik demek istiyor), bir taraftan da İslamiyet düşmanlarının yok edilmesi inancı vardı. Bayezid bir taraftan da Mehdilik davasında bulunduğundan böylece dini bir galeyan ortaya çıkarmaya yatkın unsurları bir yere toplamıştı. Bayezıd bu sözettiğimiz zamandan birkaç yıl önce ölmüştü. Fakat tutucu Müslümanlar tarafından «Celale» diye diye lakap verilmiş olan Celalüddin adında bir oğlu, babasının yolunda devam ediyordu. 1585'de bu oğul henüz çocuk idiyse de, babası pek büyük saygıya sahip olduğundan, Ekber'in askerleri de halka pek fena muamele ettiklerinden bütün sınır halkını ayaklandırdı. Bunlar Hindistan'la Afganistan dağları arasındaki geçitleri tutarak en müthiş bir düşman kesildiler. Bu Celale'nin mezhebinde olanlar «Ruşni» (Ruşeni) adını almışlardı. Bu, ya alay, ya da övgü idi. «Yusufsai»lerle beraber daha birçok kabile Ruşniler'in mezhebini kabul etmemişlerdi. Çünkü onlar tutucu sünni idiler. Fakat her ne olursa olsun bu Sünniler ve Mütezileler Babürlüler'e karşı birleştiler. O zaman bu kabileler arasında en önemli bulunan ve Surat bölgesinde oturan Yusufsai kabilesi aleyhine 1585 yılı sonlarında Ekber Han Zeyn Hün Güguh'u gönderdi. Onu takviye etmek üzere birkaç gün sonra da Abdül-feth Han ile Raca Birbol'u yolladı. Asker düz arazide olduğu sürece işler iyi gitti. Fakat bir kere dağlık araziye, tepeler arasına gelinince her şey değişti. Son yıllarda İngilizler'in de başına geldiği gibi oralarda birçok dümdar artçı savaşları oldu. Bunun sonucu olarak Hükümdar askerlerinin düzeni bozuldu. Tarihçilerin dediğine göre generaller bir diğeriyle uyum sağlayamadılar. Birlikte ve ortak hareket planı yapamadılar. Tabi orduya perişanlık geldi. Nizamüddin son savaşı şöyle tarif ediyor:

«Karagar geçidine geldikleri zaman bazı adamlar Raca Birbol'a bu gece Afganlar'ın bir hücuma hazırlandıklarını söylediler. Geçidin ve dağların boyu ancak üç-dört kösten ibaret olduğundan hemen geçilmesine gayret edilerek selamete çıkılması teklif olundu. Raca Birbol Zeyn Han'a haber vermeksizin geçidi atlamak üzere hareket etti ve bütün ordusu da akşam üzeri geçide dahil oldu. Güneş batmaktayken dar bir boğaza vardılar. Boğazın iki tarafındaki tepeler Afganlar tarafından tutulmuştu. Dar boğazdaki asker üzerine ok ve taş yağmuru yağmaya başladı. Bu darlıkta ve karanlık içinde askerler yollarını kaybettiler ve dağlar arasında telef oldular. Müthiş bir mağlubiyet ve kıyım oldu. Tak-

riben 8 bin kişi telef oldu. Canını kurtarmak için kaçarken Raca Birbol da öldürüldü. Raca Dharm Sıng ile ordunun bahşısı Hoca Arap ve daha birçokları da telef oldular. Rebiülevvel'in beşinci günü Zeyn Han ile Hakim Abdülfeth de mağlup olup zorlukla Atuk kalesine varabildiler.»

Ekber Şah bu akla gelmez mağlubiyetten pek çok müteessir oldu. Raca Birbol onun en iyi dostlarındandı. Hükümdar Ekber Han iki gün birşey yemedi, kimseyle görüşmedi. Todar-Mal ile Mansıng'ı öldürülen Raca ile Zeyn Han'ın yerine komutan atandı. Bu defa başka bir tarz tutuldu. Arazi dikkatle keşfedilerek yer yer kaleler yapılmaya başlandı. Memleket böylece alındı. Bununla beraber yine bu arazide çarha savaşları (talim maksadıyla yapılan savaş) görüyoruz. Celale, bu savaşlardan birinde Gazne civarında ve 1601'de telef olmuştur.

Bu işlerden sonra Mansıng Kabil'de uzun süre kalmadı. 1587'de Behar valiliğine naklolundu.

1584'de Ekber Şah Keşmir'i aldı. Bundan elli yıl önce Mirza Haydar Hindistan'dan çıkarken Hümayundan ayrılıp bu güzel şehri elde etmişti. Ölümünde ise tekrar yerli reislerin eline geçti. Fakat Ekber nihayet bu reislerin aralarındaki ayrılıklarını ve anlaşmazlıklarını görerek burasını tekrar ele geçirdi.

Bu sıralarda Ekber Şah fetihlerini büyük savaşlara meydan kalmaksızın vücuda getiriyordu.

1589'da Ekber Şah Keşmir'i büyük bir alay ve törenle ziyaret etti. Sonra bir daha gitti. Ondan sonra da torunları bu güzel memleketlerde çok güzel zaman geçirdiler.

KÜKEND (GOGANDA) İŞLERİ

Ekber Han birçok fetih yapmış, isyanlarla karşılaşmıştı. Fakat Racputlar'ın ırk ve vatan duygusu sönmemişti. Bu duygu kül altında ateş idi. Bir rüzgarla alev saçmaya pek yatkın bulunuyordu. Birtakım Racputlar Ekber'in tabiiyetini zaruret dolayısıyla kabul etmişlerdi. Bu boyunduruktan silkinmek için fırsat gözlüyorlardı.

1574 Mart'ında Cudpur Racası'nın oğlu Çandersen isyan bayrağını kaldırdı. Ondan sonra diğer birkaç Raca daha isyan ettiler. Ancak iki yıl sonra Şahbaz Han Sivana kalesini bunların elinde alabildi.

Cudpur isyanı biter bitmez Ray-Surcan-Hara'nın oğlu Dauda isyan etti. Aynı zamanda Rana Pertab da isyan etti. Bu kişi Rana Senga'nın torunuyordu. Onun bütün vatan dayguları kendisinde vardı. Babasının ve diğer recaların Türkler'in hizmetine girmiş olmalarına pek üzülüyordu. Hindular'ın bir kısmının Türkler'e katılması onların kuvvetlerini artırmış, Hindularınkini azaltmıştı. Hem de Hindular toprağı ve memleketin adetlerini bilmek suretiyle de Türkler'e çok yardımcı oluylardı. Bu kişi açık savaş ile başa çıkılamıyacağını biliyordu. Dağlara sığınıp çete savaşına karar verdi. En dağlık yerlere yerleşti. Goganda gibi müstahkem bir kale meydana getirdi.

Her tarafta yine de ikide bir isyanlar çıkıyordu. Ekber Han büyük kuvvetini her tarafa dağıtmak zorunda kalmıştı. Pek çok işle meşguldü.

Ama Mevar Racası Pertab işine önem veriyordu. Bütün racalar, hatta Ekber'in hizmetinde olanlar bile Pertab'ı kendilerine meşru ve ilahi hukuka sahip bir hükümdar tanıyorlardı. Ekber Amber varisi Mansıng'ı Pertab'a gönderdi. Pertab onu törenle karşıladıysa da kendisini bizzat karşılamaya gelmedi. Yemek getirildi. Adamları Pertab'ın başı ağrıdığından gelemediğini söylediler. Söyle bir konuşma oldu:

Mansıng:

- Ben onun başının ağrısını biliyorum. Bu dert şifa bulur bir dert değildir. Yemeği bana o bizzat sunmazsa buna kim cesaret edecek?

Pertab şu cevabı gönderdi:

- Bacısını bir Türk'e veren, belki de onunla beraber yemek yemiş olan bir Racput'la yemek yiyemem.

Mansıng:

- Sizin şerefinizi kurtarmak için bizimkini feda ettik. Yine bunun içindir ki Türk'e kız kardeşlerimizi, kızlarımızı verdik. Senin duyguların böyleyse aynı talih senin başına da dikilsin. Gerçek şudur ki, bu memleket senin elinde kalmayacaktır. Senin gururunu kıramazsam benim de adım Rana Sıng olmasın, dedi.

Ve atına atlayıp dörtnala gidiyordu.

Pertab:

- Sana yeniden rastgelirsem pek memnun olacağım! dedi. Yanındakiler de:

- Ekber'ini de beraber getir! diye bağırdılar.

Racalar birtakım Müslümanları da ittifaklarına aldılar.

Bunun üzerine Ekber Han bir ordu düzenleyip komutanlığına Mansıng'ı atadı ve ona «Ferzend» (oğul) unvanını verdi.

Mansıng ordusuyla geldi. Goganda'da kesin bir savaş oldu (18 Haziran 1576)

Türkler şöyle bir vaziyet aldılar:

1- Kol (merkez) teşkil edildi.

2- Merkezin önüne zafere susamış gençlerden haraul (pişdar, öncü) koydular. Buna Asaf Han komuta etti.

3- Haraul'un önüne de seçme 80 kişilik ve Hakim Barça'nın komutasında «Cuza Haraul» (ilk saf öncüler) koydular.

4- Seyid Ahmed Han Barca bir kolordunun başında «barangar» (sağ kanat)ı kurdu.

5- «Carangar» (sol kanat) şeyhzadelerden kurulup komutanlığına Gazi Han atandı.

6- «Çandaval» (dümdar, artçı)ı Muhtar Han yönetiyordu.

7- Mansıng «kaçak» (hafif ve hızlı tabur)lar ve fillerle beraber merkez ile sol kanat arasında durdu.

Bu bilgilerle hem bu savaşın düzenini, hem de Babürlüler'de Türkçe savaş terimlerini göstermiş olduk. ki Türkçeleşecek askerî tekniğimiz için pek değerli terimlerdir. Bu konuda 1'inci ciltte topladığımız terimler vardır.

Düşmandan Hakim Sur Afgan gelip merkezin karşısında vaziyet aldı. Rana Kika sol kanat karşısında durdu. Düşman Hücum etti. Sağ kanatlarıyla Delhi ordusunun bir merkezinin sol böğrüne, bir kısımlarıyla

da sol kanata saldırdılar. Öyle yüklendiler ki merkezi sağ kanat, sol kanadı artçılar üzerine attılar. Düşman Mansıng'ın sol kanadının Racputlarını kaçırmış, bunlar da Asaf Han'ın sağ kanata kaçmasına sebep olmuştur. Eğer sağ kanadın seyyidleri iyi tutunmasalardı Asaf Han tamamen yok olacak, iş fena bir şekil alacaktı. Cüza Haraul da sağ kanat üzerine püskürtülmüşlerdi. Bu sırada dümdar (artçılar) komutanı Muhtar Han «Hükümdar'ın askeri zorunlu yürüyüşle geliyor!» diye bağırıp hücüm etti. Bu söz kaçakları durdurdu. Sağ kanat yerinde tutundu, Hakim Sur Afgan üzerine hücum yaptı. Mansıng müthiş bir surette boğuşuyordu. Düşmanın filleri Hükümdar'ın fillerine kadar vardılar. İki cins fil Hükümdar'ın fillerine hücum ettiler. Mansıng'ın arkasında olan Mahavat yani «Fil alayı» komutanı Hüseyin Han filinden düştü. Mansıng derhal bu filin üzerine bindi. Ve her türlü takdirin üstünde bir sebat gösterdi. Hükümdar'ın iki filinden biri Rana'nın filiyle dehşetli bir savaşa girişti. Bu sırada Rana'nın filinin kurnağına bir ok geldi. Savaşan fillerin sarsıntısı ile yaralı kurnak yere düştü. Ekber'in filinin atik kurnağı kendi filinden Rana'nın fili üzerine sıçradı. Bu, işitilmemiş bir kahramanlıktı. Rana bunu bizzat görüyordu. Cesaretini kaybetti. O anda düşman ordusunda panik başladı. Mansıng'ın maiyetindeki gençlerden bir kısmı ilerleyip müthiş bir kıyım yaptılar.

Bu günün kahramanı Mansıng'dır. Bu savaşta birçok racalar öldüler. Guvalyar Racaları neslinden hiç kimse kalmadı. Rana yaralı olarak kaçtı. Rana'yı iki asker kovalıyordu. Rana'nın kardeşi Sakra Her ne kadar Ekber'in hizmetinde idiyse de kardeşini pek sevdiğinden gelip bu iki askeri öldürdü. Kardeşinin atı ölmüştü. Kendi atını ona verdi. Yedi yerinden yara yemiş olan Rana bu suretle kaçabildi. Savaş güneşle başlayıp öğlene kadar sürmüştür. Sıcaktan takibat yapılamayıp çadırlarda yaralılar tımar edildi.

Ertesi günü yola devam edildi. Ölen asker ve atların cetveli yapıldı.

Ekber Han orduya dönen Sakra'nın yaptığını haber almışsa da kızmayıp tersine ona saygı göstermiştir. Sakra kardeşine yetişip iki askeri öldürdüğü zaman ona: «Ho! Nilo ghora ra asvar» (Hey mavi atlı asker diye bağırmıştı. Bu söz Hindularca darbımesel oldu. Rana'nın orada ölen atının adı Çaytuk idi. Öldüğü yerde bir tapınak yapıldı.

Bu savaşın müjdesini tarihçi Bedaüni Mansıng'ın babası Raca Bahaguvan-Das beraber Delhi'ye Hükümdar'a götürmüştür. Burada dikkate değer birşey var. Bedauni savaş başlamadan önce bir Müslüman komutanına, «Dost Hindularla düşman Hinduları savaşta nasıl tanırsınız?» demiş. O da, «Adam sen de! Onlar hangi taraftan öldürülürse Müslümanlar'a kardır» cevabını vermiştir.

Dauda asisi öldürülmedi. üzerine gönderilen kuvvetlerin komutanları ihmalcilik ettiler. Nihayet Ekber Han onun üzerine babasıyla ağabeyisini gönderdi. Bu sefer zaferle taclandı.

Gücerat'ta yeni fırtınalar koptu. Bunlara karşı birşey yapılamadı. Yönetim bozulmaya başladı. Ekber'i indirmeye ve yerine İbrahim Hüseyin Mirza'nın oğlu ve anası tarafından Dekkan'a kaçırılan Muzaffer Hüseyin Mirza'yı tahta çıkarmaya teşebbüs ettiler. Gayr-ı memnunlar bu Mirza'yı hükümdar ilan ettiler. Bunların başı Mihr-Ali Külabi idi. Bu

kişi İbrahim Hüseyin Mirza'nın silah arkadaşıydı. İsyan Sultanpur'da çıkıp genişledi. Ekber'in ordularından bazısı asilerin tarafına geçti. Birtakım şehirler bunlara kapılarını açtılar. Komutan Vezir Han acizdi. edilen her savaşta bozguna uğruyordu. Todar-Mal, Mirza kuvvetini bozmuş, bu isyanda daha sayısız hizmetler yapmıştır. Muzaffer Hüseyin Mirza bozguna uğrayıp kaçmıştır. Fakat Todar-Mal geri gider gitmez Mirza ve Mihr-Ali Ahmedabad'ın önüne gelmişlerdir. Vaziyet fena iken bir gülle ile Mihri-Ali ölünce asiler dağılmış, Mirza da kaçmışsa da Raca Ali tarafından yakalanıp Ekber Han'a teslim edilmiştir.

Rana Perta (Rana Perta)'ya gelince: Yaraları iyi olunca güneş canvağı tekrar dalgalandırdı. Üzerine gelen Şahbaz Han kendisini kuşattı ise de Rana bir sahip kıyafetine girip kaçtı.

Bu sırada devlet adamları Ekber Han aleyhine bir oyun düzenlediler. Ekber Han bundan da kurtuldu.

Buhara Hanı Abdullah Han Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra İran'da çıkan taht kavgasından yararlanarak İran'ı Ekber ile taksim etmeyi teklif etmişse de Ekber Han kabul etmemiştir.

İşte buraya kadar 1577 tarihi, Ekber Han'ın saltanatının yarısı, yani 25'inci yıldır.

DEKKEN (DEKKAN) İŞLERİ

Gücerat'ta tekrar isyan çıkmıştı. Bu isyanın sonunda isyan sahibi Muzaffer Şah birçok maceralarından sonra mağlup ve esir olmuş, bir ustura ile boğazını keserek ölmüş, bu suretle bu iş de bitmiştir.

Gücerat Ekber Han'a geçerek Dekkan'ın fethine basamak taşı olmuştur. Dekkan'ın fethi Ekber Han'ın son olayıdır.

Babür Han Hindistan'a geldiği zaman Dekkan'da beş Müslüman Hükümeti vardı. Bunlardan Handiş Hükümdarı Raca Ali Han Babyr'e bağlı oldu. O sırada Bidar Hükümeti kısmen Handiş, kısmen Ahmed-Nogar (Orduca Ahmet-neger şiklinde yazılmaktadır ki, «nagar» okuyanlar da vardır.) Devleti'ne bağlı idi. Ahmed Nogar, Biçapur, Düzve (Düzuh) Gulkunda hanlıkları 1588'de kuvvetlerinin doruğundaydılar. Bunlar bir aralık birleşerek Güney Hindistan'ın tamamını kaplayan en kuvvetli Hindu Krallığı'nı mağlup etmişlerdi. Bunlardan Ahmed Nogar Hükümeti en kuzeyde ve Gücerat ile sınırdaş olduğundan, Ekber Şah Gücerat'ı fethettikten sonra bu devletle çarpışmaya başlamıştır.

Ekber Han tahta çıktığı zaman da Dekkan'da beş Müslüman devlet vardı. Bunlar Berar, Ahmed Nogar, Bidar, Biçapur, Golgonda hükümetleridir. Ahmed Nogar Devleti, Berar Devleti'ni zaptetmiş, bu devletler dörde inmişti.

1591'de Ekber Şah Dekkan kıtası hanlarına elçiler gönderip kendisinin Dekkan üzerinde ismi egemenliğinin tanınmasını istedi. Dekkan hükümdarları bu teklifi reddetiler. Ekber orduları Biçapur'a yahut Golkonda arazisine giremezlerdi. Ancak Ahmet Nogar Devleti Delhi'ye yakındı. Bundan başka Ahmed Nogar, Hükümdarı II. Burhan Nizam Şah ölüp memleketinde kargaşılık da olduğundan imparator'un ordusu

oraya girdi. Yerine Sultan Şanda (Cand Bibi) naip olarak geçmişti. o sırada ismen Güverat valisi Prens Murad, gerçek vali ise Han-ı Hanan Abdürrahim idi. 1595 yılında bunlar Ahmed Nogar'ı kuşattılar. Ekber'in Dekkan'ı ele geçirmesi işte bu suretle başladı. Kuşatmanın devam ettiği üç ay zarfında kaleye en mükemmel bir tarzda sıçan yolları yapıldı. Kaleyi Çand Bibi adındaki ve adından Türk olduğu anlaşılan bir kadın savunuyordu. Biçapur'lu olan bu kraliçenin hareketi göstermiştir ki, Hindistan'da yalnız Racput kadınları değil, gerektiğinde Türk Müslüman kadınları da kahramanlar kahramanı olabilirlermiş. Bu yüksek ve kahraman kadına «Dekkan'ın Ak Hanımı» derlerdi.

Tarihçi Firişte'nin aktarılan söylentiye göre gerek Prens Murad, gerek generallerden biri olan Sadık Muhammed Han Han-ı Hanan'ı kıskanmakta olduklarından ona haber vermeksizin bir hücum emri verdiler. Firişte tarihinde bu olayı şöyle anlatıyor:

«İkisi de buranın ele geçrilmesi şerefini kendisine hasretmek üzere lağımlara ateş emrini verdiler. Üç lağım ateş alıp şehrin surundan elli giz (80 İngiliz kademi) mahalli yıktı. Sonra Türkler kaledekiler tarafından tahrip edilmiş bulunan diğer iki lağımın patlamasını beklediler. Bu bekleme zamanında kaledekiler patlama ve yangından doğan hayret ve şaşkınlıklarından kurtulup gediği büyük bir kahramanlıkla savundular. Çand Bibi de başında bir örtü olduğu halde gedikte göründü. Topları hücum edenlere çevirtti, toplarla beraber taşlar da fırlatılmaya başlandı. Böylece hücum edenlerin birçok defalar yaptıkları hücumlar püskürtüldü.

«Kahraman Bibi Hatun geceleyin de işçilerin yanından ayrılmayıp sabaha kadar yıkık duvarı odunlarla, taşlarla, toprakla ve cesetlerile dokuz kadem yükseltti...»

Bu başarısızlıktan sonra iki taraf arasında görüşme açıldı. Babürlüler yiyecek sıkıntısından zahmet çekiyorlardı. Nihayet Ekber Şah'ın Dekkan'ın küçük hanlıklarından biri olan Bidar'ı elinde tutmasına, Ahmed Nogar'ın Nizam Şah elinde kalmasına karar verildi. Bunun üzerine Çand Bibi naibliği terk, saltanatı genç Bahadur Nizam Şah'a devretti. Bu çocuk Burhan Nizam Şah'ın torunu idi.

Vekillerin liyakatsizliğinden memlekette tekrar yolsuzluklar başladı. Nihayet aradaki barış bozuldu.

Ahmed Nogar ve Bicapur hanlıklarının müttefik orduları 1597'de Aştı'da tekrar Han-ı Hanan karşısına çıktılar. Ekber saltanatının en şiddetli savaşlarından biri bu Aştı Savaşı oldu. Bicapur ordusuna komuta eden Süheyl Han önüne tesadüf eden Delhi kıtalarını bozguna kaçırdı. Handiş Hanı Raca Ali Han savaşta yaralanarak öldü. Buna karşılık Han-ı Hanan da karşısındaki düşmanı bozguna uğratmıştı. O düşmanı takip ettikten sonra Dekkan ordusundan büyük bir bölümünün hâlâ savaş meydanında direndiğini büyük bir şaşkınlıkla gördü. Aynı zamanda ordusundan büyük bir kısmının mağlup olup kaçtığını öğrendi. Firişte şöyle diyor:

«Süheyl Han'ın askerleri akılsızca ateşler ve meşaleler yakmış olduklarından Han-ı Hanan bu sayede onların vaziyet ve mevkilerini öğrendi. Ordusundaki topçulara onların üzerine birkaç gülle atılması emrini ver-

di. Bu mermiler düşmanda geçici bir telaşa sebep oldu. Fakat Süheyl Han hemen ateşleri söndürttü ve yerini değiştirip tehlikeyi savuşturdu. Civardaki köylere dağılmış olan askerlerini çağırmak için çarhacılar gönderdi.»

«Han-ı Hanan da diğer yönden borular çalarak ve davullarla dağılmış askerlerini toplamaya teşebbüs etti. Yakınlarda olanlar gelip kendisine katıldılar. Bazı Delhi askeri karargahta Dekkan askerlerine tesadüf ederek onlara hücum etti. Karanlıkta bir kargaşalık oldu. Her taraftan «Allah! Allah» naraları yükseldi. Herkesin gözü bin endişe içinde doğu ufkuna çevrilip şafağın sökmesini beklemeye başladı. Ortalık ağarınca Süheyl Han'ın 12 bin atlı ile Han-ı Hanan ordusu üzerine yürümekte olduğu görüldü. Her ne kadar Han-ı Hanan'ın askeri üç, dört bini geçmiyorsa da direnip düşmanı karşılamaya karar verdi. Savaş hattını düzene soktular. İkinci savaş iki taraftan da iki kat bir şiddetle başladı. Süheyl Han hayret edilecek kahramanlıklar, yiğitlikler gösterdikten sonra, yorgunluktan ve yaralarından akan kandan dermansız bir halde atından düştü. Fakat adamlarından bazıları onu savaş meydanından çıkardılar. Bunun üzerine ordusu da adet olduğu gibi kaçarak savaş meydanını Han-ı Hanan'a bırakıp komutanlarını takip etti. Ancak Han-ı Hanan da düşmanı takip edecek halde olmadığından Şahpur'a döndü.»

Bundan sonra önemlice bir savaş, Raca Ali Han'ın oğlu Mir Bahadur Han'ın hareketi yüzünden meydana geldi. Bu kişi Orta Hindistan'ın en kuvvetli kalelerinden biri olan Asir kalesinde Ekber Han'ın askeri tarafından kuşatılmış, bir yıldan beri direnmekteydi. Ekber bizzat askerini cesaretlendirmeye ve generallerinin hareketlerini denetlemeye gelmişti. Generallerin gerektiği kadar bir şiddetle savaşmadıklarından - bazı sebeplerden dolayı- şüphe ediyordu. Arazinin yapısı toprağı sürmeye, lağım kazmaya uygun değildi. Kale ancak açlık, hastalık, hıyanet korkusu gibi etkenlerin bir araya gelmesi sayesinde zaptolunabilirdi. Bahadur'un maiyeti kaleyi Ekber'e teslime taraftar idiler. Bahadur'un kendisi kuşatmaya son verdirip kaleyi Hükümdar'a teslim etti (1601). Handiş ile onun kuzeyindeki bütün memleketler de ele geçirildi. Bu suretle bütün Dekkan Ekber'in eline geçmiş oldu.

Bununla beraber Ahmet Nogar şehri 1601 savaşı ile kesin biçimde zaptedilmiş olmadı. Ancak 40 yıl sonra kesin olarak olarak Delhi Devleti'nin egemenliği altına girdi.

Ekber Han'ın bundan sonraki saltanatında büyük olaylara rastlanmaz. Artık teşkilat ve bayındırlık işleriyle uğraşmıştır. Bu sırada oğulları ölmüş, Selim adındaki oğlu babasına karşı nankörlük ve asilik etmiştir. Selim, Ebul-Fazl'ı da öldürerek babasını ayrıca bu hareketiyle de üzmüştür. Ekber hayatının son günlerinde bu acıları çekmiştir. Dostları kendisinden önce ölmüşlerdi. Bunlardan yalnız bir tanesi kalmıştı. Bu da Mansıng idi.

1605'de öldü. 1542'de doğmuştu. Öldüğü zaman 63 yaşındaydı. Kalbi kırık ve keder içinde dünyadan uzaklaştı.

Mansıng'ı öldürtmek için hazırlanan zehiri yanlışlıkla içerek öldüğü söylentisi de vardır. Cihangir ise hatıralarında hasta iken haremde meyve yediğinden öldüğünü söyler.

13 yaşında tahta çıkan Ekber Han'ın saltanatı 1556'dan 1606 yılına kadar, yani 50 yıl sürdü.

Ekber'in üç oğlu vardı. Adları: Selim, Murad ve Danyal'dır. Bunların en büyüğü olan Selim 1569'da, en küçüğü olan Danyal 1572'de doğdu. Bu üç çocuk da Ekber Han'ın din hocası olan ve Feth-pur şehrinde oturan Şeyh Selim Çesti'nin evinde doğdular. Selim Behari-Mal'ın kızından, yani bir Hindli anadan dünyaya geldi. Murad ile Danyal büyüyünce içkiye sefahate dalıp birbirinden pek az ara ile ve babalarından önce öldüler. Selim'i ise babası hiç sevmiyordu.

Öldüğü zaman yerine bu Selim geçti. Şah Cihangir unvanını aldı. Mansıng tahta Selim'in geçtiğini istemiyordu. Selim'in oğlu Hüsrev'i geçirmek niyetindeydi.

Ekber, bizim Kanuni Süleyman'ın çağdaşıdır.

Bu İmparatorluğun ve bütün dünyanın en büyük imparatorlarından, belki bu büyüklerin de en büyüğü ve adının manası gibi gerçekten büyük olan Ekber Han'ın askerî ve siyasî olaylarını yazdık. Ekber'in bu olaylardan daha büyük bir kıymette idari, mali, toplumsal ve dini icraatı da vardır. Bundan sonraki sayfaları bunların ayrıntılarına ayıracağız.

Bu bilgilere girmeden önce Ekber saltanatı devrinin askerî sonuçlarını özetleyelim:

1555'de Ekber tahta çıktığı zaman Orta ve Kuzey Afganistan'ın Hükümdarı idi. Askerleri yukarı Pencab ile Delhi ve Agra etrafındaki araziyi işgal altında bulunduruyorlardı. Öldüğü zaman Keşmir de dahil olmak üzere Vindhia dağlarının kuzeyindeki bütün Hindistan'ın itirazsız, rakipsiz egemeni olduğu gibi, Hindukuş'un güney geçitlerine kadar Afganistan yayla ve dağlarına da sözünü geçiriyordu. Doğuda bu ana kadar Delhi yönetiminin egemenliğinin asla geçmediği Dakka ve Brahmaputra'ya kadar varmıştı. Gücerat ile Malva ve Sind kıtası olduğu gibi Türk yönetimine geçmişti. Vindhia sıradağlarının güney yamaçlarında da Güney Hindistan'ın istilası için bir hareket üssü edinmişti. Behar, Bengale ve başka yerlerdeki eski Afgan hanedan ve beylerinin kuvvetleri büsbütün kırılmıştı. Müslümanların mahalli isyanları tamamen ortadan kalkmıştı.

Bu sonuçları açıklamak için Ekber'in savaş tarihi yeterli değildir. Savaş darbelerinden sonra barış ve bayındırlık yolunda yaptıklarını takip etmek gerekir. Ekber, barış ve bayındırlık işlerinde de başarılı olmuştur. Bilime dayanan çağdaş bir devlet kurmuş, bunun için medeni usuller ortaya koymuştur. Oysa Ekber Han'a kadar Türkler'in ve Afganlar'ın yalnızca bir derebeyleri egemenliğinden başka birşey olmamıştı, denebilir.

(ALTINCI CİLDEN SONU)

Türk Tarihi

DÜNYA'DA EN BÜYÜK İFTİHARIM TÜRK YARATILDIĞIMDIR. BU KADAR TARİH OKUDUM, TÜRK KADAR KAHRAMAN, MERT,İYİ YÜREKLİ, ZEKİ VE AKL-I SELİM SAHİBİ İNSAN,TÜRK KADAR BÜYÜK VE YÜKSEK BİR TARİHE MALİK BİR MİLLET GÖRMEDİM, BU KADAR MİLLET TANIDIM, BUGÜNKÜ MEDENİYET ALEMİNDE EN YÜKSEK MEVKİE ÇIKMAK İÇİN LAZIM OLAN KABİLİYETLERİ KENDİNDE VE YURDUNDA BUGÜNKÜ KADAR TOPLAMIŞ OLANINI GÖRMEDİM...

Dr.Rıza NUR

ISBN 975-445-021-8 (Tk.No.)
ISBN 975-445-024-2